

RIBÁRY FERENC

AZ ÓKORI

GÖRÖGORSZÁG

TÖRTÉNETE

VILÁGTÖRTÉNELEM.

VILÁGTÖRTÉNELEM

A MÍVELT MAGYAR KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA.

ÍRTA

D^R. RIBÁRY FERENCZ.

FÖLDABROSZOKKAL, ARCZ- ÉS MIVELŐDÉS-TÖRTÉNETI KÉPEKKEL
DÍSZÍTETT KIADÁS.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST.

MÉHNER VILMOS KIADÁSA.

1886.

AZ Ó-KOR TÖRTÉNETE.

ÍRTA

DR RIBÁRY FERENCZ.

MÁSODIK KÖTET.

GÖRÖGORSZÁG ÉS MACEDONIA TÖRTÉNETE.

BUDAPEST.

MÉHNER VILMOS KIADÁSA.

1886.

A GÖRÖGÖK TÖRTÉNETE.

I. FEJEZET.

A GÖRÖG NÉP HAZÁJA ÉS ŐSKORA.

Görögország természeti viszonyai.

Európa törzséből három félsziget nyúlik be a Földközi tengerbe, ezek közt a keleti a rajta nyugatról keletre átvonuló hegységtől, Balkán félszigetnek neveztetik. E félszigetnek nagyobb és tömegesebb része, mely az Adriai-, Fekete s Aegei-tenger közt terül el, délen egy sőkkel keskenyebb félszigetben végződik, melynek éjszaki határát a Cambuni és Cerauni hegységek képezik, melyek majdnem egyenes vonalban nyugatról keletnek az Acrocerania hegyfoktól egész a 3000 méter magasságú Olymp hegyéig vonulnak, mely a Thermai öböl partjain emelkedik. Ez a válaszfal a görög és barbár világ közt, mely a történet folyamában azáltal szenvedett némi módosulást, hogy később egyes barbár népek telepeket nyertek Epirusban, míg más, oldalról görög miveltség, nyelv és szokások Macedoniában találván új hazát, a görög szellem ezen országot is meghódította, s éppen azon korszakban érvényesíté leginkább áldásos befolyását, midőn a macedon királyok nyers erőszaka bilincsekbe verte a görög nemzet alkotmányos szabadságát.

E csekélyebb félsziget a tulajdonképi Görögország, mely helyzeténél fogva két világrész Európa és Ázsia határán arra volt hivatva, hogy a keleti népek miveltségét elfogadván, azt megnemesítse, és eszményi világításba helyezve, a nyugati barbár nemzeteivel közölje. A görög nép Hellasnak nevezé hazáját, csakhogy e név nem szorítkozott a tulajdonképi Görög-

országra, mert a hol görög gyarmatosok laktak, ez mind a közös névbe foglaltatott. A Tanais, Trapezunt és Sinope városoktól kezdve nyugaton a spanyolországi Zacynthos vagyis Saguntum, s a galliai Marsilia városokig, az egész területet, mely a Földközi tenger medenczáját környezte, a görög nemzet mind hazájának tekintette, melynek ily értelemben véve pontosan kijelölhető határai sem voltak. De oly pontos határok közé szorított Hellast nem is ismer a történelem, mert nemcsak több tekintélyes görög állam a barbár népek területén feküdt, hanem több később úgynevezett görög törzsnek hellen származása is vita tárgyává lön. Az ős korban csak két csekély területre ruháztatott Hellas neve, egyik volt Epirusban Dodona környéke, másik Phthiotis Thessaliában, melynek népét, a helleneket, Achilles vezette Troja alá. A *Hellas*, *hellen* elnevezés csakis a későbbi történeti időben lön az ország és lakóinak közös nevévé.

A történeti Hellas vagy Görögország természeti viszonyainak s különösen hegyrendszerének alakulása a keleti Alpok folytatása gyanánt tűnik föl, melyeknek egyik szárnya nyugatról keletnek a Fekete-tengerig húzódván, mint áthághatlan fal, választja el Hellast a Balkán félsziget többi részétől, valamint a Duna völgyétől is. E körülmény a görög félsziget lakóinak sorsára elhatározó befolyással volt. A Duna völgye szolgálván az Ázsiából Európa felé költözködő nemzetek útjául, a népvándorlások hullámai nem hatottak be a félszigetre, s az ott letelepült néprajokat fejlődésökben meg nem zavarták. Görögország vízszintes tagosultságánál fogva három ponton mélyen benyúlik a Földközi tengerbe, majdnem Gibraltár szélességi fokáig, míg vele szemben Afrika legtermékenyebb országai terülnek. A tenger által van mind Ázsiától, mind Afrikától, sőt még Európa középső félszigetétől Italiától is elválasztva, mégis szigetei minden oldalon fentartják e földrészekkel az összeköttetést. A *Cycladok* Attica legdélibb csúcsától, a *Sunium* hegyfoktól kezdve szakadatlan sorban következnek a Sporadok szigeteiig, melyek Ázsia partjaival érintkeznek. Oly hajó, mely Ázsiából Görögország felé indul, folytonosan lát földet maga előtt. Córöcyra szigetéről látható Italia, a Maleai hegyfokon, Laconia déli csúcsán szembetűnnek *Creta* hegyeinek hótakart tetői, innen Rhodos szigetére el lehet látni, mely már Kis-Ázsia partjainál fekszik. Két nap alatt Crétából Cyrenébe, három nap alatt Egyiptomba lehet hajóközni. Nem lehet tehát csodálni, ha Görögország e központi helyzeténél fogva a tengeri kereskedelem gyúpontjává lön, és gyarmataival elárasztotta a szomszéd földrészek feléje tekintő partjait.

Ami az Apennin hegyláncza Italiának, az a Pindus Görögországra nézve. A keleti Alpokból szakad ki, mint az Apennin a nyugati Alpok tengermelléki ágaiból. Éjszokról délnek húzódván Illyriát Macedoniától, Epirust Thessaliától választja el. Azon ágak, melyeket kelet felé bocsát, mint a *Cambuni* hegység, az *Othrys* és *Oeta* hegylánczai Thessaliát két különböző

nagyságu részre osztják, a nagyobbik éjszaki rész a *Peneios folyó völgye*, a déli és kisebbik a *Spercheios völgye*. A Cambuni hegyláncz a Peneios folyó forrásaitól keletnek húzódván, több ponton valóságos sziklafalat képez, melyen át csak kevés szoros út vezet; s a thermai öbölnél a 3000 méter magas Olympos hegységben végződik. Az Olymp átellenében van az *Ossa* hegység, a Pelion hegyláncznak mintegy végpontja, mely a Peneios völgyétől a Magnesiai félszigetet választja el. Ez a Pagasaei öböltől a Peneios torkolatánál terül, és az ős korban a mesés Centaurok és Lapithák hazájának tartott. A Peneios folyó a Pindus hegylánczban eredvén, a nagyobb thessaliai völgy összes kisebb folyóit és csermelyeit magába fogadja, és az Olymp és Ossa meredek sziklafalai közt tör magának utat a tenger felé. A völgy itt rendkívül összeszorult s egy mfdnyi hosszúságban szélessége alig tesz néhány métert. A két szomszéd hegy sziklái meredeken függnek alá a völgybe, melyen át magas platánok és virányos partok között csendesen hömpölygnek a Peneios hullámai. A régiek *Tempe* völgyének nevezték, mely az ó-korban híressé vált természeti bájai és alakzatainak nagyszertisége miatt. Görögország s kivált Thessalia kapujának tekintetett, mert az egyedüli, kényelmesebben járható utat képezte Macedoniából a Peneios völgyébe.

Thessaliát délen az Oeta hegye zárja be, mely a *Maliai* öbölnél keleten a történelmileg nevezetes Thermopylai szorosban végződik. A két hegyláncz közt szintén nyugatról keletnek vonul az Othrys hegység, és itt a Pelion hegységhez csatlakozik, Thessaliát a Peneios és Spercheios völgyére választván el. A két hegyláncz közé nyomul a *Pagasaei* öböl, melynek partjain a legrégibb görög állam vette kezdetét, itt volt *Phthiotis*, Achilles hazája és *Jolcos* városa, honnan az Argonauták az első kereskedelmi tengeri utra kiindultak.

A geologia művelőinek állítása szerint mind Italia mind Görögország szárazföldje legkésőbb emelkedtek ki a tenger hullámai közül világrészünkön. Felhozzák érvül Olaszország tűzhányó hegyeit, az Aetnát és Vezuvot, valamint ama számos kihalt tűzhányót, melyeknek kráterei az Appenineken mai napig fölismerhetők. Görögországnak nincsenek ugyan tűzhányói, de lakói láthaták, hogy a föld belső forrongása következtében mint emelkedtek föl egyes szigetek a tengerből, vagy miként merültek el ismét a hullámokban. Erre példa *Szantorin* szigete, mely csak is egy óriási kráter szegélye, melynek alapja mintegy 300 méternyire van a tenger színe alatt, de mely ismételten rettegésbe hozta a szomszéd szigetek lakóit. Melos, Thermia és Delos szigetek azon időben emelkedtek ki a tengerből, midőn a Taygetus fölszaghatta Peloponnesos területét, s a Taenarum hegyfok a hullámok fölé emelte homlokát, melyet jelenleg csak a zúgó vihar hullámai korbácsolnak.

A görögöknek homályos sejtelmök lehetett a természeti erők e háborúgásáról. Hazájok szakgatott sziklabérczei, e szigetek, melyeken még felismer-

hették a vulkanikus eredet bélyegét, a titánok harczára emlékeztették Zeus ellen, úgy képzelvén magoknak, mint az alvilági hatalmak küzdelmét az égiek ellen, s midőn isteneik tetteit regélték el, a hazai föld alakulásának története volt e regékbe foglalva. Pallas-Athene istennő Attika birtokáért küzd Neptunnal, a tengerek urával, s a fény és tenyészet istennője diadal-maskodik, miután a félsziget valóban kiemelkedik a tenger hullámai közül. Hesiod kilenczedik századbeli költő „Istentana“ című művében a titánok, a föld szülöttei harcolnak az ég százkarú fiai ellen, „körülöttök zajosan zug a végtelen tenger, lábaik alatt dörgés közt remeg a föld, az ég boltozata ingadozni látszik, az Olympos megrendül alapjaiban, s az alvilág mélysége vizhangzik a leomló sziklák csattogásától. Zeus kifejti teljes hatalmát, s az Olymp magaslatáról szórja gyújtó villámait. . . A föld meggyulad, a tenger ársjai lángokban hömpölygnek, fullasztó köd veszi körül a titánokat. Megvakítva a fény sugaraitól, szemök kiégve a villámoktól, a föld mélyébe sodortatnak. Bryareus, Gygas s az ég többi fiai menthetetlenül oda lánczolják őket, rájuk halmozzák a tenger mélységét és a száraz föld hegyeit, melyeket olykor megrázni iparkodnak.“

A Peneios völgyét, s illetőleg az Olympos és az Othrys hegység sziklatetőit fensőbb szellemekkel népesíté a görög költészet. Az Olympon, az örökös hó honában, a fellegek közt, melyeket a villámok hasogatnak, székel Zeus és a tizenkét felsőbb rangú istenség, az Othrys hegységen a titánok és óriások s innen harcolnak sziklatömböket dobálva az istenek ellen, végre Pelion hegyét Ossa fölé akarják helyezni, hogy az Olympra fölérhessenek. De az istenek a hegyek alá temetik, nevöktől nyerik e hegységek elnevezéseket, s midőn az óriások megmozdulnak, megrendül a hegy is, s az emberek a földrengés tüneményét tapasztalják. A küzdter a Peneios völgye, mely a hajdankorban tenger volt, és csak midőn Heracles, vagy Neptun isten szigonyával ketté választá Ossát Olymptól, folytak le a tengerbe hullámai, s lett szárazfölddé.

A Pindus nyugati oldalán terült Epirus, hol a hellen törzsek első telepei voltak, midőn hazájokba bevándoroltak. Éjszakon a Cerauni hegységtől, melynek végcsúcsát az *Atrocerauni* hegyfok képezte, délen az Ambraciai öbölíig terjedett. E területen kivált Dodona környéke az, melyhez a legtöbb őskori emlék tapad; itt volt Zeus isten legrégibb jósdája, kihez mint pelaszg Zeushoz már Achilles is fohászkodik, környéke *Hellopia* és *Hellas* nevet visel, lakói a *hellenek* vagyis fénylők, mint az ársják, a dicsők; innen ment át a név a thessalok törzsével Thessaliába, hol ismét látunk egy vidéket Hellasnak neveztetni. A néppel rendesen a nevek és mondák színhelye is átköltözött, Deucalion hajója, az Ogyges-féle vizözön után előbb a Pindus hegységen, később az Othrys és Parnassus hegyeken állapodott meg.

E két tartomány Thessalia és Epirus képezi éjszaki Görögországot,

ezeztől délre van a tulajdonképi *Hellas*, vagy Közép-Görögország, mely az Ambraciai öböltől félkör alakban megkerüli a Corinthi öblöt, és az attikai félszigeten a *Sunium* hegyfokkal végződik. Különböző elszigetelt hegytömegek borítják felületét. Aetolia és Locris közt egy hegylánc húzódik délnek a Corinthi öbölíg, melyet a Pindus folytatásának lehetne tartani, ebből egy ág keletnek szakad ki, és Doris és Phocis közt képezi a bonyolult tömegű *Parnassus* hegységet, melynek egyik lejtőjén 3000' magasságban feküdt *Delphi* városa Apollo világhírű jósdájával, ettől keletre volt *Helicon*, a muzsák lakhelye, a Corinthi szoros előtt a vadregényes Citheron hegység, melyhez kelet felé a *Parnes* hegyláncz csatlakozik egész az Euboeai tengerszorosig. E két hegység választja el Attica félszigetét a többi Hellastól, hol délnyugatnak a márványáról híres *Pantelikon* vonul, melynek végpontján épült Athén fellegvára, *Cecropia*, ettől délnek irányul a méh-gazdag *Hymettus*, végre Laurion hegység a *Sunium* hegyfokkal Attica legdélibb csúcsán, melynek ezüstbányái Athén egyik fő jövedelmi forrását képezték.

E szakgatott hegyláncznak egy ága a Saroni és Corinthi öböl közt a Peloponnesusba hat be, s ott több hegylánczban ágazik szét, ily módon a félsziget mintegy fellegvárát képezi egész Görögországnak. Az országnak e szerint három védvonala van, egyik a Tempe völgyénél, melyen át az út Macedoniából Thessaliába vezet, a másik a Thermopylai szoros a Maliai öbölnél, mely Hellast védi az éjszokról berontó ellenség ellen; de ha már ezen áttört, akkor Hellas védtelen áll nyitva az ellenségnek, mert a magaslatok sehol sem vetnek gátat előhaladásának. A Corinthi szoros azonban már nagyobb biztossággal védi meg Peloponnesust, mert Corinth városa közelében alig 4—5 kilométer távolságra van a két öböl egymástól, s a dombos vidék könnyen bevehetetlen erőddé változtatható át.

Peloponnesus három jellemző alkattal bír, fellegvárát képezi Arcadia, melyet minden oldalról magas hegylánczok környeznek, melyek csak nyugat felé nyílnak meg, hol Alpheus folyó szűk szoroson át tör magának utat a Jóni tengerbe. A félsziget másik jellemző alakzatát Laconia vagyis az Eurotas völgye tárja elénk, Taygetos és Parnon hegylánczok közt, melyek mélyen benyulván a tengerbe, Taenarumi és Maleai hegyfokaikkal félszigeteket képeznek, a harmadik Messenia vagyis a Pamisos folyó völgye nyugaton. Arcadia magas bérczeivel és szűk völgyeivel csakis pásztor népnek adhatott lakhelyet, város igen kevés volt területén, s azok is csak később épültek. Ez okból politikailag is a teljes szakgatottság képét mutatta. De különben egyike a leginkább vízgazdag tartományoknak vala, s legjobban öntözve tavai és folyói által. Számos tava van 600—800 méter magasságban a tenger színe fölött, melyek az egész félszigetnek víztartó medenczékül szolgálnak. A hegyi források rendszeren a tavakba ömlenek, melyek azután feles vizöket a hegyeken át föld-

alatti barlangokból juttatják napvilágra. Az Eurotas, Alpheus és Stymphalos folyók szintén egy ideig a föld alatt folynak, és Arcadia tartomány több mint harmincz ily földalatti folyóval bír, melyeknek földalatti üregei *Katabothra* néven neveztek.

Peloponnesus többi részei az arcadiai felföldnek alsóbb párkányait képezik, ezek közt különösen három tartományt különböztettek meg a régiek, az északi hegylánczról, Cyllenétől a korinthei öbölhöz terjedő dombos

SPARTA ÉS A TAYGETUS HEGYSÉG.

vidéket, *Archiát*, melynek tizenkét városa államszövetséget képezett, a rendkívül termékeny *Elist*, és *Argos* vidékét. Ez utóbbi tartomány hasonlóan Atticához félsziget volt az *Argosi* és *Saroni* öblök közt. Fővárosa sem a tenger mellett, sem a tartomány közepén nem lévén építve, bár egyideig versenytársa volt Spartának, soha világtörténelmi jelentőségre nem emelkedett.

Minthogy a hegyek mindenütt igen közel vannak a tengerhez, Görögország folyói rendszeren rövid folyással bírnak, még a leghosszabbak is, mint a Peneios

és Achelous, mely Epirustól Hellasba folyik át, és A-tolia és Acarnania közt határt von. Más folyói, mint az Eurotas, Alpheus, Styx stb. egyideig a föld alatt folynak, de mindannyian csak télen és tavasszal bírnak elegendő vízzel, míg nyáron rendesen kiszáradnak, s alig folydogál némi csekély ér a mederben. Érdekesekek Boeotia vízrajzi viszonyai is. E tartomány a Parnassus és Helicon hegységtől keletre terül, míg az Euboeai tengertől a *Ptoon* hegyláncza választja el. A tartomány tulajdonkép három fő völgyből áll, ezek: a *Copais* s *Hilíce* tavak, és az *Asopus* folyó völgye. A *Copais* tavába ömlik a Parnassusból jövő *Cephissus* folyó, és ez okból a tó vize olykor annyira megárad, hogy végromlással fenyegeti a völgy lakóit. A veszélyt azonban maga a tó vize háritotta el azáltal, hogy a *Ptoon* hegység agyagos tömegén át földalatti csatornákat ásott magának a tenger felé. De e természetes csatornák nem lettek volna elegendők a tó fölösleges vizének lecsapolására. Orchomenos ősrégi város lakóinak érdeme, hogy e célra mesterséges alagutakat ástak a tó vizének, mi által annak környéke az áradás veszélyeitől megmentetett. Minthogy e mesterséges alagutak később elhanyagoltattak, a *Copais* áradása ismét sok kárt okozott a vidéknek, Nagy Sándorának szándoka volt ezen alagutakat helyreállítani, de tervében halála által megakadályoztatott.

A szárazföldi Görögország nagysága Portugaliával hasonlítható össze, de ha tagosulását tekintjük, tengerpartja hosszabb, mint a hatszorta nagyobb Spanyolországé. Éjszaki két tartományát Epirust és Thessaliát nyugatról a Jóni tenger környezi, melyből az Ambraciai öböl nyomul a száraz földre, keletről az Aegei-tenger van a Thermai, Pagasaei és Maliai öblökkel. Hellas maga egy sarlóalaku félszigetet képez, melyet délen a hosszasan benyuló Corinthi öböl választ el Peloponnesustól, míg keleten az Euripos szorosa és az Euboeai tenger képezik határát, melyen túl a hosszú Euboea szigete terjed. Peloponnesust fügefá vagy szőlőlevélhez hasonlították azon, területére mélyen benyuló öblök miatt, melyek partját oly szakgatottá teszik. A *Messenei*, *Laconi*, *Argosi*, *Saroni* öblök, ez utóbbi Argos és Attica területe közt, ugyanannyi félszigetet képeznek Peloponnesusból. A szakgatott terület mellett mind a Jóni, mind az Aegei tengerben gazdag szigetképződés is van. Nyugati partjain a Jóni tenger szigetei közt nevezetesebbek *Corcyra*, *Leucas*, *Ithaka*, *Cephallenia*, délen Laconia Maleai hegyfokán túl van *Cythera* szigete, mely hajdan a biborkagyló halászatáról volt híres, Atticát és Euboeát a kör-szigetek, *Cycladok*, veszik körül, főbbek *Delos* a szent sziget, *Apollo* és *Artemis* szülőhelye, *Naxos*, a márványáról híres *Paros* stb. Az ázsiai parton elszórtan vannak a *Sporadok*, melyek közül néhány, mint a legrégibb görög civilisatio székhelye tűnt ki, mások a költészet, vagy korán kifejlett államélet hazájaként említetnek, nevezetesebbek *Samothracia*, hol a phoeniciek bányászatot űztek, s hol a Kabirok tiszteletében egykori uralmoknak emléke

maradt fenn; *Leninos* régi thrák telep, Lesbos a költészet hazája, *Samos*, mely Polycrates kényura alatt hatalmas tengerészettel birt, délen Rhodos szigete, melynek lakói egykor félelmes tengeri kalózkodtak. A szigetek sorát dél felől a nagy Kreta szigete zárja el, hol Minos király alatt az első görög állam alakult meg, mely főhatóságát Attica és Peloponnesus partvidékeire is kiterjesztette.

Éghajlat, termékek, a természeti viszonyok befolyása Görögország lakóira.

A szárazföldi Görögország összesen három és fél szélességi fokon át terjed a Cambuni hegységtől a Maleai hegyfokig, mely legdélibb pontja Peloponnesusnak. A negyvenedik szélességi fok köre metszi át azon hegységeket, melyek a balkán félsziget felől éjszaki határát képezik Görögországnak. A vidék szelidebb éghajlattal kezd bírni, a hegyek alacsonyabbak, lejtőik műveltetésre vagy legalább legeltetésre alkalmasabbak és termékeny völgyeket zárnak körül, melyeknek talaja eléggé dúsán jutalmazza a földművelőt fáradságaért, ilyenek Thessaliában a Peneios és Specheios völgyei, Epirusban Dodona környéke és az Achelous völgye, bár ez utóbbi tartomány hegyei még annak zord havasi jelleget kölcsönöznek.

A harminczkilencedik fokkal kezdődik Közép-Görögország vagyis a tulajdonképi Hellas, s hol az Ambraciai és Maliai öblök nyúlnak be területére. Mint a Pindus folytatása vonul a Corinthi öböl felé a Tympresztus hegység 700 láb magas gerinczével, mely Aetoliát és Acarnaniát elvágja a többi Hellastól, ezáltal kizárva hosszabb időre e tartományok lakóit azon szellemi mozgalmakból, melyek Görögországot az európai műveltség forrásává tették. Az éghajlat már e csekély távolságban is nagy különbségeket tüntet elő, mint azt termékei tanúsítják. Az Aegei tenger éjszaki partjain Macedoniában és Thraciában, vagyis a mai Ruméliában az éghajlat inkább hasonlít a magyarországihoz, nincsenek örökzöld levelű fái, nincsenek déli gyümölosi. Thessalia éghajlata már szelidebb, a déli gyümölosök már megteremnek völgyeiben, de bár egy fokkal jobban délfelé fekszik, mint Nápoly, még sincs olajfája; a Pindus hegységben pedig még zordabb az éghajlat és a déli gyümölos sem terem meg lejtőin. Azonban a harminczkilencedik foktól kezdve mind inkább enyhül az éghajlat. Az Othrystól délre már nemcsak déli gyümölosöket találunk, hanem a rizs és olajfa is díszlik, sőt gyapotbokrok tenyésztenek. Az ország keleti partjai kedvezőbb éghajlati viszonyokkal bírnak, Atticában és Euboea szigetén és a Cycladokon már datolyapálmák is nőnek, bár még itt nem teremnek gyümölosöt, mint Messenia kedvező fekvésű völgyeiben, hol olykor a datolya is megéri. Argolis keleti partjain egész citrom, narancs és fügefafa erdők vannak, Naxos szigetén már januárban szedik az illatos narancsfa (*Citrus aurantium*) gyümölosét, mely itt tekintélyes fa magasságát éri el.

Ezekből látható, hogy Hellas csekély területén mily különbözők voltak az éghajlat viszonyai; de gyakran e különbözőségek ugyanazon egy helyen is szembetűnők. Míg a hegy aljánál Éjszak-Afrika növényei közül a pálmafa és gyapotbokor díszlenek, csekély magasságban Dél-Európa édes és illatos gyümölcsseit szakíthatjuk, a magasabban fekvő völgyekben Közép-Európa termékei arathatók, a hegység lejtőin, és széles mezőségein nyájak legelnek, az ormokat hó vagy jég borítja, mely messzire csillámlik a déli nap fényes sugaraitól megvilágítva. Az ország keleti partjain általában nagy hőség uralkodik, melyet csak a tenger közelsége, s a tenger felől jövő fuvalmak enyhítenek. Nyáron a röviden tartó záporokat kivéve alig esik, a folyók ennek folytán kiszáradnak, s medrök csak télen és tavasszal telik meg vízzel a bővebb esőzés következtében.

Közép-Görögország és Peloponnesus földje nem mondható igen termékenynek, sem hegyei érczekben gazdagoknak. Az Euboeai hegyekben réz ásatott, Atticában Laurion bányái ezüstöt, a Taygetus vasérczet adtak, de nem elegendő mennyiségben. A hegyek többnyire erdőkkel voltak borítva, lejtőiken elegendő legelő is volt az állatok számára, de a művelés alatti talaj nem mindenütt ígért gazdag termést a földművelőnek. Az Eurotas s Pamisus völgyei, Boeotia egyes vidékei s néhány más folyó völgye elég gazdag aratást adott, de már például Attica sziklás talaján leginkább csak árpa természetetett, s ez sem volt elegendő népeességének táplálására. Thessalia, Boeotia, Messenia és Euboea képezték leginkább Görögország magtárát, míg Attica sűrű lakosságának ipar és kereskedelem által kellett élelmét megszerezni. A bérczes Arcadia csakis pásztoroknak szolgált lakhelyül, kik falvakba szétszórva, legfőképp nyájaiak jövedelméből éltek. Harcias, vitéz néptörzs, mely ősi, egyszerű erkölceit és életmódját még Görögország fénykorában is megtartotta, és midőn a zsoldos szellem a görögök közt elharapódzott, arcadiaiak tevék rendesen az egybegyűjtött zsoldosok tekintélyes számát.

Az ország talajának ilyenmő változatossága nemcsak igen alkalmas volt, hanem egyenesen utalta is lakóit szellemi tehetségeik sokoldalú kifejtésére. E változatosság őket különféle foglalkozásokra kényszerítvén, többféle fogalmakat és ismereteket ébresztett bennök, s így külbefolyás segélyével, melynek a szomszédos *Jónia*, *Lydia*, *Phoenicia* és *Egyiptom* magasabb műveltségű népeivel szemben ki voltak téve, művelődésüket mozdította elő. Tagadhatlanul legkedvezőbb volt e tekintetben Attica helyzete, melyen a görög szárazföld minden előnyei és hátrányai egyesülten föltalálhatók. Attica félszigete Marathon és Eleusis termékeny síkjain kívül, melyek hatvanszorosán adták vissza a magot, olajfaival, mézgazdag Hymettus hegyével, Pantelikon márványával, lauriumi ezüstbányáival, melynek déli végsőcsáról a Sunium hegyfokról át lehet tekinteni a Cycladi szigetek sorát, melyek a

félszigetet félkör alakban veszik körül, arra látszik teremtetve lenni, hogy Acropolisából az Aegei tenger összes szigetein, melyek Athene istennő szobrának látkörébe esnek, uralkodjék. Kikötőjéből, szigetről szigetre haladva könnyen evezhetett a hajó Kis-Ázsia partjaihoz, midőn a nyugati szél megdagasztá vitorláit, míg ellenben alkonyatkor, midőn a tenger felől emelkedett a szél, a Cycladokról, szintén könnyen lehetett eljutni Athén kikötőjébe. Ily viszonyok közt nem lehetett csodálnunk, ha Athén idők folytán kezébe ragadta a görög vizeken a tengeri fő hatalmat, mely természetes helyzeténél fogva, két világrész közt, őt jogosan megillette.

De Görögországban nem találunk mindenütt hasonló kedvező viszonyokra. Mint fentebb említettük, voltak tartományok, mint Arcadia és Acarnania, hol a nép még a későbbi korban is csak baromtenyésztéssel, pásztorkodással foglalkozott, másutt a földművelés volt majdnem egyedüli fő foglalkozása, mint Boeotiában, Thessaliában és Peloponnesus némany tartományaiban, míg e mellett iparral és kereskedelemmel kivált Athén és Corinth foglalkoztak. Tulajdonkép csak két görög állam partjait nem mosta tenger, egyik volt a Parnassus és Oeta hegyek közt fekvő *Doris*, négy városával, *Tetrapolis dorica*, másik Arcadia, melyeknek lakói a művelésben is leginkább elmaradtak. Ezekhez számíthatók durva nyers erkölceiknél fogva az *acarnanok* is, bár a tenger két oldalról érinté országuk határait.

Az ország természeti viszonyai, völgyeinek elzárkózottsága befolyással volt a görög nép állami életére is. E meredek hegyek által körülzárt völgyekben egységes államélet nem képződhetett, minden egyes völgyben elszigetelten rokonaitól, az ott letelepedett törzs külön államot szervezett, mely ellenségének tekinté legközelebbi szomszédját, bár fajra és származásra nézve közel rokona volt. Ha Elő-Ázsiára egy pillantást vetünk és annak természeti viszonyait összehasonlítjuk azokkal, melyeket a görög félszigeten találunk, megértjük azon okokat is, miért képződtek amott nagy birodalmak, míg Görögországban egységes állam nem keletkezhetett? Ázsiában nagy földterületek ugyanazon földrajzi jelleggel bírnak, s ha bár különböző néptörzsek lakták is, mihelyt valamely nép hatalomra nézve a többiek közül kiemelkedett, meghódítá szomszédait és kisebb-nagyobb birodalmat, melyet természetes határok vettek körül, volt képes alapítani, míg Görögországban ezt a talaj szakadozottsága akadályozta meg. Hol az egyes völgyek meredek bércekkel vannak körülvéve, melyeken át csak egy-két nehezen járható szoros vezet, s melyeket nagy tömeg ellen kevés emberrel sikeresen lehet megvédeni, a lakosok a kölcsönös védelem biztonsága által fölbátorítva, elég erőseknek vélik magokat minden kultámadással daczolhatni, és miután fölbredt bennük a természetes s fölbonthatlan együvé tartozás érzete, községet alapítanak, mely magát szomszédaitól szigorúan elkülönzi. Így keletkezik az

új állam fővárosával és falvaival, mely önmagában és saját polgárainak erejében találja állami életének és fennmaradásának biztonságát. Az ily ország legyőzete is sokkal nagyobb akadályokba ütközik, mint valamely ázsiai birodalom meghódítása. Ázsiában elegendő, ha a központi hatalom hadserege egy-két csatában tönkre zúztatik, az alattvalók megszoktak mindent az uralkodótól várni, s ha ez elbukik, megnyugodnak a sorsban, mely számukra új uralkodót jelölt ki. Görögországban nem dönthettek egyes csaták a nemzet sorsáról. Az ellenség minden egyes völgyben új államot, új hadsereget és védműveket talált, melyeket egyenkint kellett legyőzni, és kiostromolni, ha az ország birtokába akart jutni. Nem hihető, hogy ha a salamisi és plataeai csatákban a perzsáknak kedvez vala a hadi szerencse, Xerxes Görögországot állandóan meghódíthatta volna, miként nem bírta a török hazánkat meghódítani sem a mohácsi csata után, sem ama gyászos viszályok korában, midőn a nemzetnek tulajdonképen kormánya sem volt, mert a roppant török hatalom az egyes megyék és országrészek ellentállásán tört meg.

Görögország korábbi lakói, s a pelasg népcsalád.

A görögök vagy mint magokat nevezték, a hellenek nem voltak első lakói Görögországnak. És itt nem akarunk azon ős népekről szólni, melyek az árják beköltözése előtt nemcsak a görög félszigetet, hanem a többi Európát is lakták, s melyeknek emlékeit a tavi czölöpépítményekben, és roppant nagyságú sírhalmaikban, valamint az ezekből kiásott kő- és csonteszközökben fedezte föl a régészet tudománya. Csak azon népeket említjük meg, melyek, mint az árja, vagy közelebbről meghatározva, a pelasg-italiai népcsalád előretölt hullámai jutottak a félszigetre.

Említettük fentebb (I. k. 59. l.), hogy a pelasg-italiai népek is egyik ágát tevék az árja népcsaládnak, s hogy a thrák-illyr néptörzsekkel együtt déli Európát népesítették, míg a keltek, germánok és szlávok Éjszak-Európa téreire vonultak. De ezen állítást még közelebből meg kell világítanunk. A görög írók tudósításai, miként azt Herodot, Strabo földrajzíró, Thucidydes s mások műveiben olvassuk, több néptörzset számítanak elő, melyek előttök a görög félsziget különböző vidékeit népesítették, ilyenek például a *lelegek*, kiknek nevét vegyes törzsűekre magyarázzák, *károk*, *thrákok*, *telchinek* stb., de legkivált *pelasgok*, kiknek vándorlásairól egész mondakör képződött a görögöknél. Volt idő, azt állítják a nevezett írók, midőn Laconia *Lelegiá*-nak, a többi Peloponnesus *Pelasgiá*-nak neveztetett, sőt a pelasgok tették még Attica, Epirus, Thessalia és Boeotia őskori lakosságát is.

A görögök különben nemcsak magokat, hanem a pelasgokat is autoch-

thon népnek vagyis a föld szülötteinek tartották,* ezen eszmét a költőknél, történet- és földrajzíróknál egyaránt kifejezve találjuk. Mindez csak azt tanúsítja, miszerint az ó-korban a helleneknél általános volt a meggyőződés, hogy

PELASG FŐNÖK MEZEI LAKA.

a hellen türzsek bevándorlását és letelepedését előzőleg volt oly idő Görögország történetében, melyet jogosan a pelasg korszaknak lehet nevezni. De ez

* I. Ribáry Ferencz: A pelasg kérdés mai állása. Akad. értekezés 1874 5.

nemcsak Görögországról állítható; mert a pelasgok nemcsak a görög szárazföldön és szigetein, hanem Kis-Ázsia partjain, és Italiában is mint őlakók említettnek. A görög írók az egyes országok népesedését rendszeren gyarmatosításnak tulajdonítják. Róma régiségeinek írója, a halicarnassusi Dionysios Olaszországban mindenütt pelasg gyarmatokat talált, szerinte az örök város és Italia többi részének lakosai pelasgok voltak, kiket különben a hellenek rokonainak és őseinek tart. A gyarmatosításokra nézve nevezett író egész rendszert alkotott, mert míg Arcadiából a pelasgok egy része déli Olaszországban Oenotria és Peucetia tartományokat népesítette, egy másik gyarmat a Pó folyam torkolatán felül Spina városában telepedett le, innen bocsátván újabb néprajokat, melyek délfelé nyomulván, Latiumot s Róma vidékét, majd idővel Italia nagyobb részét ellepték, s az ott talált őslakókkal összeelegyedve, azokat magokba olvasztották. A görög írók tudósításai szerint tehát csakugyan létezett egy pelasg korszak, egy pelasg népcsalád, melynek egyes ágai Italiát, Görögországot és Kis-Ázsia számos vidékeit lepték el. Kis-Ázsia őskori emlékeinek, sírjainak átkutatása, sír feliratai, s azon mondák, melyek a helleneknél egyes phrygiai és lyciai hősoőről fenmaradtak, kétségtelenné teszik, hogy mind e népek a hellenekkel kisebb-nagyobb rokonságban voltak, mint azt Kis-Ázsia népeinek történetében kimutattuk.* Ha mind e viszonyokat jól fontolóra vesszük, ama különböző merész föltevések a pelasgok eredetéről és nemzetiségéről, mint a fényes nap világánál az őszi köd párázatai, fognak széteszni, mert ezután alig lehet arról szó, hogy a pelasg szó sémi eredetű, és vándort, vagy elpártoltat jelent, hogy tehát a pelasgok sémi eredetűek** azt sem lehet vitatni, hogy a scytha népcsaládhoz tartoztak,*** hanem vissza kell térni Niebuhrnak, a jeles történetbuvárnak, hosszas tanulmányok által megállapított és az újabbkori kis-ázsiai kutatások által megerősített nézetéhez, miszerint: volt egy kor, midőn a pelasgok, mint egyike Európa legelterjedtebb népeinek, a Pó és Arno folyóktól egész a Bosporusig laktak szakadatlan láncolatban, csak a thrák nép által megszakítva. Niebuhr meggyőződése, hogy az úgynevezeti görög-italiai népek bevándorlása előtt létezett egy terjedelmes népcsalád, melynek nem volt ugyanazon nyelve, de törzsei egymással általában rokon, de mégis egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvjárásokkal éltek. Ily külön törzseket képeztek keleten a hellenek, az adriai tenger nyugati partjain az itáliai népek. Niebuhr állítását még azzal egészíthetjük ki, hogy e népcsaládhoz soroljuk Kis-Ázsia népei közül, nemcsak az Aegei tengerpart-

* I. k. 270—272. l.

** Mint Soumaise és Fourmont, kik a pelasgokat phoenici gyarmatnak tartották, Geinoznál Académie des Inscriptions XIV. k. 154. l.

*** Nálunk Horváth István és Szabó István, Homeros jeles fordítója, a francziák közöl Pelloutier Geinoz fentebb idézett értekezésében.

ján lakó lelegeket, pelasgokat, dardánokat és trójaiakat, hanem Phrygia, Lydia, Caria és Lycia lakóit is, kiket mind nyelvemlékeik, mind a görög íróknál fenmaradt s általok sajátokul elismert mondáik a hellenek közel rokonainak vallanak. Ezt elfogadván, ama régi pelasg népcsalád sokkal nagyobb terjedelmű lesz, mert Italia és Görögország ős lakóin kívül, még Kis-Ázsia árja fajú népeit is magában foglalja. Ily módon érthetőbb lesz az ősmondák közössége, s mindazon vándorlások története, melyek Görögország őskorát Kis-Ázsiával szorosabb kapcsolatba hozták.

A művelődés első elemei a pelasgoknál és helleneknél.

A nagy pelasg népcsalád, mint az árja népfajnak egyik tekintélyes ága a műveltség azon első elemeit már magával hozta a kis-ázsiai félszigetre melyek az egész népfajnak ősi tulajdonát képezték. A társadalom alapjá a családi élet képezvén, ez már azon időben, midőn a pelasgok törzse először tűnnek föl a történelemben, bizonyos vallásos alapokon nyugodott épen úgy, mint a zend népeknél az iráni fensíkon, vagy az árja hinduknál az öt folyó vidékein Indiában. A családias élet szoros kötelékei, melyek a család tagokat együvé fűzték, okozták nagy részben még később is a hellen nép szakgatottságát, mely nem engedé meg, hogy törzsei egységes nagy nemzetté tömörüljenek. A családtagok e szoros összetartása idézte elő azoi idegenséget is, melyet fajbeli rokonok és testvérek éreztek egymás irányában midőn különböző állam vagy törzs tagjai voltak. Egészen eltérő elvek ezel a korunkban uralkodó általános nézetektől, midőn bármely idegen szár mazású egyén születése, neveltetése, vagy kinyilatkoztatott akarata nyomai magát az idegen nemzet tagjául is fölvétetheti, s ha új hazája irányában érdemeket szerez, abban magasrangú hivatalokra, s kiténtetésekre igénye ke képezhet. Görögországban ellenkező nézetek uralkodtak. Egy bizonyo állam vagy törzs, sőt sokszor más nemzetség tagja, soha sem lehetet más államnak, törzsnek vagy nemzetségnek tagjává. A hellen, valamint az ős árja, a családi köteléken kívül senkire sem tekintett, s nem i látott mást, mint ellenséget, kivel semmi viszonyba nem léphet. A külön böző törzsek és államok tagjai egymásnak született ellenségei voltak, adandó alkalommal egyik a másiktól sem kegyelemre, sem szánalomra nem számíthatott. Meggyőzetése biztos romlását idézte elő, a győző szabado rendelkezhetett életével, s ha megkímélte, csak azért tevé, hogy rabszolgá ságra vesse. Még béke idején sem voltak kevésbbé szigorúak az egymás köz viszonyok. Az idegen sem házasság, sem örökösödés által nem válhatott azo állam polgárává, melyből nőt vett, sem gyermekei, midőn anyjuk után örök séghez jutottak. E viszonyokon még a nemzedékek hosszabb sora sem vá toztatott. Az Athénben letelepedett idegenek, „metoekék“ századok mulv

is idegenek voltak, ha csak rendkívüli szolgálatok által a család egyik tagjának nem sikerült polgári jogot nyerni az államban, mi azonban nagyon ritka kitüntetés volt.

Ezen elszigeteltség a család szervezetében találta indokát. Az atya korlátlan úr volt családjában, gyermekei felett az élet és halál ura, a kik, míg éltek, neki alá valának rendelve; neje csakis rabnője volt. Hogy e szigor eredetét lássuk, azon elvekkel kell előbb megismerkednünk, melyek a család alapításában közreműködtek. Eredetileg minden családnak külön vallása, külön isteni tisztelete volt, mely onnan származott, mivel minden család őseit istenítette, s házi oltárán azoknak tiszteletére hozott áldozatot. Erre a lélek síron túli életének eszméje vezetett. A régi árja néptörzsek a halált nem tekintették az ember feloszlásának, hanem újabb, átalakult életnek. Nem hitték, mint a hinduk vagy egyiptomiak, hogy a testtől megvált lélek, más lényeknek ad új életet, nem gondolták, hogy a magasba száll további életét folytatni, ez csak kiváló nagy férfiak jutalmának tekintett, kikről hitték, hogy szellemök az istenek társaságába fölvétetett; a pelasg népek meggyőződése szerint a meghalt ember lelke nem költözik idegen világba, itt marad az emberek közt — testével együtt a föld alá temetve.

E hitről a halotti szertartások legkevésbé sem engednek kételkednünk. Midőn a hullát a sírba tették, meg voltak arról győződve, hogy azzal valami élő lényt is temetnek a föld alá. A temetésnél háromszor kiálták a rokonok az elhunyt rokon nevét, azt kívánva, hogy boldogul éljen új lakában, „legyen könnyű neki a föld”. Felírták sirkövére, hogy itt nyugszik, mint mi is ugyanazt tesszük, oly kifejezés, mely napjainkig fenmaradt, bár tulajdonképpen már senki sem hiszi, hogy halhatatlan lény nyugszik a sírban. De az ó-kor népei erről meg voltak győződve, s ez okból oly tárgyakat is tettek melléje a sírba, mikről hitték, hogy azokra szüksége leend: ruházatot, élelmet, házi edényeket, fegyvereket. Bort öntöttek sírjára, hogy szomját elolthassa, étkeket tettek edényekben sírjába éhe csillapítására. Lovakat és rabszolgákat öltek meg sírján, hogy a túlvilágon szolgálatára álljanak, épen úgy miként földi életében. „A Trójából viaszatérő görögök közül mindegyik visz magával szép fogolynőt, a föld alatt nyugvó Achilles is követeli osztályrészét, és feláldozzák sírján Polyxenát.”

E hitből folyt a családtagok azon szigorú kötelessége, halottaik tisztességese eltemetéséről intézkedni. Ha a léleknek nem volt meg földalatti lakása, nem talált nyugalmat, kénytelen lőn az élők közt bolyongani. Mint árny vagy rém ijeszté az embereket, mivel nem kapta meg az áldozatot, sem eledeleit, melyek a temetésnél megillették. Szerencsétlen lévén, gonoszszá is lőn; kínozta az élőket, betegséget küldött rájuk, elpusztítá a vetést, fájdalmas nyögésével rettegést okozott, hogy figyelmeztesse őket kötelességükre eltemetetéséről

gondoskodni. A régi írók iratai telve vannak példákkal, melyek bolygó lelkekről szólva, a néphitnek szavakat kölcsönöznek. Mindenki aggódott, ha attól tartott, hogy irányában a halotti szertartások el fognak hanyagoltatni. Nem annyira a halál, mint a temetés elhanyagolása volt félelmes az élőknek. A rokonok annál nagyobb bünt nem követhettek volna el, ha nem is tartatott e kötelességmulasztás, mint Indiában, apagyilkosságnak. Ez okból érthető, hogy az athéni nép a *lesbosi* tengeri csata után győztes vezéreit halálra ítélte, mivel a vihar által akadályozva ki nem halászták a tengerből elesett bajtársaikat.

E hiedelem következménye volt, hogy az év bizonyos napjain a rokonok, mint a hinduknál, halotti tort ültek, s a sírokat új étkekkel látták el. A római költők közül Ovid és Virgil leírták e halotti tornak, és a sírok e napon való gondozásának szertartásait, s ezekből tudjuk, hogy ily alkalommal a sírok virágfüzérekkel díszítettek föl, azokra kalács, gyümölcs és só helyeztetett, hogy bort és tejet öntöttek a sírra, sőt olykor valamely áldozat véréit is. És ez nemcsak a halott emlékének ünneplése volt, hanem számára készült lakoma, mert a bort, tejet és vért egy a síron fűrt lyukon át a tetemhez csurgatták. A nagyobb és fényesebb sírboltok előtt rendszeren oltár is volt az áldozat számára, sőt tűzhely, hol az áldozathúst megégették. A platéai csatában elhullt görögök sírjainak évenkénti gondozását a város lakói vállalták magokra, s mint Plutarch állítja, azt koráig lelkiismeretesen a csata évfordulóján teljesítették is.

Azon tisztelet, melyet a pelasz népek halottaik iránt tanúsítottak, idővel vallási jelleget nyert. A halottak szent lényeknek tekintettek, kik a leggyöngédebb neveket nyerték tisztelőik s rokonaik részéről, mint jótékony szent és boldog szellemek. A rokonok szemében minden halott istenséggé lön. És ez nemcsak a nagy férfiak kiváltsága volt, mert a halottak közt nem tettek különbséget, sőt még a gonoszok is e tiszteletben részesültek haláluk után, csakhogy azt hitték róluk, hogy gonosz jellemöket és ártalmas hajlamaikat még a sírban is megtartották.

Mind a hinduknál, mind a pelasz népeknél a halottakat áldozatokkal kellett megtisztelni, és csak ha az élők e kötelességet teljesítették, akkor álltak jó lábön meghalt őseikkel, kiknek szellemei különben nem szüntek meg őket folytonosan háborgatni, mert az elhanyagolt halott gonosztevé szellemmé lön, míg az, kit utódai áldozatokkal megengeszteltek, családja élő tagjainak védangyala volt. Imával fordultak hozzá, segélyét és kedvezését kérték, sőt a hívők még idegen sír előtt is megállapodtak, mondván: „földalatti isten, légy kegyes irántam!”

A föld alatt lakó istenített lelkeket a görögök *demon*-oknak és *heros*-oknak nevezték, az itáliai népek *lares*, *manes* és *geniusok* nevén ismerték. Az elődök sírjai e szellemek templomai voltak, mit felirataik is tanúsítanak, melyek

„*Dis Manibus*“ a holtak isteni szellemeinek voltak szentelve. Ez volt a gondolkodó ember első fölfogása a halálról, mely rejtélynek látszott előtte, midőn azon kérdés támadt lelkében a megholt láttára, mi azon különbség, mely a holt és élő lény közt van, s mi történt azon ismeretlen lényeggel, mely a holttestnek kevéssel ezelőtt még életet adott?

A holtak tiszteletén kívül még egy más összekötő kapocs is volt a család tagjai közt, ez a tűz, melynek folytonosan égni kellett a ház tűzhelyén vagyis oltárán. E tűz fenntartása szoros kötelessége volt a család tagjainak, mert kialvása a házra kimondhatlan szerencsétlenséget hozhat vala. Este a parázs hamuval lőn elfedve, reggel a családtagok első gondja volt azt újra feléleszteni. A családi tűz elhunytá az egész család elpusztulását jelentette, nincs tűzhely, nincs család, ez volt az általános hiedelem. Régi visszaemlékezés az emberiség gyermekkorára, midőn a tűzélesztés még nehéz mesterségnek tartatott, s azért fenntartása minden egyes család kötelességévé lőn. De más gyöngédebb eszmék is csatlakoztak a házi tűzhelyhez. Ez gyűjté össze a nap fáradalmi után a család tagjait, kik ily alkalommal közelebb simúlva egymáshoz, elmondák napi bajaikat és tapasztalataikat. A régi népek általában, mint a hinduk történetében láttuk, a tűzben, Agni, az emberiség jótevő istenségét tisztelték, a családias élet megalapítását, az erkölcsök szelidítését s az emberiném táplálását annak tulajdonítván. A vallásos fogalmak megkivánták, hogy a tűz mindig tiszta legyen, azaz hogy semmi szennyes dolog abba ne dobassék, semmi tisztátalan cselekvény előtte ne történjék. Az év bizonyos napján e tüzet elhamvadni engedték, de rögtön mást kelle gyűjtani. Ez oly szertartással járt, melynek szigorú megtartása kötelességgé lőn. Nem volt szabad aczéllal vagy kovával tüzet csinálni, az egyedüli módja az új tűz élesztésének volt a napsugarak összegyűjtése valamely gyulékony anyagon, vagy mint az ősz ember tevé, két szárazfa dörzsölése által kellett csálni ki a szikrát.

Az így támasztott tűz isteninek tartatott, s isteni tiszteletben részesült; áldozatot hoztak neki, mint egy istennek, gyümölcsöt, virágot, tömjént, bort, tejet, sőt állatokat is. Oltalmát kérték, mert hatalmasnak tartották, imákat intéztek hozzá, szokásos emberi kívánságait fejezték ki előtte, egészséget, jólétet és gazdagságot kérvén. Egyike az orpheusi himnuszoknak így hangzik: „Oh Tűz, ki örökké való, szép, örökifjú és gazdag vagy, ki táplálsz minket, fogadd szívesen áldozatainkat, és viszonzásul adj nekünk boldogságot és egészséget, melyek annyira kedvesek, hogy mindig boldogok és virágzók lehessünk!“

A házi tűz tehát a család isteni gondviselése gyanánt tekintetett. Isteni tisztelete egyszerű volt. Az étkezés is már kiválólag vallásos tény volt. Minthogy a tűz süté a kenyeret és készíté el az eledeleket, az étkezés kezdetén és végén imával fordult hozzá a ház népe. Mielőtt az ételhez nyúltak

volna, az első falatot oltárára tették, az ital előtt bort öntöttek a tűzre libatioként: Ez volt az istenség része, és senki sem kételkedett, hogy jelen van, és mit eléje tettek, abból eszik és iszik. Az eledel megvolt tehát osztva az istenség és a család tagjai közt, szent ünnepély volt ez, mely a családtagok közösségét tüntette elő. Hasonló szertartásokra találni az árja népcsalád keleti ágánál is, kivált a hinduknál, kik az istenek előtt legelőször az Agnihoz, vagyis a tűzhöz intézték fohászaikat.

A pelasg népek, a görögök és italiaiak, a házi tűzhely tiszteletében tovább mentek, mint keleti rokonaik, mert személyesítették; a görög *Hestia* a latin *Vesta* a házi tűzhely istennője volt, s mint ilyen legnagyobb jóltevője az emberiségnek, a családi élet és boldogság adományozója. Később női alakban képzeltek s felőle különféle mondák keletkeztek. De azért még mindig csakis a házi tűzhelyt képzeltek neve alatt, s nemcsak boldogságot, jólétet és gazdagságot, hanem mint a tisztaság forrásától és személyesítőjétől a szív tisztaságát, jóságot és mértékletességet is kértek tőle adományul.

A régi áriák s kivált a görög-italiai népek vallása e szerint egészen a házhoz volt kapcsolva, családias jelleggel bírt. A házi tűzhely, az elhunyt ősök, mint a családtagok védszellemei képezték a vallás tiszteleti tárgyait. *Vesta*, *Lares* és *Penates* voltak azon istenségek, kiket segédül híttak a család tagjai. Az ősök szellemei, nézetök szerint, a családi tűzhely körül lebegtek, mint a melynek tűzét éltőkben ébren tartották. A szent tűz tisztelete ez okból szorosan összefüggött az ősök tiszteletével, és kiváló jellege volt, hogy minden egyes család sajátját képezte, épen úgy, mint az ősök, kikhez a szomszéd családnak semmi köze nem volt. Minden tűzhely oltalmazta övéit, és tova űzte az idegent, ki nem tartozott a család tagjai közé.

Az egész vallásgyakorlat a házra szorítkozott, s nem volt nyilvános, minden szertartásai a család kebelében hajtattván végre, inkább titkosak voltak, melyeken idegennek jelen lenni nem vala megengedve. Az oltár úgy volt rendesen elhelyezve a házban, hogy kívülről látható ne legyen. Nem is volt valamely meghatározott szertartás, minden család függetlenül intézte saját isteni tiszteletét. Nem volt más papja, mint a család feje, ki e tekintetben nem ismert maga felett felebbvalót. E vallás csak a leszármazás útján terjedhetett, még pedig atyáról fiúra, ki ily módon átvette atyjának vallását, istentiszteletét s ama kötelességet, áldozatot mutatni be a házi isteneknek. E jog nem szállhatott át a nőkre, a férjhez adott leány azon családnak vallását fogadta el, melybe belépett. Az özvegynek sem volt joga az isteni tisztelet szertartásait végezni, hanem e kötelesség a legidősebb fiút illette.

Midőn a családapa több fiút hagyott maga után s ezek külön háztartást, külön tűzhelyet alapítottak, ez ugyanazon család tagjai közt különböző lön ugyan, de fenmaradt a közös ősök tisztelete, a közös sírok gondozásának köte-

lessége. A rokon családok e köteléknél fogva nemzetséget, gens. képeztek, melynél mindig azon föltevés volt 'a döntő, hogy a nemzetséget képező családok közös származásúak s így közös ősökkel bírnak.

A társadalom növekedésével a vallásnak is szélesebb alapot kelle adni. Két család nem egyesülhetett ugyan, mert a családi vallás egyesülését akadályozta, de az lehető volt, hogy a családok vagy nemzetségek a nélkül, hogy saját vallásuktól megváltak volna, egy közös isteni tiszteletben egyesültek. Az ily egyesület a görög nép saját nyelvén *phratría*-nak a latinoknál *curia*-nak neveztetett. Nem volt okvetlenül szükséges, de nem

SUNIUM HEGYFOK ATHENE TEMPLOMÁNAK ROMJAIVAL.

is bizonyos, vajjon ezen egyesült családok vagy nemzetségek rokonsági viszonyban álltak-e egymáshoz, csak annyi kétségtelen, hogy ily egyesülés által vallási fogalmaik szélesebb alapot nyertek, s mindezen családok közösen oly fensőbb istenséget ismertek el, mely felette állt házi isteneiknek, s az egész egyesület felett őrködni tudott. E közös istenségnek oltárt emeltek, meggyújtották azon a szent tüzet, és tiszteletének szertartásait berendezték.

E szertartások azonosak voltak a családban megtartott isteni tisztelet szertartásaival, csakhogy e tisztet már nem a családapa, hanem a *phratría* vagy *curia* főnöke végezte. Az ily egyesület rendszeren gyűléseket tartott, ha-

tározatokat hozott és ítelt tagjai felett. Midőn valamely családban gyermek született, annak a phratriába való fölvétele bizonyos szertartásokhoz volt kötve.

A phratriák egyesülése törzset képezett, mely már a társadalom magasabb osztályozása vala. Görögország minden egyes nemzete ily törzsekre, *phylae*, volt felosztva, milyen Atticában négy volt. Az egyes törzsek tagjai egymás közt szintén szoros és másoktól elkülönített egyesületet képeztek, mely külön isteni tisztelettel és jogokkal bírt. A törzs tagjai gyűléseket tartottak és azokon határozatokat hoztak, melyeknek kötelező volt a törzs minden tagja magát alárendelni. A hellen nemzet ősi története tulajdonképp a phratriák és törzsek viszonyosságait és küzdelmeit adja elő, melyek ugyanannyi csekély államokat képeztek; csakis hosszabb idő múlva látjuk a törzseket nemzetekké tömörülni, midőn azonban még mindig megtartják régibb önállóságuk és függetlenségük némi külsőségeit, sőt olykor sarkalatos jogaikat is. Rendesen valamely hóstól származtatják magokat, kinek nevét viseli a törzs, egy főnök alatt ki törzskirálynak, *phylaebasileus*, neveztetik, gyűléseket tartanak, határoznak és tagjaik felett ítéletet mondanak. A törzsek is külön isteni tisztelettel bírván, midőn több törzs nemzetté egyesült, közös istenséget választottak védnökül, ki az összes törzseket oltalma alá vegye, mint Athene istennő Atticában, melynek törzsei tiszteletére évenként közös ünnepet ültek, mely annál fogva *Panatheneák* ünnepének neveztetett.

Hogy az ily egymástól független törzsekből alkotott állam polgármerev idegenséggel viseltettek más törzs vagy állam tagjai ellen, a dolog természetéből folyik, nem lévén meg köztük a vallásközösség, az idegent nem fogadták be, s ez sem léphetett oly egyesületbe, hol a legfőbb akadályt: vallás különbözősége okozta, melyet lerombolni vagy eltávolítani nem lehetett. Ha még ehhez vesszük az országnak természeti viszonyaiból keletkező szakgatottságát, érthető lesz, hogy Görögországban miért nem képződött egyenes állami élet, s a görög nép törzsei miért nem tömörültek egységes nemzetté, mely hihetőleg jobban megbírta volna őrizni függetlenségét macedon és római hódítás ellen, de talán magasztos szellemének oly sokoldalú alkotásait nem hagyta volna az utókorra.

A pelasz-hellen törzsek beköltözése Görögországba.

A pelasz vagyis görög-italiai népfaj keleti rokonaitól az áriáktól elváán, nyugat felé vándorolt és hihetőleg Phrygia fensíkján talált magának új hazát, melyen hosszabb ideig volt letelepedve. Innen indultak ki az arajok, melyek Lydiát, Cariát, Lyciát, Mysiát és az Aegei-tenger keleti partvidékeit egymásután megszállották. Kis-Ázsia népeinek történetében előadtul miszerint a beköltözött áriáknak hosszas és nehéz küzdelmeik voltak éjszaka

turáni fajú népekkel, melyeket mindinkább a Fekete-tenger partjai felé szorítottak, délen a phoeniciai gyarmatokkal, melyek azonban oly tetemes visszahatást gyakoroltak némely árja törzsekre, hogy némelyiknél, mint például Caria és Lydia lakóinál, kétséggessé lőn, vajjon nem a sémi nyelvű népek közé sorolandók-e, miután vallásukban, szokásaikban és erkölcsaikben oly sokat kölcsönöztek sémifajú szomszédaiktól? Mind ezen árja törzsekre általában nagy befolyással volt a phoeniciai gyarmatoknak magasabb műveltsége, bár az éjszaki törzsekről, a pelasgokról, tyrhenekről és dardanokról nem mondható, hogy nemzetiségök árán vették volna meg azon magasabb culturát, melyet a phoeniciektől nagy ügyességgel elsajátítottak.

A kis-ázsiai pelasg-hellen törzseknek sem hatalmi viszonyairól, sem kereskedelmi összeköttetéseikről vagy hadi vállalataikról nem tudósít a görög történetírás, csak annyit következtethetünk, hogy phoeniciai mestereiknek mind a gyarmatok alapításában, mind kereskedelmi vállalataikban előbb tanulékony szövetségeseik, majd később veszélyes versenytársaik voltak. De a miről hallgat a görög történetírás, hogy t. i. e népek már a 14-ik században időszámításunk előtt hatalmas hajóhadakat állítottak ki, hogy erőyes támadásaik által zavarba hozták a hatalma és virágzása tetőpontján álló Egyiptomot, azt a fáraok hieroglyph feliratai adják tudtunkra. III. Thuthmesz király a 17-ik században Kr. e. a meghódított népek közt felsorolja Cyprus, Créta és az Aegei-tenger mellékének lakóit, de minden pontosabb meghatározás nélkül; a 14-dik század végén a nagy Ramzesz fia, *Merenptah* már tekintélyes népszövetséget említ, mely nagy hadsereggel tör Egyiptomra, s melyet csak nagy erőfeszítéssel sikerült visszavonulásra bírni. E diadalnak emlékét a karnaki templom falára vésetvén föl, az általa legyőzött népek közt a *dardanok*, *lekák* vagy *lyciaiak*, *tursák* vagy *tyrhenek* és az achaeok említettnek. A király tudósításából az is kitetszik, hogy a népek nem hódítási célból törtek Egyiptomra, hanem inkább kalandvágyból és zsákmányolás kedvéért. III. Ramzesz idejében a 13-ik század közepén, a Kheták szövetségében új hadsereg indul Egyiptom ellen, mely a syriai partokat megkerülve a szuezi szoroson át akar betörni Egyiptomba. A szövetségeseik közt vannak *danaok*, *tursák*, *sakalások* (siculusok) és *pelesták*, s a míg ezek a szárazon haladnak előre, egyesült hajóhaduk a part mellett evez, hogy segélyekre lehessen. Az egyiptomi emlékek nemcsak Ramzesz király diadaláról tudósítanak, hanem a szövetségeseik rajzát is adják, melyből kitűnik, hogy e harcosok fehérhajúak s jellegük egészen eltűnt az ázsiai népektől, és e körülményeket, valamint fegyverzetöket tekintve, alig lehet kételkednünk, hogy ezekben a pelasg-hellen törzsek ősei szemlélhetők.

A pelasg-hellen törzsek e korai fellépése a történelemben a görög írók előtt teljesen ismeretlen dolog volt, kik az első Olympiadon, a 776-ik éven túl,

a mondákon és nemzeti hagyományokon kívül alig képesek biztosabb történeti adatokat szolgáltatni. Így magáról a bevándorlásról sincs biztos tudósításunk, s innen származik, hogy újabbkori történetírók közt két párt van, egyik Epirus felől az Adriai tenger mellékén vezeti le a görögöket, a másik párt, melyhez Curtius történetíró is tartozik, Ázsia felől az Aegei-tenger szigeteit jelöli ki, mint a görög törzsek vándorlásának nyugpontjait, megengedvén egyébiránt azt is, hogy a pelasgok éjszakeről hatottak Epirusba, miután hiteles hagyományok folytán, melyek a dodonai jósda alapítását nekik tulajdonítják, e tényt kétségbevonni nem lehet.

Mikor indult meg a népcsalád azon raja, melynek a későbbi írók a pelasg nevet adták, határozottan megállapítani nem lehet; de ezen vándorlás kétség kívül még korábban történt, mint a kis-ázsiai rokonok harcrai az egyiptomiak ellen. A pelasgok hihetőleg Thracia és Macedonia népein áttörve értek Epirusba, melyet a szemben fekvő szigetekkel összehasonlítva „száraz földnek“ neveztek. Már ők sem találták lakatlanul Görögországot, driopok — erdőlakók, lelegek, curetek, lapithok, daktylok s más egyéb népek osztottak a félsziget területén. Ezek közül némelyek a pelasg-hellen törzsek előre tölt hullámai voltak, mások talán idegenfajú népek, de ez meg nem határozható, mert a pelasg és leleg elnevezésen kívül más népnek a történeti korban neve nem maradt fenn. Ha e hagyomány ellenében más mondák *Pelasgost* a föld szülöttének mondják, miből következne, hogy a pelasgok, autochthonok Görögországban, ebben csakis a hellen népnek hiúsága vagy tudatlansága nyilatkozik saját eredete felől, mivel a hellenek nem tudták, vagy nem akarták tudni, hogy hazájukban ők is csak jövevények.

A pelasg mondákban és hagyományokban Görögország legrégebbi története foglaltatik. Homeros e nevet *Dodona* városával kapcsolatban említi, azon helyen, hol Achilles a dodonai pelasg Zeushoz fohászkodik. Pausanias földrajzíró, *Asios* szamoszigeti költő szavait idézi, ki a nyolczadik század közepén élt, ezek szerint „a magas hegyek ormain a fekete föld nemzé *Pelasgost*, hogy a halandóknak is legyen faja a földön.“ Általában a földszülötte pelasgokról gyakrabban emlékeznek a görög írók, annak tanuságaul, hogy a pelasgokat hazájokban autochthonoknak, és a föld szülötteinek hitték. Ez okból még Herodot azt is mondja, hogy egész Görögország hajdan *Pelasgiá*-nak nevezetett.

Dodona városa nemcsak Homerosnál van a pelasgok nevével kapcsolatban, hanem Hesiodos költeményeiben is mint a pelasg nép ősi fészke említettetik. A vidék, mely Dodonát környezi, Hellopiának nevezetett. Ugyanazon költő egyik művében így szólt Epirusról: Hellopia gazdag ország vetésekben, legelőben és kecskében, juhokban és szarvasmarhában bővelkedik. legvégső határán épült Dodona városa, melyet Zeus megkedvelt, s hol jósdául

magának tölgyfát választott, tiszteltetve az emberektől. Innen jönnek a földet lakó embereknek az összes égi jóslatok. A ki oda megy, az Istent megkérdezni, az kedvező madár röptével ajándékokat hozva jöjjön Dodonába. E vidék más írónál egyenesen Hellasnak nevezetik.

Epirus volt tehát a hagyományok szerint első telepe a pelasg-helleneknek, s innen terjedtek szét a későbbi időben Görögország többi tartományai-ban. De az ősz haza emléke mindig fenmaradt hagyományaikban. Ez volt Zeus tiszteletének eredeti helye is, oly időben, mint Herodot mondja, midőn a pelasgok még nem adtak külön neveket az isteneknek, miből az tetszik ki, hogy még akkor nem voltak sokistenhívők, s a polytheismus csak később fejlődött ki a pelasg-hellen törzseknél. Dodona határában állt azon szent tölgy, melynek lombjai suttogásából a papok jövődőt mondtak a kérdezőknek. Hogy éppen tölgy volt, annak azon egyszerű magyarázata adható, mert a hellen nép hagyományai szerint ősei hajdan a tölgy makkjával táplálkoztak, miért is makkfalóknak, *balanophagoi*, neveztetnek. A papokat *heller* vagy *seller* néven említik a homeri költemények, mely szónak azon jelentés adatik, mint látnok, próféta, s maga a tartomány neve Hellas e szerint annyit tenne, mint a fény országa, s a nép neve *hellenek* a. m. fénylők, miként *árják*, a dicsők.

Görögország történetében volt tehát egy pontosabban megjelölhető pelasg korszak, mely egyes nagyobbyszerű műveiben hagyta emlékét az utókorra. Midőn a pelasgok szűknek találván Epirust, a félsziget többi tartományai felé kezdték meg vándorlásukat, legelőször is Thessaliát népesítették, mely a thesprotok egyik ágától, a thessaloktól nyerte későbbi elnevezését. A Peneios völgyében új Hellas alakult, hova a mondák is követték a vándor törzseket. A tartomány oly jelentőségre emelkedett, hogy a homeresi költészet egyes részeinek színhelyül szolgált, sőt a Musákról is azt tartották, hogy innen költöztek a Heliconra. Nevezeteseek alkotásaik Boeotiában is, hol a Minyek híres ó-kori városa Orchomenos virágzott, melynek lakói tágitották és részben készítették azon bámulatra méltó alagutakat, melyek a Copais tó fölösleges vizét a Ptoon hegységen át az Euboeai-tengerbe vezették. Az arcadiaiak magokat mindenkor tisztavérű pelasgoknak tartották, s a későbbi időben is azzal dicsekedtek, hogy a Lycaios hegyén épült városuk, Lycosura, Görögország legrégebb városa, mert, mint mondák, mikor épült, még a hold nem világítá meg földünk sötét éjeit.

E történet előtti pelasg korszaknak legcsodálatosabb emlékei azon építmények romjai, melyeket sajátos alkotásuknál fogva a görögök óriásoknak, vagy *cyclopoknak* tulajdonítottak. Ezen építmények maradványai láthatók még mai nap is Mycenae, Argos, Tiryns, Athén, Orchomenos és Lycosura városok romjaiban. E falak roppant négy vagy sokszögű, s olykor faragatlan kövekből voltak építve, melyek vakolat nélkül egymás fölé helyeztetek. Nevezetesebbek ezen emlékek közt: Tiryns város falai oly roppant kövekből építve, hogy a

legkisebbeket két lóval sem lehetne tovább mozdtítani, egy gúla alaku építmény Mycenae városában, melyet közönségesen Atreus király kincstárának neveznek, s ugyanitt egy kapubejárat, mely fölött két ágaskodó oroszlán látszik. Acarnania is telve van az úgynevezett cyclopi faltöredékekkel, melyek rendesen faragatlan sokszögű kövekből vannak összeállítva. Hogy Italiában épen azon vidékeken, hol a görög tudósítások szerint pelasg gyarmatok voltak, hasonló építmény-romok találhatóak, ezt Róma történetében fogjuk bővebben felvilágosítani. Bár azonban mindezen építményeknek bizonyos közös jellegök van, mindazáltal a részleteket tekintve állíthatjuk, hogy az egyes maradványok különböző időszakokat tüntetnek föl. Már a használt kövek alakja is arról tanúskodik. A polygon, sokszögű és faragatlan kövek sokkal régibb korra vallanak, mint azon fal- s épület-maradványok, melyeknek felállítására négyszögű és fāragott kövek alkalmaztattak. E roppant kövek odahordása és felállítása óriási munkaerőt vehetett igénybe, tudva azt, hogy azon időben az építőknek az emelő rúdon kívül más munkakönnnyítő gép nem állt rendelkezésükre. Nem is képzelhető másképp e művek létesítése, minthogy a pelasg nép azon időben nyomasztó papi és önkényes fejedelmi járom alatt nyögött, s felsőbb parancsszóra teljesíté ezen majdnem emberfölötti munkákat. Csakis ily módon létesülhettek e művek, melyeknek egykori nagyszerűsége bámulattal tölti el a szemlélőt.*

E romok még egy tanulságot rejtenek. Nem szolgáltak a királyok dicsőítésére, mint Egyiptom gúlái, melyekben a fáraók temetkeztek, vagy mint roppant palotáik és templomaik, melyeknek falaira vésették diadalaik és uralkodásuk egyéb tényeinek történetét, a pelasg építmények sem erőd, sem sír, sem kincstár gyanánt nem szolgáltak a fejedelmeknek, hanem többnyire városok falait és kapuit képezték, a görög nép tehát már ily régi hajdanokban is városi életet kezdett élni, s az általa épített erődítmények, mint nevezték „*Larissák*“, a polgárok biztonságát eszközölték.

De nem az összes pelasg-hellen nép követte azon utat Thracián és Macedonián keresztül Görögországba. Elvitathatlan tény, hogy a hellen nép számos törzse maradt vissza Kis-Ázsiában, melyek rokonaik elköltözése után, mint a fáraók hieroglyph feliratai tanúsítják, még történelmi jelentőségre is emelkedtek. E törzsek közül leginkább a Kis-Ázsia partjain letelepült lyciaiak és jónok említendők, kik a phoeniciai befolyás alatt mestereiknek magasabb műveltségét elsajátították, és saját nemzeti geniusokhoz képest átalakították. Amazokról

* Schliemann, a tudománykedvelő bankár, legujabban ásatásokat eszközölt Mycenae romjaiban, s a cyclopi falak közt öt nagyobb sírt fedezett föl, melyekben a félig elégett emberi csontok közt különféle arany ékszerek, bronz fegyverek és cserép edények találattak. Meggyőződése, hogy e sírokban a meggyilkolt Agamemnon király és társainak hullamaradványaira talált. E nézetet, a művéhez írt előszóban Gladstone, a volt miniszter és híres hellenista, szintén valószínűnek tartja. L. Mikenae Dr. Heinrich Schliemann. Lipcse, 1878.

Kis-Ázsia történetében szözlottunk, kik úgy voltak már a legrégibb időben is ismeretesek, mint merész s vállalkozó tengerészek, kik a művelődésben jóval megelőzték nyugati hellen rokonaikat: fényes városokban laktak, halottaiknak sziklálból véstek sírokat, melyeknek romjai mai nap is hirdetik a művészet iránti hajlamukat. A későbbi görög mondák is az istenek és félistenek közül többnek származását Lyciára vezetik vissza. Innen származott a hármás Zeus, sőt Apollo tisztelete is a görögökhöz, míg másrészt görög hősök indulnak Lyciába, mint Perseus és Bellerophon, hogy a lakosokat az őket sanyargató szörnyektől és óriásoktól megszabadítsák.

JASON ÉS MÉDEA.

A jónok neve még ismeretesebb Nyugat-Ázsia és Egyiptom hagyományos történetében. A Genesis írója már ismeri a „Javan“ népet, mely a Földközi-tenger szigetein lakik, a hieroglyph feliratok is említik a „Junim“ népet, mely alatt kétségtávol a jónok értendők, bár nem azon pelasg-hellen törzsek ezek, melyekkel a Ramesszidák harczoltak. E hellen néptörzsek idővel megerősödvén, mintán egyideig a phoeniciek kalandolása és vezérlete mellett foglalták el az Aegei-tenger szigeteit és partvidékeit, lassankint föllükerekedtek, s mestereiket az elfoglalt vidékekről kiszorították, úgy hogy ezek kénytelenek

voltak a Földközi-tenger nyugati medenczéjében, Siciliában, s az itáliai partvidék kisebb-nagyobb szigetein keresni új tért gyarmataiknak.

A kis-ázsiai görögög gyarmatosításának emlékét a szárazföldi mondák tartották fenn az utókor számára. Görögország keletre nyíló partjait, melyekhez Kis-Ázsiából szigetről-szigetre hajózva könnyen eljuthatni, már igen korán látogatták kis-ázsiai kereskedők és gyarmatosok, kik egyik-másik pontján a partvidéknek letelepedtek. Nem mintha Görögország keleti partjai a legtermékenyebbek és leggazdagabbak lettek volna, de épen, mivel Kis-Ázsia felől legkönnyebben voltak elérhetők, míg Elis és Messenia partvidéke kétségkívül dúsabb és termékenyebb, de távolabb is esik, és a hajóknak Peloponnesus veszélyes partjait kellett volna megkerülni. Ez okból a gyarmatosítási mondák mind a keleti partvidékekre vonatkoznak. E mondák helyettesítik azon ezerféle utazások történetét, melyek a két világrész lakói közt a kereskedelmi összeköttetést fentartották. E mondák bizonyos személyek nevével vannak kapcsolatban, kik a keleti befolyás emlékét képviselik Görögország legrégibb történetében, s a kik, a mondák szerint, rendesen idegen származásúak. Cadmus Phoeniciából, Danaus és Cecrops Egyiptomból, Pelops Phrygiából jönnek.

A Cadmus-monda, a mint a görögök első történelmi tudását képezi, következőleg szól: „Agenor-nak, Tyrus és Sidon királyának három fia vala, *Phœnix*, *Cilix* és *Cadmus*, és egy leánya, Európa. Ezt Zeus bika alakjában hátára véén, elragadta; s Créta szigetén partra szállította. Agenor Cadmus fiát bízta meg nővérének fölkeresésével, ki minden tengert és partvidéket bejárt, de nővérét sehol sem találhatta meg. Görögországba érkezvén, a delphii jósdától kért tanácsot, hol Apollótól azon utasítást kapta, hogy „ne keresse többé testvérét, hanem kövesse az első tehenet, melyet útjában talál, s a hol ez lefekszik, ott várost alapítson.” A tehen Boeotiába vezette *Arcia* forrásához, melyet rettentő tüzes sárkány őrzött. Cadmus megölte a szörnyet és kitört fogait a földbe elvetette. Nemsokára e magból fegyveres emberek keltek ki, kik dühösen egymásra rontván, véres tusát kezdték, melyben ötnök kivételével, mind megölettek. Ezek azután segínyt nyújtottak Cadmusnak, ki velök *Cadméa* várát építette épen azon helyen, hol később Thebæ városa épült. Ezen öt férfit a város előkelő családjai őseiknek tartották. Cadmus megjelenése igen fontos művelődési korszakot jelöl a hellen nép életében, mert a hagyomány neki tulajdonítja a betűírás behozatalát, a bányászat és az érczek olvasztásának mesterségét. A görögök világos tudatával birtak annak, hogy írásjegyeik phoeniciai eredetűek, nemcsak azért, mivel a monda szerint Cadmus Phoeniciából jött, hanem mivel betűiket is rendesen phoenici betűknek nevezték. De Cadmus családja szerencsétlen volt az új országban. Egyik utódját, *Pentheost* a bachansnők tépték széjjel, *Acteont* Diana, mivel a vadászaton versenyzett vele, más monda szerint, mivel a fürdőben bájait meglátta,

szarvassá változtatta, minek folytán saját vadászebei falták fel. *Semcle* sem volt szerencsés, bár Zeus kedveltje volt. Azt kívánván tőle egykor, hogy isteni fényében és hatalmában jelenjen meg előtte, e kíváncsisága halálát okozta, mert a ragyogó fény és égi tűz őt egészen összeperzselte. Zeus azonban megmenté fiokat, *Bachust*, a bor és szőlőtő istenét. Cadmus családjának tagjai voltak *Laös* és *Oedipos* is, kiknek tragikus sorsa bő tárgyat nyújtott a görög költészetnek, mint később előadandjuk.

PERSEUS A PEGAZUSON.

Argos egyike vala Görögország legrégibb városainak, emlékéhez több monda fűződik. Herodot az Európa és Ázsia közti háborúnak indokait elősorolván, fölemlíti, hogy a phoenicieek bosszúból Európa elrablásáért Jót rabolták el Argosból s Egyiptomba vitték, honnan Libyába költözve, a Nilus partján végezte életét. Általában Argos és Egyiptom közt több rendbeli viszonyok szövődtek, az előbbi ország lakói a Nilus vidékéről kapták a vetőmagot, innen jött Danaus ötven leányával Argosba, hova őt fivére Aegyptos is követte ötven fiával. Az unokatestvérek közt kötött házasság szerencsétlen lön, mert a

nők férjeiket mind meggyilkolták, miért is az alvilágban arra lőnek kárhoz-tatva, hogy feneketlen hordókat töltsenek meg (*Danaidák hordaja*). Danaustól kapták nevüket Argos és Peloponnesus nagyobb részének lakói, ki mint Belos vagy is Bal syriai isten fia, Apollo tiszteletét hozta be a görögöknél. Utódai közt említetik *Proetos*, ki Bellorophont, a corinthy király fiát el akarván veszteni, Lyciába küldi s annak királyához levelet ír, vagyis szó szerint „összehajtott táblákat küld veszélyes jegyekkel“, mit Homeros magyarázó irott levélre értelmeznek. Ugyan ő volt az, ki Tiryns építésére Lyciából cyclopokat hozat, kik kívánságára a város falait csakugyan fölépítették.

Attica történetében a bölcs *Cecrops* említetik, mint a ki Egyiptomból költözött be s Athén fellegrárá, a *Cecropiát* alapította. A monda Saïs városát állítja hazájának, honnan elúzetvén Atticába jött, itt nőül vette a király leányát és utódja lőn a királyi széken. A félsziget lakói még ezen időben elszórtan laktak falvaikban tizenkét törzsre osztva, ő tanította meg az embereket az olajfa tenyésztésére, s azon módra, mikép kell bogyoiból az olajat kisajtolni, sőt ő oktatta a népet a földművelésre is. Attica lakosait állandó lakokhoz szoktatta, szervezte a társadalmat, s hogy ennek biztos alapot adjon, a házassági intézményt behozta, rendezte a halotti szertartásokat és áldozatokat a halottak emlékére, felállította az Areopag törvényszékét, mely nevét az Ares (Mars) istentől vette, kinek halmán szokta volt tartani éjjel üléseit, végre gondoskodott törvényei által arról is, hogy minden erőszakos cselekvényeknek elejét vegye. *Cecrops* építé nyolcz klmnyire a tengertől a fellegrárat, mely nevérol neveztetett el, s melynek alján épült később Athén városa. Tizenkét utóda számíttatik elő, azok közül *Amphyction* alapította a Termopylae körül lakó népekből azon szövetséget, melynek feladata volt a vallás, valamint a béke és háború kérdései felett határozni, s melynek gyűlései az ő nevérol *Amphictioniáknak* neveztettek.

De a legfontosabb a bevándorlások mondai történetében *Pelops*-nak, Tantalus fiának beköltözése Prhygiából, mely a 14-ik század közepére tétetik Kr. e. Argos, Mycenae és Sparta városokban akkor Danaus utódai uralkodtak, kiket az uralomban a *Pelopidák* váltottak föl, a kiktől azután az egész félsziget nevét nyerte. *Tantalus* Phrygia, vagy más-hagyomány szerint, Mysia királya a Sipylus hegy tövében fényes palotában lakott. Gazdagsága és az istenekkel való társalgása és barátsága oly kevélylyé és fenhéjázóvá tették, hogy az istenek mindentudóságát is próbára akarta tenni. Egy alkalommal, midőn lakomára hitta meg őket, *Pelops* fiát megöletvén és darabokra vágatván, sültén föltálaltatta az isteneknek. Zeus azonnal észrevette a csalást és a holtat életre támasztotta, ki ismét visszanyerte ép tagjait, bal vállát kivéven, melyet a leánya veszte felett bújában elmerült Demeter istennő már megevett volt. Ez okból a hiányzó vállat ezüstlemezzel pótolta Zeus, a csaló Tantalust pedig az alvilágban az őt környező bőség daczára folytonos éhségre és

szomjúságra kárhoztatta, ki bár, a rege szerint, tó közepén állt, s a legne-
mesb gyümölcsök mintegy kínálkoztak az eledelre, azokat mégsem élvezhette.
(*Tantalus kínjai.*) Pelops a történetek után elhagyta Kis-Ázsiát és Argosba
költözött, hol neje által, ki Danaus családjának tagja volt, a királyi széket
örökölte. Két fia volt *Atreus* és *Thyestes*, kik közt halálos gyűlölet támadt, ez
utóbbi hibája miatt. *Atreus* boszúból egy lakománál *Thyestes* fiát találattatta
fűl sült gyanánt az asztalra, s a szerencsétlen apa saját fiának husából lakott jól;
miért később egy másik fia, *Aegisthos* boszút állt s *Atreust* meggyilkolta.

*Atreus*nak két fia maradt *Agamemnon* és *Menelaus*, amaz *Mycenae*, ez
Sparta királya lőn, miután *Helenát* *Tyndareus* spartai király leányát nőül
vette. E két hős ösztönzésére indult meg azon hadjárat *Trója* ellen, melyben
Görögország majdnem összes népei részt vettek. A visszatérés a hősökre
nézve általában szerencsétlen következményű volt, *Agamemnon*t saját hűtelen
neje és kedvese *Aegisthos* gyilkolták meg. A vérboszu fogalmai kötelessé-
gévé tevék a fiúnak atyja halálát megboszulni, mit *Orestes* iszonyú módon
teljesített is, anyját és *Aegisthost* megölvén. De a boszúálío lelkiismeret
szellemei, az *Erinnyák* (furiák) üzőbe vették az anyagyilkost, ki hasztalan
kereste lelkének nyugalma bolyongásai közt, és miután nővérét, *Iphigeniát*
Taurisból *Pylades* barátja társaságában kiszabadította, *Athénbe* jött, hol
magát az *Areopag* törvényszékének ítélete alá bocsátotta. A szavazatok
egyenlők lévén, *Athene* istennő kedvező szavazata folytán a bűnvád alól
fölmentetett (*Votum Minervae, elnöki szavazat*).

De e mondák történelmi hitelessége később egészen elenyészett. Már az
ókorban is *Cecropsot* a történetírók úgy tekinték, mint benszülöttet, és *Thucy-
dides* említi ugyan, hogy a trójai háború előtt károk és phoeniciek bírták a
görög szárazföldnek és szigeteinek tetemes részét, de arról, hogy *Danaus* és
Cadmus Egyiptomból vagy Phoeniciából költöztek volna Görögországba, egy
szóval sem emlékezik meg. Ha *Herodot* egyiptomi papok tudósításai nyomán
e mondákat fölvette történelmébe, ez könnyen hívóségének és történelmi kri-
tikája gyarlóságának egyik bizonyítványa. De ezen idegen hősök bevándorlása
és az idegen gyarmatosítás ellen még egy nyomós ellenvetést lehet tenni, és
pedig azon okból, hogy, ha ezen sémi vagy egyiptomi eredetű hősök képesek
voltak uralmukat a hellenek felett megalapítani, okvetlenül nagyobb számú
gyarmatossal jöttek, de mégis nem, hogy ők alakították volna át a hellen
nyelvet, hanem abban saját nyelvöknek legcsekélyebb nyomát sem hagyták
fenn, mi okvetlenül megtörtént volna, ha a jövevények csakugyan idegen
fajúak lettek volna.

Ha a mondák némi történelmi tényekre vonatkoznak, s ha valóban jöttek
Ázsiából hősök és gyarmatosok a görög szárazföldre, ezek csakis azon kis-
ázsiai rokonok sorából eredtek, kik a pelasg költözés után Kis-Ázsiában
viSSZamaradtak, s phoeniciai befolyás alá jutván, a phoeniciek és más keleti

népek vallásos fogalmaiból többet elsajátítottak, magasabb műveltségre szert tettek, s így közvetítői lőnek annak, hogy a keleti népek magasabb kultúrája a szárazföldi hellen-törzsekkel közöltetett. E mellett azonban nem lehet tagadni, hogy a görögök vallásában, s culturájokban sok van, a mi kétségkívül phoeniciai eredetre mutat, s e ténynyel szemben az sem tagadható egészen, hogy a kis-ázsiai görög gyarmatosokkal phoeniciek is jöttek Hellas keleti partjaira, de oly csekély számmal, hogy uralmukat állandósítani nem voltak képesek. Azután a tőlők átvett eszmék, a betűírás s a művelődés egyéb elemei, már nem phoeniciai, hanem görög köntösben, mintegy a hellen észjáráson átszűrődve jelennek meg Görögországban. *Aphrodite* kétségkívül a phoeniciai *Asztarte*, de már a görög Aegei-tenger hullámaiból születik, s jelképe azon átalakulásnak, melyen átment minden, a phoeniciektől kölcsönzött eszme, mielőtt Görögországban meghonosult volna. E közvetítést a jellemileg annyira különböző két nép, a hellenek és phoeniciek közt csakis a kis-ázsiai görögök eszközölhették, hol a hellen költészet, irodalom, művészet és bölcsészet keletkezését is valamennyi görög törzsek közül legelőször észlelhetjük.

A görögök vallása az őskorban és későbbi fejlődése.

A görögök vallásának elemei még az árja vagyis indo-európai népek közös hazájában fejlődtek, s ez okból a különböző népek vallásos fogalmaiban még mai nap is fölismerhetők azon vonások, melyek az ős-árja vallás jellegét képezték. „A fény tűneményei s azon tényezők, melyekből származnak: a nap, a tűz, a csillagok, a villám, a mennykő, s mindazon eredmények, melyek hozzájuk csatlakoznak, voltak az árjak tiszteletének tárgyai“ (I. k. 607. l.). A természet naponkint látható tűneményei a görögök képzeletére is oly hatással voltak, mint keleti rokonaiknál, kik a mindenséget szellemekkel, másodrangú istenségekkel népesítették, melyek bár eredetileg csakis a főisten-ség különböző tulajdonságait vagy cselekvényeit fejezték ki, a néphit önálló isteni lényeket alkotott azokból, külön egyéniséggel ruházta föl, s így megteremté a sokistenhivőség — polytheismus — rendszerét. „De mindezen alakok közül mégis kiválik az eredeti főök, mely a mindenséget teremtette, azt fenntartja és igazgatja, egyaránt uralkodván a mennyben és a földön“ (Vivien de St.-Martin).

A görög nép vallása is tehát, mint általában a régi népeké, a természet imádása volt. De e tekintetben nagy eltérés volt az egyes vallások közt. A *fetisimádók* a lelketlen tárgyaknak vagy állatoknak tulajdonítanak isteni erőt, melyet a *szabéismus* hívei az égi testekbe helyeznek, míg a *samanizmus* követői a természeti erőket és az úgynevezett négy főelemet, mint levegőt, tüzet, vizet és földet a magok valóságában tisztelték. A pelasg-hellen népek

ez alantias fogalmakon föltülemelkedve, már a természeti erőket és tüneményeket személyesítették, azokra a képzetőkben emberi alakot ruháztak, s ez által vallásuknak *anthropomorph* jelleget kölcsönöztek. E felfogás következménye volt, hogy nemcsak az erényt, s a mi szép, jó és nemes, hanem mindenféle emberi gyengeségeket, szenvedélyeket, sőt bűnöket is tulajdonítottak isteneiknek, és így egész bonyolult hitregetan keletkezett isteneik cselekvényeiről. E hitregetan részletei bő anyagul szolgáltak költőiknek és művészeiknek szellemi alkotásaikra, kik ezen isteni ihlettől áthatva teremtették örökre utánoszthatlan példányokul szolgáló remekműveiket. De mivel a költők, mint Homeros és Hesiod, még az istenek bűneit és rossz cselekedeteit is megénekelték, ez adott Pythagoras görög bölcsnek okot azon fölkiáltásra, hogy „Homer és Hesiod az alvilágban bizonyosan rettentő kínokra vannak kárhoztatva, mivel az isteneknek oly gonosz bűnöket tulajdonítottak.”

A görög hitregetan is meg akarja a dolgok kezdetét, a világ eredetét magyarázni, de a bölcsészeti felfogásban jóval hátramarad a hinduk eszméi után. Nincs is egyetértés a világ eredetének magyarázatában. A legelterjedtebb vélemény volt, hogy az oceán a világot körülövedző örök folyam kútjeje minden dolgoknak és szülője az isteneknek. Neje volt *Thetis*, és e házasságból születtek: *Uranos* az ég, és *Gaea* a föld. De a föld még akkor zür, chaos, mely *Uranostól* szüli a *Titánokat*, a világ ellenkező erőit és hatalmas szellemeit, ezek közt a főbbek *Chronos*, az idő, és *Rheia*, a folyam. Ez utóbbiak szülői a *Chronidáknak*: *Zeus*, *Poseidon*, *Hera* és *Hades*. Miután azonban *Chronos* az örök idő, a Titánok uralkodója, saját gyermekeit fölfalja, *Rhea Zeust* megmentendő, helyette nagy fekete követ nyújt *Chronosnak*, ki fia helyett azt nyeli el. Miután a monda szerint Cretában *Ida* hegyén fölnevekedett, pártot üt atyja ellen, s őt a Titánokkal együtt az alvilágba a *Tartarus*-ba taszítja, és helyette ő foglalja el a világ kormányát, melyben azonban testvéreivel megosztozik. *Zeus* nőül veszi *Herút*, ki vele az *Olympuson* székel, s az égi birodalmat kormányozza, *Poseidonnak* a tengert, *Hadesnek* pedig az alvilág feletti uralmat engedi át. Ily módon a titánok és óriások legyőzése után megalakul a szép világrend, vagyis *cosmos*, mely három főrészt foglalván magában: az eget, vizet és a földet, az istenek is háromféleképp osztályoztatnak, vannak tehát égi, tengeri (vízi) és földi vagy földalatti istenségek.

Az égi istenségek közt, kik az *Olympos* hegyén székelnek, az első rangú szereppel bírnak a fény és tűz istenségei és pedig:

Zeus, *Jupiter*, latin *Deus*. Mint az égboltozat személyesítője a legfőbb a görög istenségek közt. A Vedák *Indrajával* azonos, s mint amaz, az ég és villám ura, ki a felhőket összegyűjti és esőt áraszt a földre, villámlás és mennydörgés közt nyilvánítja akaratát. Atyja és királya az isteneknek és embereknek, a jog és törvény védelmezője, az államban a rend és közbiztonság oltalmazója. Az *Olympon* trónol, hol maga köré gyűjti az isteneket,

s velök akaratát közli. Körüle vannak az égi, vagyis olymposi istenek, kikkel tanácskozik, s intézi az emberek ügyeit. Az olympi istenek rendesen lakomára is gyűlnek hozzá, eledelök *ambrosia*, italuk *nektár*, melyet az örök ifjúság istennője, Hebe önt serlegeikbe, míg Apollo isten lantján zenéjével, a musák és nymphák énekkel és tánczczal mulattatják az isteneket.

Neje *Hera*, a latinoknál *Juno*, az ég királynéja. Ha Zeus a rappali fényes eget, *Hera* inkább az éjjeli holdvilágos és csillagos égboltozatot személyesíti.

A fény többi istenségei:

a) *Pallas-Athene* a derült kék ég, és égi fény istennője; *Pallas* neve a sugárzót jelenti, s ez okból rajzoltatik a lándzsával, mely az egyenes fény-sugár jelképe, mellén fénylő pajzst — *aegis* — visel. A hitregetan szerint atyjának fejéből született, még pedig teljes fegyverzettel, mert a fény az ég boltozatáról löveli szét sugarait. *Athene*, mint a fény istennője, szüntelen harczot vív a sötétség szellemei ellen; lándzsája a villámot is jelenti, mely a sötét fellegeket hasítja át. A sötétség szelleme, a *Gorgo*, kinek fejét haj helyett kigyók folyják körül, *Athene* diadalmaskodik felette, és fejét pajzsára tűzve hordja czimerül. Mint a fény istennője az értelem, tudomány és bölcsészet pártfogója, s mint ilyen *Athén* városának védnöke, szentelt madara a bagoly, melynek szeme a sötétben is lát. *Attica* birtokáért *Poseidon*nal harczolt, s végre diadalmaskodván az olajfával ajándékozta meg az országot, mely a télsziget örökké mosolygó derült ege alatt kitünően tenyészik.

b) *Apollo-Phoebus*, eredetileg szentén az égi fény istene, mit mellék-nevei, *Lycaios* a fénylő, és *Phoebus* a sugárzó, szintén tanusítanak; *Zeus*nak és *Leto*-nak, a sötét éjnek fia, mert az éj sötétét a nap fényes világa szokta követni az égen. E jellegéből következnek hitregetani cselekményei is. Mint a fény tiszta istene küzd a sötétség szellemei ellen, mindjárt születése után *Delphibe* megy és ott legyőzi *Pithon* sárkányt, mely a föld barlangjaiban lakván, az embereket és állatokat egyaránt sanyargatta. E győzelem után kapja *Apollo* *Pythios* nevét, s a jósnő, ki igéit visszaadja az embereknek, *Pythia*. Ezért *Apollo*, ki mindent lát, egyszersmind a jóslás istene is, a ki *Delphiben* a jövő iránt felvilágosítja az embereket. Ő az igazság és jog erős védője, az erkölcsi világ őre, s minden szépnek és erkölcsi összhangzatnak alkotója és fentartója az ember életében.

De *Apollo* egyszersmind a napisten is, *Helios*, és mint *Mithra* a keleti árjánál, *Helios* is négylovas szekeren halad át az égen. Naponkint reggel föl-emelkedik az oceán hullámaiból, s este nyugaton ismét elmerül. Eleinte *Elis* és *Acarnania* tartattak azon nyugati tartományoknak, hol a nap elnyugszik, *Homernál* már *Trinacria*, vagy *Sicilia* szigete, hol *Helios* szentelt nyájai legelnek. Hét juhnyáj és hét gulya van ott, mindegyik 50 birkával vagy szarvasmarhával, s ezek száma megfelel a görögöknél használt holdév 350 napjának.

A hinduk is az alkonyodó nap sugarait tehenekkel hasonlították össze, s ez okból a napisten tehénpásztornak, *gopati*, is neveztetett. A görögök különben a nap rendes járását is megfigyelték s azon összhangzat után, melyet az égi testek járásában észleltek, Apollo mint napisten, a lantnak és harmóniának föltalálója is. A Muzsák szolgálatában állanak, ő adja a költőknek és dalnokoknak az ihlettséget és költői lelkesedést. Sugárai rendesen jótékonyan hatnak a földre, s a gazdag termés az ő ajándoka, de olykor vészhozók is, midőn a mocsárokat fölszáritják, s dögvést terjesztenek az emberek között. Ez okból tegezzel és nyillal ábrázoltatik, s ez utóbbi tulajdonságára emlékeztet Niobe szomorú sorsa, kinek gyermekeit egymásután lenyilazta, mivel büszke volt gyermekei számára, s Apollo anyját, Letot szavaival gyalázta.

Mint a hinduknál *Usasz*, épen úgy a helleneknél is a hajnal, *Eos* a fény istenségei közé számíttatott, mint a ki rózsaujjjaival megnyitván a menny kapuját, a napistent megelőzi. Zeustól született fiai a *dioscurok*, Castor és Pollux, a hindu Aszvinokhoz hasonlóan, hóféhér lovaiktól vontatott aranyos szekerekkel utat törnek az éj homályán át a napistennek. A hajósok hozzájuk fordultak oltalomért, ők vezették a végtelen s hullámozó tengeren át a hajót a biztos part felé. Az ember egyébiránt más bajaiban is kérte segítségöket, a csatában ők védték a támadókat, ők fedezték pajzsaikkal a visszavonuló harczosokat. Általában védszellemeket tisztelték bennök a görögök, kik a legjobb szándékkal és jó akarattal, mindig készek az ember segítségére sietni. A csillagzatok közt az *ikrek* valának nekik szentelve. Sparta tartatott hazájoknak, s különféle mondák éltek a nép ajkain születésökről; legelterjedtebb vala, hogy Tyndareus spartai király nejének, Ledanak fiai, ki őket Zeusnak szülte; nővérük volt a hirhedt *Helena*, a trójai háború okozója.

c) *Helene* szintén a fény istenségei közé számíttatott, nevének ezen alakja a holdistennő *Selene* nevével azonos. Mint a szép és szelid hold világának istennője, bájít és szépséget kölcsönzött az embereknek, ez okból Spartában a rút gyermekeket templomába vitték, hogy adományaiban részesítse. Legismertebb elnevezése volt azonban *Artemis*, a latinoknál *Diana*, kiben a holdistennő jellege legjobban felismerhető. Ő is, mint Apollo, *lukeia*, a fénylő, de ezen kívül még *opis*, az éj szeme is, mert miként Apollo a nappali fényt, úgy Artemis az éjjeli holdfényt személyesíti, s az éj sötétét világítja meg. Mint holdistennő szűzies alakban tiszteltetett, s midőn a holdvilága szelíden és nyugodtan fénylett, Artemis a hellenek szemében a legszebb nő volt, *Kalliste*, de ha a hold eltűnt az éj homályában, Artemis gonoszszálon, s mint fekete nőstény medve bolyongott az erdőben. Miután pedig éjjel a harmat megnedvesíté a földet és mezőt, Artemis Arcadiában, mint a források és tavak védnöke is tiszteletben részesült, kinek az esőszomjas görög föld termékenységet tulajdoníták az emberek. Márczius hava, midőn a hold

bevégni egy évi pályáját, egész Görögországban Artemisnek vala szentelve, és részben nevéről is neveztetett.* Artemis, kivált Arcadiában az erdei vadak védője volt, de egyszersmind gyors vadásznak is tartatott, ki holdvilágnál, erdei nymphái társaságában, körülbolyongja Arcadia és Laconia bérceit. Rendesen nyíllal és lándsával ábrázoltatik, mellette a vadászeb és szarvas-ünnő, mely utóbbi neki szent állatja lévén, ennek áldozata előtte legkedvesebb vala.

A fényvel rokon lévén a tűz, ennek istenségei is a fény isteneihez sorozhatók, ilyet kétfélet ismertek a görögök, egyik a földi, a másik a földalatti tűz.

d) A földi tűznek képviselője *Hestia* vagy *Vesta*, ki kiváltképen a jónoknál Kis-Ázsiában és Atticában tiszteltetett. A tűz istenség fogalma közös a keleti árja népeknél, a hinduk- és perzsáknál, valamint a görög-italiai különböző törzseknél is. *Agni* a hindu és perzsa vallásban védője a családi életnek és társadalomnak. „Elűzi az éj homályát, megmelegíti az ember dermedt tagjait, egybegyűjti a családot, megfőzi eledeleit és így táplálja is az embert. A tűz fentartása a hinduk istentiszteletének alapját képezte, s ez okból *Agni* a főáldozónak, a főpapnak is neveztetik, a ki a szent szertartásokra felügyel.” Ugyanez áll a görög-italiai népek vallásos fogalmaira nézve is. Említettük, hogy a hellen törzseknél a legősibb vallás az elhúnytak és a házi tűz tiszteletében állt. Ennek *Hestia* lévén személyesítője, az áldozatok védasszonyának tekintetett, minden áldozás előtt hozzá fordult az áldozó, s minden áldozatból *Hestia* kapta az első részt, mivel „ő a legidősb istennő, legidősb leánya *Zeus*nak, kinek minden áldozatban kell, hogy része legyen.”

A görögöknél épen úgy, mint a többi árja népeknél a tűzhely a család szentélye és védője, sőt az idegen is, ki egyszer s család tűzhelyénél melegedett, jogot nyert a családfő oltalmára. *Hestia* ennél fogva áldott, jótékony szűzies istennő, — és mivel a tűznek tisztító ereje van, *Hestia* egyszersmind a család fennállásának és jólétének képe, s az államokban az emberiség jogainak védelmezője. Miként minden egyes családnak meg van az ő házi tűzhelye, épen úgy a több családból álló nemzetség tagjai is közös tűzhelylyel bírnak. A phatriák és törzsek, s maga az azokból keletkezett állam egy közös tűzhelyet állítanak föl, melyen örökösen kell a lángnak lobogni, mert e körül gyülekeznek össze az állam polgárai, valahányszor, mint egy család tagjai, valamely közös vállalkozáshoz fognak, vagy a siker után hálát akarnak adni isteneiknek. Még élénken élt a nép emlékében az ősi hagyomány, hogy a tüzelesztés találmánya mily fontos volt az emberiségre nézve, hogy eredetileg ez gyűjté egy körbe a család szétszórt tagjait, s eszközlője lőn az egész társadalmi életnek.

* Artemisios és Munichion, ez utóbbi név Duncker értelmezése szerint: $\mu\eta\nu$ — $\nu\chi\iota\nu$ = holdj jelentéssel bírt.

e) Más eredetű volt, s más tulajdonságokat tulajdonítottak a görögök a föld alatti tűznek, melyet *Hephaestos*, *Vulcanus* személyesített. A hitrege azon mondája, miszerint a rút *Hephaestos*, anyjától, *Herától* a földre vettetett, azt látszik jelenteni, hogy *Hephaestos* eredetileg a villám tűzét személyesíté. Mint ilyen *Promethensszal* azonosnak tartatott, ki tüzet orzott az égből és annak használatával az embereket megismertette. *Athénben* az *Apaturiák* vagyis nemzetségek ünnepén a férfiak fákláikat a házi tűzhelyen gyújtották meg, s *Hephaestost* mint a tűz ádományozóját dicsőítették. De idővel e nézet felett egy másik vélemény diadalmaskodott, mely *Hephaestost* a földalatti, s a tűzhányó hegyek mélyében működő tűz személyesítőjének tekintette. E gondolatot a görögökben hihetőleg az *Aegei-tenger* szigeteinek s kivált *Lemnos* tűzhányói keltették. És miután az érczek a föld gyomrából kerülnek elő, a tűzisten földadata és tevékenysége az érczek olvasztásában nyilatkozott. Így lőn *Hephaestos* a hellenek nézete szerint az istenek szorgalmas és művészi kovácsa, kinek műhelye a tűzhányók méhében van. Már az *Ílias* szerint lakhelye *Aetna*, hol segédeivel, az egyszemű *cyclopokkal* a mennyköveket gyártja *Zeus* számára. Ő készítője azon művészi pajzsnak, melylyel *Pallas-Athene*, *Achillest* megajándékozta. Midőn a görögök a hegyeket füstölögni látták, képzetők ezek méhét *Hephaestos* *cyclopi* segédeivel népesíté, s ha a földrengés rázkódtatá meg a földet, az is *Hephaestos* és kovács segédeinek műve vala.

A fény és tűz isteneitől a földi istenségekhez az átmenetet képezték *Hermes* és *Pan* a lég és tenyészet istenei.

Hermest a *Cyllene* hegyormain mint a nyájak védőjét hítták segélyül *Arcadia* pásztor lakói, mert hitők szerint *Hermes* volt, ki a nyájra gondot viselt, s botja a bőség és tenyészet jelképének tekintetett, s ez okból régente *Phallus* alakjában tiszteltetett. Pásztor, ki a legvadabb bikát képes megszelidíteni, s a beteg marhát meg tudja gyógyítani. A szobrászat később úgy állítá elő, mint a jó pásztort, a ki hátán viszi a kost. De ez csak egyik része jellemző sajátságainak. *Hermes* a levegő istene is, és ezen sajátságához fűződnek a hitregetan mondái, ez adja jellemének másik magyarázatát. Mint ilyen *Zeusnak* és a többi isteneknek hírnöke, ki *Zeus* parancsait közli az emberekkel. Ő kísérője és vezetője az emberek árnyainak, vagyis lelkeinek az alvilágba. Minthogy a lég mozgékony és változékony, *Hermes* ravaszságát és alattomoságát is kiemeli a hitregetan. Elhajtja a fény istenének *Apollónak* ökreit a *Pieridák* mezejéről, és *Pylos* mellett egy barlangban rejtí el. E bűnét megbocsátja *Apollo*, mert *Hermes* lantját engedi át neki. Mint a lég istene nemcsak a nyájak tenyészetét mozdítja elő, hanem az utasok, kereskedők, sőt a tolvajok istene is. Négyyszögű szobrai rendszeren az utak mellett voltak felállítva, melyeknek tetején *Hermes* ábrázoltatott.

Fia *Pan* eredetileg alig különbözött a hitrege felfogásában *Hermestől*.

Arcadia bércei közt a havasi mezők, a vaskos tölgyfák és hús barlangok voltak a legkedvesebb tartózkodási helyei, hol a hegyekről lezuhogó források és csermelyek nympháit pásztor sípja (syrinx = nádsíp) zenéjével mulattatja, melynek föltalálása neki tulajdoníttatik. Pan együtt mulat a pásztorokkal is, mint nyájaik védője, de olykor nyájaikat oly rögtöni rettegésbe hozza, hogy sem a pásztor, sem az őrző eb nem képesek ezeket föltartóztatni, oly esze-szevetten rohannak tova (pani rettegés). A nymphákkal való táncza és futkosása előképe lön a pórok és pásztorok ünnepi mulatságainak. Korábbi rajzok Pant borzas hajjal, bakkecske szarvakkal, s olykor kecskeszakállal ábrázolják, a nádsípval és pásztorbottal kezében, később, a homerosi korszakban, kecskelábakkal, szarvakkal és hosszú szakállal ábrázoltatott. Általában a mint a görögök a művelődés haladásával jobban távoztak a pásztori étlettől, Pan és a pásztori élet mindinkább gúny tárgyává lettek, s a városokban már alig akadhatni Pan isten tiszteletére.

A föld és víz istenségei.

Az árja népek vallásos fogalmai szerint a föld is tiszteletök tárgyát képezte. Armaítit a föld istennőjét a zend és hindu vallás egyaránt a főbb istenségek közé számította. A helleneknél a föld tápláló és gyümölcs adó szent istenség, és Demeter, vagy Gaemeter annyit is tesz, mint az anyaföld, s ugyanaz, mint Cybele Phrygia lakóinak vallásos fogalmaiban, azon különbséggel, hogy a hellenek nem származtatták a földből az emberiséget, hanem csak táplálékukat köszönték meg Demeternek, ki ennélfogva határozott tevékenységgel bír a hitregetanban, mert a föld áldása és termékenysége az istennő adománya. De a hellenek azt is tudták, hogy tulajdonképen a földművelés szoktatta az embereket állandó lakokhoz, hogy a magasabb értelemben vett társadalmi rend a földművelés eredménye, Demeter tehát a rendezett állami élet, a törvényes rend és tulajdonjog alkotójának tartatott. Ő nemcsak földművelésre tanította az embereket, hanem a földművelési eszközök használatára, sőt még arra is, mikép kell az ekével bántani, az ökröket járomba fogni, hogyan kell a gabonát kicsépelni és eltakarítani. Aratás idején „ő az arató, kéveköto sárga istennő“, ki még a gabona megőrlésére és a kenyérsütésre is tanítja az embereket.

Demeter tisztelete már Görögország régibb lakóinál, a pelasgoknál is honos volt, Argosban, Thebaeben, Messeniában s általában az ország mindazon vidékein kiválólag tiszteltetett, hol a földművelés virágzott. Atticában Eleusis vidéke volt neki szentelve, hol mysteriumai tartattak, és hova ünnepléses körmenetben vonult bizonyos szentelt napokon egész Attica népe az istennő tiszteletére, tavasszal, hogy áldását kérjék, ősszel a betakarított termés után, hogy hálát adjanak adományaiért. Leánya Proserpina a hitrege szerint

a föld termő erejét személyesíté; ősz végén elragadja Hades vagy Pluto, a föld és az alvilág fejedelme, s kénytelen vele a telet az alvilágban tölteni, Zeus közbenjárására tavasszal Proserpina visszatér anyjához, s a nyarat vele éli át, mi világos képe a tavasszal új életre ébredő, és az ősz végén elhaló földi tenyészetnek.

Ha Demeter a táplálékot adja az embernek, Dionysos (Bachus) adományaival szivét és kedélyét vidítja föl. Fia Zeusnak és Semelenek, Cadmos leányának, mi arra látszik utalni, hogy a Boeotiából phoenici gyarmatosok által terjedt el a szőlőművelés Görögországban. A nymphák nevelték föl Nisaeben, a Helikon hegységen, s innen származik *Dio-nysos* neve. Midőn fölnövekedett, szőlőtőt ültetett, s beutazta a világot, hogy adományát a föld minden népeivel megismertesse, és sziveiket felvidítsa. Kisérői a satyrok, az erdők félig állatias és gúnyoros szellemei, a vidámság és jókedv élesztői, vezetőjük *Silen*, Dionysos nevelő atyja, továbbá Pan, a pásztorok istene, a mesés centaurok fél ember fél ló-féle szörnyek, és a dühöngő *Maenadok*, ittas nők, kiknél e bűn a legocsmányabbnak tűnik föl. Szentelt és kedves növénye az örökzöld, melylyel koszorúzva ábrázoltatik, mellette a bak, melynek áldozatát leginkább kedvelte. Tisztelete főképen azon tartományokban dívott, hol a bortermesztés virágzott, Boeotia és Attica. Tavasszal, midőn a mult évi must már teljesen kiforr, tehát február hóban, ülték meg egyik háromnapos ünnepét, midőn a gazdák rabszolgáikkal együtt élvezték az isten megérett adományát. Márczius hóban fényes körmenettel ülték meg a második ünnepet, hálát adva a természet vidám istenének, hogy a rideg tél már elmúlt, míg ősszel, midőn az új termés meg volt szürve, tartattak a hálaadó imák Dionysos tiszteletére, a midőn zene, táncz és vigság közt vezették oltárához az áldozatra szánt bakot. Ezen ünnepek szertartásai közt születt meg a dráma Görögországban. Azon víg dalok, melyeket oltára körül énekeltek, képezték a kezdetét a vigjátéknak, a bak feláldozása előtt hangzó énekek szomorú dallamaiból támadt idővel a szomorújáték, tragoedia, a tragos = bak neve után így nevezetve.

Bizonyos tekintetben a földi istenségekhez tartozik *Hades* vagy *Pluto* is, kinek Zeus az alvilág kormányát engedte át. E világnézet azonban későbbi eredetű lehet. Pluto tulajdonképen azon kincset és természeti adományok gazdagságát személyesíti, melyeket a föld méhe az emberiség számára rejt magában, ezért jelent Pluto neve egyszersmind gazdagságot is. És inkább erre vonatkozik *Proserpina* hitregéje is. Pluto elragadja, mivel a tenyészet télen eltűnik a föld alatt, tavasszal visszaadja anyjának, midőn erdő, mező újra fölvirul, s a tenyészet új életre ébred. De az arany, ezüst, vas s más az ember előtt becses és keresett érczek is a föld alatt rejlenek — Pluto birodalmában, honnan az ember fáradsággal hozza napfényre. Azonban Hades vagy Pluto földalatti isten lévén, a megholtak árnyai vagyis lelkei

országába térnek, ki, mint alvilági bíró, ítéletet tart a megholtak felett; mert görög-latin fölfogás szerint a mennyben és az Olympon csak az istenek laknak, a megholtak árnyai Hadeshez mennek az alvilág birodalmába, s ott folytatják földi életüket, még pedig a jámborok jólétben az Elyseumban, a gonoszok kínok és gyötrelmek közt a Tartarusban. E két tartózkodási helyét a holtaknak a Styx folyó választja el az élők országától, melyen a lelkeket *Charon* viszi át csónakán, kinek ezért díjul egy obolus jár, melyet a halott szájába tettek rokonai, hogy a révést díjazhassa.

A görögök erkölcsi érzete, s az alvilágról való fogalmaik folytán Hades segédei az Erinnyák vagyis Furiák, a furdaló lelkiismeret kízó szellemei, kik a gonosztevőt gyötrik és üldözik, míg tetteiért a megsértett erkölcsi érzelmek nem adja meg bűnhődése vagy szenvedése által az elégtételt. E rossz szellemek még az alvilágba is elkísérik, neveik: *Alecto*, *Tisiphone* és *Megæra*. De ha eleget tön vétkeiért, és azoktól a vallás által előírt eszközök által lelke megtisztult, valamint az erényes ember keblét is, az önmegelégedés jóakaró érzelmei, vagy a hitregetan szerint, szellemei szállják meg, az *Eumenidák*, kik a léleknek belső megnyugvást és kellemes önérzetet nyújtanak.

Hozzájuk csatlakoznak a Zeus- és Thetistől, az örök igazság és törvényszerűség istennőjétől született Moirák vagy Parkák, a sors intéző szellemei, kik az ember élete felett határoznak. Ősi fogalmak szerint tevékenységük a fonás eszméjével fejeztetik ki. *Clotho* fonja az ember életfonalát. *Lachesis* tovább gombolítja, s mintegy vezeti az embert az élet pályáján, míg a harmadik: *Atropos* elvágja, s ez által az ember végsorsát, halálát, s annak időszakát meghatározza. A Moirák a görögök világnézete szerint a természeti kényszerűség, a végzet, fatum szellemei, melynek még az istenek is alá vannak rendelve, s mely alól sem isten, sem ember nem szabadulhat, ha egyszer a végzet könyvében valamely esemény el van határozva.

Mint látjuk, a görög pantheon istenei az úgynevezett négy elem szerint csoportosúlnak, az égboltozat, a lég, fény, tűz és föld istenségein kívül a tengereknek és szárazföldi vizeknek, folyóknak, tavaknak és forrásoknak is megvoltak saját istenségeik. A víz tisztelete már az ősrégi időkben is honos volt, mert a víznek tulajdonították közvetlenül a föld termékenységét, a forráság mérséklését, a nap perzselő hevének szelidítését. Ez okból a vizek szellemei szintén a vallás jótekingó istenei sorába vétették föl. Így volt a görögöknél is. Midőn a Chronidák a világ uralma felett megosztottak, *Poseidon*- vagyis *Neptun*nak a tenger feletti uralom jutott osztályrészül. De nemcsak az oceán és a tengerek, hanem a folyók, források, tavak, sőt még a kútak is külön szellemek gondjára voltak bízva, és mindannyian a hellenek tiszteletének tárgyait képezték. A folyók és csermelyek nemcsak a föld termékenységének tényezői, hanem egyzersmind azon vidéknek, melyen sebes vagy lassú folyásuk vezette, alkotói és a tartomány lakóinak és királyainak ősei voltak, legalább így tekinté őket a gyer-

meteg közhiedelem, a mint az a hitregetan mondáiban nyilatkozik. Így Achelous, Epirus főfolyója körül alakul a pelasg-hellenek legelső szentélye, a dodonai jósda, és maga a folyó a legrégebbi tisztelet tárgya a görögöknél, miután a jósda meghagyta nekik, hogy Achelousnak áldozatot adjanak. Laconia és Argos ős mondái még világosabb példát adnak ezen állításra. Laconia őse Lacedaemonn, Zeus és Taygete hegységnek fia, ennek neje Eurotas, Laconia főfolyója, leányuk Sparta s ennek fia Amyclas, Laconia legrégebbi városának, a hasonlónevű Amyclának alapítója. Argos legrégebbi királya Inachus, s ez neve a tartomány főfolyójának is.

Az oceán, *Okeanos* ama nagy folyam, mely az egész földet körül folyja, mint fentebb említettük, minden dolgoknak kútfeje s az istenek szülője. Az oceán, valamint a száraz föld vizei is, *Poseidon* kormányja és védnöksége alatt álltak. Mint a tenger hullámainak megindítója, *Aegeus*, a megrázó, ki a tengert háborgásba hozza, s innen az Aegei-tenger neve. A görögök fölfogása szerint a száraz föld az oceánon nyugszik, s ha *Poseidon* haragra gerjed, földrengés támad. Nem messze járt felfogásuk az igazságtól, a természettudósok mai nap is a tengernek és más nagyobb mennyiségű vizeknek behatásából magyarázzák a földrengést.

Poseidon tulajdonképi lakhelye a tenger mélysége, hol palotája áll s honnan négy lovas szekeren kiindulván, végig megy a háborgó hullámokon. Jelvénye a háromágú szigony, melylyel a sziklákat megérintve bő forrásokat fakaszt, avar mezőket csermelyekkel lát el, és ez által termékenyekké teszi: ez okból a görögök nézete szerint egyszersmind a termékenységet adományozó istenség is. De mivel a szárazföld az oceánon nyugszik, *Poseidon* egyszersmind az erődítmények építője és városok alapítója. A hitregetan szerint négy lovas szekeren vitetik a hullámok felett, úgy tekinték tehát, mint a lovak idomítóját, a lovagias játékok és a kocsiversenyek oltalmazóját, valamint a tengeri közlekedés előmozdítóját is.

Neje *Amphitrite* a hullámozó tengert személyesíti, ennek atyja *Nereus*, az ős és tiszteletre méltó tengeri jós, kinek leányai, a *Nereidák*, számra nézve ötvenen, a tenger hullámainak csillámozó, játszó fényét személyesítik.

Poseidon Attica birtokáért *Pallasszal* versenyzett, mi talán régi visszaemlékezés a harmadkori korszak földtani küzdelmeire, midőn a félszigetet gyakrabban elboríták a tenger hullámai, míg földje végkép kiemelkedett, s derült éghajlata miatt *Pallas Athene* kedvencz-országa lőn. *Poseidon* Görögország több városaiban már a legrégebbi időkben kiváló isteni tiszteletben részesült, a főbbek *Athene*, *Troecene*; *Peloponnesus* déli részén a *Maleai* és *Taenarum* hegyfokoknál szentélyei voltak, valamint a messenei *Pylosban* is, mind oly helyeken, hol a tengerészet a népnél kora fejlődésnek indult.

Az első rangú és *Olymposon* székelő istenségekhez sorolandók még *Aphrodite-Venus* és *Ares-Mars*, a hadisten is, bár a fenntebbi osztályozás

szerint szorosan véve a légi, földi, fény és tűzi vagy vízi istenségekhez nem tartoznak.

Aphrodite-Venus tisztelete keletről, s illetőleg a phoeniciektől származott át a görögökhöz, mert nem más jelentőségére és jellegére nézve, mint a phoeniciai *Asztarte*. Kétségtől, hogy az ősidőkben, midőn még a szárazföldi görögök barbárok voltak, több phoeniciai gyarmat települt le Görögországban, s ott mindenütt phoeniciai istenségek cultusára is lehet találni. Atticában és Cythera szigetén *Asztarte*, mint az égi *Aphrodite Urania* tiszteltetett. Corinth fellegvárában *Melikertes* vagyis a phoeniciai *Melkart* mellett állt a fegyveres

CSATA PATROCLOS HOLTTESTE KÖRÜL.

Aphrodite szentélye is, hol a napistennel együtt részesült isteni tiszteletben. De a későbbi hagyomány elvetette phoeniciai eredetét, e szerint *Aphrodite* a tenger habjából született, de akkor is megtartá azon tulajdonságait, melyeknek személyesítését tulajdoníták Elő-Ázsia népei az istennőnek. *Ma*, *Myllitta*, *Aschera-Asztarte* különböző nevei azon földi istennőnek, ki a föld termékenységét és szülő erejét személyesítette. A görögök a keleti népektől átvették ugyan ezen istennő tiszteletét, de a hitregetan azon adata, hogy *Aphrodite* a tenger habjaiból született, mégis szellemiebb alakot adott az istennő személyiségének, mit már neve is mutat, mert égi istennőnek, *Uranianak* nevezték. Elmaradtak vallásának szertartásai közül azon erkölcstelen cselek-

vények, melyek cultusát Ázsiában megbecstelenítették. A hitregetan Zeus és Diana leányának mondá, s bár a tenger habjából született, fölvétetett az olympi istenek közé. Mint a szépség, báj és női kellem istennője tiszteltetett, kinek környezetét a *chariták*, a báj és kellem szellemei képezték: *Aglaja*, *Euphrosyne* és *Thalia*, s főkép *Eros*, a tiszta és erényes szerelem és a barátság bájos és örök szelleme. Aphrodite jelvényei, szentelt állatai és növényei, a galamb, a hattyú, a kos, a rózsza, myrtus és gránátalma, melyeknek áldozata legkedvesebb volt előtte. Midőn a keleti romlottság a szárazföldi görög nép közt is elterjedt, mint már előbb a kis-ázsiai tengerpart hellen eredetű lakosai közt, cultusa Görögországban is erkölcstelen szokásokkal és cselekvényekkel gyakoroltatott, s neve az erkölcstelenségnek undok czégérül szolgált.

Ares-Mars a hadak istene szintén az olympi istenekhez számíttatott, Zeus és a mindig pörlekedő Hera fia volt, ki őt a vad Thráciában szülte. A latinok Mars istenétől abban lényegesen különbözött, hogy ez utóbbi a tenyészet és a föld termékenységének védistene volt, míg *Ares* csak a háború, czivódás és gyűlölködés szelleme. Segéde is e tulajdonságokra emlékeztetett, *Eris* a viszály istennője, ki Peleus lakomáján, mivel őt nem hítták meg, almájával, melyet a felirattal dobott az asztalra: a legszebbnek, még Pallas, Hera és Aphrodite istennők közt is halálos viszályt tudott gerjeszteni.

Ez volt a görögök természeti vallása, melyben ép oly kevésbé nehéz fölfedezni az egy istenben való hitet, mint a hinduknál, hol határozottan mondhatjuk, hogy a köznép polytheismusa mellett az értelmes emberek Brahma, Visnu, Indra, Varuna, Jama stb. nevei alatt csakis egy s ugyanazon istent értettek. A görögöknél az ég istene Zeus az egyedüli fölény, ki a világot fentartja és kormányozza, míg a nép hitében élő Apollo, Athene, Artemis stb. istenségek csakis az ő mindenhatóságának nyilatkozványai, sajátságok, melyek lényegéből és cselekvényeinek különféle magyarázatából önkényt következnek. Azon hitregék, melyek az emberi nem népies gondolkodásának testet adtak, sem azok gyarapodása, sem különböző felfogásuk, nem tekinthetők a közhiedelem átgondolt kifejezéseinek.

Annyi kétségtelen, hogy a görögök épen úgy, mint a hinduk, az egész természetet élő lényekkel népesítették, a hellenek számára nem is létezett különbség a szerves és szervetlen anyag közt. A fák, a vizek, a fellegek mind, érzelemmel bírnak, az alkony és a hajnal élő személyek, összefüggésben azon fénylő istenséggel, melynek naponkinti megérkezése minden lényt fölkelt álmából, és távozása a halálhoz hasonló homályban hagyja. A hívő görög, valamint a hindu költő előtt is, a kék égboltozat feje fölött valóságos férje a földnek, melyhez estenkint leszáll. *Zeus-Djausz* a fénylő isten, s neje *Gaia* a föld, minden élő lénynek szülői; vagy *Uranos*, *Varuna* azon lény, ki leplét

borítja a földre, melyet szeret. A mag a föld élő kebeléből származik, mint a gyermek anyjától, a nyár az ő gyermeke, s Persephone karjaiból minden télen az alvilágba, a föld alá Hadeshez tér, de tavasszal új életre ébred Eleusisban.

Mindezen regék csak a természet imádásának kifolyásai, melyek felett áll ama végtelen, megfoghatatlan hatalmas lény, kitől minden élet származik, a teremő Isten, kinek elburkolt eszméje a görögök egyistenhívőségéről tanuskodik, mint ezt bölcsei később világosan kifejtették.

Hellen törzsek és első vállalataik.

Azon mondák daczára, melyek a hellen törzsek bevándorlásáról szólnak, a görög nép hazájában autochthonnak, azaz a föld szülöttének tartotta magát. Az egyik hagyomány szerint a Prometheus által teremtett első emberpár rendkívül gyámoltalan volt, s mielőtt Prometheus segélyökre jött volna, életök inkább álomhoz hasonlított, mert sem látó, sem halló érzékeiknek nem tudták hasznát venni. A sötét barlangokat, melyekben éltöket folytatták, nem alakították kényelmesebb lakokká. Nem ismerték az évszakok változásait, és nem figyelték meg a csillagzatok járását. A költők felfogása szerint az ember eredetileg gyámoltalanabb teremtmény volt, mint bármelyike a vadállatoknak, s míg Prometheus őt magasabb tehetségekkel fel nem ruházta, mind annak híjával volt, a mi az életet tűrhetőbbé teszi. Mivel Prometheus tüzet orzott az égből, hogy az emberiségnek adományozza, Jupiter őt a Kaukaszus hegység sziklához lánczolta, hol egy keselyű mindennap megette máját, mely éjjel mindig újra megnőtt. E kínos helyzetéből Heracles szabadította ki. De ezzel ellenkezik ama másik hagyomány, mely Hesiod költeményében foglaltatik, s melyben Pandora, mint minden földi rossznak és bajnak kútfeje említettik. E legendában az emberiség legrégibb élete aranykorról veszi kezdetét, melyben a föld minden munka és fáradság nélkül nyújtja az embernek gazdag termékeit, a midőn szárazság és elemi csapások egészen ismeretlenek. E sorozatban az aranykorra az ezüst, réz és vaskor egymásután következnek, s a mint az ércz értéke csökken, úgy az emberiség is folytonosan minden tekintetben csökken és hanyatlásnak indul. Minden új korszak egyszersmind új teremőst is föltételez. De a költők kénytelenek voltak megszakítani e sorozatot, hogy a nép érzelmeit meg ne sértsék. Ha hőseiket, Heraclest, Perseust, Achillest stb. nem teheték az arany vagy ezüstkorba, ellenkezett volna a néphittel őket a vaskorszak idejébe helyezni. Új kort alkottak tehát mondai hőseik számára, az volt a hőskorszak, melybe azután azon mondák is helyeztetek, mint a trójai háború, az argonauták vállalata, vagy a thebai hadjárat, melyekben e hősök szerepelnek. Ezen események elbeszélése nem képezte a görög vallás alkatrészét, sem azokat

mondáknak nem tekintették, hanem nemzetök, valóságos történetének, melyre minden alkalommal hivatkoztak, midőn saját államuk jogait és igényeit kellett a szomszéd állam ellen kifejeteni és megvédelmezni.

A görögök saját származásukról is önálló hagyománnyal bírtak. Prometheus fiának, Deucalionnak idejében, midőn Ogyges király uralkodott, nagy özönvíz borítá az egész földet, melyben az egész emberi nem elveszett. Egyedül Deucalion és neje Pyrrha menekültek meg a közveszélyből azon hajón, melyet Deucalion atyjának útmutatása szerint szerkesztett. Kilencz nap és kilencz éjjel hanyatott a hajó a hullámok által, végre a tizediken egy magas hegyen állapodott meg. Ezt az epirusi monda Pindusnak, a thessaliai Othrysnak, a későbbi hagyomány Parnassusnak nevezi, mi világos jele annak, hogy a nép vándorlásával a mondához kapcsolt nevek is egyik tartományból a másikba helyeztetek át. A megmentett emberpárt nagy fájdalom szállta meg az emberi nem elvesztése miatt, s aggódva tekintének a reménytelen jövőbe. Hogy aggályaikat eloszlassák, Themis istennő jósdáját kérdezték meg, mitevők legyenek, hogy az emberi nem újra elszaporodjék. Themis tanácsa úgy hangzott: dobálják anyjuk csontjait hátuk megé. Elrémültek a parancs hallatára, de később mégis eszükbe jutott, hogy a föld közös anyánk, s a kövek lehetnek annak csontjai. Megkísérték tehát a jósa tanácsát követni, s azon kövekből, melyeket Deucalion dobott háta megé, férfiak támadtak, Pyrrha köveiből pedig nők. Ezért, folytatja a monda, oly kőkemény szívű az emberi nem, mert kövekből vette eredetét.

Deucalion lőn a monda szerint a görög nemzet törzsatyjává, mely fiától Hellentől származtatta magát a következő származási táblázat szerint:

Hellen		
Aeolus,	Dorus	Xuthus
		Jon Achaeus.

Aeolus utódai az *aeolok* népesítették Thessaliát és Közép-Görögország vagy, Hellas tartománya közül *Acarnaniát*, *Actoliát*, *Phocist*, *Locrist*, *Boeotiát*, és *Elist* Peloponnesusban; a *dórok* előbb a csekély *Dorist* vagy a négy város (Tetrapolis) területét az Oeta és Parnassus hegységek közt, később az úgynevezett dór vándorlás után Peloponnesus nagyobb részét, nevezetesen: *Laconiát*, *Messenét*, *Argost*, *Corinthot* és Hellasban *Megara* vidékét; az *achivok*, kik a dórok előtti lakói voltak Peloponnesusnak, a dór vándorlás után csak magára Achaiára lőnek szorítva; végre a jónok a szárazföldön egyedül *Atticát* bírták, de ezenkívül a szigeteken voltak elterjedve.

E törzsfelosztás azonban kevésbé felel meg a történeti valónak. E négy törzs helyett a történelmi Görögországban csak két egymástól határozottan elkülönözt hellen népcsoportot találunk, a *jánokat* és *dórokat*, melyek nemcsak nyelvjárásiilag különböznek egymástól, hanem mindegyik csoport más

politikai és társadalmi intézményekkel, szokásokkal és erkölcsökkel, más éptészettel, zenével, költészettel, sőt még bölcsészeti fogalmakkal is bír.

De a hellen nép korábbi történetében, az úgynevezett hőskorban, e k néptörzsszel nem találkozunk. Bár a jónok ekkor is tekintélyes zömét képezték a nemzetnek, még sem külön névvel, sem külön történettel nem bírnak. A dórok még ismeretlenebbek e korszakban, a vezérszerep a nemzet életében a másik két törzset az *aeolokat* és *achivokat* illeti meg.

Hogy kik voltak tulajdonképp az aeolok, a történelem világánál eléggé föl nem deríthető, hihetőleg vegyes törzsek, melyek a pelasgok és helleneknek a történet előtti időkben történt egyesüléséből származtak. A görög népnek külön és sajátos nyelvjárással bíró törzsét nem képezték, mert az úgynevezett aeoli nyelv inkább keveréke volt a dór és jón nyelvjárásoknak, s ol régies alakját tünteti elő a hellen nyelvnek, mely a latinnal a legtöbb érintkezési pontot mutatja föl, s ha föltételezzük, hogy az őskorban a görög és itáliai néptörzsek egy közös nyelvet beszéltek, akkor meg kell vallanunk, hogy az aeol nyelvjárás legközelebb áll hozzá. Az aeolok földrajzi kiterjedését tekintve, mint fentebb vázoltuk, ők a tengerparti vidékeken voltak leginkább elterjedve, s ennél fogva közelebbi viszonyban álltak a kis-ázsiai görög lakosokkal. Görögország mondái több nevezetes hős származását az aeol törzsben találják föl. Így például Ulysses és Nestor a trójai hősök közül, a ravasz Sisyphos, Corinth királya, Athamas, a Minyek törzsének fejedelme, Jason, Jolcos királya, s az Argonauták vezére a törzs fiai közé számíttatnak.

Az achivok, a mondai Achaeus, Hellen unokájának utódai, még kevésbé határozhatók meg. A hőskorban el voltak ugyan terjedve Peloponnesus egy részében, Sparta, Argos, Mycenae achiv királyságok voltak, de Kis-Ázsia partjain, Troasban, Cyprus és Creta szigetein is lehet nevökkel találkozni; legelsz hazájok és a törzsnek fő fészke Phthiotisban volt a Spercheios folyó völgyében, hol fővárosuk *Larissa*, mint sasfészek emelkedett a magas szirttetőn. A trójai háború előtt *Peleus* király uralkodott itt az achivok felett, ki száz tulkos áldozatai miatt igen kedves volt az istenek előtt. Ezt *Thetis*, az ezüst lábú istennő megszerette, és szerelmök gyümölcse lőn *Achilles*, a görög hősök példánya, ki *Chiron* nevű centaurus bölcsnek vezetése mellett a hegyek közt növekedett föl. Ez őt ügyes íjászsza képezte ki, s az ifjú rettenthetlen bátorsága, rendkívüli ereje, hősies magaviselete, a barátságban kitüntetett gyöngédsége és hűsége folytán a költészetben halhatatlan nevet vívott ki magának, bár ifjúsága virágában halt el. Anyja *Thetis* őt a sorstól megóvándó, egyik sarkánál fogván, az alvilág folyójába, a *Styx*-be mártotta, hogy testét sérthetlenné tegye. De bár ennek folytán csak lábának azon sarka volt sérthető, melyet anyja ez alkalommal kezében tartott, ez elegendő célpontul szolgált Parisnak, ki őt éppen e sarkán sebesítette halálra. Így sorsát *Achilles* sem kerülhette el, s bal-

esete az utókornak közmondásul szolgál. (Achilles sarka). Az achivok hőseik közé számíták *Bellerophont*, *Perseust*, s kivált a hősök isteni példányát, *Herarlest*.

Az achivok nevével áll kapcsolatban a görög nép legelső tengeri kereskedelmi vállalata, melyet a hagyomány az Argonauták, vagyis Argo hajósok utazásának nevez. E vállalat messze kelet felé irányult, s a Fekete-tenger túlsó partjaira, Cholchisba vezet, melynek mesés gazdagságáról a hír eljutott egész Görögorszáig, s melyet a hagyomány az aranygyapjú regéje alakjában tartott fenn az utókor számára. Athamas Jolcos királya, első nejétől *Nephelé*-től született gyermekeit *Phryxost* és *Hellét* föl akarta áldozni Zeusnak: de anyjok a gyermekek megmentésére egy aranygyapjas kost küldött, mely őket túl a tengeren elvigye Cholchisba. A gyermekek a kos hátán útra keltek, és szerencsésen eljutottak a Hellespontig; itt Helle leszádult a kos hátáról, és a tengerbe esett, mely azóta nevérol neveztetett el; míg *Phryxos* végre megérkezett Cholchisba, hol a kost megölvén, Jupiternek feláldozá, az aranygyapjút pedig az ország királyának ajándékozta, ki azt kertjében egy tűzethányó sárkány őrizetére bízta. Azóta az aranygyapjú, mint az ország gazdagságának jelképe, s jólétének biztosítóka gondosan őriztetett. Idővel Joleosban Pelias király jutott a trónra, miután attól bátyját *Esont* erőszakosan megfosztotta. Ez utóbbinak fia visszakövetelvén az őt illető trónt, nagybátyja föltétlenül tűzte ki neki az aranygyapjú elhozatalát. Jason egy Argo nevű hajót építtetett, melynek árbocza a dodonai jósda tölgyfájából készülvén, szintén jós tehetséggel volt felruházva. Ekkor fölszólítást intézett Görögország legjelesebb hőseihez, hogy merész vállalatában részt vegyenek. Ötvenen jöttek össze az ország minden részeiből, a főbbek voltak, *Heracles*, ki éppen akkor Mysiában egy tengeri szörnyet ölt meg; továbbá *Theseus* és barátja *Pirithoüs*, *Castor* és *Pollux*, a spartai védszellemek, *dioscurok*, *Meleager*, *Orpheus* költő, a ki az istenek előtt is kedvelt lantjával minden cívódást képes volt megszüntetni, végre *Aesculap*, Apollo fia, minden bajnak és betegségnek gyógyítója.

Több viszontagság után Jason megérkezik Cholchisba, hol a király által szívesen fogadtatik ugyan, de kevés reménye van célját elérhetni. Eates király leánya, Medéa, ki a varázslat mesterségében is jártas, megkedvelvén Jasont, felvilágosítja a veszélyek felől, melyek őt fenyegetik, egyszersmind azon módokra is megtanítja, miként kerülheti el azokat. A király több rendbeli próbára teszi a hőst, de Medéa varázslatainak segélyével Jason diadalmaskodik a veszélyeken. Igába fogja a tűzokádó bikákat, s aczél ekével megszántja Mars isten szentelt földjét. Azután sárkány fogakat vet a földbe, azokból fegyveres emberek kelnek ki, s őt dühösen megtámadják. Jason követ dob közéjük, mire a fegyveresek egymásra rohannak s egymást kölcsönösen lekaszabolják. A tűzokádó sárkány, mely az aranygyapjat őrizi, sok gondot ad Jasonnak, de a

AZ ISTENEK HARCZA A TITÁNOKKAL. (8. 1.)

Medéa által készített álomitalial elaltatja, s azután levagva fejét, a kincset hatalmába keríti. Medéa követi őt, s magával viszi kis öcscsét *Absyrtost* is; bár ez ellenkezik. Estes király észrevévén leánya és vendégei szökését, utánok indul, és már-már utoléri a szökevényeket, mire Medéa öcscsét megölvén, tagjait bizonyos távolságban a parton szórja szét. Míg a szerencsétlen apa fiának tagjait szedegeti, Argo hajó a szökevényekkel messzire távozik.

Jason a további üldöztetést elkerülendő, más úton megy vissza, mint a melyen érkezett. A Phasis folyón lefelé haladva elérnek a nagy oceanba, mely gyűrűként övedzi a földkerekséget, s innen a Nilusba térnek, s ennek hullámaival a Földközi-tengerbe. Más hagyomány szerint a hajósok eljutnak a makrobiakhoz, oly szerencsés országba, melynek lakói minden baj és betegség nélkül tizenkétezer évig élnek, majd a cimmeriekhez, kik örökös ködben laknak, végre a Jages-tengeren át a nyugati oceanba egész a Hercules oszlopáig. Midőn a görögök földrajzi ismeretei nagyobbak lettek, e hihetetlen dolgokat el nem fogadhatván, más mesékkel pótolták a régi hagyományt, melyek azonban ép oly kevés hitelt érdemelnek. Történeti alapot akarván adni a mondanak, azt állították, hogy az Argo hajósai föleveztek a Dunán, s mivel még Herodot korában is a Szávát tekintették a Duna forrásának, a hajósok a Dunából vállakon átvittek hajójukat az Adriai-tengerbe, innen az Eridanus folyóba, a Rhoneba és a Toscanai-tengerbe. Circe, ki Ulisses bajtársait sertéseké változtatta, Jason segélyére volt, a Nereidák karjaikra vévén a hajót, a Scylla és Charibdis szirtei közt sértetlenül átvittek. A Syrénék csábító dalaikkal majdnem végveszélyt hoztak a hajóra, de Orpheus lantja bájos zenéjével, melyről mondják, hogy a vadállatokat is megszelídítette, ártalmatlanakká tette a Syrénék csábításait. Később nagy vihar támad, és a hajót Afrika partjaira veti, itt meglátogatják a Hesperidák kertjeit, melyeknek arany almáit elrabolja Herakles, végre sok hányattatás után Oreta szigetét eléri, s onnan hazájokba eveznek.

Kétséggkívül e mondák, melyek különféle változatossággal regéltettek, a görögök hajózásának és fölfedezéseiknek történetét adják mesés alakban. Nem jelentenek a regék mást, mint hogy a görögök kereskedelmi utakat tettek a Fekete-tenger keleti partjaira, azon országokba, melyeknek gazdagságáról hírt vettek, hihetőleg a phoeniciai hajósok által. Ép úgy értelmezhetők az utazás többi adatai is. A phoeniciek már régebben jártak ezen utakon, s hogy a görögök nyomukat követték, azt a mondák tartották fenn a görögök emlékezetében.

Medéa, kit Jason magával hoz Cholchisból, gonosz bűvésznő, ki sok bajt okoz övéinek. Jason atyját, Esont ifjúvá teszi ugyan, de Peliast saját leányai által daraboltatja össze, ezekkel elhitetvén, hogy atyjuk szét darabolt tagjai bizonyos gyógy- és varázsfűvek segélyével újra összeforradnak, és atyjuk ismét ifjúvá lesz. Engedtek a gonosz bűvésznő tanácsának, s akaratlanul saját atyjuk gyilkosaivá lettek.

Midőn Jason később hűtelen lett hozzá, boszúból megöli saját gyermekeit, és nagy üstben főzi meg atyjoknak eledelül, vetélytársának méregbe mártott öltönyt ad, mely annak halálát okozza, s azután tüzes sárkányok által vontatott kocsin a légbe emelkedvén, Atticában bocsátkozik le, hol Aegeus király nejevé lesz.

Az achiv törzs mondai hősei.

Azon mondák, melyeket még a történeti korban vallásos hagyományokként tisztelt a görög nép, többnyire az aeol és achiv törzsek kebelében születtek, s később bő anyagul szolgáltak a nemzet epikus és drámai költőinek. Míg az éjszaki törzsek, a Peneios és Spercheios völgyeinek lakói, Achillest és Jasont magoknak tulajdonították, a déli achivok is több hőst említenek, ki törzsükből vette volna eredetét. Ilyenek első sorban: *Bellerophon*, *Perseus*, *Heracles* és *Theseus*, kiknek élettörténetét több rendbeli mondák örökítették meg.

Bellerophon említettük már, mint a lyciai Chimaera szörnynek legyőzőjét. Ez a ravasz Sisiphusnak, Corinth királyának* fia volt, s bizonyos akaratlan gyilkosság miatt hazájából távozni lévén kénytelen, Proëtoshoz Tiryns királyához jött, ki őt Lyciába küldé levéllel, melyben ez barátjának meghagyta *Bellerophon* megöletését. Megérkezvén oda, Jobates, Lycia királya kilencz napig lakomákat rendezett, és csak a tizediken kérdezte jövetelének czélját. Ekkor azon feladatot tűzte eléje, hogy a Chimaera nevű tűzokádó szörnyet, melynek oroszlán feje, és sárkány farka volt, ölje meg, s pusztításaitól mentse meg országát. *Bellerophon* Pallas istennő segélyével, meg is ölte Chimaerát, ezután Jobates király parancsára diadalmasan harczolt a *Szolimek* és *Amazonok* ellen. Jobates átlátta, hogy a hős az istenek kedvence, s leányát neki nőül adta, sőt halála esetére örökösének és a trónon utódjának nevezte. Ennyi szerencse azonban oly önhitté tette *Bellerophon*t, hogy *Pegasus* lován, melyet a Chimaera ellen vívott harczára ajándékba kapott Pallastól, az Olympra rontott, és az istenek társaságába akart betolakodni. De Zeus egyetlen villámával földre sujtotta őt, teste darabokra tört, lova pedig, a *Pegasus*, azon csillagzatban nyert helyet, mely most is nevéről neveztetik.

Nagyobb hírnévre tett szert a görög világban *Perseus Acrisios*, Argos királyának unokája, kit Danaë leánya Zeus istentől szült. A király olynemű baljóslatot nyert, mely azt jövendölé neki, miszerint unokája őt mind trón-

* Sisiphus ravaszsága által még Hadest, az alvilági bírót is megcsalta. Halála előtt nejeének meghagyta, hogy holttestét ne temesse el. E kötelesség mulasztásért panasza emelt Hades előtt s engedélyt kért tőle, hogy hozzátartozóit megfenyíthesse. Ezt megnyervén ismét feljött a földre, s hulláját felelevenítvén, új életet kezdett. Az istenek nem bírván vele, maga Hades jött fel, hogy a szökevényt vissza vigye az alvilágba, hol az lőn bűnhődése, hogy óriási sziklát kellett a hegyre fölhengeríteni, mely folytonosan ismét legördült (Sisiphusi munka).

jától, mind életétől megfosztandja. Mihelyt megtudta unokája születését, őt anyjával együtt faládba zárva tengerbe dobatta. A hullámok a ládát Seriphos szigetén a partra vetették, melynek királya az anyát és gyermekét kiszabadítá fogságukból. Perseus itt növekedett föl, s midőn ifjúvá lőn, bátorsága és ereje által rendkívül kitűnt kortársai közül. Első vállalatja a Gorgo testvérek, az éj és sötétség szörnyeinek legyőzése volt. E szörnyek fején haj helyett kígyók nővén, tekintetök oly rémületes volt, hogy a ki csak egy pillantást vetett is rájuk, azonnal kővé változott. Perseusnak e harcában az istenek voltak segélyére, Pallas istennő pajzsát, Hermes szárnyait engedte át neki, s ez utóbbi még aczélkardot is ajándékozott Perseusnak, míg Pluton-isten oly sisakot tőn fejére, mely őt láthatatlanná tevő. Így fölkészülve indult Perseus a Gorgo testvérek ellen, kiket álomba merülve találván, levágta fejüket, a legidősb testvérnek Medusának fejét pedig magával vitte. A Gorgók kiömlött véréből született Pegazus, szárnyas ló, melyre felülvén Perseus, a levegőbe szállt fel. Így jutott *Atlas*, Mauretania királyának birodalmába, ki megtagadván tőle a vendégszeretet kötelességét, megmutatta neki Medusa fejét, mire *Atlas* rögtön hegygyé változott, s azóta kénytelen tartani vállán az ég boltozatát. *Palaestina* határán megszabadítá a tengeri szörnynek feláldozott *Andromedát* s nőül is vette, de midőn a nász alkalmával a hercegnő nagybátyja *Phinaeas* fegyveres csapattal rá rontott, és vissza akarta venni hugát, Medusa feje ezt is kővé változtatta. Hasonló sorsa volt *Seriphos* királyának is, ki anyját, *Danaët* vele házasságra lépni kényszerítette. Ezen utolsó kalandja után visszaadja az isteneknek ajándékaikat, s Medusa fejét Pallas istennő pajzsára tűzvén, visszatért Görögországba. Miután egy bajnoki játék alkalmával, a légbe dobott tányérával véletlenül megölte nagyatyját, azon helyen, a hol elvetett kardja a földbe furódott, alapítá *Mycenae* városát, s *Lyciából* hozatott cyclopok által várfalait fölépítteté.

Az achivok törzséből származott *Heracles* is, a görögök fő nemzeti hőse, kit inkább az istenek közé kellene számítanunk, nemcsak, mivel tettei által elérte ama magas czélt, hogy az istenek közé az Olympra fölvétetett, hanem inkább, mivel egész élete és cselekvényei a Nap járására, és tizenkét végbevitt munkája az év tizenkét hónapjára emlékeztetnek. *Mythosa* nem annyira hősi tettek elbeszélése, mint inkább természeti tűnemények magyarázata népies, s a hellenek előtt könnyebben érthető cselekményekben ábrázolva. *Jupiter* és *Alcméne* fiának tartatik, ki *Amphitryon* argosi királynak neje volt. Anyja *Thebaeben* szülte őt, hova belzavarok folytán *Amphitryonnak* menekülnie kellett. *Hera* a gyermeket már születésekor meggyűlölte, s hogy vesztét okozza, a még bölcsőben fekvő gyermekhez két kígyót küldött, melyeket azonban *Heracles* kezeivel megfojtott.

Heracles gyermekkorát a *Citheron* hegyén töltötte fáradságos gyakorlatok közt. A monda tizenkét főbb munkáját számítja elő, melyeket a később

bölcselkedő kor a nap tizenkét havi szakára magyarázott. Bár Zeusnak segélyére volt a titánok elleni harczban, mégis átengedte őt Euristheus mycenaei király szeszélyeinek. Ennek parancsára kellett ama kiszabott tizenkét munkát végeznie. Megölte a nemeai *oroszlánt*, s a lernai *hydrát*, melynek minden levágott feje helyett újra kettő nőtt, az erimanthaei *vadkant*, Stymphalos tó óriás *madarait*, s a crétai *vad bikát*. Továbbá elfogta a cerynei arany szarvu és érczlábú tünő *szarvast*, kitisztítá Augias, Elis királyának ólját, az Alpheus folyót vezetvén abba, a thrák Diomedest saját emberevő *lovak* által falatta fel, elrabolta az *arany almát* a Hesperidák kertjéből, miután a kertet őrző tüzes sárkányt megölte, levágta a hármas *Geriont*, fölhozta az alvilágból annak őrét, a hármas fejű *Cerberust*, s végre *Theseust* kiszabadítá Hades birodalmából.

De a tizenkét munkán kívül, melyeket Euristheus szolgálatában teljesített, még számos más tetteit sorolja elő a mythos. Nevezetesebbek, hogy megölte Cacus óriást, ki Gerion ökreit rabolta el, melyeket Herakles Iberiából hajtott el, és Antaeust, kit a levegőbe emelve fojtott meg, miután észrevette, hogy valahányszor a földhöz sújtja, mindig újult erővel támad ellene, melyet az anyaföldtől nyert. Elpusztítá a centaurokat, e fél ló fél ember idomú szörnyeket, kik rémei voltak szomszédaiknak, megszabadítá Prometheust, ki a Kaukézus szikláira volt lánczolva; segíté Atlast az égboltozat tartásában, s megnyitá a tengerszorost, melyet Hercules oszlopai környeznek. Gyilkosság miatt száműzetvén, Lydia királynéjának, Omphalenak szolgálatába állt, hol együtt fonta a gyapjút a nőcselédekkel. Visszajövéen Kis-Ázsiából Orchomenos és Oechelia királyait győzte meg s ez utóbbi családját egészen kiirtotta, Jole nevű leányának kivételével, ki a hős szerelmének új tárgya lett. De neje Dejanira féltékenységből bosszút forralt. Nessus, a legyőzött centaurok egyike haldokolva ama tanácsot adta neki, hogy küldje el férjének az öltönyt, melyet az ő vérébe mártott és a lernai hydra mérgével befecskendezett. Alig hogy a hős ezt magára vette, iszonyúan égető belső tűz kezdé emésztetni tagjait. Lerántja magáról az öltönyt, de testéről húsdarabok válnak le azzal. Végre a fájdalomtól legyőzötve, fölmegy Oeta hegyére, máglyát készített, s magát azon megégetteti. A tűz és fájdalom által megtisztult hőst az istenek tárt karokkal fogadják az Olympon. és neki az örök ifjúság istennőjét, *Hebét* adják nőül.

Heracles hitregéje világos tanúsága ennek, mint halmozták össze a görögök gyakran a különböző mondákat, mint egyesítették több hős cselekvényeit egyetlen mondai alakban. Heracles hitregéje kétségtől eredetileg Phoeniciából származott, s nem volt egyéb, mint Melkart vagy Melikertes hellenestése. Később azonban egészen görög személyiséggé lön, bár cselekvényeiben még ekkor is több mondai hőst lehet megkülönböztetni. Azon Heracles, a ki a Földközitengert körülhajózza, Gibraltar, Spanyolország, Gallia partjait

meglátogatja, vagy maga a Napisten, vagy a phoeníciai nép, mely a távol nyugaton gyarmatokat alapít, és kereskedelmi raktárakat épít, s hőse, Melikertes a kereskedő nép védistene. De maga a görög Heracles is több egyéniséget foglal magában. A régebbi mondák hőse sziklákat repeszt, folyóknak a medrét ássa, szörnyeket és vadállatokat pusztít, melyek az emberiségnek ellenségei, s ez a művelődés oly ősi kezdetleges viszonyaira utal vissza, midőn erősebb és hatalmas hősök ilyenmő tetteik által érdemeket szerezhettek az istenítésre.

A másik Heracles hű társai élén a gyöngét védi a hatalmas ellen,

OLYMPUSI ISTENEK GYÜLEKEZETE.

megbünteti a zsarnokokat, elűzi a népek nyomorgatóit s országaikat jobbaknak engedi át. E hős már a történelmi időszak küszöbén áll, a görög nép fejlődésének azon korszakát képviseli, midőn a hellen törzsek kemény társakat vívtak egymással az ország birtokaért. De ezeken kívül vannak még oly mondák is Heraclesről, melyek e hőst kiválólag valamely város vagy állam jötevője vagy hódítója gyanánt tüntetik föl, mint a thebaei Heracles, ki inkább diadalmas hadvezér, vagy mint a mycenaei, ki, nem tudni mi okból, Euristheus szolgálatában végzi hős tetteit.

Mind e különböző hitregék következménye lőn, hogy Heracles majd minden államban, s a különböző hellen törzseknél más és más alakban tűnik föl. Olykor, mint a természeti erők és csillagászati eszmék személyesítője, mint az erkölcsiség védője, ki az emberiség üdveért harczol, s ez okból isteni tiszteletben részesül. Másutt az emberek nem láttak benne mást, mint egy hatalmas hőst, oroszlán kaczagánynyal és vaskos buzogánynyal, kinek senki sem bír ellentállani; a későbbi időben őt az emberi tökély mintájául tekintették, ki életét egészen az emberiség boldogításának szentelte. Erre mutat azon hitrege is, mely szerint ifjúságában, mielőtt a nyilvános életbe lépett volna, útján két isteni alakkal találkozott, egyik volt a méltóságos és komoly tekintetű Erény, ki nehéz és fáradságos utat, de annak végén dicsőséget, és istenítést ajánl neki; a másik a Gyönyör istennője, kinek útja rózsákkal és kéjekkel kínálkozik ugyan, de végén a kárhozat int feléje. Heracles választása az elsőre esett, s a hitrege szerint el is érte kitűzött célját (Herkules a váluton).

Az említett három hős mondai történetében, görög eredetök daczára, még mindig van valami idegenszerű. Bellerophon Lyciában végzi hős tetteit, Perseus az egész ismert világot bebarangolja, Heraclesben több vonás szintén a phoeniciekre emlékeztet, de a negyedik hős, *Theseus*, egészen hellen, kinek összes tevékenysége hazájára pontosul össze. Aegeus, athéni király fia Troecénben születik Argolis félszigetén. Atyja saruit és kardját rejtí egy roppant szikla alá, ismertető jelül, ha fia elég erővel fog-e bírni, hogy hagyományát magához vegye. Midőn ifjú kort ért, fölveszi a szikla alól atyja saruit és kardját s megindul Athén felé. Útjában honfitársai jötevője lesz, mert őket több szörnyetegtől szabadítja meg. Rablók tevék félelmessé az utat Argos és Attica közt. *Sinnis* az utasokat két meghajtott fenyő ágaira kötözte, s azután elvágván a köteléket, a visszacsapó ágak által darabokra szakgattatá; Scyron a szikla csúcsáról taszítá az utasokat a tengerbe; *Procrustes* vaságyba fekteté, s ha a szerencsétlen hosszabb volt, mint az ágy, tagjait vágta le, ha rövidebb, kinyújtóztatá. Theseus e rablókat meggyőzte, s így győztesen érkezvén meg Atticába, atyja őt Medéa fondorkodásai daczára fölismerte, és fiának nyilvánította.

Nem sokára alkama nyílt atyjának és új hazájának tetemes szolgálatokat tehetni. Attica még ekkor több törzs közt lévén felosztva, ezek közül a Pallantidák törzse hadat indított atyja ellen, s őt trónjától akarta megfosztani, Theseus diadala ezen aggálytól megmenté atyját. Marathon síkját egy vad bika rettegtette és pusztította, senki sem bírt vele, Theseus élve fogta el s a vidék lakóit megmentette dúlásaitól. De legfontosabb ténye Theseusnak, hogy hazáját *Minos* cretai király főhatósága alól kiszabadította. Minos királynak volt egy szörny fia, *Minotaurus* fél ember és fél bika, s ennek számára eledelül az athéniek kötelesek voltak évenként hét ifjat és hét leányt küldeni Cretába. Midőn

a szokásos adó elküldésésének ideje megérkezett, Theseus maga ajánlközött, remélvén hazáját e nyomasztó adó alól fölszabadíthatni. Megérkezvén Creta szigetére, oly szerencsés volt, hogy a király leányának, *Ariadne*-nak tetszését megnyerte, ki késznek nyilatkozott Theseust vállalatában elősegíteni. A Minotaurus szörny azon roppant tekervényes kertben tartózkodott, melyet Daedalus készített a király parancsára. Hogy Theseus a kert tekervényes útain eligazodhassék, Ariadne egy fonalat adott kezébe (Ariadne fonala), melynek segélyével fölkereste Minotaurust és szerencsésen meg is ölte. Ekkor Theseus visszaindult hazájába, magával vivén Ariadnét is, kit azonban Naxos szigetén elhagyott. (Az elhagyatott Ariadne). Midőn hazuról elment, abban egyezett meg atyjával, hogy bevonván a gyászlobogót, győzelme jeléül mást fog az árbocra felhuzatni, azonban a diadal feletti örömben erről megfeledkezett. Aegeus király epedve várta a visszatérőket, s midőn megpillantá Theseus hajóján a gyászlobogót, kétségbeesve magát a tengerbe vetette, mely ezóta a hagyomány szerint, tőle vette nevét (Aegei-tenger). Theseus örökölte a trónt, és Athén benne a későbbi időkben bölcs törvényhozóját tisztelte, mint a ki az attikai négy külön törzset egységes nemzetté egyesítette, s ezen egyesülés emlékére a *Panathencák*, vagy a törzsek egyesülésének ünnepét alapította.

De Theseus kalandvágya még a trón birtokában sem szűnt meg, s rövid idő múlva új kalandokra indult. Jelen volt a calydoni vadkan vadászatán, az aranygyapjú elhozatalánál, harczolt az amazonok ellen Kis-Ázsiában, elrabolta Spartából Helenát, sőt Pirithous barátjának segélyére volt, hogy ez Proserpinát az alvilágból felhozhasssa. De itt pórul járt a két jó barát, Pirithoust a Cerberus tépte szét, Hades pedig az alvilágban tartotta vissza Theseust, honnan csakis Hercules szabadította ki. Visszajövéen Athénbe, nejének Phaedrának igazságtalan vádjai folytán elátkozta ártatlan fiát, Hippolytot. Neptun hallotta az átkot, s midőn az ifjú egykor a tengerparton kocsizott, egy tengeri szörnytől megijedt lovai felfordíták kocsiját s Hippolyt a lovaktól vonszoltatva a sziklákon zúgta össze testét. Végre az athéniek is elhidegültek kalandor királyuk iránt, s bár jótevője volt népének, trónjától megfosztatott, s mint száműzött Scyros szigetére ment, melynek fejedelme őt a szikláról a tengerbe taszította. Cimon több század múlva tetemeit visszahozta Athénbe, a nép isteni tiszteletben részesíté, mint Attica egységének alapítóját s egyik legbölcsebb törvényhozóját.

A legrégibb görög államok.

A hellen törzsek legrégibb története Kis-Ázsia nyugati partjára vezeti vissza tekintetünket; itt látjuk legelőször az állami élet fejlődését, innen hozzák egyes kivándorlók a műveltség első csírait a görög szárazföldre. A vallás rendszere, a mint később fölépült, a betűírás, az építészet Kis-Ázsiára

ntalnak vissza. A cyclopi falak legrégibb példányai Lyciában fedezhetők föl, roppant sokszögű kövekből épült sirhalmok, melyeket a görögök *Lelegiának* neveztek. Tantalus sírja Phrygiában, úgy látszik, mintául szolgált a mycenaei építményeknek, s Atreus kincstára csak utánzása a kis-ázsiai építészeti mő-dornak. A művelődés haladása a szigeteken át vette útját Hellas felé. A mint a kis-ázsiai gyarmatosok szigetről-szigetre haladtak nyugat felé, épen úgy tűnnek föl a történelem ködös látkörén az egyes szigetek is fejlettebb culturájokkal és rendezett államélettel. Mindenütt látjuk a küzdelmet a korábbi phoeniciai gyarmatok s az új jövevények közt, ez utóbbiak végre diadalmaskodnak, de vallásos fogalmaikban, s culturájokban a legkésőbb korig igen sok maradt fenn azon phoeniciai elemből és annak culturájából, melyet helyéből kiszorítottak.

Erre legvilágosabb példa Minos király uralkodása Creta szigetén, kiről mai napig sem döntötték el a történetbúvárok, vajjon a phoeniciai uralom korszakát jelöli-e, vagy a görög államélet egyik legrégibb mintáját látjuk-e uralkodásában, mely azonban a phoeniciai cultura befolyása alatt áll? Úgy látszik, már a görögöknél kétféle monda élt Minosról, miért is későbbi írók két Minost különböztetnek meg, hogy az egymással ellenkező adatokat összeegyeztethessék. Az egyik hagyomány szerint Minos korának leghatalmasabb fejedelme volt, a ki nem csak Creta összes népei felett uralkodott, hanem, mint nagy hódító a károkat és lelegeket, kik az Aegei-tenger szigeteinek lakóit tengeri rablásaikkal háborgatták, hatalmas hajóhada által elűzte, s így az összes szigetek felett kiterjeszté uralmát. Creta szigete korában igen virágzó lehetett, száz városáról szólnak a régi írók, melyek közt főbbek voltak *Cnossus*, a király székvárosa és *Cydonia* a birsalmafa szülő hazája. Minos törvényei is magasztaltatnak, és Lycurgos állítólag Cretából hozta azon államintézményeket, melyeket Spartában életbe léptetett. A régiek tudósításai szerint a szigeten nem volt a polgároknak magánbirtoka, földjeiket mindnyájan földhöz ragadt jobbágyaik által közösen miveltették, közös volt az étkezés is, nyilvános helyen felállított asztaloknál. Háború idején a királyi hatalom korlátlan volt, békében az előkelő polgárokból alkotott tanács igazgatta az államot. A cretai ifjak, fölmentve minden terhes munka alól, szigorú nevelésben részesültek, mely alkalmas volt arra, hogy mind testi ügyességeket, mind szellemöket kifejtse, és belőlök hasznos polgárokat képezzen.

A későbbi írók ezen Minostól egy második hasonló nevű uralkodót különböztettek meg, a kik, mint Plutarch, a mondát történeti hitelességüvé akarták tenni. Egy nemzedékkel utóbb a törvényhozó Minos után, még második Minos is említene, kinek uralkodása alatt élt a jeles építész *Daedalos*, kivel Minotaurus nevű szörny fia számára a labirinthot csináltatá. De mivel a művész is ide záratta Icarus fiával együtt, ez fogságából minden áron szabadulni akart

A monda szerint a madarak tollaiból szárnyakat készített, melyeket viaszszal ragasztott össze, s mind magának, mind fiának vállaihoz kötözte, gondosan meghagyván neki, mielőtt szárnyra keltek volna, hogy nyomában repüljön, s nagyon közel a naphoz ne közeledjék, nehogy a viasz elolvadván a tengerbe essék. Icarus, elbizakodva erejében és repülési képességében, nem vette figyelembe atyja tanácsát, a nap elolvasztá a szárnyait összekötő viaszt, s ő a tengerbe zuhant, mely azóta nevéről Icaria tengernek neveztetett. Ezen II. Minos volt azon uralkodó, ki ama szégyenteljes adót követelte Athéntől, mely alól hazáját Theseus szabadította meg. Úgy látszik, uralkodása alatt a cretai királyság nagy tengeri hatalom volt, melyhez a Földközi-tenger szigetein kívül még *Attica*, *Megara* és Peloponnesus keleti partvidéke is tartoztak.

Említettük, hogy a görög szárazföldön a legrégibb államok alakítását a mondák rendesen idegen bevándorlóknak tulajdonították. A boeotok és minyek törzsei közé, kik a történelem előtti időkben költöztek Boeotia völgyeibe, jött Cadmus phoeniciai gyarmatoszával, és Cadméa várát alapította. Ekkor már a minyek székvárosa Orchomenos sokat vesztett régi fényéből és hatalmából, és Boeotia első államává Thebae emelkedett föl. De Cadmus családjának tagjait a hatalom birtokában sok szerencsétlenség érte, utódai közül Laiosnak és fiának Oedipusnak balsorsa bő tárgyat nyújtott a görög epikus és drámai költészetnek.

Laiosnak a monda szerint azt jövendölte a delphii jósa, hogy Jocaste nejétől születendő fia őt megfogja ölni, anyját pedig nőül veendi. Hogy a borzasztó végzetet elkerülje, újon született fiának bokáit átszuratván, őt a vadonban kitétette. Egy pásztor által még életben találtatván, ez a fiút Polybos corinthusi királyhoz vitte, ki azt udvarába fogadta, saját gyermeke gyanánt fölnevelte. Az ifjú dagadt lábai miatt kapta Oedipus nevét. Midőn fölnevekedett, megtudta a róla szóló jóslatot, és mivel Polybost atyjának hitte, ne hogy a végzet rajta teljesüljön, elbujdosott Corinthusból és Thebaeba ment. Közeledvén a városhoz, a Parnassus hegység egyik szoros útján, mely Delphiből Thebaeba vezet, Oedipus egy agg férfiúval találkozik szolgáitól kísértetve, ki őt parancsolólag felszólítja az útjából való kitérésre. Mivel Oedipus az öreg ember kívánságát megtagadta, ez botjával rá üt az ifjúra, mire Oedipus kardot rántván az öreget szolgálival együtt meggyilkolja.

Ezen agg férfiú, atyja, Laios volt, ki Delphibe indult, hogy Apollótól tanácsot kérjen, miképen kelljen azon gonosz szörnytől, *sphynx*től, megmen-teni az országot, mely a Phicion hegyen megtelepedvén, a lakosokat örökös rettegésben tartotta. E szörny, melynek oroszlán testet és nő fejet tulajdonít a hagyomány, minden átkelő utasnak talányt adott megfejtésül, s a kinék a talány megfejtése nem sikerült, azt a mélységbe taszította, vagy karmaival szétszakgatta. Laios halála után, ennek sógora Creon lőn Thebae királya, a

ki Jocaste nővérenek kezét s a koronát ígérte annak, a ki a szörny talányát megfejtvé, ettől az országot megszabadítandja. A Thebaebe érkezett Oedipus önkényt vállalkozott a feladat teljesítésére. A sphynx a következő kérdést intézte hozzá, fejtené meg, „milyen állat az, mely reggel négy lábon, délben két s este három lábon jár“. Az ember, felelé Oedipus, ki gyermekkorában négykézláb mászkál a földön, életének delén két lábon egyenesen jár, s öregségében a harmadik lábra, vagyis a botra, mankóra szorúl. Erre a sphynx elrémülvén leveté magát a szikláról, a győztes Oedipus pedig nagy örömmel fogadtatott Thebaeben, királylyá kiáltatott ki, s nőül vette anyját — Jocastét.

CORINTH VIDÉKE.

De néhány év múlva tudatára jön iszonyú bűnének a delphii jósdá sugallata nyomán. Erre Jocaste kétségbeesve fölakasztja magát, Oedipus saját kezeivel kivájja szemeit, mire a thebaeiak elűzik vak királyukat. E boldogtalan házasságból négy gyermeke született, két fia: *Eteocles* és *Polynices*, kik kiskoruk lévén, helyettök anyai nagybátyjuk Creon veszi át a kormányt, s két leánya *Antigone* és *Isméne*.

Miután a szerencsétlen Oedipus szörnyű átkot mondott fiaira, Antigone leányától vezetve elbujdosik, s bebolyongja egész Hellast, míg az *Erimnyák* berkében, az atticai Colonos városánál föltalálja lelke nyugalmát. Theseus

oltalma alá veszi üldözői ellen, mert mind Creon, mind fia Polynices őt elfogva vissza akarják vinni Thebaebe, miután a jósa szavai szerint a Thebae feletti uralom Oedipus sírjának birtokától föltételeztetik. Az *Erinnyák* végre megszánják az agg férfiú szenvedéseit, s mivel a végzet csak akarata ellen teljesült rajta, leke nyugodtabb lesz, a fúriák jóakaró szellemekké, *Eumenidákká*, változnak át és Oedipust elvezetik az alvilágba.

Az atyai átok teljesült a fiúkon. Eteocles és Polynices az örökség felett versengvén, ez utóbbi a városból elűzetett. Késő éjjel érkezik Corinthba Adrastos király udvarába, hol már akkor egy más száműzöttet is talált, a calydoni királyfit, Tydeust. Adrastosnak megtetszik a két menekült, befogadja házába s őket leányaival házastíja össze. Polynices háborúra ösztönzi ipát testvére ellen, ki hajlandó is volna arra, de öccse Amphiareos sokáig ellenkezik, míg végre neje rábeszélésének, kit Polynices egy arany nyakékkal vesztegetett meg, enged, s maga is a háborút ajánlja királyi bátyjának. Nagy hadsereg gyűlt tehát össze Thebae ellen, melyet a következő hét főnök vezérel: *Adrastos, Amphiareos, Polynices, Tydeus, Capaneus, Hippomedon és Parthenopeos*.

Eteocles a híres jóst *Tiresiaszt* megkérdezte a háború kimenetele felől, ki csak azon föltétel alatt igéri a győzelmet a thebaeiaknak, ha Creon fia *Menoeceus* magát az isteneknek önkényf feláldozza. Bár az ifjú a kívánt áldozatot megtevén, a háború szerencséje még sem mosolygott Eteoclesnek. A szövetségesek körülszárták a várost, s mindegyik egy-egy kaput választott ki támadási pontúl. A harcz hosszas és véres volt; a hét szövetséges vezér Adrastos kivételével mind elesett, a két testvér Eteocles és Polynices dühösen harczolva lándzsáikkal egymást kölcsönösen átszúrták. Az atyai átok teljesült rajtok, a mint a végzet könyvében meg volt írva, mert hellen felfogás szerint sorsát senki el nem kerülhette.

A hagyomány még az elesett hősök temetésével is foglalkozik, Creon a támadó ellenség hulláitól megtagadja az eltemettetést; Antigone merészen megszegte e tilalmat, és testvéreinek holttesteit Thebae proëtidí kapujánál temette el. Adrastos az elesettek özvegyeinek és árváinak kérelmére Theseus közbenjárását kéri, kinek egyezség folytán sikerült Creontól megnyerni az elesett hősök hulláit. Eleusisbe hozatta s ott temettette el, legalább még a későbbi időben is mutatták Eleusis mellett ama helyet, hol a thebaei hősök tetemei nyugszanak. A hét hős szomorú sorsa boszúra gyújtá fiaikat, s egy emberkor után ezek szövetségbe újra Thebae ellen indultak, hogy atyáik halálát megbosszulják. Ez alkalommal a hadjáratnak szerencsés kimenetele volt, az utódok, *epigonok*, győztek, bevették Thebaet, és Polynices fiát, Thersandert ültették a trónra, míg Eteoclos fia, Laodamas thebaei híveivel Thesaliába menekült.

Atticában még korábban vette kezdetét az állami élet. E félsziget már a

legrégibb időben a folytonos népvándorlás következtében hazájukból kiszorított törzsek menekültjeinek menhelyül szolgált. Pelasgok, minyek, jónok : achivok, kiket a háború következményei kizavartak honukból, Atticában találtak új hazát, melynek lakossága a görög nemzet majdnem összes törzseinek vegyületéből alakult meg. Elzárva magasabb bércek által a többi Hellastól, annyi változások közt, melyek Görögország egyéb vidékeinek arculatát megváltoztatták, egyedül maradt szilárdan és változatlanul, megőrizve önállóságát éjszakon a boeotok, nyugaton a dórok ellen, kik az állam megalakulását erőszakosan akarták megakadályozni. „Az athéniek, mondja Herodot, a pelasg korszakban pelasgok voltak, és akkor cranaoknak, Cecrops uralma alatt cecropidáknak neveztettek, Erechteus óta azonban, ki Cecrops után következett, az athéniek nevét vették föl.“ Némely hagyományok ez okból, még Cecrops elé Acteos és Cranaos királyokat helyezik. Mind a két név a hely viszonyokra vonatkozik, Acteos az *acte* szóból származik, mely mártot jelent Cranaos a pelasg korszakra emlékeztet, midőn az Atticát lakó törzsek cranaoknak neveztettek, vagyis szikla-lakóknak, a mi Attica sziklás területénél hű jellemzése. De az ország tulajdonképeni története csak Cecrops nevével veszi kezdetét. Mind Herodot, mind Thucydides szerint Cecrops kezdi meg az attica uralkodók sorát, s őt az athéniek minden időben úgy tekintették, min őzüket és első királyukat. Pausanias földrajzíró szerint *Lycaonnak*, Pelasgo fiának kortársa volt, ki Arcadiában uralkodott. Cecrops alapítá Athén fellegvárát, a Cecropiát, ő rendezte be a legrégibb istentiszteletet, s ő volt az ország első törvényhozója. Három leánya említetik, de ezek inkább mythosai mint történelmi alakok.

Cecrops utóda *Erechteus*, már Homeros költeményeiben is említetik mint a termékeny szántóföld fia, kit Pallas istennő saját templomában nevel föl. Az atticai hagyomány szerint Pallas istennő dobozba zárva átadta a gyermeket Cecrops leányainak, oly szoros parancs mellett, hogy a dobozt sohase nyissák föl. De ezek nem tisztelik az istennő tilalmát, s a testvérek közül ketten a dobozt felnyitva, abban rémséges kigyót pillantanak meg, mire őrjöngés fogja el őket, s a sziklacsúcsról a tengerbe vetil magokat. Erechteus Cecrops után Attica királya lévén, templomot épít Pallas istennőnek, és faszobrát, mely állítólag az égből esett alá, a fellegvárban felállítja, mely azóta századokig az athéniek legfőbb tiszteleténél tárgyát képezte.

E mondák egészen Attica helyi viszonyaira emlékeztetnek. A félsziget nyugati partján a Cephissos és Ilissos folyók völgyeiben, melyeknek egyik a Parnes, másika Hymettos hegységben ered, már igen korán földművelő nemzetségek telepedtek le, melyek azután községgé egyesültek. A földművelő háborítlanul óhajtja élvezni fáradságának gyümölcsét, s a települők ez okból a Hymettos hegység azon nyujtványán, mely a két völgyet egymástól elvá

lasztá, erődöt építettek, hova barmaikat és terményeiket biztonságba helyezhessék, ha a szomszéd hegységek pásztor törzsei ősi hajlamaikat követve a zsákmány kedvéért a völgybe rontanának, és a békés földművelő lakosságot megtámadnák. A Hymettos ezen végnyújtványa szikla-hegyhátat képez, mely mintegy 200—300' magasságra emelkedik, de oldalai mindenütt meredek és csak nyugat felé szelidebb lejtőben végződnek. A hegyhát maga nyugatról keletnek mintegy 500 lépés, míg szélessége éjszaktól délnek ennek csakis felét teszi. Ide építék tehát a völgyek lakói azon erődöt, mely nekik és övéiknek menhelyül szolgált.

E várat Cecropiának nevezték, s innen származott állítólagos alapítójának neve (Heros eponymos). Az athéniek őse Cecrops épen úgy a föld szülötte, mint Pelasgos Arcadiában. De az ő alakjáról szóló monda is a földtől való származására utal, mert e szerint testének felső része emberi alakkal bírt ugyan, de lábai helyett kígyófarkban végződött; mivel a régiek által a csuszó-mászó kígyó a föld szülöttének s egyszersmind jelképének tartatott.

Ha Cecrops a föld szülötte, Erechteus a termékeny szántóföldé, s ez okból ő is kígyótesttel bír, sőt már egészen kígyó. Mivel pedig Attica Pallas istennőnek köszöni termékenységét, kitől mind a verőfényes napok, mind a viharok származnak, Erechteust az istennő maga növeli föl Pallas Athene templomában az Erechteionban nemcsak maga az istennő, hanem Erechteus is isteni tiszteletben részesült. Hogy e cultus a földművelésre vonatkozott, abból is kitűnik, mivel Erechteus öcscsét Buteust teszi a szentély főpapjává, és e tisztet a későbbi időben is az ő utódai, a Butadok nemzetségének tagjai teljesítették; e név pedig *Butes* eredetileg ökrészt, azaz földművelőt jelent.

Ezek a hagyományok Attica államéletének kezdetéről. Hasonló mondákat találunk Görögország minden államában, és kimutatható, hogy az illető ország első királya rendszeren vagy a föld szülötte, vagy a vidék legnagyobb folyója, vagy azon hegy, mely a vidék felett uralkodni látszik. Laconia őskori mondájának ezen oldalát fentebb érintettük, még csak Argolis keletkezéséről akarunk némi felvilágosítást adni. A hagyomány *Inachost* nevezi Argos első királyának, már pedig Inachos az ország legfőbb folyója, Oceanos fia, mivel a hellenek hazájok minden kisebb-nagyobb vizeit a földet körülövedző világtengerből származtatták. Fia Phoroneus az első ember, ki embertársait a tűz élesztésére és használatára tanította, miután ő alapította az első *phoroneusi* várost. Argos városában Phoroneus tüze örökösen égett s ápoltatott a feltaláló tiszteletére, kinek sírját a nagy téren mutatták. Ennek fiáról Apisról neveztetett régebben *Apiá*-nak egész Peloponnesus, unokája Argos a hasonló nevű főváros alapítója. E személyek nevei kétségkívül az ország és városainak neveiből alakítottak, épen úgy, mint Laconia vagy Attica legregibb mondáiban találjuk.

Mikép lépett Inachos nemzetsége később a Danaidákkal családi össze-

köttetésbe, mint ölték meg Danaus leányai férjeiket, fentebb kifejtettük, még csak azon észrevételt adjuk hozzá, hogy e rege szintén a tartomány természeti viszonyaiban leli magyarázatát. Argolisnak mintegy ötven kisebb-nagyobb csermelye és folyócskája van, melyek nyáron rendesen kiszáradnak s akkor a Danaidák megölik férjeiket, vagyis az ország tenyészetét, mer nyáron a föld kopár és sivatag lesz; az alvilágban töltögetik Danaus leánya a feneketlen hordókat, mivel a télen és tavasszal a folyók medrében meggyűlt vizet mohón iszsza be a szomszjas föld. E természeti viszonyok költő felrögása nyilatkozik a mondában, melyet a tudatlan kor arra magyarázott hogy a Danaidák az alvilágban ezt bűnhődésül teljesítik.

Az Ilias és Odyssea mondája.

Századokig tartott a kis-ázsiai görögök hullámmzése az európai száraz föld felé. E bevándorlóknak köszönik a szárazföldi görögök culturájokat ezzel szemben az Ilias mondája oly korszakot jelez, midőn a népvándorlásoláradata nyugatról keletnek vette útját, s a legtöbb író a Trója elleni háborúban csakis az aeol törzs kis-ázsiai letelepedésének történetét látja megénekelve az époszban. Az első kérdés az volna tehát, létezett-e valaha Trója volt-e trójai háború, s az Iliasban megénekelt eseményeknek van-e valódi történelmi háttere, vagy az egész költemény csakis a költői képzelet szüleménye? A második kérdés Homeros személyisége iránt merült föl, s a nyelvészek közt erős vita tárgyát képezi, vajjon valóban élt-e azon isteni ihlettségu férfiú, kit Homerosnak neveztek a hellenek, vagy csak egyes költők *Homeridák* gyűjteményes dalaiból keletkezett-e ezen éposz, mely még most is legnagyobb kincsét képezi a világirodalom költészetének? Ezek mind olyan kérdések, melyeknek megfejtése nem tartozik a történetíró szorosan velfeladatai közé, adjuk a mondákat, a mint azokat a költészet teremtu szellem megalkotta, s adjuk, mint mondákat, mert a csodák és jóslatok nem képezhetik a történelem tárgyát, mely csak emberi tényeket és természetes eseményeket beszélhet el. Hol csodák történnek, s természet fölötti hatalmak harcolnak egymás ellen, ezeket a történet csakis mondák alakjában adhatjuk elő, s nem foghat a tények és események hitelességének megbíralásához, mer hiányzanak a biztos alapon nyugvó adatok, melyekre a történetírásnak szüksége van, midőn kritikai fáklyával hitelességökről akar meggyöződést szerezni.

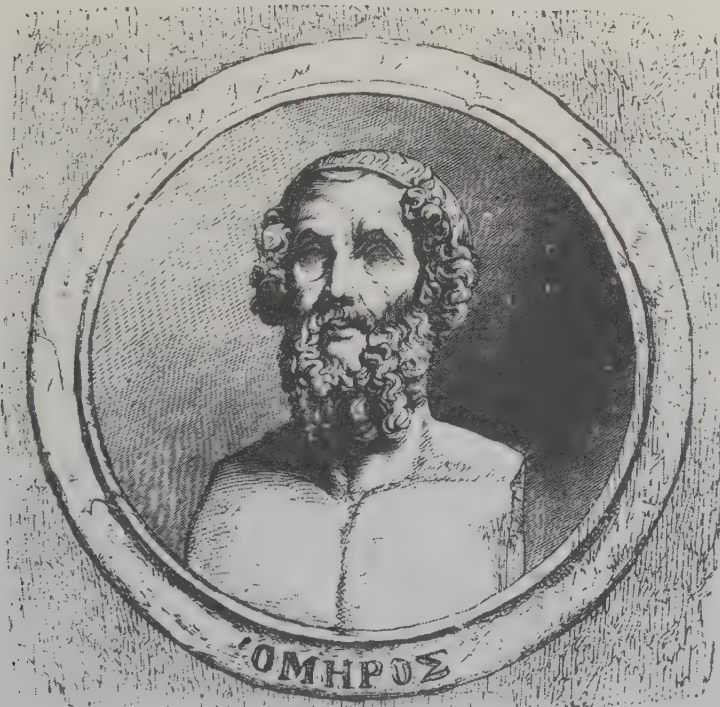
A trójai háború korát a legmegbízhatóbb számítás szerint Erathosthene az első Olympiádnál (776-ik év Kr. e.) 407 évvel teszi előbbre, mely e szerint

* Schliemann nagybecsu kutatásai a régi Trója helyén (?) e kérdést még teljesebben nem oldották.

1193--1184 közt lefolyt tiz évben történt volna. Homeros életét saját korától számítva Herodot történetíró 400 évvel teszi előbbre, ki szerinte a kilenczedik század közepén élt volna, tehát mintegy 400 évvel a trójai háboru után.

Az Ilias mondája következő:

Paris, Priamus trójai királynak fia, kinek Venus istennő, mivel a szépség arany almáját neki ítélte oda, a legszebb nőt ígérte az egész hellen világban. Görögországba jött, hogy a delphii Apollónak áldozatot mutasson be. Spártában megállapodván, meglátta Helenát, Menelaus király nejét, és aligha

HOMEROS.

akarátja ellen, elrabolta. E szemtelen rablás felkölté Atreus fiainak, Agamemnonnak és Menelausnak haragját, kik felszólítván Görögország összes fejedelmait a sérelem megboszulására, e felhívásuk folytán egész Görögország fegyvert fogott, Cretától kezdve Macedoniáig, s Aulisban, Boetia kikötő városában rövid idő alatt 1186 hadi hajó gyűlt össze, melyeken több mint százezer harczos volt. E roppant haderő ellenében Priamus alig felannyit bírt kiállítani, daczára annak, hogy nemcsak Kis-Ázsia népeitől, hanem Thraciából, Macedoniából, sőt még Ethiopiából is kapott segédhadakat.

E hadjáratban Görögország legkitünőbb hősei vettek részt. A vezérletet

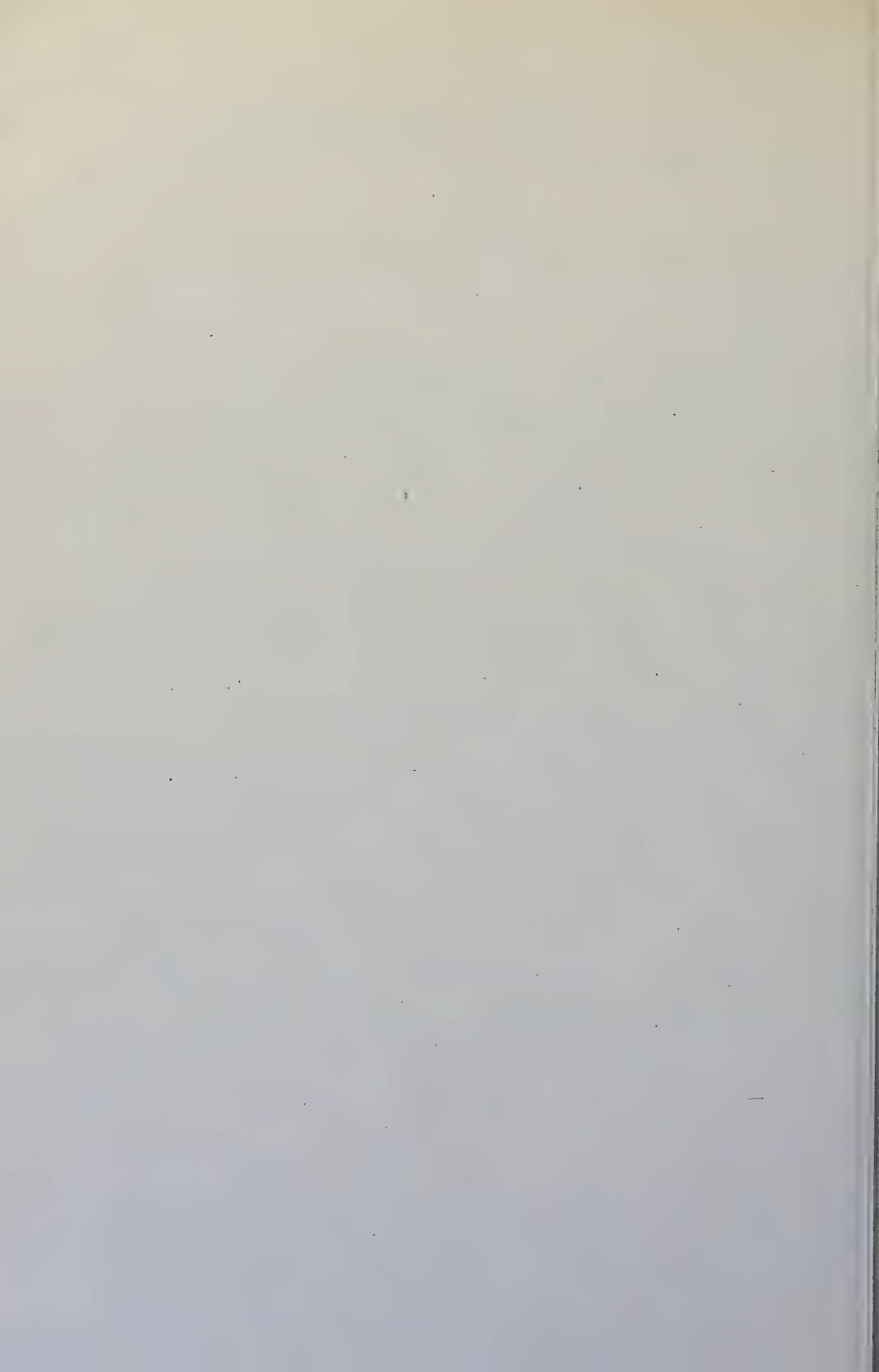
a hadban tapasztalt *Agamemnon*. *Mycenae* királya vállalta magára, mellette voltak: öccse *Menelaus*, *Helena* férje, *spartai* király, *Achilles* és barátja *Patroclos* a thessaliai myrmidonok élén, *Diomedes* Cretából, a két *Ajax*, egyik a locrok, másik *Salamis* szigetének királya, a bölcs *Nestor* *Pylosból*, a ravasz *Odyseus* (*Ulysses*) *Ithaca* szigetének királya, *Philoctetos*, *Heracles* nyilainak birtokosa s más többen. A trójaiak közt *Hektor*, *Priamus* fia tűnt ki leginkább, és *Aeneas*, ki azonban sokkal hátrább állt vitézségre nézve *Hectornál*.

A görögök *Kis-Ázsia* partjaihoz érkezvén, kiszállták hadaikat, s jól megerősített táborba szállottak, míg seregek egy része a szomszéd városok megsarczolására s az élelmi szerek beszerzésére küldetett. E mellett a görögök *Chersonesusban* még gabonát is termesztettek, hogy a harczosokat élelemmel elláthassák. Tíz évet töltött a görög sereg ily helyzetben, s a mai hadi taktika szabályai mellett nem fogható föl, mikép akarták a várost bevenni, mivel sem hadi gépeket, sem faltörő kosokat, sem egyéb hadi eszközöket a város ostromára nem alkalmaztak. Az egész háború nem állt egyébből, mint egyes hősök párviadalaiból, kikhez néha mindkét részről kisebb-nagyobb csapatok csatlakoztak. De rendszeres ostromról említés sem történik, olykor az egész sereg rohamot intéz a falak ellen, melynek azonban alig lehet eredménye, mert azokon a faltörő gépek által sehol rést nem törtek.

Az *Ilias* elbeszélése tulajdonképen az ostrom tizedik évében veszi kezdetét. *Achilles* megharagudván azon, hogy *Agamemnon* *Briseis* foglynőjét elvette, visszavonúl sátorába, s a vezérekre az ég bosszúját hívja föl, kik őt kedvencz rabnőjétől megfosztották. *Zeus* meghallgatja kérelmét, a görögök megveretnek, s kénytelenek visszavonulni táborukba, melyet *Hectortól* való félelmükben erős fallal és mély árokkal vesznek körül, hogy hajóikat, melyeket a partra vontak ki, az ellenség előtt biztosságba helyezték. *Achilles* látja honfiai veszélyes helyzetét, ezek kéréseikkel ostromolják, de haragos lelke hajthatlan marad. A csata megújúl. A trójaiak, miután az istenek is segélyökre jöttek, megmászzák a védfalat, s berontnak a görögök táborába, kik hajóikon keresnek menekvést. *Hector* már hajóikat is felgyújtani szándékozik. A veszély nőttön nő, *Patroclos* is esdve kéri barátját, lépjen ki a csatátérre, vagy legalább kölcsönözze neki fegyverzetét. Ez utóbbi kérelmét teljesíti *Achilles*. *Patroclos* büszkén indul vissza a csatába, fölkeresi *Hectort*, *Achilles* méltó ellenfelét, a két hős összeesik, de *Patroclos* *Hector* fegyverétől halálra sebesítve esik. E hír mély fájdalmat kelt *Achilles* szívében, ki bár fegyvertelenül a mellvédre rohan, s oly iszonyú kiáltást hallat, hogy ettől megriadva a trójaiak visszavonulnak, s a görögök megmenthetik *Patroclos* holttestét. (44. l.)

Mivel *Achillesnek* nincs fegyverzete, anyjához, *Thetishez* fordul, ki neki *Vulcanustól* teljes fegyverzetet hoz, melynek kivált pajzsa rendkívüli művészetet árul el. *Achilles* magára öltvén új fegyverzetét, bősztülten rohan a csatába,

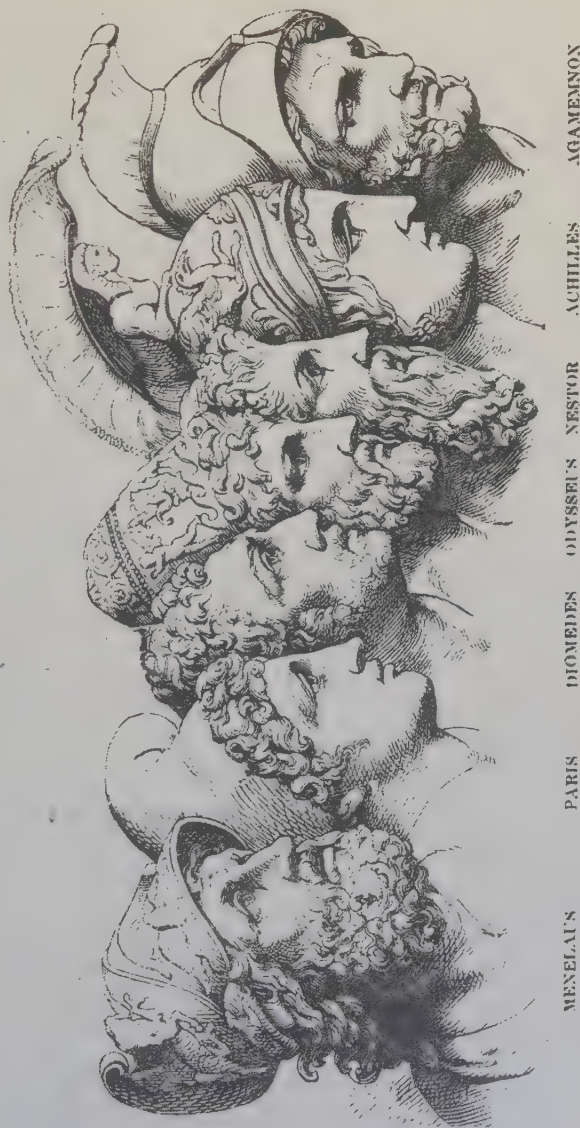

a trójaiak, kik Hector vezérlete alatt az éjt a falakon kívül töltötték, mint megriasztott nyáj futnak előle. Aeneas is életveszélyben forog, de Poseidon felhőbe burkolván, megmenti őt. Ekkor Xanthos folyó akarja a hősnek útját állani, de rohamát nem bírja föltartóztatni, egyesülve Simois folyóval, ketten elöntik a térséget, s Achilles a kettős folyó istenségei előtt kénytelen hátrálni. Hera jön segítségére, illetőleg Hephaestost küldi le az Olympról, kinek tüze fölszárítja a két folyó kiáradt hullámain.

Az üldözés tovább foly: végre a trójaiak elérik a város kapuit, és szerencsésen megmenekülnek. Hector, honfiai visszavonulását fedezni akarván, eléje áll Achillesnek, szégyelve a trójaiak előtt, hogy korábban nem vezette vissza hadút a városba, s ez által annyi derék harczos halálát okozta. De a mint Achilles közeledett, elhagyta őt bátorsága, s futni kezdett a falak körül, míg ellenfele mindenütt nyomában volt. Midőn Hector a tornyok vagy kapuk felé közeledett, hogy őreik nyilaikkal védjék, vagy a kapu szárnyát nyissák meg számára,

Achilles mindenkor eléje állt, s további futásra kényszeríté. Háromszor futották már így körül a város falait, midőn Hector végre megállt. Achilles lándzsáját dobta feléje, de amaz ügyes hajtással kikerülte csapását, míg saját lándzsája Achilles pajzsáról pattant vissza. Ekkor kardját vonta ki Hector, és

AGAMEMNON

ACHILLES

NESTOR

ODYSSEUS

DIOMEDES

PARIS

MENE LAUS

A TRÓJAI HŐSÖK.

ellenfelére rohant, de Achillesnek Pallas istennő visszaadta lándzsáját, melye: ez most Hector nyakába szúrt, úgy hogy a tulsó oldalon kijött a vége. Az achivok előjöttek, s megbámúlták az elesett hős deli természetét, de mindegyik még egy szurást sietett testén ejteni. Achilles megfosztván a holtat fegyvereitől átszúrta bokáját, s azon szíjját húzva át, a hullát szekérének rúdájához kötözte s három ízben harcolta a város falai körül. Visszatérvén a táborba, nagy szerű temetést rendezett Patroclos barátjának, halotti lovagjátékokkal, és máglyáján tizenkét fogoly nőt áldozott föl engesztelésül.

Hector szomorú sorsa általános gyászt és jajgatást idézett elő Trójában. Alig szállt le az est, Priamos király egyetlen szolgától kísérve, szekerei átment a görögök táborába, hogy Achillestől fia hullájának kiadatását kieszközölje. Egyike az Ilias leginkább megrendítő jeleneteinek, midőn a szerencsétlen apa, fia gyilkosának lábaihoz borúl, s térdeit átkarolva, azon kezei csókolja, melyek fiának életét kioltották. „Emlékezzél atyádra isteni Achilles a ki egykorú velem, s mint én, aggkorának alkonyán áll. Ötven fiam volt midőn az achivok falaink alá jöttek, s a kegyetlen Mars mind megtörte térdeiket. Hector, városunk védője, kit te megöltél, az utolsó volt köztök. Azér jöttem az achivok hajóihoz, hogy visszaváltsam holttestét, nagy váltságdíja hoztam magammal. Tiszteld az isteneket, Achilles, atyád emlékére kérlek légy szánalommal irántam! Én sokkal szánandóbb vagyok, mint ő, mer bátorságom volt azt tenni meg, a mit még egy halandó sem tön, ajkaimma érintettem kezedet, mely fiaimat ölte meg.”

Achillest mélyen megilleté atyjának emléke, fölemeli a kesergőt, s karjaiba fogadván, mindketten könnyeket ontanak, egyik fiát, másik Patroclos barátját és atyjút siratván. De a vad természetben nem sokáig tartott az elérzékenyülés, a kesergő atyát meghívja lakomára, s erővel kényszeríti a vigságra; csak midőn vége volt a lakmározásnak, engedi át Priamusnak fia holttestét, melyet a vértől és portól megtisztíttatván, maga emel föl szekérére Trójaiak és görögök közt fegyverszünet köttetik, hogy amazok eltemethessék halottaikat.

Itt végződik az Ilias költeménye, de Homeros szellemi utódai a Homeridák egybegyűjték a többi mondákat is, melyek a háború tovább folyamát és Trója elpusztulását tárgyalják. Bár az ostromlott város Hectorban elveszti fő védőjét, még egy ideig fentartja magát, miután Penthesileia az Amazonok királynéja, és az *ethiopi* Memnon is segélyére jönnek újabb csapatokkal. Végre Achillest is eléri balsorsa, s egy visszavert roham után futás közben Paris kilőtt nyila találja sarkát, az egyetlen pontot testén, mely nem volt sérthetlen. Tizenhét napig síratják az achivok az elesett hőst tizennyolcadikán nagy máglyát raktak, a melyen hulláját elégették. Ezután összeszedvén megmaradt csontjait, arany vederbe tették és Patroclos hamva mellé temették, óriási sírdombot hányván föl a két hős földi maradványai felett

Achilles fegyverei felett nagy vita támadt a hősök közt, Ajax és Odysseus egyaránt követelték azoknak birtokát, mindegyik saját érdemeit emelvén ki a háborúban, végre a fogoly trójaiak szólítottak föl ítéletre, s ezek kinyilatkoztatták, miszerint Odysseus több kárt okozott bennök, minek folytán a görögök gyülekezete neki ítélte oda Achilles fegyverzetét. A felbőszult Ajax, kétségbeesve kardjába bocsátkozott.

Tróját azonban nem lehetett elfoglalni, míg a jósda véleménye szerint, védszentje, Palladiunna, vagyis Pallas istennő szobra a városból el nem hozatik. A ravasz Odysseus vállalkozott e feladatra. Rongyokba burkolva, mint

DELPHI KÖRNYÉKE A PARNASSUS HEGYEN.

koldus lopódzott be a városba, hol senki nem ismerte meg, kivéven Helena, ki azonban fogadást tőn, hogy el nem árúlja, mivel Paris halála után visszavágyott hazájába, Trójából, hol már mindenki gyűlt. Odysseusnak Helena segítségével sikerült a Palladiumot kezébe keríteni, bár ez a fellegvárban gondosan őriztetett. De még ez sem juttatta Tróját a görögök hatalmába. Odysseus új cselhez folyamodott. Az ő indítványára a görögök fából óriási lovat építettek, melybe Odysseusszal egy kised, de bátor csapat rejtődött. Ezen fa alkotványt azután a rúszedett trójaiak, daczára Laocoon főpap ellenzésének, bevitték a városba, miután a görögök elhitették velük, hogy az leendő Trója Palladiunna, mely a várost minden veszélytől megóvandja.

A faló gyomrába zárt hősök nagy félelmet állottak ki, míg a trójaiak arról tanakodtak, mi tevők legyenek a kétes értékű ajándékkal? Végre azonban leszállt az est, s a hősök az éj csöndében kijöttek rejtekökből, s míg egy részök a kapukat nyitotta meg a görögöknek, a többiek Trója utcáin elszéledvén, megkezdették a város pusztítását. Így dőlt romba Trója, Priamus király az oltárnál öletett meg; neje Hecuba és leányai rabságra vitettek, egyikök Polyxena Achilles sírján áldoztatott föl; Andromache, Hector özvegye a hős Pyrrhus fiának, Cassandra Agamemnonnak jutottak zsákmányul. Csak Aeneas, Venus és Anchises fia és Antenor menekültek meg a haláltól, vagy a még sanyarúbb rabságtól.

A költemény mondája nem felel meg egészen a történeti valónak, Trója vagy nem pusztult el, vagy később ismét fölépült. Xanthos lydiai történetíró azt írja Trójáról, hogy sokkal később a phrygiaiak által dúlatott szét, de ezóta nem emelkedett fel többé.* Még romjai sem maradtak fenn, legalább egykori fekvését a tudósok még most sem képesek biztosan meghatározni.

De a Trójából visszatérő hősök is sok viszontagságnak voltak kitéve. Agamemnon hűtelen neje, Clytemnestra és kedvese Aegisthos ölték meg; Menelaus nyolcz évig vergődött a viharos tengeren. Odysseus tíz évig bolyongott a világon, mielőtt visszatérhetett volna Ithacába; Diomedes majdnem hasonló sorsban részesült, mint Agamemnon, s az elől Italiába menekült. Pallas istennő haragja üldözvén Ajaxot, szétrombolta hajóját, Ajax egy tengerből kiálló sziklára menekült, kiáltván, mégis megmenekültem, daczára az istenek haragjának. Neptun hallván ezen istenkáromlást, szigonyával ketté hasítá a sziklát, s az istenkáromló a tenger hullámaiban lelte sírját. A későbbi költők mind külön költeményekben dolgozták föl e mondákat, de a mondakörből csak Odysseus viszontagságainak története maradt fenn Homeros második remek époszában, az Odysseában, mely alakjára nézve tökéletesebb mű lévén, mint az Ilias, kétség támadhat a felől, vajjon ugyanazon kéz írta-e, s ugyanazon elme szüleménye-e, mint az Ilias? Az Odyssea mondája főbb vonásaiban következő:

Odysseus midőn hazájából távozott, otthon hagyta ifju nejét, *Penelopét* és csecsemő fiát *Telemachost*. Penelope nem szűnt meg férjét siratni, de Odysseus halálának álhire érkezvén, igen sok kérő ostromolja vala őt, sürgetvén, hogy mielőbb válaszszon közülök férjet, ki vele az uralmat Ithaca felett megszazza. Addig azonban, míg Penelope választand, a kérők letelepedtek Odysseus házában, folytonosan lakmároznak, és kiméletlenül pusztítják vagyonát.

* Schliemann 1873-ban ásátásokat eszközölt a régi Trója helyén, és úgy találta, hogy a különböző korszakokban ugyanazon helyen több város létezett. Az egyik rétegben nagy-szerű emlékeket talált, pajzsokat, arany edényeket, különféle bronz és borostyánkő tárgyakat, különös alakú cserép szobrocskákat, melyek állítólag mind Priamus király kincstárát képezték.

Pallas istennő megszánván a szenvedő családot, Telemachnak, ki időközben férfi kort ért, azon tanácsot adja, hívja össze a népet, és adja elő azon méltatlanságot, melyet a kérők atyja vagyonával elkövetnek, maga pedig keljen útra és keresse atyját, eltekintvén legelőször Pylosba, a bölcs Nestorhoz, és Spartába, Menelaus királyhoz, kik hihetőleg hírt fognak adhatni atyjáról.

Időközben Odysseus igen sok viszontagságon ment át. Trója bevétele után hajóra szállván, Neptun boszúja folytán, kinek egyik fiát ölte meg az ostromnál, a hullámok hajóját a lótszevők és cyclopok partjára viszik. Ez utóbbi országban társaival együtt végveszélybe jut. Egyike a szörnyeknek, az óriás termetű Polyphem, bezárja társaival együtt barlangjába, s többeket föl-fal közülök. Odysseus csodálatos módon szabadul meg, leitatja borral a szörnyet, s midőn ez horkolva alszik, megtüzesített rúddal kiszúrja egyetlen szemét, azután magát és társait a cyclop birkái alá kötvén, a gypjas állatok alatt elrejtve, megmaradt társaival kioson a barlangból. Majd Eolushoz, a szelek királyához érkezik, társai kinyitják azon tömlőket, melyekben a szelek fogva vannak, s oly vihar keletkezik, mely hajójukat darabokra zúzza, a szegény vándorok Circe bűvésznő szigetén vettetnek partra. De itt gonosz helyzetbe jutnak. Circe Odysseus társait bűvésze által sertéseké változtatja át. Innen megszabadulván, a Sirének mellett halad el hajójuk, s nehogy csábító énekők veszélybe döntse, magát az árboczhoz kötteti, miután társainak fülét viaszszal betömte, nehogy a Sirének csábító hangjait hallják. Tovább hajózva igen tügyesen kikerüli Scylla és Charybdis veszélyes szikláit és Ortygia szigetére érkezik, hol Calypso nympha őt és társait szívesen fogadja. Éveket tölt itt Odysseus a nympha bájai által megigézve, végre azonban győz a honvágy, hajót készít társaival és ismét útnak indul. Ekkor a vándorok a Napisten birodalmába jutnak, de mivel társai az istenség barmait megölik, ez oly vihart támaszt a tengeren, hogy hajójuk elstüljed, társai mind a tengerbe vesznek, Odysseust a hullámok a Phaeacok szigetére vetik, hol sokáig eszmélet nélkül hever. Midőn hosszas aléltságából magához tér, meglátja a Phaeacok királyának leányát, *Nausicaát*, ki a forráshoz jött a nőcselédekkel ruhát mosni. Nausicaa, bár eleinte megrettent az idegen látásán, később megtudván, hogy hajótörést szenvedett, megörül menekülésén, és őt atyjához, a sziget királyához, Alcinoushoz vezeti. Ez Odysseus magatartásából következtetvén, hogy előkelő emberrel van dolga, őt vendégszeretőleg fogadja házánál, s elbeszélteti vele szenvedett viszontagságait. Megtudva pedig kilétét, több napig magánál tartja, fényes ünnepélyeket rendez számára, s ezután hajósai által Ithaca szigetére viteti.

Odysseus elaludt útközben, s mivel a hajósok, nem akarván őt felkölteteni, alva teszik ki a partra, midőn fölébredt, azt hiszi kísérei által elárultatott, s valami pusztaszigeten tétetett ki. A mint azonban jobban körültekint, a táj

mindinkább ismeretes lesz előtte, végre felismeri hazáját, betér Eumaeushoz, nyájai pásztorához, ki mindent híven elmond neki, mi eltávozta óta hazájában történt.

Időközben Telemach is visszatér útjából, miután szerencsésen elkerülte azon leseket, miket a kérők neki vetettek, hogy őt elveszítsék. Apa és fiu ráismernek egymásra, s a kölcsönös öröm nyilvánításai után, elhatározzák a módot, mikép szabadítsák meg házukat az alkalmatlan és dőzsölő kérőktől. A hű Penelope ekkorig már alig bírta elodázní a kérők sürgetéseit, végre azon ígéretet tevő nekik, hogy ha azon szövet, mely épen munkában volt, elkészülend, okvetlenül választani fog közülök. De hogy a szövet el ne készüljön, arra volt gondja. A mit nappal szőtt, azt éjjel rendesen fölbontotta, úgy, hogy a munkát másnap újra kellett kezdeni.

Odysszus és fia, a mint elhatározzák, elmennek a királyi palotába, Telemach a kérők közé vegyül, míg atyja koldus alakjában a küszöbön áll meg s alamizsnát kér a dőzsölőktől. Ily állapotban csak egykori dajkája és hű ebe ismernek rá. Penelope fiának tanácsára még egy próbára teszi kérőit. Előveszi férjének, Odysszusnak íját, s felszólítja a kérőket, hogy fessítsék meg, igérvén, hogy annak lesz nejévé, kinek ez sikerülni fog. A kérők közül egyik sem volt képes az íjat megfeszíteni. Végre a koldus kéri őket, engednék neki tenni meg a kísérletet. Nagy hahota támad, de Odysszus kezébe véve íját, nemcsak megfeszíté, hanem minden nyíllövésére egy-egy kérő esik a porba, míg végre mindnyájan elhullnak nyilai alatt.

Pallas istennő kedvence visszanyeri nejét és vagyonát, újra elfoglalja öröklött trónját, daczára az ellenséges istenségeknek, mert így határozta a sors, de ő szívós állhatatossága és elméjének fortélyos ravaszsága által diadalmaskodik minden nehézségeken, és végre eléri célját. Odysszus ez okból a görög népnél minden időben a ravasz bölcsesség mintaképének tekintetett, míg Achilles a vitézség és törhetlen személyes bátorság eszményképe volt. Görögország későbbi hősei Achillest vették utánzandó példányúl, míg Themistocles ravasz bölcsessége Odysszusban talált mintájára.

A hősor társadalmi viszonyai.

Az első Olympiaden, azaz 776-ik éven túl minden számítás bizonytalan Görögország történetében. Midőn korábbi események idejét akarják a görög írók jelezni, nemzedékek, vagy még egyszerűbben századok szerint számítanak. Herodot történetíró, kinek virágzási kora az ötödik század közepére tehető, (450 Kr. e.) azt állítja, hogy Homeros előtte négyszáz évvel élt, s a trójai háború kora az övét 800 évvel előzte meg. E szerint Homeros a kilencedik században élt volna, s a trójai háború a tizenharmadik század közepére volna

teendő. Mint látjuk, nem igen pontos meghatározás. Eratosthenes számítása pontosabb, és ez általánosan el is van fogadva, e szerint a trójai háború az 1193—1184-ik évek közé esnék; de minden esetre több századdal korábbra teendő, mint azon költemények, melyek Homeros neve alatt összegyűjtve, az Ilias és Odyssea alakjában jutottak az utókorra. Ezzel épen nem akarjuk Homeros létezését tagadni, kinek szülő helye gyanánt hét város versengett egymással, melyek közt legtöbb igényt tartottak arra, hogy honfioknak tekintésék, *Smyrna*, *Chios* és *Colophon* város lakosai; de megvalljuk, hogy egyénisége iránt még ezért sok kétely maradt fenn.

A történelmet leginkább a társadalmi és művelődési viszonyok rajza érdekli, melyet e két époszban kifejezve találunk. De ha Homeros, négy-öt századdal élt később a trójai háború után, azon kérdés merülhet föl, vajjon nem saját korának viszonyait festi-e, azokat a trójai háború hőseire alkalmazva, vagy rajza valóban megfelel a hősök korában uralkodott viszonyoknak? E kérdésekre a hellen nép őskori életének ismerete szolgálhat válaszul. Mint minden egyéb harczias népnél, úgy a régi hellen törzseknél is szokásban volt, hogy lakomák és ünnepélyek alkalmával a nemzeti hősöknek, és kivált a család elődeinek fényes hadi tettei és vitézsége egyes dalnokok által önkészítette, s gyakran rögtönzött dalokban magasztaltattak. E dalok azután szájról-szájra hagyományként szállottak az utókorra, mely azok előadásából mindig újabb lelkesedést és elszántságot merített újabb fényes hadi tettekre. Természetesnek fogjuk találni, hogy az Argonauták vállalata, a lapythák és centaurok harczai, Theseus és Heracles hős tettei, a thebaei háború eseményei is dalokban dicsőítették, de ezek mellett kétségkívül az ázsiai gyarmatosítás története, s kivált a Trója ostromáról és bevételéről alkotott dalok, melyeknek hőseivel oly örömet csatolták össze családfájokat Hellas apró fejedelmei, a legkedveltebbek voltak. A dalnokok ismervén hallgatóik előszeretetését, leginkább ama dalokat énekelték, melyekben az Aulisból való tengerre szállás, Diomedes és Agamemnon hőstettei, Odysseus ravaszsága, Achilles fényes hadi tettei, Hector halála stb. énekeltettek meg, s így nem lehet csodálni, hogy ezek annál hívebben maradtak meg az egymásra következő nemzedékek emlékében. Nem is volt arra szükség, hogy a dalok írásba foglaltassanak, ha már akkor ismerték volna is, mi kétséges dolog, a görögök az írás mesterségét, az emlékezet hatalma fentartotta e dalokat, teljesen pótolva az írás hiányát, mint azt a tapasztalás más népeknél is megmutatta.

Ezen egyes dalokat, e harci kalandok mondáit egyöntetű egészszé olvasztotta Homeros, a ki vagy egyik tagja volt a Homeridák neve alatt ismert költészeti iskolának, vagy pedig feje és alapítója, mely tőle vette nevét. De nemcsak abból állt művészete, hogy ezen, századok óta a dalnokok ajkain élő költeményeket gépíleg összefűzte, hanem valódi költői ihlettséggel e hősi kalandok mondáiból magasztos époszt teremtett. Egy év keretébe foglalta

Trója veszedelmének történetét, elbeszélőleg szövéen költeményébe a múlt eseményeit, Hector halálával végezte művét, érezvén, hogy ezzel Trója sorsa is eldőlt. De ha az Ilias egységéhez még kétség is férhet, ez teljesen ki van zárva, ha az Odyssea alkatrészeit figyelemmel vizsgáljuk. E hőskölteményben oly tökéletes az egység, oly nagy a részek közti szoros összefüggés, mely a legmakacsabb kételkedőket is azon vallomásra készíti, hogy e hőskölteménynek csak egyetlen ihletett költő lehetett alkotója. Nem mintha a visszatérő trójai hősök viszontagságairól nem léteztek volna egyes dalok és költemények, melyeket az Odyssea költője művének alapjául elfogadott, de teremtvő szelleme oly egységet és egyöntetűséget tudott ez anyagba lehelni, mely művét az epikai költészet utánózhatlan példányává tette.

Azon erkölcsök, szokások, társadalmi és művelődési viszonyok, melyeket Homeros költeményeiben rajzol, nem vonatkoznak tehát okvetlenül az ő korára, miután költeményeinek tárgyát és személyeit azon régibb dalokból kölcsönözte, melyek már századokkal előbb a dalnokok ajkain hagyományként éltek. Ha a viszonyok rajza olykor újabb színezést is nyert, az alaprajz kétségkívül azon korból való, melyben a megénekelte hősök éltek. Hogy teljes történeti hűséget a társadalom rajzában nem kereshetünk, az a dolog természetéből önkényt folyik, de el kell úgy fogadnunk, a mint a hőskölteményekben találjuk, mert ennél hitelesebbet helyébe nem állíthatnánk, miután a korból biztosabb adatokra nem támaszkodhatunk. Lássuk tehát e görög világot, mely a homerosi költeményekben már nem mint kezdetleges és szervezkedő, hanem mint teljesen kész és bevégzett társadalmi rend tárul fő előttünk. De itt is figyelmeztetnünk kell az olvasót, hogy valamint a régmondákból és hagyományokból nem lehetett biztos adatokon alapuló történetet adni, úgy e korszak intézvényeiről és művelődési viszonyairól sem lehet pontos és kétségbe nem vonható ismertetést nyújtani.

A görög nép, mióta hazájában letelepedett, életének első korszakát már átélte, gyermekből ifjává nőtt. Társadalmi rendet alapított, melyben minden osztálynak meg voltak határozva jogai épen úgy, mint kötelességei. De e rend megalapításában is mutatkozott a görög szellem függetlenségének érzete; nincsenek kasztok és szorosan egymástól elkülönzött néposztályok. Az előkelők, a nemesek és főnökök, valamint az apró királyok és fejedelmek, a legerősebbek, legbátrabbak és legtevékenyebbek. Ezért a közhiedelem azt tartja, hogy az istenektől vagy legalább az isteni hőöktől veszik eredetüket, s a nép önkényt engedelmeskedik nekik. De ezen előnyüket el is vezethetik, ha arra vitézségök által érdemeseknek nem mutatkoznak. Azután a nép fia előtt sincs elzárva az út, hogy magasabb rangra emelkedjék, mert a bátorságé a főérdem, s ha bármily régi ösöktől származzé is valaki, nem támaszkodhatik azoknak érdemeire, mert daczára isteni származásának, csak saját erénye és vitézsége ad neki súlyt a társadalomban.

A kormányforma az összes görög törzseknél e korban az egyeduralkodó. A királyság isteni intézmény, melyet maga Zeus alapított, s a királyok ezért az ő különös gondviselése alatt állanak, és méltóságuk örökségkép atyáról fiúra száll. E királyok tulajdonkép a nép hadvezérei háború idején. Békében palotáikban laknak, melyeket erős védfalak, többnyire pelaszg építmények vesznek körül. De a nép ügyeiben, sem a béke és háború kérdéseiben magok nem határozhatnak, mellettök van a nép véneinek, bölcsseinek tanácsa. Ez a

ELEUSISI ÜNNEPI KÖRMELET.

nemesség közül vétetik. A nemesek bizonyos családok utódai, melyek az istenek előtt kedvesek, és a kik őseiktől örökségkép nyerték a bátorságot, erélyt, vitézséget és ékesszólást, s azt hadi tetteik és bölcseségök által fentartják. Hogy tekintélyök sértetlen maradjon kell, hogy vagyonilag és kitűnjenek a nép tömegéből, a nemesség rangjához már a hőskorban is a vagyon nélkülözhetlen kellék vala. Mindamellett a nemesség és nép, demos, közt nincs áthághatlan válaszfal, erő, vitézség és vagyon a köz szabad embert is ezen

nemesség sorai közé emelhetik. Már azon körülmény is e mellett tanuskodil hogy az alacsony sorsu szabad ember is a „hős“ czímét kiérdemelhet. A két osztály közt nem is venni észre a társadalom azon bántó megkülönböztetését, leereszkedést a nemesség és szolgálai alázatosságot a nép részéről. A két osztály tagjai az egyenlőség és emberi méltóság alapjá tárgyálnak egymással, a kölcsönös házasság, connubium sincs köztük megtiltva.

Midőn a király tanácskozára hívja az előkelőket, ez rendesen lakomával van összekötve, Agamemnon Nestor tanácsára a hadsereg vezéreit lakomára hívja, hogy a veszélyes körülmények közt tanácsukat kikérje, Alcinous, phaeacok királya, lakomát rendez Odysseus tiszteletére, egyszermind ez alkalommal a nemesekkel a felett tanácskozik, mikép küldje el biztosan vendégei hazájába. Az ily lakomát rendesen áldozat előzte meg, melyet a tanácskozó hoztak az isteneknek.

Népgyűlésekről is gyakrabban történik említés. Ennek tagjai a szabad emberek, kik a király által meghivatva a főtéren, agora, megjelenvén, a közben állított kőpadokon elhelyezkednek, és a király által eléjük terjesztett tárgy felett véleményt mondanak és határoznak. De a király és nemessé iránti tisztelet ritkán engedí őket szóhoz jutni, többnyire némán hallgatják a vitát, és ha az ügy nincs tetszésökre, morgással nyilvánítják ellenkezésüket. Gyakran csak azért hivatik össze a közgyűlés, hogy a néppel a királ és a nép véneinek határozata közöltessék. Telemach az Odysseában össze gyűjti a népet, hogy segélyt kérje a vagyonát pusztító kérok ellen; de lépésének nincs eredménye, a nép még nem tud jogával élni, sőt az egy kéroknek, Leocritosnak, daczos és fenyegető szavaira ijedt juhnyájként oszliszét a nélkül, hogy határozatot hozna. Midőn Odysseus a kéroket megölt szintén népgyűlést hív össze, hogy tettét a nép előtt mentegesse. Egyszónok bosszúra szólítja föl a gyűlés tagjait, egy másik békére int a jelenlevőket, mert, ugymond, megérdemelték a halált, többen egy véleménye vannak vele és nyugodtan eltávoznak. A többiek fegyverhez nyúlnak, a csatára kelnek Odysseus híveivel, többen elesnek mindkét részről, a csata megszűnik, miután Pallas istennő a harczoló felek közt békét eszközölt.

A nemesség és köz szabad emberek osztályán alul még szolgák is említetnek. A szolgaság az ó korban is kétféle volt, a földhöz ragadt szolgaság, vagyis jobbbágyaság, mint a *penesták* Thessaliában, vagy a *heloták* Laconiában a dór hódítás után. Ily nemű szolgák vagyis jobbbágyok uraik földjét művelték, s annak terméséből bizonyos részt, ötödöt vagy hatodot, vagy olykor termés felet uraiknak átiszolgáltatni köteleztettek. Homeros költeményeiben ilyenemű szolgaságról vagyis földművelő jobbbágyokról világos említés ugyan nem történik, de létezésök mégis föltehető oly államokban, melyek a hódításelvén alakultak. Ezek helyett azonban szabad munkások (*thetes*) gyakrabban

említtetnek, kik bizonyos bért kapnak teljesített munkájokért. Egyike Penelope kérőinek a koldusnak vélt Odysseust szólítja föl, lépne mint béres (thes) szolgálatába, és nemcsak jó bért fog neki adni, hanem még bőséges tartást is. Ezen néposztály úgy látszik, nem számíttatott a szabad emberek közé, de szolgaságban sem volt, mert teljesítendő munkájának díja mindig szabad alku tárgyát képezte.

De rabszolgák már a hőskorban is nagyszámmal lehettek a nemesség és szabademberek szolgálatára, és pedig részint mint mezei munkások a földművelőknél, kiknek sorsa a legsanyarúbbnak mondatik, vagy mint pásztorok a nyájak mellett; de leginkább mint házi cselédség, kik urokkal és családjával inkább barátságos, mint szolgai viszonyban állanak. Általában a hős korban a rabszolgák iránti kegyetlen bánásmódról vagy sanyargatásokról nincs említés, sőt inkább ellenkezőleg, a rabszolgák úgy tekintetnek, mint család tagjai, köztük és uraik, vagy azoknak gyermekei közt a bensőbb szeretet és ragaszkodás példái gyakoriak. Nincs oly nagy úr a szabademberek és szolgák közt, mint a későbbi műveltebb korban, sőt a vallásos érzelmek arra ösztönzik a szabad embert, hogy rabszolgáiban is tisztelje a személyes méltóságot, és ezért a költeményekben olykor isteni jelszóval is illetetnek. Eumaeus, Odysseus „isteni kanásza“ nemcsak bizalmas embere urának, ki neki ha szerencsésen visszajön feleséget, házat és telket ígér szolgálatai jutalmául, hanem pártfogója is fiának a kérők üldözései ellen. Őt keresi föl legelőször Odysseus, mielőtt házába térne, nála találkozik fiával és itt határozzák el a tervet a kérők megfenyítésére.

A királyság helyzete, törvényhozás, családi viszonyok, hadi szervezet.

E néposztályok közül a többiek felett kimagaslík a királyság fényével és különös előjogaival. Homeros költeményeiben a királyok palotákban laknak, melyeket erős védfalak környeznek, benn arany és ezüst lemezek díszítik a falakat és oszlopokat, a butorzat és asztali edények fénytűzést árulnak el, arany serlegek, kupák, kancsók s egyéb arany edények állnak a házi gazda és vendégei használatára, de hogy mind e művészies csínnal dolgozott tárgyak nem a hellen ipar készítményei, a költemény szerzője minden nevezetesebb tárgynál hozzáteszi, hogy az „phoenici vagy szidoni mű“. A királyok öltö-zete, szőnyegek, ágyaik takarói bíbor szövetből vannak, s öltönyeik, a költő kifejezése szerint az arany és drágakő díszből úgy ragyognak, mint a csillagok. A királyok nem viselnek ugyan még koronát, sem más ilyenmő fejdísz, uralkodói jelvényük a királyi pálcza, *jogar*, melyet kezökben tartva jelennek meg a nép előtt, mind a közgyűléseken, mind a törvényszékeknél, sőt a jogar még akkor is a király kezében van, ha nem teljesít hivatalos

teendőket. A népekről mondja a költő, hogy a királyok „jogarának” kor-
mánya alatt vannak. Ha az mondatik a királyi pálczáról, hogy aranybó-
van, ez nem az egészre értendő, hanem, hogy arany szegekkel és karikákka-
van díszítve, és abban különbözik a papok, látnokok és hirnökök jogaraitól
melyek egyszerűbb pálczák, de melyeket mindig kezökben tartanak, mert
régiek a hivatalos méltóság jelvényének tekintették a pálczát.

Ha a nemesség nem nélkülözhetette a vagyont, hogy társadalmi állá-
sának megfelelően, ez annál szükségesebb volt a királynak, hogy méltó-
sághoz képest díszesen élhessen. Erre szolgált családi vagyona mellet
az úgynevezett koronajószág, (temenos) melynek jövedelme őt illette
továbbá különféle adók és illetékek, melyeket a nép a királynak fizetni
tartozott.

Azon adózások, melyeket a nép a királynak teljesített, mint illetékek és
adományok említettnek, és ez utóbbi név jelentése szerint inkább önkényte-
ajándékoknak, mint azoros kötelességszerű adózásnak mondhatók. Polydectes
király, midőn Danaëval házasságra akar lépni, a nászra ajándékokat két
alattvalótól. Később szokásba jött az alattvalók jövedelmének tizedét köve-
telni adóul, évi ajándékok czíme alatt. Ez különösen azon városokról és vidé-
kekről szól, melyek a király magán vagyonához tartoztak, vagy a koroni-
jószágok részeit képezték. De egyike a király legnagyobb jövedelmi forrásai-
nak volt a zsákmány, melyet hadseregével a háborúban szerzett, mert ennek
fele vagy legalább harmada a királyt, mint fővezért illette. Közlakomáknál
nemcsak az első hely illette meg őt, hanem az étkekből is nagyobb osztály-
részt nyert, mint többi asztaltársai.

A király teendői közt a népgyűlések összehívatásán, és az ország
igazgatásán, valamint a hadvezérleten kívül a legfőbb volt az isteni tisztelet
ellátása, mintán király volt egyszersmind a hazai vallás főpapja is. A hellen
népnek vallásos intézményei is a szabadságra voltak alapítva; nincs szo-
rosan vett papi rend, nincsenek rendes papok, sem oly vallásos szent könyv,
mint a biblia, vagy Zend-Avesta, a vallás hiveit nem korlátozzák a hit-
ágazatok abban, mit és mikép higgyen. Ez két fontos tény a hellenek
szellemi fejlődésében, mert sem képzete a művészetben, sem szelleme az örök
igazságok tudományos vizsgálatában nem látott korlátot maga előtt. A király
a vallás főpapja, ő teszi az áldozatot, a nélkül, hogy e ténykedés neki
szentség jellegét kölcsönözné; midőn áldoz népeért, nyilvános cselekvényt
végez. De a mint a király áldoz az egész nép javáért, oly módon végzi a
törzsfőnök törzsének, a családapa övéinek jelenlétében és azoknak javáért az
áldozatot.

De vannak ezen kívül még fogadalmi templomok és jósdák is, hol a király
és a nép által e czélra kinevezett és választott papok végzik az isteni tisztele-
tet. Hivatalos teendők azonban csakis a kijelölt templomokra szorítkoztak

midőn a király áldozott népéért, vagy a családapá öveiért, ebbe a pap nem avatkozott, s ily beavatkozás nem is említették sehol. Az emberi gyengeség és a jövőtől való félelem okozta, hogy az emberek meg akarták tudni a jövő titkait is, melyeket a jóakaró istenség áttörhetlen homálylyal fedett el. Az emberi babona szülte a jósokat, bűvészeket, varázslókat, ezekhez fordult a jövőtől rettegő ember, hogy az égi jeleket neki megmagyarázzák, s őt a jövő eseményei felől fölvilágosítsák. A görögök azt hitték, hogy a jósok közvetlenül érintkeznek az istenekkel, és egész bizalommal fordultak hozzájuk. A dodonai templomnak saját papjai voltak, kik a szent tölgy leveleinek suttogásából mondtak jövőndőt az embereknek. Orpheus, ki az Argonautákat kísérte, nemcsak mint dalnok volt híres, hanem mint jóstól is kérték tanácsát. Ilyen jósok voltak még Tirésias Thebaeben, és Calchas a trójai ostromnál harczoló görögök közt.

Az igazságszolgáltatás is egyik tisztük volt a királyoknak, mert a király egyszersmind főbírája népének. A hős korban is fordultak elő magánjogi perek, melyek az adás-vevés, bérlet, csere és egyéb magánjogi viszonyokból eredtek. A két fél közt kötött üzletek nem iratván föl, az alkunál rendesen mindkét félnek tanukkal kellett magát ellátni, hogy ha per támad, a törvényszék előtt az igazság kiderülhessen. Ha tanuk nem voltak, azon esetben a vádló, vagy szükség szerint a vádlott esküvel tartozott megerősíteni állítását. A király, az ítélelhozatalnál egybe gyűjté a vének tanácsát, kik körbe ülve hallgaták a peres felek előadását, míg a nép nagyobb csoportokban vette körül a rögtönzött törvényszéket. A perlekedő felek nemcsak a bírákhoz intézik szavaikat, hanem a tömeghez is, mely olykor közbekialtva jelenti ki az egyik vagy másik fél részére kedvező véleményét. Midőn az úgy előadatott, a bírák, kik hírnöki pálczákat tartanak kezökben, egymás után fölemelkednek és kimondják ítéletüket.

Az erkölcsi érzet mélyen volt az emberek szívébe beoltva a hős korban is, de bár írott törvények nem voltak, mindenki meg volt győződve, hogy Zeus az igazságtalan embert előbb-utóbb megbünteti, s e nézet gyakrabban nyer kifejezést a homerosi költeményekben. Nem is mondható, hogy a nyers korszak emberei a jogot és igazságot kiméletlenül lábbal tiporták volna. A király egyik főbb tiszte volt, minden alattvalóját jogaiban, mind személyét, mind vagyonát illetőleg megoltalmazni, s mivel ez meg is történt, mondhatjuk, hogy a jogsérelmek inkább kivételeket, mint szabályt képeztek e korszakbeli társadalomban. A gyilkosság és emberölés bűnének megtorlása némileg kiáltó ellentétben állt ezen elvekkel. A gyilkos megbüntetése a vérrokonok kötelessége vala, a nélkül, hogy ebbe az államhatalom beavatkozott volna. Azt tartotta a közvélemény „szégyen volna, ha a későbbi nemzedék megtudná, hogy fiaink és testvéreink halálát meg nem boszúltuk“. Ez tehát egyenesen a vérboszura való felhívás, mint az Odysseus által

meggyilkolt kérők rokonai mondák. De a gyilkos a vérboszu következményeit kikerülhette, ha a rokonokkal kiegyezett, s lefizette azon vérdíjat, mely az egyezkedésnél kikötöttet. Ha ezt nem tette, menekülnie kellett az országból, nehogy a meggyilkolt rokonai vérboszujának áldozatul essék. Menekülnie még akkor is kellett, ha a meggyilkoltnak nem voltak rokonai, kik halálát megboszlhatták volna, és pedig nem mintha az államhatalom vette volna kezébe az ügyet, hanem mivel a gyilkos vallási szempontból

PYTHIA JÓSLATA DELPHIBEN.

beszennyezte magát, s vétke által az istenek boszúját hívta föl nemcsak saját személyére, hanem mindazokra, kik vele társalognak.

A családi életmód egyszerű. Az erőteljes férfiak béke idején vadászattal töltik idejüket, vagy barátjaik és szomszédjaik társaságában lakmároznak, a mezei munka a rabszolgákra van bízva, a ház gondját a családjánya viseli, felügyel a nőcselédekre, de maga is együtt sző és fon velők, valamint fölserdült leányai is. Az Odysseában a király leánya, Nausicaa a nőcselédekkel a patakhoz megy szennyes ruhát mosni, Andromache, Hector neje, maga ad árpát férje lovainak, Helena hímez, Penelope vásznat sző, s az által halasztja a kérőknek adandó válaszát, hogy mit nappal végzett, azt éjjel

újra fölbontja. A pásztorkodás azonban oly foglalkozás, melytől még a királyfiak sem irtóznak, Paris Ida hegyén atyjának nyájára felügyel, az agg Laertes pedig, miután a kormányzás gondjaira, a had és vadászat fáradoimaira gyenge, a ház körül kertészettel foglalkozik.

A családban az anya kiváló tiszteletben részesül, a görögöknél nincs többnejűség, mint keleten, és bár a nő még mindig megvételik férje által, egyenjogu lesz férjével, s a házon belül szabadon rendelkezik. Már Achilles kinyilatkoztatja, hogy minden értelmes férfiú becsben tartja nejét, és gondoskodik róla, kitől egyébiránt megkívántatott, hogy józan ész és szépség mellett a házi dolgokban is jártas legyen. Olykor az apa keres nőt a fia számára, de rendesen a házasulandó ifjú a leány atyjának marhában, vagy más becses tárgyakban ajándékot ad, s ezzel megveszi nejét. A leány atya tehetségéhez és vagyonához képest, tisztességes hozományt ad leányával, mely értékben legtöbbször meghaladja a vőlegény ajándékát. Ha a nő férje halála után visszamegy az atyai házhoz, a rokonoknak ki kell adni hozományát, de ha férje hűtlenség miatt eltaszítja magától, ennek joga van visszakívánni a jegyajándokot. De a hőskor mély erkölcsi érzeténél fogva ezek igen gyér esetek voltak; Homeros költeményeiben nincs erre példa, mert Helena és Clytemnestra esete nem tekinthető bizonyítékul a korszak erkölcsi romlottsága mellett.

A család tagjai közt szoros a kötelék, a családapá korlátlan hatalommal bír még nagykoru fiai felett is. A fiúk közt nem létezik első szülöttségi jog, a vagyonban a testvérek egyenlően osztoznak. Ha a család tagjai közül valaki megöletik, a testvérek közös köteleessége halálát megboszulni, ha a gyilkos nem váltja meg vérdíjjal vétjét. A gyermekek neveltetése egyszerű és természetes. Legelső táplálékukat az anya emlői adják, a dajkák ritkák; de akkor nagy becsületben tartatnak, és tápgyermekeiket még meglelt korukban sem hagyják el. A dajka a férjhez ment leányt elkiséri az új családba, a férfiak is megbecsülik dajkájokat, és szívesen hallgatnak tanácsára, és engedelnek gondos, és óvó intéseinek. Midőn az ifjú fölserdül, atyja tapasztalt és szilárd jellemű férfiút keres melléje, ki őt barátilag kísérrje csatáin épen úgy, mint a vadászon, s oktatást adjon neki, mint kelljen helyesen beszélnie és cselekednie. E mellett azonban nem szükséges valamely finomabb nevelésre, vagy valamely magasabb tanulmányokra gondolnunk, hadi gyakorlatok, s a fegyverforgatásban való ügyesség azon dolgok, melyeket fejedelmi és előkelő ifjakknak el kell sajátítani. A táncz megtanulása is a nevelés feladatai közé tartozik, a fejedelmek és előkelők fiai és leányai kell, hogy abban ügyességre szert tegyenek, részint hogy az istenek tiszteltére rendezett ünnepélyes körmenetekben csinosan lejtessenek, részint hogy a társas összejöveteleken mulathassanak. A kérők is tánczolnak Odysseus házában és Telemach a diadal után örömeiben tánczol Eumaeossal és a

nőcselédekkel, hogy a szomszédok gondolják, miszerint a házban nászünnepe van.

A hőskor népeinek életmódja és foglalkozása részint városias, hol különböző mesterségeket űznek a lakosok, részint mezei, hol földművelés és baromtenyésztés főfoglalkozásuk. A munka ugyan rabszolgákra van bízva, de még a királyok és királyfiak is felügyelnek a pásztorokra és mezei munkásokra. A vagyonosak kincstárai arany és ezüst edényekkel telvék, táraikban sok gabona van főlhalmozva, s legelőjükön számos nyájaik legelnek. Mint a leánykérőknél láttuk, minden dolognak ára a marha számban fejeztetik ki, mivel vertpénz még nem létezik, és a nemes érczek is igen gyérek a forgalomban. A marha-tenyésztés főképp lovakból, öszvérek-ből, szamarakból, ökrökből, juhokból, kecskékből és sertésekből áll. Méhtenyésztésnek is kellett lenni, mert mézről és viaszról gyakrabban történik említés.

A földművelés ökrökkel vagy öszvérekkel történik, az eke összetettnek mondatik, tehát már nem pusztán az egyszerű faekével szántanak. A gabnane-műek közül buza, árpa és zab termesztetik, ez utóbbi takarmány gyanánt. A gabonát sarlóval aratják, s azután kévékbe kötve nyílt csűrökbe hordják össze, ökrökkel nyomtatják ki, s lapátokkal szórják, hogy a polyvától megtisztítsák. A gabnatermesztés mellett a szőlőművelés is virágzik. A szőlőkert hozzá tartozik a teljes gazdasághoz, vidám szüreteket tartanak lakomák, ének és táncz közt. A bort nagy cserép edényekben teszik el, s ha tova-szállítják, ez korsókban vagy tömlőkben történik. Különböző fajta boraik vannak, mint neveik mutatják, van vörös, fekete, azaz sötét színű, továbbá fénylő és mézédés boruk. Azt is tudják, hogy a jó bornak öreg-nek kell lenni, Odysseust ó-borral várják haza, Nestor Telemach elé tizenegy éves bort ad az asztalra. A gyömolcs- és zöldség-termesztés szintén gyakran említették, Laërtes kertjében sok alma, körte, olajbogyó és füge terem.

A földművelésen és baromtenyésztésen kívül még vadászattal és halá-szattal is foglalkoztak. A vadászat kivált a fejedelmek és előkelők mulatsága és rendes foglalkozása volt, a halászatot a szegényebb nép űzte, és a halak egyik főbb táplálékát képezték az embereknek. A halászat részint hálóval, részint horoggal űzetett, a folyókban és a tengerben egyaránt, mely a görög partok közelében sok és ízletes halakban bővelkedett.

A hőskor az ipar- és kereskedésben nem mutat valami feltűnő hala-dást, az ipar többnyire házilag űzetik, a hősök és családtagjaik öltöneyei rendszeren otthon a nők által készülnek; itt-ott drágább és ritkább szövetről, melyet fejedelmek viselnek, mondatik, hogy *szidoni* mű. Még a királynék is fonással és szövással foglalkoznak nőcselédek közt, s minden házi munkát velők végeznek. Nausicaa, a phaeacok királyának leánya, a cselédekkel a

patakra megy ruhát mosni. Sőt oly iparczikkeket is, melyekhez műzlés és ügyesség kívántatik, gyakran magok készítenek a fejedelmi személyek, Odysseus ágát faragja, Paris maga dolgozik házának fölépítésén. De azért vannak szakszerű iparosok és munkások is, demiurgok, népmunkások, kiknek sorába a sebészek is számíttatnak, mint az istenektől kedvelt egyének, kik isteni sugallat szerint a betegséget és sebeket gyógyítani tudják. Homer költeményeiben többrendbeli iparos számíttatik elő, e szerint voltak e korokban már: gép- és fegyverkovácsok, cserzők, szarukürt készítő, fazekasok, bodnárok, asztalosok, kőművesek, ácsok és építésszek. Ebből azonban még egy teljesen kifejlett iparos osztályra nem lehet következtetnünk. Ha olykor a fejedelmi személyek sem tartják alantas dolognak házi

GÖRÖG HARCZOSOK.

eszközeik és fegyvereik elkészítését, következtethető, hogy a szegény néposztály embere minden szükséges földművelési szerszámát, és összes házi eszközeit, csekély butorzatát önmaga készítette, kivéven azokat, melyeket saját munkája által nem volt képes előállítani. Így például a földművelő ekéjét és egyéb földművelési érczeszközeit a kovácsnál vásárolja a városban.

Voltak azonban tárgyak, finomabb készítményű ékszerek, övek, fegyverek, pajzsok és sisakok, minőket a kezdetleges hellen ipar nem tudott előállítani, melyek kereskedés útján keletről, többnyire Phoeniciából jutottak Görögországba. Midőn Homer a hőskori fejedelmek mesés gazdagságu kincstáiról, temérdek arany és ezüst edényeiről és házi eszközeikről beszél, ez aligha veendő betűszerinti értelemben, sok lehet abban a költői tulzás, mert

ennyi fény és gazdagság elhíhető ugyan India gazdag nábobjainál, vagy oly országokban, hol az ipar és kereskedés a virágzás magas fokára emelkedett, de nem Hellasban, mely drága fémekben szegény, s melynek ipara és kereskedelme még akkor bölcsőjében volt.

A hőskor legfőbb foglalkozása volt a háborúskodás. Oly nagy háborúra azonban nem kell gondolnunk, milyen volt a trójai, melyben az Ilias szerint 1186 hajón, több mint 100,000 ember vett részt. A törzsek közt gyakran támadtak viszályok, melyeket a legelő szűke, vagy a szomszéd törzs egyes tagjainak hatalmaskodása idézett elő. Ilyenkor beütések történtek a szomszéd törzs területére, pusztulás követte a betört sereg nyomdokait, az ellenség marháját elhajtották, hajlékait elégették, vetéseit elpusztították.

A küzdelem néhány száz fegyveres férfiú közt folyt vérengzés és kegyetlenkedés közt. Ezen apró harczokról nincs ugyan bővebb tudósításunk, csak a Iliasban megénekelt csatákat vehetjük alapul azoknak leírásánál. A görögök nagyobb részt gyalog harczolnak, még pedig többnyire zárt sorokban, néha rendetlen csoportokra oszolva, az előkelők szekeren mennek a csatába, mert a lovat még nem ülték meg ezen időben. A haczi szekér két kerekű, s két ló által vonatik, melyekhez tartalékul olykor egy harmadik is járul. Két férfiú ül a szekeren, a harcos és a kocsis, a ki azonban szintén a vitézi rendből való, s rendesen barátja, fegyvertársa a harcosnak, ki ha elfárad, a két férfiú egymással szere-

HOPLITA, NEHÉZFEGYVERZETŰ HŐS.

pet cserél. A harcos néha le is száll szekeréről, gyalog küzd, de a szekeres közel marad hozzá, hogy szükség esetén újra fölvehesse. Achilles leirt fegyverzete leginkább szolgálhat mintául, mily fegyvert használtak a hőskor daliái.

Először is a lábszárfedőt ölti magára érclemezből, mely lábának alkatja szerint van idomítva, bőrrel bélelve, és hátul csatokkal a lábszárhoz erősítve. Ezután jön a vért szintén ércből, elől érczlappal, hátul kapcsokkal, vagy erős szalagokkal összefűzve. A kardját nyakába vetve viseli, markolatát és hüvelyét arany díszítések borítják. Pajzsa oly nagy, hogy egész testét befödi, több rendbeli érczkörökkel díszítve, számosabb hegyes csúccsal ellátva, közepén van Gorgo szörny feje, hogy rémületet gerjeszsen. Az egész

pajza széles szíjjon függ, melynél fogva a hős megmarkolhatja és karjára akaszthatja. Ezekhez járul még az őv a páncél megerősítésére és a bőrkötény, hogy az altestet és csombokat az ellenség támadása ellen megvédje. De nem mindig ez a vitézek egész öltözete, gyakrabban említetik a *chiton*, mint hadi öltöny, bőrből, vagy aczélpikkelyekkel borítva, vagy láncból fűzött és gyűrűs páncél. Támadó fegyverekül említetnek, mind a gyalog mind a lovas harcosoknál a kard és nehéz lándzsa, de ha távolról kell támadni az ellenségre, erre szolgál a gerely és a hajító dárda, melyet szurásra is lehetett használni, továbbá csákány és buzogány, melyek azonban Trója alatt nem használtattak. A gyalogság és általában a köznép többnyire kerek pajzsossal, könnyű fegyverzettel bír, némely néptörzsek mint az arcadiaiak és dardánok közelről harcolnak, mások inkább mint fjászok tűnnek ki. A loerisiakról például mondatik, hogy tömegekben és zárt sorokban nem tudnak harcolni, mivel íjjakkal és nyilakkal vannak fölfegyverezve, és sem vértük, sem pajzsaik, sem sisakjaik nincsenek.

A csata előtt a vezér zárt sorokba és hadoszlopokba rendezi seregét, s mint két szemközt álló kaszáló had, közelednek az ellenséges sorok egymás felé. A vezérek kiáltásaikkal lelkesítik katonáikat, kik bizonyos távolra megállva dárdával, nyilakkal és parittyával támadják meg az ellenséget. Majd össze ér a két ellenséges had, a pajzsok érintkeznek, a lándzsák keresztezik egymást, s nemsokára a föld piroslik a sebesültek és elesettek véréből. Gyakran egyes kitűnő hősök a két félről párbajt is vívnak egymással, midőn a tömeg szorongva várja a kettős harcz kimenetelét.

A csata után a győztes fél a csatatér birtokában maradván, ünnepélyes szertartással temeti el halottait, a vesztes sereg vezére e célból fegyverszünetet és engedélyt kér a győzöktől, hogy halottait eltemethesse. Ez az emberiségi érzet követelménye. De a csata hevében, mindkét fél állatias vadságnak adja jelét, Achilles az elesett Hectort szekereire kötve meghurczolja Trója falai körül, miután a görögök közül mindegyik a hőstestbe döfte lándzsáját. E vadságon nem fogunk csodálkozni, ha figyelembe vesszük, hogy a görögök még a későbbi időben sem igen tartották tiszteletben a nemzetközi jogot, s ellenségeik ellen, bár törzsrokonaik voltak, kegyetlen bánásmódot követtek, mint azt a peloponnesusi háború csatái tanúsítják.

II. FEJEZET.

A VÁNDORLÁSOK ÉS ÁLLAMALAKULÁSOK KORA.

As éjszaki görög törzsek mozgalmai

A trójai háborút követő században Görögország szárazföldje nagy mozgalmak színhelye lőn. A nép erejének öntudatára ébredt, s a megszorodott lakosság szűknek találván az ős hazát, ellenállhatlan vágyat kezdett érezni más boldogabb vidékek után, hol nem oly kopárak a bérczek, hol termékenyebbek a völgyek, s bővebb ellátást ígérnek a merész hódítók családjainak.

A mit a történetírók a dórok vándorlásának neveznek, ez csak egyes, a történet folyamából kiszakított esemény, egy láncszem a belső forrongások azon tömkelegéből, melyek a görög törzseket gyakran akaratjuk ellen tovább sodorták. Egy lényeges változás állt be a görög nép belügyi viszonyaiban. A trójai háború korában a tenger melléki törzsek bírtak túlsúlylyal, Pelops szigetén az achívak és fejedelmeik, a Pelopidák uralkodtak Görögország felett, a következő században az éjszaknyugati törzseket látjuk föllépni, hódításokat tesznek, elűzik a keleti partvidékek korábbi lakóit, és helyet követelnek nevöknek a történelemben.

De e század mozgalmait még sűrűbb homály borítja, mint a hőskor eseményeit, melyeket legalább a költészet villámfénye világít meg. E homályon keresztül csak néha hat keresztül az egyes, nagyobb szerű történeti események derengése, mely még sokkal gyengébb, mintsem e néptörzseket előtűnk teljes világításba helyezze, de azt érezzük, hogy mozgás van, a népek feltűnnek, megjelennek és új létért küzdenek. A görög néptörzsek életében nagy forradalom van.

E mozgalmak a Pinduson túl Epirusban veszik kezdetöket; Dodona szentelt környékének népe adja az első lökést a görög világnak. Midőn Epirus lakói a Pindus hegység gerinczéről, hihetőleg a Gomphi hágónál letekintettek a Peneios és Spercheios gazdag völgyeire, s meglátták az arany kalászokkal rengő rónaságot, ellenállhatlan vágy ragadhatta meg e kies völgyek birtokára. Kényelmes átkelésül kínálkozott a Gomphi szoros, s elhatározták új hazát szerezni övéiknek. Herodot szerint a thessalok, a thesprotok nemzetének egy ága kezdték meg a vándorlást, és átkelve a Pinduson a Peneios völgyében telepedtek le. De a legenda nem elégedett meg a vándorlás természetes okai-val, hőst alkotott, ki a népet az új honba átvezesse. Heracles egyik utóda, Thessalos volt e hős, kinek fiait, Trója alól való visszatértökből, a vihar Epirus partjaira vetette, s kik itt telepedvén le, nevet adtak a thessalok addig névtelen törzsének is. A hagyomány a thessalok hódítását könnyűnek mondja. A Pe-

neios völgye ez időben *Haemonia* nevet viselt, lakói azon bőség mellett, melyet a gazdag völgyben élveztek, teljesen elpuhultak, míg a thessalok korábbi rideg hazájokban vadászat és folytonos háborúskodás közt fentartották ősi, szilaj erkölceiket.

Haemoniát különböző néptörzsek lakták akkor. Az Olympos déli lejtőjén az *aenianokat*, *perhaebekat* és *dórokat* találjuk, az Othrys éjszaki oldalán és a Pagasaei öböl környékén *dolopok*, *minyek*, *laphythák* és *pelasgioták*, a Pelion és Ossa hegységen túl, a rólok nevezett félszigeten, a *magnetek*, végre a Spercheios völgyében az Othrys és Oeta hegységek közt az *arnaei* törzsek laktak.

A thessalok betörése nagy változást idézett elő a tartomány néprajzi viszonyaiban. Lapythák, minyek és a pelasgioták egy része délnek vándoroltak, és Atticában találtak menhelyet, miután az idegen hódítóknak magokat alávetni nem akarták. Szerencsésebbek voltak az arnaei törzsek, mert ezek Boeotos vezérlete alatt az Orchomenosban lakó minyekre és a thebaei Cadmus népére vetván magokat, új hazát nyertek, mely vezérok nevéről ezóta Boeotianak neveztetett; míg a tartomány régibb lakói szintén Atticába menekültek. Az Olympos aljában lakó dórok követték szomszédjaik példáját, s irtózáván az idegen uralomtól, azon csekély hegyes vidéket szállották meg, mely az Oeta és Parnassus közt terül el, s nevökről azóta *Doris*-nak neveztetett, hol még később is, midőn már Peloponnesust meghódították, fenmarad négy szövetséges városuk. (Tetrapolis dorica).

Ily módon a thessalok által nyomtatva a kétfős völgy bátrabb és harciasabb lakói mind elköltöztek, s a tért a szilaj hódítóknak engedték át. Ezek a Peneios völgyének legtermékenyebb részeit, az ugynevezett Pelasgiotis és Thessaliotis tartományokat ellepven, magok közt felosztották. A kik az ősi lakók közül megszokva régi hazájok bájait, a sanyaru életet többre becsülték, mint a vészteljes függetlenséget, megmaradtak a tartományban, magokat a hódítóknak alávetették, és szolgálai állapotra taszítottak; ezek a későbbi kor jobbagyai vagy a *penesták*. Ezóta új uraik földjeit mívelték, nyájukat őrizték, termésökből bizonyos részt adtak uraiknak, sőt még egyéb szolgáltatokra is kötelezték magokat. De a dolgok ezen új rendje nem lőn minden küzdelmek nélkül megállapítva. Hosszas harczok követték az első hódítást, a meghódítottak ismét fegyvert fogtak, a legnagyobb rész minden eredmény nélkül, de egyes törzsek a Pelion hegységben, mint a *magnetek*, *perhaebek* és Phthiotis lakói mégis kivívták, hogy nem jutottak a penesták sorsára, hanem a békekötés alkalmával egyéni szabadságuk és tulajdonjoguk a hódítók által elismertetett, községeik önkormányzati jogokat nyertek, és csakis a thessaliai fejedelmek irányában bizonyos adófizetésre köteleztettek. Ez ugyanazon helyzet volt, melyben Laconiában a körülalakók vagyis perioekek voltak, s ez okból némely írónál Thessalia említett lakói is így neveztetnek.

Ellenben a penesták főképp a korábbi időben szigorú törvényeknek voltak alávetve, mert hol uraik tanácskoztak, a köztéren, halálbüntetés terhe alatt penestának nem volt szabad megjelenni, de adózási köteleességeik mégis szabályozva voltak; bizonyos mértéken túl uraik a telkek jövedelméből tőlök többet nem követelhettek, sőt még az örökött nyájakból is kijárt részők, minek folytán egyes penesták képesek voltak egyénileg vagyont is szerezni, s volt eset, mint az írók tudósítanak, hogy a penesta gazdagabb volt mint földesura. A thessalok képezték tehát az ország nemességét, mely rendesen fallal kerített városokban lakott, s melynek vadászat s egymásközi háborúskodás volt fő foglalatossága. A gazdasági ágak közt előszeretettel űzték a lótenyésztést, és ők voltak a szárazföldi görögök közt az első és legjelesebb lovasok. De nemcsak magok harczoltak csatáikon, mint lovasok, míg jobbágyaikat a harcznemre oktatták, úgy, hogy némely thessaliai nemes két-háromszáz lovas is felszerelt jobbágyai közül, midőn háborúba indult. E harczias törzs, a mily vitéz volt csatáin, oly fékezhetlen szenvedélyeiben. Örökös viszályok dúltak a kis hazában a különböző családok és törzsfőnökök közt, s a legcsekélyebb ürügy alatt mindig készek voltak fegyvert ragadni. Féktelen természetűek lévén, törvényt nem ismertek, béke idején lakomák és tivőrnnyák képezték mulatságaikat, de ezen alkalommal az idegen mindenkor szívesen látott vendég volt, mert vendégszeretetök szintén határt nem ismert.

Idők folytával e viszony a hódító nemesség, a körülállók és a jobbágyok közt mégis sokat vesztett korábbi érdességéből, és szívélyesebb lőn. Erről a később behozott közös isteni tisztelet megtartása tesz tanúságot. Ugyanazon istenségnek a nép különböző rétegei által hozott áldozat, ha nem is az egyenlőségnek, de mindenesetre az egytívé tartozásnak elismerése. Demeter istennő már a thessalok bevándorlása előtt közösen tiszteltetett a thessaliai két völgy különböző népei által, szentélyét a Thermopylai vagy Melegkapuk szorosában, a kilenczedik században már a thessaliai nép küldöttei is látogatták, és ott a *thesprotok*, *magnetek*, *dolopok*, *aenianok* és más régibb thessaliai törzsek, valamint az Oeta hegységtől délre lakó *phocisiek*, *dórok*, *euboeai jónok* és *boeotok* küldötteivel együtt áldoztak az istennő oltárán. És azon törzsek, melyek ugyanazon istennő közös oltárát állták körül, egymásnak esküdt és halálos ellenségei nem lehettek. Később e szentély körül a törzsek küldöttei rendesen gyűléseket is tartottak, melyeken minden törzs két szavazattal bírt. E gyűlésekből képződött lassankint a szent szövetség, melynek minden tagja esküt tőn, hogy e szövetség egyetlen városa sem fog a közös isteni tiszteleten háboríttatni, és ostrom alkalmával egyiktől sem szabad a vizet elfogni. Ez volt magva a később alakult, és szoros szabályok által rendezett *Amphictyoniák* szövetkezésének.

A thessaliai nemesség az ország birtokába jutván, nem képezett egysé-

ges államot. Míg alattvalóik lázadásától tartani kellett, addig ez egyes törzsek szoros szövetségben éltek, a mint a hódítás be volt fejezve, s nyugtalanzkodó alattvalóik belátván a további küzdelem sikertelenségét, megnyugodtak sorsukban és letették a fegyvert. Thessalia területén több egyenrangú állam keletkezett. *Pharsalos*, *Pherae*, *Larissa* voltak Thessalia főbb városai s ugyanannyi állam középpontjai. Mégis időnkint látjuk, egyik vagy másik e városok közül bizonyos főhatalmat, *hegemoniát* gyakorol a többiek felett. Előbb

A GÖRÖG NŐK HÁZIÉLETE.

Pharsalos vitte a főszerepet a thessaliai városok közt, később azonban Larissa foglalja el helyét, hol az *Aleuadok* fejedelmi családja oly nagy tekintélyre tett szert, hogy Herodot a család tagjait Thessalia királyainak nevezi. De ezen viszonyt, mely Larissa fejedelmei és a többi városok közt volt, tulajdonképi értelemben nem lehet királyságnak mondani. Pharsalos és Pherae szintén nagyobb szövetség élén állottak, és a három hatalom csak akkor egyesült közös célra, midőn külső fenyegette Thessaliát. Ekkor egy fővezér, *Tagos* választották, mint az összes thessaliai hadsereg parancsnoka,

kinek a háború költségeire joga is volt az egyes szövetségeket megadóztatni. A hadsereg, melyet Thessalia összes törzsei a *Tagos* vezérlete alá küldhettek, 6000 lovasból és 10,000 gyalogból állt.

Az Aleuadok családjának hatalma már azon oknál fogva sem lehetett nagy vagy épen korlátlan, mivel az említett főbb városokban a szabad emberek, illetőleg a nemesség gyülekezete döntött minden fontosabb államügyekben, még pedig gyakran a fejedelem ellenére. Így például a perzsa háborúk idejében Thorax Larissa királya Xerxest felszólítja Hellas meghódítására, a nemesség ellenkezőleg a szabadságért küzdő hellenekkel köt szövetséget, sőt segédcsapatot is küld Leonidasnak Thermopylae védelmére.

A dór vándorlás és a Heraclidák visszatérése.

Mindezen népmozgalmak közt legfontosabb s az utókor állami és társadalmi viszonyaira nézve legnagyobb befolyással bírt az úgynevezett *dór vándorlás*, vagyis a Heraclidák visszatérése Peloponnesusba. E mozgalomról azonban, mely Görögország államaiban oly általános változást idézett elő, nincsenek hiteles történelmi tudósításaink. Későbbi írók állítása szerint a dór vándorlás nyolczvan évvel később történt a trójai háború után, s így ezen számítás alapján az 1104-ik évre volna teendő Kr. e.

A történeti eseményről csak a mondák beszélnek, de ezeken már nincs meg azon költői bájos zománcz, mely a trójai háború mondáit oly kiválólag jellemzi. A későbbi költők, midőn e nagy népmozgalmak történetét éneklik meg, a hagyományokban nem találták meg azon üde frissiséget, mely lantjoknak magasabb ihlettséget kölcsönzött volna, és költeményeikben a képzelet merész szárnyalása helyett, inkább az események száraz történetét találjuk. Nevekben is szegény e korszak, a hagyomány igen kevés hősnek tartotta fenn nevét, s a költők képzelete nem bírta ezeket kipótolni. A Heraclidák történetének mondáiról a következő vázlatot találjuk a költőknél.

Euristheus, ki Heraclest a végbeviendő tizenkét munkára kényszeríté, még a hős fiait is üldözte, s őket atyjok halála után örökségöktől megfosztván, kiűzte Peloponnesusból. Az ifjak Atticába menekültek, hol még akkor Theseus uralkodott, ki a Marathon síkján adott nekik lakhelyet. E monda oly élénken élt a nép emlékezetében, hogy midőn a spartai szövetség a peloponnesusi háború idején Attica egész területét elpusztította, ezen emlék kedvéért a Marathon síkját sértetlenül hagyta, Euristheus Heracles fainak kiadatását követelte Theseustól, de miután kívánsága megtagadtatott, haddal támadt Atticára. A csata az Isthmus szoroson vívatott, Euristheus serege legyőzetett, ő maga Hyllos, Heracles fia által a csatában megöletett, minden fiaival együtt. Persens nemzetségéből most már csak Hyllos és fiai maradtak életben.

A győztes Heraclidák berontottak e diadal után Peloponnesusba, de a seregökben kitört ragály annyira meggyéríté soraikat, hogy kénytelenek voltak visszatérni. Egy másik hagyomány szerint Hyllos Echemos tegeai királynak párbajt ajánlott, oly ígérettel, ha legyőzetik, a Heraclidák három nemzedéken át nem fogják háborgatni a félszigetet. A párbaj megtörténvén, Hyllos elesett, a Heraclidák ismét visszatértek Atticába.

Peloponnesus állam viszonyaiban ezen időtájban nagy változás történt. Euristheus halála után unokája Atreus, Pelops fia követte őt az uralkodásban Mycenae trónján. A Pelopidák hatalma rövid idő alatt majdnem az egész félszigetre kiterjedt. Atreus egyik fia, Agamemnon, Mycenae, Tiryns és Argos urává lőn, e birtokhoz Laconia is hozzá járult, midőn második fia Menelaus Tyndareus spartai királynak leányát, Helenát vette nőül, s vele a királyságot örökségül kapta. Később Sycion is meghódolt a Pelopidáknak, kik főhatóságukat a Pylos melletti hét messenei város felett is kiterjesztették. A Heraclidák reménye, ősi örökük visszaszerzése iránt végkép letűnni látszott, s miután Theseus sem uralkodott többé Atticában, mindenkitől elhagyatva elköltöztek a Marathon síkjáról, és a Parnassus éjszaki lejtőjén lakó dórok közt telepedtek le, kik hálával tartoztak ősöknek egykori jótéteményeiért.

A trójai háborúból hazatért Agamemnon gyászos halála után a Pelopidák birodalma Orestesnek jutott örököül (1176), ki nemcsak Argost és Spartát kapcsolta újra össze hatalma alatt, hanem Arcadia egy részét is meghódította. Hosszas uralkodása után fia *Tissamenes* örökölte országait, s ennek korába esik a dóroknak beköltözése Peloponnesusba.

A Thessaliából kiűzött dór törzs azon csekély területet lakta, mely a Parnassus hegységtől az Oeta hegylánczig terjedt, a hol négy főbb városuk volt. A Heraclidák köztük letelepedvén, királyaikkal rokonsági viszonyba léptek, kik készeknek nyilatkoztak igényeik kivívásában őket elősegíteni. A nép nem idegenkedett a vállalatától, mivel szűk hazája a nagy tömeget nem volt többé képes táplálni. A harcias kalandvágyó szellem is ösztönzé arra, hogy fegyvereikkel új hazát szerezzenek övéiknek. Midőn tehát a Heraclidák vezérei: *Temenos*, *Cresphontes* és *Aristodemos* fegyverre szólíták a dórokat, ezek egész készséggel követték zászlaikat. A kalandorokhoz csatlakozott *Oxilos*, az aetolok fejedelme is, ki csapatjával az előhadat képezte, és a dóroknak kalaúzul szolgált.

Az egybegyűlt sereg, okulván a multakon, nem a corinthetai szoros felől támadt Peloponnesusra, a vezérek megelégedtek azzal, hogy a szoroshoz figyelő hadtestet küldöttek, mely látszólagos támadása által a védők erejét megoszszá, a kivándorló sereg zöme Naupactos kikötőjéhez szállt, hol a corinthetai öböl szélessége csak mintegy 8—10 stadiumot ($\frac{1}{4}$ mfd) tesz. Miután a mintegy 20,000 fegyveres emberből álló sereg talpakon és dereglyéken

átkelt, legelőbb is a corinthei öböl déli partjain, az aegialiai vagy parti jónokra bukkant. E sziklás partvidék azonban kevés vonzerőt gyakorolt a honkeresőkre, s ez okból ezen és Arcadia völgyein sietve átvonultak, és legelőbb az Alpheus és Peneus síkságaira rontottak, hol az epéiek, pisatok és kaukonok törzsei tanyáztak. Az aetoloknak megtetszett a vidék, s miután a benlakókat egymásután legyőzték, a tartományban le is telepedtek. Elis városát alapították, melytől később az egész ország nevét vette.

A dórok azonban tovább vándoroltak, harczaik emlékét nem őrizte meg a hagyomány, Laconiát, Messenét és Argolist majdnem kardcsapás nélkül kerítették hatalmukba, Pylosból elűzték Nestor utódját Melanthost, Tissamenes pedig önkénytes számkivetésbe ment. Ekkor megosztottak az elfoglalt országokon, Temenos, mint legidősb testvér kapta a „királyi Argost“, Cresphontes ravaszság által Messene birtokába jutott, míg a kopár és jobbára terméketlen Laconia a villámsújtott Aristodemus fainak, Proclesnek és Euristhenesnek esett osztályrészül. Temenos utódai később Troecen, Epidaurus Phlius és Aegina szigetének birtokába helyezkedtek, míg egy negyedik Heraclida Syciont, egy másik Corinth városát kerítette hatalmába.

E népmozgalmaktól csak egy tartománya Peloponnesusnak maradt érintetlenül, Arcadia, mely azonban szintén kénytelen volt a szövetségbe lépni. A többiek vagy egészen új lakókat nyertek, vagy legalább a régi és új lakosok összevegyülése folytán államintézményeik tetemes módosulást szenvedtek. Tissamenes a hozzá hű achívokkal kiköltözött Argolisból, s a parti jónok területére rontott, kik innen elűzetvén, részint Atticába, részint a szigetekre menekültek, míg a hódító achívak a tartományt birtokukba ejtvén, abban új hont alapítottak, mely nevükről ezóta *Achaiának* neveztetett. Általában Attica ekkor is a hazájokból kiűzött s menekvő görög törzseknek biztos menhelyül szolgált.

Mint régebben a pelasgok és minyek Boeotiából, úgy most Peloponnesus elűzött néptörzsei is Attica felé irányozták útjukat. A jónok példáját követték Troecene és Aegina lakói, ez utóbbiak közt volt az előkelő Eacida nemzetség, mely Miltiadest és Cimont adta Athénnek, Pylosból jött a Neleidák nemzetsége, melyből az Alcmeonidák és Pisistratidák családjai származtak.

E mondák nem egyeznek meg teljesen a történeti igazsággal. Annyi ténynek látszik, hogy a dór törzsek Heracles utódainak vezérlete alatt kalandvágyból egyesülve, valamint a hozzájuk csatlakozott aetolok is bérczes hazájok zugaiban meg nem élhetvén, Peloponnesus gazdagabb síkságainak birtokára vágytak, és a félsziget meghódítására indultak. De a hódítás nem lehetett oly könnyű, mint azt a hagyomány előadja. Temenos, a dórok vezér Argolisban, az Inachos folyó torkolatánál, a mocsáros s egészségtelen partvidéken várat épít, s innen küzd Argos városa ellen, melyet csak

hosszabb idő múlva tud birtokába ejteni. Laconiában a dórok az Eurotas felső völgyét foglalták el. Amyclae, a nagy achiv város századokig akadályozta délfelé való terjeszkedésüket, s ennek ellenében alapították Spartát, mely eleinte tulajdonképen csak a dórok táborhelye volt. Az is hosszabb harcokra mutat, hogy a hagyomány szerint Sycion, Epidaurus és Troecene városok területét csak Temenos legközelebbi utódai hódítják meg. Corinth bevétele is sok nehézséggel járt, a dórok itt épen úgy, mint Argos előtt kénytelenek voltak a *cenchrei* öböl mellett egy várat építeni, melyből Corinth ellen támadásaikat intézhették. Sőt voltak városok és vidékek melyeket épen nem bírtak meghódítani. Ilyenek például Mycenae és Tiryns Argolisben, melyek függetlenségökkel régi hőseik emlékét is fentartották. E két városban Agamemnon tiszteletére, századokon át bizonyos napokon megtűték halotti torát, s a perzsa háborúk idején régi Pelopida hőseikhez fordultak segélyért imáikban. Pylosban Nestor utódai tovább maradtak meg csekély országuk birtokában, Cresphontes és dór csapata csak a Pamisos folyó felső völgyét szállották meg, székvárosok *Stenyclaros* közel esett Arcadia határához, mi világos jele, hogy a hódítás folytán a dórok itt sem jutottak az egész ország birtokába.

Egyik első következménye volt tehát a dórok beköltözésének, hogy Peloponnesus lakossága majd minden tartományban, Arcadia kivételével megváltozott, a másik átalakulás az egyes államok belintézményeiben történt. Minthogy a dóroktól nyomtatva leginkább a régi aristocratia vándorolt ki, a hódítás után a tartományok lakosságában két réteg képződött, az egyik volt az uralkodó néposztály, másik a meghódított. Ennek következtében a dórok által megszállott tartományokban mindenütt aristokratikus kormányforma jött létre, s a társadalom ilyenmü szervezete, mely a kényszerítő szükségből származott, a dór törzsek erkölceit áthatotta, s azoknak főjellemvonását képezte. De ezen intézmények más, nem dór államokban is megvoltak, melyek külhódítás alapján alakultak meg. Megtaláljuk azokat Thessaliában, Boeotiában, sőt még Atticában is, bár itt a hódítás története nem maradt fenn a nép emlékében.

Idők folytával azonban az aeol és jón államokban Thessalia kivételével a népies elem emelkedett túlsúlyra, s az alsóbb néposztály némi küzdelmek után kivívta az előkelő osztállyal való egyenjoguságát, s megalakult a demokratikus kormányforma, melyben az állam összes polgárai egyenlő befolyást gyakoroltak hazájok ügyeire. Görögország egész története a római uralomig a két kormányforma hívei közt folytatott harcoknak láncolatát képezi, a dór államok, s azok élén Sparta minden meghódított vagy szövetséges államban az aristokratikus kormányformát iparkodnak életbeléptetni, míg Athén, mint a democratia képviselője, mindenütt az egyenjoguságot terjeszti, s a demosnak, vagyis a köznépnek a közügyekre az őt illető jogos befolyását, minden tőle telhető eszközzel megszerezni iparkodik.

A demokratikus áramlat a hatodik században Kr. e. oly általánossá lőn Görögországban, hogy ez elől még a dór államok sem zárkózhattak el egészen. A dórok rendszeren minden államban, melyet alapítottak, három törzsre voltak felosztva, ezeknek nevei: *hilleiek*, *dymanok*, *pamphylek*, a hol tehát negyedik törzs is említettik, mint például Argosban, Sycionban és Corinthban, ott joggal következtethetjük, hogy ez a meghódított lakosság, mely az uralomból ki van zárva, és inkább szenvedőleges polgárjogot bír az államban. A hetedik és hatodik század azon belforradalmi, midőn egyes kiváló polgárok kényuraltat alapítanak hazájokban, ezt rendszeren a *demos*, köznép, vagy azon elnyomott néposztály által vívják ki, melyet az uralkodó dór osztályok addig gyámság alatt tartottak, és politikai jogaitól megfosztottak vala.

A helleneket összekötő intézmények.

A dór vándorlás következményei maradandó jelleget kölcsönöztek Görögország államainak. Már azon történetelőtti időkben is, midőn az egyes törzsek még szilárdabb állami étellel nem bírtak, midőn még egymás ellen küzdve azon új hazát keresték, hol végre hosszas vándorlásaik után egészen és háborítlanul megpihenhetnek, bizonyos szokások és erkölcsök által megkülönböztethetők voltak a barbár világtól. E különbözés tudata élénken élt lelkökben és épen e tudatból kifolyólag nevezték magokat helleneknek.

Ezen összetartozandóság legfőbb mérve, mely egyszersmind válaszfalul szolgált köztük és az őket környező barbár világ közt, volt a nyelv, mely a különböző törzsek közt annyira azonos volt, hogy daczára a nyelvjárási különbözéseknek, egyik törzs könnyen megérthette a másikat. A kik a közös hellen nyelvet nem értették meg, azok a hellen társadalomból kizárattak, s az általok beszélt nyelv barbárnak, ők magok barbároknak nyilvánítottak. Ezen körülmény oly korlátot vont a hellenek és szomszédjaik közt, melyet áthágni lehetetlen volt. Pedig a megkülönböztetésnek nem volt biztos alapja, akár történetileg, vagy nyelvészetileg tekintsük is a görögök helyzetét az árja népek csoportjában. Ha a görög nyelv hangtanát vagy nyelvtani alakjait a többi árja nyelvekével egybe hasonlítjuk, nemcsak a latinnal találunk közel rokonságot, hanem a többi árja nyelvekkel is. Mennyire szűkkeblűek voltak a görögök e tekintetben, kitűnik Herodot művéből, ki a kis-ázsiai jón telepekről szólván, azt állítja, miszerint négy jón városnak nyelve teljesen különbözött a többi nyolcz jón városban használt nyelvjárástól. Ha a történetírás atyjának ennyire ment szórszálhasogatása, akkor nem csodálkozhatunk, hogy Plakia és Chreston pelasg városok lakói szerint barbár nyelven beszéltek, s hogy innen azon következtetést vonta, miszerint a pelasgok barbárok voltak. Fentebb kimutattuk, hogy egy nagy pelasg-italiai népcsalád volt hajdan elterjedve Kis-Ázsiában, valamint a görög-italiai félszigeteken, melynek

tagjai közül a hellenek előzői a görög száraz földön, a pelasgok, csakis a hellen nyelv régies — archaikus — nyelvjárását beszélték. De ha a származására büszke görög már a pelasg nyelvet is barbárnak tekintette, mikép ismerte volna el azon igazságot, hogy Phrygia, Lycia vagy Macedonia pelasg eredetű lakói nemzetének nyelvre nézve legközelebbi rokonai? A nyelv volt tehát egyike azon közös kapcsolatoknak, mely a hellen törzsek közt a nemzetiség eszméjét fentartotta, s mely oly erős és kizárólagos volt, hogy a hellen még a latin nyelvű rómaid is épen oly barbárnak tekintette, mint akár a perzsát vagy phoeniciait.

Egy másik megkülönböztetése volt a helleneknek az úgynevezett barbároktól, s ez az emberi testnek megbecsülése és a férfiúi méltóságnak tudata. Míg az ázsiai ember egy részről szégyennek tartotta volna az emberi testet mez nélkül nyilvános látványnak kitenni, másrészt nem botránkozott meg azon, ha a kényur, vagy a hatalmas satrapa alattvalóinak szeméit kiszúratta, fülét levágatta vagy testén más ocsmány csonkítást követett el. A nő keleten csak árucikk, s a férfi mulattatására alkotott alsóbb rendű lénynek tekintett, a gyermekek, mint más szerzett jószág, eladhatók voltak. A görög férfi nem botránkozott meg azon, ha a küzdőterén vagy ünnepélyes játékok alkalmával a küzdő ifjakat és férfiakat minden mez nélkül láthatta, s az emberi idomok arányosságában és szépségében gyönyörködhetett, de azért meg is becsülte az embert, s azon irtózatosságra nem volt példa Görögországban, melynek kelet népei alá voltak vetve. A legvadabb görög kényúr, kinek idegen származású testőrei voltak szolgálatára, nem talált csúszó-mászó emberekre alattvalói közt, nem talált olyanra, ki perzsa módon földre borulva üdvözölte volna őt, hanem ő maga kénytelen volt alattvalóival, mint vele egyenlő polgártársaival bánni, kiktől csakis a hatalom tényleges birtoka különböztette meg.

A harmadik összekötő kapocs volt a görög törzsek közt a közös vallás. A görög pantheon istenségei, az olympi istenek, nem egyenlő buzgósággal tiszteltettek ugyan minden államban, de voltak istenségek, melyeknek tisztelete általános volt, mint Zeusz, Apolló, Hera, s Demeter stb.; azonkívül pedig mondható, hogy azon vallásos alapelvek, melyeken a hit nyugodott, ugyanazok voltak az összes görög törzseknél. Homeros és Hesiod istenségeit az egész hellenvilág magáéinak ismerte el, s barbároknak nevezé azon szomszéd népeket, kik más istenségeket tiszteltek. E közös hitvallás oly néhány intézményben nyilvánkozott, melyek a vallás egységét minden kétségen felül helyezték, ezen intézmények az Amphictyoniák gyűlekezetei, jósdák és a nyilvános játékok.

Az Amphictyoniák oly politikai és vallásos társulatok voltak, melyek a szomszéd görög államok közt szorosabb szövetséget hoztak létre, s nemzetközi jogok fejlődésére és tiszteletben tartására befolyással voltak. Miután a

görögök nemcsak egységes állammá nem bírtak tömörülni, de még szorosabb állam-szövetséget sem alapítottak, e vallásos társulatok képezték a kapcsolatot, melyek köztük a testvériség érzelmeit ébren tartották. Ez volt az Amphictyoniák eredete. A régebbi időben több ilyen társulat keletkezett, s azt már említettük, melyet a thessaliai néptörzsek Thermopylae környékén alapítottak. Lehetetlen volt át nem látni az ily társulatoknak üdvös eredményeit. Ez okból később több ilyen társulat keletkezett. Egyik alakult a boeotiai városok közt, egy másik a corinthusi szoroson, melybe Athén, Sycion, Argos és Megara léptek be; egy harmadik Calauria szigetén, szemben Troecene városával, melyben Athén, Epidaurus, Aegína, Orchomenos, később Sparta és Argos is részt vettek. Az ily társulatok gyűlésein rendszeren a templom szolgált gyűlhelyül, a gyűlés ideje pedig valamely közös istenség ünnepe, melynek megülésére a szövetséges társvárosok képviselői megjelentek.

De a legfontosabb mindezen Amphictyoniák közt az volt, melynek gyűlései tavasszal Delphiben, ősszel a thermopylaei szorosnál tartattak. A hagyomány, mint fentebb említettük, Amphictyon attikai királynak tulajdonítá e társulat alakítását. Hogy ezen intézmény igen régi, mutatja azon névsor, mely több oly népet számít elő a társulat tagja közt, melyek a történeti korban már semmi jelentőséggel nem bírtak. E népek következők: *thes-salok, boeotok, dórok, jónok, perhaebek, magnetek, dolopok, locrisiak, aenianok, phthiotisi achivok, maliaiak és oetai phocisiak*. Minden népnek két szavazata volt, ezekből a dórok nevében Sparta egyet bírt, Athén szintén egyet a jón népeket illető két szavazatból. E gyűlekezetekre rendszeren nagy néptömeg seregelt össze, részint az isteni tiszteletre, részint mulatság kedvéért. A tizenkét törzs követei azon közügyekről tanácskoztak, melyek a szövetséges államok érdekeit érintették. Egyik fő feladatuk volt a delphii Apollo jósdájának jogaira felügyelni, s a kik ennek vagyona ellen bitorlást követtek el, a gyűlés által pénzbírságra ítéltettek. Midőn a perzsák megrohanták Görögországot, nem látjuk ugyan a gyűlekezet tevékenységét, nem lelkesíti ellenállásra a görögöket, de midőn a vész elvonul, szobrot emel azoknak, kik a haza védelmében érdemeket szereztek, elátkozza az árulókat, kik megnyitották Görögország kapuit az ellenségnek.

De legnagyobb érdeme az Amphictyoniák gyűlekezeteinek a háború által okozott bajoknak enyhítése, s a nemzetközi viszonyok barbár szokásainak szelidítése. Ha a szövetség tagjai közt háború támadt, tiltva volt az Amphictyoniák határozata folytán az ellenséges seregnek az ostromlott város vizvezetékét elrontani, vagy a folyót, melynek vize italul szolgált, más mederbe vezetni. Ha a város bevétellett, nem volt szabad azt lerombolni, az ellenségnek fegyverszünetet kellett engedni, hogy halottait eltemethesse, s egyedül a szentségtörők voltak e kedvezményből kivéve. Nem volt szabad

diadalmi emléket emelni, nehogy a szövetségesek köré a gyűlölet megörökíttessék. Tiszteletben kelle tartani a menhelyeket, s megkímélni azokat, kik a város bevétele után templomba menekültek. Végre a szövetséges társaknak joguk volt részt venni az ünnepélyes játékokon, a delphii jósdá tanácsát kérni, a közös isteni tiszteleten megjelenni és áldozatot hozni.

Ezek voltak azon nemzetközi jogok főbb szabványai, melyeket az Amphictyoniák gyűlekezete meghatározott. Ezekből látható, mily tetemes lépés volt ez a háború barbár kegyetlenségétől a humanismusra, mely megkívánja, hogy még az ellenségben is tiszteljük az emberi méltóságot. E szabályokhoz járultak azon átkok, melyekkel sújtatott azon egyén vagy állam, mely azokat eljárásával megsértette. Hasonlólag átok alá esett azon város vagy állam is, mely a delphii jósdának szentelt földeket bitorolta, vagy adományaiban megkárosította. Cyrrha városa 595-ben hasonló bűn miatt a szövetségesek által tíz évig ostromoltatván, midőn bevételét, földig lőn lerombolva, s átok mondatott még arra is, ki valaha e város fölépítését megkísérленé. Pedig Cyrrha városának bűne csak az volt, hogy a Delphibe zarándokló hívektől, midőn területén átvonultak, tetemes vámot követelt.

A hellen nép közös jósdái, játécai és ünnepei.

A görögök függetlenségi érzete még a szorosabb szövetség kötelékeit sem tűrte meg, és e túlzott érzelem mellett még a nemzetiség és összetartozandóság tudata is meglazult volna, ha a közös jósdák, játékok és ünnepek gyakrabban nem egyesítik vala Görögország különböző törzseit, s az egymással sokszor viszázkodó városok polgárait. Mert, midőn valamely jóshely oly nagy hírre tett szert, hogy jóslatait a hiszékeny görög nép csálhatatlanoknak tekintette, vagy valamely ünnepély rendeztetett bizonyos istenség tiszteletére, úgy szintén, ha egyike azon szokásos bajvívási játékoknak tartatott, a kíváncsi és könnyen hívő emberek az ország minden vidékeiről egybe seregelték, megfeledkezve arról, hogy a kik ezen ünnepélyek alkalmával szomszédaik, azokkal még alig néhány nap előtt ellenségkép állottak szemben, s a kikkel, meg lehet, rövid idő múlva ismét a csatatéren, mint ellenségek fognak találkozni. Ily alkalommal feledve volt minden viszály, s az emberek, mint ugyanazon egy nemzet és család tagjai szívélyesen üdvözltek egymást, megkötötték az örök barátságot egymással, nem gondolva arra, hogy külön államaik érdekében nemsokára fegyverrel fognak egymásra támadni.

Görögország vezérlő férfiai, Themistocles, Pericles, Lysander stb. aligha voltak több bizalommal a jósdák rejtélyes jövőndölései, mint saját belátásuk iránt, de meg kellett hajolniok hiszékeny polgártársaik korlátolt felfogása előtt, s mielőtt valamely vállalatba kezdettek volna, rendesen a jósdá tanácsát

is kikérték. Csakhogy a jósdák ígéinek magyarázatára nézve a vezérlő férfiak már előre is megegyeztek az istenség nevében jósló papsággal. Midőn a delphii Apollo a perzsa háborúk idején azt tanácsolta az athénieknek, hogy magokat fafalakkal oltalmazsák, Themistocles államférfiúi tekintélyével arra magyarázta a választ, hogy az összes polgárságnak hajókra kell szállni, s a várost átengedvén az ellenségnek, a hajóhadba vetni a haza megmaradásának legfőbb reményét.

Az ember minden időben kíváncsi volt tudni jövőjének titkait, s föl-

KOCSIVERSENY OLYMPIÁBAN.

lebbenteni azon fátvált. A jósdák a jósló istenség jövőnket szemünk előtt eltakarta. A görög nép legfontosabb cselekvényeinek és vállalatainak megindítása előtt jósokat kérdezett meg a siker felől, azon erős hitben, hogy ily jóslatban az istenség tanácsa és akarata nyilvánul teendőjére nézve. Voltak tehát nemzeti jósdák, *Dodonában*, *Delphiben* és Trophonius barlangjában Boeotiában, melyek kiválólag szenteknek és hiteleseknek tartatván, ezekhez fordult minden magán ember és állam, mielőtt valami fontosabb vállalatba fogtak volna.

A történeti korszakban a dodonai jósda tekintélye már igen alászállt,

s alig van eset arra, hogy a későbbi időben, legalább államügyekben, a dodonai szent tölgyek lombjainak suttogásából akarták volna a jövőt kipuhatolni. Államügyekben csakis a delphii Apollo jósdájának tanácsa kértett ki, magán emberek, saját ügyeikben olykor Trophonius jósdájához fordultak Boeotiában.

A hagyomány szerint Trophonius építész volt, s testvérével Agamedeszszel együtt építették Apollo templomát Delphiben. Közmegegyezéssel oly titkos bejárást tartottak fenn a templomba, melyen bármikor bemehettek. Ezt fel is használták a testvérek, s a templomból ismételten sok kincset hordottak el. Végre azonban rajta vesztettek. A papok tört állítottak föl a templomban, melybe egy alkalommal úgy bebonyolodott Agamedesz, hogy testvére őt ki nem szabadíthatta. Nehogy tehát a gyanú rájuk essék, Trophonius levágta testvére fejét, de ő ezért nem maradt bűnhődés nélkül. A föld megnyílt alatta és elevenen elnyelte. A mint látszik, ez III. Ramzesz egyiptomi fárao kincstárának mondája, csak hogy némi változtatással (l. I. k. 219. l.). Más hagyomány szerint Apollótól templomának építészeti némi jutalmat kértek, az isten ezt hetednapra ígérte, s e napon mindkettőt szelid álom közben lepte meg a halál.

Boeotiában Lebadea város közelében vala Trophonius barlangja, szobrokkal és templomokkal körülvéve egy erdő közepén. A barlang bejáratánál fehér márványból oszlopos csarnok épült, melyet bronz obeliszek díszítenek. A barlangba hágcsó segélyével juthatni, a nyílás bizonyos távolságban annyira összeszorúl, hogy az ember teste alig fér át rajta. De midőn a nyílás ismét kitágul, az ember hihetetlen gyorsasággal ragadtatik. Visszamenet lefelé fordított fejjel ugyanazon gyorsasággal ragadtatik az ember a barlang szájához. Miután az embernek mézes kalácsot kell két kezében tartani, nem lehet tapintás által azon módról és eszközökről tudomást szerezni, melyek által a nyíláson át le- és felszállítatik. A papok tudtára adták a hívőknek, hogy a barlang hemzseg a kigyóktól, melyeknek marásától csak úgy menekülhetni, ha mézes kalácsal jól tartatnak.

Azon egyes esetekből, melyeket Plutarch, Socrates szelleméről írt művében, és Pausanias a lebadeai barlang jósdájának leírásában felhoznak, következtethetjük, hogy a papság különféle gépeket használt, melyeknek segélyével a kíváncsiakat föl- és leszállította, s hogy lent a barlangban oly rémületes látványt készített a látogató számára, mely őt életvidorságától gyakran egész életére megfosztotta. Ezen annál kevésbé csodálkozhatunk, ha hozzá vesszük, hogy a ki le akart szállni a barlangba, hogy a jóslatot meghallhassa, e menetre több napi böjttel kellett előkészülnie. Azután oly valami altató szert is adtak az illetőnek, mely őt érzékeinek rendes használatában megakadályozta. Midőn pedig nagy sebességgel szállítva leérkezett, oly irtóztató ordítást, jajgatást és zavaros kiáltásokat hallott minden oldal-

ról, miszerint okvetlenül, ha még ekkoráig józan eszénél lett volna is, meg kellett zavarodnia. Ily körülmények közt kapta kérdéseire a választ, mely úgy volt szerkesztve, hogy rejtélyes szavaiból még zavartalan észszel is nehéz lett volna valami határozott dolgot megérteni. Demetrius athéni kényúr szintén kíváncsi volt a barlang rejtelseit kipuhatolni, és egy szolgáját küldé a jósdá megkérdezésére. De a papok gyaníták szándékát, a szolga nem jött vissza élve, holt testét később találták meg némi távolságra a barlang szájától.*

Már Apollo jósdája Delphiben ment vala az ily borzasztóságoktól. Itt az isten válasza fényes nappal adatott, csak a papnő volt kinos szenvedésnek alávetve. De a delphii jósdának nagy is volt tekintélye, és nemcsak a hellenek járultak hozzá, hanem idegen népek is kérték tanácsát és jós igéit.

Delphi városa a Parnassus hegy lejtőjén félkör alakban épült 3000' magasságra a tenger színe fölött. A város nem volt várfalakkal megerősítve, mert három oldalról a meredek sziklák ezeket egészen fölöslegessé tették, a negyedik lejtős oldalon volt a fölmenet, melyet szintén nem tartottak szükségesnek megerősíteni, mivel a város és templom Apollo isten védnöksége alatt állt, és sérelme a legnagyobb szentségtörésnek tekintett. E magaslaton emelkedett Apollo temploma, melynek fő- és melléképületeiben az emberi áhitat, hála és a jövő tudásának vágya majdnem kimeríthetlen kincseket halmozott össze. A szentélyben volt Apollo isten arany szobra, ez előtt azon barlang szája, melyből nehéz, fojtó párák szállnak föl. Azt mondják, pásztorok fedezték föl először, kiknek kecskéi, közel jövén a barlang nyílásához, miután a gőzt belehelték, rendkívüli izgatottságba jöttek, s görcsös rángásokban kezdtek szökdelni. Ugyanezt tapasztalták magok a pásztorok is, kik még ezenkívül őrjöngésbe esve összefüggés nélküli szavakat mondtak. A barlang szája szolgált ezóta jós helyül Apollónak, mely felett papnője ülve mondja a kérdezőknek az isten jöcsigét.

Rége a jósnő, Pythia, szerepét egy ifjú, tudatlan leány adta, ki már természeténél fogva ideges lévén, midőn e barlang nyílása fölé a három lábú székre ült, rendesen elhalaványult, teste remegni kezdett, szája habzott, hajsza az égnek meredtek. Eleinte csak fájdalmas nyögést hallatott, s jajkiáltásokat, majd a fájdalom által megszakgatott értelmetlen szavakat mondott. Ily állapotban intéztek hozzá kérdéseket. A papok, kik írotáblával közelemben lesték választát, följegyezték értelmetlen és összefüggés nélküli beszédét. Ezután visszavonulva termőkbe, szerkesztették az adandó választ, többnyire versekben, melyeknek értelme még ekkor sem volt oly világos, hogy a kérdező a válaszban teljesen megnyugodhatott volna, mint azt Croesus esetében láttuk. Később azonban a kérdezők nagy száma miatt a

* Barthélemy: Az ifjú Anacharsis utazása. Francziából fordítva. Kolosvár 1820.

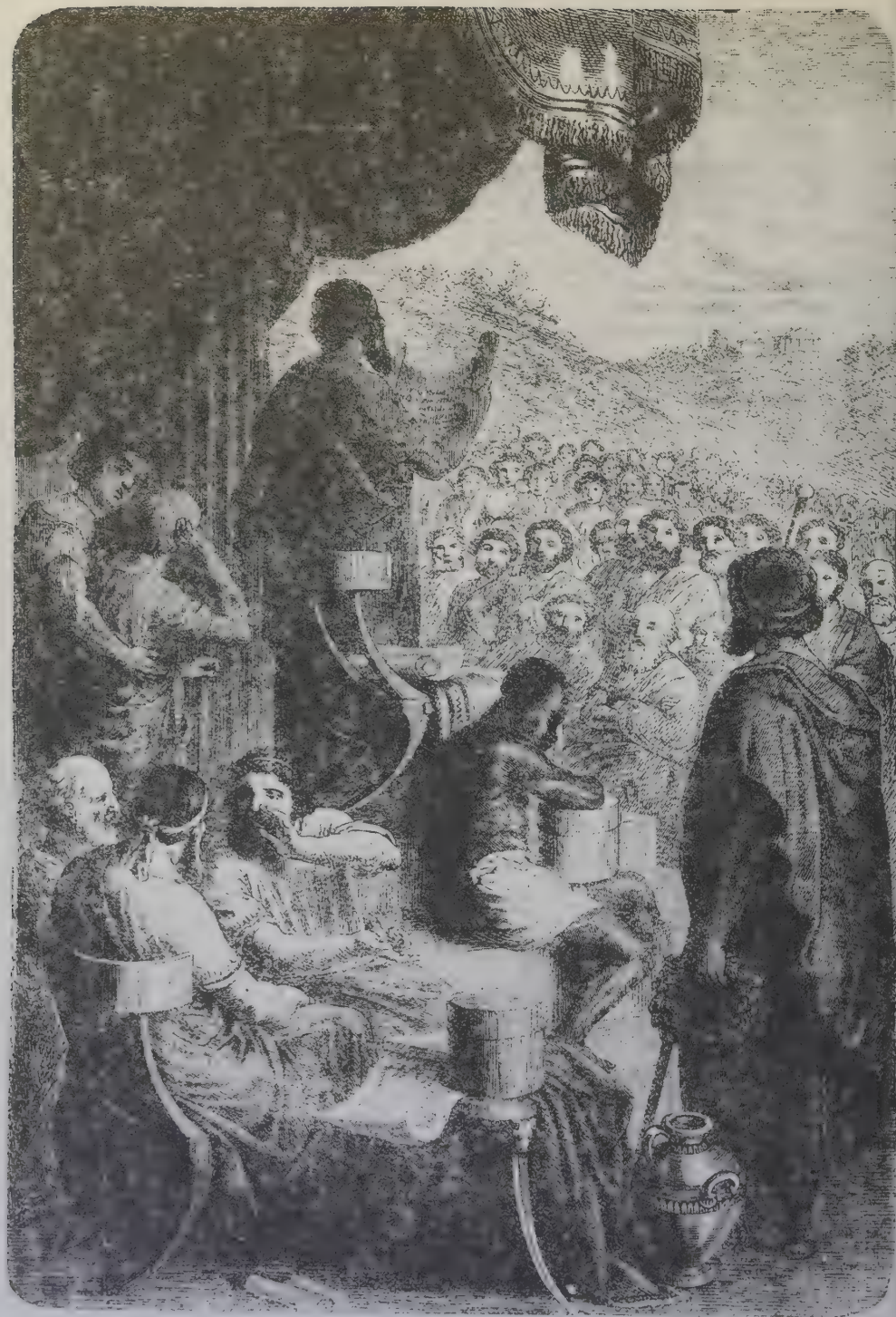
jós nők számát is szaporítani kellett, rendszeren hárman voltak, Delphi városának előkelő családjaiból válogatva. E szerencsétlen teremtmények remegve s félig aléltan hurezoltattak a barlang nyílása felé, hogy szomorú tisztöket teljesítsék.

A görög nemzet legkedvesebb összejövetelei voltak azonban azon nyilvános tornajátékok, melyekre az ország minden részeiből tömegesen seregelték össze az emberek. Cyrrha város virányos térségén tartattak minden negyedik évben Apollo isten tiszteletére azon játékok, melyek a „Python legyőzőjének” nevről, pythiai játékoknak neveztettek. Bár e játékok fő jellegét, mint általában mindegyikét, a tornázás különböző gyakorlatai tevék, mégis a pythiai játékok fő alkatrésze zenében és dallamos énekben állt, mint az Apollóhoz, a zene és dalművészet alkotójához illett.

Mindamellett a pythiai játékoknál sokkal fontosabbak voltak az olympiai tornajátékok. Ezek ember-emlékezetet meghaladó régiséggel bírtak, mert a hagyomány szerint már Lyncrgos, Sparta törvényhozója a kilenczedik században Iphitoszal, Elis királylyal, szerződést köt és honfitársai számára a játékok ünnepélyeire szabad és sértetlen menetelt eszközöl ki. De egyéb fontosságuk mellett az olympiai játékok azon okból is nevezeteseek, mivel a görögök időszámításának alapúl szolgáltak. Az első győzőnek a neve 776-ban Kr. e. iktattatott az ünnepély jegyzőkönyvébe, ez volt *Choroebus*, a szokás azóta minden alkalommal megtartatott, és a nevek az egymásután következő Olympiadok jelzésére szolgáltak. Az olympiai játékok minden negyedik évben tartatván, egy-egy Olympiad négy évi idő tartamot foglalt magában. Ezen ünnepély ideje alatt, mely azonban öt napnál tovább nem terjedt, a kölcsönös ellenségeskedésnek az egész görög világban meg kellett szűnni, mi által ez némileg a harcias korszak szilaj erkölceinek szelidítéseire is szolgált.

Az olympiai játékok, legalább a hetedik század óta, az összes görög törzseknek és államoknak, a szárazföldön épen úgy, mint a szigeteken, sőt a legtávolabb gyarmatok lakóinak is legfőbb nemzeti ünnepét képezték. Az ünnep kihirdetésének, valamint a játékok alkalmával a rend fentartásának joga Elis és Pisatis tartományok polgárait illette, s midőn a szent hónap megnyílt, virágokkal és borostyán-levelekkel koszorúzott hírnökök hirdették mindenfelé az ünnepély megnyitását. E hirdetésre a harczoló feleknek rögtön le kellett tenni a fegyvert, s ha valamely nép a felhívásnak nem engedelmeskedett volna, súlyos pénzbírságra ítéltetett. Ez a spartaiakon is megtörtént, midőn az ünnep kihirdetését figyelembe nem véve 420-ban Elis területére törtek. A hadsereg minden egyes katonája két mina (80 fr.) értékű bírságra ítéltetett.

Az olympiai Zeus térsége az Alpheus folyó völgyében terült, mely Arcadia bércei közül a síkságra kijöven, Elis lapályát hosszú, kanyargó folyásával átszegi. E völgyet mindkét oldalról erdős hegyek veszik körül, azon hegyláncz,

HERODOT FELOLVASSA TÖRTÉNETÉT A GÖRÖGÖRNEK.

mely éjszokról környezi, Olymposnak neveztetik, s innen jön a térség neve is. A folyó partján platánokkal és olajfákkal beültetett és fallal kerített tér volt, melynek kapujánál ama vad olajfa virult, melyről a győzők koszorúi köttettek. A tér közepén emelkedett az olympiai Zeus oltára, egy 60 lábnyi magas talapzaton, még mintegy húsz láb magasságra. E talapzaton később templom épült, melynek oltarán ülő helyzetben a Phidias által faragott Olymposi Zeus trónolt, egyike a görög művészet legmagasztosabb remekműveinek.

Miután Elis hírnökei által az ünnep kihirdtetett, ide jöttek az egész görög világból az ünnepélyes küldöttségek, temérdek népsokaságtól kísértetve. Közép számítással mintegy százezer ember vett részt az ünnepélyeken, a nők azonban ki voltak zárva a résztvételből. Midőn az áldozat el volt végezve, kezdődtek a tornajátékok az elisi bírák felügyelete alatt. Idegen eredetű vagy megbélyegzett életű férfiú nem pályázhatott. Midőn a verseny megkezdése előtt a bírák a pályázó nevét hangosan kiáltották, joga volt minden nézőnek ellene felszólalni s ha erkölcsisége kétségbe vonatott, a bírák rögtön félrevonultak, s ítéletet hoztak, vajjon az illető bocsátható-e a versenyre vagy nem? A különböző gyakorlatok eleinte csak versenyfutásból, ugrásból, öklözésből, birkózásból és réztányér dobásából állottak. Ezekhez járultak később ló- és kocsiversenyek, melyekben a gazdagok óhajtottak kitűnni. A díj, melyet a győző nyert egyszerű, borostyán vagy olajfa koszorú volt. De bár mily nemű volt is a verseny, a győzőre nézve ez nagy dicsőség volt, valamint szülővárosára is. Visszatérte diadalkocsin történt, nem a kapun vezették be, hanem a város falainak egy részét lerombolták, dicsérete minden ajkáról hangzott; költők énekelték meg diadalát, festők lerajzolták, szobrászok kőbe vésték alakját, hogy képével díszítsék szülővárosának nyilvános helyeit. Volt eset, hogy az apa örömeiben meghalt, midőn diadalmas fiát keblére szorította. Athénben Solon törvényhozó rendelete szerint hazája részéről a győző 500 drachma (200 fr.) értékű jutalomban részesült. Sparta azzal tisztelte meg diadalt nyert fiát, hogy a legelső csatában őt a hadvezér a legveszélyesebb pontra állította, hol alkalma lőn vitézségét bebizonyítani. De a költők, művészek s írók is bemutatathaták a gyülekezetnek szellemi termékeiket, s a sokaság nem csekély kitüntetésben részesítette. Pindar és Simonides költők verseikkel arattak diadalt, és élvezték az egybegyűlt görögök hízegő kitüntetéseit. Herodot történetének részleteit olvasta föl, s kitüntetése az ifjú Thucydidest nemes versenyre ösztönzé. Themistocles, Plato, Aristides szintén részesültek a közfigyelemben, s az előbbi megvallotta, hogy e kitüntetés életének legfőbb gyönyörét képezte.

A pythiai és olympiai játékok után csakis másodrendű szerepet játszottak a nemeai ünnepélyek, melyek Argolisban Heracles tiszteletében minden Olympiad második és negyedik évében, és a corinthusi szoroson az isthmusi játékok, melyek Poseidon tiszteletére minden Olympiad első és harmadik

évében tartattak. A versenyek nemei ez utóbbi játékoknál is ugyanazok voltak, mint Delphiben vagy Olympiában, a zenészeti és szavallati része kivételével. A pálya mindenütt egyenlő volt, 600' s annak hossza, a stadium vétetett a hosszúság mérésénél egységül, s így 40 stadium tesz egy földira mértföldet.

A játékokon kívül a tartományi istenségek tiszteletére rendezett ünnepek a görög törzsek közt szintén a családias, nemzeti összetartozás érzelme tartották ébren. A hellenek vallása a természetimádás lévén, ünnepeik minden alkalommal a hívőket annak jótékony adományaira emlékeztették. Ilyenek voltak Atticában Dionysos, Demeter és Athene ünnepei. Amazokról fentek volt szó, láttuk, hogy Dionysos ünnepei a szőlőművelés különböző szakaihoz tartattak meg. Demeter tisztelete még nagyobb szertartással volt összekapcsolva. Eleusisban, hol főtemploma volt, mysteriumai is ünnepeltetettel, melyeknek titokszerűsége Demeter és leányának, Proserpinának sorsát ábrázolta drámai alakban. Egy homerosi hymnus elragadtatásának történetét adja elő, melyet az ünnepen a kar énekelt. Ezután kezdődött azoknak beavatása, kik a mysteriumokba fölvetetni óhajtottak, barbárok, gyilkosok, mégha önkénytelen ontottak is vért, s más gonosztevők ki voltak zárva. E szertartást több napi megtisztulási cselekvények, imák előzték meg, melyekből csak a beavatottak ismertek, ehhez még egy napi böjt is járult. Ötödik napra indult meg a körmenet Athénból, s bár az út nem volt hosszabb a stadionnál, egész nap tartott, mivel útközben a menet több állomást tartott áldozatok, tisztulások és énekek közt. Este érkezett a körmenet Eleus közelébe, s fáklyafénynél vonult a városba. A beavatottak a templomok mentek, a tömeg elszéledt a városban, s mulatságot keresett. Mielőtt a hirtelen az ajtót megnyitotta volna, fenhanganon kiáltá: „Távozzatok innen profán és gonosz emberek, bűvészek és gyilkosok.“ Ha a beavatottakon kívül valaki behatolt volna a szentélybe, e vakmerőségeért halállal bünhődött. Egyike a legfőbb szertartásoknak vala a fáklyaverseny.

A beavatottak kettenként jöttek ki a körülzárt térről, kezökben égő fáklyával, minden zaj nélkül, azután körülfutkosták a tért, s lobogtatták fáklyáikat, hogy a szikrák messze szálljanak, mert a láng tisztítja meg a lelkeket, végre kézről-kézre adták fáklyáikat, annak jeléül, hogy, ha az isteni tudomány és fény másokkal közöltetik, életet ad. A fáklyák lassankint eloltatván, a homályból titokszerű hangok keltek ki, és rettentő alakok rögtön fényvillámok álltak megvilágítva. A föld alól morgás hallatszott lánczcsörgés és fájdalmas nyögések; mire nagy rettegés szállta meg a kedélyeket.

De e mysteriumok egész szertartása nem ismeretes, a varázs, mely az emberiségre gyakoroltak, épen a titokszerűségben rejlett. Három félére volt a beavatottaknak, mert ezek mintegy egyházi rendet képeztek. Voltak

a kik csak a tavaszi szertartásokhoz bocsáttattak, mások az őszi nagy ünnepekhez, végre a legfőbb fok volt az, midőn a beavatottak a legmagasb elmélkedésben is részt vehettek.

Legfényesebb ünnepei voltak Athénnek kétségkívül az Atheneák, Pallas istennő tiszteletére. Ezen ünnepek közt legfontosabb volt az, mely minden ötödik évben tartatott meg Panatheneák neve alatt, az összes atticai törzsek egyesülésének emlékére. A Parthenon domborművei még mai nap is föltüntetik azon ünnepélyes körmenetet, mely ez alkalommal Attica népét magába foglalta. A tisztviselők, a törvény és vallás őrei nyitották meg a menetet, utánok jöttek ifju leányok, kik részint az áldozatnál használt edényeket hozták, *canephorák*, részint a szentelt kosarakat; ezután az áldozati barmokat vezették, igen nagy számmal, mivel minden jelenlevő polgárnak joga volt az áldozatbarom husából részesülni; ezeket követték a zenészek lanton és fuvolán játszva, egy csoport öreg ember olajfaágakkal; végre a lovasok, kocsik és számálhatatlan sokaság myrtuságakkal. E napon még a foglyok is szabadon bocsáttattak, ne hogy valaki a városban a szűzies istennő tiszteletéből ki legyen zárva.

Már a Thesmophoreák ünnepe nem volt oly fényes. A Panatheneák Pallas istennő és egész Attica ünnepei voltak, a Thesmophoreák csakis családias jelleggel bírtak, a család és társadalmi élet ünnepei, melyeket ama nagy istennők által adott törvények kormányoznak, kik a földművelést és a tulajdonjogot alapították meg. A föld termékenységének cultusa a régieknél sokféle alakban volt meg. Demeter a földművelés és termékenység istennője, tisztességes erkölcsök által boldoggá tette a családi életet, és rendszeres munka folytán termékenységet adott a földnek. De a földműveléssel keletkezett a rendezettebb társadalmi élet is, melynek a rend és közbiztonság föntartására, törvényekre volt szüksége. Ceres istennő tehát törvényhozó is, egyszerű ünnepei ősszel, midőn a mag a földbe vettetett, e név alatt tartattak meg. A Thesmophoreákon férjes nők hozták az áldozatot, és hogy az isteni tiszteletben az erkölcsi tisztesség megőriztessék, a férfiaknak e szertartásoknál, melyek éjjel tartattak, megjelenni szigorúan tiltva volt.

A görög gyarmatosítás áttekintése.

A hellenek vállalkozási szelleme, mely őket Kis-Ázsiából a Helleponton át a görög félszigetre vezette, néhány század mulva, midőn a hazai föld szűk lett a megszorodott népességnek, s edzettebb hegyi törzsek dél felé nyomúlva szorítani kezdék azon rokonaikat, kik már a foglyok termékeny völgyeiben, vagy a tengerparti lapályokon a földművelés, ipar és kereskedelem által bizonyos jólétre vergődván elpuhultak, s harezias erélyök ellankadt, őket ismét kivándorlásra ösztönözte. Már akkor a tenger-

rel ismertebbek lévén, nem sokáig haboztak, vajjon alá vessék-e magoka harciasabb rokonaiknak, s mint jobbagyaik, heloták vagy penesták, új urail javára műveljék őseiktől örökölt telkeiket, vagy tengerre szállván, új hazá keressenek magoknak, hol nem látandják ugyan többé apáik sirhalmait, de meg mentendik függetlenségüket, melyet honmaradván a szolgaság veszélye fenye getett. A hellen bizott isteneiben, bizott a tengerben, melyek hullámai oly sok öbölben nyúltak be hazája területére, s könnyed elhatározással hajóra szállt, s a hullámok és szelek erejének engedé át hajóját.

A hellenek újabbi költözései azon mozgalmakkal állnak kapcsolatban, midőn Epirus törzsei a Pinduson átkelve Thessaliát szállották meg, s az ott lakó néptörzseket felriasztották régi székhelyeikből. Az első gyarmatosítás e mozgalmak folytán az aeolok részéről történt. Haemoniából elűzve, más hellen törzsek társaságában a pelopída Penthilos vezérlete alatt Aulisban összegyűltek, s ugyanazon irányt követvén, melyen a trójai hősök haladtak, Kis-Ázsia éjszaknyugati partján kötöttek ki. Az út ki lévén jelölve, a példa több utánzóra talált, újabb gyarmatok jöttek Penthilos fiának vezérlete alatt s ezek lassankint egész Mysiát ellepték, miután a dardánokat, a vidék korábbi urait, a hegyek közé szorították. Lassankint tizenkét város alapítottatott általok, melyek közt főbbek voltak Cumae és Phocaea. De a partvidékről a tengerre tekintve a szomszéd szigetek birtokára is vágytak, különösen Lesbosra, melyet csak keskeny tengerszoros választ el a szárazföldtől. Ez lón egyike a legfőbb aeoli gyarmatoknak, fővárosa Mitylene, mint a költészet hazája, dicső nevet vívott ki magának a görög nemzet történetében.

A jónok költözése már később történt, de tekintélyesebb is volt. Az achívak által a corinthetai öböl melléki hazájokból kiűzve, előbb Atticába menekültek, midőn azonban a félsziget terméketlensége folytán inség fenye gette, Codrus fiának, Neleusnak vezérlete alatt fölkerelkedtek, és Kis-Ázsia felé útnak indultak. E csapat nem tisztán jónokból állt, más száműzött törzsek is csatlakoztak hozzájuk, melyek eddig nagyobbrészt Atticában találtak menhelyet, mint az abantok Euboeából, minyek Orchomenosból, dryopok, molossok, pelasgok Thessaliából stb. Valamint az aeolok, még kis-ázsiai telepeiken is sokáig Thebaet tartották fővárosuknak, úgy a jón gyarmatosok Athén felé tekintettek, mint anyavárosuk felé. A jónok nem mentek egyenesen Kis-Ázsia partjaira, hanem a Cycladokon útközben megállapodtak, kisebb-nagyobb államokat alapítottak, miért is azután e szigetek népessége a jónok közé számíttatott. Midőn később Kis-Ázsia partjain kiszállottak, már letelepedésök nem folyt le oly békén, mint az aeoloké; mert a jónok a károkknál és lelegeknél erős ellenállásra találtak, midőn a Caistros völgyét akarták elfoglalni.

A jónok az aeoloktól délre a Hermos és Maeander folyók közt telepedtek le. Szintén tizenkét várost alapítottak, melyek közül Samos és Chios

a hasonló nevű szigeteken feküdtek. Miletos volt a szövetség leghatalmasabb városa, négy kikötővel bírt, s idővel maga a város több mint 80 gyarmatot alapított a Propontis (Marmora-tenger) és Fekete-tenger partjain. Nevezetes még *Ephesus* Artemis istennő remek templomával, *Colophon* és *Smyrna*, mely eredetileg aeol város volt ugyan, de kényszerítve a jón szövetségbe lépett. E városok szorosabb szövetségben éltek, mint az aeolok; legalább Panioniumban közös templomuk volt, hol az összes jón városok Athene istennőnek közösen hoztak áldozatot.

VÉRES ÁLDOZAT A CSATA ELŐTT.

A dór gyarmatosítás a tizenegyedik század közepén vette kezdetét. De a dór államokból nem is a tulajdonképi dórok indultak ki először, hanem azon minyek, kiket a lacedaemonok magok közé fogadtak, de rakoncátlanságuk miatt azután kénytelenek voltak eltávolítani. Példájokat nemsokára valódi dórok is követték, *Argos*, *Troecene*, *Epidaurus* városok lakói közül. A dór gyarmatosítás inkább délnek irányult, *Cythera*, *Creta*. *Cos* *Rhodos* szigetek és Kis-Ázsia délnyugati sarka nyertek idők folytán dór telepeket. Ez utóbbi vidék nevéről azóta *Doris*-nak neveztetett.

De Doristól keletre is volt még számos görög gyarmat, nevezetesen Lyciában, Pisidiában, Ciliciában és különösen Cyprus szigetén, mely lassankint a phoeniciektől a hellenek birtokába ment át. Salamis városa volt itt főgyarmatuk, hol azonban a phoeniciék isteni tiszteletének kicsapongó szertartásai-ból is sokat kölcsönöztek.

E gyarmatosítások a dór vándorlást követő legközelebbi században létesültek, de a gyarmatvárosok lakói azzal szerettek dicsekedni, hogy mindjárt a trójai háború után alapítottak. De csak az olaszországi Cumae városa állíthatá jogosan, hogy a hasonló nevű kisázsiai aeolisi várostól már a tizenegyedik században alapítottatott, alig egy nemzedékkal utóbb a dór vándorlás után. Virágzása kora a hatodik századba esik Kr. e. s már ezen időben Róma szövetségében diadalmasan harczolt az *etruszkok* és *samnitok* ellen, kiknek támadásait erőlyesen visszaverte.

Ezután egy-két századig szünetelt a gyarmatosítás, és csakis a nyolczadik és hetedik században vett újabb lendületet, midőn a hosszas béke és közjólét folytán a népesség megszaporodván, nem fért meg többé szülő földjén, ekkor újabb gyarmatok indultak ki a szárazföldről, most már éjszak és nyugat felé vevén utjokat.

Ezen újabb gyarmatosításban jelentékeny szerepe volt az euboeai *Chalcis* városának, melynek lakói ügyes érczművesek lévén, oly terület felé irányozták hajóikat, hol a bányászat és kohászat üzésére elegendő anyag találtatott. Ez volt azon háromágú félsziget, mely Macedonia felől a Thermai-öböl és a Strymon folyam torkolata közt a tengerbe nyúlik, s melynek érczgazdag hegyei tág mezőt ígértek a chalcisi polgárok tevékenységének. E félsziget harminczkét városa, mind Chalcist vallá anyavárosának, s maga a félsziget is innen nyerte *Chal idice* nevét. Mindamellett a félsziget két leghatalmasabb városa, *Potidéa* és *Olynth* nem voltak Chalcis gyarmatai, amazt a corinthiak, ezt pedig egy thrák törzs alapította, bár később az utóbbiban hellen nyelv és nemzetiség lőn túlnyomóvá. A görögök vállalkozási szelleme, tovább haladva a thrák part mellékén, még két fontos szigetet ejtett birtokába. *Thasos*t és *Samothraciát*, amazt előbb phoeniciék, ezt pelasgok lakták. Mindkettő gazdag volt érczbányákban, s különösen Thasos szigetén és Thracia szomszéd tengerpartján oly gazdag aranybányák voltak, hogy Thasos lakói innen évenként több mint másfél millió forintnyi értékű aranyat ástak. Megara két fontos gyarmatot alapított a thrák szoros mellett; *Chalcedont* az ázsiai, *Byzancz* városát az európai parton az arany-szarunál.

A corinthiak, városuk kedvező fekvésénél fogva két öböl közt, figyelemeket nyugat felé is fordították, s a jóni tenger szigetein több virágzó gyarmatot alapítottak, melyek közt legfőbb volt *Corcyra*, később több gyarmatváros alapítója. Résztint Corinth, résztint Corcyra gyarmatai voltak még a

Jóni és Adriai tenger keleti partjain, *Ambracia*, *Epidamnus*, *Apollonia* városok, melyek Epirus és Illyria kereskedelmét közvetítették a szárazföldi Görögországgal. Corcyra szigetének egy nagy előnye volt. Magasabb pontjairól meglátszanak az Apennin csúcsai, s minden hajó, mely a Jóni tengeren Görögországból Italia felé evezett, kénytelen volt kikötőjében megpihenni, mi a sziget fontosságát rendkívül növelte.

Italiáról és Siciliáról a görög népnek sokáig téves fogalmai voltak, a hagyományok és mondák, melyeknek egy részét Homeros is megörökítette költeményeiben, vad óriásokról, emberevő szörnyekről, egy szemű, s óriási termetű cyclopokról szólnak, melyek rémületessé tették a görögök előtt a nyugati vidékeket, mígnem egy véletlen alkalmat adott tévhitök megczáfolására. Az athéni Theocles a vihar által Sicilia partjára vettetvén, azon tudósítással jött vissza Görögországba, hogy Sicilia lakói épen nem szörnyek vagy óriások, sőt ellenkezőleg gyenge, harcziatlan faj, s könnyen leigázhatók volnának. Vezetése alatt 735-ben Kr. e. Chalcis városából és Naxos szigetéről számos kalandor indult Sicilia szigetére, kik ott ez évben *Naxos* városát alapították. Nyomdokait a következő évben corinthisk követték, és Archias vezérlete alatt, kit némi balesete kényszerített a kivándorlásra, Siciliába érkezvén, *Ortygia* szigetén a később oly nagy hatalomra emelkedett, *Syracusae* városának vetették meg alapját.

Ezen idő óta Sicilia és Alsó-Italia felé irányultak a görögök gyarmatosítási vállalatai. Az ott lakó néptörzsekkel is ezen idő óta mindjobban megismerkedtek. Négy különböző eredetű népessége volt ekkor Siciliának, a *sicanok*, kikről azt vélik, hogy az ibérekkel rokon nyelvet beszéltek, *siculusok*, kiktől a sziget nevét nyerte, egy ága a pelasg-italiai népcsaládnak, nyelvök a latinnal mutatta a legtöbb hasonlatosságot, az elymiek, kik a sziget nyugati csúcsában Eryx és Egesta városok területét birták, magokat ugyan trójai származásuaknak hirdették, de tetemes barbár elemmel voltak vegyülve; s végre phoeniciek, kik a szigetnek éjszak-nyugati részén több kereskedelmi raktárral és gyarmatvárossal birtak, melyek közt legfőbb volt *Panormus*, a mai Palermo városa. A már megtelepült chalcisiak is, látván a benlakók harcziatlan jellemét, szabadon terjeszkedtek s már megtelepedésök első évtizedében *Leontini* és *Cutana* városokat alapították. A szerencsés kezdet, más gyarmatok alapítására vezette a görögöket; *Megara* hasonlóvárost alapított e szigeten, mely ismét *Selinus* városának adott létet. A rhodosiak gyarmata *Gela* (687) félszázad múlva alapítá *Agrigent* városát, mely a sziget egyik legtermékenyebb részén való szerencsés fekvésénél fogva, nem sokára a hatalmas *Syracusae* versenytársa lőn.

Mind e gyarmatosítások azon időbe esnek, midőn a phoenicieknak élettalálal harczot kellett vívniok a hatalmas Assyria királyai ellen, s nem oltal-

mazhaták elég erélylyel távoleső gyarmatvárosaikat. Később e feladat Karthagónak jutott, csakhogy ez még ekkor nem fejleszté ki annyira hatalmát. Mindamellett Sicilia éjszak-nyugati partjain a peloponnesusi háború kezdetéig a görögöknek csak két gyarmatuk volt: *Zancle* vagy *Messana*, melyet Chalcis és Cumae városok alapítottak, és *Himera*, melyet az előbbi város lakói némi syracusaei gyarmatosokkal egyesülve a phoeniciai területen Panormushoz közel építettek. A phoeniciai uralom ennek folytán mindig szűkebb térre szorúlt Siciliában, s a görögök hihetőleg innen is kiszorították volna természetes elleneiket, ha a sémi gyarmatokat később Karthago nem vette volna pártfogása alá. A hosszas küzdelemben, mely a két culturnép közt több századon át változó szerencsével folyt, végre a rómaiak is beleegyeztek, de Rómának csak roppant erőfeszítéssel és áldozatokkal sikerült Karthago hatalmát a szigeten megtörni, és a görögöket járma alól felszabadítani.

Mintegy félszázaddal utóbb, hogy a görög gyarmatok Siciliát elárasz-tották, Alsó-Itáliában is megindult a gyarmatosítás. Achivok alapíták Italia délkeleti partján Croton, Sybaris és Metapontum városokat, a locrisiak egy hasonló nevű várost, a dórok Tarentet, a hasonló nevű öböl mellett. E gyarmatok rövid idő alatt nagy virágzásnak indultak: Sybaris lakói nemcsak ügyes földművelők voltak, nagy hasznót húzván földjük termékenységéből, hanem mint hódítók messzebb is terjeszkedtek, egymásután leigázták barbár szomszédjaikat, s általok, mint jobbagyaik által műveltették földjeiket, sőt átkelvén az Apennin hegységen, melynek rézbányáit gondosan művelték, s a tyrrheni tenger partjain mintegy huszonöt gyarmatot alapítottak, melyek közt legfőbb volt Posidonia, Neptun isten városa. Példájokat a crotoniak is követték, bár kevesebb eredménnyel.

Tarent alapítása Sparta történetében találja magyarázatát. Az első messenei háború idején a spartaiak fogadást tőnek, hogy addig nem térnek vissza hazájokba, míg ellenségeik felett nem diadalmaskodnak. De nejeik nem várták be visszatérésöket, s időközben oly férfakkal keltek egybe, kik nem tették e fogadást. E házasságból született gyermekek, a hagyomány szerint „*partheniek*”-nyk neveztettek, s mivel a visszatérő hadfiak által a polgári jogokból kizárattak, ebből eredő bosszúságokban fölkerekedtek, s hajóikon Italia partaira érkezvén, *Tarent* városát alapították.

Az olaszországi locrisiak más tekintetben lettek nevezeteseek. Mivel a meghódított siculokat is fölvelték az állam-közösségbe, sok viszály támadt a gyarmatban, mely gyakran véres összeütközésekre vezetett. Úgy látszik két hatalmas párt küzdött egymás ellen, a hódítók utódai, mint nagybirto-kosok, a nemességet képezték, a meghódított, de már hellenesített siculok a köznépet, mely a nemességgel egyenjogúságra törekedett. Ily körülmények közt a locrisiak a delphii jósdától kértek tanácsot, s a Pythia javaslatára,

egyik előkelő polgártársukat. Zaleucost bízták meg, hogy nekik czélszerű törvényeket adjon. Zaleucos megfelelt feladatának, s ezek voltak a hellenek első írott törvényei, a 661-ik év körül Kr. e. Bár nincsenek világos tudósításaink e törvények szövegéről, és csakis idézetekben maradtak fenn egyes töredékeik, annyit ezekből mégis lehet következtetni, hogy szigorúságban Draco törvényeivel versenyezhettek. Zaleucos különösen a már akkor elharapódzott fényűzést szigorúan eltiltotta mind a ruházatban, mind az ékszerekben. Az életmódot illetőleg halálbüntetést szabott arra, ki a hort tisztán iszsa. Ő volt az első a törvényhozók közt, ki büntetőjogi törvényeket alkotott, s a polgári ügyekben a szerződésből származó kölcsönös jogot és kötelezettséget meghatározta. Hogy az újításoknak elejét vegye, azt rendelte, hogy a ki valamely törvény megváltoztatását indítványozza, a közgyűlésen kötéllel a nyakán jelenjen meg, s ha indítványa a többség által elvettetett, rögtön megfojtassék. A hagyomány szerint a törvény valósággal végre is hajtattott, de míg Zaleucos törvényei érvényben maradtak, Locris lakossága ezeknek megtartása mellett folytonos békének és jólétnek örvendett.

A nyugati gyarmatoknak még egy jeles törvényhozója volt, Charondas (Catana városában, Siciliában; a ki egy nemzedékkel később élt, mint Zaleucos. Törvényei sok tekintetben a fentebbiekhez hasonlók voltak, de még mélyebb erkölcsi alappal bírtak. Különösen a családok fentartásáról és erkölcsiségéről bölcsen intézkedett; nevezetes törvénye az, mely azt rendeli, hogy ha a gyermekek rosszul bánnak agg szüleikkel, azokat az állam tartozzék megfenyíteni. Nehogy a polgárok tanácskozását viszályok alkalmával vérengzés szennyezze be, halálbüntetés alatt megtiltotta a gyűlés helyén fegyveresen jelenni meg. E törvényének önmaga lett áldozata. Rablók háborgatták a vidéket és óvatosságból a mezei munkához fegyveresen ment ki. Midőn a városba visszatért, épen közgyűlés tartatott, melyen heves vita folyt. Értesülvén a tárgy fontosságáról, rögtön oda sietett, megfeledezve arról, hogy fegyveresen lép a tanácskozás helyére. Ekkor egyike polgártársainak azon figyelmeztetést intézi hozzá: Charondas, te magad hoztad a törvényt a fegyverviselés ellen, és most magad szeged meg; nem szegem meg — ugymond a törvényhozó, — hanem végrehajtom, és azzal kardját mellébe dőfte.

Charondas törvényeinek jóságáról annyira meg voltak győződve kortársai, hogy Sicilia és Alsó-Olaszország városai közül nemcsak Chalcis gyarmatai, hanem a többi jónok is elfogadták és életbe léptették.

Sicilia és déli Italia birtoka megnyitotta a görögök előtt a Földközi-tenger nyugati medenczejét. Samon és Phocaea tengerészei egész a Herakles oszlopaiig jutottak, ez utóbbiak alapították *Massilia* városát (Marseille) a Rhone folyam torkolatánál a 600-ik év táján, mely idővel a görögök legnépesebb és leghatalmasabb gyarmata lőn nyugaton, s melynek egyszersmind

oly nagy befolyása volt a régi gallok polgárosítására is, hogy Caesar korában a helveták már a hellen betűket használták. Ugyanezen időtájban alapítottatott Zacinthus sziget lakói által Saguntum is Hispaniában.

A görögök vállalkozási szelleme figyelmüket Afrika felé is irányozta. Thera sziget dór gyarmatosai a delphii jósda tanácsára egyik polgártársukat *Battost* egy csapattal Afrika partjaira küldötték, ki 632-ben Cyrene városát alapította, melynek polgárai még más négy várost népesítettek, minek folytán Cyrene területe, az öt város szövetségének nevezetett. Ezen Pentapolis virágzása korában sikerrel folytatott háborúkat mind Egyiptom, mind Karthago ellen. E városok lassankint a szomszéd nomád törzseket alávetették hatalmuknak, és ezek segítségével messze terjedő kereskedést űztek Afrika bel-sejével.

De a vállalkozó görög nép még Egyiptomban is tudott szerezni telepeket. Pszammetik az assyr és ethiópi uralom megszűntével görög kalózok és zsoldosok segítségével győzte le vetélytársait, miért is hálából megengedte a görögöknek, hogy a Nilus deltáján több raktárt és telepet állíthassanak kereskedelmök előmozdítására. E telepek közt legfőbb volt *Naucratis* városa, mely ezen önkényes uralom alatt élő nemzet kebelében önkormányzati jogokkal és saját hatósággal bírt. Naucratis egyike lőn a kor legnagyobb és legnépesebb városainak, s közvetítője a kelet műveltségének, mely innen származott át a görögökhöz. Azon mondák, melyek Herodot szerint Egyiptomból származtatják a görögök vallását, művészetét és tudományát, valamint néhány görög állam alapítóját is, alighanem Naucratisből vették eredetöket. Ily módon érthető, hogy Cecrops és Danaus, valamint a dodonai Zeus papnői is, galambalakban, szintén Egyiptomból jönnek, mert a görögök Naucratisban ismerkedvén meg az egyiptomiak ősrégi culturájával, büszkeséget helyeztek abba, hogy saját művelődésök eredetét ily ősrégi néppel köthetik össze.

A gyarmatok virágzása és műveltsége.

A görög gyarmatok alapításának rendesen két oka volt. Az első mindenestre, hogy a hazai pártviszályok a vesztes félt kivándorlásra kényszerítették, mely ekkép az új hazában megszakított minden összeköttetést az anyavárossal, melyben ellenfelei bírták a főhatalmat. Más alkalommal a túlszaporodás bírta a nép egy részét arra, hogy elhagyván ősi lakhelyét, új hazát alapítson övéinek. Az ily kivándorlás rendesen a jósda tanácsára történt, mely a tényre ez által az isteni szentesítés bélyegét nyomta. A gyarmat elválása szülővárosától ily alkalommal ahhoz hasonlított, midőn a gyermek válik meg a szülői háztól. Elviszi magával a szent tüzet, mely Hestia oltárán égett, elviszi isteneit, az isteni tisztelet szertartásait, kormányformáját, törvényeit, sőt az ősrégi haza nevét is, mely a gyarmatban újra föléled, mint az agg szülő gyermekében. Az anya-

város adja a főnököt, ki a gyarmatot rendeltetése helyére vezérli, hozzá folyamodnak a gyarmatosok még később is, vezért vagy hadi segítséget kérnek, midőn az új államot külveszély fenyegeti. A gyarmat ünnepeire meghívják az anyaváros polgárai, a megjelentek kitüntetőleg fogadtattak, az első hely az övék, az áldozásnál az áldozathús legelső falatai őket illetik. Ellenben az anyaváros is törekszik fentartani tekintélyét gyarmatai felett, úgy tekintvén azokat, mint ugyanannyi hadi állomásokat vagy kereskedelmi raktárakat, melyek az anyaváros érdekeit tartoznak előmozdítani. A gyarmatvárosok gyarmatai hasonló viszonyban vannak saját szülővárosaikhoz, mint ezek a közös anyavároshoz. Ha több ily gyarmat származott ugyanazon várostól, ezek egymáshoz testvéri viszonyban állanak, és rendszeren szövetséget képeznek, melynek feje az anyaváros. Így látjuk Kis-Ázsiában, hol mind a jón, mind az aeoli városok szorosabb szövetségben élnek. A jónoknak közös szentélyök is volt, *Panionium*, hova évenként bizonyos ünnepeken minden város elküldötte képviselőit, kik nemcsak az isteni tiszteleten vettek részt, hanem a szövetség közös ügyeiről is tanácskoztak és hoztak határozatot, mely azonban a szövetség laza természeténél fogva nem igen volt mindnyájokra kötelező, mint az a perzsák támadásánál látható volt, midőn minden egyes város, nem segítette szövetséges társaitól, egy maga küzdött az óriási hatalom ellen.

A kis-ázsiai gyarmatok nem jöttek idegen nép közé, a parti lakók a hellen népnek elszakadt ágai voltak, kik most újra egyesültek testvéreikkel, a félsziget belsejének lakói, lydek, phrygiaiak, károk, lyciaiak, kisebb-nagyobb rokonságban álltak a hellen törzsekkel. Nem is jöttek bárdolatlan, vad állapotban élő népekhez, mert Kis-Ázsia lakói s kivált a tengerparti rokonok már azon időben a művelődés magasabb fokán állottak, mint az európai szárazföld hellen törzsei. Nem lehet tehát csodálni, hogy a gyarmatok a művelődésben vezérül szolgáltak túlparti rokonaiknak. Egy másik körülmény, mely háborítlan fejlődésüket biztosította, volt azon teljes béke, melyet új házájokban élveztek, míg anyavárosaik az egyes törzsek örökös vándorlása folytán mindig harczban állottak, vagy saját törzsfeleikkel, vagy az utánok nyomuló barbár népekkel. Végre a kis-ázsiai gyarmatok mögött Egyiptom és Elő-Ázsia ősrégi culturája teljes virágzásban volt, melyből a tanulékony görög szellem mindent elsajátított, amit céljaira, nézve üdvösnek tartott. Lydia, Phrygia, Babylon, Ninive és Egyiptom régiségeinek átkutatása az újabb időben a képzőművészeteknek oly kincseit tárta fel, melyekről azelőtt a történetírásnak fogalma alig volt. A görög szellem fogékonysága képessé téve a nemzetet e cultura átvételére s tovább fejlesztésére, miután e kölcsönzéseire saját nemzeti szellemének bélyegét nyomta.

A kis-ázsiai görögök földrajzi helyzete is igen kedvező volt. A tengerparton az öblök bemélyedéseinél, a folyók torkolatainál lévén alapítva városaik,

mintegy arra látszottak hivatva lenni, hogy a megettők tertülő belföld gazdag termékeit, más országok és világrészek terményeivel vagy iparczikkeivel cseréljék ki. Ők magok sem hanyagolták el ugyan a földmívelést, de mégis inkább hajózásra és kereskedelemre adták magokat, mely jobb megélhetést és könnyebb meggazdagulást ígért számukra. Miután a phoenicieket mind az Aegei-, mind a Fekete-tengerből kiszorították, a Földközi-tenger kereskedelme egészen kezökbe jutott. Phrygiából hozták a finom gyapjút, melyet saját iparosaik által feldolgoztatván, azzal Európa lakóinak szükségleteit fedezték. Kis-Ázsia déli partjairól az olajat, saját iparosaiknak százféle készítményeit, a görög szárazföld és szigetek borait és gyümölcsét, Chersonesusból a gabonát, bőröket, lent és viaszt, továbbá az aranyport Colchisból, az érczet az Uralból és Armeniából, a füstölő és illatszereket Arábiából, a gyöngyöt, drágaköveket Indiából, a selymet és selyemszöveteket Khinából, az ambrát Corcyrából, a cserépedényeket Athénből, végre Lydia, Babylon és Phoenicia ezerféle iparkészítményeit összehalmozván raktáraikban, ezekkel messze terjedő kereskedést űztek.

E roppant iparos és kereskedelmi tevékenység élén két város állt, Miletos és Phocaea. Míg ez utóbbi nyugaton alapított néhány fontos gyarmatot, Miletos az Aegei-tenger, Propontis és Fekete-tenger partjain szórta el gyarmatvárosait, melyeknek száma a nyolczvanat is meghaladja. A Fekete-tenger déli partján nevezetesebbek voltak; *Sinope*, *Trapezunt* és *Amisos*, a Propontis (Márvány-tenger) és a Hellespont mellékein voltak *Cyzicus*, *Abydus* és *Lampsacus*, éjszakon *Istros*, *Tyras*, amaz a Duna, ez utóbbi a Drieszter torkolatánál, *Olbia* a Bag vagy Hypanis mellett, a Tanaisnek az Aszói tengerbe (Palus Maeotidis) való beömlésénél volt *Tanaüs* városa, a krimi félszigeten, *Theodosia* (Caffa) és *Panticapaeum* (Kertsh).

E helyzetben, s ily viszonyok közt a kis-ázsiai görögök korábban tehetek azért magasabb műveltségére mint barbár népektől környezett szárazföldi testvéreik. Tudomásuk volt Elő-Ázsia és Egyiptom népeinek magasabb kultúrájáról, s míg a kereskedők a kelettel való összeköttetéseik által kincseket, gazdagságot gyűjtöttek, mások, kiket a tudás vágya ösztönözött a keleti országok beutazására, szellemi kincsekkel terhelve tértek vissza hazájokba, annyi új tárgy megismerés, föltárási kíváncsiságukat, értelmük fejlődött, szellemük erősült, s azon voltak, hogy kelet tudományos ismereteit és művészetét honfiaikkal közöljék. Már Herodot előtt több tudvágyó görög férfiú utazott keletre, s Xenophon előtt nem egy katona állt be zsoldosnak, valamely keleti fejedelm seregébe, hogy világot láthasson. Ily módon a kis-ázsiai görög városok közvetítőül szolgáltak arra, hogy kelet kifejtettebb műveltsége az európai görögökhöz átszarmazhatott. A görög betűkről nem lehet kételkednünk, hogy ezek phoeniciai eredetűek, ezt már neveik is határozottan tanúsítják, mert például alpha, beta, gamma a görög nyelvben nem bírnak semmi jelentéssel, míg az

eredeti nevek: aleph, beth, ghimel, a sémi nyelvekben ökröt, házat és tevét jelentenek, és az ős hajdankorban bizonyosan, mint az illető tárgyak jegyei használtattak. Hogy a phoenici betűk eredete Egyiptom hieroglyph írásjegyeiben keresendő, azt jeles aegyptologok a múlt években teljes hitelességgel bebizonyították.* A pénzérték és súly meghatározása, a talentom, mina és obolus féle felosztásával Khaldeából jött Hellasba, míg maga a mina súlyegység neve is (mna) khaldéai eredetű. A napnak tizenkét órai felosztása, az éggömbnek ábrázolása, és a napóra szintén az Eufrát partjáról származnak, valamint általában a görögök csillagászati ismeretei,

PROMETEUS A KAUKÁZUSBAN.

mint a nap útjának körjegyei, *zodiacus*, sőt az erre alapított vallási fogalmak is, a mennyiben a csillagászzal vannak kapcsolatban, szintén Khaldeára utalnak vissza.

Az építészetben és szobrászatban a görögöknél a keleti művészet utánzását látjuk. Már a XII-ik egyiptomi dynastia alatt (2500 év táján Kr. e.) készült sírokon Beni Hasszán mellett, a dór oszlopok alkalmazását találjuk; (I. k. 122. l.) Ninive romjaiban az oszlopok már jón fejezettel jönnek elő. A szobrászatban a legrégibb görög művészek assyr és egyiptomi példányokat

* L. I. k. 236. l. és II. k. 30. l. Ezen tételt legelőször de Rougé helyezte teljesvilágításba. Értekezése a francia t. akadémia évkönyveinek 1874-ki folyamában olvasható. Nézetét Brugsch és Ebers is elfogadták.

követtek, de a mit Ninive vagy Memphis szobrászai, kiket művészi kivitelben a vallás szigorú szabályai akadályoztak, óriási, de erőltetett arányokban véstek ki, azt a görög művészek a múzsa ihlettségével összhangzatos és kellemes formában vitték ki. Az építészet fentartá azon haladás emlékét, melyet a kis-ázsiai görögöknek köszönhetett, s még ma is a dór és jóniai oszloprendszer két különböző építészeti modort jelent, melyek egyike egyszerű és komoly, a másik diszesebb a nélkül, hogy komolysága megszűnt volna. A kis-ázsiai hellen építészet művei közt nagyságra nézve legkitünőbb volt Hera temploma Samos szigetén, és Artemisnek csín és díszre nézve nagyszerű temploma Ephesusban, melyet némelyek a világ úgynevezett hét csodái közé számítanak. Százhusz évig dolgoztak rajta, és építéséhez Kis-Ázsia összes gyarmatai hozzájárultak. Ugyanezen időből való Poseidon temploma, Posidonia városában (Paestum) Alsó-Italiában, melynek ép romjai mai napig hirdetik egykori fényét, és Selinus városának temploma Siciliában. A gyarmatok e tekintetben is megelőzték anyavárosaikat, mert a görög szárazföldön még a hatodik században ily nagyszerű mű nem létezett.

A képző-művészetek mellett a költészet, történet és bölcsészet szintén Ázsiában a gyarmatosok közt fejlődött először magasabb fokra. Jónia szép ege alatt talált termékeny talajra legelőbb az éposz. Smyrna, Chios és Colophon vitatták legtöbb valószínűséggel, hogy Homeros szülővárosai. Az isteni ihlettségű költő nyomán egy hosszú sora támadt az epikus költőknek, kik közül valami húsz vagy harmincznak neve fennmaradt. Cycikus költőknek nevezték, mert költeményeik ugyan azon körben mozogtak, a hőskor és a trójai háború hősei s azoknak viszontagságai képezték költői műveik főtárgyait, többnyire ezen nagy esemény oly mellékkörülményeit énekelvén meg, melyeket Achilles dalnoka elhagyott, a közvélemény azt tartá róluk, hogy Homeros morzsáin táplálkoznak.

Az epikus költészet nyomába lépett az elegia és a lyra. Ném többé a hőskor nagy eseményei azok, melyek a dalnokokat lelkesítik, hanem az egyéni kedély örömei, vágyai és szenvedélyei. E költészet szintén Kis-Ázsia partjain vette eredetét, s három századon át virágzott, oly nemes műveket alkotván, melyekről csak gyenge fogalmat képezhetünk magunknak a fennmaradt töredékek után. Pindar, bár mily nagy költő is, nem feledteti elődeit, bár az idő jobban kedvezett műveinek. *Terpander*, ki a lantnak hét húr adott, *Alcaeus* (Alkaios) és *Sappho*, kik egy-egy versnemnek adtak nevet, nemcsak hazájoknak, Lesbos szigetének s illetőleg Mityléne szülővárosuknak, hanem egész Görögországnak örök dicsőséget szereztek dalaikkal. *Alcman*, ki Spartában élt, erőteljes költeményei által kiérdemelte, hogy Lycurgus államának polgára legyen, a jóni eredetű *Anacreon* és *Simonides* halhatatlan nevet vívtak ki magoknak, bár kevés maradt meg műveik közül.

Egyidőben támadt az elegia is, s e versnemet legelőször az ephesusi Callinos használta, miként Tyrtaeus is harci dalaiban. E versnemet *Mimnermos* alkalmazta később a kedély örömeinek és fájdalmainak kifejezésére, míg a parosi *Archilochos* a jambus vers feltalálója, azt éles satyráiban használta. A hatodik század szülte a bölcsész költőket is, kik tankölteményeket irtak, s bölcsészeti elveket és mondatokat szőttek verseikbe. Ezek közt főbbek *Solon*. Athén törvényhozója, a megarai Theognis, hazája aristokratikus pártjának költője, és *Aesopus*, ki ugyan Thráciában született görög szülőktől, de Samos szigetén élt és itt írta utánozhatlan kedvességű meséit.

De nemcsak a költészet, a prózai irodalom is Kis-Ázsiát vallja hazájának. „Soha a természet oly rövid időközben, és oly csekély téren annyi nagy szellemet nem teremtett, mint a kisázsiai görög gyarmatokban“, mondja a görög régiség egyik alapos ismerője.* És csakugyan igazat kell neki adnunk, ha a jeles férfiak nevein áttekintünk. *Herodotos* Halicarnassusban, *Hippocrates* Cos szigetén, *Thales* Miletosban, *Pythagoras* Samosban, *Xenophanes* Colophonban, *Anacreon* Teosban, *Anaxagoras* Clazomenében születtek, míg Homeros születése felett hét város vitakozott.

Az első prózairók mind a gyarmatokban születtek. *Pherecydes* „Isten-tana“, mely az ősidőkre nézve egyszersmind történelmi kútfőül is szolgál, a hatodik század közepén íratott, s ez az első prózai munka, melyből azonban csak töredékek maradtak fenn. *Cadmos*, hazájának, Milet városának írta történetét, a mileti *Hecataeus* a mityléni *Hellanicos*, és a lerosi *Pherecydes* a történetírásban, mint *Herodotos* előzői figyelemre méltók, kiket a görögök rendszeren *logographok*nak neveztek. Mindamellett *Herodotos* mondható jogosan a történetírás atyjának, ki művének legelőször adta meg a művészi alakot.

A görög bölcsészet csiráit is a kis-ázsiai görögök közt találhatjuk föl. A bölcsészet fejlődése lehetséges volt Görögországban, mivel a vallás nem foglalt magában dogmákat, ingathatlan hittételeket, melyek felett okoskodni vagy kételkedni eretnekségnek tekintetett volna. Nem is volt papi kaszt, mely ha lettek volna is dogmák a vallásban, azoknak szigorú megőrzését kötelességének tartotta volna. Különben ekkor a vallás is hanyatlásnak indult, mert nem volt többé képes a gondolkodók kedély világát kielégíteni. Hogy az istenek emberi alakban képzeltek, ezen anthropomorphismus, nem adott szilárdabb alapot a régibb természeti vallásnak, mely a természeti tüneményeket és elemeket istenítette. Ez emberi alakban képzelte istenségek gyengeségei, és a nekik tulajdonított bűnök és erkölcstelenségek a hitet megingatták mindenkiben, ki a tárgyról gondolkodni elég bátor volt. A tömeg természetesen megmaradt ezen erkölcstelen istenek tiszteleténél, mert ez által saját erkölceinek hiányait

* Barthélémy: *Anacharsis utazása*.

kimentve látta. De a gondolkodók e meséken túl, vagy azoknak rejtélyes értelmében keresték az elhomályosult igazságot. E gondolkodás nem irányult az emberre és annak hivatására, mi közelebb esett volna, hanem az úgynevezett bölcsek mindjárt a világréndszert elemezgették, s annak eredetéről iparkodtak magoknak fogalmat szerezni.

A görögök e régi bölcsek számát olykor hétnek, más alkalommal tiznek mondták; de tulajdonképen csak négy van általánosan valódi bölcsektől elismerve, u. m. a mileti *Thales*, a priénei *Bias*, a mitylénei *Pittacos*, és az athéni *Solon*, míg a többiek inkább kétesek, mint például *Periander*, ki bölcsessége daczára kegyetlen zsarnok volt hazájában Corinthban.

A legelső bölcsészeti iskola Joniában keletkezett, alapítója *Thales* volt, a hatodik században Kr. e. *Thales* első volt a görögök közt, a ki szakítván nemzetének régi legendáival, természeti erőket látott Homeros és Hesiod isteneiben. A vizet tekinté minden dolgok kútfejének, mivel, úgymond, ez minden alakot fölvehet, s a világot körül folyó nagy Oceánban kereste az összes teremtetett lények főökát. De a természeti világból nem mervén kilépni, azt hitte, hogy a mindenség élő szervezet, és az istenek csakis a természet erői és tüneményeinek okai.

Anaximandros, ki a napórát föltalálta, s első készített éggolyót és földgömböt, azon nézetből indulva ki, hogy semmiből semmi sem lesz, a dolgok kútfejéről oly főököt állított föl, melynek lényege, saját erejénél fogva, a tünemények végtelen sorát megteremteni. Ily módon az anyagi helyett bölcséleti főököt állított, s az észlelés helyébe az okoskodást tévé, mely tantételének oly nagy szolgálatot tón.

Más bölcsészek a teremtetett dolgok létökát más-más elemben keresték. Így *Anaximenes* a levegőt vette föl főelemül, s abban találta az élet kútforrását, *Heraclit* a tüzet mondá a lét főökának, és elismerte a természet törvényeinek változatlanságát, bár az anyag alakjai folytonosan változnak is. A születés és halál nem egyéb, mint a parányok egyesülése és elválása, s a természet rendje csakis az egymással ellentétes erők egyensúlyától függ; mind oly fogalmak, melyeknek a tudomány mai állása sem mond ellen. A cretai Apollonia városából származott *Diogenes* még tovább ment, és a mindenséget egy értelmes főök eredményének tekinté, mely annak életet adott, és azt rendezte, de még nem merte ezen létököt az anyagi világtól különböző és önálló lénynek mondani. E magasztos elvet csakis *Anaxagoras* mondotta ki először száz évre *Thales* halála után, ki a fő létököt vagyis az Istent elválasztván az anyagtól, a legfőbb értelemnek, *Nous*, nevezte el.

A kis-ázsiai joniai bölcsészeti iskola mellett Alsó-Itáliában két újabb iskola keletkezett, egyik volt *Pythagoras* iskolája, a másikat Elea városában *Xenophanes* alapította, mely az eleai bölcsészeti iskolának neveztetett.

Pythagoras Samos szigetén született, kortársa volt Thalesnek és Solon-nak, tanítványa Anaximandrosnak. Midőn Polycrates kényuralmat Samos szigetén megalapította, Pythagoras eltávozott hazájából, s több évet töltött keleten s kivált Egyiptomban és Babylonban, mely idő alatt a keleti népek magasabb műveltségét és tudományos ismereteiket elsajátította. Tagadhatlanul meglátszik bölcsészeti elvein a hindu Vedanta bölcsészet befolyása, bár arról nincs tudomásunk, vajjon volt-e alkalma hindu bölcsészekkel érintkezni, vagy tanaikkal közelebről megismerkedni. (I. k. 643 l.) Midőn utazásából visszatért, hazáját még mindig a kényuralom békói közt találta, ott hagyta tehát végkép Samost, és Alsó-Itáliában, a bajvívóiról elhíresült *Oroton* városában telepedett le. Kiindulási pontja ugyanaz, mely tanítójáé Anaximandrosé, csak hogy ezt határozottabban fejezi ki. A változhatatlan fő létok, szerinte a központi tűz vagyis a Nap, mely az élet ura. Az emberek és állatok lelkei a központi tűzből veszik eredetüket, mint halhatatlan sugarak, a halhatatlan istenségből. E lélek az ember születésénél jön a testbe, melyet halálakor ismét elhagy, hogy új lényeknek adjon életet, még pedig érdem szerint magasabbra vagy alacsonyabbra szállva a különböző lények lépcsőzetén. E tant Pythagoras úgy látszik keletről hozta, mert ez a lélekvándorlás hitét foglalja magában. Másik véleménye már inkább hellen felfogást tanúsít. E szerint a lélek két részből áll, az egyik az agyban székel, ez az értelem, *Noûs*, másik a mellben, ez a kedély, *θymós*, amaz halhatatlan, ez utóbbi az erély indító oka, de halandó. Az első csak az embernek sajátja, míg a másodikat az ember közösen bírja az állatokkal.

Pythagoras egész okoskodását a szám- és mértanra alapítja. Nem ok nélkül tulajdoníttatik neki több mértani tétel föltalálása, mint például az is, mely a háromszög átfogójának és befogóinak egymáshozí viszonyát megalapítja, a mely nevérol ma is Pythagoras tantételének neveztetik. Mint állítják azon örömeiben, hogy e tantételt sikerült megoldania, a muzsáknak egy tulkot, vagy mások szerint az isteneknek hekatombát, azaz száz ökröt áldozott. Minden dolognak nemcsak alakját, hanem lényegét is számok és mértani vonalak által határozza meg. A számok törvényhozói a mindenségnek, a világ rendező lelke, mint határozott szám, a tárgy létoka, természete és tulajdonságainak kifejezése. Így lőn e mondat: minden dolog szám, Pythagoras rendszerének alapja. Minden szám csakis az első tíznek ismétlése, a tíz a számrendszer alapja, mert abban minden előbbi szám befoglaltatik. A tíz az egyből származott, az egyes szám, a pont, ez az egység minden dolgok kútfeje, a kettő a vonal, melynek két vége egységben azaz két pontban van meghatározva; a hármas szám a kezdet egyesítése, a térmérték kifejezése, a négyes szám, mint az első négyzet, a testek térfogatát határozza meg. E négy alsó szám összege adja a tízet, mely ez okból a legtökéletesebb szám s az égi testek és élet vezérlő száma. Ebből vont következtetést a vallásos és erkölcsi fogalmakra is. Az Isten,

az eredeti egység, melynek nincsenek részei; az erkölcsi világban az igaz, szép és jó, képezik azon összhangzatot, mely az egységből származik, míg a rút, erkölcsi rossz és hamis azon összhangzatot nélkülözik.

Pythagoras tanai szerint az ember erkölcsi kötelessége belsejében az ellentétek kiegyenlítésére törekedni, s az összhangzatot megállapítani. A testben összhangzat van, ha egészséges, a lélekben ha erőnyes. A betegség a test összhangzatának megzavarása, melyet rendes életmód által lehet legyőzni. Ez okból tanítványainak mértékletességet ajánlott ételben, italban és a testi gyönyörökben; megtiltotta nekik a húsételek és halak élvezetét, és csakis növény edelt, mézet, kenyeret és salátát ajánlott. Pythagoras tanai ezen részét hihetőleg keletről hozta, miután hasonló törvényeknek voltak az egyiptomi papok és a brahminok elávetve Elő-Indiában. De még más szabványai is keletre emlékeztetnek; így például a perzsáknál Ormuzd hívői tisztátalanokká lettek, ha levágott hajra vagy körmökre léptek, épen úgy beszenyezi magát az is, ki a halotált megérintette, vagy valamely tisztátalan állat húsából evett.

Az embernek azonban kiváltképp lelkében kell az összhangzatot megállapítani. Ezt szintén az ellentétek kiegyenlítése által érheti el. Önuralom, a vágyak és szenvedélyek megfékezése hozza létre az emberben ezen összhangzatot, melyet a vágyak és szenvedélyek megzavartak. A szenvedélytelen nyugalom képezi életünk boldogságát, és ezt az élet minden körülményeiben fenn kell tartanunk. Pythagoras fő elve volt, hogy a lélektől el kell minden tisztátalanságot hárítani, kimenteni a szenvedélyek és testi benyomások hatalma alól, s így az istenséghez tenni hasonlóvá, hogy ennek kebelébe térhessen vissza, a honnan származott; mert a lélek az istenség része, s az ember halála után megtisztulva csakis hozzá térhet, mint örök forrásához. De ha nem tisztul meg a lélek földi életében, mi történjék vele? E kérdésre Pythagoras maga nem adott világos feleletet, de tanítványai állítólag az ő tanai nyomán rendszerökbe fölvettek a lélekvándorlás eszméjét.

Midőn egy alkalommal Pythagoras, így beszél legalább egyik kortársa, Xenophanes, látta mint vernek egy ebet, ennek jajgatásán megindulva felkiáltott: „Ne bánts, úgyimond, és ne verd a szegény ebet, egy jó barátom lelke lakozik benne, hangján ismertem meg!” Mások beszélnek róla, hogy Argosban egy trójai pajzsot pillantván meg, könnyezni kezdett, mert ez hajdan az ő pajzsa volt, midőn mint Euphorbos a trójaiak sorai közt harczolt. Állítólag azt hitte volna magáról, hogy már ötödízben él a világon.

Pythagoras különben a nyilvános életben is szerepelt. Maga körül tanítványokat gyűjtött, kik három fokú társulatot képeztek, melybe csak hosszabb próbaidő után lehetett fölvetetni. A fő föltétel volt a hosszabb hallgatás, mely az első fokra érdemesíté a beavatandót. E társulat segélyével azután nagy befolyást gyakorolt nemcsak új hazájában, Croton városában, hanem Tarentben,

Locrisban, Metaponthan és más itáliai görög államokban. Bár azon zavarok közt, melyek Crotonban bekövetkeztek, miután ennek polgárai az elpuhult és gazdag Sybaris városát feldúlták, társulata feloszlott, és tanítványai közül sokan megölettek, tanai nemcsak a társulatot, hanem őt magát is túlélétek, s igen elterjedtek az egész görög világban. Innen következett, hogy személye körül egész mondakör keletkezett, melynek kódén át nem lehet mindig tisztán megkülönböztetni, mi származik rendszerében egyenesen Pythagorastól, s mit

OLYMPIAI ZEUS.

csempészték abba tanítványai? Jóslatokat és csodatételeket is tulajdonítottak később neki: parancsolt a viharok és meggyógyította sok ragályos betegséget. Ezen állítások azonban nem annyira a tények valódiságáról, mint inkább az embereknek a csodálatos iránti hajlamukról és hiszékenységről tesznek tanuságot.

A harmadik ó bölcsészeti iskola szintén Italiában *Elea* városában keletkezett. Alapítója *Xenophanes* volt, ki Colophon városából költözött ide. Az

eleai iskola sokáig virágzott, tanait később Zeno, Parmenides és kivált Pyrrhon fejtették tovább. Ezen iskola tanai szerint, a világegyetem örök és változhatlan s azon tűnemények, melyek mozgást és változást jeleznek, csakis az emberi felfogásban lelik magyarázatukat s nem egyebek, mint látszat, mely az észlelő felfogása szerint változik. Az egész természet isten, mint minden létezőnek foglatatja. A természet látható jelenségeit ugyanannyi alsóbbrendű istenség közt osztani föl nem egyéb, mint az egy istent lealacsonyítani, ki mindent magában foglal, a mi létezik. Csak egyetlen lét van, és az észlelt változások csakis a létnek különböző módosításai. Ez pantheismus, vagyis az össz-istenség hite, mely azonban önmagának ellenmond, mert ugyanazon lényeg véges és végtelen, mozgó és mozgás nélküli volna, mi logikai képtelenséget foglal magában. Így már érthető, hogy Xenophanes fölveti a kérdést: vajjon az ember képes-e magára hagyatva az igazságot felfogni és megérteni? E kérdés után azon eredményre jut, hogy miután érzékeink is csalódnak, az emberi értelem nem képes a világot és az isten lényegét fölfogni, de ha nem is juthat el egészen az igazság ismeretére, legalább azt némileg megközelítheti. Miután azonban minden ismeretét ismét kétségbe vonta, ezen iskola nem juthatott pozitív eredményre.

A gyarmatok veszélyei és hanyatlása.

A görög gyarmatok Kis-Ázsia nyugati partjainak kivételével barbár népek között alapítottak, hol csak rendkívüli eszélylyel tarthatták fenn magukat a barbárok támadásai ellen, kik a rövid idő alatt felvirágzó görög városok összegyűjtött kincseire s felhalmozott gazdagságára mohón áhitoztak. Míg egyrészt a gyarmatok kormányainak egyik fő törekvése volt, hogy barbár szomszédaikkal a mennyire lehet barátságos és kölcsönös érdekeken alapuló kereskedelmi viszonyaikat épségben fenntartsák, a polgároknak folytonos éherséggel kellett őrizni a megtámadások ellen falaikat, úgy hogy a kard alig pihenhetett meg hüvelyében, s fegyverzetőknek nem volt ideje megrozsadásodni. De a kölcsönös barátság és jó viszony mellett a barbároknak arról is meg kellett győződnie, hogy véletlen támadásuk mindenkor erélyes ellenállásra fog találkozni.

A folytonos veszély érzete, a mint egyrészt vigyázókká tette a gyarmatokat, úgy a szomszéd barbár törzsekben tiszteletet ébresztett a hellenek harczias vitézsége és szellemi fensőbbsege iránt. Idővel ők is belátták azon áldásos befolyást, melyet egy görög gyarmat ipara, kereskedelme és műveltsége által a vidékre árasztott. Máskép állt a dolog a kisázsiai görög gyarmatoknál. Ezen a művelődés magasabb fokán álló szomszédaiktól egyetmást inkább eltanulhattak, mintsem ők közölhették volna velök szerény ismereteiket.

Függetlenségök csakis addig tarthatott, míg Lydia nagyobb hatalommá

nem lön, a midőn gazdagságuk és kereskedelmi fontosságuk az ország királyainak birvágyát fölébresztette. Gyges utódai örökös harczot vívtak a gyarmatvárosok ellen, míg a hatodik század közepén Croesus egészen hatalma alá kerítette, noha épen az volt a gyarmatok virágzásának kora. Midőn 548-ban Lydia elbukott, Cyrus vezére, Harpagus a kisázsiai görög városokat is meghódította, s ezóta a platéai és mycaléi csatákig a perzsa birodalom egyik gazdagabb satrapiáját képezték. (I. k. 431. és 528. l.)

Ha a földközi tenger nyugati medenczéjébe tekintünk, déli Itáliában, mely nagy számú görög gyarmatai miatt Nagy-Görögországnak is nevezetett, a hatodik században két igen hatalmas gyarmatot találunk, ezek *Croton* és *Sybaris* városa. Főkép ez utóbbi tűnt ki gazdagsága, rendkívüli fényűzése és fegyveres ereje által. Mint állítják, szövetségeseivel s a meghódított siculusokkal együtt 300,000 fegyverest bírt a csatatérre állítani, s azok közt több mint 5000 lovag volt; míg Athén virágzása legmagasb fokán csak 1200 lovagot számíthatott. Míg Zaleucos törvényei érvényben voltak, a város minden külveszély ellen polgárainak karjai és vitézsége által biztosítottnak vala mondható. De az elharapózott fényűzés és elpuhultság folytán a bölcs törvényhozó intézkedései feledésbe mentek, s az állam csakis addig tarthatá meg függetlenségét, míg edzettebb és harcziasb szomszédja *Croton* nem támadt ellene. De ha ama fényűzés és elpuhultság leírását olvassuk, nem fogunk csodálkozni azon, hogy *Sybaris* végromlása oly gyorsan bekövetkezett. Az előkelő ifjuság elhanyagolva a testedző torna- és hadi gyakorlatokat, kéjekben és gyönyörökben tölté napjait, bíborba öltözött, fürteiben arany fejdísz-t viselt, a vagyonosabbak általában miletosi szövetből készítették öltönyeiket, a lovagok ünnepélyek alkalmával a pánczél fölött sáfránszínű díszöltönyt viseltek. A fényűzés különböző találmányai *Sybaris* polgárainak tulajdoníthatnak, a meleg fürdők javítása, a gőzfürdők használata, ölebek tartása, lovak mesterséges idomítása, mind *Sybaris*ból veszik eredetöket. Azt állíták róluk, hogy egy-egy rózsalevél elhajlása a sybarita párnájában már annak fájdalmas kínokat okozott. Ezekhez járultak a folytonos lakomák és éjjeli tivornyák, melyekben nemcsak az előkelők vettek részt, hanem gyakran még a köznép is megvendégeltetett. Mindamellet az alsóbb néposztályban, a kisbirtokosok közt nagy elégtelenség támadt a gazdagok és előkelők ellen, mi végre forradalomra vezetett, s 520-ban Kr. e. a két osztály közt a polgárháború kitörvén, az előkelők közül mintegy 500 család elűzetett, nagy terjedelmű birtokaik pedig a szegényebb sorsuak közt osztattak el. De a köznép nem sokáig örvendhetett a kivívott sikernek, a néppárt vezére *Telys* a főhatalmat kezébe kerítvén, rövid idő alatt zsarnoki önkényt gyakorolt a város összes polgárai felett.

Az elűzött aristokrata családok *Croton* város polgáraihoz folyamodtak

segélyért. E városnak kevésbé kedvező vala fekvése. Földjének talaja nem volt oly termékeny, a terület is csekélyebb, és csakis a tarenti öböl nyugati partjaira szorítkozott, éjszakon a Hylis folyócskától a Sagros torkolatáig. Mostohább viszonyaik s déli harczias szomszédjaik nem engedték ernyedni a crotoniak hadi erélyét; Zaleucos törvényei nálok teljes érvényben voltak, s míg a sybariták az ernyesztő fényűzésnek engedték át magokat, Croton lakói az atletikai gyakorlatokban edzették erejüket. Igen gyakran crotoniak voltak a győzők az olympiai térségen, s a leghíresebb atletája Görögországnak, *Milo*, crotoni származású volt, ki több diadalt nyert, mint bármely bajvívó annakelőtte és utána. Csodás dolgokat beszéltek erejéről kortársai. Egy alkalommal egy négy éves bikát vett vállaira és végigvitte az olympiai versenytéren; ha almát fogott a markába, azt senki sem volt képes kivenni, noha olyan gyöngéden fogta, hogy az alma épen és sértetlen maradt. Étvágya is egyensúlyt tartott e rendkívüli testerővel: husz font hús, ugyanynyi kenyér s annak megfelelő bormennyiség volt mindennapi eledele.

Croton városában nem volt demokratikus kormányforma, hanem a nagybirtokosok közül választott s ezer tagból álló tanács gyakorolta a főhatalmat. Bár az alsóbb néposztályban ezen uralom ellen szintén mutatkozott elégtelenség, de az előkelők hatalma, miután Pythagoras és az ő nagy számú tanítványai is e párthoz tartoztak, szilárd alapra volt fektetve. Ily viszonyok közt Sybaris száműzött aristocratái Crotonban szives fogadtatásra találtak, de miután *Telys*, Sybaris zsarnoka, kiadatásukat követelte, s a crotoniak azt határozottan megtagadták, a két szomszéd görög állam közt kitört a háború. Sybaris városa mintegy 300,000 katonát állított ki a csatákra, mely nagy haderő ellenében Croton városának serege alig tett többet 100,000-nél, csakhogy amott pulyaság és kényelemszeretet lankasztá a harczosok erejét, míg itt a férfias gyakorlatok által edzett erély és vitézség szerzett fölényt a hadseregnek. A híros *Milo* volt a sereg vezére, ki, mint egy második *Hercules*, oroszlánkaczagánynyal vállán, s rettentő buzogánynyal kezében vezette a csatába harczosait 510-ben Kr. e. A Traeia (Trionto) folyócska partján történt az eldöntő ütközet, mely a sybariták teljes legyőzetésével végződött. A győző crotoniak nem ejtettek foglyokat, hanem a menekülő sybariták közt roppant mézsárlást vittek véghez. Ezeknek nem használt többé, hogy a vereség hallatára a feldühödött nép *Telys* zsarnok házára rontott, s őt családjával együtt üldözőbe vevén, még a templomokban, az istenek oltárainál is, a hova menekültek, irgalom nélkül fölkoncolta. Hetven napi ostrom után Sybaris város bevéttetett s földig romboltatott; lakóinak egy része menekült ugyan, de a nagyobb rész fogságba jutván, Sybaris elpuhult fiai rabszolgául adattak el.

Ezen idő óta Croton lőn az alsó-italiai görög városok közt a vezérlő állam, de a hódítók közt ekkor a belviszályok kezdetek dúlni, s a köznép bizonyos

Cylon nevű demagog által föllázítva azon követeléssel lépett föl, hogy az elfoglalt Sybaris területe a nép közt osztassék föl, e város alkotmánya demokratikus alapra fektettetvén, az ezer előkelő uralma megszüntetessék, s a tisztviselők az egész nép által választatván, hivatali évök elmúltával a közgyűlés által számadásra vonathassanak. A tanács ellentállt a nép követelésének, minek heves lázadás lőn következménye. *Cylon* kezébe ragadta a főhatalmat, az előkelők megfosztattak uralmuktól, *Pythagoras* tanítványai közül sokan megölettek, mások a nemesség egy részével együtt a városból száműzettek. Azonban *Cylon* uralma sem tartott sokáig, rövid idő múlva az előkelők pártja ismét a hatalom birtokába jutott, s most a néppárt vezérférfiai küldettek számkivetésbe. Végre *Cleinas* egybegyűjtván a száműzötteket, a rabszolgák segélyével, kiket fölfegyverzett, elfoglalta a várost, és miután az előkelők egy részét megölette, másokat száműzött, kényuralmát *Croton*ban megalapította 490-ben Kr. e.

Croton városa nem sokáig tarthatá meg szerepét, mint az alsó-italiai görög városok vezérő állama. Annyiban sikerült egyesíteni a gyarmatokat, hogy *Hera* istennő oltára körül bizonyos ünnepeken az isteni tiszteletre egyesültek, de a kötelék nem volt eléggé szilárd, hogy politikai szövetséget hozzon köztük létre. Erre azon időben nagy szükség lett volna, mert az itáliai népcsalád *umber-sabel* törzsei mind jobban délfele kezdettek terjeszkedni. *Cumae* és *Posidonia* városok a *samniták* hatalmába estek, a *lucanok* és *bruttok* pedig az egész félszigetet meghódították *Beneventum*tól egész a messinai szorosig; de a másik oldalon *Tarent* városa is a japygokkal szemben szorult állapotba jutott, s ezen előrenyomuló ősz-italiai nép ellen folytonos önvédelemre kényszerítettetett.

Míg a görög gyarmatok két világrészben, Ázsiában és Afrikában a perzsa nagyhatalom nyomása alatt kénytelenek voltak meghajolni, Itáliában pedig, miután egymást gyengítették, az itáliai népek ellen kellett folytonosan védekezniök, még Róma hatalma alá nem jutottak. Siciliában tovább tartott a görög gyarmatok virágzása, sőt egyes városok, mint *Agrirent*, *Gela* és kivált *Syracusae* időközönként még hódítólag is léptek föl.

Hasonló jelenségeket látunk e gyarmatvárosokban is, mint az anyaországban. Az állam alapítása után rendesen a földbirtokos nemesség kezében van a főhatalom; de midőn ez nyomasztólag nehezedik az alsóbb néposztályra, a nemesség valamely nagyravágyó tagja hasznára fordítván a köznép elégtelenségét, ennek támogatásával elűzi az előkelőket, s a kényuralmat kezébe ragadja. Hosszabb viszályok után ily módon jutott *Gela* városában az 500-ik év táján *Hippocrates* is a főhatalom birtokába. A nép fiaiból és a siculusok közül toborzott zsoldosaival nemcsak hazája felett alapítá meg uralmát, hanem a jon gyarmatokat is egymásután meghódítván, uralmát éjszakon egész a messinai szorosig

terjesztette ki. Samosi kivándorlókkal egyetértve, kik ravaszság által korábban Zancle városát keríték hatalmukba, a régi lakosok kizárásával, a várost elfoglalta, sőt egy nagy diadala után Syracusae városát is birtokába ejtette volna, ha Corinth és Corcyra által előhaladásában meg nem akadályoztatik vala.

Agrigent (Agragas) története kevésbé ismeretes, annyit említenek az ókori írók, hogy a hatodik században jelentékeny szerepet játszott a sicíliai dór gyarmatok közt. E század közepén *Phalaris* kényuralma alatt volt, ki vad kegyetlensége által tette hirhedtté nevét. Agrigent, mint Gela gyarmata eleinte ugyanazon állami intézvények birtokában volt, mint anyavárosa, s a főhatalom a dór nemesség kezében pontosult össze. *Phalaris* lőn megbízva, hogy a város fellelgvárában Zeus templomának építését vezesse. Ez a számos, parancsai alatt álló munkások- és siculusokból szedett zsoldosai által magát a fellelgvár birtokába helyezvén, kényuralmát megalapította. Szerencsés háborúk által, melyeket a siculusok ellen folytatott, fényt és gazdagságot szerzett, s hatalmát a sziget tetemes részére kiterjesztette. De uralma saját városában vad és kegyetlen volt. Érczbikát öntetett, s elleneit annak gyomrába vettetvén, tüzet gyújtatott alája, gyönyörködve szerencsétlen áldozatainak a fájdalom és kínok által kisajtott kiáltásain. Másokat forró vízben főzetett meg, ismét többeket különféle kínokkal végeztetett ki. Némely történetíró a phoeniciai Moloch cultusát látja csak az eljárásban, s az érczbika gyomrába vetett szerencsétlenek csakis e vérszomjas phoeniciai istenségnek áldozatai lettek volna. De az ókor írói máskép vélekedtek e zsarnok felől, ki kegyetlensége által két évezred átkát érdemelte ki.

Syracusae, mely alapítása óta folytonosan emelkedett, Gela városától kapta első kényurát. Hippocrates halála után honfiai visszaállíták a köztársasági alkotmányt, de Hippocrates hadserege másként gondolkodott. Gelo volt legtekintélyesebb vezére, ki a sereget a nemesség ellen vezetvén, a várost elfoglalta, és Hippocrates fiainak mellőzésével a főhatalmat kezébe ragadta 488-ban. Elődjének nemcsak foglalmányait tartotta meg, hanem seregét is oly tekintélyes számra nevelte, hogy ennek segítségével döntő szerepet játszott az egész szigeten. Hadihajóit 200-ra szaporította, melyeken több mint 40,000 katonát tartott. Már ekkor nagy tekintéllyel bírt a görögök közt. Syracusae városában ezen időben forradalom ütött ki. Az alsóbb rendű polgárság és a földművelők egyesültek a hatalom birtokában levő nemesség ellen, és azt a városból kiűzték. A menekültek Gelot hítták segélyül, ki seregével a város falai alatt megjelent. De a nép is belátta, hogy ily hatalmas fejedelem kormányja legbiztosabb támasza a nemesség zsarnoksága ellen, s így Gelo minden ellentállás nélkül ronthatott be a városba, melynek kapuit a polgárság önkényt megnyitotta 485-ben. Gelo kormányférfitüi belátással fölismerete

Syracusae fekvésének előnyeit, s elhatározá a tengerparti várost tenni székhelyévé. Hogy pedig a város lakosságának számát emelje, Gelo lakóinak egy részét, valamint Camarina és Catana városok jobbmódú polgárait Syracusaeba telepítette. De mivel a város eddigi területe ennyi új lakost befogadni nem volt képes, egy új városrészt is alapított, s így Syracusae későbbi nagyságának alapját vetette meg.

III. FEJEZET.

SPARTA ÉS PELOPONNESUS DÓR ÁLLAMAI.

Laconia Lykurgus előtt.

A Peloponnesus egyik legjellemzőbb alakzatát az Eurotas völgye mutatja föl. Az arcadiai felföldről két párhuzamos hegylánc vonul délkelet felé, Taygetos nyugaton és Parnon keleten, mindkettő mélyen bevágódván a tengerbe, hosszas félszigetet képez, s az előbbi a *Taenarum*, a második a *Maleai* hegyfokban végződik. A két hegylánc alakulása nagy különbségeket mutat föl. A Taygetos meredek összefüggő hegygerincz, mely falként zárja el Laconiát Messenétől mély zugokkal, de egyetlen harántvölgy sem szakítja félbe tizenöt mfnyi hosszú vonalát, míg a jóval alacsonyabb Parnon inkább széles hegyhátat képez erdővel borított lejtős oldalakkal. E két hegylánc közt folyik az Eurotas, mely felső völgyeiben rohanó sebességű, de később, a mint Arcadia bércei közül a síkságra lép, lassodik folyása és sűrű nádasok közt, alacsony partok által bezárva, mintegy tíz mfdet tevő folyása után ömlik a laconiai öbölbe.

E völgy a két magas hegylánc által mintegy két fal közé zárva, egész nyáron védtelenül van kitéve a tropikus nap sugárainak, melyeknek hőségét még szellő sem mérsékli, s míg a völgyben a meleg majdnem afrikai, a Taygetos hegység ormait gyakran a nyár közepén is még hó és jég borítja. A völgy maga eléggé termékeny, de már a hegy oldalain a földmívelés sok munkát és fáradságot igényel. A Taygetos hegységben, igen nagy magasságban platánok közt megterem a szőlő, s némely lejtőin jeles bor szüretett, melyet Alcman és Theognis is megénekelték.

A Taygetos hegység gazdag volt érczekben, melyek a harczias népnek nagy előnyére szolgáltak. Az egész terület egy várat képezett, melyet könnyű volt megvédeni, mert abba csakis éjszaknyugatról vezetett nyílt út, a többi oldalról csak néhány szoros metszette át a hegylánczokat, hol csekély erővel nagy hadtestet is föl lehetett tartóztatni. Nyugatról a Taygetos hegységen át csak egy ösvény vezetett, mely oly szűk volt, hogy alig vala járható. Mindezen utak és ösvények Spartához vezettek, s így könnyen is voltak védhetők.

Laconia első királya a hagyomány szerint *Lelex* volt, s az ország ennek nevééről *Lelegia*-nak neveztetett. Úgy látszik tehát a pelasg-italiai népfajból legelőször azon vegyes törzsek lepték el Laconiát, melyeket a görögök lelegeknek neveztek. Lelex unokája Eurotas, vagyis maga a folyam ásta azon csatornát, mely a völgy mocsárvizét a tengerbe levezette. Eurotas leányát, Spartát nőül adta Lacedaemonnak, ki Taygete és Jupiter fia volt. Ezeknek fia volt Amyclas, a hasonló nevű város alapítója. Ebből kiderül, hogy mind e mondai nevek a tartomány természeti viszonyaiból veszik eredetüket, mint azt már fentebb is mondottuk. Lelex egyik utóda volt *Tyndareus*, a *dioscurok*; Castor és Pollux, Helena és Clitaemnestra atyja.

Midőn a dórok élén a Heraclidák visszatértek Poleponnesusba, Laconia a villámsujtott Aristodemus fiainak, Proclesnek és Euristhenesnek jutott osztályrészül. De mivel a laconiai két uralkodóházat *Agidák*-nak és *Europontidák*-nak nevezték, a hagyomány e különbségeket ki akarván egyenlíteni, azt adta hozzá, miszerint Procles fia volt *Agis*, Eurosthenesé pedig *Euripon*, s utódaik ezektől nyerték nevüket.

De a hagyomány nem felel meg egészen a történelmi valónak, Laconiában már a legrégebb időktől fogva sok mindenféle nép keresett és talált magának hazát. Legelsők lehettek az árja fajból a lelegek, kik hihetőleg már beköltözések alkalmával ősrégi bennszülött fajra akadhattak, mely talán még a mivelődés igen alacsony fokán lévén, köszközökkel élt, s melyet, némi téves felfogás után az elnevezést saját őseikre alkalmazva, a görögök makkfalónak neveztek. Azután jöttek a tenger felől phoeniciek, kik Cythera szigeten telepedvén le, Laconia partjain a bíborkagylót halászták. Ezeknek az Eurotas völgyében is lehettek telepeik, legalább Amyclae városa már a legrégebb időben híres volt bíborszöveitéről. A phoenicieket más görög törzsek, az achivok követték, kik hódítókként léptek föl az Eurotas völgyében, s míg az idegen fajú phoenicieket elűzték a területről, a rokon lelegeket leigázták és földjeik művelésére alkalmazták; mert a dórok beköltözések alkalmával már e viszonyokat, mint fennlevőket, találták, s a régi népesség ezen osztályozásán nem is változtattak. De a dórok beköltözése előtt még más népek is kerestek e mély völgyzugban menhelyet; nevezetesen Boetiából jöttek a boeotok által elűzött cadmeiek és minyek, kik a Taygetos hegység szakadécai közt vonták meg magokat, s ott őrizték meg függetlenségüket, míg a dórok által kivándorlásra nem kényszerítették.

Ily módon az Eurotas völgye azon időben, midőn a dórok Arcadia hegyei közül leszálltak, többféle törzs által volt népesítve, kik részint tengeren, részint szárazon vándoroltak be. A dórok hihetőleg legelőbb azon magasabb fensíkot foglalták el, hol Eurotas folyó Arcadia bércei közül a síkságra lép. E telep birtokában azon szorosok felett is uralkodtak, melyek

az Eurotas völgyéből Argos és Messene felé vezetnek. Később, azonban folytonos harcok közt, melyeknek emlékét csak homályosan tartá fenn a hagyomány, leszálltak a síkságra, és Amyclae város közelében tábort ütöttek, ebből alakult Sparta városa, mely virágzási korában is inkább táborhoz, mint városhoz hasonlított, mert még az ókori városok főkellékét, a várfalakat is nélkülözte. Amyclae városa sokáig legyőzhetlen akadályul szolgált a dórok további terjeszkedésének. Ennek ellenében azon halmokon, melyek az Eurotas jobbpartján vannak, állt táboruk, öt részre vagyis öt falura osztva, melyeknek egyesüléséből alakult fővárosuk, Sparta. A fővárostól nyugatra, a síkság szántóföldjei, eperfa-csalitjai, füge- és olajfa-berkei felett emelkednek Taygetos legfőbb csúcsai, melyeknek magassága a 8000 lábat eléri. A magas hegység keleti oldala a város felett mintegy 2000' magas és igen széles párkányt képez, mely gabona és szőlőtermesztésre igen alkalmas lévén, gondosan műveltetett. E felett emelkedik meredeken a Taygetos hegyláncza, melynek azonban oldalait még közel 5000' magasságig különféle széles levelű erdei fák, mint tölgy-, cser-, bükk- és gesztenyefák borítják. A számos patak, mely a magasról lerohan, mély szakadásokat és árkokat képez az élősvi növények által körülfolyt fák közt, s e nagy kiterjedésű erdőség zugai és szakadécai közt nagyszámú medve, farkas, gím, vadkecske és vaddisznó tanyázott, mind megannyi tárgya a spartaiak testedző vadászati mulatóságainak.

Ha a dórok a Laconiában talált achivok és lelegek felett ohajtották is a hódításból származtatható jogukat gyakorolni, az ország viszonyai, mint azokat az ókori írók tudósításaiból ismerjük, nem engedik azt következtetni, mintha a viszonyok egyenesen a hódítási jogon alakultak volna meg. A királyok a hagyomány szerint Heraclidák voltak, kik a dórok segítségével őseik örökét foglalták vissza, s a kik ennél fogva tiszteletben tartották elődeiknek a hagyomány által megszentelt emlékeit. Azon halmok egyikén, hol Sparta épült, Athene istennő temploma mellett volt Tyndareus király sírja; az Eurotas partján, a spartai köztér közelében, hol a dórok gyűléseit tartották, kis berek terült, s ebben voltak a dioscurok, az achiv törzs védszentjeinek oltárai, az Amyclae felé vezető úton volt nejeik, Leucippos leányainak szentélye. Ha az Eurotas Babica nevű hídján átment a vándor, a Parnon egyik hegyét a Menelaus meredek szirtjét látta maga előtt, melyen Menelaus és Helena sírjait mutatták neki, ezek mögött az árnyas erdőben nyugodtak állítólag a dioscurok hamvai.

Ha tehát ezen első letelepedés a hódítás alapján létesült is, a foglalás további fejleményei inkább békés térfoglalásra, mintsem erőszakos hódításra utalnak. Heracles utódai, midőn Laconiát, mint őseik örökét elfoglalták, nemcsak az őket követő dórok fegyverére támaszkodtak, miután nem jöttek ide-

gen nép közé, s így természetesen nem is mellőzhették egészen achiv törzsrakonaikat. A dórok képezték a fegyveres erőt, ők hódították meg az országot, és szolgálataik jutalmául a meghódított földből telkeket kaptak, hogy azoknak jövedelméből megélhessenek. De e mellett a régi achiv lakosság előkelői képezték a királyok udvarát, s régi állapotukban változatlanul megtartattak. Valamint a régi hazai istenségek papsága, úgy az achiv állam udvari tisztségei is ugyanazon családok kezében maradtak. A Talthybiad-nemzetség tagjai még a későbbi időkben is viselték az államhírnökök hivatalát, mint őstük, Agamemnon korában. Az achivok hajdan a Pelopidáknak fizették az adót, az új államviszonyok közt, mint körülalakók, *perioikoi*, ugyanazon kötelességgel tartoztak Heracles utódai iránt, s nemcsak az adót fizették, hanem, mint azelőtt, rendes hadi szolgálatot is teljesítettek, s midőn a király elhunyt, kötelességszerűleg megjelentek a temetési szertartáson.

Mindamellett több oly nehézség merült föl e viszonyokban, melyekből hosszas viszályok keletkeztek. A dórok, mint a két király fegyveres támasza, magokat hódítóknak tekintették, s bár jutalmul tetemes földbirtokot nyertek, lassankint azon állást foglalták a régibb lakosság irányában, minő hódítók és meghódítottak közt szokott lenni. Harcias büszkeségökben megvetéssel tekintettek az achivokra, s rossz néven vették királyaiknak, hogy az udvarnál a meghódított nemzetségek tagjai oly nagy befolyással bírnak és kitüntetésekkel élveznek. Nemsokára kölcsönös gyűlölet választá el a két népet egymástól, s a dórok e gyűlölet folytán az elnyomottak kitörésétől csakis folytonos éber figyelem által óvhatták meg magukat. Mindig fegyver alatt kellett állaniok, mintegy táborba szállva ellenséges földön, s ezért fővárosuk Sparta csakis állandó táborhelyet képezett.

Ehhez járultak később a két királyi ház közt kitört viszályok, melyek az országnak még eddig meg nem állapodott viszonyait teljesen zavarba hozták. A dórok közt eredetileg legalább Lycurgus intézkedéseiből azt következtethetjük, egyenlőn vala a nekik átengedett terület felosztva, a zavargások idejében ezen egyenlőség megszűnt, egy részök meggazdagodott, sokan szegénységbe süllyedtek. A szomszéd népek elérkezettnek látták az időt Laconia területét megtámadni. Cynuria lakói ismételve törtek be mind Argosba, mind Laconiába, Sparta királyai azonban a külellenséggel szemben lemondván minden belvillongásról, Cynuria területét elfoglalták. De mivel erre Argos is vágyott, az érdekek ezen összeütközése képezte csiráját azon hosszas ellenségeskedéseknek, melyek a két állam közt majdnem szakadatlanul folytak.

Még egy káros befolyása volt e zavargásoknak Laconia állami és társadalmi viszonyaira. Éles ellentét fejlődött ki a hódító dórok és a meghódított achivok közt. A királyok vagy legalább az Agidák családja összpontosítá az

ország közepén a dórokat, mint a hatalom támaszait, kik most egészen elkülönözték magokat az ország korábbi lakóitól, s államot tettek az államban, melynek eddig csakis fegyveres erejét képezték. Úgy látszik ekkor indult meg az ország második meghódítása. De ez nem volt hosszas harczok és küzdelmek nélkül kivihető. Laconia kisebb törzsfejedelmei és achiw városai ez ideig a dóroknak és a Heraclida királyoknak inkább szövetségeseik voltak, e hadjáratok folytán a fejedelmek elűzettek birtokaikból, a városok önállósága megsemmisítettett. Ily módon az Eurotas völgyében a két hegyláncz közt egységes ország keletkezett, melyben a dórok képezték az állam teljes jogú polgárait, ők hoztak törvényt s viselhettek államhivatalt; mind oly jogok, melyekből a félig szabad *laconok* és a szolgálai állapotban sinylő heloták teljesen kizárattak.

Azonban még e másodszori hódítás, s a viszonyok ily ujabbnemű rendezése után sem állt a béke és nyugalom helyre Laconiában. E zavargások részleteit sem a történet, sem a hagyomány nem jegyezte föl pontosan, csak arról értesülünk, hogy az ország e viszályok folytán a végromlás örvényébe jutott volna, ha bölcs törvényhozójában, Lycurgusban nem találja föl megmentőjét.

Lycurgus élete és viszontagságai.

Lycurgus az Agidák királyi házából származott; atyjának Prytanisnak két fia volt, Eunomos és Lycurgus. Más hagyomány szerint atya Eunomos s ennek két fia vala *Polydectes* és Lycurgus. Bátyja korán elhalván, özvegye készenek nyilatkozott fiát elveszteni, ha Lycurgus őt nőül vendi. Ez reménynyel biztatta a gonosz nőt, de midőn a gyermek megszületett, azt karjára emelvén, bemutatta a spartaiaknak, mondván: Íme királytok született! E becsületessége, valamint bölcs és igazságos kormányzása által, melyet a csecsemő gyermek nevében vitt, egészen megnyerte polgártársai szeretetét és becsülését. De ellenségei épen erényeit találták veszélyeseknek a közszabadságra, s mivel a királyné is pártjokra állt, ki mellőzéseért a rajta ejtett sérelmet akarta megboszulni, fellázíták ellene a polgárságot. Azonkívül meg oly gyanusítást is terjesztettek felőle, meny nyire veszélyes dolog rábízni az ifjú király életét, ki útjában áll annak, hogy Lycurgus az uralomra juthasson. Hogy e gyanusítások élet elvegye és azokat megczáfolja, Lycurgus lemondott kormányzói tisztéről és eltávozott hazájából.

Legelőször Cretába ment, hol Minos bölcs törvényei kötötték le figyelmét. Fentebb említettük, hogy itt is hasonló viszonyok voltak, mint Laconiában. Harczias dór tőzsek telepedtek le a szigeten s az uralkodó aristocrata családok katonái külön földbirtokot nyertek, melyet a helotákhoz hasonló szolgálai által míveltettek, míg magok közösen étkeztek, folytonos hadi gyakorlatokat tartottak, s mintegy táborba szállva katonai községeket képezték.

Lycurgusnak alkalmá volt itt csodálni azon összhangzatot, mely a különböző államhatalmak és a magános polgárok közt létezett.

Hogy jobban megítélhesse, mily befolyást gyakorolnak az alkotmány különböző formái az erkölcsökre, onnan Kis-Ázsiába a jón városokba ment. Itt csak erélytelen törvényeket és pulya embereket talált. A cretaiak az egyszerű, de szigorú uralom alatt boldogok voltak, a jónok azoknak akartak látszani, holott szenvedélyeik és kéjelgései járma alatt álltak. Egy szerencsés fölfedezés kárpótolta őt azon undorító látványért, mely szemei előtt volt. Homeros költeményei jutottak kezébe, s meglepetve látta

LYCURGUS ÉS A GYERMEK CHARILAUS.

azokban a politika és közerkölcsiség legmagasztosabb elveit a költészet bájos varázsa alatt, s elhatározá azokkal gazdagítani Görögországot.

Míg Lycurgus távol országok intézményeit tanulmányozá, mindenütt a törvényhozás szellemébe óhajtván behatni, hogy megtudja, mily befolyást gyakoroltak e törvények a népek erkölcsének javítására és az emberek boldogítására, Laconia belefáradván viszályaiba, ismételve követeket küldött utána, kik őt visszahívják, hogy az államot a zavarból kimentse. Lycurgus sokáig ellentállt konfitársai kérelmének, s csak akkor határozta visszatérését, midőn azt hazájának közvéleménye látszott óhajtani.

Visszajövéen Spartába, átlátta, hogy itt nem arról van szó, hogy az alkotmány épületét kitatarozza, de hogy ezen egész épületet le kell rombolni s helyébe új arányok szerint egészen más építményt emelni. De észrevette a

vállalat óriási akadályait is, melyek azonban nem riasztották vissza terveitől. Mellette szólt azon tisztelet és közbecsülés, melyet erényei által magának kivívott, bízott jó szellemében és tett tanulmányaiban, s azon erélyes bátorságában, mely rendesen meghódítja a kedélyeket. Végre, hogy vállalatára az ég helyeslését is megnyerje, Delphibe fordult a jósa tanácsaért, honnan ezen választ nyerte: Az istenek kedvesen veszik hódolatodat, és az ő segítségökkel te fogod a legjelesebb politikai alkotmányt adni népnek. Ez által művére az isteni szentesítés bélyegét nyomta, hogy az annél maradandóbb legyen.

Mielőtt törvényeit kihirdette volna, barátjai és néhány kitűnő polgár véleményét kérte ki. Ezek közül harminczat kiválasztott, kik védelme végett őt a közgyűlésre fegyveresen kövessék. Mindezen elővigyázat hasztalan volt, a köztéren a gazdagok oly vihart támasztottak ellene, hogy Lycurgus kénytelen volt az üldözés elől egy templomba menekülni. Futás közben egy ködörös érte, melynek folytán egyik szemét elvesztette. Minden válasza az volt, hogy megmutatta üldözőinek vérző arcát, mire a nép annyira megindult a méltatlan bánáson, hogy őt tömegesen haza kísérte és sokan a tisztelet és fájdalom minden jeleivel tudtára adták a gyászeset fölötti megbotránkozásukat, midőn pedig a bűnös ifju elfogatott, a nép őt Lycurgus kezébe szolgáltatta, hogy sérelmét rajta megboszulhassa. Lycurgus boszuja nemes volt, az ifjut házához fogadta, meghagyván neki, hogy az általa okozott sebet mossa ki és kötözze be. Az ifjú tapasztalván Lycurgus jó szívét, türelmét és nemes gondolkodásmódját, egészen megtért, s ezóta legbuzgóbb híve lőn Lycurgusnak és hű pártolója törvényeinek.

Az új alkotmányt a nemesség és nép helybenhagyta, s az azonnal életbelépett, miután mindenki meg volt győződve, hogy egyes részei oly összeillők, hogy azokon semmi javításra nincs szükség. De Lycurgus ezzel nem volt megelégedve, megesküdötté honfitársait, hogy addig nem fognak törvényein semmit sem változtatni, míg ő vissza nem térend. Ekkor Delphibe ment, s megkérdezte a Pythiát, vajjon az általa alkotott törvények alkalmasak-e arra, hogy boldoggá tegyék hazáját? Miután a Pythia válasza úgy hangzott, miszerint addig míg Sparta Lycurgus törvényeit megtartja, a legvirágzóbb görög állam lesz, a választ megküldé honfitársainak, ő maga pedig önkéntes száműzetésbe ment, s halála előtt meghagyta övéinek, hogy hamvait szórják a tengerbe, nehogy tetemeinek hazaszállítása által honfiai azt higgyék, hogy esküjök alól föl vannak oldva.

Honfiai örökös tiszteletben tarták emlékét, egy templomot szenteltek föl nevére, melyben évenként áldozatot hoztak Lycurgusnak. Rokonai és barátjai társulatot alakítottak emlékének fentartására, mely századokon át fennállt, fentartva polgártársai közt erényeinek és bölcseségének emlékeztétét. Egy ily gyülekezeten mondá Euclidas, a társulat elnöke: Mi emlékedet üljük meg,

Lycurgus, bár nem tudjuk, mely nevet adjunk neked, miután maga Pythia sem tudta elhatározni isten vagy-e, s ebben kételkedve az istenek barátjának nevezett, mivel valódi barátja voltál az embereknek.

Ez Lycurgus életrajzának kivonata, a mint azt Plutarch előadja. De meg kell vallanunk, ezzel nem oszlatta el azon homályt, mely Lycurgus élete és törvényeinek alkotása felett borong. Más írók mint Pausanias földrajzíró és Timaeos történész némi módosításokkal beszélnek el élettörténetét. Még nagyobb eltérések vannak korára vonatkozólag, a krónikások adatai 926. és 829 közt változnak, Xenophon meg épen a Heraclidák visszatérésének idejére teszi. Thureydidész szerint Lycurgus kora négyszáz évvel előzte meg a peloponnésusi háború végét (404), kinek működése ily módon a kilencedik század végére esnék. Ez a leghitelesebb adat, melyet Aristoteles sőt más írók is megerősítenek állításaikkal.

Lycurgus törvényei; az államhatalmak kölcsönös korlátozása.

Tagadhatatlan, hogy a spartai állam belső szervezetében sok hasonlatosság van azon állami intézményekkel és társadalmi viszonyokkal, melyek Creta szigetén életben voltak. A különböző néposztályok itt is meg voltak; a hódító dórok három törzse, a félig szabad körülalakók, mint látszik a sziget korábbi birtokosai, s a földhöz kötött jobbágyság, kik uraik földjét művelték. A vének tanácsa, a közébedek, az öregek iránti kiváló tisztelet Cretában is honosak valának. Némileg hasonló intézményeket találunk más dór államokban is, melyek ugyanazon politikai esélyek következményei voltak.

Lycurgusról nem mondható tehát, hogy a törvényeket egészen saját fejéből alkotta volna: ő tanulmányozta más népeknél, s kivált a dór államokban a fennálló intézményeket, s haza jövén azokat nemzetének régi törvényeinek és erkölcsiéhez alkalmazta. Hazája régi törvényeit átvizsgálván, a mi azokból megtartható vala, azt meg is tartotta, vagy az új viszonyokhoz képest módosította, a hiányokat kipótolta, s a bennök rejlő kételyeket eloszlatta és azokat pontosabban meghatározta.

Azon társadalmi viszonyokat, melyek szerint Laconia népessége három osztályra oszlott, mint spartaiak, körülalakók (perioikoi) és heloták, át nem alakította, mert e viszonyok már több százados szokás által voltak szentesítve. Törvényhozása nem is illette az utóbbi két osztályt, mert törvényei csak az uralkodó kasztra, a spartai dórokra vonatkoznak, miután már az ő kora előtt is csak ezek képezték Laconia teljes jogu polgárait. Csakis a dórokra vonatkozólag mondható ki és léptethető életbe ama nagy elvet, mely intézményeinek jellegét képezi: *az egyénnek teljes alárendelése az egész, vagyis az állam alá, s a jogosult polgárok tökéletes egyenjogúsága.* Hogy pedig e kitűzött célját elérje,

ennek megfelelőleg úgy kellett az államhatalmakat szervezni, hogy egymást kölcsönösen korlátozzák, nehogy egyik fél a többiek felett túlnyomó legyen; rendeznie kellett a polgárok magánvagyonát, a köznevelést és az erkölcsök feletti felügyeletet az állam kezébe adni, hogy így az egyes polgárok összes tevékenysége az állam javára irányoztassék.

A dór hódítás óta Laconiában két király uralkodott és pedig azon okból a hagyomány szerint, mivel Aristodemosnak két ikerfia volt, s a dórok ezek közt az elsőszülöttségi jogot nem birták megkülönböztetni. Ha a hagyománytól eltekintünk, a kettős királyság eredetét inkább azon viszályok által magyarázhatjuk meg, melyek az országot több nemzedéken át sanyargatták. E viszályok hihetőleg olynemű szerződés által lőnek megszüntetve, mely a két ellenfélnek egyenlő jogot biztosított a közös trón birtokára. E föltevést már azon körülmény is igazolni látszik, hogy a két királyi ház nem Aristodemos fiaitól kapta elnevezését. Lycurgus tizenhatsz évi távollét után haza jövén, a viszályok lecsendesítésének egyik fő módját abban látta, ha a két királyi házat ezután is fentartja a trón birtokában. De midőn Lycurgus Spartában megmenté a királyságot oly korban, midőn az Görögország többi államaiban már megszűnt, ezt csak az által eszközölhette, hogy a királyi jogokat lényegesen megnyirbálta. Ugyanazon törvényeknek és szokásoknak lévén alávetve, mint Sparta egyéb polgárai, csakis némi előjogokkal birtak, melyek a hőskor királyaira emlékeztetnek. Ők voltak a hadsereg vezérei, a hadba száz fegyveresből álló testőrség kísérte, s akkor katonáik felett élet és halál urai voltak. De e jogokban is korlátozták később az ephorok, kik magok közül kettőt a király mellé a táborba küldvén, a hadsereg feletti hatalmat kezökbe ragadták. Ha nyilvános előjogaik csekélyek is voltak béke idején, a nép nagy tisztelettel viseltetett irántuk, mint Heracles utódai iránt; mivel addig áll hite szerint az istenek oltalma alatt, míg a Heraclidák uralkodnak felette. Az isteni tiszteletet és áldozatokat az állam nevében a királyok végezték, ők voltak a közbenjárók a delphii Apollo jósdája és a nemzet közt. A nyilvános lakomáknál kettős adagot kapnak, hogy abból kedveltjeiknek is adhassanak. Minden nősténysértés fiadzásánál egy malacz illette őket, hogy meglegyen az áldozatbarmuk, midőn az istenektől az állam ügyeiben tanácsot kérnek. Midőn nyilvánosan megjelennek, mindenki állva fogadja, kivéven az ephorok, ezek ülve maradnak, mint a nép képviselői; a királyokat illette még az áldozatoknál s minden ünnepélyes alkalmakkal az első hely. Minden hó elején esküt kelle tenniök a törvények megtartására; haláluk az egész országra tiznap közgyászt hoz, de az új király trónraléptével az egész nép örömmünnepet ül, s az állam adósainak minden kötelezettsége megszűnik. Mint látjuk, mindezen előjogok inkább tiszteletet, mint tényleges hatalmat fejeznek ki, s azokon nem is lehetett változtatni. A hőskor királyai megerősített várakban laktak, hol daczolhattak a nép

haragjával, Sparta királyai nyílt házakban, hova minden polgárnak szabad bemenete volt.

A királyokkal együtt a végrehajtó hatalmat a harmincz tagu tanács, a vének tanácsa, *gerusia* gyakorolta. E tanács tagjainak legalább 60 éveseknek kellett lenni, s az egyes törzsek alosztályzatai, az obék által választottak. A két király e részben kivételt képezett, s habár nem voltak az obéban a legidősbek, mégis azt a tanácsban képviselték, mint a *gerusia* törvényes elnökei. A tanács kebelében lőnek megvitatva az indítványok, az új törvények és intézkedések, a háború és béke kérdései, és csak a mit a többség elfogadott, az terjesztetett a közgyűlés elé, hol egyike a tanácstagoknak előadá az ügyet, mire a közgyűlés vitatkozás nélkül igen-nel vagy nem-mel szavazott, s eszerint az indítványt elfogadta vagy elvetette.

A közgyűlésen joga volt minden 30 éves spartai polgárnak megjelenni, ha a háborúban tanúsított gyávasága, vagy rosz erkölcei miatt megróva nem volt, s bectelenségi büntetés alatt nem állt. Lycurgus nem változtatta meg a dórok törzsfelosztását, törzs Laconiában is három volt: *hilleiek*, *dymanok* és *pamphylek*, kik összesen 30 alosztályt azaz obét képeztek. Ezenfelül még a hadi szervezet kiegészítése céljából minden obé 30 *triacas*-ra volt osztva, úgy, hogy ezek száma 900-at tőn. Minden *triacas* tiz családot foglalt magában, s így Lycurgus korában, a hagyomány szerint, a spartaiak közt 9000 fegyverfogható férfiú volt, mint ugyanannyi család feje.

A közgyűlés minden hónapban új holdkor jött össze, s ha eleinte el is volt tiltva minden vitatkozás, ez később oda módosult, hogy a tett indítvány ellenében szabad volt ellenindítványt tenni, vagy annak némi módosítását ajánlani; de a szónoknak arra mindig különös engedélyt kellett kérni a hatóságtól. Utóbbi időkben kétféle népgyűlés tartatott, a nagyobb és kisebb, amaz választá a tanács tagjait, a köztisztviselőket és papokat, ez utóbbi fontos államügyekben határozott, milyen volt például a béke és a háború kérdése, az alkotmány módosítása, vagy a királyi szék betöltése. Hogy kik voltak tulajdonképp a nagyobb és kisebb közgyűlés tagjai, ez az ókori írók tudósításaiból nem derül ki világosan, de az intézmény csak akkor lépett életbe, midőn az élet a spartaiak közt is kifejté már a rangkülönbséget, a mennyiben a polgárok közt voltak teljes és nem teljes joguak is, vagyis egyenlők, *homoioi* és alantasabbak *hypomeiones*.

A tanácstagok választása sajátyszerű módon történt. A választás napján a jelöltek egyenkint haladtak el a nép tömege előtt, mely mindegyiket kiáltással üdvözölte. A nép vénei egy melléktérben elzárva hallgatták e kiáltásokat s annélkül, hogy az illetőket láthatták volna, följegyezték, hogy melyiknél hangzott jobban a kiáltás, s az ő kijelentésök nyomán lőn az illető a tanácsba választva. A tanácstagok életfogytig választottak, s nem lévén sem feleletre vonhatók, sem elmozdíthatók, ez a tanácsnak bizonyos aristocraticus jelleget

SEÁRTA FÓTERE A VÁRRAL.

s állandóságot kölcsönzött, mely a nép ingatag szellemének és változékony gondolkodásmódjának nem volt alávetve.

A spartai államnak még egy fontos tiszti karáról kell szólanunk, mely a későbbi időben, mint a római néptribunok, döntő befolyást gyakorolt a közügyekre, s ez az ephorok intézménye. E név tulajdonkép felügyelőt jelent, számra nézve öten voltak, s a közgyűlés által évenként választattak. Mikor lön az intézvény életbe léptetve, arról nincs biztos tudósításunk, némelyek Lyncurgusnak tulajdonítják létesítését, mások eredetét még a Lyncurgus előtti időkre helyezik, de leghitelesebbnek látszik, hogy Theopompus király léptette életbe. Eleinte csekély volt hatalmuk, később azonban tetemesen növekedett a királyok és a tanács hátrányára. Eredetileg a királyok nevezték ki a kisebb perek elintézésére és a tisztviselők ellenőrzésére, midőn a királyok a hadsereggel távol voltak a városból. Már az ötös szám is e mellett tanuskodik, mert éppen annyian voltak, a hány faluból alakult meg Sparta városa. Idők folytán hatalomkörük, nem tudni mily alkalommal, annyira kitágíttatott, hogy jogukban állt nemcsak az alsóbbrendű tisztviselőket, hanem még a királyokat is hivatalos tetteikben ellenőrizni, az állam érdekeinek gondos megóvása lön kötelességökké.

Az ephorok hatáskörének nagyobbítása hihetőleg azon időszakra esik, midőn az elszaporodott polgárság számára az állam új telkeket akarván nyerni, Messene elfoglalását határozta. Hogy a szegényebb polgárság demokratikus intézményeket követelt, hihető, s a nép ezen igényeinek kielégítésére Theopompos király idejében lön az ephorok hivatála felállítva, vagy legalább is hatáskörük tetemesen öregbítettett.

Ezen időtől fogva az ephorok havonként felszólíták a királyokat, miszerint előttük esküt tegyenek a törvények pontos megtartására, miért ők viszont biztosíták a királyokat hatalmuk fentartásáról. Minden kilenczedik évben, holdvilágos éjjel, az ephorok megfigyelték az égi jeleket, s ha valami kedvezőtlen jelenséget láttak, például csillaghullást, ezt isteni intésnek tekintették, mely által az istenség azt jelenti ki, miszerint a királyok hivatalos működésökben valami hibát követtek el, ezért őket ideiglenesen fölfüggesztették hivataluktól, s további tanácsért és intézkedésért a delphii Apollo jósdájához folyamodtak. De az ephorok e nélkül is vádlókként léphettek föl a királyok ellen, s megbüntetésüket, sőt még elmozdításukat is követelhettkék. Ha más polgár vádolta bűnnel az egyik királyt, a vádat az ephorok előtt kellett előadnia, kik ennek folytán a vizsgálatot megejtették. Ha a vádat alaptalannak találták, a vádló elutasíttatott, ellenkező esetben a gerusia ítelt a másik király elnöklete alatt a vádlott ellen, még pedig ephorok jelenlétében. Csekélyebb ügyekben joguk volt a királyt magok elé idézni, kinek azon előjoga volt a többi polgárok felett, hogy csak a harmadik idézésre tartozott megjelenni. Az ephoroknak szükség esetén joguk volt a királyt meginteni, megkorholni, bűnhődését

kiszabni, mi által hatalmuk tetteg a királyság fölé emelkedett, mit az is tanúsít, hogy míg mindenki a király megjelenésére fölállt, az ephorok ülve maradtak. Még inkább alá voltak rendelve nekik az állam többi tisztviselői, kiket hivataluktól fölfüggeszthettek, elfogathattak, s halálbüntetésöket kívánhatták a gerusiától, mely egyedül volt jogosítva a polgárok kivégeztetését elrendelni.

De ezzel még nincs kimerítve az ephorok hatásköre, kik a tisztviselők feletti felügyeleti joguknál fogva az állam összes közigazgatását is ellenőrizték, s mit a törvénnyel vagy az állam érdekével ellenkezőnek tatottak, annak végrehajtását megakadályozták, bár azon joguk nem volt, hogy arra nézve mit üdvösnek hittek, magok intézkedhettek volna. Ez csak úgy volt később lehetséges, hogy a királyok mellőzésével a gerusiát és a népgyűlést összehitták, s ott tették meg az indítványokat. Rendkívüli esetekben fölhatalmazást is nyertek önálló intézkedésre, az utólagos jóváhagyás reményében. Ez kivált a kül- és hadügyekre nézve történt, midőn gyors és erélyes föllépésre volt szükség, milyen volt, ha a hadvezérnek újabb segélycsapatot kellett rögtön küldeni, új sorozást eszközölni, a hadvezérnek utasítást adni, vagy szükség esetén őt visszahívni, a mire akkor is volt joguk, ha a hadsereget az egyik király vezérelte. Azon kívül ketten az ephorok közül mindig a táborban voltak a hadvezér mellett, részint hogy a fegyelmet fentartsák, de leginkább, hogy a királyt vagy hadvezért ellenőrizték, a ki nem tartozott ugyan okvetlenül tanácsukat követni, de ha nem tévé, és balul ütött ki a dolog, attól tarthatott, hogy a hadjárat végével ellene főben járó per indittatik.

Végre az ephorok voltak a közerkölcsiség őrei is. Figyelmök kiterjedt a polgárok magánéletére, valamint az ifjuság nevelésére is. A hanyagság a tornászati és hadi gyakorlatokban bűnnek tekintetvén, az ephorok felügyeltek, hogy e tekintetben minden polgár pontosan teljesítse kötelességét. Naucleidas kényelmes és jó életmódja folytán testileg tetemesen gyarapodott, az ephorok nyilvánosan korholták, javuljon meg, mert különben a közgyűlésen való részvételből kizáratik, miután vaskos testalkat nem teszi alkalmassá az embert a hadi élet fáradalmaira. Az ifjak nevelésére különös gondot fordítottak, s legalább minden tizedik napon meglátogatták az állam köznevelési intézeteit, vajjon szorgalmasak-e az ifjak a tornászati gyakorlatokban s vajjon ruházatok és fekhelyük megfelel-e azon szigor kívánatainak, mely által a spartai nevelés az ifjuságot edzeni akarta a hadi fáradalmak elviselésére? Azon idegenek, kiknek fényűzése és elpuhult életmódja rossz hatást gyakorolhatott volna az ifjuságra, az ephorok által az országból eltávolítottak, kiknek egyik fő gondjuk vala, hogy az ifjuságot, épen úgy mint a polgárságot, a régi idők egyszerű szokásaiban fentartsák.

A vagyonfelosztás és a néposztályok.

Miután azon alkotmány, melyet Lycurgus a spartaiak, vagyis az uralkodó dórok számára alkotott, ezen osztály tagjai közt teljes egyenlőséget állapít meg, ez alig lett volna kivihető a vagyon némi arányosítása nélkül. Plutarch állítása szerint Lycurgus Laconia egész területét a spartaiak közt 9000 egyenlő részre osztotta föl, míg a körülállók a hegyek közt amazoknál kisebb 30,000 földrészletet birtak volna. Mivel azonban e tényt egy sem említi azon ókori írók közül, kik Sparta történetéről vagy alkotmányáról írtak, s úgy látszik, mintha sem Herodot, sem Thucydides történetírók, sem Aristoteles bölcsésznek a felosztásról tudomásuk nem lett volna, az újabb írók véleményei is e tekintetben szétágazók. Ennyi ellentétes nézet közt legvalószínűbbnek látszik, mely a Lycurgus által felállított egyenlőségi eszmének is legjobban megfelel, hogy a törvényhozó nem ugyan a földbirtok teljes egyenlő felosztását, mint inkább a jövedelem arányosítását eszközölte. Az első már azokból sem lehetséges, mivel a föld termékenységének különbözőzése szerint éppen az egyenlő telekfelosztás a jövedelemben a legnagyobb aránytalanságot idézte volna elő. Csakis a telkek számára nézve fordul elő nehézség, 9000 telek volt Sparta virágzási korában, miután a spartaiak Messenét meghódították: ez okból maga Plutarch mondja régiebb tudósítások, vagy talán spartai hagyományok alapján, hogy Lycurgus eredetileg csak 4500 telket osztott ki a spartaiak közt, midőn ezek még az Eurotas völgyét sem birták egészen, a többi Polydorus király adta hozzá, miután Amyclae területén s a meghódított Messeniában az állam új területet nyert, melyet eloszthatott polgárai közt. Ha bár Herodot nem is szól a telekfelosztásról, mégis úgy látszik némi tudomása volt róla, mert azt mondja, hogy a perzsa háborúk elején, a fegyverfogható spartaiak száma 8000-et tón.

A tulajdonképi spartaiak azon dórok utódai voltak, kik a Heraclidák vezérlete alatt Laconiát megszállották. Mind az ország elfoglalása után, mind később, mint fentebb érintettük, a dór törzs közé idegen törzsekből származott hellenek is vegyültek, mint a *cadmeiek* Boeotiából és a legyőzött *achivok* előkelő családai, s hihetőleg ezért neveztették a harmadik dór törzs tagjai *pamphylae*eknek vagyis vegyes törzsűeknek. Miután azonban a dórok uralmukat Laconiában megszilárdították, az uralkodó dórok osztálya szorosan elzárkózott, s idegen elemeknek a dórok közé való fölvétele oly ritkaság lőn, hogy Herodot a második perzsa háború idején, két elisi polgárnak a spartaiak közösségébe való fölvételét, mint rendkívüli tényt említi.

A spartaiaknak a törvény értelmében sem földműveléssel, sem iparral vagy kereskedelemmel foglalkozniok nem volt szabad, ők képezvén az állam

állandó katonaságát, minden idejüket a honvédelem által igényelt testi és hadi gyakorlatokra kellett szentelniök. Azon telkeket tehát, melyeket az államtól nyertek, csakis katonai szolgálataik jutalmául birták, s magok nem is művelhették, hanem minden telek munkáltatása a heloták kötelessége volt, kik a föld jövedelméből bizonyos részt uraiknak tartoztak átszolgáltatni, mely azután a spartai harczosnak és családjának fentartására volt szánva. De a spartaiak e telkeket sem birták tulajdonjoggal, nem rendelkezettek szabadon azok felől, el sem oszthatták gyermekeik közt, el nem adhatták, el nem ajándékozhatták, s végrendeletileg sem hagyományozhatták másoknak. A legidősb fiú örökölte, ki, ha több fítestvére volt, azoknak eltartásáról gondoskodni tartozott, ki ekkor a családi tűzhely urának nevezetett, s testvérei bizonyos tekintetben, mint együttélők neki alá voltak rendelve; de a testvérek a telken meg nem osztozhattak. Ha a család kihalt, az ily telek visszaszállt az államra, mely azt ismét másnak adományozhatta. A királyok egyik főbb gondja volt a családok fentartásáról és örökösödéséről intézkedni. Ha egy családban csak leányok voltak, a legidősb kapta a telket örökül, s a királyok gondoskodtak arról, hogy oly ifjuval házastassék össze, kinek mint ifjabb gyermeknek családjából nem jutott telek; ellenkezőleg, legalább eleinte, arra is szigorúan kellett felügyelniök, hogy egy kézben két vagy több telek ne kerüljön össze; azon ifjak tehát, kik egy telket örököltek, oly leányokat tartoztak nőül venni, kik telket nem kaptak hozományul, tehát oly családból kellett nőülniök, hol fiörökös volt, mert ezen esetben a leányok hozomány nélkül adtakat férjhez.

E törvényes szokások a Lycurgusra következő néhány században pontosan megtartattak. Ezen egyszerű viszonyokat megváltoztatta Epitadeus törvénye az ötödik század végével. E szerint a spartaiak telkeik teljes tulajdonjogát megnyervén, azokról szabadon rendelkezettek. Ily módon már Xenophon idejében nagy aránytalanság volt a spartaiak birtokai közt. A telkek eladását ugyan ezen törvény sem engedte meg, de színleges adományozás vagy örökösödés útján gyakran több telek jutott egyes spartaiak birtokába. Ezóta az apa már eloszthatá birtokát fiai közt, csak hogy minden fiura egész teleknek kellett jutni, mert a telkeket magokat szétdarabolni nem volt szabad.

Ekkor lassankint megszűnt az eredeti egyenlőség is a spartaiak közt, eszményileg ugyan gazdagok és szegények ugyanazon jogokkal birtak, de az élet megteremté a társadalmi viszonyokban is a különbséget. Ha a vagyonban az egyenlőség egyszer megingattatik, az aránytalanság rendesen évről évre nagyobb lesz. Míg egyesek meggazdagodnak, a nagyobb rész mindinkább szegénységbe süllyed, főképp oly földművelő országban, milyen volt Laconia, hol a spartaiaknak más keresetforrásuk nem volt, mint telkeik, melyeket nem is magok, hanem a heloták műveltek. A spartaiaknál, mint később előadandjuk,

a közös étkezés volt szabályul felállítva, melyhez minden résztvevő bizonyos mennyiségű gabonával, borral és gyümölcszel hozzájárult. A kik szegénységöknél fogva e részletet nem tudták a közösbe beszolgáltatni, azok megszűntek lenni egyenjogú polgárok, s alsóbb osztályuaknak tekintettek, s mintegy középosztályt képeztek a vagyonosabb spartaiak és a körülalakók közt. Ide számítottak később a *neodamodok*, vagyis hadi érdemeik miatt a szolgálai állapotból kiemelt heloták, és *mothakok*, vagyis spartai apától és helota anyától született gyermekek, kik szabadoknak nyilvánítottak ugyan, de mégsem léptek a spartai polgárok teljes jogainak birtokába. E két utóbbi osztály száma, különösen a peloponnesusi háború idején, rendkívül fölszaporodott, s egyes eseteket emlitenek a történetírók, midőn a vezérek serege nagyobbrészt az említett osztályok fiaiból állt. A mothakok különben csak akkor nyertek polgári jogot, midőn a királyok beleegyezésével apáiktól törvényesítették. Ezen osztályhoz tartozott Lysander is, Athén legyőzője (404).

A dór állam kiegészítő részét képezték a heloták, ezek nélkül a spartaiak nem fejlődhetek volna azon megedzett harczias néppé, milyennek a történet ismeri őket. Hihető, hogy midőn a dórok elfoglalták Peloponnesust, annak különböző tartományaiban már oly állapotban találták a lelegeket, kik az uralkodó achivok földjeit művelték bizonyosan hasonló kötelezettség mellett, mint később a spartaiakét. A mint Laconiában *heloták*, úgy Argosban *gymnesiek*, Sycionban *corynephorok*, neve alatt ismeretes volt e szerencsétlen néposztály. A hódító dórok szigorúbban bánhattak ezen elnyomott néppel, és uralmuk kezdetén gyakoriak lehettek a fölkelések, melyeknek középpontját Helos városa képezte, s innen származtatják némely írók a heloták nevét, mely különben a hasonló görög ige után fogolyt is jelent. Mások e néposztály keletkezését Thessaliában a thessalok, Peloponnesusban a dórok hódításával hozzák kapcsolatba. A legkimerítőbb tudósításaink vannak e jobbágyi néposztály állapotáról Laconiában. Kétségtelen, hogy az ország népeességének túlnyomó számát képezték, s a történetírók szavaiból értesülvén, hogy a csatában minden spartait rendesen hét helota követett, ebből azon következtetést vonhatni, hogy számuk hétszerte nagyobb volt a spartaiakénál. Nevezetesen a platéai csatában harczolt lacedaemonok száma vétetik kiindulási pontul. Pausanias vezérlete alatt e csatában jelen volt: ötezer spartai, tizezer lacedaemon vagy perioikoi, és harminczötezer helota. Ezen arány szerint, eltekintve Lycurgus 9000 telkétől, Herodot nyomán, ki nyolcezerre teszi korában a fegyverfogható spartaiak számát, következőleg számíthatjuk ki Laconia lakosságát. Volt ugyanis 32,000 spartai, a nőket és gyermekeket is ide számítva, 64,000 lacedaemon vagy körülalakó és 224,000 helota. Ha ellenben Lycurgus 9000 telkét vesszük a számítás alapjául, föltéve, hogy minden telek egy-egy fegyverfogható spartai családfő birtoka volt, akkor a heloták

számát valamivel többre, azaz 250,000 tehetnők. Mindenesetre az uralkodó dórokhoz képest igen nagy szám, s a kormányának szerfelett nagy gondot adhatott ezen elnyomott néposztálynak fékentartása.

A heloták azon néhány ezer kivételével, kik benn a városban az állam közszolgálatára alkalmaztattak, mint említők, spartai uraiknak földjeit művelték ugyan, de nem képezték azoknak tulajdonát, mert urok sem el nem adhatta, sem meg nem ölhetette, de még az állam beleegyezése nélkül föl sem szabadíthatta, mivel nem is az egyes spartaiak, hanem az állam szolgálként tekintettek. Minden egyes telken tehát bizonyos számú heloták éltek, s ha a telkek száma a harczképes spartaiakéval megegyez, föltehető, hogy egy-egy telken 6—7 helota család élt. Ezek a telektől uroknak 82 medimnus gabonát, olajat vagy gyümölcsöt szolgáltatottak, a termés többi része kell, hogy elegendő volt legyen a telkeket művelő heloták eltartására, és ezt annál inkább föltehetjük, mert arról is van tudomásunk, hogy egyes heloták meg is gazdagodtak, mi kétségkívül arra enged következtetnünk, hogy a teher magában nem volt oly súlyos, és hogy magán szorgalmuknak a társadalmi viszonyok gátat nem vetettek.*

De ha gazdasági tekintetben tűrhető is volt a heloták sorsa, mert a meghatározott 82 medimnuszál többet követelni tőlük nem lehetett, ez pedig a termésnek csakis mintegy ötöd vagy hatodrészt képezte, annál súlyosabb volt szolgaságuk azon zsarnoki eljárás folytán, melyet a spartaiak rendőri tekintetből irántok követtek, noha a régi írók tudósításaiban nagyon sok a túlzás. „A spartaiak, mondja egy ókori író, helotáiknak mindenféle lealacsonyító teendőket parancsolnak. Ezek kénytelenek kutya bőr főveget és báránybőr ködment viselni, nehogy elfeledjék szolgaságukat. Kik erő és szép testalkat által kitűnnek közülök, halálra ítéltetnek, sőt uraik is büntetésreméltók, ha legerőteljesebb helotáikat kellőleg meg nem verik.“ E tudósításban sok félreértés és hihetetlen dolog foglaltatik. A kutya bőr főveg és báránybőr ködmen Görögországban a mezei lakosság szokott ruházata volt, s hogy a heloták is ilyet viseltek, abban nincs semmi különös. Az pedig teljesen hihetetlen, hogy azon számos néposztályt, mely hétszeresen haladta meg a spartaiak számát, s melynek nemcsak a földművelésben, hanem csatáikon is oly kitűnő hasznát vették, czéltalan csonkításokkal munka- és harczképtelenné tették, vagy barbár kegyetlenségeikkel vérig zaklatták volna. De hogy rendőri felügyelet alatt tartották, s a netaláni ellenszegülőket szigorúan megfenyítették, ez sajnos, de a szomorú szolgasági viszonyok természetéből folyt, melyek közt e szerencsétlen, elnyomott néposztály, mely honfitársait a szabadság élvezetében boldognak látta, ugyanazon szabadság elérésére töre-

* V. ö. Ribáry Ferencz: A pelasz kérdés mai állása, és a jobbágyság a helleneknél és rómaiaknál. Akad. értek. 1874/5.

kedett, míg másrészt a spartaiak, kiknek egész államszervezete a jobbágyság létezésétől függött, azt minden lehető módon s erőszakkal ezen állapotban megtartani törekedtek. E folytonos belküzdelem volt az oka, hogy Sparta a macedon és római uralom korában mind erkölcsileg, mint anyagilag sokkal mélyebbre süllyedt, mint Görögország többi államai. Két példáját hozzák föl a régi írók különösen Sparta szigorúságának helotái irányában. A cryptia és azon kétezer helotának rögtön eltűnése, kiket a peloponnesusi háború korában fegyverre szólított a kormány, szabadságba helyezett, megkoszorúzott, s a kik egy éjjel rögtön eltűntek. Azonban a cryptiára nézve mondhatjuk, hogy ez nem volt, mint állíttatik, a heloták rendszeres üldözése és gyilkolása, mely az ephorok parancsára minden tavasszal történt volna, hanem az ifjú spartaiak által teljesített rendőri szolgálat, melyet a kertületek szerint elosztott ifjak, sanyarúság közt, s a nélkül hogy ezen időben fedél alatt pihentek volna, teljesíteni tartoztak. Ennek főczélja volt a közbiztonságra felügyelni, s természetesen a helotákat is figyelemmel kísérni, s a szabadságra vágyó, elnyomott, s ép azért ellenséges indulatú néposztályt tűzhelyeinél is ellenőrizni. Hogy ott a hol némi gyanus mozgalom mutatkozott, az ifjak erőlyesen léptek föl, az ily elkeseredett viszonyok közt nem kelthet meglepetést. A mi a 2000 helota eltűnését illeti, ez történeti rejtély, hogy megölettek volna, még Thucydides sem mondja határozottan, hanem hogy eltűntek, s így az is foltehető, hogy az ephorok által azon éjjel Brasidas seregéhez küldettek Thráciába.

Még két visszaélést ró meg Plutarch a spartaiaknál. A helotákat, ugymond, gyakran lerészegítették, hogy gyermekeiknek elrettentő példaul szolgáljanak, továbbá a harczias és hazafias költemények szavalását és éneklését eltiltottak nekik. Az első nem volt szükséges megparancsolni, nem csoda, ha a szerencsétlenek hűjokat a borba ölni kívánták, s ily állapotban csakugyan elrettendő példaul szolgáltak a spartai ifjaknak. A második vád alapos, de a tény magyarázható, főkép hazánkfiai előtt, kik szintén ismerjük a hazafias és harczai dalok lelkesítő és gyűjtő hatását, s kik szintén emlékszünk azon szomorú időkre, midőn az idegen kormány ezt nekünk is megtiltotta.

Mindent összevetve tehát kétségkívül szomorú volt a heloták állapota, de alig volt rosszabb mint a jobbágyság sorsa nemcsak hazánkban, hanem egész Európában, míg a korszellem intő szavára, hol békés úton, hol erőszakosan a szerencsétlen pórosztály békői szét nem törtettek. De valamint hazánkban az egykori jobbágnak, úgy a helotának is nyitva állt az út a szabadságra, a magyar jobbágyság fia mind a polgári és papi, mind a katonai pályán nagyra vihette, jólétre, gazdagságra, magas rangra és nemességre szert tehetett, s lett a hazának szabad gyermeke; a helota vitézsége és hűsége által nemcsak szabadságát vívhatta ki, hanem a neodamok osztályába lépve a polgári jogokban is részesülhetett. De még elnyomott helyze-

tében sem hasonlítható össze a vásárolt idegen fajú rabszolgával, amaz mint hellen részt vett a nemzet ünnepein és nyilvános játékaiban, ennek még emberi jogai is kétségsbe vonatván, csak silány adás-vevési tárgynak tekintetett.

A spartaiak és heloták közt közép helyet foglalt el a körülalakók, perioikos, néposztálya, tulajdonképen iparos és kereskedő polgárságnak mondhatnók a fegyverviselő nemesség és a helota pórság közt; mert habár bérczes vidékeik völgyeiben földművelést is űztek, de kivált ipar és kereskedés képezte jellemző foglalkozásukat. A körülalakók, vagy a mint általában nevezettek, a lacedaemonok, a régi achivok utódai voltak, kik a hódító dórok által az Eurotas völgyéből kiszorítottván, a Taygetus és Parnon hegységek völgyeiben és lejtőin építék városaikat. Régi írók a lacedaemon városok számát százra teszik, melyek azonban nem mind a tulajdonképi Laconia területén feküdtek, mert néhány volt Messeniában is, valamint a spartaiak által később meghódított Cynuria nevű kis tartományban. De még e városaikban is vegyesen laktak a dórokkal, mert a hódítók legjobban hitték uralmukat ezen achiv városokban biztosíthatónak, ha oda törzsükből gyarmatosokat küldenek, minek rendesen azon következménye volt, hogy mind Laconia achiv eredetű, mind Cynuria régibb jón lakosai dórokká lettek. Ugyanez mondható Cythera szigetéről is, hol hajdan achivok laktak, de kiket már Thucydides majd dóroknak, majd körülalakóknak mond.

E lacedaemon városok kötelezettségei különböző módon voltak meghatározva, a szerint a mint önkényt vagy kisebb nagyobb ellenállás után hódoltak meg a dóroknak. Isocrates igen kedvezőtlen színben írja le állapotukat, szerinte „csakis oly rossz földeket kaptak, hogy alig bírtak azok terméséből megélni, míg a hódítók maguknak az ország javát foglalták le, községek nem is nevezhetők városoknak, hanem inkább falvaknak, lakóik nem bírnak a szabad férfiak jogaival, bár a hadviselés terhe nagyobbára vállaikon nyugszik, s a mi legrosszabb, az ephoroknak joguk van közülök annyit a mennyit tetszik, minden igaz ítélet nélkül kivégezni.“ De ezen előadásban sok tulzás van. A körülalakók nemcsak mint könnyű fegyveresek vettek részt a spartaiak csatáin, hanem legalább a kiállított hadilleték felét hoplitáik képezték, s nem képzelhető, hogy a dórok oly kábák lettek volna, vérig sértett alattvalóiknak fegyvert adni kezökbe, melylyel könnyen uraik ellen visszaélhettek volna, sőt azt is gyakran látjuk, hogy a lacedaemonok száma a hadjáratban két- s háromszorta nagyobb a tulajdonképi spartaiakénál. Plataeánál ötezer dór harczos mellett, tizezer lacedaemon küzd a közös ellenség ellen, Leonidas a thermopylaei szoroshoz háromszáz spartait és hétszáz lacedaemont vezet. Más alkalommal még kedvezőtlenebb az arány a spartaiakra nézve, és még sem fordulnak elő esetek, midőn a lacedaemonok fellázadtak vagy az ellenséghez átmentek volna, csak a leuctrai csata után

történt, hogy a lacedaemonok egy része a thebaeiakhoz pártolt. De ám a többrendbeli messenei és helota lázadásoknál a lacedaemonok mindig híven küzdenek a spartaiak oldalán, mi aligha történt volna, ha panaszra ily sok és alapos okaik vannak.

A laconiai állam viszonyait tekintve, ezekből látjuk, hogy a lacedaemonok nem folytak ugyan be Sparta közügyeibe, közgyűlésein nem vettek részt, közülök tisztviselők vagy ephorok nem választattak, de saját városaikban a polgárok teljes önrendelkezési joggal bírtak, magok választák tisztviselőiket és bírákat, csak hogy ezeknek ítélete az ephorokhoz volt föllebezhető. Tíz kerületre voltak a városok osztva egy-egy spartai *harmost*, vagy főispán igazgatása alatt, bár arról, milyen volt e felügyelő hatásköre, bővebb tudósításaink nincsenek. A lacedaemonok tehát szabad polgárok voltak, földjeiket szabadon és tetszés szerint művelhették, csak a királyoknak fizettek bizonyos, s pontosan meghatározott adót. A harczban nemcsak mint közvitéztek szolgáltak, hanem alsóbbbrangú tisztségekre is képességgel bírtak. És ez okból nem is mutat a történelem a lacedaemonok közt sem lázadási kísérletet, sem elpártolásukról nem tudósít, hinnünk kell, hogy ők is büszkék voltak hazájok diadalaira, melyek épen úgy az ő, mint az uralkodó dór osztály érdemeit kepezték. A történet nem is spartaiakról vagy dórokról beszél, mint lacedaemonokról, és ezen elnevezés alá ők is jogosan számítottak, és így tetemés részök volt a spartai fegyverek dicsőségében.

Miután a tulajdonképi spartaiaknak vagyis dóroknak sem közvetlenül földművelést űzni, sem iparral és kereskedelemmel foglalkozni nem volt szabad, de másrészt ez lehetetlen is lett volna, mert csak is vaspénz volt a dóroknál forgalomban, a laconiai ipar és kereskedés egészen a lacedaemonok, vagy körülalakók kezében volt. Hogy több laconiai iparczikk a külföldön is igen keresett volt, ez nekik rovandó föl érdemül. A laconiai serlegek, kocsik, fegyverek, lábbelik és köpenyek híresek voltak, s Pausanias néhány kitűnő laconiai iparos nevét hagyta az utókorra. A kereskedelmet is kizárólag a lacedaemonok űzték, nekik nem vala megtiltva a nemes fémek használata, melyek nélkül alig lehetett volna külföldi kereskedést folytatni, Cythera szigetéről mondják, hogy kikötőjében igen gyakran phoenici és egyiptomi hajók fordultak meg.

Földjeiket vagy magok művelték vagy vásárolt és hadi zsákmányul szerzett rabszolgáik által műveltették, helotáik nem voltak, s ha ilyenek találtattak is területökön, csak a köztük lakó dórok jobbágysai voltak. Hogy termékenységre nézve a dóroknak az Eurotas völgyeiben fekvő telkeivel nem versenyezhettek, az a talaj különbözőése által eléggé megmagyarázható.

A köznevelés és családi viszonyok.

A spartai törvényhozónak legfőbb törekvése volt hazája fennmaradásának és hatalmának biztosítása, e célnak rendelte alá a polgárok egyéni szabadságát, jólétét és egész életét. A spartai polgár csakis oly törtszám-nak tekintheté magát, melynek nevezőjét polgártársainak száma képezte. Születésétől fogva haláláig az állam folytonos felügyelete alatt állt, s alig volt életének oly napja vagy órája, melyről az állam nem rendelkezett volna. Sparta törvényei és századok által szentesített szokásai az egyes polgárnak kora ifjúságától fogva a legkésőbb korig nem engedtek más irányt követni, mint a mely a község jólétének előmozdítását czélozta. De e folytonos őrködés és az egyes polgárok életének szabályozása nem veté meg a valódi erkölcsi alapot, mert a helyett, hogy az embert a szép, jó és nemes iránti buzgalomra vitte volna, inkább egyoldalúságot és erkölcsi vad-ságot teremtett.

A gyermek mindjárt születése után az állam hatalmába jutott. Minden polgár tartozott gyermekét átadni az államnak, s ez valódi kötelesség volt, mivel a gyermekek inkább az állam, mint az apa sajátjai voltak. Alig hogy megszületett, az atya tartozott őt a vének vizsgálatának kitenni, kik ha gyengének és hibás alkatúnak találják, a Taygetus hegy ormáról a mély-ségbe vették. És e kegyetlen szokást oly bölcsek, mint Plato és Aristo-teles kényszerűségnek tekintették.

E vizsgálat után a gyermek visszaadatik atyjának, s ennek házánál marad hét éves koráig. Ekkor az állam elveszi az atyától gyermekét, kinek élete e percz óta a szenvedés és türelem hosszú lánczolatát képezi; átadatik a paedanomosnak, ki őt kortársai egyik osztályában helyezi el. Verseny-futás, küzdés s a tornászat egyéb nemei közt tölti idejét, melyekhez fegy-vergyakorlatok járúlnak, mind oly dolgok, melyek testének ügyességet, szellemének bátorságot, önbizalmat és türelmet képesek adni. Semmi láb-beli, ugyanazon egyszerű öltöny télen és nyáron, fekhelyül az általa az Eurotas partjain vágott sás, kevés élelem, hogy ravaszság által megsze-rezze, a mi hiányzik éhe csillapítására. Ez a lopásra való útmutatásnak lenni látszik, de nem tekintetett lopásnak, azon közösségnél fogva, mely a spartaiak közt fennállt a vagyonra nézve. E csel eszébe jut majd meglett korában, midőn az ellenségtől kell elharácsolni élelmét. Meg volt engedve, de ki elég ügyetlen volt rajta kaphatni, a székely mellett még kemény fenyték várt reá. Egy fiú rókát lop, elrejtí öltönye alá, de a vad kirágja belét, s az ifju nem árulja el magát, elhossa a rókát diadalmasan, de ő maga halva rogy össze. Hogy a fájdalomhoz hozzá szoktassák az ifjakat, az év bizonyos napjain Diana templomában megvesszőztettek, s gyávaság

jele volt, ha valamelyik csak egyetlen jalkiáltást is hallatott, bár az ütések alatt meghalt volna is. De ez a nevelésnek csak egyik ága volt, melyet a görögök a gymnastika és a zene fogalmai alatt értettek. Az úgynevezett zenei, vagyis szellemi nevelés nem sokra terjedt. Az ifjak megtanultak a lanton és fuvolyán játszani, szent hymnusokat vagy harczy dalokat énekelni. Homeros és Tyrtaeus költeményei s lelkesítő harczy dalai voltak a legkedveltebbek, Alcaeus költeményei, ki azzal dicsekszik, hogy pajzsát elvetve menté meg életét, számüzve voltak Spartából. A hazaszeretet és hősi eré-

GÖRÖG TESTGYAKORLATOK.

nyeken kívül még az öregek iránti tiszteletet is iparkodtak a nevelők az ifjúság szívébe csepegtetni, mi természetes volt oly államban, hol a tisztviselők többnyire öregek voltak, kiknek tisztelete a törvények iránti tisztelettel volt egyesítve. Azt hitte a spartai ifjú, az isteneknek teszi hódolatát, midőn az öregeket tiszteli, mert az aggkor az istenség adományának tartott. Egy napon Dercillidas a híres hadvezér megjelenik a gyülekezetben, s egy ifjú spartai ülve maradt előtte, az agg katona ezen megbotráncozik, s feleletre vonja a tiszteletlen ifjút, „nincsenek, ugymond, gyermekeid, kik egykor engem hasonló megtiszteltetésben részesítsenek.” E tisztelet az öregség

íránt annyira szokássá lőn, hogy a spartai ifjak e tekintetben is kitűntek Görögországban. Egy napon Olympiában színi előadás alkalmával, megjelenik egy agg férfiú és mindenütt hasztalan keres helyet, de midőn a spartaiakhoz jött, ezek rögtön felugráltak, hogy az öregnek helyet adjanak. Erre tapsban tör ki az egész néző közönség, mire az öreg így szólt, látom, a görögök mindnyájan tudják, mi az illendőség, de csak a spartaiak gyakorolják azt valóban.

A leányok neveltetése sokban hasonló volt az ifjakéhoz; tornászat és zene képezték ennek is alkatrészeit. Hogy a leányok is gyakoroltattak futásban, ugrásban, birkózásban, a réztányér dobálásában, arról vannak tudósításaink, de e mellett, mint az ifjak is, táncolni tanultak, mert bizonyos ünnepeken a táncz is az isteni tisztelet részét képezte, valamint az ének, melyet szintén meg kellett tanulniok.

Míg más görög államokban a leányok a családban elzárva neveltettek, a spartai leányok nevelése nyilvános volt, s nemcsak ők jelentek meg az ifjak testgyakorlatain, hanem az ifjak is a leányok tornászati helyiségeiben. És ezen senki sem botránkozott meg, a mindennapi megszokás minden illetlen gondolatot eltávolított, bár a leányok félig felhasított egyszerű öltönyükben, chiton, tartották gyakorlataikat. A törvényhozó célja volt e férfias nevelésnél, hogy a spartai leányok oly edzettek legyenek, mint a férfiak, s jó anyák váljanak belőlök. De e gyakorlatoknál izmaik erejével a test arányossága és szépsége is kifejlődött, Lycurgus azt akarta, hogy Sparta női a legszebbek legyenek Görögországban, s annyiban elérte célját, mert a spartai nők csakugyan híresek voltak szépségökről.

Hogy mily korban végződött a leányok nevelése, biztosan meg nem határozható, de okvetlenül rövidebb ideig tartott, mint az ifjaké, kiknek neveltetése csakis a harminczadik évvel mondható befejezettnek. Éltek tizennyolczadik évében kiléptek a gyermekkorból s két évig a cryptea-féle rendőrségi szolgálatra alkalmaztattak. Húsz éves korukban léptek be a hadseregbe, s ifjaknak (*νητονος*) neveztettek harmincz éves korukig, s csak ennek betöltével számítottak a férfiak közé, a mikor önállólág családot és háztartást alapítani kötelesek voltak, ha vagyoni állásuk azt megengedte.

De a házasság már korábban is szokásos volt, s a törvény meg is kívánta a korai házasságot, mert az államnak érdekében volt, hogy minél több és erőteljesebb legyen az ifjú sarjadék. Ha azonban harmincz éves koruk előtt nősültek, az nem mentette fel őket, hogy kortársaikkal együtt a testgyakorlatokban részt ne vegyenek, sőt az éjet is azok társaságában kellett közös hálótermeikben tölteni, s ifjú nejöket csak lopva látogathatták. A házasságot azonban a törvény csak azoktól követelte, kik magok egy telket bírtak, az ifjabb fiúkat, kik az idősebb testvér telkén éltek, erre természetesen kötelezni nem lehetett, ha csak a királyok oly módon nem.

gondoskodtak kiházasításukról, hogy számukra oly menyasszonyt ajánlottak, kire egész telek jutott örökségül. Ki nem nősült, bár a kivántató vagyonnal rendelkezett, e mulasztásért a becstelenség egy nemével, *atimia*, bűnhődött, melynek folytán ünnepélyeknél a tornajátékokból kizáratott, sőt az év bizonyos téli napján az ephorok parancsára egyszerű alsó öltönyben, *chiton* kénytelen volt a köztéren végig szaladni, és saját gyalázatára egy gúnydalt szavalni el, mint olyan ember, ki a törvénynek nem engedelmeskedett. Az ily agglegény előtt az ifjúság nem volt köteles tiszteletteljesen fölkelni, mint azt Dercillidas példája tanúsítja. De azt is büntetés érte, a ki igen későn nősült, vagy ha közte és neje közt nagy korkülönbőség találtatott, úgyszintén azt is, ki nyilvános érdekből nősült, és szegény rokona helyett más gazdagot vett feleségül. Törvényes házasságnak azonban csakis az tekintetett, mely polgárok és egyenjogú polgárok leányai közt kötöttetett. Ha valaki a körülakók leányai közül nősült, vagy helota leányát vette nőül, gyermekeit törvényesíttetni kellett, hogy egyenjogú polgárokká lehessenek. Idegen nőkkel a házasság egészen érvénytelen volt.

A ki valamely polgár leányát nőül akarta venni, legelőbb atyjának, vagy gyámjának beleegyezését kellett kieszközölnie. Ha oly leányról volt szó, kire egész telek nézett örököül, a legközelebbi rokonnak előnye vala, több rokon közt a rokonsági fok minőségét a királyok döntötték el. Ha a nősülendő megnyerte az apa vagy gyám beleegyezését, nejét társnői köréből elrabolta, s valamely nőrokonának házába vitte, ki haját levágta, férfi ruhába öltöztette, s férfi cipőt adott lábára, s a házások szobájába gyékényre fektette, hol férjét kellett megvárnia. Az ifjú férj, mint említettük, csakis lopva közelíthetett nejéhez, s megtörtént, hogy sok ifjú férj évekig nem látta nejét napvilágnál. Vallásos szertartásokról ugyan a házasságok kötésénél nincs említés téve, de hihetőleg voltak ilyenek is, s azt a spartaiak vallásossága után jogosan következtethetjük.

A házassági kötéseknel a törvény a családok fentartását tűzte ki az állam céljául, s ez okból a magtalan házasság azonnal fölbontatott, a királyoknak egyes meghatározott és kivételes esetekben a törvény megengedte, hogy második, sőt harmadik nőt is vehessenek, nehogy a királyi család kihaljon, bár különben két vagy többnejűség nem dívott a spartaiaknál. De több író, mint Xenophon és Plutarch, többférjűségről is tudósítanak, miszerint az egy telken lakó fitestvérek közös nővel birtak volna. Ugy hiszszük félreértés van e dologban, mely onnan származhatott, hogy a spartaiaknál is, valamint a zsidóknál, az ifjabb testvér bátyjának halála után ennek özvegyét elvenni tartozott.

A mi a nők magaviseletét illeti, erről a tudósítások csak dicséretet mondanak, a hűtlenség a legnagyobb kivételek közé tartozott, mert azon tudósítások, hogy az öreg vagy gyöngye férj átengedte nejét más erőteljesebb

férfinak, csakis későbbi írók hitelt nem érdemlő rágalmi. A leányok fedetlen arczczal jelentek meg nyilvánosan, a nők lefátyolozva, miután már férjet találtak. A férjes nők főgondja lőn házasságuk után a család belső ügyeire felügyelni, bár nem fontak és szőttek, mint más görög nők, mert e munkák teljesítése a rabnők kötelessége vala. Neveltetésök bizonyos erélyt kölcsönözvén a nőknek, a polgári erényekre nézve közelebb állottak férjeikhez, mint más görög nők, hazaszeretetök, bátorságuk és saját érdekeiknek és érzelmeiknek a haza javára való feláldozása ismeretesek voltak. Az anya harciba induló fiának kezébe adva a pajzst, így szólott hozzá: „fiam, ezzel jőjj vissza, vagy ezen hozzanak,” mert halottak és sebesültek a pajzsokon vitettek hátra a csata sorából. Később ezen erények túlságba csaptak át. Az anyák, kimenvén a csataterre, gondosan megvizsgálták, vajjon fiaik elől vagy hátul kapták-e sebeiket, vagy midőn az anyának jelenti a helota, hogy fiai elhunytak a csatában, nem azt kérdeztem, kiált rá az anya, hanem győztünk-e, s midőn a hírnők igennel felel, siet a templomba hálát adni az isteneknek a győzelemért. Ily esetek kétségkívül az erények túlsapongásainak mondhatók, mert az anyai természetet tagadják meg.

A spartai nők e férfias erényei nagy tekintélyt szereztek nekik férjeik előtt, úgy hogy a többi görögök a spartai nők e helyzetét nőuralomnak nevezték. És midőn egy spartai nőtől ennek okát kérdezték, azzal válaszolt, hajlanak, ugymond, a férfiak szavainkra, mert „mi vagyunk az egyedüli nők Görögországban, kik valódi férfiakat szülünk.”

A spartaiak életmódja és szokásai.

A mily szigorú volt a spartai ifjak nevelése, kik hideget és meleget, éhet és szomjat egyaránt tűrni tanítottak, oly egyszerűséget parancsolt a törvény a meglett férfiaknak is, ruházatban, lakásban és eledelben, úgy tekintvén őket, mint mindenkor harcra kész katonákat. A spartaiak felső öltönye durva gyapjuszövetből készült, többnyire veresszínű köpeny volt, melyet minden kapocs és dísz nélkül nyakokba akasztottak. Alsó öltönyük, a *chiton*, hasonló durva gyapjuszövetből készült, alakjára nézve térdig érő hosszú inghez hasonlított, de ujjak nélkül. Ha ehhez hozzá vesszük az egyszerű talpat, melyet szíjjakkal megerősítve lábukon viseltek, leírtuk a spartai egész öltözetét. A gyermekek és ifjak meztelen lábbal jártak, sőt a férfiak is többnyire, kik rendesen csak a hadjáratban vagy ünnepélyes alkalmakkor viseltek lábbelit. Fejük rendesen fedetlen volt, hajokat vágatlanul hosszúra eresztették, azt tartván, hogy ily hajviselet a szép embert még szebbé, a rútát rettentővé teszi. Erre ugyan nem volt törvény és sokan, mint gyermekkorukban szokták, később is a tisztaság kedvéért hajokat rövidre nyírták. Arczukat azonban soha sem borotválták, bajszok és szá-

kállók szabadon nőtt, a mint a természet adta. Ezen öltözethez járult még a bot, mely a spartai polgárnak mindig kezében volt, s melyet gyakrabban használt is, hogy szükség esetén a helotákat, vagy a csintalan gyermekeket megfenyíthesse.

Ezen egyszerű öltözetet rútabbá tette még a kellő tisztaság hiánya; mert rendesen szurtosan, fésületlenül és mosdatlanul lehetett látni a spartaiakat még nyilvános helyeken is, mintha bizonyos büszkeséget helyeztek volna külsejük elhanyagolásában. Hogy semmiféle kenőcsöt, vagy illatos és festőszereket nem használtak, a mondottakból könnyen következtethető, s öltönyeik csakis a hadban tűntek ki, midőn a katonák nemcsak biborszínű palástokat öltöttek magokra, hanem hajokat megfésülték, sőt még kenőccsel és illatos olajokkal is megkenték, mert szokásuk volt a csatában teljes díszben jelenni meg.

Miként öltönyeik, oly egyszerűek és dísztelenek voltak házaik is. Lycurgus egyik törvénye szerint házaiknak sem padlatát, sem ajtaját más szerszámmal sem készíthették, mint fejszével és fűrészszel, tehát oly eszközökkel, melyeket az ács szokott használni. Épen ily egyszerű volt a butorzat is, mert csak ilyen illett a ház külsejéhez; nem volt abban sem mesterségesen esztorgályozott szék vagy pad, sem biborszőnyeg, sem aranyedények, vagy más becses értékű házi eszközök. A törvény egyenesen eltiltá a nemes érczeknek, arany és ezüstnek használatát, vert pénzök sem volt ezen érczekből, bár alig fogjuk föl, mikép nélkülözhatték, miután Görögországban az általános csereeszközt az arany és ezüsből vert pénz képezte. Ha e tilalom az ősi időkben fennállt is, midőn a kereskedelmi viszonyok egyszerűsége a vert pénzt nélkülözhetővé tette, később csakugyan kellett ilyennel Spartának is birni, legalább az állampénztár mindig tetemes kincs birtokában volt, mert e nélkül háborút folytatni már azon időben sem lett volna lehetséges. A körülakóknak mindig volt aranyuk és ezüstjük, melyet kereskedelmi összeköttetéseikben a külfölddel használtak, míg a belföldön csakis a vas képezte a csereeszközt, még pedig eleinte rudakban, később kerek érmek alakjában, milyenek, bár egy mina súlyával birtak, mégis értékben csak egy obulusra becsültettek. E pénznemmel nem voltak a külföld fényüzési czikkei megszerezhetőek, a dórok tehát nem is szerezhették meg magoknak azon kényelmet és fényüzést, melyet ez árucikkek nyújtanak, s így a törvényhozó fenntarthatta nemzetét az ősi egyszerűségben. Hogy pedig a spartaiak még hallomás után se ismerhessenek más életmódot, mint a minő Laconiában dívott, fényűző idegeneknek Laconia területén sokáig tartózkodni, vagy spartaiaknak mulatság kedvéért külföldre utazni nem volt szabad. E szabály alól kivételt képeztek bizonyos ünnepek, melyekre nagy sokaság gyűlt egybe Spartában Görögország egyéb államaiból, de ily alkalommal az idegenek az ephorok kiváló felügyelete alatt állottak, nehogy rossz példájokkal a spartaiak erkölceit megrontsák. Mindamellett több kitünő

férfiúról tudjuk, hogy sokáig laktak Spartában, s köztiszteletben részesültek, mint a lesbosi Terpander vagy a megarai Theognis, valamint más bölcsek és költők is különböző görög államokból. De az erkölcsrontó sophisták vagy

A VERSENYPÁLYA SPARTÁBAN; DROMOS.

álbölcsek csakugyan nem türetek meg, kiknek kritikája a fennálló társadalmi rend alapjait alááshatta volna, vagy oly zenészek és költők, kik zenéjükkel és költeményeikkel az erkölcsök elpuhulását idézhették volna elő. A drámai költészet sem talált kedvező fogadtatásra Laconiában, sőt még színháza sem

volt Spartának, s költői közt egyetlen drámaíró sem említették. Midőn a szép művészetek virágzásuk fő fokát érték el Görögországban, Sparta még inkább elzárkózott, félvén azon befolyástól, melyet ezek a nemzet kedélyére és ezáltal harcias erélyére gyakorolhattak volna. Ily módon történt, hogy Görögország művelődésének fénykorában még elmaradottabbnak látszott Sparta, s azon világosságnak, melyet tudomány és művészet árasztott Görögországra, csakis a sötétebb árnya esett Laconiára.

Egyik legnevezetesebb intézménye volt Spartának a férfiak közös étkezése, *syssitia* vagy *phiditia*, mi által ezek elvonattak ugyan a családiás élettől, de annál szorosabban simultak egymáshoz, mint az egyetemes létnek összefüggő láncszemei, hozzászokva a gondolathoz, hogy a hazának magokat egyénileg egészen alárendeljék. E közebédeken résztvenni, húsz éves korától fogva, minden spartainak szoros kötelessége volt, mely alól még a királyok sem voltak kivéve. Agis királyról mondatik, hogy az Athén elleni hadjáratból hazaérkezvén, adagját haza küldetni kérte, hogy családjával tölthesse a viszontlátás napját, de ez tőle megtagadtatott. A királyok is közösen étkeztek tehát, még pedig azon polgárokkal, kik a csatában is legközelebbi szomszédjaik és kísérei voltak; egyedüli előnyük vala, hogy kettős adagot nyertek, s ebből kedvenceiknek juttathattak.

A közebédre minden polgárnak meg kellett hozni illetékét és pedig havonként egy vagy más tudósítás szerint $1\frac{1}{2}$ mérő árpadarát vagy lisztet, bizonyos mennyiségű bort, sajtot, fűgét, olajat és néhány obolust ($6\frac{1}{2}$ kr.). Ha több testvér lakott egy telken, a legidősebb, ki a gazdaságot vitte, testvéreiért is tartozott megfizetni az illetéket. Már ha hárman voltak, az nehézséggel járt, mert abból a 82 mérőből kellett annak kitelni, melyet a heloták a telektől fizettek, mert ekkor a közebéd illetéke háromért már 36 vagy épen 54 mérőt azaz medimnust tett, a bort, sajtot s egyebeket nem is számítva, mely esetben vajmi kevés maradt a család honlevő tagjainak, a nőnek és kis gyermekeinek eltartására. A ki nem akarta vagy nem bírta a közebéd illetőségét megfizetni, ez a teljes egyenjogú polgárok sorából önmagát rekesztette ki. Az ily elszegényedett dórok nem számíttattak a nehéz fegyverzetűek közé sem, s így magyarázható meg azon tűnemény, hogy a perzsa háborúk után a spartai egyenjogú polgárok száma folyvást apadt, mivel azon arányban lett szegényebb a tömeg, a mint egyesek rendkívül meggazdagodtak, s minél több telket egyesítettek birtokukban, mi Epitadeus törvénye szerint meg volt engedve.

Az ily közebédről elmaradni csak rendkívüli esetekben lehetett, ha például valaki házánál áldozott az isteneknek, vagy vadászaton volt. Mások engedélyt kértek az elmaradásra, ha birtokukon tartózkodtak, vagy helotáikat figyelték meg. A spartaiak telkeiken is bírtak élés kamrákat, hogy élelmök

legyen, ha gazdaságukat megtekinteni kijöttek a városból, vagy nagyobb vadászatonkat rendeztek, melyeket rendszeren vadászebekkel űztek. A telken tartották lovaikat és vadászebeiket, de általában a közösség eszméjénél fogva egyik a másiknak lovait vagy ebeit szükség esetén tetszés szerint használhatta, különös engedély nélkül is.

A spartaiak az asztalnál eleinte ültek, később nálok is a tekvés jött szokásba, csak hogy falóczákon és nem párnákkal ellátott nyugágyakon heverték. Egy társulat rendszeren tizenöt tagból állt, kik a hadjáratban is ugyanazon sátor alatt laktak és a csatában többnyire egymás mellett küzdöttek. E tizenöt férfiú közt tehát a legbensőbb barátságnak kellett fennállani, s ez okból csakis közakarattal választák társaikat, egyetlen tagnak ellenkezése a föl vétel akadályá volt; a szavazás kenyérgolyókkal történt. Az étkezés a lehető legegyszerűbb volt, főrésze vala a híres fekete leves, sertéshús és vér ecetben főzve. Mindenki külön kikapta adagját, de kenyeret tetszés szerint vehetett, a bor elegendő volt a legerősebb ivó számára is, de megrészegedni gyalázatnak tartották. Csemegéül sajt, füge és olajbogyó jött az asztalra, s ha valaki előbbi napon vadászaton volt, vaddal vendéglé meg asztaltársait. Szabad volt még szárnyas állatot és halat is hozni a közebédre, melyek, mint az illető ajándékai az asztal körül hordattak, hogy azokból mindenki tetszés szerint vehessen. Nagy ünnepeken az ebéd is jobb volt, a fekete leves helyett más húsetel jött az asztalra, az árpakenyér helyett többféle sütemény búzalisztból, de ezt sem lehet mondani valami fényes lakomának. Általában oly egyszerű volt az életmód Spartában, miszerint a sybarita némileg jogosan jegyezte meg, „nem csoda, ugymond, ha ti spartaiak oly bátran indultok a csatába, miután fekete levestek alig jobb a halálnál.“

E társas közebédek a barátság szoros kötelékeit fonták az azokban résztvevők közt, kik a csatában is egymás mellett harczolván, nemcsak a katonai vitézség, hanem a barátság gyöngéd viszonyai is ellenállhatlanul ösztönözték a harczost arra, hogy társának életét, ha kell, saját feláldozásával is, oltalmazza. De barátság mellett voltak még gyöngédebb viszonyok is a spartaiak közt, rendszeren idősebb férfiú és oly ifjú közt, ki amant magának példányul választotta. Ily két egyén közt e viszony több volt a közönséges barátságnál, az ifjú tekintete folytonosan példányára volt irányúlva, kinek vitézsége és erényei bámulattal és tisztelettel töltötték el kebiét, míg az idősebb az atya gyöngéd gondoskodásával és szeretetével kísérte védence minden lépését. E viszony olykor az egész életen át tartott, s a legjelebb tettek szülője lön, midőn az idősbik méltó példányul óhajtott szolgálni ifju védencének, az minden erővel oda törekedett, hogy nemes példáját dicső tettekben elérhesse, és tetszését kiérdemelje.

E szigoru nevelés tulajdonkép a spartaiak egész életére kiterjedt, mert az állam felügyelete, a test- és hadi gyakorlatok soha sem szüntek meg,

míg csak a spartai agg kora e fáradoalmakat megengedte. De azért még sem mondhatók a spartaiak mogorva természetűeknek, a sok beszédet, az üres szónoklatot nem szerették ugyan, röviden de velősen s élcekkel fűszerezve beszéltek. Egy spartai ifju a külföldön a szónoklat mesterségét tanulmányozta, hazajövén az ephorok megbüntették, mivel beszédjének varázsa által rá akarja szedni polgártársait. Lakomáik vidám tréfák és enyelgés közt folytak, de mindig az illem határai közt, mert az ifjak is mindig jelen lehettek, mint hallgatóság, s ezeknek kedélyét illetlen vagy trágár kifejezésekkel be nem szennyezheték. Szabad idejükben a férfiak a köztéren jöttek össze, hol az állam ügyeiről vagy az akkor folyó hadjáratról vagy más napi eseményekről közölték egymással ítéletöket.

Néhány példa tehet tanuságot, mennyire gyűlölték a sok beszédet, s mily rövid és elmések voltak válaszaik. Egy szövetséges sziget lakói az athéniektől ostromoltatva, élelmi szereket kértek Spartától. A követ hosszú beszédben fejtegeté hazája inséges állapotát, mire a spartaiak így feleltek neki: beszéded végét nem értettük, az elejét pedig elfelejtettük. A sziget lakói más követet küldöttek, meghagyván neki a rövid és velős beszédet. A követ megérkezik Spartába, a közgyűlésnek üres tarisznját mutat, kérvén a spartaiakat töltsék meg, mert honfitársai éheznek. Megadták a kért segélyt, de figyelmeztették, másszor ne fecsegen oly sokat, elég lett volna az üres tarisznját fölmutatni.

Egyike a sophistáknak kivételkép engedélyt kapott beszédet tartani nyilvánosan Spartában. Azzal kezdé, hogy Heracles dicsőségéről akar beszélni, mire közbeszól Antalcidas, de hát ki akarja Heraclest becsmérlni? És ezzel vége volt az álbölcs előadásának.

Leonidásnak, a thermopylaei hősnek, tulajdonítják e mondatot, midőn kémei rémülten jelentik, miszerint oly sokan vannak a perzsák, hogy, ha nyilaikat kilövik, a napot fogják elhomályosíthatni, annál jobb, ugymond, legalább árnyékban fogunk harczolni.

Hasonló rövidséggel voltak parancsaik, s a vezérek jelentései szerkesztve. Midőn az ephorok a peloponnesusi háborúban figyelmeztetni akarták a delciai spartai őrseget, nehogy hosszás és távolabb eső gyakorlataik idején az athéniak e várat meglepjék, e két szót irták a parancsnoknak: ne sétálgatok. Midőn a háboru folyamában Alcibiades tönkre tette a spartai hajóhadat, s ez alkalommal maga a vezér Mindarus is elesett, az alvezérek a következő levéllel tudósíták az ephorokat a veszteségről: A csata elveszett; Mindarus meghalt; sem élelmi szereink, sem hadi eszközeink. Lysander Athén bevételét, mely egyike volt a történelem legfontosabb eseményeinek, szintén e két szóval jelentette: Athén bevétellett.

A spartaiak hadi szervezete.

Minden spartai húsz éves korától fogva a hatvanadikig hadköteles volt, azon különbséggel, hogy minden alkalommal, midőn táborba kellett szállni, a közgyűlés meghatározta, hogy mely korosztályuaknak kell a hadsereghez behivatni. A többiek tehát, mondhatnók a honvédséget képezték, s a korosabbak csak akkor tartoztak fegyvert fogni, mikor Laconia területét kül-ellenség fenyegette. Az egész kis ország alig volt egyéb, mint erődített táborhely, melynek állandó őrségét és fegyveres erejét a spartaiak képezték. Más görög államok polgárai is hadkötelesek voltak, csakhogy béke idején mindegyik visszatért polgári foglalkozásához, a szerint a mint földművelés, ipar vagy kereskedés által kereste élelmét. A spartai folytonosan fegyverben állt, mert a békés foglalkozásokat alattvalóinak, a körülakóknak és helotáknak engedte át, ő maga katona volt, ezenkívül más mesterséget, foglalkozást nem ismert.

Ha a spartai sereg hadi szervezete iránt tájékozást keresünk az ókori íróknál, meg kell vallani e kérdésre tiszta és világos feleletet nem kapunk. Herodot szerint Lycurg szervezte az *enomotiakat*, *triacadokat* és *syssitiákat* a hadsereg osztályozásánál. E szerint föl kell vennünk, hogy azon tizenöt egyén, kik a syssitiában együtt étkeztek, képezték a hadsereg legalsó felosztását, mai katonai műnyelven „szakasznak“ nevezhetnők. Két ily szakaszból lett a *triacas*, mely a szó jelentése után ítélve, harmincz emberből álló osztály volt. Az *enomotiaikat* nem határozza meg bővebben, de ezen hadi osztályokról más írók is tudósítanak, kik Herodot alsó két osztályozását nem ismerik.

Thucydides és Xenophon nyomán világosabb képet alkothatunk magunknak a spartaiak hadszervezetéről. Ez utóbbi alapos tudósítása szerint a spartai hadsereget hat *mora* képezte, mindegyikben gyalogság és lovasság volt. A *mora* alkatrészei voltak: két *lochos*, a *lochos* négy *pentecostys*ből, ez utóbbi két *enomotia*ból állt. Ezen osztályzatokból a *pentecostys* után számilag is ki lehet mutatni, hány emberből állt a *mora*. A *pentecostys* a név után ítélve 50 emberből álló osztályzat volt, két *enomotia*ra oszlott, mindegyik 25 emberrel; ez volt tehát a hadsereg legalsóbb osztályozása, azaz egy szakasz. Négy *pentecostys* tőn egy *lochos*t, melyben ily módon 200 katona volt, s így a *mora* négyszáz emberből álló zászlóaljat képezett. Ha hat *mora* tevő az összes spartai haderőt, ez ily szerény arány szerint csakis 2400 fegyverest számított; legalább a leuctrai csata idején, midőn Xenophon művének e részét írta, ennyi lett volna a fegyverviselő spartai hopliták száma. De azon tudósításokban, melyeket az egyes csatákról vagy hadjáratokról birunk, e szám változik, s azután tulajdonképi spartaiak a hadseregben mindig aránylag igen kevesen vannak, mert azokon kívül még lacedaemonok, neodamonok

és methakok is említetnek. A leuctrai csatában csak hétszáz spartai harczol, pedig Cleombrotus király parancsai alatt négy mora állt; miből okvetlenül következik, hogy a morákba lacedaemonok is voltak beosztva. Ezért azon sem lehet csodálkozni, ha a mora létszáma hol nagyobb, hol kisebbnek mondatik. Thucydides szerint a peloponnesusi háború tizenegyedik évében a mantineai csatában a lochos négy pentecostysból, ez pedig négy enomotióból állt, mely utóbbi ezen esetben harminczkét embert számlálván, a lochosban e szerint ötszáz tizenkét ember, a morában pedig 1024 lett volna. A régi írók tudósításaiból a spartai hadsereg szervezetéről, s illetőleg a hadosztályok számáról teljesen biztos tudomást tehát nem szerezhetünk, csak annyi derül ki, hogy a kiket spartaiaknak, vagy, a mit spartai hadseregnek neveznek a történetírók, abban a hódító dórok mellett rendesen nagyobb számu körülállók, vagy nem teljes jogu polgárok, mint neodamonok és methakok is feles számmal foglaltatnak.

E hadsereg azonban béke idején is rendesen gyakoroltatott, s nemcsak a tulajdonképi spartaiak, hanem a hopliták közt szolgáló lacedaemonok is. E gyakorlatok képessé tették a spartai hadsereget a csatarén minden szükséges hadi mozdulatot s arczváltoztatást a lehető legnagyobb rendben és gyorsasággal kivinni, mi kétségkívül a hadsereg harczképességét tetemesen növelte. E képességgel egy görög állam katonái sem birtak, s ha még ehhez hozzá vesszük a spartai harczosok rendkívüli becsületérzetét, melyre gyermekkoruktól fogva neveltettek, s melynél fogva sokkal nagyobb szerencsétlenségnek tartották meggyőzteni a csataterén, mint dicsőn meghalni, nem csodálhozhatunk, hogy harci vitézségben az összes görögöket jóval felülmúlták. De nem is volt kellemes élete azon spartainak, ki megfutott, vagy gyávának mutatkozott a csataterén. Haza érkezvén, megbélyegeztetett, külsőleg az által, hogy bajusza és szakálla felét le kellett borotválnia, a társadalmi életben még inkább sujtólag érthette őt, hogy minden körből kizárattott, polgári jogai felfüggesztettek, és sem vele, sem családja tagjaival senki sem érintkezett. Leonidas a thermopylaei szorosból üzenettel küldötte egyik vitézét Spartába, visszamenet elkéselt, s nem vehetett részt bajtársai dicső halálában. Spartában arról gyanúsították, hogy akarattal késelt meg, s e gondolat annyira kétségbe ejté, hogy önként kereste a halált a plataeai csatában, hogy szégyenét elkerülje.

Spartának csak csekély számu lovassága volt, valamint általában a görögöknek a thessalok kivételével, a fősúlyt a csatában a nehéz fegyverzetű, hosszú lándzsákkal és pajzsokkal ellátott gyalogságba helyezték; míg a többi fegyvernem, ugymint a lovasság, íjászok és parittyások, inkább az ellenség nyugtalanítására, a csata megkezdésére, vagy az élelem beszerzésére használtattak. Hajóhaduk soha sem volt tetemes, s ha a peloponnesusi háború végével a spartaiak a tengeren diadalokat arattak is, ezt inkább szövetségeseik

hajóinak, mint saját hajóhaduk ügyességének köszönhatték. Hajóikat többnyire a körülalakók készítették parti kikötőkben, a hajósok is többnyire azokból teltek ki, míg az evezésre heloták alkalmaztattak, magok a spartaiak legfelebb a parancsnoki állásokat foglalták el a hajóhadon.

Mi a spartai hadsereg táborozását illeti, ez is sokban eltérő volt a többi görögök szokásaitól. Táborukat nem készíték négyszög alakban, hanem körben, és csak egyszerűen ideiglenes védművekkel vették körül, nem pedig falakkal és viárokkel, mint a többi görögök, vagy később a rómaiak. Elhelyett a tábor bejáratai elé őrköt állítottak, részint közvetlenül a tábor előtt, részint bizonyos távolságra lovasokat az ellenség mozdulatainak megfigyelésére. Senkinek sem volt szabad lándzsája nélkül járni a táborban, hogy a katonák minden perczen készen legyenek, ha a tábor megtámadtatnék. Minden spartait hét helota követett a hadba, kik részint mint könnyű fegyveresek, íjászok és parittyások szolgáltak, részint uraik fegyvereiről és podgyászáról gondoskodtak; de helyök a táboron kívül volt. A katonák a táborban is gyakoroltattak, még pedig kétszer napjában, reggel és este, mind a lassú, mind a gyors menetekben, futásban és hadmozdulatokban. Különben a tábori életben a fegyelem sokat engedett szokott ridegségéből, és a spartaiak kellemesebbnek tarthatták, mint az otthoni életmódot. Öltözetök is csinosabb volt, bíbor színű köntösökbe öltözve, fegyvereik fényesek és csiszoltak voltak, hajukat gondosan megfésülték, olajjal bekenték és kétfelé választották, fejükre koszorukat tettek, mintha ünnepi körmenetre készülnének, általában a csata napját minden spartai valóságos ünnepnek tekintette.

Spárta emelkedése, az első messenei háború.

Lycurgus intézkedései megszilárdíták a békét Laconiában, a spartaiak a törvények szelleme által lelkesítve, rövid idő alatt oly tetterőt éreztek magokban, mely őket ellenállhatlanul hódításaik folytatására ösztönözte. Alig néhány év lefolyása alatt elfoglalván *Geronthrea*, *Amyclae* és *Helos* városokat, hatalmukat az Eurotas völgyében egész a tengerig terjesztették ki. Első vállalataik Argos és Tegea városok ellen nem sikerültek ugyan, de e csapások nem lankaszták erélyöket. Argos elleni hadjáratuk visszavonulással végződött, Tegea városa alatt még nagyobb baj érte. Egy jóslat megígérte ugyan nekik a város birtokát, „melynek földjeit kötéllel fogják magoknak kimérhetni“, de a jóslat rájuk nézve szomorúan teljesült. Királyuk Charilaos, Lycurgus unokaöccse, seregének nagyobb részével együtt elfogott, s a spartaiak ugyanazon lánczokba verettek, melyet magokkal hoztak, mire a győzők csakugyan kötéllel mérték ki nekik a földet, hogy azt uraik javára műveljék.

Amyclae elfoglalása első dicső fegyverténye volt a megifjult spartai

államnak. A város lakói meghódolván a körülakók osztályába soroztattak, de ebben is azon kitüntetésben részesültek, hogy harczosaik a spartai hadseregben mindig mint hopliták szolgáltak. Különben Amyclae városában annyi régi emléke volt az achiv kornak, hogy a spartaiak már ezek miatt óvakodtak szigort alkalmazni ezen ősz régi város ellen, és nemcsak szentélyeit tiszteletben tartották, hanem lakóik is a lacedaemonok közt mindig kiváló helyet foglaltak el. Annál szomorúbb volt Helos városának sorsa, melyet elfoglalván, egészen leromboltak, lakóit pedig szolgai állapotba taszították, sőt Laconia rabszolgái némely írók szerint, később e várostól kapták helota elnevezésüket. A spartaiak e szerencsését hallván Pharis és Geronthrae városok lakói, önként meghódoltak, városaikat szerződésileg átengedték a spartaiaknak, kik oda gyarmatosokat szállítottak, magok pedig kivándoroltak.

A dórok most az egész Eurotas völgyének birtokába jutottak, s így államuk kétszer akkora területű lett, mint az előtt. E terület most már egy teljesen körülzárt földirati egységet képezett, mintegy felleget, melyet a benyomuló ellenség előtt néhány szoros által könnyen el lehetett zárni. Hazájok e biztonsága és czélszerűsége nagyban emelte bátorságukat, s őket újabb dicső tettekre és hódításokra ösztönözte.

A Taygetos hegységen túl terült a termékeny Messenia gazdag szántóföldjeivel és buja legelőivel. E területnek Cresphontes és dór kísérői oly kevésbé lettek uraivá a hódítás idején, mint a spartaiak az Eurotas egész völgyének. Cresphontesnek tulajdonítatik a Pamisus völgyében Stenyclaros város építése, honnan utódai később az egész tartomány meghódítását megkísérelték. De ez nem sikerült nekik. Már Cresphontes látta a feladat legyőzhetlen nehézségeit, s ez okból Pylos, Rhion és Mothone régi achiv lakóinak azon ajánlatot tévé, lépjenek a dórokkal a jogegyenlőség alapján államközösségbe. De ezen ajánlat saját dór katonáit annyira felbőszíté, hogy őt meggyilkolták, és fiát Aepyrost elűzték, ki Arcadiában talált menedéket. A fiú az Alpheus partján Cypselus királynál felnövekedvén, az arcadok, továbbá Temenus, Argos királyának, és a két spartai királynak, Proclesnek és Euristhenesnek segédsapataival visszatért Messeniába, a trónt birtokába vette, atyja gyilkosait pedig megbüntette. De a belpolitikában ő is hű maradt atyja elveihez, s az ország lakóit a dórokkal kibékíteni törekedett. Utódai követték példáját, kegyesek lévén a legyőzöttekhez, mint a béke barátjai a földművelést, ipart és kereskedelmet vették pártfogásuk alá, s e czélból Mothone városát és kikötőjét is fölépítették. Messene királyai Arcadia néptörzseivel is szoros barátságban éltek, s az arcadiai Demeternek, valamint Zeusnak is Ithome fellegetében templomot építettek, mi a három nép, u. m. arcadok, dórok s a tartomány régebbi achiv lakosai közt bensőbb szövetséges viszonyokra utal,

így a dórok lassankint elvesztették eredeti jellegüket, s nagyobbbrészt az achiv messeneiek közé olvadtak.

Ez volt kétségkívül egyik oka azon hosszú ellenségeskedésnek, mely Sparta és Messene közt kitört, s melynek szomorú vége Messene államiségának megsemmisítése lön. De ily viszonyok közt Spartának az önfentartás ösztöne is parancsolta Messene megaláztatását, mert e vegyes achiv-dór állam fennállása annyiból veszélyes volt a laconiai dórokra, mivel a szomszéd nép példájára saját achiv alattvalóikban is azon vágy támadhatott, hogy a spartaiaktól jogegyenlőséget követeljenek. Még segélyre is lehetett kilátásuk, ha jogaik kivívására fegyvert volnának kénytelenek ragadni.

Azonban magában Messeniában is lehetett oly dór párt, mely uralomra vágyván, királyainak e kibékítő eljárásával az achivok irányában nem volt megelégedve. E párt ösztönzése még jobban éleszté az egyenletlenség lángját a két ország közt. De midőn a háború bevégeződött, a messenei dórok megmaradtak telkeik birtokában, s e körülmény is megmagyarázza némileg azon tényt, miért emelkedett a spartai telkek száma Messenia meghódításával rögtön még egyszer annyira, azaz 9000-re, miután Laconiában ezelőtt e számnak csak fele létezett.

A háború e két ország közt a leghitelesebb számítás szerint 730-ban vette kezdetét, és húsz éven át 710-ig tartott Kr. e.* De mind azt, a mi lefolyásáról mondatik, csakis kétes hagyományok tartották fenn, melyek kevés történelmi hitelességre tarthatnak igényt, s melyeket csakis mondáknak tekinthetünk, és sem igazságukat bebizonyítani, sem azokat megczáfolni nem lehet. E háború Aepytos után öt nemzedékkal utóbb vette volna kezdetét. Első indoka volna, hogy Teleclos spartai király a Taygetos hegységben a két ország határán levő Diana templomban néhány leányarczú ifju spartai-val áldozatot mutatott be az istennőnek, és messenei ifjak az ájtatoskodókat megrohanván, azon ürügy alatt, hogy ezek kémek, a királylyal együtt meggyilkolták. Más sérelmet ejtettek a spartaiak egy Polychares nevű messenei polgáron, kinek egy spartai fiát megölte, nyáját pedig elrabolta. Polychares elégtételt kérni Spartába ment, de onnan elutasított, miért is boszúból a határon lesbe állván, több arra menő spartai polgárt megölt. Sparta kormányja Polychares kiadatását követelte, mit ismét a messeneiek tagadtak meg, s az ügy eldöntésére bíróságul vagy az argosi amphictyoniák gyűlekezetét, vagy athéni areopágot ajánlották.

Miután a békealkudozások a két fél makacsságán megtörttek, a háború kitört. A spartaiak a hadjárat előtt esküt tőnek, hogy addig nem térnek vissza

* Plutarch szerint Messene meghódítása 230 évvel történt Leonidas halála előtt, azaz $480+230=710$ -ben. Más számítások mind bizonytalan eredményre vezetnek.

családjaikhoz, míg Messeniát meg nem hódítandják. Hogy a Taygetos hegy-ségen mindenkor szabadon átkelhessenek, a messeneiek Nedon városát, mely a hasonló nevű folyócska mellett lévén építve, a szorost oltalmazta, váratlanul megrohanván, lerombolták, azután a Pamisus folyam felső völgyében fekvő Ampheia városát elfoglalván, azt fegyvertáruul rendezték be, hogy innen büntetlenül tehessék betöréseiket Messenia jól művelt területére. Ez volt kezdete a húszéves messenei háborúnak.

A háború első három éve apró csatározásokkal telt el, a spartaiak ismételve elpusztíták a messeneiek telkeit, s a nagyobb csatát kikerülve, rendszeren visszavonultak Ampheia városába. Messenia királya Euphaës szintén kerülte sokaig a csatát, mivel a hosszas béke által elpuhult alattvalóit, a had fáradalmaihoz hozzá edzeni, és harczképesekké akarta tenni. A háború negyedik évében vívatott az első nagy csata, melyben Polydorus és Theopompus királyok vezérlették a spartaiakat; alkonyatkor, miután a csata eldöntetlen maradt, a messeneiek erődített táborukba, a spartaiak Ampheia városába vonultak vissza. Mivel pedig a következő évi csata sem hozott végleges eldöntést, a háború tovább huzódott, melynek folyama alatt a spartaiak ismételve bejárták a Pamisus völgyét, égetve és rabolva, míg a messeneiek városaikba zárkózva kénytelenek voltak védtelenül nézni szántóföldjeik elpusztítását, melyeket utoljára a földművelő nép megművelni nem mert. Éhség és betegségek nagyban tizedelték a messeneiek seregét, miért is ezek a védtelen mezőséget és városaikat elhagyván, azon 800 méternyi magaslatok közé vonultak, melyeket a hagyomány Ithome várának nevez. E név alatt nem valamely vár értendő, hanem erődített tábor Ithome hegység mély zugvölgyeiben, melyeket mellvédek és egyéb erődítvények majdnem bevehetetlenné tettek. A messeneiek ide hajtották összes marhájokat, családjaiknak kunyhókat rögtönöztek, s a völgyekbe való bejáratokat, melyek felett a magasabb pontokon szabályosan épült erődök uralkodtak, megerősítvén, azokat a spartaiak ellen hősi elszántsággal oltalmazták.

Valamint a háború okai és kezdete, ép oly homályos annak lefolyása is. A hagyomány egy jóslatot említ, melyet a messeneiek Delphiből nyertek, s mely szerint csak úgy védhetik meg sikerrel hazájokat, ha egy királyi vérből származott hajadont az alvilági isteneknek feláldoznak. A sorsnak kellett döntenie az áldozat felett, ez Lyciscos leányát érte, de a messeneiek főpapja kinyilatkoztatta, hogy a leány nem származott királyi vérből, mivel cserélt gyermek, s így áldozata el sem fogadható, mert érvénytelen volna. Ekkor előlépett Aristodemus, a királyi ház egy tagja, és leányát önkénytelen felajánlotta. De ez már akkor menyasszony lévén, vőlegénye ellentmondott, sőt vitatta, hogy már valóságos neje, mit eddig eltitkolt, így neki van joga rendelkezni felette, s fel nem áldozható, mert nem hajadon. Atyja, Aristodemus erre felbőszülvén, megölte leányát, kit hajadonnak tartott, de bár az

áldozat nem felelt meg egészen a jósa kívánatának, a főpap mégis érvényesnek mondá; minek folytán a messeneieket ismét bizalom szállta meg, s újult erővel folytatták a harczot ellenségeik ellen.

A háború tizenharmadik évében egy újabb nagy csata vívatott, melyben Euphaës király elesik, mivel Theopompust üldöztén, nagy merészen a spartaiak tömött soraira rontott; mire a nép a vitéz és hős Aristodemust választá királyul. Vezérlete alatt a messeneiek szomszédjaik, az arcadok társaságában gyakrabban beütöttek Laconiába, s az ország pusztításával fizették vissza a kölcsönt a spartaiaknak. Több év telt el, kölcsönös pusztítások közt, a nélkül, hogy az egyik fél biztos eredményt lett volna képes kivívni. Öt év múlva a harczoló felek mindegyike végszapaszt akarván mérni ellenségére, seregül hitták szövetségeseiket, a messeneiekhez csatlakoztak Argos és Sycion segélycsapatai, Sparta csak Corinth városától kapott segélyt. Aristodemus igen ügyesen állította föl seregét, a derékhad a hegy lejtőjén állt, míg a könnyű csapatok a völgyekben voltak lesbe helyezve, s midőn a derékhad a spartaiakat árczban támadta meg, a völgyekből előtörték a könnyű csapatok, s oldalt támadván az ellenségre, azt visszavonulásra kényszerítették.

A spartaiak a veszteséget csel által iparkodtak helyre hozni, s királyaik tudtával száz szökevény ment át a messeneiekhez, de az árulás nem sikerült, Aristodemus fölismerve a cselt, e szavakkal küldötte őket vissza: a lacedaemonok gonoszsága ugyan új, de cseleik nagyon is régiek.

A Pythiának több befolyása volt, úgy látszik, a háború eldöntésére, mint az ellenséges fegyvereknek, egy újabb jóslat azt hirdeté, hogy azon hadviselő fél bírja Messenia földjét, mely legelőször áldoz száz háromlábu széket az ithomei Zeus oltárán. Miután ezen oltár Ithome fellegrvárában volt, lehetetlennek látszott, hogy a spartaiak a jóslatnak eleget tegyenek, s a messeneiek biztosnak hitték győzelmöket. De egyike a spartai harczosoknak száz csekély nagyságú háromlábu széket csinált agyagból, és azokat öltönye alá rejtven, pór ruhában belopózott a messeneiek közé, s a kis székeket éjjel letette Zeus oltárán, Ithome várában. Ennek látása másnap annyira zavarba hozta a messeneieket, hogy Aristodemus biztatásai daczára lemondottak minden reményről, s nemzetök romlását elkerülhetlennek tekintették. De baljóslatu csodajelek is történtek, az áldozatra szánt kosok a falnak rontván, összezuzták fejöket, mielőtt feláldoztattak volna; Aristodemusnak rossz álmai voltak, megjelent leánya álmában, épen midőn fölfegyverezve csatába indult volna, feldönté az áldozati oltárokat, elszedé atyjának fegyvereit, és saját leplét borítá testére. Fölriadva álmából, Aristodemus előre látva nemzetének sorsát, kiment leánya sírjához, s ott magát meggyilkolta. A messeneiek megfosztva hős királyuktól, lemondottak nemsokára a reménytelen harczról, elköltöztek hazájokból, s részint Argosban és Sycionban, részint Arcadiában

telepedtek le. A kik visszamaradtak s magokat a spartaiak uralmának alávetették, sanyarú sorsban részesültek. A spartaiak lerombolták Ithome erődtvényeit, Mothone és Pylos kivételével elfoglalták Messene többi városait, s lakóikat a spartai heloták sorsára kárhoztatták, sőt, ha Tyrtaeus költő szavainak hihetünk, állapotuk még sanyarúbb volt, mert „meghajolva a teher alatt, mint a szamarak mivelték földjeiket, s termésök felét tartoztak uraiknak átszolgáltatni.”

2.

A második messenei háború.

Az első messenei háború nagy átalakulást idézett elő a győztes Spartában is. A királyok Polydorus és Theopompus nagy népszerűsége tettek szert, s emlékek a spartaiak előtt századokon át szentnek tartatott. A háború kétségkívül terhes volt, s a kik a spartai hadseréget diadalra vezették, a haza háláját kiérdemelték. E két király különben az alkotmányon is tetemes változást tett, mint azt a viszonyok követelték. Először is a Delphii jósdá tanácsára a királyság és a gerusia jogkörét annyiban kitágították, hogy ezek jogot nyertek még a közgyűlés tévedéseit is kijavítani. E törvény némileg a dictaturát alapítja ugyan meg, de ily vésteljes időben elkerülhetlen volt, ez okból nem is maradt sokáig érvényben a béke helyreállítása után. Második intézkedések az ephorok tisztének megalapítása vala, kik a királyok távollétében jogot és igazságot szolgáltatassanak. Ezen intézményt a hagyomány Theopompus királynak tulajdonítja, mely azonban idővel szűk korlátaif állalépven, a királyság fölé emelkedett.

Az első messenei háború azonkívül még alkalmat is adott Tarent városának alapítására. Ha nem is fogadjuk el azon fentebb említett mondát (110. l.) annyi abból mégis kiderül, miszerint az alapítók, azon partheniek, az újabb állami viszonyokkal elégedetlen polgárok lehettek, kik jogaik megcsonkítása miatt elhagyván Spartát, új hazát kerestek, hol szabadságuk nem fog polgártársaik által önkényesen szűkebb korlátok közé szoríttatni. A kivándorlók vezére Phalantes volt, ki már Spartában is az elégtelennek élni lázadást támasztott a fennálló államkormány ellen, mely csakis olynemű szerződés által volt lecsendesíthető, hogy a kormány neki és társainak megígéré, ha vállalatuk nem sikerül, és visszajönnek, Messene területének ötödrészt fogják nyerni birtokul.

Mind e belviszályok daczára a megerősült Sparta még más hódításokat is tőn, nevezetesen éjszakon uralmát Arcadiában, Aegis, Scyros és Cariae városok területének bekebelezésével tetemesen öregbítette, ez által azonban szomszédja lőn Tagea városának, mely további előhaladásának gátat vetett. Még nagyobb hódításokat tőn Sparta Argolisban; mert ezen időben szállották meg a spartaiak a Parnon hegység keleti lejtőin fekvő városokat, sőt Cythera

szigetet is elvették Argostól, s oda dór gyarmatosolót küldöttek, a sziget igazgatását egy külön spartai kormányzóra bízván, ki „cytherai bírónak“ is neveztetett.

Időközben egy új nemzedék növekedett föl Messeniában, mely nagyatyáinak hőstettei által lelkesülve, s a jelen szomorú szenvedései által ösztönözve, eltökélte hazáját az idegen járomtól felszabadítani. Élt még a régi királyi családnak egy sarja, Aristomenes, ki *andanai* elvonultságában azon módokról és eszközökről gondolkozott, mikép állíthatná vissza hazája korábbi fényét és régi hatalmát? Míg a távolból folytonosan kitartásra buzdítá hon-

ARISTOMENES A SZIKLAÜREGBEN.

fiait, reményöket ébren tartá, s elnyomók ellen gyűlöletöket táplálta, másrészt a szomszéd Arcadia, Argos és Sycion lakóinak szövetségét iparkodott népének megszerezni, e mellett Elis és Pisatis lakói is segélyöket ígérték. Ennyi oldalról biztatva, Ithome bevétele után harminczkilencz évvel (671) megindítá a háborút a lacedaemonok ellen. A messeneiek őt királynak akartak választani, de ő el nem fogadta, a fővezéri czímmel elégedvén meg. Az első csata Derea mellett, hol mindkét fél szövetségesei nélkül harczolt, eldöntetlen maradt, bár a győzelmet mind a két fél magának tulajdonítá. Aristomenes, hogy a spartaiakat megsegyenítse, egy éjjel a hegyeken

át bement Spartába és Pallas-Athene templomában ily feliratu pajzst függesztett fel: Aristomenes Athene istennőnek, a lacedaemonoktól elvett zsákmányból.

A megriadt spartaiak Delphiből kértek tanácsot, s miután a jósdá meghagyá nekik, hogy Athéntől kérjenek vezért, követséget küldöttek e célból az athéniekhez. Ezek nem mertek ugyan Apolló jósdájával ellenkezni, de azt sem akarták, hogy Sparta rendkívül hatalmas legyen, mintegy gúnyból egy sánta iskolamestert, Tyrtaeust küldötték Spartába vezér gyanánt. De a sánta iskolamester költő volt, kinek dalai oly lelkesedést szültek a spartaiak közt, hogy mindenkor nagy lelkesedéssel rohantak a csatába.

E lelkesítő dalok több hatással voltak a spartaiakra, mint a minőt a legügyesebb vezér rideg parancsai előidézhettek volna. De Sparta tettleges segínyt is nyert Peloponnesus államaitól, Elis és Corynth részére állottak, Messere is egybegyűjté saját és szövetségeseinek hadait. Egy évre a Dereá melletti ütközet után a spartaiak és messeneiek új csatát vívtak Stenyclaros síkján, s ez alkalommal Aristomenes hősi vitézsége honfiainak szerzé meg a diadalt. A síkságon át egész a Taygetus hegység gerinczéig üldözte Aristomenes a futó ellenséget, mely a veszteség folytán az Eurotas völgyébe vetetett vissza. Aristomenes ide is követte a lacedaemonokat, hol gyors és váratlan megjelenése fölöslegessé tön minden óvó rendszabályt. Meglepi és kifosztja Pharis városát, rábukkan útjában Anexandros király spartai hoplitáira, s rögtöni rohammal szétüzi seregét, magát spartát is elfoglalta volna, ha a dioscurok: Castor és Pollux útját nem állják vala.

A hagyomány és költészet több kalandját regéli el a messenei hősnek. Egila városában Demeter ünnepét ülték a spartai nők, Aristomenes meg akarja lepni őket, de a vállalat nem sikerül, a nők késeikkel és tűikkel védelmezvén magokat, megszalasztják katonáit, ő maga fogságba kerül és lánczra veretik. De azon éjjel szerencsésen megszabadult. Egy másik menekülése még csodálatosabb, Sparta cretai zsoldosai elfogják Aristomenest és a fővárosba hurczolják. Ütköztben egy háznál megállapodnak, hogy ott töltsek az éjt. A házban egy fiatal leány lakott, ki az elmúlt éjjel azt álmodta, hogy oroszlánt látott farkasok által kísértetni, egy benső sugallat mondja neki, hogy az oroszlán Aristomenes és kísérői a farkasok. Leitatja a cretai katonákat s feloldja a hős békóit, ki kísérőit megölvén, a leányt magával viszi, s egyik fiának nőül adja.

Végre az árulás Spartának adta a diadalt. Aristocrates, Arcadia királya, a spartaiak ajándékai által megvesztegetve, megígérte elpártolását csata közben. A „nagy árok“ mellett történt a véres ütközet, s még mindkét fél hevesen folytatja a harczot, Aristocrates hadával visszavonul, s fedetlenül hagyja a messeneiek balszárnyát. Ezek hősileg küzdenek ugyan, Aristomenes csodás tetteket hajt végre, de a túlerőnek végre engedni kell, a messe-

neiek elvesztik a csatát. E veszteség óta nem bírják sorsukat elkerülni, a spartaiaknak a nyílt síkon többé nem állhatnak ellen: Aristomenes tehát híveivel visszavonúl Eira hegység zugai közé, mint Aristodemos Ithome hegyére. Tizenegy évig tart az ostrom és a hegység védelme. A spartaiak, hogy az erősség védőit kiéheztessék, Messeniát sivataggá változtatják, sőt még Laconia határos vidékein is eltiltják a gabonatermesztést, nehogy az ostromlottak innen harácsolják össze az élelmet. Ennek folytán inség támad magában Laconiában is, az elégtelenség szidalmakban tör ki a háború vezetői ellen, de Tyrtaeus dalaival lecsendesíti a háborgást.

Aristomenes hős lelke nem tűri az elzáratást, ismételve kitör Eira zugvölgyeiből, rettegést terjeszt ellenségei közt, beront Laconiába, Amyclae városát kirabolja, más alkalommal Spartát fenyegeti, de a két király hadereje által körülvétetvén, kisdied csapatának egy része leöletik, s mintegy ötvenen, köztük maga a hős vezér sebesülten fogságba esnek. A spartaiak rövid ítélet után mindnyájukat meredek sziklazugba dobják, hol társai összezúzva hálnak el, csak maga marad életben, egy kiálló cserje által esésében csodálatosan feltartóztatva. Holtak és haldoklók közt három napon és éjen át aléltnak fekszik, midőn némi halk zörej felébreszti és meghozza eszméletét. Egy róka volt, melyet a hullaszag csalt oda, s Aristomenes meg volt mentve. Megragadva a rókát, ez menekül, s ezáltal elárulja azon titkos üreget, melyen át a sziklazugba jutott. Aristomenes követi, és hosszas és fáradságos kuszás után végre megpillantja a csillagos eget. Negyednapra megjelent Eira hegyén övéi közt, kik őt már holtnak hitték.

Elleneinek is alkalmá nyílt nemsokára meggyőződni életben létéről. Egy későbbi kimentés alkalmával Sparta segédhadai közül száz corinthus harczost kaszabol le, s hálaadásul száz tulkot áldoz az ithomei Zeusnak. De a végzet által mégis el volt határozva Eira várának bukása. Egy sötét éjjel, a szakadó záporban elhagyatva voltak őreiktől az erősség falai és viárcái, mindenki fedél alá huzódott, nem tartván lehetőnek ily viharos időben az ellenség támadását. De a hihetetlen dolog mégis megtörtént. Egy szökevény rabszolga hírt adott a spartaiaknak a dolog állásáról. Ezek azonnal megindultak, lépteik zaját a vihar zúgása fojtotta el, s észrevétlenül jutottak egészen az erőd közelébe.

Aristomenes első volt, ki a bajt észrevette, fegyverre szólítá honfiai, kik minden oldalról elősietnek, míg a nők a háztetőket szállják meg, s onnan köveket és téglákat dobálnak a spartaiakra. Három napig tartott a viadal a városban, a védők csak lépcsőről lépésre hátrálnak, mely idő alatt a vihar nem szűnt meg tombolni. A spartaiak segítségére volt a vihar is, mely az esőcseppeket a messeneiek arczába hajtotta, s azonkívül számosabban is voltak. A messeneiek reménye elhanyatlott s többen Theoclossal a

spartaiak tömött sorai közé rohanván, a keresett halált elérték. Aristomenes és serege lebocsátván fegyvereiket, jelt adtak, hogy el akarnak vonulni, de a spartaiak sem merték a bátrakat a kétségbeesésig üldözni, megnyitották soraikat, mire Aristomenes középre vévén az aggokat, nőket és gyermekeket, kivonult Eira várából, és Messeniát sorsának engedte át.

Messene é'etben maradt hős fiai Arcadiába vonultak vissza, de Aristomenes honfi szíve itt sem tudott megnyugodni, ötszáz bátor harczost zászlója alá gyűjtvén, rá akart rontani a védtelen Spartára, de ekkor Aristocrates Arcadia királya újra elárulta őt, mire boszús alattvalói őt megkövezték, hulláját pedig az ország határán kívül tették le temetetlenül.

A legyőzött messeneiekre szomorú sors várt, a spartaiak őket most már a heloták sorsára kárhoztatták, azon kötelezettséggel, hogy természetük felét uraiknak átszolgáltassák. A hontalan messeneiek előbb Elisben és Arcadiában találtak menhelyet, s innen fölkerekedvén, Aristomenes fiának, Gorgosnak vezérlete alatt átkeltek a tengeren és Rhegiumban telepedtek le. Két század mulva Anaxilaos rhegiumi zsarnok Zancle városát elfoglalván, ide telepíté honfiait, kik új hazájoknak a réginek emlékére a *Messana* nevet adták, mely még mai nap is fenn van.

Aristomenes telve gyűlölettel Sparta iránt, Rhodos szigetére költözött, melynek királya leányát kérte nőül, míg honfitársai elzüllödvé éltek Görögország államaiban, s azon gyűlöletnél fogva, melylyel elnyomóik iránt voltak, kik hazájokat az államok sorából kitörölték, minden ellenségnek, mely Sparta ellen viselt háborút, önkényt felajánlották szolgálatukat. Sparta mindenkor ellenségei sorában találta a messeneieket, Athén és Epaminondas seregében egyaránt küzdöttek, míg a thebaei hős hazájokat helyre nem állította. Gyűlöletök azonban még ekkor sem szűnt meg, s midőn már Görögország szabadsága is elhanyaglott, dalaik még mindig hangoztatták Aristomenes és más hős elődeik dicső hadi tetteit.

A dórok egyéb államai.

A dórok által elfoglalt peloponnesusi államok közt egyike a legfontosabbaknak volt Argos, mely régiségénél és a Pelopidák korában élvezett tekintélyénél fogva századokon át a félsziget első s leghatalmasabb államának tartatott, bár azon területen, mely Argolisnak neveztetett, ezenkívül még több önálló állam is volt, mint Mycenae, Tiryns, Epidaurus, Trocene, melyek hosszabb ideig fenn tudták tartani függetlenségöket, s ez az oka, hogy Argos oly egységes államot soha sem képezett, milyen volt Attica vagy Laconia. De e területen a dórok nem is bírták nemzetiségüket uralkodóvá tenni, Trocene és Epidaurus mindig megtartották jón törzsű lako-

saikat, Mycenae és Tiryns városokban az ősi achívak utódai éltek háborítlanul.

Temenus és utódai gyarmatokat vezettek ugyan Sycionba, Phliusba, Troecenbe, Epidaurusba, a miért e városok el is ismerték Argos hegemoniáját, s bizonyos ünnepeken összegyűltek Argosban, hogy a dór Apollo istennek áldozatot hozzanak, kinek szentélye a fellelgyárban volt; de azért külön államokat képezvén Argosba nem olvadtak be. Temenus óta mintegy fél század folyt le, mely idő alatt a szövetség igen meglazult, midőn Pheidon személyében egy nagyra vágyó, erélyes fejedelem ült Argos királyi székébe a nyolczadik század közepén Kr. e. (775—745). Ennek első törekvése oda irányult, hogy Argos hegemoniáját az említett szövetséges városok felett újra megszilárdítsa, azon ürügyet vevén indokul, mivel e városokban egykor dór gyarmatok alapítottak, bár a nagyobb számú jón elem közt idővel elveszték nemzetiségöket. Hasonló ürügy alatt Corinthot is hatalma alá akarta keríteni, s e végre csellel élt. Kért ugyanis a corinthiaktól ezer ifjú fegyverest segélyül, szándoka lévén az ezret mind megöletni, hogy Corinth ily módon legbátrabb védőitől megfosztatván, könnyebben hatalmába jusszon. De a csel árulás által kitudódván, az ifjú corinthiak szerencsésen megmenekültek a veszélytől.

Jobban sikerült ama másik terve, mely által az olympiai játékok feletti felügyeleti jogot megszerezni törekedett. Azon elvből indult ki, hogy Argost illeti a hegemonia mindazon peloponnesusi államok felett, melyeket a dórok a Heracidák vezérlete alatt elfoglaltak, mivel királyai Hyllos legidősb fiától Temenustól származnak. Ennek folytán azt vitatta, miszerint azon áldozatok szertartásainak rendezése, melyeket Lycurgus egyezménye óta az elisiek a spartaiakkal közösen tartottak, tulajdonképen Argos királyait illeti, mint Herakles legközelebbi utódait, minthogy azt őlük alapította. Pisatis lakói, kiknek területén feküdt Olympia, szintén maguknak tulajdoníták a jogot, miután az elisiek őket attól igaztalanul megfosztották vala. A pisaiak ez okból segélyül hitták Pheidont, ki seregével megjelenvén Olympiában, az elisieket 748-ban elűzte, maga végezte a szokásos áldozatot, sőt a jutalmakat is kiosztotta. Azonban az elért siker nem volt állandó, az elisiek a spartaiak segélyével már következő (744) olympiádban a játékok vezetését ismét kezökbe ragadták, a miután a pisaiakat, e jogtól fegyverhatalommal megfosztották vala. Pheidon úgy látszik, ezen évben már nem élt. Corinthot újra megtámadván, a várost birtokába ejtette, de ez ellene összeesküdt corinthi aristokraták által megöletett.

E mulékony hatalom mellett azonban nagyobb fényt és dicsőséget szerzett nevének a súly és pénzérték meghatározása, és az első görög pénz veretése által. E rendszabályai nevét örökké nevezetessé tették, mert még

a legkésőbbi időben is a görög tudósítások, „pheidoni súlymértékről és pénzlábról“ beszélnek.

Pheidon hihetőleg Phoeniciából vette a súly és pénzláb mértékét, hol már ekkor a babyloni talentum volt használatban. Mint a babyloniak és phoenicieik, Pheidon is a talentumot 60 részre vagyis minára osztotta, (*mna*) mely eredetileg sémi szó, egy mina ezután 100 drachmát foglalt magában, s így egy talentum 6000 drachmából állt. Rendesen két vagy négy drachmás ezüst érmek verettek, a pénzfizetés könnyebbitése végett. Egy drachma négy obolusból állt, egy-egy obolus a mi pénzértékünk szerint $6\frac{1}{2}$ krt. tett, s így egy talentum 2340 frtot ért. Az első aranypénzt Pheidon Hera istennő templomában verette Argos fellegrvárában, míg az ezüstpénz Aegina szigetén veretett, mely akkor a szövetséghez tartozott, s honnan a Pheidonféle ezüst-talentum, aeginai talentumnak is neveztetett.

Épen így neki tulajdonítatik a súlymérték meghatározása is. Egy *metretes* másfél talentum, azaz 90. mina súlyával bírt, és tizenkét choét és 48 cotylost tartalmazott. A hossz mérték, mint említik, a stadium volt, 600 görög láb, mely a versenypálya hosszának felelt meg, s hat pletrumra osztott (100) a stadium, tehát 100 ölet tón, ölet 6 görög hábbal számítva. Ez olympiai láb volt tehát alapja a görög hossz mértéknek.

Ez volt Pheidon maradandó érdeme. Ő ezen intézkedései által a kereskedelmi forgalmat Kis-Ázsia és a görög szárazföld népei közt tetelesen megkönnyítette, ugyanazon pénzlábat, súly- és hossz mértéket hozván be Görögországban, mely egész Elő-Ázsiában dívott. Ha Sparta a Peloponnesus felett teljesen megalapítja vala uralmát, azon elzárkozottságnál fogva, mely az uralkodó dór osztályt jellemző, minden közlekedést és kereskedelmi forgalmat lehetetlenné tett volna a két világrésznek sok tekintetben egymásra utalt nemzetei közt. Pheidon e bilincseket feloldván, megszüntette az elzárkozottságot, és a görög népet oly új utakra vezette, melyen ipara és kereskedelme virágzásnak indulhatott, s ennek folytán a keleti műveltséget is könnyebben elsajátíthatta.

A peloponnesusi államok közt *Sycion* is nagy régiséggel dicsekedett, voltak mondái őskoráról, melyek régiségre nézve Argossal egykorúnak vallották. E mondák megnevezték *Sycion* királyait, kik a trójai háború előtt egy évezreden át uralkodtak *Sycion*ban. A várost az őskorban jónok alapították azon széles völgyben, melyet az *Argolis* hegyeiből előtört, *Aso-*pus folyó képez, mielőtt a corinthetai öbölbe szakadna. A dór hódítás idejében *Temenos* egyik fia *Sycion*t elfoglalta, s ezen idő óta e tartományban is a dórok jutottak a hatalom birtokába, magoknak tartották a föld javát, ők képezték a három uralkodó törzset, a fellegrvárban laktak, az állam hivatalait és tisztségeit magok közt osztották el, míg a meghódított jónok az alvárosban nyertek lakhelyet, kizárva minden befolyástól az állam

TIRYNS VÁROSÁNAK ÖTÖLOPI FALAI.

ügyeibe, leginkább iparral és halászattal foglalkoztak, s ez utóbbi foglalkozásuknál fogva partilakóknak, *aegialioi*, is neveztek. E néposztályt a laconiai körülakókkal lehetne összehasonlítani. De volt még két más osztálya is a népnek, az úgynevezet bőrködmén viselők (*catonacophorok*) és botviselők (*corunophorok*), kik szolgai állapotban lévén, dór uraiknak földjeit művelték, és nyájait őrzötték, hihetőleg oly minőségben, mint a laconiai *heloták*, vagy thessaliai *penesták*.

A kis országnak szomszédjai ellen viselt háborúi idővel arra kényszeríték az uralkodó dór törzseket, hogy körülakóiknak is fegyvert adjanak kezökbe, kiket mint könnyű fegyvereseket alkalmaztak csatáikon. De miután e néposztály tevékenysége és szorgalma által nagyobb jólétre és műveltségre tett szert, követelni kezdé, hogy, ha már az állam terheiben részesül, és a dórokkal együtt a haza területét védi, az uralkodó törzsek jogaiban is részesíttessék. E kérdés fölvetése hosszabb küzdelmeket keltett a két néposztály közt Sycionban, egyes jón családok nagy gazdagságot és vagyont szerezvén, a dórokkal a hivatalokban és az állam ügyeibe való befolyásban is osztozni kívántak. Az aristocratia mindig nehezen szokott engedni előjogaiból, Sycionban is megtagadta polgártársaitól az egyenjogúságot, ez azután forradalomra vezetett, mely az elnyomott néposztály segítségével alkalmat adott Orthagorasnak, egy nagyravágyó férfiúnak arra, hogy magát törvénytelenül a főhatalom birtokába helyezze. Ez volt a legönkényesebb és legrégibb tyrannismus, mely Görögországban támadt.

Az *Orthagoridák*, mint utódaik neveztettek, bátor s vállalkozó szellemű férfiak voltak, gazdagok lévén, fényes udvart tartottak, fényűzésök által sok keresetet adtak a népnek, mely bőkezűségök, győzelmi ünnepélyeik és látványos mulatságaik által megigézve, nagy ragaszkodással viseltetett irántok, a lóidomítást büszkeségnek tartván, arra törekedtek, hogy a versenytéteken szekereikkel díjat nyerjenek. Már az első Orthagoras fia és utóda, Myron 680-ban szekérfogataival jutalmat aratott Olympiában, hol Zeus templomát nagyszerű ajándékokkal látta el, sőt külön kincstárt építtetett ezen adományok számára, melyeket ő és családja az istenségnek szentel vala.

De mind e fény és pompa daczára, melyet Myron alattvalói előtt kifejtett, halála után egy ideig elhomályosult ez Orthagoridák szerencse csillaga, fia elűzetett és csak unokája Clisthenes állítá újra vissza a család natalmát. Ez időben oly esemény adta magát elő Görögországban, mely Clisthenes hírnevét és gazdagságát tetemesen gyarapította. A delphii jósda zarándokait Crissa városa rendesen erősen megvámolta, sőt voltak esetek, midőn a templomnak szánt kincseiktől egyes zarándokok meg is fosztattak. A jósda papjai ezt szentségtörésnek nyilatkoztatván, az amphictyoniák gyűlekezetétől a merények megtorlását követelték. A gyűlekezet pénzbírságra ítélte Crissa lakóit, de miután ezek az elégtételt megtagadták, Clisthenes és

Athén, melynek ügyeit akkor Solon vezette, egyesülten hadat küldöttek Crissa városa ellen, mely az egyesült sereg által bevétetvén, leromboltatott. Hasonló sorsban részesült kikötő városa Cyrrha is, s mindkét város területe a görögök által a delphii jósdának adományoztatott, melynek birtoka ily módon délen egész a corinthei öbölhöz terjedt.

E háború szerencsés bevégezése, mely a 600—594-ik évek közé tehető, nagy tekintélyt szerzett Clisthenesnek Görögországban. Az elfoglalt városok kincseiből Sycionban márványcsarnokot építtetett, melyben Apollo isten ünnepét fényesen megülték. Ez alkalommal a győzelem emlékére a lerombolt város helyén Apollo tiszteletére a pythiai ünnepélyes játékok rendeztetek, s a zsákmányból szerzett kincsek a versenyek díjául tüzetek ki. Egyszersmind elhatároztatott, hogy az ünnepély minden negyedik évben fog megtartatni s a testgyakorlati és kocsiversenyek mellett zene és költészeti versenyek is lesznek tartandók.

E nagy tekintély és befolyás mellett csak egy bánata volt Clisthenesnek, nem volt fiörököse, s ez okból méltó férjet keresett leányának, *Agaristénak*. Nagyszerű ünnepélyeket rendezett, kihirdetteté egész Görögországban, hogy a ki magát méltónak tartja arra, hogy veje legyen, hatvan nap múlva jelenjen meg Sycionban. Egy évig tartottak ezen ünnepélyek, tornajátékokkal, ló- és kocsiversenyekkel, melyeken a görög nemzet legjelesb családainak sarjai vettek részt, azon tekintetben is versenyezvén egymással, ki legyen közülök Agariste boldog férje, s a hatalmas Clisthenes veje? Herodot hosszasán írja le az ünnepélyeket, s ez egyike azon epizódoknak, melyeket oly gyakran sző történetébe. Egy évig tartó ünnepélyek, tornászati gyakorlatok, kocsi-versenyek és lakmározások után végre férjet választ leányának, választása az athéni Megaclesre esik, kinek fia volt Clisthenes, a Pisistratidák elűzetése után Solon törvényeinek módosítója.

Bár Clisthenes erőszakkal ragadta magához a negyedik jóni törzs segélyével, a főhatalmat, uralkodását szelidnek és igazságosnak lehet tekinteni, és csak az új uralkodó törzs bosszúja lehetett, hogy a hatalomtól és befolyástól megfosztott dór törzsek gúnynevekkel illettettek, melyek piszkos és ronda állatoktól kölcsönöztettek. A fejedelem fényes és vendégszerető udvart tartott, hova Görögország minden vidékeiről kitűnő vendégek, művészek, költők s más nagytehetségű jeles emberek ellátogattak, s hol a gyakori ünnepélyeknél mindenkor szíves fogadtatásra találtak.

De valamennyi dór város közt mind iparos tevékenységre, mind kereskedelmének óriási forgalmára nézve leginkább kitűnt Corinth városa, az isthmuson, vagyis azon földszorosan, mely a Corinthi öblöt a Saronitól elválasztja, s a két tenger közt mintegy öt kilométernyi távolságot képez. Corinth város helyzete rendkívül kedvező vala. A peloponnesusi partok a hajózásra veszélyesek lévén, a kereskedelemre rézve előnyösebbnek tartatott ama rövid

szárazföldi út az isthmuson, melyen az árukat keletről a Jóni tengerbe s innen Italia partjaira lehetett szállítani, elkerülvén a különösen veszélyes Maleai hegyfokot. E körülmény adta meg Corinthus városának fontosságát és későbbi virágzását. Helyzetének ezen előnyei igen korán ismertettek el, s már a régi költők gazdagnak nevezik e várost. Már a nyolczadik században hajóhaddal birt, s egyike volt az első görög államoknak, mely Siciliában gyarmatot alapított, ez volt a később oly hatalmassá lett *Syracusae* városa, mely még Athén tekintélyét is megtörte a spartaiak segítségével; másik gyarmata *Corcyra* szigetén volt, mely rövid idő alatt anyavárosával versengett hajóhadával. A festészetben, szobrászatban és építészetben is megelőzte Görögország többi államait, s a díszes corinthusi oszlopféjezet a várostól vette nevét, mely azt az építészetben legelőször alkalmazta. De a keleti népek gyakori látogatása folytán hajói kelet áruival a fényűzést, a gazdagsággal, az erkölcsi romlottságot is elhozták Corinthba, s ennek folytán nemcsak legfényesebb, leggazdagabb, de legromlottabb városa is lőn Görögországnak, melyről már a legrégebb időben is azt tartották, hogy csekély erszényű embernek nem tanácsos Corinthba utazni.

A kormányforma itt is, mint a görög szárazföld egyéb államaiban, egyeduradalmi volt. A ravasz *Sisiphus* utódai századokon át bírták a trónt Corinthban. Később sok miudenféle nép özönlött a városba, melyet a város folyton emelkedő jóléte és kereskedelmének messzeterjedő forgalma csöditett ide. Corinth ezen emelkedése leginkább a Bachiadok nemzetségének uralma alatt történt, kik *Sisiphus* utódainak elmelölésével mint egy száz évig bírták a főhatalmat, egy erős és szorosan összetartó aristocratiát képezvén, mely a nép kizárásával intézkedett az állam ügyeiben, és minden hivatalokat és tisztségeket saját tagjaival töltött be. Egyik legnevezetesebb intézkedések a kereskedelem emelésére az volt, hogy vontató utat készítettetek az isthmuson át a Saroni öbölből a Corinthi öbölbe, melyen a hajók hengerek segélyével szállították át.

A Bachiadok nemzetségének uralmát a hetedik század közepén *Cypselus* buktatta meg, a ki egy ugyanazon családból származott púpos leánynak, *Labdínak*, egy idegen, lapitha származású férfitől született fia volt. A nemzetség tagjai a hagyomány szerint a törvénytelen gyermeket el akarták vesztetni, de anyja őt csodálatosan megmentette. *Cypselus* fölnevekedvén, a néppárt élére állt, s ennek segélyével a főhatalmat kezébe kerítette. Kormányának csak a gazdagokra nézve volt súlyos, kiket nagy adóval terhelte, s kik sok üldöztetésnek voltak kitéve, de a nép iránt kegyes lévén és jó indulattal viseltetvén, oly békés és nyugodt volt harminczéves uralkodása, hogy a népszerűségében bízva, még testőrökre sem volt szüksége. Az uralma alatt még

nagyobb lendületet vett Corinth ipara és kereskedelme. Corcyrát megfosztotta az Epirusszal való kereskedéstől, Ambracia és Leucas városokat alapította, mely utóbbi egy félszigeten lévén építve, lakói az által biztosíták magokat a kultámadás ellen, hogy a félsziget szorosát átvágván, lakhelyüket szigetté alakították.

Utóda Periander egyike volt Görögország hét bölcseinek, bár tettei által e czímet nem érdemelte meg. Ha egy részről kegyesen bánt is a köznéppel, annál nagyobb zsarnokságot gyakorolt az aristocratia felett, a melynek tagjai közül sokat kivégeztetett, másokat javaiktól megfosztván, száműzött a városból. Mint Herodot beszéli, ezt Thrasybulus, mileti zsarnok tanácsára tette, kit küldötte által kérdezett meg az iránt, mi módon szilárdíthatná meg legjobban hatalmát. Thrasybulus a követet az érett gabonaföldre vezette, míg ennek el kellett mondani küldetése czélját, az alatt a kényúr a magasabbra nőtt kalászeket fejezgette le, s a követ kérdésére csak azt felelé, mondaná meg urának, mit művelt a beszélgetés alatt.

Különben Periander egy valódi kényúr mintaképe, ki törvénytelen uton jutván a hatalom birtokába, igen ügyesen alkalmazta mindazon módokat és eszközöket, melyek által hatalmát biztosíthatta. Hogy a dór polgárok közt az összeesküvést lehetetlenné tegye, megtiltotta a férfiak gyülekezeteit és egymás közti társalgását nyilvános helyeken, eltörölte a tornászati gyakorlatokat, nehogy az ifjak testöket edzék, a polgároknak megparancsolta, hogy házaikban tartózkodjanak, és kiki saját tűzhelyére viseljen gondot. Külön rendőrség ügyelt fel a polgárok tetteire és beszédeire, s így meghonosítá hazájában a kémrendszert, mely a római császárok korában oly sok vészt hozott egyesekre. Hogy hatalmát biztosítsa, kiválva a népből, magas fellegvárába vonult vissza, s ott magát lekötöztetett barátjaival és testőreivel vétette körül. Fényes udvart tartott, fényüzése sok iparos polgárnak nyújtott bő keresetet, s ez által a népet érdekeinél fogva magához csatolta, míg az előkelők és gazdagok sajnosan érezték kemény kormányát. Ezeket súlyosan megadóztatta, de mivel ez nem volt elegendő fényes udvartartásának költségeire, az országba hozott árukra és kikötőkre vámot vetett. Hogy a kereskedelmet emelje, a két öböl közti vontató utat kijavíttatá, sőt mondják, azon szándoka is volt, hogy azokat csatorna által összekösse. Mint látjuk, ugyanazon eljárás ez, melyet önkényre alapított kormányok még korunkban is követtek, melyek míg az előkelő s míveltebb osztálylyal kényuralmukat éreztették, addig minden lehető megtettek, hogy a köznép érdekeit előmozdítván, annak a hatalom iránti vonzalmát és szeretetét megnyerjék.

Periander 44 éves kormánya mindamellett Corinth hatalmát a virágzás legmagasb fokára emelte, melynek területét Epidaurus városa, és Corcyra szigetének elfoglalása által öregbítette. Ágg napjaiban nagy szerencsét-

lenségek érték saját családjában, és ez kedélyét még inkább elkeserítette, minek gyászos következményeit súlyosan érezték alattvalói. Neje, Procles epidaursi kényurnak leánya, váratlanul elhalt, s a gyanu a kényurat terhelte, legalább ipája erről meg volt győződve, és unokái előtt, kik őt gyakrabban meglátogatták, ezt nyíltan ki is mondotta. Ennek folytán ifjabbik fia, Lycophron, mély gyűlölettel viseltetett apja, mint anyjának gyilkosa iránt, s az apa és fiu közt annyira ment az elkeseredés, hogy Periander fiát házából elűzte, s később őt Corcyra szigetére száműzte. Megbánta ugyan néhány év múlva tettét, s fiát nemcsak visszahívta, de részére még az uralomról is le akart mondani. Lycophron elfogadta atyja ajánlatát s vissza is akart térni Corinthba, de a corcyraiak által megöletett. Ily módon Periander gyermekétől megfosztva, hatalma teljességgel mellett szomorú magányban volt kénytelen tölteni agg napjait, míg a halál 585-ben gyötrelmeinek véget nem vetett.

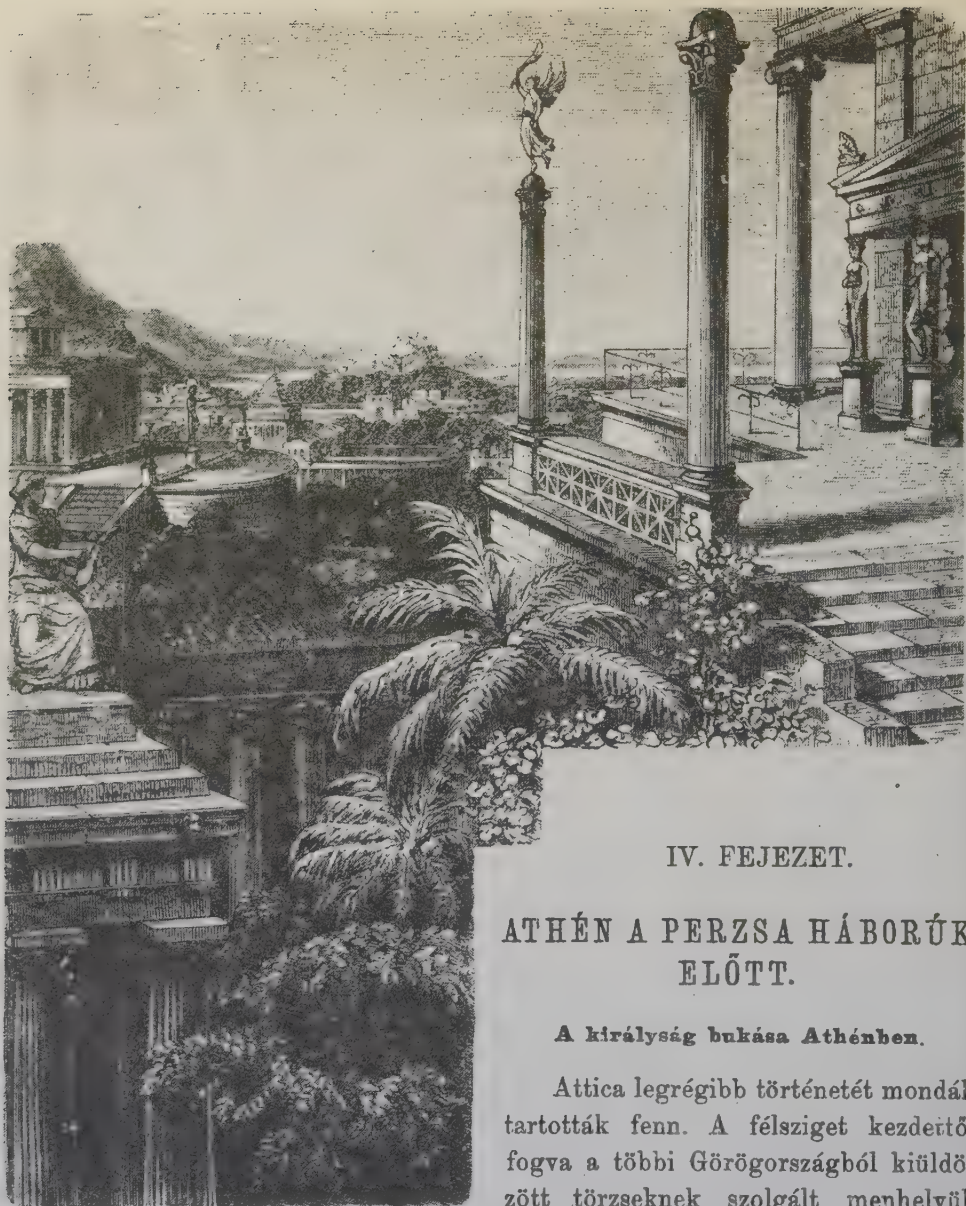
Periandert fítestvérének fia, Psammetichus követte az uralomban, ki azonban a főhatalmat csak négy évig bírta. A nemesség Sparta segélyével Corinthban is eltörölte a kényuralmat, ugyanazon időben, midőn Sycionban is hasonló alkotmány-változás történt. Azonban az aristocratia nem volt képes Corinth hatalmát azon magaslaton fenntartani, melyre ezt a Cypselidák kormánya emelte, külhódítványai egymás után elvesztek, előbb Corcyra szigete szakadt el az anyavárostól, később Leucas és Ambracia gyarmatai is függetlenekké tették magokat.

A dórok még egy államot alapítottak a Peloponnesuson kívül, ez volt Megara, mely szintén a két említett öböl közt épülvén, kulcsát képezte a félsziget kapujának. Megara is királyság volt az ősidőkben, mint Görögország egyéb államai, de ez a dór hódítás előtt már megszűnt vala. Hajdan Athénnel együtt Minos cretai királynak adót fizetett, mely alól hazáját Theseus szabadította meg. A királyság eltörlése után demokratikus kormányformája volt, melynek törvényei szerint a tisztviselők évenként választottak, és a közgyűlés által feleletre vonhatók valának. Midőn a Bachiadok nemzetsége bírta a főhatalmat Corinthban, ezek Megarát meghódították, és e helyzetben megmaradt Periander koráig, de ennek uralkodása kezdetén a 625-ik évben Argos segélyével Megara fölszabadult a corinthiak főhatósága alól. Eleinte az előkelő családok kormányozták az államot, de 620-ik év táján egyik kitűnő polgára *Theagenes* az alsóbb néposztály segélyével megdönté az aristocratia uralmát, s Megara kényurává lön. Ezen időben történhetett, hogy a megarabeliek Salamis szigetét meghódíták az athéniectől, melyet később csel által Solon foglalt vissza tőlük. Azonban *Theagenes* uralma sen tartott sokáig, az előkelők pártja ellene összeesküdt, s őt kiűzé a városhól a 600-ik év táján. Ismét zavarteljes időszak állt be Megara történetében, a nemesség visszaélt a kezébe kerített hatalommal, s mivel a

többiek közt az adóssági törvényeket is igen szigorúan hajtotta végre, az alsóbb néposztály forradalmat támasztott, véres küzdelmek keletkeztek a városban, a gazdagok egy része száműzetett, mások javaiktól fosztattak meg, a hitelezőknek nemcsak a tőkéről kellett lemondani, hanem még a fizetett kamatokat is visszatéríteni. Megara városának ezen időben egy jeles költője volt, *Theognis*, ki az aristocrata párt részére állván, költeményeiben erős támadásokat intézett a demokratikus kormány ellen, azt állítván, hogy most, t. i. az ő idejében, „oly emberek kezében van a hatalom, kik azelőtt, mint a szarvasok, távol laktak a várostól és kecskebőr-öltönyt viseltek”. Kétségbeesve, a zsarnokot hívták segélyül, „ki”, ugymond, „lábaival fogja eltiporni ezen esztelen népet, nyakára teszi sulyos jármát, s éreztetni fogja vele a hegyes vasszőget.” Ebből látszik, mikép bánt a dór aristocratia Megarában is a meghódított őslakókkal, kik a spartai heloták sorsára voltak kárhoztatva. Nagy lehetett a gyűlölet a két osztály közt, mert még *Theognis* is „vérét akarja inni ellenségeinek”.

De mind a viszályok daczára Megarának voltak fénynapjai is. A hatodik és hetedik században sűrű lehetett népessége, mert gyarmatokat küldhetett Thraciába, Bithiniába és Siciliába, sőt még később is nagy virágzásnak örvendhetett, háromezer hoplitája harczolt a plataeai csatában, húsz háromsorevezős hajója volt jelen Salamisnál. Régi fényét és hatalmát csakis a peloponnesusi háború viszontagságai törték meg.

IV. FEJEZET.

ATHÉN A PERZSA HÁBORÚK ELŐTT.

A királyság bukása Athénben.

Attica legrégibb történetét mondák tartották fenn. A félsziget kezdetől fogva a többi Görögországból kiüldözött törzseknek szolgált menhelyül, pelasgok, minyek, jónok, achívak s más

kisebb törzsek egyesüléséből alakult Attica népessége. E törzsek különböző származásánál fogva következtethetjük, de a hagyomány is határozottan állítja, hogy a csekély félszigeten, mely alig ért föl egy kisebb magyar megye területével (41 □ mf.) eredetileg több állam létezett, melyeknek számát a hagyomány tizenkettőre teszi, csak Marathon síkján négy külön kis állam létezett, már maga a marathoni négyes város említése is e mellett tanuskodik.

Attica apró államainak egyesítését a hagyomány Theseusnak tulajdonítja, ki ez által Athén jövendő nagyságának alapját vetette meg. Cecropia.

nem volt még ezen időben az attikai törzseknek fővárosa, de az ország egyesítése mindenesetre innen indult ki, különben nem lehetett volna fővárossá. Hihetőleg ezen egyesülés csak hosszabb küzdelmek után létesülhetett, a hagyomány Theseus harczeit említi az Athéntől délre lakó Pallantidák nemzetsége ellen, kiket a monda Pallastól, Aegeus király testvérétől származtat. Kétségkívül ezen időben Cecropián kívül nemcsak a Pallantidák birtoka, hanem Eleusis területe és a marathoni síkság négy szövetséges városa is külön államokat képeztek. Mikor lőn ezen egyesítés végrehajtván, e kérdésre a történet határozott választ nem adhat, a hagyomány Attica ezen jótevőjének Theseust mondja, neki tulajdonítván az egyesülés emlékére a Panatheneák ünnepének alapítását is, mely Attica összes törzseit egységes államban egyesítette, melynek főhelye lőn az Athene istennő tiszteletére nevezett Athén városa. A hagyomány, mint Plütarchnál olvassuk, Theseusnak tulajdonítja a népességnek rendekre való felosztását is. E szerint Attica lakói három rendet képeztek, első volt az *eupatridák* vagy nemesség rendje, továbbá a földművelők, *geomoroi*, és a kézművesek és munkások osztálya, *demiurgoi*. Ezeken kívül Theseus még számos idegent is telepített le Atticában, hogy lakóinak számát növelje, ezek számára alapítja a metoekék vagyis idegenek ünnepét. De mindezen érdemei daczára elvesztvén népszerűségét, Erechteus király egyik utóda, Menestheus fellázítja ellene a nemességet, melyet a democratia javára Theseus előjogaitól megfosztott. Ennek következtében az attikai állam alapítója kénytelen volt az országból menekülni és a győztes nemesség Menestheust választá királylyá. Miután azonban ez trója ostrománál elesett, Theseus fia Demophon újra visszanyerte az őseitől örökölt trónt.

De a trójai háború, s kivált a dórok vándorlása nagy változást okozott Görögország államviszonyaiban, és e sorsot Attica sem kerülhette el. Itt is a harczis és birtokos nemesség lassankint magához ragadván a hatalmat, a királyságot folytonosan szűkebb korlátok közé szorítani törekedett. A népszerű Theseust elűzte, mert a democratianak kedvezett, s midőn fia Demophon átvette az uralkodást, hihetőleg beleegyezett királyi-jogainak korlátozásába. De mivel a királyi czimmel mégis tetemes előjogok voltak összekapcsolva, Codrus halála után a nemesség a királyságot is eltörölte, bár e méltóság utolsó birtokosa nemes honszeretetből áldozta föl népeért életét. A dórok 1045-ben Kr. e. nagy hadsereggel ütöttek be Atticába. A jósdá igéi szerint csak úgy győzhettek az athéniek, ha királyuk az ellenség által megöletik. De a dórok is megtudták a jóslatot, s a vezérek szigorú parancsot adtak katonáiknak, hogy az ellenséges király életét kiméeljék. Codrus tehát por ruhába öltözve, árukat vitt a dórok táborába, itt czivódást kezdett a harczosokkal, ebből dulakodás lőn, s e közben a dóroktól megöletett. Mivel a jóslat teljesült, a dórok kétségbeesve a hadjárat sikeréről, visszavonultak.

E nemes feláldozás érdeme nagyobb ragaszkodást kelthetett volna az athéniek keblében királyuk családja iránt, de az önérdékét követő nemesség ellenkező következtetésre jutott. Azon ürügy alatt, hogy ily nemeslelkű király után senki sem méltó viselni e címet, a királyság eltöröltetett. A főhatalom, legalább névleg, megmaradt ugyan Codrus családjában mintegy 200 éven át egész 752-ig Kr. e. s fia Medon lőn utóda, csak hogy nem királyi címmel, hanem mint archon vagyis főnök, fejedelem. E méltóságot is életfogytig nyerte Codrus minden utóda. Mindamellett nemcsak a címben történt változás, mert az archonok hatalma a mellett még tetemes megszorítást is szenvedett.

Atticában nem lehet ugyan oly idegen hódítást kimutatni, mint Peloponnesus országaiban, s így a nemesség keletkezése nem magyarázható a hódítási viszonyokból. Képződése csak lassú és fokozatos lehetett. A folytonos népmozgalmak Görögországban kivált az előkelőket, a nemességet kényszeríték kivándorlásra, így jöttek a Neleidák Pylosból, az Aeacidák Troecenből és más előkelők Görögország egyéb tartományaiból, s itt külön nemzetségek törzsfői lettek, megtartva mindenkorra régi, és az istenekre, vagy fél-istenekre visszavezetett származásuk emlékét. Tetemes ingó vagyonnal költözvén Atticába, nagyobb terjedelmű földbirtokot szereztek, mely családjuk fényét még inkább emelte. Továbbá Attica különböző apró államai folytonos háborúkat viseltek egymás ellen, melyekben végre is Cecropia fejedelmei győztek, és a félszigeten egységes államot alapítottak. A király harczosai, kik csatáin híven követték, s béke idején a fellegvárba jöttek hozzá tanácskozás végett, együtt örvendtek vele a kivívott diadalon; meghívta őket asztalához a prytanneumba vagyis kormányépületbe, kitüntetésben részesítette a többi lakosság felett, és ezek mint harczosok, mint a király legközelebbi bajtársai és barátjai elkülönözték magokat a nép fiaitól, kik hasonló kitüntetésekben nem részesültek. A hadi zsákmány, melyet csatáikon szereztek, nagyban növelte gazdagságukat, vitéz tetteik dicsőségét öröklötték utódaik, kik ezen emlékeknél hasonló dicső tettekre lelkesültek. Így növekedett lassankint egy osztály a nemzet kebelében, mely kétségtelen érdemeinél fogva magát a földművelő pórságtól, s az iparúzó munkásoktól megkülönböztette, kik idővel megszokták tisztelettel tekinteni azokra, kik vitézségök és birtokaik nagysága és tekintélyök által felettök kitűntek.

E nemességet már a hőskorban is teljesen kifejlődve látjuk, Homeros époszaiban a hősök mint a nemesség kiváló tagjai dicsőíttetnek, míg a köz-nép s közharczosok alig említetnek, bár, mint mondtuk, az elkülönzés még nem oly szigorú a két osztály közt. Az Atticai nemesség, az eupatri-dák, fokonként emelkednek azon álláspontra, melyen míg egyrésről a királyság hatalmának szabnak szűkebb korlátokat, másrészt, miként az min-

denütt elő szokott fordulni, hol az arisztokratia befolyása növekedik, hatalmuk súlyosan nehezült a szegényebb pórosztályra.

Azon nemesség, mely Codrus utódait környezé, s mely az archonnal tanácskozott, vagy vele törvényszéket tartott, Attica különböző vidékeinek nagybirtokos és harczias nemzetségeinek tagjaiból állt. Ezekhez járultak még azon családok is, melyeknek jogában állt a legrégibb idők óta valamely istenségnek áldozatot bemutatni. Az eupatridáknak, a nemes nemzet-

THESEUS ÉS MINOTARIUS.

ségeknek külön származására utal, hogy négy törzsre vagy philaere osztottak, melyeknek nevei: a *Geleontes*, *hoplites*, *ergadeis* és *aegicoreis*, értelmük szerint a fénylők, harczosok, munkások (földmívelők) és kecskepásztorok. Bár a neveket az írók többféleképp iparkodtak értelmezni, az első osztálybelieket papságnak vagy kiválólág nemességnek tartván, a többi három törzsről azt vélik, hogy harczosok neve kivált a marathoni síkság nemességére illik, kik a legtöbb fegyverest szolgáltatták a királyi hadse-

regbe, a harmadik és negyedik osztálybeliek alatt azon vidékek nemessége értendő, hol a lakosság leginkább földműveléssel és kecskeőrzéssel, azaz pásztorkodással foglalkozott. Földművelő vidékek voltak leginkább Eleusis vidéke, a Cephissus és Ilissus folyók völgyei, s ezek közt kivált Eleusis vidékét érheti ezen elnevezés, mely az egyesülés előtt külön államot képezett; a pásztorkodást a Pentelicon, Hymettus és Laurium hegyei közt űzték a lakosok, hol tehát a baromtenyésztés, s kivált a kecsketartás szolgáltatja a nemesség legfőbb jövedelmét.

E philae, vagy törzs szerinti felosztás, bár a törzsek nevei arra látszanak utalni, nem vonatkoznak az alsóbb néposztályokra, hanem magára a nemességre. Minden törzsben voltak ugyan földművelők, geomoroi és iparűző munkások is, demiurgoi, de ezek a törzsbeli nemességnek csak mint alárendeltjei foglaltatnak a törzsben. A viszony a nemesség és az alsóbb osztályúak közt olynemű lehetett mint Rómában a patriciusok és cliensek vagy védenczek közt, résztvettek a közös isteni tiszteletben, a nemesség védelmét élvezték, de azért engedelmességgel és tisztelettel tartoztak irányában. Minden egyes törzs három phratriára oszlott, melyet testvérülési társulatnak, atyafiságnak mondhatnak, a rómaiak az ily társulatot *curia* néven nevezték. Ily módon Atticában volt tizenkét phratría vagy *curia*, s mindenik harmincz nemzetséget, *gens*, számított, melyeknek összege e szerint 360-at tőn. E felosztáson nyugodott az attikai állam aristokratikus szervezete. E nemzetségek rendszeren egymással rokon vagy családi összeköttetésben voltak, mint birtokos szomszédok rendszeren egy közös hóstól származtatták nemzetségüket. Hogy minden nemzetség hány egyes családot foglalt magában, arról nincs tudósítás a régi írónál, Rómában tíz család számíttatott egy nemzetségre, *gens*, de ezt Atticára nézve határozottan nem lehet állítani. Minden nemzetségnek volt közös szentélye, közös istensége, melynek oltárán a nemzetség feje, archon *genus*, a nemzetség tagjainak nevében áldozatot hozott, volt közös temetkezési helye, melyből minden idegen kizárattott. Ha a nemzetség valamely tagja megöletett, az egész nemzetségnek kötelessége volt a gyilkost üzőbe venni, s őt a törvényszék elé állítani. Atticában a nemzetség tagjai egymást kölcsönösen védeni és oltalmazni tartoztak, a nemzetség felelős egyik tagjának adósságaiért, ha törvény elé idéztetik, az egész nemzetség oda kíséri őt, megfizeti a hírságot, ha elítéltetett. Ha pedig valamely tagja tisztségre választatott, a nemzetség viseli a hivataloskodásával járó költségeket. Ha a nemzetség valamely tagja magtalanul hal el, a nemzetség öröklí vagyont, mely nem szállhat át nejének rokonaira, ha ez idegen nemzetségből származott.

Harmincz nemzetség képezvén egy phratriát, egy közös isteni tiszteletre egyesültek, melyben a phratría feje, phratriarch, Rómában *curio*, mutatta be az áldozatot az istenségnek. A phratriák száma tizenkettő lévén,

a szám megalapításánál hihetőleg vallásos tekintetek működtek közre, az alapítók az év tizenkét havára gondolván. A tizenkét phratría együttesen Pyaneponsi nov. havában három napon át háztűzörző Zeusnak, és a hazai Apollo istennek ünnepét ülte meg, mely mint a phatriák egyesülésének ünnepe, apaturiák ünnepének neveztetett. Ezen napon az újonszületett gyermekek bejelentetvén, az illető phratría anyakönyvébe jegyeztettek, miután a phatriarch és nemzetségfők a gyermek törvényes származásáról meggyőződést szereztek. Itt történt a fiul fogadott gyermek fölvétele is, ki fogadott atyjának határozott kijelentésére iratott be, mint a phratría új tagja, annak anyakönyvébe.

Külön gyülekezetet képeztek még az egyes törzsek is, a törzsfőnök philobasileus, Rómában tribunus, elnöklete alatt, ki a törzs nevében az isteni tiszteletet végezte, s melyen csak a három phatriához tartozó nemzetségek tagjai voltak jogosítva részt venni. Minden törzs származását valamely hősre vitte vissza, kitől a philae nevét is vette, heros eponymos. Az áldozatot követő lakomán a törzs összes tagjai résztvehettek. A törzs külön tanácskozásokat is tartott, melyeken szabályok hozattak, s ezeknek a törzs minden tagja köteles volt magát alávetni. Sőt a törzs kebelén belül fölmerült vagyoni kérdésekre, s bizonyos vétségekre nézve, melyek a birtok károsítását okozták, a törzsnek törvényszéke is volt, mely a törzs tagjai felett jogérvényes ítéletet mondhatott. Ezen felosztás mellett még egy másik is volt, mely inkább pénzügyi és politikai, míg amaz társadalmi és vallásosnak nevezhető. Minden törzs három harmadra *trittya*, és tizenkét *naucrariá*-ra vagy hajós kerületre vala felosztva, azon köteleességgel, mely szerint minden egyes naucraria egy-egy hadi hajót tartozott az állam számára felszerelni. E felosztás szerint szedte az állam a katonaságot, s e szerint vettettet ki az adó is a polgárságra. Ezen intézmény későbbi eredetű ugyan, s több módosításon ment át, de az aristocrátia uralma alatt azon okból is nagy jelentőséggel bírt, mert a 48 hajós kerület főnökei egy főtanácsot alkottak Athénben, mely döntő szavazattal bírt az államügyekben, főképen pedig a háború és béke kérdéseiben.

Az alkotmány alakulása, belsavarok; Draco törvényhozása.

Már azon alkalommal, midőn Codrus önfeláldozása után a nép a királyi czímet eltörölte, ez az eupatridák hatalmának erősbülését vonta maga után, s ezóta befolyásuk mind az állam közigazgatására, mind a törvénykezésre nagyobb lőn, sőt a nemesség hajlandó volt a királyt inkább az ország első tisztviselőjének tekinteni. Medon után még tizenöt király következett (1045—752) Aeschilusig, ki utolsó volt az életfogytig uralkodott fejedelmek közt, fia Alcmaeon csak két évig bírhatta a trónt, a nemesség

által attól megfosztatott s ifjabbik fia Charops 752-ben emeltetett a királyi székbe, de azon föltétellel, hogy ő és utódai ezután csak tíz évig uralkodjanak. A nemesség megigérte ugyan, hogy Codrus családjából lesz mindig a fejedelem, de nem örökösödés, hanem szabadválasztás útján fogja méltóságát elnyerni. Ily módon Athén választó királyság lőn, melyben a királyi jogok korlátozása mellett tulajdonkép a nemesség fenségi jogai jutottak érvényre.

Az állam alkotmányában a királyság átalakításával szintén tetemes változásoknak kellett történni, melyeket azonban a kútfők elégtelensége miatt részletesebben kifejteni alig lehetséges. Az örökös és életfogytig uralkodó királyok idejében hihetőleg a fejedelem joga volt a nemességnek annyi képviselőjét hívni meg mind a királyi tanácsba, mind a főtörvényszékhez, a mennyit jónak látott. Ez most mind megváltozott. A nemzetségek, phatriák és philaek szerint rendezett nemesség jogot követelt az ország kormányában ép úgy, mint a törvénykezésben. A négy philae főnökei mindenestre a választott király oldalánál voltak a tanácsban és a vértörvényszéknél. De e mellett a nemzetségek fejei sem lehettek kizárva a tettleges befolyástól, s nem helytelen a régiség ismerőinek azon föltevése, hogy a 360 nemzetség fejei által volt képviselve a királyi tanácsban, kiknek véleményét a király kénytelen volt kikérni, mielőtt valamely határozatot hozott, vagy valamely fontos vállalatba fogott volna. Solon hihetőleg csak a régi szokást szentesítette törvényével, midőn az általa alkotott tanácsba minden törzs-philae részéről száz tagnak választását elrendelte.

A király még ezen alkotmánymódosítás után is megtartotta azon királyi előjogát, hogy az országnak főbirája legyen; legalább ő volt elnöke mindazon törvényszékeknek, melyek előtt főbenjáró perek folyhattak, melyek közt legfőbb volt az *Areopag* törvényszéke, mely nevét az Ares halmától kapta, hol a bírák üléseiket tartották. Ez elé a szándékos gyilkosok állítottak, mert a gyilkosság többi nemeire más törvényszékek voltak. Így ha a bűnös azt állítá, miszerint joga volt a gyilkosságot elkövetni, és bebizonyítá, hogy egyike azon eseteknek forog fenn, midőn a törvény azt önvédelemből megengedte. Ilyen esetek voltak a rabló megöletése, a támadás visszaverése, a házasságtörés, vagy legközelebbi rokonának megbecstelenítése stb. Az ily eset nem az *Areopag*, hanem a *Delphinium* vagyis a delphii *Apollo* templomában tartani szokott törvényszék elé tartozott.

Ha a gyilkosság nem volt szándékos, hanem inkább vigyázatlanságból, vagy az indulat bevében követtetett el, a *Pallas-Athene* templomában ítélték a bírák. Ha a bűnös már megmenekült, s a rokonok, kiknek kötelessége volt őt a törvényszék elé állítani, ezt már ezen oknál fogva sem teheték, az ügy a *Prytanneun*ban tartani szokott törvényszék előtt tárgyalatott, s a bűnös távollétében hozatott az ítélet.

Athénben is mint a hőskorban a meggyilkolt rokonainak volt kötelessége a gyilkost üzőbe venni és a törvényszék elé állítani, ennek elmulasztása istentelenségnek tartatott, s e miatt a legközelebbi rokona a meggyilkoltnak került vád alá. Az állam megkönnyíté a rokonok eme kötelességét, s az eljárásnak törvényes formát adott. Ha a bűnös nem lakott, a társadalom lévén beszennyezve, e szennyet le kellett mosni, az istenek haragját meg kellett engesztelni. Ez okból a legközelebbi rokon is addig kizárattott az isteni tiszteletből és polgártársaival való közlekedéstől, míg a bűn megtorolva nem volt. Az önkénytelen gyilkosságnál a gyilkos kiegyezhetett a rokonokkal, de ha szándékosan követtetett el a bűn, a gyilkos halálra ítéltetett, javai lefoglaltattak, s ez utóbbi akkor is megtörtént, ha önkénytes száműzetéssel előzte meg ítéletét. Ha a meggyilkolt idegen volt, akkor a vendég gazdája, ha rabszolga volt, ura tartozott a gyilkost üldözőbe venni. Mindenesetre már nagy haladás volt ezen eljárásban a hőskor szokásaihoz képest, midőn a gyilkosság megtorlását az állam vállalta magára, bár az úgynevezett rendőri szolgálat, vagyis a bűnös felkutatása és a törvényszék elé való állíttatása, az érdeklett felek, a rokonok kötelessége maradt.

Midőn 752-ben a nemesség kivitte, hogy az archonok nem többé életfogytig, hanem csak tíz évre választattak, mihez később azon módosítás járult, hogy a választásnak nem kellett okvetlenül Codrus családjára esni, már ezt némileg köztársasági alkotmánynak mondhatjuk, melynek élén egy tíz évre választott elnök áll. Már ezen időben a hatalom tulajdonkép, azon nagy tanács kezében volt, mely a 360 nemzetség fejeiből alakíttatott. E kormányforma aristokratikus jelleggel bírt, a nép nem hívatott össze a tanácskozásra, hanem a király és a nagy tanács határozatai a köztéren hirdettetek ki, a nélkül, hogy a nép tetszése vagy nem tetszése felől megkérdeztetett volna.

Athén alkotmánya teljesen köztársaságivá alakult 682-ben Kr. e., midőn a tízéves archonok intézménye is eltöröltetett, s a főhatalom e helyet évenként választandó kilencz archonra bízott. Ezek közül hárman a királyság legfőbb előjogain osztoztak meg. Az első archon, kinek neve után jelöltetett az év, *archon eponimos*, az állam közigazgatását vezette, ő volt különösen az özvegyek és árvák törvényes védője, nemzetségek és phatriák jogainak őre. A második az isteni tisztelet ellátásáról intézkedett, s meg is tartotta a királyi címet, *archon basileus*, őt illette a szentségtörés és válástalanság felett a bírászkodás. A harmadik archont hadügyérnek mondhatnók, *polemarchos*, a ki a hadsereg felszereléséről és élelmezéséről gondoskodott, s eleinte a háborúban a fővezér is volt. A többi hat archon tiszte volt az igazságszolgáltatás, *thesmothetes*, ezek voltak Athén különböző törvényszékeinek elnökei, s mind a polgári mind a bűnvádi pereket az illető törvényszék számára előkészítették és azokról jelentést tettek. Mind a kilencz

archonnak hivatalos évök elteltével joguk volt az Areopag törvényszékének tagjai közé lépni, ha abba közakarattal megválasztattak.

Az aristocratia diadala teljes volt, a királyság meg lévén semmisítve, az összes államhatalom kezébe volt szolgáltatva. Nemcsak az archonok vétettek a nemesség közül, hanem a naucrariák főnökeiből álló államtanács valamint a nemzetségek által választott nagy tanács is eupatridákból állt, kik minden államhivatalt és bírói tisztségeket saját rangtársaikkal töltöttek be. A nép minden polgári jogokból kizárva, teljes társadalmi és politikai szolgaságba kezdett süllyedni.

Míg a királyság fennállt, a királyok, mint az egész nép uralkodói, egyaránt viselték gondját minden alattvalóik érdekeinek, s a szegényebb néposztályt rendszeren megvédelmezték a hatalmasok jogtalan követelései ellen. E védelmet teljes mértékben bírta a nép az örökös királyok idejében, s legalább részben, midőn a nemesség az országot választó királysággá tette. Meg kell vallani, a köznép ezen pártolása több tekintetben a királyoknak is érdekében állt, a kik a nép segélyével remélhették megtörhetni a büszke aristocratia fenhéjazását. Hasonló törekvéseket mutat föl a középkor története is, a midőn a monarchia az alsóbb osztályok segélyével vívta ki a diadalt a fenségi jogokat gyakorló főnemesség felett.

A királyság eltörlése után az attikai szegényebb néposztály védtelen volt oda dobva a nemesség zsarnok szeszélyeinek. Az eupatridák közül választott tisztviselők mindenkor saját osztályuk érdekeit mozdították elő, melytől a hivatalok betöltése függött, s kormányzásuk súlyosan nehezült a pórságra. Ennek kisebb ügyei a nemzetségfők által intéztettek el a kerületekben, fontosabb pereikben a nemesi rangú thesmotheta archonok ítéltek. Ekkozáig a póroknak csak a phratriák és nemzetségek ünnepeihez kellett adójukkal járulni, most a hajók felszerelésének költségeiben való részvételre is kényszerítették. Az igazságszolgáltatás a nemesség kezében lévén, a bírák csak ősi szokás szerint hoztak ítéletet, melyet írott törvények hiányában magok értelmeztek, miáltal az önkénynek és igazságtalanságnak tág mezeje nyílt.

De nemzetgazdasági tekintetben is sanyarú lett a kisbirtokosok és alsóbb osztálynak sorsa. A nagybirtok és tőke mindinkább terjeszkedtek, és gyarapodtak a kisbirtok rovására, s a nemesség törekvése oda látszott irányulni, hogy a telkein lakó szabad munkásokat, (*thetes*) jobbágyi állapotra szoríthassa. Attica földje nem volt termékeny, egy rossz év, vagy hosszabb hadjárat tönkre tevé hosszas évek fáradozásainak szerzeményét, és kétségessé tevé a szegény ember családjának fentartását. Ha kölcsönre szorult, az kész romlás volt számára. A kamat magas voltánál fogva nehezebbé vált az adósság törlesztése, még egy rossz év, vagy valamely hadjárat, és biztos volt végromlása. Plutarch Solon életrajzában élesen rajzolja e viszonyokat: „a

szegények, úgymond, adósságaik súlya alatt görnyedve, kénytelenek voltak hitelezőiknek telkeik jövedelmének hatodrészt átengedni, vagy személyöket lekötve magokat engedték át a gazdagoknak, kik őket rabszolgákként visszatartották, sőt még idegen országba el is adták. Mások gyermekeiket, leányaikat, nővéreiket adták el hitelezőiknek, vagy elköltöztek hazájokból, hogy hasonló sorstól meneküljenek. "A szegény kisbirtokos tehát, előbb, hogy adósságát kifizethesse, telkét engedte át a hitelezőnek, ki neki hatodrészt azt ismét bérbe adta, miért is ezek hatodrészeseknek is neveztettek. Ha nem volt már vagyona, magát vagy családjá egyes tagjait adta el a hitelezőnek, hogy a többiek ennek árán egy ideig élhessenek.

Ily szomorú viszonyok közt, midőn az országnak munkás és iparüző osztálya a végelszegényedés örvénye felé sodortatott, a nemesség elég lelketlen volt e helyzetet az uzsora által kizsákmányolni, hogy oda vihesse a dolgot, miszerint a szegényebb sorsuak a laconiai heloták vagy thessaliai penesták állapotára jussanak. Hogy ezen átalakulás folyamatban volt, erről tanuskodik a római régiségek jeles írója halicarnassusi Dionysios is, ki az attikai munkás osztályoknak (thetes) helyzetét Solon előtt a laconiai heloták és a thessaliai penesták sorsával hasonlítja össze. Attica iszonyú társadalmi forradalom küszöbén állt, a szegényebb osztályuak nagy része az uzsora folytán megfosztva ősi telkeitől, inség és nyomor közt tengette életét, mely keserűséget táplálva lelkében a vagyonosak iránt, kiket szerencsétlensége okozóinak tartott. De voltak a nemes családok közt is egyesek, kik szánalommal viseltetvén a szegény néposztály szenvedései iránt, az elharapódzott bajok orvoslásáról gondolkoztak. Ilyenek voltak a Pisistratidák a Marathon síkján, és az Alcmaeonidák, kik ha nem is egészen önzetlenségből, mert hihetőleg arra számítottak, hogy az alsóbb néposztály segélyével az egyeduralmat családjukban megalapíthatják, arra törekedtek, hogy a szegény nép nyomorát némileg enyhíttessék. Mindig gyakoriabbak lettek a panaszok, hangosabbak az elnyomottak jajkiáltásai, és sokan úgy vélekedtek, hogy a baj fő forrása abban van, mivel Athénnek nincsenek írott törvényei, melyek a néposztályok egymásközi magán viszonyait szabályozzák. Végre az aristocratia engedett, s 620-ban Dracot megválasztá első archonnak, azon megbízást adván neki, hogy az eddigi szokásokat és törvényes eljárást írásba tegye.

Draco nem ment túl az eléje tűzött feladaton. Rendezte a törvénykezelést és összeírta az archonok által hozott ítéleteket, melyek mint döntvények, törvényerőre emelkedtek. Az elsőre nézve Draconak tulajdoníttatik a négy rendbeli törvényszékek jogkörének pontosabb körülírása, mint fentebb előadtuk. Tulajdonképi törvényeit illetőleg, ezek nem terjednek ki az állam politikai viszonyaira, hanem egyedül a magán s kivált büntetőjogi kérdéseket határozzák meg. Azt állítják róla, hogy minden bünt, a legcsekélyebb lopástól

kezdve, a legsúlyosabb gyilkosságig egyaránt halálbüntetésre méltónak ítélte, a miért egy későbbi szónok (Demades) azt állítja róla, hogy „törvényei vérről írvák”. Mélyebb vizsgálat után meggyőződünk, hogy ez túlzott állítás, szigorúak voltak ugyan törvényei, mert a szigorú ily bomladozó társadalomban szükségesnek tartotta, de halálbüntetést nem mért általánosan a vétségekre. Bizonyos bűnök becsstelenséggel toroltattak meg, vagyis az illető elveszté polgári jogait bizonyos időre vagy mindenkorra; más alkalommal pénzbürség van kiszabva, mely húszt ökörrrel váltható meg. A szigorú adóssági törvényeket épségben hagyta, a nem fizető adóst hitelezője rabszolgájává teheti, sőt külföldre el is adhatja. Nagyon el lehetett harapódzva a mezei lopás, mert szükségesnek tartotta azon tolvajt, ki zöldséget vagy gyümölcsöt lopott, halállal büntetni, s e mellett a halálbüntetést más kisebb vétségekre is kiterjesztette. Mind e szigorú törvények azonban csak a szokásos joggyakorlatnak eredményei, azokat a büntetéseket jegyezte föl Draco, melyek századokon át az athéni bírák által az egyes vétségek megtorlására alkalmaztattak. A nemesség ezen szigorú törvényeket időszerűeknek is tarthatta, mert a köznyomor által elharapódzott törvénytelenégeket csak szigor által hitte megszüntethetőnek.

De e törvények mégsem voltak képesek a megrongcsolt állami élet bajait orvosolni, sokkal mélyebb volt már a baj, mintsem azt visszatorló rendszabályokkal elnyomni lehetett volna. Nem is hajtottak végre, legalább nem betű szerint, épen szigorúságoknál fogva, mert a hol túlszigorú a törvény, a bírák emberiségi érzete inkább ártatlannak nyilatkoztatja a vétkest, mintsem oly rettentő szigorral sújtsa, mint a törvény betűje követeli.

A közlegéretlenség, sőt azon forradalmi mozgalmak, melyeknek külső jelei már észrevehetőek voltak az attikai társadalomban, merész tettekre ösztönözték *Cylont*, Athén egyik gazdag és hatalmas polgárát. Ez veje volt Theagenes megarai kényurnak, s ipája példájára érkezettnek látta az időt, s arra éretteknak hazája körülményeit, hogy a kényuralom után nyújtsa ki kezét. Előbb tanácsot kért a delphii jósdától, mely állítólag azt válaszolta neki, hogy Zeus ünnepe lesz legalkalmasabb időpont a fellegvár megszállására. Theagenestől fegyveres segínyt kért tehát, s az Olympiai játékok alkalmával összegyűjtván hiveit, kikkel az ügy felett tanácskozott, a fellegvárat elfoglalta, bizván azon közgyűlésben, melylyel a köznép a nemesség iránt viseltetett. De nagyon csalódott számításában. Az attikai népben több volt a honszeretet, mint a gyűlés az előkelők osztálya ellen, s a pórok minden oldalról fegyveresen rontottak a vár alá, melyet idegen zsoldosok által láttak elfoglalva. Ha a pórság nem sokára vissza is tért házi tűzhelyéhez, az archonok egybe gyűjtván a rendes haderőt, a várat körülfalolták és *Cylont* társaival együtt feladásra kényszerítették.

Midőn a kapuk megnyiltak, Cylonnak és testvérének sikerült a várból kiszökni, míg összeesküdt társai félvén polgártársaik bosszujától, Pallas-Athene templomába menekültek, s az istennő oltárába fogódzván, annak védelmét kérték. A nemesség vezére *Megacles*, Clisthenes sycioni kényurnak veje, felszólítá az összeesküdteket, jönnének le a várból és vetnék magokat alá a törvénytörők méltányos és igazságos ítéletének, reményt nyujtván nekik arra, hogy föl fognak mentetni, miután a főczinkos megszabadult. A szerencsétlenek gyanupörrel élvén, kijöttek ugyan, de az oltárhoz egy kötelet erősítettek, s azt fogván mindnyájan, úgy vélték, hogy mindaddig, míg az kezökben van, az istennő oltalma alatt állanak. Maga *Megacles* adta volna nekik e tanácsot, hogy őket sorsuk iránt megnyugtassa. Midőn azonban az Eumenidák oltárához értek az Ares halmán, a kötél elszakadt, nem tudni, véletlenül-e vagy az ellenfél által elvágatott, s most a szerencsétlen pártosok védelem nélkül lévén, a nép rájuk rohant s őket irgalom nélkül agyonkövezte. Nehányan visszarohtak a templomba, de a feldühödt nép ide is követte, s itt gyilkolta le őket; csak igen kevesen birtak az általános öldöklésből megszabadulni.

További zavarok, Epimenides, Solon élete.

Cylon pártjának bűnhődése nem szüntette meg a zavarokat Athénben, a baj sokkal mélyebben gyökerezett mintsem ily eszközökkel orvosolható lett volna. A gazdagok és szegények közti kiáltó ellentétek csak az államszervezet gyökeres átalakítása által voltak kiegyenlíthetők. Draco törvényei a várt orvosság helyett még jobban elmérgesíték a kedélyeket, s Cylon merénylete épen e körülményben leli magyarázatát, ki okvetlenül csalódott ama reményében is, melyet az iránt táplált, hogy a súlyos járom alatt nyögő pórság részére álland.

A lázadás szerencsésen legyőzetett, de ez alkalommal a győzők szörnyű vétséget követtek el az istenek ellen, megszegték fogadásukat, Athene istennő templomát, valamint az Eumenidák oltárát a meggyilkoltak vérével szennyezték be, az ország e bűn által meg volt fertőzve s az istenek haragját felhívta maga ellen. Sok csapás sujtotta ezen időben Attica lakosságát, ádáz vihály dúlt a honpolgárok közt, de a baj akkor érte legmagasabb fokát, midőn a lakosságot pusztító dögvész kezdette tizedelni. *Megacles* az Alcmaeonidák nemzetségének feje, ki mint archon intézte Cylon társainak leölését, nemcsak magára és nemzetségére, hanem az egész országra az ég haragját vonta. Mivel azonban hivatalos éve leteltével nem vonta senki felelősségre, az egész nemesség bűnrészesévé lön.

A hangulat ennél fogva oly nyomott vala Atticában, hogy a nemesség azon tagjai, kik nem voltak az ügybe bonyolodva, szükségesnek látták a bűn

megtorlása és más vallásos tisztulási szertartások által az istenek haragját az országtól eltávolítani. A nemesség hosszas habozás után végre engedett a közhangulat óhajításának, egy háromszáz tagból álló külön törvényszék állíttatott föl, mely elé Megacles és nemzetsége többi tagjai megidéztettek, hogy kegyetlen és istentelen tettöket, ha lehet védelmezzék. A bírák nem találván elegendőnek védelmüket, Megacles és nemzetsége ítéletök folytán az országból száműzettek. De a baj azért még sem szűnt meg, a dögvész tovább is pusztított, s ekkor a delphii jósa tanácsára a kormány elhívatta Creta szigetéről az agg *Epimenidest*, ki különös szentség hírében állt, ki-ről a közvélemény azt hitte, hogy isteni sugallat szól belőle. Ennek azután áldozatokkal és buzgó körmenetekkel, imákkal s egyéb vallásos szertartásokkal sikerült, legalább erről meg voltak győződve az athéniek, az istenek haragját megengesztelni, és az országról elfordítani.

A dögvész megszűnt ugyan, de a vizsály még tovább dult, a nyomor és inség mindig nagyobb körben szedte áldozatait. A nemesség még ezen csapások által sem volt megtérítve, sem a Draco törvényei által szentesített régi jogairól lemondani nem akart. Attica szegényebb néposztályai az uzsora folytán már nagyjórészt megszűntek földjeik szabad tulajdonosai lenni, telkeik a hitelezők kezébe mentek át, s boldognak érezték magokat, ha munkájok után azoknak terméséből hatodot kaphattak magok és családjaik éhének csillapítására. A városi iparűzők még rosszabb helyzetben voltak, mert ezeknek nem lévén telkeik, magokat vagy családjuk tagjait kénytelenek voltak hitelezőiknek rabszolgául eladni. A nyomor és inség általános lőn.

Az ország e szomorú helyzetéhez még kül veszteségek is járultak. Theagenes, Megara kényura, hogy vejének elűzetését, és segélyül küldött hadcsapatának lemeszárlását megboszulja, haddal támadt Atticára. A szárazon nem mérkőzhetett ugyan Athén hadi erejével, de hajóinak száma jóval meghaladta az athéni hajóhadat. Gyors támadása folytán sikerült neki Salamis szigetét hatalmába keríteni, mely alkalommal Athén hajóinak nagyobb része is odaveszett. Theagenes gyarmatosokat szállított a szigetre Megara városából, és a telkeket köztük kiosztatá. Az athéniek szerfelett fájlalták Salamis elvesztését, nemcsak azért, mivel fontos kikötőül szolgált kereskedelmőknek, de az ellenség kezében maradván, a szigetről könnyen el lehetett zárni Athén Phaleroni kikötőjébe a bemenetelt. Ez okból ismételten támadást intéztek a sziget ellen, de a vizsályok által elgyengült állam nem volt képes azt a sokkal csekélyebb hatalmu Megarától visszavenni, sőt támadásaik mindenkor kudarcczal végződtek. Hosszas és sikertelen háboruskodás után végre a nemesség azon törvényt hozta, mely szerint halállal volna büntetendő, a ki a sziget visszafoglalását indítványozza.

Salamis elvesztésének még azon gyászos következménye volt, hogy az

athéniek azon része, mely eddig halászatból élt, véginségre jutott, mivel a megarabeliek abban őket tetteleg megakadályozták. Attica viszonyai napról-napra ziláltabbak lettek, a szabad lakosság tetemes része jobbágyi állapotban tengett, sokan rabszolgákká süllyedtek, vagy mint ilyenek a külföldre adattak el, a tengerparti lakók fő élelmi szereiktől fosztattak meg, mindezzel inség és nyomor uralkodott, s a nép a kétségbeesés küszöbén állt. Csak egy szikra kellett, hogy a forradalom lángban törjön ki, mely az államot romjai alá temette volna.

AZ ELESETT HŐSÖK TEMETÉSE.

Athént e gyászos helyzetéből egy férfiú mentette meg, ki mint egyszerű polgár, minden kitüntetés és nyilvános hivatal nélkül élt polgártársai közt. Ez Solon volt, ki Codrus családjából származott ugyan, de ifjabb éveiben kereskedést űzött, hogy családi vagyonában szenvedett veszteségeit újra kipótolja. Sok utazást tőn keleten, s míg a kereskedés vagyonát növelte, más részt a népek szokásainak és erkölcsének, valamint a különböző álla-

mok alkotmányainak tanulmányozása által értelmét fejlesztette, és becses tapasztalatokat szerzett. Visszatérvén hazájába, bölcs férfiú hírében állt, ki mérsékeltén használván a szerencse adományait, nem veté meg az élet kellemkeit, sőt dalaiban meg is énekelte, melyekbe azonban mélyebb értelmű bölcs mondatokat is szőtt. Költeményeinek fenmaradt töredékei Solon fennkölt szelleméről és életbölcseletének nemes irányáról tesznek tanúságot. Meltányossági érzete erősebb lévén, mint rangjának előítéletei, szíve fellázadt azon szigorú és önkényes bánásmód miatt, melyet a nemesség az alsóbb osztályok iránt követett. Láttá, hogy a nemesség helyzetének kizsákmányolása által az országot a végromlásra fogja juttatni. Atyja, Exekestides hasonló érzelmektől indítatva, vagyonának egy részét az inséget szenvedők fölsegelésére fordította: Solon atyjának nyomdokait követvén, több mint öt talentumot (11.700 frt) osztott szét kölcsönkép a szegények közt.

Solon életének negyvenedik évét töltötte be, midőn Salamis szigetét az athéniek elvesztették. E körülmény is növelte a nép inségét, mely a nemesség zsarnok eljárása folytán annyira el volt keseredve, hogy minden perczben a lázadás kitörésétől lehetett tartani. Hogy polgártársai bizalmát megnyerje, Salamis szigetének visszafoglalását tartá az első teendőnek. De mivel halálbüntetés volt szabva az indítványozóra, örültnek tette magát. Egy napon a köztéren megjelenvén, zavart tekintettel a következő verseket kezdé szavalni: „Mint hirnök érkeztem Salamis szigetéről, és ismételni akarom előttetek Apolló isten hangzatos dalait.“ Lelkesülten hallgaták őt az athéniek, s midőn szavalatát e szavakkal végezte: „Menjünk Salamiába, küzdjünk meg e becses szigert, s mentsük meg magunkat a gyalázattól“, azonnal 500 ifjú csatlakozott hozzá, készek lévén vezérlete alatt a szigetet megtámadni. A kormány nem avatkozott a dologba, Solon az ötszáz ifju élén halászbárkákban kiszállt a szigeten, és a megarabelieket meglepven, tőlük a szigetet visszafoglalta 604-ben. Megara folytatta a háborút Athén ellen, s a két fél makacsul küzdött a sziget birtokáért, végre azonban Spartát választák békebirául, mely azon okból, mivel az Iliás egy verse az athéniek birtokának mondja Salamist, a szigetet nekik oda ítélte.

Solonnak egy más tette még jobban növelte dicsőségét. A delphii templom papjainak panaszára az amphictyoniák gyülekezete Crissa városát pénzbírságra ítélte, mivel tetemes vámot szedett azon zarándokoktól, kik a delphii jósdának szánt ajándékaikkal területén átmentek. E gyülekezetbe Athén népétől Solon küldetett, hogy honfitársai nevében áldozatot hozva, őket az istenekkel egészen kibékítse a Megacles által elkövetett vétség miatt. Mint-hogy a crissaiak az amphictyoniák határozatának nem engedelmeskedtek, a gyűlés Athént és Sycion kényurát, Clisthenest bírta meg e határozat végrehajtásával.

Az athéni sereg vezére azonban nem Solon, hanem Megacles fia, Alcmaeon lön, ki Clisthenes és a thessaliai nemesség szövetségében Crissát elfoglalta, minek folytán a város egészen leromboltatott.

Solon archonsága ; a teherkönnnyítés.

Solon tekintélye Salamis elfoglalása, a crissai háború befejezése, az Alcmaeonidák elítéltetése, valamint Epimenides meghívása folytán a közlelkiismeret megnyugtatója által oly nagyra növekedett, hogy Athen különböző pártjai az ő személyében látták a szabadítót, ki az állam hajóját a köznyugalom biztos révébe képes lesz vezérteni. A mint versei által lelkesíté honfiai Salamis visszafoglalására, egy másik elegiában a nép pártját fogván, élénk színekkel rajzolta ama nyomort, melyben a nép nagy tömege szenved, megbélyegezte a nemesség és pénzemberek kegyetlen eljárását, megmutatván, hogy az állam kiáltó bajai csakis czélszerű és üdvös törvények által, melyek korhadt viszonyait átalakítandják, lesznek orvosolhatók. Minden párt figyelme feléje fordult, a nemesség bizván egyeneslelkűségében és méltányos érzületében, nem félt kezébe adni a hatalmat a törvények megváltoztatására, miután tudta, hogy nagyobb összegű követelése által ő is érdekelve van az adósságok mikénti törlesztésének kérdésében, a nép egyedül benne veté reményét, miután vagyona egy részének feláldozásával tetteleg megmutatta, hogy szívéen hordja érdekeit; de még azok is, kik a zilált viszonyok közt önhasznukat keresték, megnyerve Solon mérsékelt gondolkodásmódja által, beleegyeztek, hogy Solon 594-ben első archonná választassék, s azon hatalommal ruháztassék föl, hogy legjobb meggyőződése szerint, mint békebíró, működjek a nemesség és nép közt, a béke helyreállításán, s oly törvényeket hozzon hazája számára, melyekről hitték, hogy a kölcsönös érdekek kiegyenlítésével a honpolgárok közt a békét csakugyan helyre állítandják.

Solon helyzete kétségkívül igen nehéz volt. Érezte, hogy a legégetőbb kérdés a hitelezők és adósság közti ellentétes érdekeknek lehetőleg méltányos kiegyenlítése. Ez nem volt közjogi kérdés, de ennek mielőbbi megoldását a nép megélhetése sürgetőleg követelte. A keletkezendő vihar előjelei már nagyon észrevehetőleg mutatkoztak, s félni lehetett, ha a kérdés a nép érdekeinek megfelelőleg nem oldatik meg, az egész államot el fogja seperni. Az ellentétek is élesen nyilatkoztak; a nemesség nagyon keveset akart engedni, a köznép az adóslevelek megsemmisítését, s terheinek teljes eltörlését követelte. Sőt sokan még ennél is tovább mentek óhajtaikban, nemcsak a hitelezők jogait jelző határkövek elmozdítását, hanem a spartaiak példájára az egész attikai területnek egyenlő részletekre való felosztását kívánták. Solon maga mondja a pártokról: „minden oldalról rángatva, úgy voltam pol-

gártársaim közt, mint a farkas a kopók közt; ha mindazt teljesítettem volna, a mi ellenségeimnek tetszett, vagy, amit minden párt követelt, vagy egyik-másik részre döntöttem volna, a hon sok polgárától fosztatik vala meg“.

A köznép azt óhajtotta, hogy Solon a kényúri hatalmat ragadja kezébe, sőt pártfelei és barátjai is ösztönözték e lépésre, és „örültnek nevezték őt, mivel e tervet elutasította, s nem akarta fölhúzni a hálót, noha már a halak abban fogva voltak“. A néptömeg bizonyosan még örömmel fogadta volna e választást, mert csak ettől várta biztosan sorsának javítását, de sokan a nemesség közül is megnyugodtak volna abban, Solon jellemétől várván, hogy egyeduralma nem lesz zsarnoki. Meg kell adnunk, az adott viszonyok közt a terv kivitele nem járt volna nehézséggel, s bár egy görög kényúr helyzete mindig veszélyes volt, Solonnak könnyebben sikerült volna egyeduralmát fentartani és biztosítani, mint később Pisistratusnak, kit oly általános bizalom soha sem környezett, mint Athén bölcs törvényhozóját. De Solon az ajánlatot állhatatosan visszautasította, a min pártfelei boszankodtak, s mindnyájan nemesség és köznép egyaránt rendkívül csodálkoztak.

De Solon még a jót sem akarta erőszakosan, s az emberek akarata ellen végrehajtani. Mint az emberi jogok tisztelője, csak azon uton és azon eszközökkel óhajtá polgártársai boldogítását eszközölni, melyeket magok is helyeseknek tartottak. Az ellentéteket kiegyenlíteni, az érdekeket a kölcsönös engedekenység által kielégíteni, ezt tartá az állambölcsesség legfőbb feladatának. Szellemé át volt hatva a humanismus érzetétől, s ezt tevé alkotmánya alapjául. Az ember természetes jogai iránti tisztelet képezi nézete szerint a célt, mely felé minden alkotmánynak törekedni kell, s ebben foglaltatik Sparta alkotmányának elítélése, mely az ember természetes ösztöneinek és öröklött emberi jogainak megvetésével az élet egyedüli céljául az állam fenntartását tűzi ki. Solon alkotmányának nemesebb jelleme van, demokrátiája az ember személyes jogaira van alapítva, az ember nem rabja az államnak, mint Spartában, szabad mozgás van engedve minden polgárnak az állam törvényeinek keretén belül, szabad minden téren a verseny, a tudomány és művészet nincs száműzve területéről, s ez azon szellemi tőke, melyet Athén a világ polgárosodásának megmentett.

Mielőtt azonban az alkotmányban bárminő módosítást indítványozott volna, szükségesnek látta a nép nyomorát enyhíteni, s az adósok és hitelezők közti szerencsétlen viszonyokat rendezni. E rendszabályát rendszeren teherkönnyítésnek nevezik, *seisachteia*. Kibékítő rendszabály volt az, közép út a nemesség és köznép követelése közt. Solon mindkét szélsőségtől óvakodott, nem szentesítette a hitelezők követeléseit, de a nép kíváнатát sem teljesítette, mely az összes adósságok törlését óhajtotta. Csak a legkiáltóbb igazságtalanságot szüntette meg rögtön. Megsemmisíté mindazon szerződéseket, melyekben egyesek telkeiket vagy személyöket engedték át a hitelezőnek, elvette

EGY OLYMPUSI GYŐZŐ FOGADTATÁSA SZÜLŐVÁROSÁBAN.

az utóbbinak azon jogát, hogy adósát bebörtönözze, rabjává tegye vagy munkára kényszerítse, egyedül arra hatalmazván föl, hogy vagyonát zár alá vegye. Eltávolítá a határköveket, melyek a hitelezők korábbi igényeit jelölték az adós földjéről. Kik már eddig adósság miatt rabságban synlódtek, kiszabadítá, s gondoskodott arról is, hogy a kik idegen országba rabszolgakul eladattak, az állam költségén visszaváltassanak. Végre megtiltá, hogy adóssága fejében semmiféle athéni polgár fiát, leányát vagy más hoszártartozó személyt zálogba ne adhasson.

E rendszabályai által Solon az athéni polgár személyén elkövetett jogtalanságot orvosolta, s bár azt nem lehetett elkerülni, hogy a hitelezőknek szerződésileg szerzett jogait meg ne sértse, és vagyonukat meg ne támadja, de e rendszabályokat az állam érdeke követelőleg parancsolta, hogy az iparosok és szabad munkások személyes szabadsága biztosíttassék. A hitelezők is túl mentek a méltányosság és jogosság igényein, midőn uzsorás kölcsöneik alapján polgártársaik személyes szabadságát támadták meg, s nem ellenkezik az osztó igazsággal, ha tulzott követeléseiket a törvény leszállította.

De azon adósokról is kellett gondoskodni, kiknek birtoka zár alá volt véve, de a kik, még remélhetőleg, megfizethették tartozásaikat, ha az állam némi módon erre nekik segélyt nyújt. Solon ezt két módon hitte eszközölhetőnek: az 594-ik év előtt kölcsönzött összegektől leszállítá a kamatot, és a pénz értéket megváltoztatá. Az első rendszabály ellen nemzetgazdasági szempontból sem lehet sok kifogást tenni, mert időnkben is több állam, sőt hazai törvényhozásunk is szükségesnek látta a kamatláb leszállítása és meghatározása által az uzsorát korlátozni. Már a második rendszabály a tulajdon jog sérelmével járt, mert magát a kölcsönadott tőkét támadta meg. Maga Solon sem védte e rendszabályt máskép, mint az állam kényszerhelyzetét hozván föl indító okul. Csakis, ha az állam üdve, mint legfőbb törvény megkívánja, lehet az ily rendszabályt némileg védeni.

Atticában ekkoráig az aeginai talentum volt a vert pénznél használatban, mely szerint egy drachma hat gramm súlyban veretett. Solon a pénzlábat oly módon változtatta meg, hogy a drachmát 4,36 gramm súlyban verette. Ilyen drachmából szintén 100 tett egy minát, de ennek értéke 27 $\frac{1}{2}$ -kkal csökkent, mivel száz régi drachma értéke 137 újat tett. Ha valaki száz régi drachmával tartozott, azt Solon e törvénye szerint száz új drachmával fizethette, mi által adóssága 27 $\frac{1}{2}$ -kkal csökkent. Miután pedig az országos pénzváltó helyeken mindenki régi pénzét új helyett becserélhette, s a kamatláb is leszállíttatott, az adósok tetemes könnyebbséget nyertek adósságaik lefizetésére. Hogy a hitelezők ezzel teljesen megelégedve nem voltak, hihető; de végre is megnyugodtak a rendszabályban, mely által legalább követelésök $\frac{3}{4}$ -de biztosabban volt behajtható. De a szegényebbek az

adósok sem fogadták örömmel a törvényt, mert adósságaik teljes eltörlését várták a törvényhozótól, ki azonban helyesen tévé, midőn az egyik fél követelését sem teljesítette a másik rovására, hanem hivatkozván mind két fél polgári kötelességére, felhívta polgártársait, hogy a köznyugalom kedvéért ezen áldozatot hozzák meg a haza oltárára.

Ez volt azon híres seisachteia, vagyis teherkönnyítés, melyet Plutarch Solón egyik főérdemeül említ. Így írják le ezt az újabbkori írók is nagyobb-részt, de a kisebbséggel tartva mondhatjuk, igen sok kétely fér ezen előadás-hoz. Azon kifejezés, hogy az alsóbb néposztály tagjai, thetek, hatodrésze-seknek mondatnak, azon alapos gyanura ad okot, hogy talán nem is uzsorás-kölcsönökből származtak a bajok, hanem itt úri és jobbágyi viszonyok voltak, az attikai földbirtok az eupatrida családok tulajdonát képezte, a thetes osztály tévé a pórságot, mely a nemesség földjét mívelte. Az urak, az eupatridák határkövekkel jelölték meg birtokaikat, melyekre a birtokos neve volt. följegyezve, s jobbágyaiktól a termés hatodrésztét kívánták be illetményül, s ez okból neveztettek a jobbágyok hatodrészeseknek (*hectemorioi*). De ez nem volt kezdetben az attikai népesség helyzete, az alsóbb néposztály a királyság alatt hihetőleg szabad kis birtosokból állt, s az adósság összehalmozása és eupatrida hitelezőinek zsarolása folytán süllyedt jobbágyi állapotba. Erre irányult a nemesség törekvése, s midőn a hatalom kezében volt, el is érte célját. Solon törvényhozása előtt a thetes néposztály már majdnem egészen jobbágy volt az eupatridáknak, s úgy látszik csak a Marathon síkján és a hegyek közt maradt még fenn a szabad és független pórság. És valóban csak is, ha ilyenek voltak a társadalmi viszonyok, akkor van értelme Solon azon szavainak, midőn magáról és intézkedéseiről egyik alagyában mondja: sok polgártársamat én szabadítottam ki a méltatlan rabságból, s a földet, mely azelőtt szolgaságban sinylett, én tévé szabaddá.

E törvény eleinte közelégületlenséget okozott, mert egyik fél érdekei sem voltak teljesen kielégítve, de épen az mutatta az intézkedés célszerűségét, mivel ezen érdekek kiegyenlítése csakis kölcsönös engedékenységgel volt eszközölhető. Ezt végre átlátták Athén összes polgárai, eupatridák épen úgy, mint a köznép megnyugodtak Solon intézkedéseiben, s hálaadó imák és áldozatok rendeztetek az ügy szerencsés befejezéseért. De hogy a kérdés nem egyszerűen az adósság törlesztése körül fordul meg, onnan is kitetszik, mivel Athén történetében többé nem említetik, bár adósok és hitelezők kétségkívül a későbbi időkben is voltak. Olynemű békés átalakulás volt ez, minőt örök emlékü 1848-ki törvényhozásunk is eszközölt, midőn milliók javára a földet szabaddá tette. A pénzláb leszállítása még jobban sérté az egyéni érdekeket, mert tagadhatlanul igazságtalanul sújtá a hitelezőket, ment-ségét csakis az állam kényszerítő szükségében találhatta. Ez okból a heliaca.

törvényszék tagjainak évenként esküt kelle tenni, hogy a demokratikus alkotmányt épségben fogják tartani, s minden indítványt, mely az adósság törlését, vagy a földek új felosztását czélozza, okvetlenül vissza fognak utasítani.

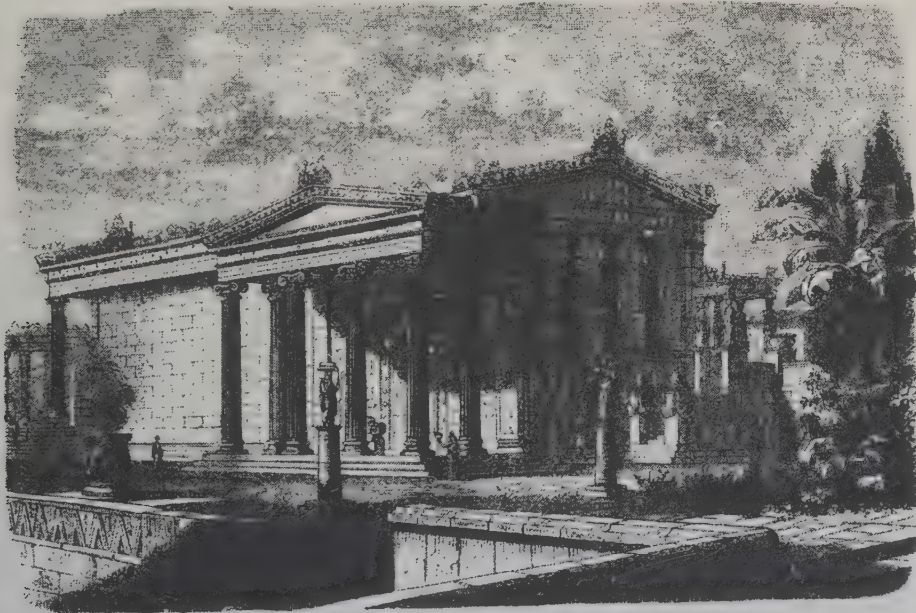
Néposztály, azok jogai és kötelezségei.

A Solon által életbe léptetett seisachteia, vagyis teherkönnyítés nem sokáig kimélte volna meg a szegény néposztály érdekeit, ha a hatalom továbbra is kizárólag az eupatridák kezében marad, egy-két évtizeddel utóbb a régi bajok újra föléledtek volna. A köznép tartott is ezen következményektől és barátjai ismét felajánlották neki a kényuri hatalom megalapítását, de Solon azt magától elutasította, noha érezte ő is, hogy intézkedéseinek tartósságát csakis oly közjogi intézményekkel képes biztosítani, melyek az állam ügyeire az összes polgárságnak az őt illető jogos befolyását megadják. De épen ezen önzetlensége folytán minden párt óhajtása abban pontosult össze, hogy Solon új alkotmányt adjon hazája számára: e végre az eupatridákból álló közgyűlés felhatalmazta őt, alkossa meg az új alkotmányt, és hozzon törvényeket, megtartván a régiekből azt, a mit helyesnek és célszerűnek fog tartani.

Solonra a második nehéz feladat várt. Három erős párt volt Athenben, a nemesség, vagy sikon lakók (*pedieis*) pártja, mely régi hatalmát és fölényét az államban sértetlenül fenn akarta tartani, a kisbirtokosok, vagy hegyi lakók (*diacrioi*), osztálya, kik teljes democratiát kívántak, s a parti lakók, (*paraloi*), kiknek sorába a kereskedők és kézművesek tartoztak. Ez utóbbi osztály szintén népuralmat óhajtott, mely azonban a vagyon által mérsékelve legyen. Solon minden törekvése oda ment, hogy itt is az ellentétes érdekeket, a mennyire lehető, egymással kiegyeztesse. Nem teljesíté egyik párt óhajtasát sem, de mindegyiket megközelíté. Alkotmánya a *timocratia* nevét viseli, osztályokat állított föl a földbirtok jövedelme szerint, de a születést nem vette figyelembe, tehát oly föltételt tűzött ki, melynek minden athéni polgár megfelelhett, ha ipara és szorgalma által a megfelelő vagyonra szert tett. A polgárok ezen osztályozásánál egy fő elvet tűzött ki, mely szerint minden polgárnak birtoka arányában joga van az állam ügyeibe befolyni, de ugyanazon mértékben tartozik az állam terheinek viseléséhez is járulni. Minél nagyobb a birtoka tehát, annál több a joga és befolyása, de egyszersmind ő viseli az adót és katonáskodik; a szegény polgárnak kevés befolyása van ugyan az állam ügyeire, de adót nem fizet, s nem katonáskodik; legalább nem köteles azt saját költségén tenni. Solon ezen elvénél fogva első osztályba tartoztak azok, kiknek telkükből legalább 500 medimnus = pozsonyi mérő, jövedelmök volt gabonában vagy olajban; második

osztályt képezték a lovagok, kik telkeikből legalább 300 medimnus jövedelmet húztak, a harmadik osztályuak voltak, kiknek jövedelme csak 150 medimnust tett, ezek másképp igásoknak is neveztettek, mivel egy pár igás ökörrrel vagy lóval művelték földjeiket. A kik még ennél is kevesebbet bírtak, azok a negyedik munkás, *thes*, osztályt képezték. Ide tartoztak az iparosok és kereskedők is, ha az első három osztályokkal hasonló földbirtokot kimutatni nem tudtak.

A földbirtok volt tehát ezen osztályozás alapja, de nem lévén a jog születéshez kötve, nem mondható, hogy a gazdag hajósok vagy kereskedők ki voltak zárva, mert ha földbirtokot szereztek, az illető osztály tagjai közé

ERECHEION, ERECHTEUS KIRÁLY TEMPLOMA A VÁRBAN.

azonnal bejegyeztettek. A régi törvényhozók általában földbirtokhoz kötötték a polgári jogok élvezetét, azon meggyőződésben, hogy a hazai földbirtokos osztály leginkább érdekelve van a haza épségének és jóllétének fenntartásában, mert az iparos és kereskedő ingó vagyona könnyebben lévén elszállítható, birtokosa hamarabb talál új hazát, hol foglalkozását folytathatja és vagyonát biztonságba helyezheti.

Solonnak Attica társadalmi viszonyait tekintve még egy különösen fontos oka volt a földbirtokosra fektetni a fősúlyt. Az eupatrida családok földbirtokosok voltak, leginkább az első második osztály tagjai, az által tehát, hogy az állampolgárság jogait az egész népre kiterjesztette, még mindig tartott fenn egyes jogokat, melyeket csakis az első vagy második osz-

tálybeli nemesség élvezhetett. Ilyen volt először is, hogy archonok csakis az első osztályból voltak választhatók, míg a második osztálybeliek kiválóan lovon katonáskodtak, mi szintén kitüntetés volt. A három első birtokos osztálynak még egy előnye volt: a tanács tagjai és az összes tisztviselők csakis közülök voltak választhatók, míg a negyedik osztálybeliek csak a közgyűlésen és a heliasták törvényszékén birtak szavazati joggal.

Mint az előadottakból látszik, az eupatridák tulajdonképen nem vesztek semmit jogaikból. A négy phylae vagyis törzsféle felosztás épségben maradt; de Solon nem volt tekintettel a phratriákra és nemzetségekre, de ezek a nélkül is megtartották minden választásnál túlnyomó befolyásukat, s azonkívül volt oly előjoguk, mint az archoni hivatal, melyet Solon számukra fenntartott. Csak hogy sem a nagybirtok, sem az ezekkel összekapcsolt jogok nem voltak a születés előjogai, mert szorgalom, tehetség és szerencse által azokat Athén minden egyes polgára megszerezhetette.

Ezen előjogokhoz képest az állam terhei is súlyosabban nehezültek az első és második osztálybeliek vállaira, mint ez a harmadik vagy éppen negyedik osztálynál történt. Az adókivetésnél Athénben az úgynevezett progressiv vagy növekedő adó kulcsa szolgált alapul. E végett rendes kataszter volt megállapítva, melyből mint adómentes elmaradt a negyedik vagy thetes osztály, míg a felsőbb három osztálynál különböző számítás szolgált az adó kulcsul. A jövedelemből az érték kiszámítása úgy történt, hogy a jövedelem 12-vel szoroztatott, s ez adta az adóalapul veendő birtok értékét. Solon idejében egy medimnus árpa, valamint egy juh értéke egy drachma (39 kr) lévén, e szerint azoknak vagyona, kik legalább 500 medimnus jövedelmet húztak telkeikből, éppen egy talentumra, azaz 6000 drachmára becsültetett; ily számítás szerint a második osztályé 3600 drachmát tett, a harmadiké pedig 1800 drachmával ért föl. De az adó kivetésénél csakis az első osztályúak vagyona vétetett föl teljes értékben 6000 drachmával, a második osztálynál egy ötödrész leütetett, s így 3600 dr. helyett csak 3000 drachma lón megadóztatva; míg a harmadik osztálynál, a legszegényebbnél, melynek jövedelme úgy tekintetett, mint a mely alig elégséges a család fenntartására, csak $\frac{5}{9}$ -ed vétetett föl adóalapul. Ily módon, midőn például két százalék vettetett ki adóul, mi csakis rendkívüli körülmények közt történt, következőkép alakult az adó alap:

$$\begin{array}{rclclcl} 500 \text{ mérősek} & \times & 12 & = & 6000 \text{ dr. adóalap} & 6000 \text{ dr. } 2\% & = & 120 \text{ dr.} \\ 300 & & \times & 12 & = & 3600 & & 3000 & & 2\% & = & 60 & & \\ 150 & & \times & 12 & = & 1800 & & 1000 & & 2\% & = & 20 & & \end{array}$$

Ez tehát progressiv vagy fokozódó adó volt, melynek kivetésénél azonban természetes, hogy a kinek 6000 drachmánál több vagyona volt, vagy egy talentum érték helyett többet bírt, adója is azon arányban vettetett ki rá, mint az

egy talentum után, tehát a kinek $1\frac{1}{2}$ talentuma volt, azon adókulcs szerint fizetett 180 drachmát, és így tovább.

Ugyanazon arány szerint számíttatott ki a második vagy harmadik osztályú polgárnak adóilletéke is. A lovag vagyonának legkisebb értéke 300 drachma lévén, ez egész 499 drachmaig emelkedhetett, s ezen összegig vagyonértékének $\frac{1}{5}$ -de az adóalapra leszámíttatott. Például ha jövedelme 450 drachmát tett, ez nem tizenkétszer, hanem csak tízszer vétetvén, $2\frac{1}{10}$ -ékkal fizetett ettől 90 dr. adót. Különösnek látszhatik, ha jövedelme megközelíté az ötszáz mérőset és például 498 drachmára becsültetett, ekkor bár csak két drachmával volt kisebb jövedelme, mint az első osztálybelié, mintegy 22 drachmával kevesebb adót fizetett amannál. Hasonló példákat lehetne felhozni az igás osztálybeliekről is, és tagadhatatlan van az eljárásban némi vizsátság, de az ily progressiv arányú adókitetésnél ez elkerülhetlen.*

Ez volt azon osztályozás, melyet Solon életbe léptetett, s mely Arisztoteles után *timocrátiá*-nak neveztetik. Az első osztálybelieknek igénye volt az archonságra, s az areopag törvényszékében az elnökségre is, mert a hivatalukat betöltött archonok az areopag tagjai lehettek, s talán még a nau-crariákban a pryтанusok is közülök vétettek. Az első osztály a második- és harmadikkal vegyesen adta a tanácsstagokat és később a tisztviselőket, fegyveres szolgálatot is mint a három osztálynak kellett tenni, az első és második osztálybeliek lóháton, a harmadik osztály tagjai, mint nehéz fegyverzetűek szolgáltak a hadseregben. A negyedik osztálybeliek föl voltak ugyan e terhektől mentve, más adót nem fizettek, kivéven az általános be- és kiviteli vámokat, saját költségükön nem katonáskodtak, legfellebb zsoldfizetés mellett rendkívüli alkalmakkor, mint könnyű fegyveresek; de nem is voltak sem a tanácsba, sem tisztviselőkül választhatók, mindamellett mégis fontos jogok birtokában voltak; a közgyűléseken részt vehettek, hol az archonok és tisztviselők választattak, kik miután hivatalos évöket betöltötték, szintén a közgyűlések által felelősségre vonathattak.

Közigazgatás és törvénykezés.

Az athéni közigazgatás élén az első archon állt, archon eponimos, míg a második kizárólag az isteni tiszteletről, a harmadik, a hadügyér, a hadsereg felszereléséről intézkedett, a többi hat a törvényszékeken elnökölt. Az

* Nagy érdemű tudósunk, Telfy Iván Solon adótörvényeiről írt értekezésében, Boeck és Grote ezen állításainak ellentmond, s azokat kijavítja, mert a progressiv adó eszméjét, mint szerinte absurdumot nem fogadja el. Ragaszkodnunk kell az eszméhez, bár megvalljuk Pollux magyarázata igen homályos; de a progressiv adó eszméje nagyon is beleillik Solon egész rendszerébe, ki éppen ezen okoknál fogva a negyedik osztályt adómentessé tette, sőt a fegyverviselés kötelessége alól is kimentette.

első archon volt tehát a köztársaság elnöke, minden törvény és rendelet neve alatt adatott ki, a panaszokat a királyi csarnokban ülve fogadta, hol mindazon ügyekben ítelt, melyek a családi és örökösödési viszonyokra vonatkoztak. Solon az archoni hivatalt azon minőségben hagyta meg, a mint az a királyság s illetőleg a tízéves archoni méltóság eltörlése után alakítottatott. Ekkoráig általában a nemesség soraiból választottak, Solon törvénye szerint az ötszázmérős polgárok közül, ha életök harminczadik évét betöltötték, és mind atyai mind anyai részről athéni polgárszülöktől származtak. A jelöltek a tanács által vizsgálatnak vettettek alá, mely alkalommal minden tanács tag a jelölthez kérdést intézhetett. A jelöltek neveit a tanács elnöke kiáltotta ki, a közgyűlés tagjai kézfölemeléssel szavaztak. Ez ugyan nem volt teljesen szabad választás, mert a nép csakis azokat utasíthatta vissza, kik iránt a jelöltek közt legnagyobb ellenszenvvel viseltetett, de kezdeményezési vagy kijelölési joga nem volt.

Az archonokkal megosztotta a közigazgatás ügyeit a nagy tanács, *Bουλή*, melynek szervezetét új alapokra fektette Solon. Korábban a 360 nemzetség fejei képezték a nagy tanácsot, s ez csak rendkívüli időben hivatott össze, az államügyek vezetését az archonok mellett a hajókerületek, *naucrariák*, főnökeinek gyülekezete bírta. Solon törvénye szerint minden phylae, mert e felosztást meghagyta Solon, száz tanácstagot választott, úgy hogy az egész tanács 400 tagból állt. Választhatók voltak a három első osztály tagjai, a kik a harminczadik évet betöltötték, ha feddhetetlen jellemű férfiaknak ismertettek. A választás szabad volt ugyan, de a phylae gyülekezetein oly befolyást gyakoroltak az eupatridák, hogy a tanács tagjai rendesen csakis az első és második osztályból választattak, miután az ígás polgárnak mezei gazdasága úgy sem engedte volna meg, hogy hosszabb időt töltsön a városban. A naucrariák főnökeinek gyülekezete ezáltal fölöslegessé vált. A tanács volt az archonokkal egyesülve az állami közigazgatás fő hatósága, melynek határozatait az archonok kötelesek voltak végrehajtani. Minden közigazgatási ügy ide tartozott, itt meg lőn vitatva, a kivitel az archonokat illette. A pénzügy vezetése a tanács hatalomköréhez tartozott, az állami birtokok és bányák feletti felügyelet, az adók, vámok és illetékek beszedése is feladatát képezték. Egyik legfontosabb teendője volt, minden, a közgyűlés elé terjesztendő indítvány felett véleményt mondani, *probuleuma*, s semmiféle törvényt előleges beleegyezése nélkül alkotni nem lehetett.

Az első archon volt a tanács elnöke, a tanács tagjai mint az államhatalom képviselői, mindig jelen voltak az államépületben, a prytanneumban. De nagy számuknál fogva nem tanácskozhattak mindig együttesen, hanem a tanács négy részre oszlott, s évnegyed szerint minden phylae száz tagja egymás után következett. És csakis a működő tanácstagoknak kellett jelen lenni a prytanneumban, ezek mint prytannok ezen idő alatt az állam költ-

ségén étkeztek. Ha rendkívüli esetekben teljes tanácsülés tartatott, a tanács a köztéren a *buleuteriumban* gyűlt össze, a tanácsházban, hol mint a prytan-neumban is Hestia oltarán a tűznek örökké kellett égni.

A közgyűlésen (*ecclesia*) minden húsz éves athéni polgárnak joga volt megjelenni. Solon törvénye szerint csak négy közgyűlés tartatott évenként, minden évnegyed elején, midőn az új phylae tanácsstagjai foglalták el hivatalukat. A gyűlés elnöke az első archon, ki a tanácskozást megnyitja isteni tisztelettel, mely alkalommal a gyűlés hely megtisztulására malacz áldoztatott. A tanács részéről a tett indítvány felett előadatott annak véleménye, és ekkor szónokok állottak föl a szószerkre, kik részint a tanács véleményét védelmezték, vagy annak ellene mondtak. Először az ötven éven felüli férfiak szólítottak föl, ezek után az ifjabbak is nyilatkozhattak. Csak tiszta, feddhetetlen jellemű embernek volt szabad a néphez beszédet tartani, s a kiről tudva volt, hogy szülőit nem tiszteli, agg korukban róluk nem gondoskodik, ki csatában gyáván elfutott, vagy pajzsát elvetette, vagy a kiből más erkölcsi fogyatkozás volt, azt nem engedték szóhoz jutni. És e tekintetben, ha a tanács nem vonta meg az illetőtől a szót, azt tenni a gyűlés minden egyes tagjának joga volt, de állítását később a törvényszék előtt be kellett bizonyítania, különben pénzbírságra ítéltetett. Új indítványt nem lehetett tenni, hanem a tanács indítványa felett kellett nyilatkozni. Az elnök megkérdezte a gyűlést, elfogadja-e a tanács véleményét, s a hírnök kiáltására a gyűlés kézfölemeléssel szavazott; ha a többség elfogadta, vége volt a további vitának. Ha kétes volt, ellenpróbaúl azok emelték föl kezöket, kik az indítványt ellenezték, kétes esetekben a hírnökök megolvasták a szavazókat, mint nálunk is történik. A ki a tisztviselőket, a tanács tagjait vagy a szónokot illetlen kifejezésekkel illette, vagy a szónokot félbenszakította, az elnök által a gyűlésből elutasított, sőt súlyos esetekben őt a tanács ötven drachmából álló pénzbírságra ítéltette. A béke és háború kérdése mindenkör a közgyűlés elé terjesztetett, a tanácsnak minden e részben hozott határozata a közgyűlés hozzájárulása nélkül érvénytelen volt.

Hogy a közgyűlésen senki illetéktelenül be ne tolaodjék, külön tisztviselők, a lexiarchok, harmincz segéddel figyeltek a bejáratnál a bejövőkre. És végre minden ismeretlentől megkivánták, hogy kilétét igazolja, mit kétségkívül minden demos vagy község tagja, saját demarchosa vagyis községi bírása által eszközölhetett. A gyűlés előtt rendesen zászló tüzetett ki, mely annak kezdetével bevonatott.

A tisztviselők választása is a közgyűléseken történt rendesen kézeme-léssel, s itt történt azoknak számadása is hivataloskodásukról, midőn szolgálati évök letelt. De időközben és minden negyedévi gyűlés elején az archon kérdést intézett a népgyűléshez, vajjon meg van-e elégedve tisztviselőivel, vagy nem? E kérdésre minden polgár, ha volt oka rá, panaszt emelhetett

a tisztviselő ellen, s ha a nép azt alaposnak találta, a tisztviselőt ideiglenes felfüggeszté hivatalától, de a vádló tartozott vádját a törvényszék előtt bebizonyítani. Olykor azonban, ha a vád súlyos volt és alaposnak látszott, a nép rögtön meg is fosztotta az illetőt hivatalától.

Az Areopag, Athén e legfőbb törvényszéke bizonyos tekintetben szintén a közigazgatási hatóság közé számítható, a mennyiben joga volt a közgyűlés oly határozatait, melyek régibb törvényekkel ellenkeztek, vagy a melyeket a közügyre nézve határozottan vészhozóknak ítélt, megsemmisíteni. Az Areopag a közgyűlés mozgékonyasága és a tanács komolyabb, de még mindig szabadelvű nézetei mellett az agg kor előrelátását, az ügyekben való jártasságot és az állandóság eszméjét képviselte. Az Areopag törvényszéke régi intézmény volt ugyan Athénben, Solon meghagyta neki a főbűnökben való biráskodást, milyenek voltak a szántszándékos gyilkosság, templomrablás, mérgezés, gyújtogatás és szentségtörés, de a mellett oly hatalomkörrel is ruházta föl, hogy a demokratikus államban a mérséklő, a conserváló elemet képviselje és a köz- és magán erkölcsök felett felügyeletet gyakoroljon. Az által, hogy csak archoni hivatalukat becsülettel végzett férfiak lehettek tagjai, e főtörvényszék aristocraticus jelleget nyert, csakhogy azért nem volt kizárólag eupatrida intézmény, mert az archonok az egész első osztályból voltak választhatók, ha nem is voltak születésökre nézve eupatridák, hanem vagyonilag az ötszáz mérősek közé tartoztak. De még akkor is szigorú bírálaton mentek át; az Areopag törvényszéke önmagát egészítette ki, s a jelöltek tartoztak nemcsak feddhetetlen életüket, hanem lelkiismeretes és pontos hivataloskodásukat is bebizonyítani, ha a tiszteletreméltó törvényszék tagjai közé felvétetni akartak.

De az Areopag igen érzékeny is volt tagjainak magaviselésére nézve, a drámai irodalommal minden állásu polgár foglalkozhatott, ez az areopagitanak tiltva volt, s egy eset élénken jellemzi e magas törvényszék szigorát tagjai iránt. Egyike a tanács tagjainak azon okból záratott ki kebeléből, mivel az ülésen egy keblébe menekülő verebet megfojtott. Azt tartá az Areopag, hogy azon férfiú, ki az állatok iránt kegyetlen, nem lehet jogosítva arra, hogy polgártársai élete és halála felett határozzon.

Az Areopag az Ares halmán az Eumenidák szentélye mellett éjjel tartá üléseit, nehogy a bűnös és szomorú ábrázatja szájalomra indítsák tagjait, s a vétek iránt elnézésre bírják. Az ügyvédek tartoztak egyszerűen a tények előadására szorítkozni s minden szónoki fordulatot és szóvirágot mellőzni. A tárgyalást áldozatok előzték meg, s a vádló és vádlott a véres áldozatok mellett állva tőnek esküt, hogy az igazat fogják vallani, tanúul híván az Eumenidákat, kiknek temploma az ülés hely közelében volt. Ha gyilkosság, szentségtörés vagy más fentebb elősorolt vétek felett kellett itélni, a második archon, a király, tevő meg az előleges vizsgálatot, s azután

a bírák közt foglalt helyet, s az ügy a legnagyobb komolysággal tárgyalatott. Befelejtetvén a tárgyalás, a bírák némán szavaztak, két vederbe dobván golyóikat, melyek közül az egyik a halál, másik a könyörület vedrének neveztetett. Ha a szavazatok egyenlők voltak, a törvényszék egyik alárendelt tisztviselője Athene istennő nevében egy golyót dobott a könyörület vedrébe, s a bűnös fölmentetett, mint a hagyomány szerint Athene istennő fölmenté egykor Orestest, midőn magát az Areopag ítéletének alávetette. Az Areopag mellett az epheták vérbiráskodása fölöslegessé vált, de azért az önkénytelen vágy szükségyszerű gyilkosság eszközeinek elítélésére a Delphinion, Palladion és Prytanneum törvényszékei fentartattak, melyekben a naucrariák által választott epheták ítélték.

Az Areopagnak még egy fontos teendője volt a köznevelés és a polgárok erkölcei, valamint az egész állam feletti felügyelet, s ezért méltán a törvények őrének nevezhette Plutarch Solon életrajzában. Az ifjuság teljes neveltetése az Areopag gondjai közé tartozott, felügyeltek a gymnasiomokra vagyis az ifjak testgyakorló intézeteire, melyeket időként meglátogattak. De a nagykorú polgár magaviseletét is folytonos fegyelemmel kísérték az Areopag, s nem volt arra szükség, hogy valaki jelentést tegyen, vagy vádoljon valamely polgárt az Areopag előtt, a törvényszék saját elhatározásából intézkedett. Ha valaki a vallásos szertartásokat, az isteni tiszteletet elhanyagolta, az Areopag maga elé idézte az illető polgárt. A vallás feletti felügyelettel kapcsolatban örködött az egyes polgárok erkölce felett is. Ha tudomására jutott, hogy valaki magaviseletében s életmódjában az erény és becsületesség útjáról letért, az Areopag minden különös följelentés nélkül megidézvén az illetőt, intés és fenyegetés által iparkodott őt megjavítani és a jó útra téríteni; ha ismételt intés nem használt, büntetést is alkalmazott, mely becstelenséget vagy ideiglenes száműzetést foglalt magában. De nemcsak az erkölcsi fogyatkozásokra, még a polgárok vagyoni állására és keresetök módjára is kiterjedt az Areopag figyelme. A megidézett polgárnak ki kellett mutatni, hogy tisztességes keresettel keresi kenyerét, hogy nem tölti henyeségben életét, mert ez utóbbi is büntetés alá eső vétségnek tekintetett.

Az Areopag után második fontos törvényszéke volt Athénnek a *heliaca*, vagyis a heliasták törvényszéke.

Solon a büntetőjogra nézve többnyire fentartotta Draco törvényeit, de az eljárást és bíróságokat máskép szervezte. A szántszándékos gyilkosság feletti biráskodást az Areopagra bízta, míg a többi vétségek felett más bírák ítélték. A thesmotheták, vagy az utolsó hat archon tiszte volt mind a polgári, mind a bűnvádi perekben ítéletet hozni, mely célra ezek az ötven évet meghaladott polgárok sorából magok mellé segédeket, diaeteteket, választhattak. Ez utóbbiak kötelessége volt a tényállást megállapítani, s a

kérdésben az ítéletet is kimondhatták, de ezt a fél mindig az archonhoz föllebbezhette. A mi a községek közigazgatását és törvénykezését illeti, Solon e két ügyet a nemesség hatalma alól kivévén, egymástól elválasztotta. A községek, *demos*, élén állt a választott községi előljáró, *demarchos*, ki a törvényeket és a kormány rendeleteit kihirdette, végrehajtotta és a rendőrséget kezelte; azon kisebb perekre nézve azonban, melyek tíz drachma értékét meg nem haladták, külön járásbirák voltak a thesmotheták által kinevezve, számszerint eleinte harmincz, később negyven, kik a községeket beutazván, az egyesek panaszait kihallgatták, és lelkiismeretök szerint ítéletet hoztak. Ezeken kívül a tengerparton, a kikötőkben még úgynevezett kereskedelmi birák, *nautodikok* is voltak, kik a kereskedelmi perekben hoztak ítéletet. Ez utóbbiaktól lehetett föllebbezni a heliasták törvényszékéhez: hogy a járásbiráktól volt-e a felebbezésnek helye, arról nem szólnak a kútfők.

A heliaea vagyis a heliasták törvényszéke az Areopag mellett tulajdonkép Athén legfőbb törvényszéke volt. A thesmotheták ítéletei ide voltak felebbezhetők, s így e törvényszék döntött véglegesen mindazon perekben, melyek különösen az Areopagnak nem voltak fentartva. A törvényszéket úgy lehet tekinteni, mint az összes polgárságnak a törvénykezéssel felruházott bizottságát. Tagja lehetett minden polgár, ki életének harminczadik évét betöltötte, a vagyonosztályozás tekintetbevételével nélkül. Minden phylaeból vagyis törzsből sorshuzás útján 1000 polgár képezte a heliaeát, vagyis azon felebbviteli törvényszéket, mely némileg a mi esküdszéki intézményünkkel hasonlítható össze.

A heliasták törvényszékének elnökei a thesmotheták voltak. De az összes négyezer polgár sem ugyanazon ülésben, sem ugyanazon ügyben egyszerre nem ítél. A thesmotheták a különügyekre a testületből bizottságokat választottak, melyeknek tagjai számra nézve változtak 200—2000-ig. Minél fontosabb volt az ügy, annál nagyobb bizottság választatott annak megítélésére. E külön bíróságok későbbi időben állandósíttattak, a mennyiben minden ügy különös bírósághoz osztatott, de a bíróságok azon osztályozása csak Pericles korában történt, s nevök *dicasterion* is későbbi eredetű.

A heliasták törvényszékének teendői közé tartozott, az alsóbb fokú bíróságok ítéleteinek felülvizsgálatán kívül még az archonok és más tisztviselők képesítésének megbirálása is. Ki kellett a törvényszék előtt mutatni az archonoknak, hogy mind apai, mind anyai részről athénei polgárszülöktől származnak, s hogy vagyonuk szerint az első osztályba tartoznak, a tisztviselők és tanácsosok általában a mellett még vajjon a törvényes korban vannak-e, stb. A lelépő tisztviselő a törvényszék előtt tartozott számot adni tetteiről és ha pénzt kezelt, sáfárságáról is, s addig nem volt neki szabad

az országból kiköltözni, vagyonát eladni vagy másra ruházni, míg a heliasták törvényszéke őt föl nem mentette. E törvényszék ítelt azon perekben is, melyek valamely államférfiú vagy szónok ellen indítottak, ki az államot megkárosította, vagy a néphatalom ellen felségsértést követett el, ide idéztetett azon szónok is, ki indítványa által kárt okozott vagy szerencsétlenséget hozott az államra; mert minden szónok felelős volt indítványának következményeiért, s ha abból kár háramlott az államra, rendesen kártérítésre, pénzbírságra ítéltetett, mint például Miltiades a szerencsétlen parosszigetbeli hadjárat miatt.

Solon polgári és büntetőjogi törvényei.

Solon törvényei humanismust tanúsítanak, ő nem rendelte alá a polgár egész életét és tevékenységét az államnak, tiszteletben tartá a polgár egyéniségét és csak annyiban korlátozta cselekvényeit, a mennyiben azt a kölcsönös jogtisztelet és az állam érdeke kívánta. Athén, egy szóval, nem volt katonai állam, mint Sparta, mely inkább laktanyához hasonlítható, Atticában a haza a polgárok közös anyja volt, mely csak fiui szeretetet és ragaszkodást kívánt gyermekeitől. Solon az államhatalmak bölcs szervezése, és az egyes osztályok önkényének korlátozása által biztosítá minden egyes polgárnak cselekvési szabadságát a törvény korlátai közt.

Midőn azt kívánta, hogy minden polgár engedelmeskedjék a haza törvényeinek, és érdekelve legyen annak fentartásában, egyszersmind fölhatalmazta, hogy őre is legyen a szabadságnak és a törvényeknek. Ez okból minden polgárnak nemcsak joga, hanem kötelessége is volt, minden visszaélést följelenteni, s a tisztviselő vagy törvényszegő polgártársa ellen vádat emelni. Ezzel szoros kapcsolatban van ama másik törvénye, miszerint oly időben, midőn pártszenvedélyek fölzavarják az állam nyugalját, senkinek sem szabad félre vonulni, s nyugodtan bevárni a vihar lezajlását, hanem azon párthoz kell csatlakozni, melyhez meggyőződése vonja. Igen jól tudta Solon, hogy ily polgári viszályok közt rendesen a békeszerető s törvénytisztelő polgárok szoktak elvonulni, s ez által a rakoncátlan zajongóknak, vagy nagyravágyóknak engedik át a tért, kik a jobbak ellenszegülése által nem akadályoztatva, csakhamar végveszélybe dönthetik a hazát és a közszabadságot. Súlyos pénzbírsággal és becstelenséggel rendelte büntetni azokat, kik a pártoskodások idején közönyösek maradnak, hogy a béke helyreálltával a győző párthoz szegődjenek. Mert ha az ujtás, a mit valamely párt tervezett, csakugyan jó, sokkal helyesebb mindjárt csatlakozni ahhoz, mert a forrongásnak gyorsabb lesz lefolyása, és a közrend és nyugalom hamarabb fog helyre állni.

Azon állam, melyet Solon szervezett, igen különbözött a munka be-

csére nézve a dór államalkotásoktól. Ezekben a munka csak a rabszolga feladatának tartatott, Solon a munkát és ipart tevő az államélet alapjává. A földművelést nem kellett sem ajánlani, sem új törvényekkel biztosítani, az attikai nép minden időben kedvvel űzte a földművelést, bár földjének kopár talaja megfeszített munkát és fáradságot igényelt. Egy ígás ökö megölésére a régi szokásos törvény halál büntetést szabott, s még az áldozatnál is a gyilkos fejsze, mint vétkes, a tengerbe merítettett. A körülállók úgy tették magokat, mintha a gyilkost nem látták volna. A földművelés még később is a polgárok legtiszteltebb foglalkozásának tartatott. Solonnak e

AZ ERECHTEION MAI ÁLLAPOTÁBAN.

tekintetben nem is kellett intézkedni, de e mellett oly túlnépesedett országban, mint Attica, az ipart és kereskedést is szükségesnek látta. Egy külön törvénye által kimondá azon igazságot, hogy a kézi munka nem hogy lealacsonyítani az embert, sőt inkább nemesíti, ez okból az iparnak meg kívánta adni a kellő elismerést. Ez okból rendelé, hogy vagyontalan szülők gyermekeiket valamely mesterségre taníttassák, s ha ezt elmulasztanák, a gyermekek fölmentettek azon kötelesség alól, hogy agg és munkaképtelen szüleiket eltartsák vagy gyámolítsák. Ha idegenek azon czélból telepednek le Athénben, hogy ott ipart űzenek, ezeknek a polgári jogokkal való felruházását megengedte. Ezeken kívül csak olyanok vétethettek föl a polgárság közé, kik hazájokból örökösön száműzettek. Ezen elvek következménye vala,

hogy minden polgárnak ki kellett mutatni keresetét, mert a munkátlan és foglalkozás nélküli egyén a becstelenség, atimia büntetését vonta magára. Az Areopag minden polgárt maga elé idézhetett, és kimutatását követelhetette annak, mihől él az illető, sőt megidézte rendszeren azt is, kinek volt ugyan mestersége, de munkátlanul töltötte életét. Ha a magas törvényszék két-háromszori intése nem használt, az ily munkátlan egyén polgári jogainak elvesztésével bűnhődött. Solon ezen intézkedései jobban megszilárdították a democratiát, mint alkotmányrendszere, mert a munkát tiszteltté tevén, elejét vette azon, a köztéren és a csarnokok oszlopai közt tétlenül kóborló polgárok csavargásának, kik leginkább veszélyeztetik a közszabadságot, mert minden nagyravágyónak, ki őket megvesztegetheti, könnyen eszközévé válhatnak.

Az atimiának, vagyis a polgári jogok elvonásának különböző fokai voltak, mely nem mindig jelentette azt, mit nyelvünkön becstelenségnek nevezünk. Voltak esetek, midőn az illető egyén polgári jogainak csakis egy részétől fosztatott meg. Például a ki valamely közügyben a köztisztviselő ellen emelt vádat visszavonta, vagy, a bírák egy ötödét nem tudta részére nyerni, az elvesztette azon jogot, hogy azután közügyben vádat emelhessen. Némelyek az által bűnhődtek, hogy a tanács tagjaivá, vagy tisztviselőkké nem voltak választhatók, másoknak meg lőn tiltva az attikai terület valamely részén a megjelenés. A legsúlyosabb neme volt az atimiának, s már valóságos becstelenség, ha valaki minden polgári jogaiból kizáratott, s nemcsak választható nem volt, hanem sem a köztéren, *agora*, sem az ünnepélyes körmeneteknél, sem az isteni tisztelet szertartásainál meg nem jelenhetett. E büntetés érte a harczost, ki pajzsát a csatában elvesztette, azt eldobta, vagy gyáván megszaladt a csatából, a tisztviselőt, ki hűtlenül kezelte hivatalát s a rábizott pénzeket, az állami bérlőt, a ki tartozását nem rótta le, de ez utóbbi csak addig volt a büntetés súlya alatt, míg kötelezettségének eleget nem tett, míg az előbbieknél gyakran egész életén át tartott az atimia, sőt még gyermekeire is átszármazott.

Solon törvényeinek humanismusa azon szakaszokban is nyilvánul, melyek az idegenek és a rabszolgák iránti bánásmódot szabályozzák. Solon törvényei szerint az idegenek, kik ipar és kereskedés végett Athénben letelepednek, szíves fogadtatást találtak, sőt idővel polgárjogot is nyerhettek, de az archoni és papi hivatal csak a második nemzedék által volt elnyerhető. Ezen idegenek, *metoekék*, fejadót fizettek, a férfi tizenkét, a nő pedig hat drachmát évenként. Földbirtokot az idegen addig, míg polgári jogot nem nyert, nem szerezhetett, és tartozott a polgárok közül magának védnököt választani, ki őt peres ügyeiben képviselte, s érte jótállt. Ha megfelelt kötelezettségének, kereskedését vagy iparát szabadon űzhette, ellenkezőleg rabszolgául eladatott. Csak egy szegényítő feladata volt az idegenek nejeinek és leányai-

nak; amazok a Panatheneák ünnepén tartoztak ernyőt tartani az athéni matronák feje felett, az utóbbiak pedig az áldozathoz a szent edényeket és vedreket vitték. Később azonban e kötelezettség alól is fölmentettek.

A rabszolgák iránt aránylag még enyhébb volt a törvény. Ha a rabszolga urától rossz bánásmódban részesült, joga volt eladatását kívánni, hogy urat cserélhessen. A törvény védőt rendelt számukra, ha vétséget követtek el, s míg az ítélet kimondatott, Theseus templomában találtak menedéket. Más polgárnak nem volt szabad a rabszolgát megütni, mivel a polgárokkal egyenlőn lévén öltözve, a gyalázat szabad polgárt is érhetne volna. Ha a rabszolga megöletett, halála éppen úgy lőn a törvény által megtorolva, mint a szabad emberé. A rabszolgák is, mint az idegenek bemehettek a templomokba s elvégezhatték imájukat, míg a törvény a becstelenséggel sujtott polgárt és a házasságtörő asszonyt innen kizárta.

Midőn Solon az ipar és munkásságot kiválólag ajánlotta az athenieknek, nem feledkezett meg a földművelés érdekeiről sem. Törvényének első tábláján megtiltotta a gabona és gyümölcs kivételét Attica területéről, a füge és olajbogyó kivételével, mely nagy mennyiségben termett. E rendszabályt, bár a mai nemzetgazdaság elveivel nem egyez meg, természetesnek fogjuk találni, ha Attica túlnépesedését meggondoljuk; miután 41 □ mértföldön közel félmillió ember élt. E tilalmat az archonnak évenként ki kellett hirdetni, száz drachma birság terhe alatt. Az olajbogyó lévén legkitünőbb terméke Atticának, Solon szigorúan megtiltá az olajfák kivágását. Hogy egyik szomszéd a másiknak ne árthasson, az árkot oly távol kellett húzni a határtól, a milyen mély volt az árok, a közönséges fát legalább 5 lábnyira kellett ültetni a határtól, a füge és olajfát legalább 9 lábnyira; a kutat 12, a méhest pedig éppen 300 lábnyira kellett helyezni. Solon azon kár iránt is intézkedett, melyet a vadállatok okozhatnak, egy farkas megöletésért 5 drachma jutalmat tűzött ki, a mi nem volt csekély díj, mert egy juh ára egy drachma volt, és 5 drachmán egész ökröt lehetett venni. Még arról is intézkedett, hogy marós ebet a tulajdonosa lánczra kösse.

Hogy Solon mikép állapította meg a pénzértéket, fentebb említettük, hasonló gondot fordított az időszámítás pontosabb megállapítására is. A görögök a hold évet használták 354 nappal, egy-egy hónap felváltva 29 és 30 nappal állott, évök ily módon a napévnél tizenegy s egy negyed nappal volt rövidebb. Solon nyolcz évi cyklust vett fel e különbségek kiegyenlítésénél. Mivel nyolcz év alatt ez a fölösleg tizenegy és egy negyed nap kilenczven napot tesz, nyolcz év közül a harmadik, ötödik és nyolczadik év egy harmincznapos hónapot kapott, úgy hogy az ily évnek tizenhárom hónapja volt.

A törvénykezésben Solon megszelídítette ugyan Draco szigorú törvényeit, de azokat, a melyek gyilkosságra, vagy más főbenjáró vétségekre vo-

natkozni, változatlanul megtartotta. Az atyagyilkosság ellen nem hozott törvényt, miután ezt lehetetlennek tartotta. Azon bűnökre, melyekben az Areopag ítelt, mint a szándékos gyilkosság, mérgezés, templomrablás és gyújtogatás, megmaradt a halálbüntetés. A bűnös e büntetését önkénytes számkivetéssel elkerülhette, de ha nem tette ezt, kivégeztették. De nemcsak a fentebbi bűnökre volt halálbüntetés szabva, halállal bünhődtek még azok is, a kik templomrablást követtek el, a határköveket elmozdították, tanácsot és bírakat szándékosan megcsaltak, valamely polgárt erőszakkal elfogván, rabszolgául eladtak. Aobbire nézve Solon fentartotta a büntetés különböző fokozatait, úgymint a számkivetés és becstelenség különféle nemeit, amint azok a görögöknél általában alkalmazásban voltak.

Család és köznevelés.

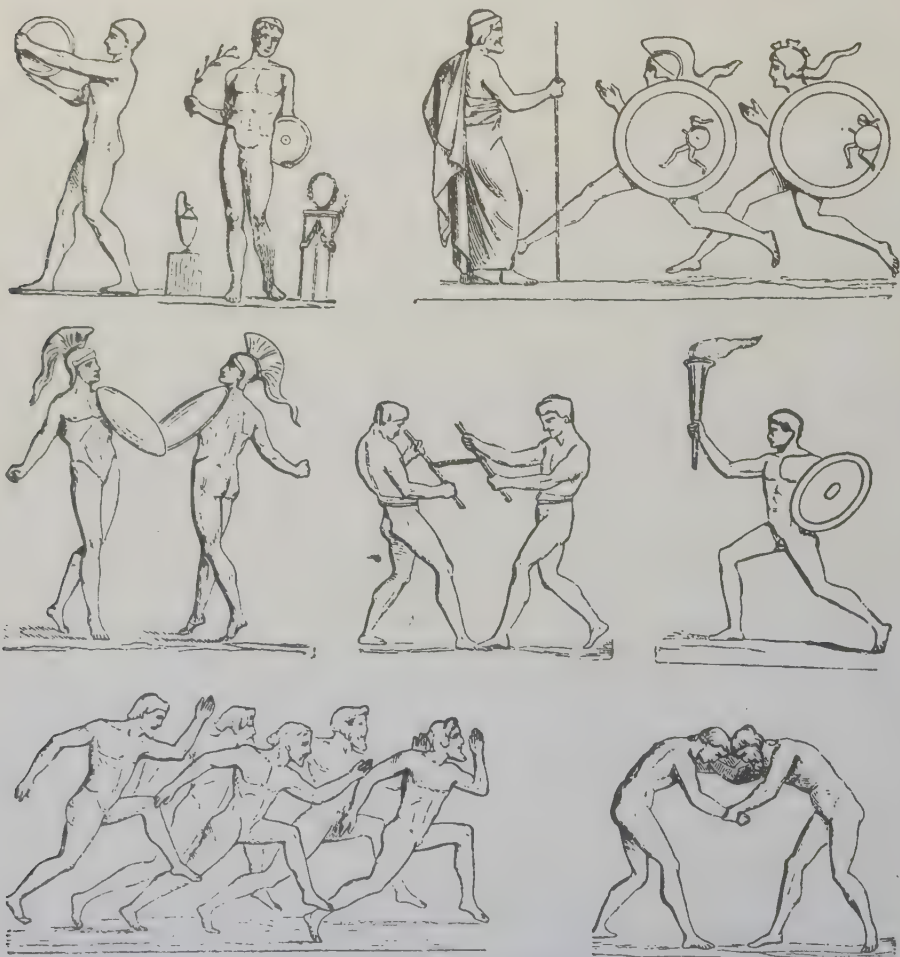
Solon törvényhozása nem rendelé alá a családi életet az állam érdekeinek. Minden birtokos teljes tulajdonjoggal rendelkezett vagyona felett. Solon koráig, mondja Plutarch, az athéniek nem tehettek végrendekezést, a magtalanul elhalt polgárnak vagyona a nemzetség tagjaira szállt. Solon e tekintetben megalapította a polgár szabadságát, megengedvén, hogy a barátságot elébe tegye a rokonságnak, csak hogy a törvény megkivánta, hogy végrendeletét józan és egészséges állapotban tette legyen, mert ha az ellenkező bizonyult be, végrendelete érvénytelen volt.

Solon a családi életben nem tett különbséget az osztályok közt; ő nem fektetett nagy súlyt az athéni polgárvér tisztántartására. Megengedte, hogy a polgár nem polgár leányát is nőül vegye, a gyermekek polgári jogot nyertek, csak az örökségben nem részesültek egyenlőn azon gyermekekkel, kik talán korábbi házasságból egy polgárnőtől származtak.

A szülők teendője volt, gyermekeik kiházásításáról gondoskodni. A leányok már rendszeren 15 éves korukban adattak férjhez, a férfiaknak Solon szerint, legtanácsosabb volt életök huszonnyolczadik és harminczötödik éve közt nősülni. Az athéni férjes nők és leányok a legnagyobb elzárkózottságban éltek, és így nem is volt arra alkalom, hogy újabb korunk regényes és képzeletszülte érzelmei bennök kifejlődjének. A rokonok közti házasság a vagyon tekintetéből meg volt engedve. Solon rendelete szerint a házasságot eljegyzésnek kellett megelőzni, melyet a leány atyja vagy gyámja eszközölt. Régi görög szokás szerint a házasulandó ifjú arája atyjának gazdag ajándékokat adott, Solon korában már a viszony megváltozott, és a nő csak hozománynyal volt férjhez adható. A nászlakománál vőlegény és menyasszony fehér öltönyben ültek, fejükön myrtus koszorúval. A lakoma után estefelé a vőlegény házába vezette nejét, mely virágkoszorúkkal és zöld ágakkal volt feldíszítve. A menyasszony játszótársai, az ifjú ember barátai

égő faklyákkal kísérték a házaspár kocsiját, nászdalokat (hymeneia) énekelve, míg azok, kikkel útközben találkoztak, szerencsét és boldogságot kívántak a házasoknak.

A gazdagok nejei a női lakosztályban, mely vagy az épület hátulsó részén, vagy az emeleten volt, tartózkodtak. A szokás nem engedte meg,

TESTGYAKORLATOK ATHÉNENBEN.

hogy a férj távollétében idegen férfiú lépjen a házba, kivéven a nő testvéreit, atyját vagy legközelebbi rokonait. A nők társalgása barátnőikre és nőrokonokra szorítkozott, csak bizonyos ünnepeken vettek a nők részt a körmenetben. Az utcán csakis lefátyolozva szolga vagy szolganő kíséretében jelenhettek meg; éjjel kocsin vagy hordszéken faklyavilágnál. Solon nem akarta, hogy a nők fényt üzzenek; a menyasszony csak három öltönyt vihetett férje házához, később is minden túlságos ékszer és ruhában való

fényűzés el vala tiltva. Ha a nő nem is vehetett részt a nyilvános életben, házában valósággal úrnő volt, ki a belső cselédséggel tetszés szerint rendelkezett. A rabszolgánok utasítása szerint fonással és szövással foglalkoztak, s mind azt házilag előállították, a mit gyorsan és szőnyegekben a ház szükségletei kívántak. Igen természetes, hogy e szabályok csak a jó módúakra illettek, a szegényebb sorsú nők maguk végeztek el minden házi munkát.

A férj irányában a nő nem volt önálló, és semmiféle jogérvényes adásvévesi szerződést nem köthetett. A férfi nejét, ha gyermekei nem voltak, sőt ha neki egyszerűen nem tetszett, vissza küldte szüleihez; ekkor azonban hozományát is vissza kellett adni, a rossz bánás esetében a nő maga is kívánhatta az elválást, de ez azáltal volt megnehezítve, hogy személyesen kellett panaszát az archon előtt előadni. A törvény a férfi iránt elnéző volt a családi viszonyokban, s hacsak idegen nőt (hetaera) nem hozott a házhoz, nejének nem volt joga az elválást követelni, de a nő irányában sokkal szigorúbb volt Solon. A férfi tartozott hűtelen nejétől elválni, s ha nem tévé, a bectelenség büntetésébe esett. A hűtelen nő bectelen lön, sem a templomokba nem mehetett, sem az áldozatoknál és ünnepélyes körmenetekben részt nem vehetett.

Midőn gyermek született a háznál, ha fiú volt olajfaág, ha leány gypotsokor tüzetett a kapu fölé. Az újonszületett gyermeket atyja lábaihoz helyezték, és ha nem vette fel, a vadonban kitétetett. Ezek ugyan igen gyér esetek voltak, s legfeljebb igen szegény családban fordulhattak elő; de a szokás fenntartotta, mint az atyai hatalom korlátlanságának jelét. Tizednapon összegyűltek a rokonok, a gyermeknek nevet adtak, fölvetették a phratriába, és ez által a polgárság közösségébe, mely tény különféle áldozatokkal és szertartásokkal volt összekapcsolva.

Minden atya kötelessége volt gyermekeinek neveléséről gondoskodni. Az állam Athénben csak a legelső elemi oktatásokat adta meg, gymnastika és zene volt a nevelés két külön ága. Az állam által fenntartott gymnasiumokban a fiú gyermekek, a palaestrákban az ifjak és meglett korúak űztek különböző testgyakorlatokat. A görögök nemcsak hadászati szempontból tartották fontosaknak a gyakorlatokat, hanem meg voltak győződve, hogy ezek a léleknek bizonyos önbizalmat és erélyt is kölcsönöznek. A zene alatt nemcsak a lantolást értették, hanem hazafias és harci énekek szavalását és dalolását, melyeket alkalmasoknak tartottak arra, hogy az ifjakban hazaszeretetet, bátorságot és egyéb polgári erényeket ébresztszenek. Gyermekek nevelése a tizennyolczadik évig tartott, ekkor léptek az ifjak sorába (ephebos). Különbözik az egész attikai nevelés szigorú volt, az asztalnál a gyermekek nem nyúlhattak elébb az étel után, míg szülei nem vettek; halat és szárnyas állatot a fiúk épen nem ehettek. Az utcán csendesén és illedel-

A SÍRBOLTOK UTCÁJA ATHÉNEN.

mesen kellett magokat viselni, földre süttött szemekkel járni s karjaikat palást alá rejteni. A köztérre (agora) nem volt szabad menniök, mindenütt szerénységet és tiszteletet mutatni a korosabbak iránt, s rögtön elhallgatni, ha ezek felszólaltak. A bot mind a gymnasiumban, mind a házban szorgalmasan alkalmaztatott, és ez alól még a tizennyolcz éves ifjak sem voltak kivéve. Midőn huszadik évöket elérték, beirattak a polgárok közé, megvizsgáltattak, vajjon harczképesek-e és akkor fegyveresen Athéne istennő templomába vezetettvén, letették a polgári és katonai esküt, melyben többek közt kinyilatkoztatták, hogy fegyvereiket nem fogják meggyalázní, hogy társaikat a csatatéren el nem hagyják, hogy iparkodni fognak hazájukat nagyobbá tenni, mint a minő, hogy a haza törvényeinek mindenben pontosan fognak engedelmeskedni stb.

Solon törvényei nemcsak az ifjú polgárt az életbe vezetik be, hanem arról is intézkednek, mily szertartásokat alkalmazzanak a rokonok, midőn valaki az élettől megvální. A régi görögök, a hőskorszakban, elégették halottaikat; a hetedik században szokásba jött a hulla eltemetése is. Hihe-tőleg egyiptomi és egyéb keleti befolyásnak tulajdonítandó e változás a szokásokban. Legalább az athenei sírok, melyek újabb időben felnyitattak, azt tanúsítják, hogy némely esetben a holttest megégettetett, mert a hamv-vedrekben hamu és csontok foglaltatnak, míg más sírokban agyag- és kő-koporsókban az egész csontváz található. Solon törvénye szerint a hulla harmadnapon, midőn a nap leszállt vitetett az örök nyugalom helyére. A gyászoló férfiak előre mentek, a nőrokonság követte a koporsót. Fuvó hangszerek zenéje kezdette meg a menetet, mely gyászdalok éneklése mellett jött mozgásba. A sírok a város kapuin kívül voltak, csak később lőn megengedve, hogy egyes kitűnő polgárokat a városban lehessen elte-metni. A halottakat kiválólag az utak mellé szerették temetni, hogy emlékök annál élénkebben fennmaradjon. A gazdagok pompás sírboltokat építtettek övéiknek, domborművekkel díszítve, és felirattal ellátva a halott tetteit és életét magasztalva. Solon ezt a fényt is korlátolni akarta. A sírbolt nem lehetett nagyobb és fényesebb, mint a mit tíz ember három nap alatt elvégezhetett. Megszabta azt is, mennyi ékszert és ruhát volt szabad a halottal a sírba temetni, nevezetesen az öltönyök számát háromra határozta. A temetést halotti tor követte, melyen a család tagjai vettek részt. A harmadik és kilencedik napon a halott tiszteletére áldozatot hoztak sírjánál. A gyász csak harmincz napig tartott; de azért az elhunyt rokon emléke tovább is élt; legalább tudjuk, hogy Athénben szokás volt a halálnap évfordulóján borostyán és egyéb zöld faágakkal s virágokkal dí-szíteni fel a sírt, mely alkalommal ismét áldozatok hozattak az elhunyt tiszteletére.

Solon törvényeinek méltatása; pártzavargások.

Solon a csekély Attica területére alkotta törvényeit. De még e törvények sem foglalják be a félsziget összes lakosságát. Athén virágzása korában mintegy húszezer szavazó polgárt számított, melyet négyszeresen véve a félsziget szabad lakosságát nyolczvanezer lélekre tehetjük. Ezek képezték az államot, melyen kívül estek a több ezer lelket számító vendégek (metoikoi) és a mintegy háromszázötvenezer lelket tevő rabszolga tömeg. Egyik tudósunk a „Demokratia“ című nagyszabású német munkájában, epébe mártott tollal élesen korholja ezen athénei polgárságot, hogy rabszolgák iránt méltányos lenni nem tudott.* Bizonyára e sorok írója is sajnosan veszi, hogy az ókor törvényhozói csakis rabszolgaságra tudták alapítani államaikat. De a „Demokratia“ tudós írója tudni fogja, hogy a történelem legelső derengésétől fogva a nemzetek történelmében a népek milliói, mindig áldozatul estek egy pár százezer önkényének és haszonlesésének. Csak a nagy francia forradalom vihara, és századunk humánus szelleme döntötte halomra a mult több ezred éves gyász emlékeit. Atticában is fennállt a rabszolgaság, mint az ókor egyéb államaiban; szerencsétlenség volt, s Attica népe, melynek kiterjedt ipara, kereskedelme, bányászata igen sok munkás kezet igényelt, aligha nélkülözheté e szerencsétlen néposztályt, melynek tagjait az akkori világ barbár népeiből, mindenünnen összevásárolta. De mikép bánt velök, azt Solon törvényei is tanúsítják, és későbbi írók tudósításaiból kilátszik, melyeket a tudós szerző bizonyosan jól ismer, de éppen mivel lágyan és szeliden bánt velök, ez őket szemtele-nekké tette.

A régi államoknak még egy nagy tévedésök volt. Mindig egy város körül alakulván, szabad polgáraik száma rendesen oly csekély volt, hogy minden egyes polgár részt vehetett az államügyek megvitatásában. Ha az ily állam hódítás által növelte birtokait, vagy alattvalói helyzetben tartotta folytonosan a meghódított népeket, mint például Sparta vagy Róma, vagy mint az utóbbi tevő, később megosztá velök polgári jogait, mind a két esetben nagy baj volt az államra nézve, mert rendesen csak a fővárosban lakó polgárok döntöttek a közügyekben. Ha a régi szabad államok ismerték volna a képviseleti rendszert, és azt alkalmazták volna, meghódított alattvalóikat kibékíthették volna az uralommal és nem váltak volna később egyes kényurak zsákmányává.

Ne kárhoztassuk tehát Solont, hogy ő nem tudott korának uralkodó eszméi alól kiszabadulni. Ő azon szabad államot, melyet Atticában alkotott,

* Die Demokratie v. Julius Schwarcz 1877.

ama húszezer szavazó polgár számára alapította. S ha nem volt képes azon korlátokat áttörni, melyeket egy állam polgárai magok körül vontak, kizárva onnan saját hellen testvéreiket, ha nem bírtak athéni polgárjoggal, mikép lehetett volna kívánni tőle, hogy ő a hellen és barbár közti választalat lerombolja? Az általa alapított államban democratia, vagyis népuralom volt, melyben azonban a népnek inkább tagadólágos, mint tevőleges jogai voltak. A tisztviselőket nem választhatta szabadon, befolyása csak addig terjedt, hogy a neki legkevésbé tetsző jelölteket visszautasíthassa. Épen úgy volt a törvényhozásnál is; valamely javára szolgáló törvényt nem indítványozhatott, mert az indítványozás joga a tanács kezében volt; a nép a neki nem tetsző törvényt csak visszavethette, vagy némileg módosíthatta.

Solon megkérdezettvén, vajjon minden tekintetben jóknak tartja-e törvényeit, azt ugyan nem, felelé, hanem a lehető legjobbaknak, melyeket az athéni nép el tud viselni. Miután a nép köz megnyugvással elfogadta e törvényeket, azokat Solon az Acropolisban két, tengelye körül forgatható faoszlopra vésette, hogy minden polgár azokról teljes tudomást szerezhessen. Azután még egyszer összegyűjtvén a polgárságot, és meg lévén arról győződve, hogy a megváltozott viszonyokhoz képest a törvényeknek is kell módosulni, csak arra kérte polgártársait, miszerint esküdjenek meg, hogy tíz évig törvényein semmit sem fognak változtatni.

Solon ekkor tevő másodízben utazásait keleten. A görögök az időre teszik találkozását Croesussal, ki Solontól szerette volna hallani, miszerint kincseinél és gazdagságánál fogva őt tartja-e a legboldogabb embernek. E találkozást történelmi és chronologiai adatok egyaránt megczáfolják (I. I. köt. 525. l.), de a görögök szerettek arra hivatkozni, mert a bölcseik által hirdetett világnézetnek az ázsiai önkényes uralom feletti erkölcsi diadalát akarták kiemelni.

Sok év múlva visszatérvén hazájába, azt pártokra szaggatva találta. A síkon lakó nemesség (pedieis) Lyncurgus vezetése alatt, az eupatridák régi hatalmát akarta visszaállítani, Marathon völgyének, és a körüllevő magaslatok lakói (diacrioi), hol még a pór osztály elég tömören lakott együtt, elégedetlenek lévén Solonnal, mivel a reménylett földosztást köztők nem hajtotta végre, Pisistratusba vetették reményöket, ki megígérte céljaik előmozdítását, ha hozzá fognak csatlakozni. De volt ezenkívül még egy közép-párt is, melyet a tengerparti lakók (paraloi) képeztek. Ezeknek élén állt az Alemaeonida Megacles, a sycioni kenyúrnak, Clisthenesnek veje, ki a sok kérő közül őt választá férjül Agariste leányának. E három pártvezér közül egyik sem törekedett a haza javára; mindegyik pártja segélyével a kényuralmat akarta kezébe keríteni. De még egy hatalmas nemzetség volt Athénben, a Philaidok, mely a corintheta Cypselidákkal rokonságban lévén,

szintén igényt tartott a főuralomra, célját azonban nem érte el, s a polgári viszályok által kizaklatva, az idősebb Miltiades Chersonesus félszigetén alapított egyeduralmat. Solon a legmélyebb fájdalommal látta alkotmányának ostromlását a különböző pártok által. A Pisistratus körül csoportosult pórok ellenében a nemesség annál szorosabban csatlakozott Megacleshez és Lycurgoshoz. Solon egyikben sem bízott ugyan, de legveszélyesebbnek találta Pisistratus terveit. Minthogy rokona volt, mindketten a pylosi Neleidák nemzetségéből származván, rábeszélés által iparkodott hatni kedélyére. Mivel ennek hatása nem volt, kiadott költeményeiben (ez pótolta az ó-korban a mai sajtót) élesen elítélte a tyrannismust. Azonban ez sem használt, Pisistratus az 560-ik évben a pórok segítségével úgy intézte a választásokat, hogy a tanács tagjai majdnem mindnyájan pártjához tartoztak. Solon erőlyesen lépett fel, pajzsával és lándzsával jelenvén meg a köz téren, ellentállásra hívta fel polgártársait a kényuralom ellen. Egykor örültek tetteté magát, hogy Salamis szigetét visszafoglalhassa; most valósággal örültek tartották, és senki sem hallgatott intő szavára. Nemsokára Pisistratus különös módon jött a közgyűlésre. Öszvérei meg voltak sebesítve, s ő maga is több sebből vérzett. Elbeszélte a polgároknak, miszerint oly magas fokra hágott a nemesség gyűlése irányában, hogy élete sem biztosabbé; őriséget kért tehát a néptől, hogy magát ellenségei ellen megvéddesse. Nagy izgatottságba jött a gyűlés, mindenki elhitte a mesét, csak Solon nem, a ki Pisistratushoz lépven, így szólott hozzá: Nem jól játszod Odysseust, ez magát sebezte meg, hogy az ellenséget rászedje, te azért tetted, hogy megcsaljad polgártársaidat. Mind nem használt, a közgyűlés megszavazta neki az 50 buzogányost, kik „becses” éltét védelmezzék.

A Pisistratidák kényuralma.

Pisistratus nem elégedett meg a neki megszavazott őrséggel, testőreinek számát rövid idő alatt négyszázra emelte. Ezekkel elfoglalván a várat, a fő templomokat és az állam kincstárát, a kényuralmat magához ragadta. Solon fegyverre szólítá polgártársait és aggkora daczára maga is pajzst és lándzsát ragadott. Figyelmeztették a zsarnok boszújára, de ő ős fürteire hivatkozott, melyek az üldözéstől megmentendik. Nem voltak ily szerencsések Megacles és Miltiades, kik a leigázott hazából önkényt száműzték magokat.

Pisistratus uralma a törvényes formák közt mozgott, ő semmit sem változtatott az alkotmány külszervezetén; az archonok, a tanács tagjai épen úgy választattak, mint Solon idejében, az egyedüli változás az volt, hogy e fő ember befolyása döntött a választásoknál, és csak azok lettek megválasztva, kik az ő pártjához tartoztak. A bűnvádi törvényeket is pontosabban megtartotta; a bírák függetlenül ítélték, mint azelőtt, az eléjük terjesz-

tett pörökben. Megtörtént, hogy egy ifjú ember Pisistratust vádolta szántszándékos gyilkossággal az Areopag előtt; ő úgy jelent meg a törvényszék előtt, mint a legegyszerűbb polgár. Ítéletet azonban nem lehetett hozni, mert a vádló a kittüzött napon nem jött el. Még egy példáját beszélik az írók humánus érzelmeinek. Egy fiatal ember megszőktette leányát, mire barátjai ösztönözték, álljon bosszút az ifjú vakmerőségeért. Mentsen meg az Isten, úgymond, ha így bánunk azokkal, a kik szeretnek minket, akkor tehát mit tegyünk ellenségeinkkel? Daczára azonban e szelídségének Megacles és Lycurgus pártja egyesültek ellene, és ő uralma ötödik évében 555-ben kénytelen volt ellenségei elől menekülni.

A két párt egyesülése nem soká tartott; a két pártfőnök közt nagy viszályok törtek ki. Megacles a középpárttal nem tarthatta magát Lycurgus és a büszke nemesség ellen. Ez okból Pisistratusszal alkudozásba bocsátkozott, és Agariste leányát ajánlotta neki nőül. De Megacles, mint a mérsékelt köztársaságiak feje, nem járulhatott ahhoz, hogy a kényuralom megállapíttassék. Cselhez folyomódtak tehát, Pisistratus egy Phia nevű szép nőt ültetett kocsijára, a ki Pallas-Athéne istennő jelmezében vissza vitte a kényurat a városba. Nem igen fényes tanúsága az athéniek belátásának, a kik ily otromba csel által magokat rászédetni engedték. Ezuttal uralkodása nagyon rövid volt (550—549.); a megsértett Alcmaeonidák által az országból kiűzetett.

Ezóta újabb tíz évre ismét teljes érvénybe jutottak Solon törvényei. Pisistratus kétszeri rövid uralma csak átfutó vihar volt, mely mélyebb nyomokat nem hagyott vissza. A dolgok rendes kerékvágásba tértek, és senki sem hitte, hogy Solon ötven évig fennállt alkotmányát bárki is alapjaiban megingathassa. Pisistratus tíz évig várt nyugodtan Euboea szigetén, Eretria városában letelepedve. Miután csak egy keskeny szoros választja el a szigetet Atticától, s legközelebb estek hozzá párthívei, kik a Marathon síkján és a szomszéd hegyek közt laktak, Pisistratusnak nem volt nehéz folytonos összeköttetésben lenni híveivel, és őket újabb reményekre serkenteni. De látta, hogy a demokratia nem elég erős neki uralmát visszaszerezni, minden felé szövetségeket keresett tehát, hogy haddal támadhassa meg hazáját. Eretria városa Athén iránti féltékenységből jelentékeny pénzsegélyt bocsátott rendelkezésére. E pénzzel sok zsoldost toborzott Argosban, honnan harmadszor is nősült. Nem csekély segítséget kapott még Lygdamistól, Naxos zsarnokától, kinek viszont megígérte, ha vállalata sikerülend, őt fegyveres erővel vissza fogja kísélni hazájába. Tizenegy évi készülődés után 538-ban Pisistratus seregével átkelt a szoroson. A hegyi lakosság tömegesen szaladt táborába, a kormány meg volt lepetve. Mindamellet Pisistratusnak útját állta. De egy váratlan roham teljesen szétszórta a köztársaság seregét, és most semmi sem állt útjában Pisistratusnak, hogy Athénbe bevonulhasson.

Most már biztosabb alapra fektette az uralmat; elfoglalta a fellegrárat, folytonosan kész hadsereget tartott, melynek ellátására a Lauriumi hegység bányáinak jövedelmét és a nemességre kivetett adót fordította. De még a pórságot is megadóztatta, jövedelmei huszadrészét követelvén az államkincstár számára azon oltalomért, melyben részesítette.

Pisistratus uralkodásának ezen utolsó tizenegy évi időszaka Athén nagyságával van összefűzve. Hogy a szegény népnek keresetet adjon, és a közügyektől elvonja, Athént többrendbeli fényes épületekkel díszítette. Ezek közt a legnevezetesebb Zeus temploma, melynek körüla 4 stadiumnyi kerülettel bírt. A templom fala maga hosszában 354 lábat, szélességében 171-et tett, úgy hogy az ephesusi Diana-templom kivételével legnagyobb temploma volt az egész görög világnak. 120 márványoszlop a Pentelicon hegyéről, tartotta az épület födelét: az oszlop mindegyike 60 láb magas volt 6 láb hosszú átmérővel. Ezen óriás építmény sohasem lön ugyan befejezve, de még így is bámulatra ragadta a szemlélőt és némi túlzással az egyiptomi gúlákhoz hasonlított. Mind Herodot, mint Thucydides egyaránt dicsérik Pisistratus uralmának szelidségét. Ő ezután is megtartotta Solon törvényeit, bár nem bizott többé a népben, hanem inkább zsoldosaiban és pénzében. Elfoglalta Sigeont, mely már Athén birtoka volt, de a zavargások idején elszakadt; szövetséget kötött Lygdamisszal és Polycratesszel, Samos gazdag és hatalmas kényurával. Megszaporította Athén hajóhadát, és a Hellepont birtokában Athén tengeri uralmának alapját vetette meg.

Egészben véve kényuralma jótékony volt a köznépre nézve, bár a nemesség nagy csapásnak tekintette. Háza, kertjei nyitva állottak a nép előtt, mely iránt jó indulatát minden alkalommal megmutatta; míg az előtte gyanus érzelmű nemes családok fiait túszkol barátjához, Lygdamishoz, Naxos szigetére küldötte. De a legnagyobb érdeme tudományos szempontból, hogy Athénben az első nyilvános könyvtárt állította fel, és egy szakférniakból álló bizottságot választott, mely Homeros és a cyclykus költők műveit összegyűjtötte, és ezáltal az Iliasnak és Odysseának azon alakot adta meg, melyben ezen époszok mai nap ismeretesekek a tudós világ előtt. Midőn 527-ben meghalt, két fia, Hippias és Hipparch minden nehézség nélkül követték őt az uralkodásban.

Pisistratus fiai buzgalommal folytatták a mit apjuk kezdeményezett. Udvaruk a költők kedvencz találkozási helye volt; maga Hipparch alagyákat írt, barátja és pártfogója volt Simonides és Anacreon költőknek. Valamint atyja Thespisnek pártfogója volt, ki a kar mellett az első színészt alkalmazta, és ezáltal a dráma megteremtője lön, épen úgy fiai is minden törekvést előmozdítottak, mely a dráma fejlődésére befolyt. Hipparch lelkesíté az ifjú Aeschilust örökbecsű drámáinak megírására. Nemsokára azonban a kényurak ellentétbe jöttek Athén egyik leggazdagabb nemzetségével,

a Philiádokkal. Atyjok Pisistratus kibékült velök, és Cimónnak megen-
gedte a visszatérést, mivel ez az olympiai kocsiversenyen pályadíjt nyervén,
Pisistratus nevét iratta a győzők jegyzékébe. Cimon kocsija másodszor is
díjat nyert, de most nem iratta be Hippias nevét, mint ez reménylette, a
miért a kényúr Cimont háza előtt zsoldosai által leszúratta. E bűntény po-
litikai tekintetben is nagy hibának mondható; mert a család a Cersone-
susban tekintélyes fejedelemség birtokában volt, és az ott uralkodó Mil-
tiades magtalan lévén, öcscsének fiait az uralkodásra meghívta. De a
veszély még sem ezen oldalról támadt a kényurakra nézve. Élt két
jó barát Athénben Harmodios és Aristogiton, kiket Hipparch az által
sértett meg, hogy Harmodios nővérét a körmenetnél, mint érdemetlent,
a leányok sorából kizáratta. A sérelem nyilvánosan történt, s megtor-
lása törvényes uton lehetetlen volt. A jó barátok ismervén Hipparch
erőszakos jellemét, Cimon sorsától féltek, s ez okból elhatározzák őt
minden esetre megelőzni. Összeesküvés képződött ellene, mely tervének
kivitelét 514-ben a Panathéneák ünnepélyére határozta. Ezen ünnepre
rendesen egész Attica lakossága sereglett össze, de az összeesküvők töre-
csak Hipparchot találta, míg Hippias sértetlen maradt. A kényurak test-
őrei Harmodioszt rögtön összevagdalták, Aristogitont a nép kiszabadította
kezeik közül. Hippias értesülván a történetekről, azonnal lefegyverezte a
polgárságot, elfogatta Aristogitont és kedvesét, mind a ketten kínpadra vo-
nattak, s bár a kínok közt elhaltak, egyik sem volt arra bírható, hogy
az összeesküvés tagjait fölfedezze.

Hippias ekkor lélekjelenléte által megmentette uralmát, melyet még
négy évig bírt, de ezen idő óta vad és kegyetlen lőn eljárása. Nem csak
azon összeesküvőket végeztette ki, hanem mindenkit megöletett, ki előtte
gyanúsna látszott. A nemesség tömegesen menekült Attica területéről. De
a nép is sajnosan érezte a dolgok új fordulatát; Hippias minden jó veretű
ezüstpénzt beszedett és azt csekélyebb értékűvel cserélte ki. Hogy magát
a trónon fenntarthassa, szövetségeket kötött Thessalia és Macedonia fejedel-
meivel, barátságos viszonyba lépett a spartaiakkal, sőt a nagy perzsa király-
nak, Dáriusnak is kegyét kereste. Mindez nem használt Hippiasnak. Az Alc-
maeonidák hatalmas nemzetsége, Pisistratus utolsó győzelme óta Pallene
mellett, száműzetésben élt Görögországban. A nemzetség igen gazdag volt,
a második Megacles a sycioni zsarnok kincseit örökölte, miután nagyatyja
Megacles temérdek kincset nyert ajándékba Croesustól, Lydia királyától.
Delphiben Apollo templomának felépítését a Alcmaeonidák magokra vállal-
ván, a Pythiát részökre nyerték, ennek folytán a jósda meghagyta a spar-
taiaknak, hogy az athénieket szabadítsák meg a kényuralomtól.

Cleomenes spartai király 510-ben tetemes hadsereggel beütött Atticába.
A nagyszámú száműzött nemesség csatlakozott seregéhez, a nép mindenütt

fölkelt, Hippiasnak nem maradt egyéb teendője, testőreivel és híveivel a fellegvárba zárkózott. A spartaiak nem lévén az ostromra elkészülve, haza indultak, a további teendőket az athéniekre bízván. Hippias tovább tarthatta volna magát a fellegvár birtokában, de gyermekeit meg akarván kímélni az ostromzár sanyarúságaitól, kiküldötte a várból. Ezek azonban a fölkelők kezébe jutottak, és Hippias, hogy gyermekeit megmenthesse, alkudozásba bocsátkozott az athéniekkel. Átadta nekik a fellegvárat, és családjával együtt elköltözött az országból.

Clisthenes alkotmány módosításai.

Clisthenes családja, az Alcmaeonidák, minden időben a nemességi előjogok védelmezője volt. Atyja a sycioni zsarnok, Clisthenesnek veje, s egy perczre Pisistratus szövetségese, a mérsékelt köztársasági párt feje vala. Clisthenes, ki a Hippias elleni forradalom élén állt, az utóbbi elűzése után a helyzet urává lön. Ő a tyrannismust is megkísérelhetette volna, miután sokan voltak Athénben, kik a szolgasághoz hozzászokva, az ő egyeduralmában is megnyugvást találtak volna. Még egy más út is állt előtte, a mérsékelt aristokratikus kormányforma megállapítása. De átlátta, hogy bármelyiket választja e két út közül, mindegyik viszályok és belforradalmak által zavartatnék. Clisthenes el volt határozva hazáját e zavarokból kimenteni. Láttá hogy Solon még mindig nagy hatalmat hagyott a nemesség kezében, s ez nem csak abban nyilvánult, hogy a polgári elem minden hivatalból kizárattott, miután erre nagyobb vagyon volt föltételül tűzve; de a nemesség a községekben is minden választást befolyásánál fogva tetszés szerint intézett. A pórság századok óta megszokta a nemességet ismerni el vezérül. Clisthenes elismerte, hogy a földmivelő pórok tömegén nyugszik az állam hadi ereje és életképessége. Elhagyta tehát a nemesség pártját, és a nép részére állt.

Legelőször is megszüntette a régi törzsszerkezetet, bár Attica négy törzse történelmi jogosultsággal bírt. Clisthenes Attica egész területét lakhelyek szerint tíz új törzsre osztotta; ezek mindegyike ismét tíz községet (demos) foglalt magában. E felosztáson alapuit Attica új politikai szervezete. Minden két község egy hajós kerületet (naucraria) képezett; minden törzs ötven tagot választott a tanácsba, s ötszáz egyént kisorsolt a heliaszták törvényszékéhez Ily módon a tanács ötszáz, a törvényszék ötezer tagból állt, kikhez még ezer póttag járult. Az ötszáz tanácsstag nem tanácskozott egyszerre, hanem csak ötven; ezek voltak a prytanok, vagyis a tanács és közgyűlés elnökei. De az ifjú szabadságnak nem sokára nehéz harcrai voltak szomszédai és a jogaira féltékeny nemesség ellen. Plataea városát már 509-ben kiszabadította az athéni hadsereg Thebae uralma alól. Athénben még

súlyosabb küzdelem várt a néppártra. Isagoras a nemesi párt feje 508-ban archonná választatván, Spartába fordult segélyért. Sparta ismét Cleomenes királyt küldötte sereggel az atticai nemesi párt segélyére. Isagoras megnyitotta előtte a fellegvár kapuit, melyben most a spartaiak telepedtek le. E hírre azonban a pórság minden oldalról fegyveresen rohant a vár ellen. Cleomenes kétségbeesve megmaradásán, alkuba bocsátkozott az athéniekkel, Isagoras kivételével átszolgáltatta nekik az aristocratákat, maga pedig seregével fegyvertelenül elvonult.

E kudarcz még jobban felbőszíté a spartaiakat, kik most a boeotok és chalcisiek szövetségében beütöttek Atticába. Az athéniek nem ijedtek meg a hármas szövetségtől, összes seregeket a spartaiak és a peloponnesusi segéd-

ARTEMIS (DIÁNA) TEMPLÓMA EPHEBUSBAN.

hadak ellen fordították. Csatára nem került a dolog, mivel előbb a corinthisiak, azután Peloponnesus egyéb államainak segédhadai oda hagyták a spartaiakat, nem tartván jogosnak, hogy ők Athénre oly kormányformát erőszakoljanak, minőt ez nem óhajt; az athéniek most egész erővel fordulhattak Thebae és Chalcis ellen. Az elsőnek seregét, mely már átkelt a Parnes hegyen, egy véres csatában meggyőzték. Azután berontván Chalcis területére, a várost terhes föltételek alatt békére kényszerítették. Nevezetesen a chalcisi nemesség birtokait elfoglalván, azokon négyezer szegény athéni polgárt letelepítettek. A spartaiak boszút forraltak ugyan a kétszeres kudarczért, sőt a száműzött Hippiast is meghívták városukba; de mivel a peloponnesusi szövetség tagjai ellentmondottak a vállalatnak, Sparta is kénytelen volt boszúterveivel felhagyni.

Clisthenes tehát háborítlanul folytathatta ezóta reformterveit. Hogy a democratia teljes legyen, behozta a tisztviselők sors általi választását, oly módon mindazáltal, hogy minden választandó a heliaszták törvényszéke előtt a legvilágosabban tartozott bebizonyítani igényeit. Isagoras merénylete kétségtelenné tette, hogy az első archonnak nagy hatalom van a kezébe adva. A vár kulcsát elvette tehát tőle és a tanácsra bízta. Az ötszáz tagú tanácsnak minden ötven tagú bizottsága harminczöt, illetőleg harminczhat napig gyakorolta a főhatalmat, választott elnöke (epistates) mind a várnak, mind az állami oklevéltárnak és kincstárnak kulcsait őrizte. Azelőtt évenként csak négy rendes közgyűlés tartatott, Clisthenes tizre határozta, egyet minden prytannia elején. A gyűléshely a Pnyx volt, hol az első archon, mint elnök, az epistades és prytannok számára külön ülőhelyek voltak. Maga a hegy lépcsőzetesen lévén kifaragva, a népnek szolgált ülőhelyül.

Ez első archon mellett a harmadik, vagyis a polemarch is könnyen visszaélhetett hatalmával, miután Athén összes hadereje felett rendelkezhetett. E jogot megvonta tőle Clisthenes, egyedül arra szorítván hatáskörét, hogy az összes hadsereg felszereléséről és élelmezéséről gondoskodjék. Clisthenes törvénye szerint minden törzs maga választá vezérét, a ki felelős volt mind hadosztályáról, mind hajóinak pontos kiállításáról. A hadügyek háboru esetén közös hadi tanácsban intéztettek el, melynek elnöke a polemarch volt. Egyik legfontosabb intézkedése Clisthenesnek volt az *ostracismus*, mely által minden kitűnő polgár, ki tekintélyénél fogva a közszabadságra veszélyesnek mutatkozott, Attica területéről tíz évre száműzetett. Az ily száműzetés sem jogai csonkításával, sem vagyonvesztéssel nem járt, és tulajdonképen büntetésnek nem is tekintetett. Az eljárás pontos meghatározása minden visszaélésnek elejét vette. Az attikai év közepén, télen, az ötszázak tanácsa saját véleményével kérdést intézett a népgyűléshez, vajjon nem látja-e szükségét annak, hogy az ostracismus valaki ellen alkalmaztassék. Ha a közgyűlés nemmel felelt, minden további eljárás szüksége megszűnt. E kérdés felvetésénél eredeti dolog volt, hogy épen a pártfőnökök nem merték akár az igenlő, akár a tagadó választ ajánlani, miután így könnyen gyanusakká tehetők volna magukat. Ha a közgyűlés válasza igenlően hangzott, akkor a szavazásra egy bizonyos nap tűzetett ki. A köztér (agora) ily alkalommal korlátok által tíz részre osztatott, s minden polgár a száműzendő nevét egy cseréptáblára (ostrakon) karczolta, innen származott neve ostracismus. Ha valamely név hatezer táblán volt feljegyezve, az száműzöttnek tekintetett. Hatezer szavazat Athén polgárainak mintegy harmadrészét képviselte, és szavazatuk annyit jelentett, hogy a polgárok harmadrésze az illetőnek politikai szereplését a házára nézve veszélyesnek tartja. Habár az ostracismus igazságtalan rendszabálynak látszik is, ez volt az egyedüli gát a tyrannismus ellen, melyről Solon eléggé nem gondosko-

dott; ez a népnek tiltakozása volt ez egyes pártfőnökök ellen, kik tekintélyöket a kényuralom megalapítására használhatták volna. Clisthenes ezzel saját maga ellen is kezébe adta a népnek a fegyvert, hogy bebizonyítsa, mennyire tiszták és önzéstelenek törekvései. E törvényt az athéniek legelőször Hippias egy rokona, Hipparch ellen alkalmazták, ki 496-ban, tehát oly időben, midőn a perzsák támadásától már félni lehetett, archónná választott. A perzsa udvarral való összeköttetései csakugyan méltó aggodalomra adtak okot, miért is az ostracismus alkalmaztatott ellene.

V. FEJEZET.

A PERZSA HÁBORÚK KORA.

A kisázsiai jónok fölkelése.

Dárius perzsa király seregét a Dunánál Histiaeus miletusi kényúr közbenjárása mentette meg. A nagy király halás akart iránta lenni, s megengedte neki, hogy Milet városából gyarmatot vezethessen a thrák partra, hol ekkoráig Miletusnak még nem volt gyarmata. Az új város, Myrcinus a Strymon torkolatánál épült, hegyes vidéken, mely igen sok épületfát szolgáltatott a hajók számára. Histiaeus jelen volt az építésnél és új városát vastag falakkal és jó védművekkel erősítette meg, állítólag a thrákok támadásai ellen. Megabyzos, kit Dárius Thracia és Macedonia meghódításával bízott meg, figyelmeztette a királyt e város helyzetére, melyben Histiaeus még a perzsa hajóhad előtt is megközelíthetlen volna. Dárius átlátta a figyelmeztetés helyességét, és felhívta Histiaeust, jönne Szúszába, hol mint a nagy király „barátja és asztaltársa“ nyugalmas életet élhet. Ez ugyan nagy kitüntetés volt egy idegenre nézve; de a tétlen élet nem szerzett örömet Histiaeusnak, és vissza kívánczozott fejedelemségébe.

A nagy király helyébe öcscsét és vejét Aristagorast nevezte ki Milet városának kényurává. Ez szintén érdekemet akart magának szerezni a nagy király irányában, és Naxos szigetének elfoglalását vette célba. Mióta a spartaiak Lygdamis kényuralmát a szigeten megbuktatták, az aristocratia vette kezébe a kormányt. A demokraták oly elkeseredettek voltak, hogy Aristagorast hívták segélyül az aristocratia megbuktatására, bár gondolhatták, hogy ez perzsa segély nélkül nem fog sikerülni. De e sziget elfoglalása nem is volt könnyű feladat; nyolcz ezer hoplita és tetemes hajóraj állt a kormány rendelkezésére. Aristagoras maga sem hitte, hogy a szigetet saját erejével meghódíthatja; segítséget kért tehát Artaphernestől, a kisázsiai helytartótól, ki a nagy király öcsce vala. Artaphernes reménylél, hogy ez alkalommal nemcsak Naxost, hanem más Cycladi szigeteket is

meghódítnat. Aristagoras ugyan csak száz hadihajót kért tőle, de Arthaphernes kétszázat adott, hogy az eredmény annál biztosabb legyen. E hajóhad vezére Megabates lön, a királyi család egyik rokona, ki Aristagorasnak alárendeltetett.

A vezérek egyenetlensége meghiusítá az eredményt. Aristagoras nem tudta szavát beváltani, és nemcsak a többi Cycladokat nem hódította meg, hanem a naxosiak erélyes védelme folytán négy havi ostrom után innen is vissza kellett vonulnia. A következmények reá nézve igen szomorúak lehetnek. Vagyonát majdnem egészen elköltötte a hadjáratra, de még az sem volt elég a költségek fedezésére. Mit fog hozzá Artaphernes mondani, miután Megabates elég ravaszsággal bír, hogy őt mutassa be a sikertelenség okozójául? hogy kényuralmától megfosztatik bizonyosnak látszott. De még sokkal rosszabb következményektől is lehetett tartani. Ily aggodalmak közt kapta ipájának sajátzerű tudósítását. A rabszolga, a ki Szúszából jött, fel szólítá Aristagorast, borotváltassa le fejét, és olvassa el a mi rajta írva van. Aristagoras e szókat olvasta le a rabszolga fejeéről: „Lázítsd fel a jónokat a nagy király ellen.”

Aristagoras, hogy a kisebb zavarból meneküljön, egy sokkal nagyobbba döntötte magát. Histiaeus levelének tartalmát barátjaival közölvén, ezek elhatározták a jón városok fellázítását. De hogy ezt eszközölhessék, előbb szükséges volt az egyes városok kényurait elűzni, a mi rövid idő alatt meg is történt, még pedig kiméletesen, csak a lesbosiak kövezték agyon Coes nevű zsarnokukat. A vállalat nem látszott reménytelennek; a kis-ázsiai görög gyarmatok hatszáz hajót állítottak Dárius számára, s hihető volt, hogy legalább is ennyit állítanak szabadságuk kivívására. Ezenkívül biztos reményt tápláltak az anyaország segítségéhez, melynek előőrsét a kis-ázsiai gyarmatok képezték. Aristagoras, ki a mozgalom kezdetén lemondott kényuri hatalmáról, elhatározá Spartába és Athénbe menni, hogy é két harczias nép segélyét honfiai számára kieszközölje. Az eredmény már eddig is meglepő volt, az 500-ik évben az összes görög gyarmatok és szigetek magokat függetleneknek nyilvánították, és Arthaphernesnek, a kis-ázsiai helytartónak nem volt annyi hadereje, hogy a fölkelők ellen sikeresen fölléphessen.

Sokkal kevesebb sikert aratott Aristagoras Sparta- és Athénben, mint azt reménylette. Görögország vezérlő államférfiainak nem volt érzékek azon érdekközösség iránt, mely az anyaország és a kis-ázsiai gyarmatok közt fennállt. Természetszerű következtetésnek látszik, hogy a nagy király, ha a gyarmatokat engedelmességre szorította, az anyaországot fogja megtámadni, nehogy a gyarmatok ebben támaszra találjanak. Cleomenes Spartában igen röviden fogadta Aristagorast, bár ez őt először tíz, azután ötven talentummal akarta megvesztegetni. Mennyire van Szúsza a tengerparttól? kérde tőle a király; — mintegy három hónapi út, felelé Aristagoras. Akkor hol-

nap mindjárt távozzál Spartából, mondá neki Cleomenes, mert itt ugyan nem találsz embert, a ki ilyen vállalatba fogjon. Némileg több szerencsével járt Athénben, mert az athéniek húsz hajót küldöttek keleti testvéreik segítségére, melyekhez még öt háromsorevezős hajó járult Eretria városától. Valóban jellemző, hogy 25 hajóból áll az összes segítség, melyet az anyaország a perzsa nagyhatalom ellen való küzdelemre ad, oly ellenség ellen, mely nemsokára magát az anyaországot támadta meg.

Aristagoras nem csüggedett, hanem a kis-ázsiai tengerpartok összes görög lakóit fölkelésre ösztönözte a perzsák ellen. Sokan hajlottak szavára, mások még mindig késedelmeskedtek. A legfontosabb segílyt Cyprus szige-

ACHILLES ÉS MEMNON PÁRBAJA. (Corépvoder rajza után.)

tének fejedelmei nyújtották, kik mintegy 150 hadi hajóval rendelkeztek, és ez időben, szintén föllázdak a perzsa uralom ellen. Aristagoras, kilépve a védő helyzetből, a perzsa hatalom megtámadására szánta el magát. A hajókat az ephesusi öbölben a partra vonatván, a fegyveres sereg a Caystros folyó völgyében Sardes felé indult, melyet a görögök oly váratlanul megleptek, hogy Arthaphernes semmi készületet nem tehetett a város védelmére, hanem az őrséggel a fellegrárba vonult vissza. A görögök a lydokat is ugyan fölkelésre akarták bírni, de mivel fővárosuk egy katona vigyázatlansága folytán lángba borult, ezek fegyvert ragadtak, és a görögöket a városból kiszorították. Időközben a perzsa helyőrségeket, melyek útban voltak Sardes városa felé, Arthaphernes egyesítván, a görögök után nyomult, és őket Ephesusnál egy nagy csatában legyőzte. Nemcsak a föl-

kelés több vezére esett el az ütközetben, hanem, a mi még nagyobb csapás volt a jónokra nézve, hogy az athéniek haza mentek, elhagyván kis-ázsiai testvéreik közös ügyét. E csata kimenetele bebizonyította a görögöknek azt, hogy a szárazon nem mérkőzhetnek a nagy király haderejével; azért is a háború súlyát ezóta a tengerre helyezték át. Aristagoras Kis-Ázsia görög városait, szövetséggé alakította, melynek közös tanácsa intézkedett a hadügyekben. A tengeren Perzsia nem is mérkőzhetett a görögökkel; magok a perzsák nem lévén tengerészek, a phoeniciek adták a hajóhadat. A fölkelte görögök Tyrus és Sidon lakosait szintén felszólíták az elpártolásra, de ezek ama százados gyűlöletnél fogva, melylyel a görögök, mint tengeri vetélytársaik ellen viseltettek, inkább hívek maradtak az általok nem kedvelt perzsa hatalomhoz, mintsem vetélytársaik törekvéseit előmozdítsák. A két hajóhad, először Cyprus szigeténél mérkőzött össze. A sziget fejedelmei szintén pártot ütven, segélyül hívták a görögöket; ezeknek hajóhada megjelent és diadalt is nyert a phoenicieken; de Cyprus balsorsát még sem volt képes megakadályozni. A perzsák nagyobb haderőt szállítván a szigetre, egy nagy csatában Salamis mellett meggyőzték a sziget egyesült fejedelmeit; azután városaikat egymásután elfoglalván, a fölkelésnek véget vetettek.

Cariában sem vezetett a fölkelés eredményre, noha a görögök erőlesen segítették az általok felbujtogatott lakosokat. Egy nagyobb csatában itt is meggyőzettek a perzsák által, és a tartományból elvonulva, kénytelenek voltak Caria lakóit sorsuknak átengedni.

Időközben a perzsa hadvezérek egész Aeolist, valamint a Hellespont és Propontis melléki városokat is meghódították, minek folytán a fölkelés 497-ben már csak azon területre szorítkozott, a honnan kiindult; sőt a Milet városa által összehívott gyülekezetre már a jón városok közül sem küldték el mindnyájan képviselőiket. De azért a jón városok lakói nem csüggedtek el, elvesztvén a perzsa hódítás folytán szövetségeseiket, elhagyatva az anyaszágtól, melynek a politikai ildom tanácsolhatta volna gyarmatvárosainak megsegítését, elhatározták városaik falait a lehetőségig megerősíteni, s azok mögött várni be az ellenséget. A sikeres védelemre annál inkább számíthattak, mivel hajóhaduk birtokában a tengernek urai voltak; tehát a körülzárolás által őket kiéheztetni nem lehetett. Ez okból összes hajóhadukat Ephesusnál a Lade öbölben gyűjtötték össze, abba helyezvén minden reményöket.

De Aristagoras maga sem bízott az általa megindított mozgalom sikerében, elhagyta Milet városát és Thraciában Myrcinus városában telepedett le, melyet ipája alapított. Itt nem sokára egy kirohanás alkalmával csapata a hegyi thrákok által körülvéttetvén, kíséretével együtt általok megöletett. Még szomorúbb sorsa lón Histiaeusnak. Midőn a nagy király értesült, hogy a fölkelés oly nagy terjedelmű lett, magához hivatá Histiaeust, ki késznek

nyilatkozott a fölkelés lecsöndesftésére, ha Dárius megengedi neki az oda utazást. Herodot elbeszélése regényes színt kölcsönöz e férfiú életének, s hihetőleg kis-ázsiai mondákból meríté adatait. Histiaeus megérkezvén Sardesbe, midőn Artaphernesszel szemben állt, ez így szóla hozzá: „Histiaeus, te varrtad ezt a czipőt és Aristagoras a lábára öltötte“. Ez azt mutatja, hogy Artaphernes világosabban látott a dologban, mint a szúszaik kormány. Histiaeus zavarba jött és féltvén életét, mert terveit elárulva hitte, titokban megszökött Sardesből és Chiosba ment. A chiosiak börtönbe vetették mint a nagy király asztaltársát, és csak akkor bocsátották szabadon, midőn bebizonyította, hogy e fölkelést tulajdonképen ő szította fel. Histiaeus tudván, hogy Artaphernes ellensége, Sardesben lakó jó barátait leveleiben arra ösztönözte, hogy a kormányzót gyilkolnák meg; de a terv kitudódván, Artaphernes az illetőket elfogatta és kivégeztette. Ekkor Histiaeus Miletusba akart menni, de a város lakói bezárták előtte a kapukat. Végre sikerült Mytilene város lakóit rávenni, kik nyolcz háromsorevezős hajót adtak neki, melyekkel a tengeren kalóz életet folytatott. Később Chios szigetét is háborgatta, és ott magának kényuralmat akart szerezni. Majd portyázó beutéseket tett perzsa területre. Egy ily alkalommal csapata megszaladván, egy perzsa katoná utólérté, és már le akarta vágni, midőn az üldözött felkiáltott perzsa nyelven: Én a mileti Histiaeus vagyok. Elfogatván, Sardesbe vitetett, hol őt Artaphernes minden további ítélet nélkül keresztre feszítetté, és fejét sósvízben kifőzve, a királynak elküldte. Dárius rosszalta, hogy élve nem küldötték hozzá Histiaeust, fejét tisztességesen eltemettette, mint oly férfiút, ki valaha nagy jót tett a perzsa birodalommal.

Bár a perzsa seregek nagy tömegekben lepték el Jóniát, vezéreik kénytelenek voltak bevallani, hogy addig a városoknak nem árthatnak, míg a görögök hajóhada bírja a tengert. Ez okból a perzsák is útnak indíták hajóhadukat, mely a phoeniciai, cyprusi és egyiptomi hadilletékkal több mint hatszáz hajóból állt. Ennek ellenében a görögök összesen csak 360 háromsorevezős hajóval rendelkeztek. De daczára e számszerinti különbözésnek, a phoenicieik nem mertek támadni, ismervén a görögök fölényét a tengerészetben, mint azt a cyprusi csata tanusítá. Kora tavasztól késő őszig állt a két hajóhad egymás közelében, anélkül, hogy egyik vagy másik fél támadni mert volna. De a görög hajóhad vezére, a phocaeai Dionysius oly kemény és fárasztó hadi gyakorlatokat tartott egész nyáron a görög hajókkal, hogy embereit részint teljesen kifárasztotta és elkedvetlenítette, részint a szelid éghajlat alatt munkához és fáradsághoz nem szokottakat betegekké tette. Az ősz elején lelkesedés helyett inkább csüggedés szállta meg a kedélyeket, azt tartván, hogy ennél rosszabb sorsuk még a perzsák alatt sem lehetne.

A perzsák azonban még ekkor sem tartották biztosnak a győzelmet,

s hogy azt elősegítsék a táborukban levő görög kényurak által, leveleket irattak a különböző hadosztályok parancsnokaihoz. Ezekben megígérték nekik, hogy a mely város leteendi a fegyvert, semmi bántalma nem lesz; mely azonban ellentálland, férfiai kardra hányatnak, a nők és gyermekek rabszolgául fognak eladatni, a város pedig teljesen el fog pusztíttatni. A felszólításnak volt is hatása, mert több állam tettleg elpártolt.

Október havában a perzsa hajóhad megindult a görögök ellen; mire ezek is csatarendbe állíták hajóikat. A csatarend balszárnyán a miletiek és szomszédaik állottak, a jobbszárnyat képezték a samosiak hatvan hajójukkal. A mint a csata kezdetét vette, ezek közül rögtön megfordult negyvenkilencz hajó és odahagyta a csatát: mire a lesbosiak is megfutottak a középről. Ily módon a csatatéren maradt görögök fölött a perzsák könnyű diadalt arattak. Legnagyobb veszteséget szenvedtek a miletiek és a hősileg harczoló chiosiak. Ez utóbbiak hatalma a csata folytán majdnem egészen megsemmisült, s Chios szigete régi fényét többé nem bírta visszaszerezni. Általában a Lade-öbölben szenvedett vereség döntött Jónia sorsa fölött. A következő 496-ik év tavaszán a perzsák a tenger felől is körülférték Milet városát, melyet polgárai a delphii jósda leverőleg ható jóslata ellenére, mely városuk elpusztulását és nekik a szolgaság borzalmait helyezte kilátásba, hősi kitartással védelmeztek. Másfél évig tartott az ostrom; mely alatt a perzsák minden tudományukat kimerítették; végre aláásták a falakat, s midőn ezek romba dőltek, a 495-dik év nyarán behatolt az ellenség a városba. Iszonyú volt a pusztítás és gyilkolás, a mely most következett. A hős védők, a város majdnem összes férfi lakosai kardra hányattak; csak kevesen adták meg magokat; még kevesebbnek sikerült Samos szigetére menekülni. A nők és gyermekek fogásba ejtettek vagy eladattak. A város maga romhalommá lett, miután templomaival együtt hamuvá égett. Így esett el a görög világ második városa Sybaris után, mely jólétben, gazdaságban, valamint az iparban és kereskedelmi forgalmára nézve első városa volt a hellen nemzetiségnek, melyet a görög költészet és tudomány szülőhazájának ismert.

Miletos elestével egész Jónia és a kis-ázsiai görög gyarmatok sorsa el volt döntve. Miként a parti városok, úgy a szigetek is kénytelenek voltak a perzsáknak újra meghódolni. A perzsáknak ezen győzelme Miltiadesre, a chersonesosi kényúrra is végzetessé lőn. Ő indítványával a dunai hidnál megmutatta, hogy szívén fekszik nemzetének ügye; de azért nem vett részt a jónok felkelésében. Midőn a görög városok elűzték kényuraikat, a perzsa birodalom zavarát arra használta fel, hogy hajóhadával megjelent Lemnos sziget előtt és azt az athéniek nevében elfoglalta, tudván, hogy saját erejével azt nem volna képes a perzsák ellen megvédeni. Midőn a ladei győzelem után a perzsák hajóhada a szigeteket egymásután elfoglalta és más Tenedo-

sig jutott, öt háromsorevezős hajót megrakván vagyonával és kincseivel, a tengerre szállt és Athén felé vitorlázott. A szerencsétlen Jónia e csapásból nem épült fel többé. A perzsák különbözőleg bántak a meghódított városokkal; néhány, mint Ephesus is, a melyek korán letették a fegyvert, szelid bánásmódban részesültek; többet azonban a perzsák kegyetlenül feldúltak és lakóikat elszélesztették. Később ismét visszatért ugyan a lakosság egy része s fölépíté házait; de a városokat nem volt szabad falakkal körülvenni, sőt még azon városok falai is leromboltattak, a melyek önkényt meghódoltak. De általában a népesség nagyon megfogyatkozott, s a gyarmat

HELENA VISSZAVÉTELE TRÓJÁBAN. (Cecropider rajza után.)

városok, még maga Miletus sem, mely újra felépült, nem nyerték vissza régi fényüket és hatalmukat. Dáriusnak, mikor a scythák ellen ment, hatszáz háromsorevezős hajót voltak képesek kiállítani; Dárius utóda Xerxes minden szigorú parancs daczára, e városoktól csak kétszázkilenczven hajót tudott szerezni. Művészet és tudomány szintén elpártoltak a vidéktől, hol azelőtt annyi buzgó művelőkre találtak. Jónia mind anyagilag, mind szellemileg e hadjárat által oly csapást szenvedett, melyből fölépülni többé soha sem bírt.

Miletus elpusztulásának még egy szomorú utójátéka volt. Athénben Phrynichus költő drámát írt e tárgyról és ez Athénben előadatott. Mivel a miletusiak szenvedéseit oly élénk színekkel rajzolta, hogy az egész közönség

zokogásban tört ki, a szerzõt jutalom helyett, megbüntették, ezer drachma pénzbírságra ítélvén, állítólag mivel az athéniek a Miletus városát ért csapásban saját legközelebbi sorsukat látták lefestve. Ez hihetőbb, mint Herodot véleménye, mely szerint azért büntették meg a költőt, mivel a dráma szabályai ellen nem a hőskorból, hanem a legújabb kor eseményeiből merítette a tragoedia tárgyát.

Attica és Görögország viszonyai közvetlen a perzsa háborúk előtt.

Clisthenes törvényhozása óta a democratia nagy lépést tett előre az állami életben. Solon felszabadítá ugyan a pórságot a nemesség hűbéri kötelekeiből, de nagyon csekélyre szabta politikai befolyását. A nemesség philaekben, phatriákban és nemzetségi összeköttetéseinél fogva tényleg az egész befolyását megtartotta. Az archonok csak a nagy birtokosok közül voltak választhatók; a nagy tanácsba minden philae száz tagot választott, s a legtöbb esetben a választás csak a nemesség tetszése szerint történhetett. Az alsóbb néposztálynak legfeljebb azon joga volt visszautasítani azokat, kik neki legkevésbé tetszettek. Az ily eljárás nem is mondható szabad választásnak. Clisthenes megtörte a nemesség túlságos befolyását, midőn a régi philaekat feloszlatta. A választás ez által szabadabb lett, az archonok hatalma kisebbsítettett, a nép fensége a közgyűléseken, tanácsban és a törvényszéken szabadabban nyilatkozhatott. A földbirtok ezentúl is súlyt adott az egyénnek, de mindenki csak szabad választás útján juthatott a hivatalhoz, és a tisztviselő felelőssége a heliasták törvényszéke előtt komoly dolog lett, s nem csak látszat, mint azelőtt.

A nemesség dicséretére legyen mondvá, utógondolat nélkül elfogadta a helyzetet. Solon a munkát tiszteltté tevén, és mindenkire egyenlően kötelezővé, lerombolta a válaszfalat a nemes és pór között. A mint a nemes alárendelte magát az új viszonyoknak, a pór is hamar hozzászokott. Attica lakóinak nagyobb része földmivelőkből állt, többnyire zsellérek vagy kisbirtokosok ígás marha nélkül, falusi napszámosok és bérlők, kik a nemesség földjeit művelték. Ezek képezték a negyedik osztályt, thetes s mintegy felét az összes lakosságnak. Mióta a föld szabaddá lett, a földművelés jutalmazó foglalkozás volt, bár Atticában búza nem termett, legfeljebb árpa. De voltak jó legelői, melyekben juhok és kecskék, lovak, öszvérek és szamarak nagy mennyiségben tenyésztettek.

Kedvezőbb helyzetben voltak az ígások, zeugitae, kik most már szabad tulajdonosai voltak telkeiknek, melyeknek jövedelméből tisztességesen megélhettek. Ezek képezték tulajdonképen a teljesjogú polgárság zömét, és legnagyobb részét ők tevék a hoplikáknak. E része a lakosságnak a szabad pórságnak mondható, mely Clisthenes alkotmánymódosításai óta egész súlylyal érvénye-

síté befolyását az állam ügyeiben. A két felső osztálybeliek, lovagok és ötszáz mérősek a nemességhez számítandók, mely miveltségénél és vagyoni állásánál fogva a hivatalok viselésére képest tartatott, miután az athéni tisztviselő semminemű fizetést sem kapott az államtól. Az athéni nép meg is szokta, hogy mindig a nemesség tagjait lássa a hivatalokban, mi nem is lehetett máskép, mert a pór vagy munkás gazdaságát, vagy keresetét az ingyen-hivatal miatt oda nem hagyhatta. Miután a hivatal elnyerése a szabad választás kifolyása volt, mindenki azáltal iparkodott érdemeket szerezni, hogy hivataloskodásában a közérdeket tartotta szeme előtt, s e téren kitűnni vagy köztiszteletet vívni ki, feladatának tekintette. A születési aristocrátia, az érdemek aristocratiájává alakult át.

A polgári foglalkozás nem választotta el egymástól az osztályokat, a szegényebb polgárok, ha földjük nem volt elegendő, valamely iparágat űzték, vagy kiskereskedést nyitottak a fővárosban; a gazdagabb polgárok gyárt állítottak, melyben rabszolgák által űzték az ipart. Így például Demosthenes atyja kovács, azaz helyesebben, fegyvergyáros volt, ki nagyobb számú rabszolgát dolgoztatott gyárában. Ez volt egyik főiparája Athénnek. Másik a cserépipar, melynek készítményei nemcsak az ókorban tartattak legdiszesebbeknek, hanem a művészi csínyn és kivittelt mai nap is csodáljuk Európa muzeumaiban. Az egyik külváros lakói csupán iparág űzésével foglalkoztak. Más előkelők kereskedésre adták magokat, hajókat építettek, melyeket magok vezettek.

GÖRÖG ÖLTÖZET SOLON KORÁBÓL.

Közvetlen a perzsa háborúk előtt nagyon egyszerű volt az életmód Atticában. A főváros nem volt szépen építve, házai téglából vagy fából, legfeljebb egyemeletesek voltak, utcái szűkek és kanyargók; a házakat gyakran több üres telek választá egymástól. A nemesség házai sem tűntek ki a többi közül, a gazdag ember óvakodott fényt és pompát űzni a városban, nehogy polgártársai democraticus érzelmeit megsértse vagy irigységet keltsen, hanem falun, rangtársa szomszédságában, és az iránta tisztelettel viseltető pór-ság közt fejtett ki fényt és élvezett kényelmet. Egyik városi háznak az értéke körülbelül három mina volt (110 frt). Mint a ház és lakás, oly egyszerű volt az öltözködés is. Solon e tekintetben a fénytűzést, mely Jónia példájára lábra kapott, tetemesen korlátozta, s a democraticus államban az egyszerűséget a

gazdagoknak is el kellett fogadniok. Rövid, térdigérő gyapjuszövet ing, újjak nélkül volt a rendes házi öltöny, az utczára, főkép télen, hosszú gyapjas szövetből készült köpenyt vettek föl. A házban rendszeren lábbeli nélkül jártak, a szegényebbek az utcán is, a vagyonosabbak talpakat kötöttek szíjjakkal a lábok alá. Többnyire födetlen fővel jártak a városban, ha falura mentek, vagy utazás közben különféle alakú nemezkalapokat viseltek. A nők öltözképe is egyszerű volt e korban, két darabból állt, egy bokáig érő hosszú chiton, mely a derékon ránczokban a testhez volt szorítva, és melynél fogva azt hosszabbra eresztteni vagy rövidebbre vorni lehetett. Ennek föléje jött a köpeny, peplos, gyapjuszövetből, melyet a mellen kapocs tartott össze.

A hőskor élelmét kizárólag hús képezte; Solon és Clisthenes korában a közönséges élelem zöldség, saláta, répa, lencse, bab, retek és sajt volt. Húst és halat csak a jobbmódúak ettek rendszeren; a szegény ember megelégedett sósállal, disznóhússal és hurkával; marhahúst csak akkor ettek, midőn tulkokat áldoztak az isteneknek. Minthogy búza nem igen termett Atticában, a kenyér árpalisztból süttetett, buzaliszt-kenyér még a Prytanneumban is csak nagy ünnepeken jött az asztalra. Ezen egyszerű életmódhoz arányosítva, a tárgyak értéke is csekély volt; Solon idejében egy mérő árpának az ára egy drachma (39 kr.) volt, ezen áron egy juhot is lehetett venni. Egy negyedrészes obolus elég volt egy napi kenyérre az embernek, ha halat és zöldséget vett hozzá, azt egy egész obolus árán megszerezte. Még az V. század közepén is négy személyből álló család ötszáz drachma jövedelemből tisztességesen megélhetett. De az árak csekélységéhez képest a pénz rendkívül drága volt. Solon ugyan leszállította a kamatlábat, de az még mindig 8 vagy 10% volt. Ennyi volt a föld bérlete is, s ennyi jövedelmet számított a földbirtokos telke után. Ez okból az adókvetésnél a telek értéke úgy becsültetett meg, hogy a jövedelem tizenkettővel szoroztatott. Készpénzbeli kölcsönnél a kamat néha 18%-ra rugott, sőt ha valaki hajóra és annak a szállítmányára adott kölcsönt, megfontolva azon veszélyeket, melyekben forgott tőkéje a tengeren, 36%-ot is követelt az adóstól, és pedig nem egy egész évre, hanem csak azon időre, a meddig a hajó visszaérkezett.

Általában az életmód egyszerűsége; a lakás és élelmiszerek olcsósága még a munkást sem kényszerítették arra, hogy erejét a munkában túlfeszítse, és így nemcsak a nagy- és kisbirtokos, hanem az iparos, kereskedő és munkás időt találtak arra, hogy koronkint az állam ügyével foglalkozzanak, a közgyűléseken megjelenjenek, vagy a tanácsban és törvényszékeken ülésessenek.

Ezen irigylendő helyzetét látván Attica népességének, alig foghatjuk meg, miért nem sietett kis-ázsiai rokonai segélyére a perzsa hatalom ellen, mely amazoknak leigázása után az ő szabadságát is fenyegette. Mentségül némileg ugyan azt hozhatnók fel, hogy hadi hajói nagyobb részét az Aegina szigete

ellen, évek óta viselt háború kötötte le, mely csak Sparta közbenjárásával lön megszüntetve. Az 594-ik évben Krisztus előtt a perzsa nagy király hírnökei érkeztek Görögországba. A görög nemzet annyira meg volt rémülve a kis-ázsiai rokonok sorsán, hogy a legtöbb állam és sziget első felszólításra átadta ama csekély földet és vizet, melyet a hírnökök a király nevében hódolat jelül követeltek. Ezek közé tartozott Aegina szigete is. Athén követet küldött Spartába, és a sziget aristokratikus kormányát bevádolta, mivel árulást követett el a görög nemzetiségen. Sparta, mint a peloponnesusi szövetség feje, melynek Aegina is tagja volt, királyait a szigetre küldötte, kik ott az előkelőbbek közül többeket elfogván, túsokul az athénieknek kiszolgáltatták. Ez által a háborúnak is vége szakadt a két szomszédország közt, s Aegina kénytelen volt Athén szövetségében harcolni Salamisnál a perzsák ellen.

Sparta különben nem mindig volt ily méltányos szomszédai iránt; de mint a peloponnesusi szövetség feje és vezérő állam Görögországban, kötelességét sem teljesítette, midőn a kis-ázsiai görögöket védtelenül hagyta az egyenetlen küzdelemben. E helyett arra törekedett, hogy a régi vetélytársát Argost megsemmisítse, mely reá nézve veszélyes úgy sem lehetett. Cleomenes király 495-ben az által lepte meg Argos polgárait, hogy az argosi öblön átszállítván seregét, a város keleti oldalán szállt partra, a hol senki sem várta. Az argosiak első pillanatra ugyan megrettentek, látván, hogy a spartaiak a hátuk mögött jelentek meg, de vezéreik rögtön megtevék az ellenmozdulatot. A sereg megfordult, visszament az Inachus folyón és a spartaiakkal szemben ütött tábor. Több napig állt szemben egymással a két tábor; Cleomenes véletlenül ráütvén az argosiak táborára, katonái roppant öldöklést vittek véghez a meglepett argosiak közt. Sokan közülök megölettek, többben, mintegy hatezer ember, Hera istennő szent berkébe vonultak, azon hitben, hogy a hely szentsége által minden támadástól meg vannak mentve. Cleomenes cselhez folyamodott, és az argosiak vezereit, kiknek neveit egy szökevényitől megtudta, egyenkint ki hivatta a berekből azon ígérettel, hogy két mina váltságdíjért őket szabadon bocsájtandja. A kik azonban kiléptek, mintegy ötvenen egymásután, azonnal levágattak. Végre észrevevé a tömeg, mi történik vezetőivel, és senki sem akart többé a sűrű berekből kilépni. Cleomenes, most a heloták által száraz galyat és forgácsot hordatott a berek körül, azt meggyújtatá, és így az argosiak kinos halállal múltak ki. A csatában és a tűz által Argos egész férfi lakossága, több mint hatezer ember odaveszett. Cleomenes azt hitte, most már könnyen beveheti a várost; de e reményében nagyon csalódott. Telesilla költőnő, kinek neve költeményei után elhíresült egész Görögországban, lángszavakkal erélyes ellentállásra buzdítá Argos özvegyeit. Nők, gyermekek és aggok a háziszolgáktól segítve, fegyveresen rohantak a falakra, és Cleomenes spartai hőseinek támadását erélyesen visszaverték, és így hazájokat a spartai uralomtól megszabadították.

Mardonius hadjárata és a marathoni csata.

A mitől tartani lehetett, valóban bekövetkezett. A 494-ik évben legyőzték a nagy király vezérei a jónok felkelését, s még ugyanazon vagy a következő évben Dárius hírnökei megjelentek Görögországban földet és vizet követelni az egyes államoktól meghódolás jeléül. Említettük, hogy félelemből majd mindnyájan teljesítették a követelést, kivéven a spartaiak és athéniek. Amazok a két hírnököt a görög tolmácscsal együtt a mély sziklaüregbe (barathron) vetették, az athéniek kútba dobták, azt mondván, hogy ott a földet és vizet együtt találhatják. Dárius király Sardes felégetése óta úgyis haragudott az athéniekre; sőt Herodot szerint naponként ismételtette magának az asztalnál: Uram, emlékezzél az athéniekre. A hírnökök megöletése a nemzetközi jog sérelme volt, mely már az ókorban is általános tiszteletben tartatott; a követen és hírnökön elkövetett sérelem, mint mai nap, az egész nemzet megsértése volt, mely boszút és visszatorlást követelt. E sérelmet a két görög állam népe csakis a követelés feletti felháborodásában, szeszélyének rossz pillanatában követhette el. Nem hiteles, a mit Herodot állít, hogy e sérelem bűnös öntudatában két spartai (Sperthias és Boulis) útra kelt Szúszába, s magát a nagy királynak önként ajánlották engesztelő áldozatul a meggyilkolt hírnökökért. Dárius a hagyomány szerint nagylelkű volt, mert a két spartait bántatlanul küldte vissza hazájokba. E tudósítás nem hiteles azért, mivel a két spartainak fiai (Nicolaus és Aneristos) a peloponnesusi háború második évében, hihetőleg a perzsa segély kieszközlésére Sparta által Szúszába küldetvén, útközben elfogattak és kivégeztettek. A valószínűtlenség épen a nevek találkozásában áll, és így ez is egyike azon mondáknak, melyekkel Herodot gyakrabban fűszerezi történelmét.

A perzsa birodalom terjeszkedési vágya, s Dárius király neheztelése mellett, a perzsa háborúk indokául még azt hozhatnók fel, hogy a király kis-ázsiai görög alattvalóit még a reménytől is meg akarta fosztani, hogy fölkelés esetén az anyaországtól segítséget nyernek. Végre Hippiasnak is megígérte, hogy őt fejedelemségébe vissza fogja helyezni, ki a perzsa hadsereg kalauzául vállalkozott — hazája ellen.

Dárius vejét Mardoniuszt nevezte ki a Görögországba induló hadsereg vezérévé, s egyszersmind megparancsolá, hogy egy tekintélyes hajóhad kiszálló sereggel ellátva, folytonosan a parton kísérje. Mardonius nem akarván ellenségeket hagyni a háta megett, néhány kis-ázsiai görög városban a nép kiváratára a democratiát helyre állította. Azután 492-dik év tavaszán átkelt a Hellesponton, miután Thasos szigetét is, mely igen gazdagon aranybányákat mivelt, Thraciában a király hatalma alá hajtotta. A Chersonesosban még egy

független város volt, Cardia, melyet szintén elfoglalt, s így tovább folytatta útját a thrák part mentében Görögország felé. Sándor Macedonia királya minden ellentállás nélkül meghódolt, félvén Mardonius boszújától, mivel ezelőtt több évvel a perzsa király követeit, még mint trónörökös, lakoma közben megölette.

A MACEDON IFJAK MEGGYILKOLJÁK A PERZSA KÖVETEKET.

(I. kötet 577. l.). De nem messzire haladhatott Macedonia határán túl, az Axios folyó partjainál egy vad thrák törzs, a brygek, éjjel rárontván táborára, iszonyú öldöklést vittek véghez katonái közt. Hajóhada ekkor már a Chalcidice három águ félsziget közelébe érkezett, melynek keleti ágából, az Acte félszigetről, messze előre nyúlik a tengerbe az Athos hegyfok meredek

szirteivel, melyek még a víz alatt is folytattatván, a hajózást még csendes időben is veszélyessé teszik. Egyszerre oly nagy vihar keletkezett, hogy a hajók közül háromszáz a hullámoktól hanyatva a szirtekhez csapódott és elmerült; 20,000 ember vesztette életét, s a megmaradt hajók is annyira meg voltak ronsolva, hogy azokkal az utat folytatni nem lehetett. Ezzel a hadjáratnak vége volt. Mardonius visszatért Ázsiába megtizedelt seregével.

Dáriust e balesemény, melyet egészen az elemeknek tulajdonított, nem tartóztatta tervei kivitelétől. Egy újabb sereget gyűjtetett össze Kis-Ázsiában, melynek vezéreivé a méd Datist és öcscsét Artaphernest nevezte ki, azon utasítással, hogy elkerülvén a thrák partokon való veszélyes hajózást, egyenes irányban a szigeteknek menjenek. E sereg számának megjelölésénél a fenmaradt kűffök nagyon eltérnek egymástól, e szám 200,000-től 600,000-ig változik. Leghitelesebb a római írónak Cornelius Neposnak adata, a ki Ephorost használta kűffőül, és a számot 200,000-ben határozza meg. Bizonyos, hogy a vezéreknek hatszáz háromsorevezős hajója volt, melyeknek szolgálatára mintegy 90,000 ember igényeltetett; maradt tehát a szárazföldi hadseregre mintegy 110,000 ember, kik közt 10,000 lovas határozottan említetik. Bár a lovasság szállítása a hajókon nehéz dolog volt, Dárius egyenesen kívánta, hogy a vezérek lovasságot is vigyenek magokkal, mert tudta, hogy ez a perzsáknak legjobb fegyverneme, és a görögök legjobban tartanak tőle. Athénnek a nagy veszély daczára nem volt oka kétségbe esni. Nem volt szegény jeles férfiakban, kik tanácscsal és tettel készek voltak a haza szolgálatára. Ott volt először Miltiades, kit rokonszenvesen fogadott a nép, bár kényur volt Chersonesusban, mivel Lemnos szigetét megszerezte Athén számára; azután Aristides, ki már akkor becsületessége és egyeneslelkűsége által a köztiszteletet magának kivívta; Xanthippos, a későbbi mycalei győző, Pericles atyja, kitűnő hadvezér és jeles államférfiú; a nagyra-törő s ifjú, harminczöt éves Themistokles, ki fiatalsága daczára már archoni hivatalt viselt, s éles esze, gyors felfogása és erélyes elhatározása által tette ismertté nevét. E jeleseken kívül voltak még több másodrendű derék férfiai az államnak, a kikre a nép teljes megnyugvással tekinthetett, ilyen volt Callimachos, az akkori polemarch is. Az összes hadereje azonban az államnak, szemben az óriási hatalommal, nagyon csekély volt, miután Attica csak 10,000 hoplitát szolgáltattott, mert a negyedik osztály, mely a népesség felét tette, nem volt hadköteles.

A perzsa hajóhad már közeledett, elfoglalta Naxos szigetét, s kevésssel utóbb Atticával szemben az Eubeoa partjain kötött ki. Első volt a szerencsétlen Eretria városa, mely Sardes fölégetéseért lakott. A király kívánata szerint a vezérek a várost egészen feldúlták, összes lakóit lánczra fűzve Szuszába a királyhoz küldötték. Remegve közeledhettek a szerencsétlenek a perzsa fővároshoz, félve a király boszújától, ki azonban csak azzal büntette meg

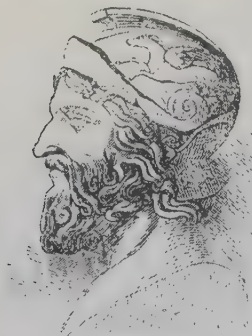
őket, hogy a Tigris partján letelepítette, s új város építését megengedte. Az athéni kormány meghagyta ugyan a szigeten lakó négyezer athéninek, hogy Eretria város segélyére legyenek, de ezek két eretriai polgár által félrevezettetve, családjaikkal együtt oda hagyták a szigetet és Atticába átköltöztek.

Csak is ezeknek megérkezéssel növekedett az athéni hopliták száma 10,000-re, kik tíz csapatra osztva a philaek szerint egy-egy külön vezér (strategos) alatt állottak. Az athéni hadseregnek nem volt tehát tulajdonképen fővezére, a tíz vezér fölválva naponkint parancsnokolt. De az alvezérek közt ott voltak a fenntebb említett jeles emberek is, közülök Miltiades mint tapasztalt katona birt a legnagyobb hadi tekintélyvel. Szeptember 1-én 490-ben egyszerre híre jön, hogy a perzsák a Marathon síkján partra szállottak. A vezérek rögtön tanácsot tartottak, a kérdés az volt, vajjon a város falai megett védelmezzék-e magukat, vagy az ellenség elé menve, vele megütközzenek? Miltiades biztatta társait, hogy már az is meg fogja lepni az ellenséget, ha látja, hogy e csekély sereg vele bátran szembe mer szállani. A szavazatok azonban egyenlők voltak s ezért Miltiades esdve kérte a polemarchot, a ki elnökölt, hogy szavazatát a kivonulás mellett vesse a mérlegbe. Elhatároztatott tehát, hogy a perzsákkal nyílt téren megütköznek. Mielőtt azonban kiindultak volna, gyors futárt küldöttek Spartába, a ki a királyok és az ephorok előtt kijelentse, mily nagy a veszedelem, és milyen kár volna egész Görögországra nézve, ha Athén, a görög nemzet legrégibb városa a perzsák által leromboltnék, s Miletus és Eretria sorsára jutna. Ötödnapra már visszatért a hírnök Spártából, ki ezen huszonkilencz mértföldnyi útat Athénből Spartába két nap alatt tette meg, mi ugyan hihetetlen gyorsaság, és föl kell tennünk, hogy Herodot a napok számában csalódott. De bármiként van a dolog, a futár szomorú hírrel jött vissza, a spartaiak hajlandók ugyan Athén segélyére jönni, de most szent ünnepeik vannak, és vallásos szabályaik értelmében új hold előtt táborba nem szállhatnak. Az athéniek tehát egyedül maradtak az egyetlen küzdelemben, csakis az úton, midőn már Marathonhoz közeledtek, láttak a hegyről egy segélycsapatot közeledni, ez a szomszéd Plataea városának ezer polgárából állt. Csekély segítség, de ezt is rendkívüli örömmel üdvözltek.

A marathoni síkság nyílt tért képez a tenger felé, a Pentelicon és Hymettus heglánczok zárják be két oldalról. A görögök azon dombokon ütöttek tábor, melyek nyugatról szegélyezik a síkot, oly helyet választva, hol a ritkás erdő elég akadályul szolgált arra, hogy a kitünő perzsa lovasság őket meg ne támadhassa, mely célból az erdő fáit levágván, azokból gátat csináltak a perzsa lovasság ellen. Hogy a perzsák oly sokáig mozdulatlanul maradtak a marathoni síkon, azon nehézségeknek tulajdonítható, melyekkel a katonaság, de főkép a lovaknak kiszállítása járt a hajókból. Azonkívül Hip-

pias is a perzsák táborában lévén, kit a király azért küldött, hogy a meghódítandó Athénben őt a fejedelemségbe visszahelyezze, azzal biztatta a vezéreket, miszerint neki nemcsak a hegyi lakók között, a hol a Pisisztridák birtokai feküdtek, hanem Athénben is nagy pártja van, mely az első jelre fölkel, és a perzsák győzelmét tetemesen elősegítendi. De ebben nagyon csalódott, húsz év óta a pórság érzelmei nemzetsége irányában nagyon megváltoztak, és a póroknak nem állt érdekében a kényuralmat megalapítani, miután Clisthenes óta a közszabadság és jogegyenlőség jótéteményeit élvezték. Athénben volt ugyan pártja, de ez ily körülmények közt legalább is korainak tartotta a fölkelést.

Mint hogy a parancsnokság naponkint változott a tíz hadvezér közt, ennek rossz oldalát belátta az előrelátó és igazságos Aristides, és azért társait rábeszélte, hogy a hadban legtapasztaltabb Miltiadesre bízzák a fővezérletet, ki már a perzsák hadakozási módját jól ismerni. Miltiades mind a mellett megvárta, míg az ő napja következett. Szeptember tizenkettedike volt, mi-

MILTIADES.

dőn kisdud seregét csatarendbe állította. E szerint a jobbszárnyra a polemarchot, a balszárnyra a plataesiakat állította, öt-hatsoros tömött osztályokban, hogy a két szárny rohama annál erősebb legyen. A középet Aristides és Themistocles foglalták el, hadosztályaik hosszú vonalban nyúltak el, csakis két-három sort képezvén. Ily módon a görög sereg arcvonala 2500 lépésnyire terjedt. A támadás módja is jól volt intézve. A perzsák derékhadát íjászok képezték, a görögöknek hosszú, nehéz lándzsáik voltak, s így kénytelenek lőnek közelről harcolni. A két tábor mintegy kétezer lépés választotta el egymástól, melynek fele a lejtőre, fele a síkságra esett. A görögök Miltiades parancsára lassú lépésben megindultak, de a lejtő természeténél fogva a lépések mindig gyorsabbak lettek, s a mozdulatból utoljára rohanó futás lett. A perzsák meglepetve látták a kis sereget feléjük rohanni, nem volt idejük nyilaikat kilőni, mire a két sereg már összezsapott. Sokáig hevesen hullámozott a harcz, végre a görögök a két szárnyon győztek, de a perzsák a görög sereget a közepén áttörvén, Aristides hadosztályát futásra kényszerítették. A szárnyakon azonban oly nagy volt a perzsák rémülete, hogy nem is táborukba, hanem hajókra menekültek, és még a vízbe is követték őket a görögök. De ekkor eszökbe jutott, hogy Aristides hadosztályán is kell segíteni, visszafordultak tehát, és az üldöző perzsákat hátulról megtámadták, kik két tűz közé szorúlva, csakhamar futásnak eredtek. Herodot előadása szerint 6400 perzsa hulla feküdt a csatatéren, míg a görögöknek összesen csak 192 halottjuk volt, de azok közt a polemarch Callimachos is. A görögök hét hajót foglaltak

el, a perzsák összes lovai ott maradtak. A véres harc után a katonák pihenni akartak, gyors futár küldetett Athénbe, hogy az örömhirt megvigye, ki a köztérre lihegve érkezvén, csak annyit tudott mondani: győztünk! összerogyott és meghalt. Egyszerre a hegytetőn valaki fényes pajzst lát felvillanni, jel volt ez a Hippias-párt részéről, s nemsokára láthatták az athéniek, hogy a perzsa hajóhad nem kelet felé evez, hanem megkerülve a Sunium hegyfokot, éjszaknyugatnak kanyarodik. Miltiades és vezértársai észrevették a szándékot. A Hippias-párt jelt adott, mire a perzsák Athén felé iparkodtak, hogy a hadsereg távollétében a várost meglepjék, elfoglalják, és mielőtt a hadsereg visszaérkeznék, Hippiast fejedelemségébe visszaültessék. Miltiades rövid pihenést adott katonáinak, fáradtan, a mint voltak, rögtön útnak indítá Athén felé. Este érkeztek a városhoz, de nem vezette be őket, hanem a városon kívül az Ilissos partján táborba szállítá. A perzsák már örvendettek a cselnek, midőn másnap reggel a győztes hadsereget a város előtt csatarendbe állítva megpillantották. Datis és Artaphernes látván, hogy tervök meghíúsult, vissza indultak hajóikkal. Hippias, ki a csatában meg is sebesült, megtört szívvel követte a perzsákat, s míg a perzsák egyenesen Ázsia felé tartottak, Hippias elvált tőlök, hogy övéihez menjen Sigeumba. De csak Lemnos szigetéig jutott, ott megbetegedett és előbb megvakult, azután nyomorúltan elhalt, „lesujtva a hazai istenek haragjától“. Athén és Görögország ez alkalommal meg voltak mentve, az athéni népet büszke önérzet szállta meg a segély nélkül kivívott diadal fölött, melyet saját vitézségének és vezéreik ügyes rendelkezésének köszönhetett. A spartaiak másodnapra a diadal után, a mint ígérték, csakugyan megjelentek; de meghallván a csata kimenetelét, megnézték a csatát, — és megdicsérték az athéniek hősi magatartását.

Miltiades a legnépszerűbb ember lön most Athénben. A csata emlékére a kormány a csatatéren két oszlopot emeltetett márványból, egyet diadaljelül (tropheum) az elesett hősök emlékére, másikat Miltiades tiszteletére, oly kitüntetés, minőben hadvezér még nem részesült. De Miltiades saját dicsőítésére még többet kívánt az athéni néptől, hogy neki koszorút adjanak, mire egy egyszerű polgár a democratia szellemében igen jól megfelelt neki, mondván: Hallod-e Miltiades, ha te majd máskor egymagad fogod meggyőzni a perzsákat, akkor adunk koszorút, de miután mi is ott voltunk mindannyian, te sem érdemelsz külön koszorút.

Mind a mellett mégis nagy bizalmat mutatott iránta a nép. Hetven hadihajót kért a közgyűlésen, a czélt nem mondotta meg világosan, inkább sejtetni engedé, hogy a Cycladi szigeteket, melyek a perzsáknak meghódoltak, akarja az athéniek hatalma alá hajtani. Az athéniek teljesítették kívánságát, és az általa kért hetven hajót csakugyan megadták, melyekkel Miltiades a Cycladok ellen ment, és miután a kisebbeket elfoglalta és részben elpusztí-

totta. Paros szigetén szállt partra, hogy annak lakóit a perzsa szövetség miatt megfenyítse. Száz talentumot követelt tőlök birságul. A parosiak mind a fővárosba menekültek, melyet Miltiades ostrom alá vett. A város azonban igen jól meg volt erősítve, és már több hónapig huzódott az ostrom, midőn egy alkalommal Miltiades a víárkon átugorván, lábát csipőjében kificzamította. Az ostrom a fővezér betegsége alatt is tovább folyt, de eredmény nélkül. Egyszer tábori tüzek tűntek föl a láthatáron, s mind az ostromlók, mind az ostromlottak meg voltak győződve, hogy a perzsa hajóhad közeledik Paros fölmentésére. A beteg Miltiades nem találván tanácsosnak bevárni a perzsákat, hajóhadával visszatért Athénbe, hol alkalmá nyílt meggyőződni a nép szeszélyes ingatagságáról. Azon férfiú ellen, ki a marathoni diadalt nyerte, ki Lemnos szigetét ajándékozta Athénnek, ki a népszerűség legmagasabb fokán állt még néhány hónap előtt, főbenjáró pör indíttatott. A fővádlo Xantippos vezértársa volt. Az ő esete szomorú érzelmeket kelt az emberben, ki a közügynek szolgálni akar a nép hálátlansága fölött. De a dolog nem áll egészen úgy, Miltiades mindenesetre hibás volt, visszaélt a nép bizalmával, mely neki föltétlenül szavazta meg a hajóhadat. Azután a szegyenérzet is bántotta az athéni népet, ily dicső diadal után oly kicsinyes rablókaland, rokonok, a Cycladok lakói ellen, rossz benyomást okozott egész Görögországban. Athén ötven talentumot költött e vállalatra, melyből hasznot és dicsőséget remélt, de mely csak kudarczot és szégyent eredményezett számára. Volt még egy ok, mely mentheti a bűnvádi kereset megindítását, az alkotmányos törvények értelmében minden szónok s minden indítványozó személyesen volt felelős az általa indítványozott tény sikeréért. Nem lehet tehát mondani, hogy a vád Miltiades ellen jogtalan lett volna. Midőn a heliasták törvényszéke által megidéztetett, személyesen meg nem jelenhetvén, barátjai vállalták el védelmét. A törvényszék bűnösnek mondá ki Miltiadest, csak még a büntetés meghatározása volt hátra. A vádló a halálbüntetést kívánta, erre védő barátjainak a törvényes szokás szerint meg kellett mondani, milyen büntetésre tartják érdemesnek, mivel az első kérdés eldöntése után már a vádlottnak ártatlanságát nem vitathatták. A védő barátok látván a nép ingerültségét Miltiades irányában, keveset nem mertek mondani, nehogy a bírák ezt keveselvén a nagyobbat vagyis a halált válaszzsák, mondtak tehát ötven talentumot, azon összeget, a melybe a hajóhad felszerelése került az államnak. A bírák Miltiadest az ötven talentum fizetésére ítélték, melyet ugyan már nem fizethetett le, mert kevéssel utóbb, az ítélet kihirdetése után, sebeiben meghalt. A mit némely későbbi írók mondanak, hogy börtönben halt volna meg, nem valószínű, mert a majdem egykorú Herodot nem említi. Az sem áll, hogy nem birta volna a birságot vagyonából fődözni, mert fia, Cimon, halála után rögtön kifizette. Azt is állítják néme-

lyek, hogy az athéniek azért ítelték el Miltiadest, mivel kényuralmától félték, nem hihetvén azt, hogy a ki oly sok éven át királyi hatalmat gyakorolt, mint magán ember élhessen polgártársai közt. De e föltevést sem lehet mondani alaposnak, volt Athénnek a Clisthenes által módosított alkotmányában egy hatalmas fegyvere az ily nagyravágyó férfiak ellen; az ostracismus.

Xerxes hadjárata, Thermopylae, Artemision.

Miltiades halála után két nagy férfi volt Athénnek, az idősebb Aristides és a korra nézve ifjabb Themistocles. Aristidest már Herodot Athén legjobb és legigazságosabb polgárának nevezi, és egész élete tanúság a mellett, hogy e címet valóban megérdemelte, minden nagyravágyás nélkül szolgálta hazáját jó és becsorsában a nélkül, hogy magára csak egy perczig gondolt volna. A mit igazságosnak tartott, azt a tanácsban és törvényszéken egyenlő bátorsággal kimondta, nem gondolva arra, vajjon nem sérti-e meg az által valamely barátját, vagy nem-e a ő fegyvert ellenségei kezébe; azzal sem gondolva, vajjon szókimondása tetszik-e vagy nem, köszönetet vagy korholást fog-e érte aratni? Igazságossága annyira ismeretes volt, hogy a pörlekedő felek inkább őt választák békebíróul, s meg is nyugodtak ítéletében, mintsem a törvényszékhez mentek volna. Önzetlensége a közvagyon kezelésében nemcsak Athénben, hanem egész Görögországban ismeretes volt, úgy hogy később a szövetségi pénztárt is rábízták. Saját vagyonát az állam szolgálatában nemcsak hogy nem növelte, hanem még tetemesen apasztotta.

Aristides ellentéte volt ifjabb kortársa Themistocles. Atyja előkelő eupatrida nemzetségből származott, de mivel egy thrák nőt vett feleségül, fia Themistocles nem számíttatott a telivér athéni polgárok közé. Solon az athéni polgár atyától és idegen nőtől született ifjakkak megadta ugyan a teljes politikai jogot, de a társadalomban mégis áthághatlan válaszfal volt a két osztály közt. Így például örökösödési jogaik némileg korlátozva voltak,

ARISTIDES

THEMISTOKLES.

sőt számukra xúlön gymnasium volt a Cynosargesben, hova teljes jogú polgár gyermekei nem igen mentek. Themistocles rábeszélte több ifjú barátját, hogy vele oda menjenek. Így már mint gyermek közreműködött, hogy a fennálló válaszfal legalább részben leromboltassék. Themistokles pajkos, rakoncátlan gyermek volt, de már ekkor is oly jellemvonások nyilvánultak benne, hogy egyik tanítója megmondá róla: ezen gyermekből nem lesz közönséges ember, de jóban vagy rosszban nagyra viheti. A közbizalmat polgártársainál gyorsan tudta megnyerni, harminczöt éves korában első archonná lett, Marathonnál egyike volt a vezéreknék.

Nem lehetett kétség a felől, hogy a perzsák meg fogják akarni boszúlni a marathoni vereséget, sőt híre jött, hogy Dárius nagy készüléket tesz egy újabb hadjáratra, melyet maga szándékozik vezérelni. Athénnek tehát mindezenre újabb támadásra kellett készülnie, és csak az volt a kérdés, vajjon szárazföldi vagy tergeri haderejét szaporítsa-e. Athén szerencsétlenségére vezérferfiái e tekintetben annyira eltérő nézetben voltak, s oly heves pártküldelmeket idéztek elő, hogy az igazságos Aristides maga mondá, miszerint az athéniek legbölcsebben cselekednének, ha őt és Themistoclest sziklaüregbe (barathron) dobnák. Themistocles azt indítványozá, hogy az athéniek hadi hajóik számát két százig szaporítsák, azzal biztatva honfitársait, hogy így a perzsáknak biztosabban ellentállhatnak. Aristides ellenezte a tervet, mert úgymond, ha a meglevő pénzerővel húsz hadihajót csináltathatnának is, nincs arra költségünk, hogy kétszázat állítsunk és felszereljünk. De a perzsák támadása oly közel időben megtörténhetik, akkor idő sincs arra, hogy kétszáz hajót építsünk. S ha végre kiállítanók, hogyan küzdjön meg e kétszáz hajó a hatszáz vagy hétszáz perzsa hajóval, melyeket a nagy király roppant birodalma minden tartományaiból összeszedhet. Az attikai népjelos hoplita, e fegyver használatában nevedett fel, most egyszerre evezőt adjunk kezébe, vagy oly harczmodort kívánjunk tőle, melyben egészen járatlan.

Volt egy homályos pont Themistocles indítványában, hogy honnan veendi a tengerészeket, a hajókon szolgáló legénységet és az azokra szükséges fegyveres erőt. Ellenfelei nem ok nélkül gyanúsították, hogy a negyedik osztályt, mely eddig nem volt fegyverképes, akarja a tengeri hadseregbe besorozni, de a terv ellen mind a birtokos nemesség, mind a vagyonosabbak egyesültek Aristidessel, hogy Themistocles terveit megbuktassák.

Themistocles szükségesnek látta vetélytársát az országból eltávolítani. Erre a módot Clisthenes ostracismusa nyújtotta, melyet Themistocles indítványba hozott. Miután a közgyűlés elhatározta a törvény alkalmazását, a cserépszavazásra kitűzetett a nap. Igen sok polgár jelent meg a közgyűlésen, s miután a törzsek közt a szokásos korlátok megvonattak, a szavazás kezdetét vette. Mondják, hogy ez alkalommal egy pór magához Aristideshez for-

dult azon kéréssel, írja föl neki táblájára Aristides nevét. Ismered őt, vétett neked valamit? kérdé tőle az államférfi: nem ismerem személyesen, nem is vétett semmit ellenem, hanem azért haragszom, hogy őt nevezik az egyedüli igazságos férfiúnak Athénben; mire Aristides szó nélkül írta föl saját nevét. Összeszámíttatván a szavazatok, Aristides nevével több mint hatezer tábla volt jelölve, míg Themistocles ezerhatszáz szavazatot kapott. Aristides tehát elvesztette a csatatért, Athén polgárai választottak a

ARISTIDES ÉS A CSERÉPSZATAZAT.

két vetélytárs közt: Themistocles előtt szabad volt a tér reformjainak valósítására.

Themistocles már korábban indítványozta vala, hogy a laúriumi ezüstbányák jövedelme, mely eddig a polgárok közt osztatott szét, hadi hajók építésére fordíttassék. Aristides bukása mellett Themistocles erélyes tevékenysége nagy szerencse volt az államra nézve. Ő 482-ben első archonná választatván, hogy a lassanként kétszáz hajóra szaporodó athéni hajóhad-

nak biztos menhelyet keressen, a piraeusi kikötő kiépítését hozta indítványba, és azt mind a tenger, mind a szárazföld felől védfalakkal erősítetvé meg, a szomszéd Műnychia és Phaleroni kikötőkkel összekapcsolván, négyszáz hadi hajó befogadására képessé tette. Ily módon Athén készen volt a perzsák másodszori támadására, melynek bekövetkezetőségét mindenki előre látta.

Említettük, hogy már Dárius tett nagy készüléteket Görögország ellen, de terveiben részint Egyptom fölkelése, részint a nagy birodalom különböző pontjain támadt lázadások megakadályozták. Fia Xerxes nem volt ugyan harczias fejedelem, s háremben növekedve, nem sok hajlamot mutatott arra, hogy a hadjárat fáradalmai közt idegen országokban becses életét kockára tegye. Udvari embereinek és környezetének végre mégis sikerült elhitetni vele, miszerint ránézve becsületbeli dolog, azon kudarczért, melyet atyjának serege Marathonnál szenvedett, az athénieken bosszút állani. E hadjárat előzményei s azon előkészületek, melyek e célból történtek, úgy szintén a hadsereg száma, menete és a Hellesponton történt kettős híd építésének története már másutt adattak elő (I. kötet 579—584. l.). Itt csak a hajóhad nagyságáról kell számot adnunk. Herodot Xerxes hadi hajóinak számát 1200-ra teszi, mi mindenesetre hitelesebb adat, mint az, midőn a szárazföldi hadsereget 1.700,000 fegyveres emberből állónak mondta, melyhez, ha a szolgálkat és teherhordó állatok vezetőit hozzáadjuk, közel öt millió ember hömpölygött volna Ázsiából Görögországba. Oly tömeg, melynek élelmezése, ha csak ötödrészét vesszük is, rendkívül sok gondot adna még korunkban is; bár tudjuk, hogy a perzsáknál az élelmezési hivatalok kitűnően voltak szervezve, és nemcsak magtárak voltak az egész vonalon berendezve, hanem még háromezer élelemszállító hajó is követte a hadsereget. Az Acte félszigeten négy évi súlyos munkával ásott csatorna elejét vette azon veszélynek, mely hajóhadát az Athos hegyfoknál érhetne volna.

Macedoniában a nagy király több napi pihenést engedett seregének; a hajókat is a partra vonták ki. A perzsák áldozatot mutattak be Strymon partjain isteneiknek, fehér lovakat, mint a magismussal összevegyült Zoroaszter vallásának hittana kívánta. De a kedvező siker elérése Xerxes még emberáldozatot is szükségesnek látott, s a görög foglyok közül kilencz ifjút és kilencz leányt élve temettetett a föld alá. Ekkoráig még a nagy király nem jutott birodalma határain túl, a sereg élelmezése is könnyebb volt, mert a meghódított népek, s kivált a görög városok tartoztak részben a perzsa hadsereg élelmzéséről gondoskodni. Ez épen nem mondható csekély feladatnak, például Thasus szigete csak egy napig látta el élelemmel Xerxes táborkarát, s ez a sziget lakóinak négyszáz talentumba került. Görögország időközben különböző érzelmek közt várta a nagy perzsa hadsereget. Themistocles indítványára még a 481-dik év őszén gyülekezet tartatott az Isthmuson

Corinth mellett, melyben a peloponnesusi szövetség küldöttein kívül Athén, Aegina sziget, Doris, Locris követei is részt vettek. Elhatároztatott az erőlyes ellentállás, s egyszersmind követek küldettek Corcyrába, Creta és Sici-liába. Ez utóbbi szigeten a leghatalmasabb állam volt Syracusae városa, melyben a már említett Gelo kényúr uralkodott. E követségeknek különböző eredménye volt. A cretaiak kereken megtagadtak minden segílyt, Corcyra szigete ígért hatvan hajót, de egyet sem küldött; Gelo pedig ajánlott 20—25.000 fegyveresből álló segílyhadat, sőt hajókat is, de a fővezérletet követelte Görögország összes hadereje fölött. Erre a spartai követek büszkén válaszo-lák: nekünk katonákra, de nem vezérre van szükségünk, és ha az athéniek lemondanak a tengeri vezérletről, akkor azt mi szintén a magunk számára igényeljük. Ily módon az egyezkedésből semmi sem lett, Gelo nem küldött sereget Görögországba; de nem is küldhetett, mivel nemsokára 300.000 karthagói által saját területén támadtatott meg.

Midőn Xerxes már az európai tengerparton volt, újra hírnököket kül-dött Görögországba, kik az egyes államoktól hódolat jelétül földet és vizet követeljenek. A megrémült görögök nagyobb része engedett a kívánsatnak, és a thessálok, dórok, locrisiak, Thebae és szövetségesei már előre is önkényt meghódoltak; Boeotia városai közül csak Plataea és Thespieae tartottak híven a szövetséghez. Ily viszálykodások közt egyedül Athén kitartása és Themis-tocles erélye és hazafisága mentették meg Görögországot; az athéni polgár-ság, mint Herodot mondja, kinyilatkoztatta, hogy vagy győz vagy egy szálíg elvész. Annál bámulatosabb elhatározás, mivel maga a delphii Pythia meg-hódolást ajánlott, ellentállás és sikertelen küzdelem helyett, mely Athén vég-romlását fogná okozni. „Szerencsétlenek, így válaszolt az athénieknek, meneküljetek a világ végére, hagyjátok el lakaitokat és a halmokat, melyeken a város köralakban épült; mert a halál megérkezik, sem fejetek és testetek, sem kezeitek és lábaitok nem fognak épen maradni. Távo-zatok szentélyemből.” Az athéni követek nem tágítottak, kinyilatkoztatták, hogy addig nem mennek haza, míg a Pythia neki kedvezőbb választ nem ad. Mondják, hogy Themistocles pénzbeli befolyásának tulajdonítható a második válasz, melyet az athéni követek kaptak Delphiben. „Pallasistennő, válaszolá a Pythia, másodízben hasztalan erőlködik az istenek atyját része-tekre nyerni, annyit megenged Zeus, hogy egy fafal legyen bevehetetlen erődötök. Fussatok, fordítsatok hátat a lovasságnak és megszámlálhatatlan gyalogságnak.” A követek visszaérkezvén Athénbe, a fafal rejtvénye sok izgalmat okozott. Végre Themistocles nézetét fogadták el, ki a választ úgy magyarázta, hogy az összes athéni népnek elhagyva lakásait, a hajókra kell menekülni. Cimon, Miltiades fia, jó példával ment elő, és lova kantárát Pallas Athéné istennő templomában függesztette föl, annak jelétül, hogy kész hajóra szállva oltalmazni hazáját.

Bár a roppant perzsa hadsereg közeledtének híre sokat rémületbe ejtett, és a szövetségtől többen visszavonultak, a megmaradtak annál szorosabban ragaszkodtak egymáshoz. Fogadást tőnek, hogy minden ellenségeskedést egymás közt megszüntetnek, s a veszély perceiben egymást el nem hagyandják. Görögországnak három oly védhető pontja volt, hol csekély erővel nagy hadsereg ellenében is sikeres ellentállást lehet kifejezni. Az első a Tempe völgye Thessaliában az Olympus és Ossa hegyek közt, mely a Thessaliába való bemenetet őrzi. A második a thermopylaei szoros az Oeta hegyiáncz és Maliai öböl közt; ez védi Közép-Görögországot a betörő ellenség ellen. De ha egyszer ezen áttört, nincs többé akadály előtte egész a Sunium hegyfokig. A harmadik ily pont az Isthmus, mely a Peloponnesus bejáratát védelmezi. Sparta és a peloponnesusi szövetség eredetileg arra voltak elhatározva, hogy az összes védelmet itt pontosítsák össze, de ez annyit jelentett volna, mint Görögország két harmadát kardcsapás nélkül átengedni a perzsáknak, az elszánt védelemre kész Plataea, Thespieae és Athén végromlását okozni. Ennek ellenében Themistocles bebizonyítja, hogy legtanácsosabb mindjárt az Olympusra küldeni egy tekintélyes hadsereget, mi által az ingadozókat a nemzeti ügy számára meg lehet nyerni. Sőt még tovább ment; azt javasolta, hogy a görög hajóhad is, a mennyire lehet, eléje menjen a perzsáknak, mivel a szorosok védelme nem sokat ér, ha a védő sereg háta mögött a perzsák hadcsapatot szállíthatnak partra. A gyülekezet nagyon megörült, midőn a thessaliali nemesség követei megjelentek és küldőik nevében kinyilatkoztatták, miszerint készek a nemzeti üggyhöz csatlakozni. Erre a gyülekezet rögtön el is határozá tízezernyi sereget küldeni a Tempe völgyébe, mely a thessalokkal szövetkezve, a szorost lehetőleg megvédje. Azonban a Tempe völgye több oknál fogva még sem volt tartható. Először is a perzsák a védősereg háta mögött, a Pagasei öbölben annyi csapatot szállíthattak partra, a mennyit jónak láttak. Azután az Olympus hegyen át meglehetősen jó út vezetett, melyen a görögök hadállását meg lehetett kerülni. Végre ha a thessali nemesség egy része késznek is nyilatkozott a közszabadság védelmére, miután Xerxes legújabb felhívására a legtöbb thessaliali nép meghódolt, a görögök még sem tartották tanácsosnak tovább ott maradni, hanem inkább visszavonultak.

A Tempe-szoros védelmének felhagyásával új hadi tervet kellett készíteni a szövetséges görögöknek. Thessalia elpártolása nagy kár volt ugyan Görögországra nézve, de legalább a többit kellett megmenteni. Az isthmusi gyűlés elhatározá a thermopylaei szoros védelmét, melynek azon előnye volt, hogy a görög hajóhad Artemisium hegyfoknál foglalván állást, az megakadályozhatta, hogy a perzsák a védősereg háta mögött csapatokat a partra szállíthattak. Athén és Sparta egymás iránti féltékenysége majdnem za-

vart idézett elő a védelmi rendszabályokban. Hogy Sparta ellentmondás nélkül bírta a szárazföldi hadsereg vezérletét, azon senkisé ismétlődött meg, de az is méltányosnak látszott, hogy a tengeren Athén bírja a fővezérletet, miután a hajóhad háromnegyedrésze athéni hajókból állt. E fölött heves szóváltás támadt a gyűlésen, végre Themistocles közbe lépett, késznek nyilatkozván mindenben engedni, csak a haza mentessék meg. Így lőn Euribiades az összes görög hajóhad vezére, míg alatta a tengerészetben sokkal jártasabb Themistocles alvezéri szerepet vitt. Sparta hiúsága ki lévén elégtve, most

LEONIDAS ÉS TÁRSAINAK UTOLSÓ ÁLDOZATA.

már kénytelen lőn a thermopylaei szoros megszállásával Hellas biztonságáról gondoskodni. Junius hóban, midőn a perzsák már átkeltek az Olympuson, szállotta meg a görög hadsereg az Oeta szorosait.

E szoros egy mértföldnyi hosszúságban terjedt, s két végén annyira összeszorul, hogy az út alig két-három méternyi széles. E két szélső kapu közt vannak azon kénes meleg források, melyektől a szoros nevét vette, mely tulajdonképen *meleg kapukat* jelent. A vidék mai helyrajza nem felel meg többé a régi helyzetnek. A Maliai öböl az iszapulás következtében tete-

mesen visszahúzódott, s a Spercheios folyó, mely azelőtt külön ömlött az öbölbe, jelenleg nagyobb kanyarulattal folyván az Oeta hegység csermelyeit és kisebb folyóit mind fölveszi, mielőtt a tengerbe ömlenék. A szorost éjszak felől fal zárta el, kapuval ellátva, mely ismeretlen időben épülván, már nagyon is romladozó állapotban volt. Most a görögök jónak látták e falat újra kijavítani és védhető állapotba helyezni.

A sereg vezérlete Leonidas spartai királyra bízott, mely, mondhatjuk, csekély volt arra, hogy a szorost sikerrel megvéddesse. Következő csapatokból állt: 300 spartai mellett volt 1000 lacedaemon-, 1000 Tegeából és Mantineából, 1000 Arcadia többi részéből, 400 Corintheból, 120 Orchomenosból, 200 Phlyusból, 80 Mycenaeból, továbbá Hellasból volt még 700 thespii, 400 thebaei, 1000 phocisi, és Locris összes hadereje. Az egész számot 7—8000-re teszik az írók. Ugyanezen időben összes hajóhadukat, mely 771 hajóból állt, s mely számban 147 athéni volt, Euboea legéjszakibb pontjára az Artemis hegyfokhoz küldötték a görögök. A hajóhadból egy hajó oda rendeltetett a thermopylaei szoroszhoz, hogy a fölmerülő eseményekről rögtön tudósítsa a hajóhad vezéreit. Három hajó czirkálásra előreküldetett, hogy a perzsák mozdulatait figyelemmel kísérje és azokról jelentést tegyen. A perzsák július elején még Macedoniában voltak, s néhány napi pihenés után megindult az óriási tömeg Görögország felé. A Tempe völgye szűk lévén ily nagy tömeg befogadására, Xerxes az Olympuson át nagy fáradsággal készített út, hogy seregét a Peneios völgyébe szállíthassa. Az átszállítás megtörténvén, meghagyta hajóhadának, melynek élén öcscse Achaemenes volt, hogy tíz napig maradjon nyugodtan a Thermai öbölben, és ekkor Thessalia partjai mentében vonuljon délfelé, hogy a Maliai öbölben szárazföldi hadseregével találkozzék; mert a mely útra a gyalogságnak tizenkét nap volt szükséges, azt gályái két nap alatt könnyen megtehették. Időközben Achaemenes a sidoni hajóraj által kikémleltette a tenger mélységét a part mellett, e hajóraj rábukkant a három görög őrhajóra, s kettőt közülök el is fogott, míg a harmadik szerencsésen megmenekült, és hírt adott a perzsa hajóhad közeledéséről.

A király által meghatározott napon Achaemenes megindítá hajóhadát, melyet kellő távolságban a teherhordó hajók követtek. A görögök elrémtültek ez óriási hajóhad közeledtére, és az Euripos szorosban egész Cholcis városáig vonultak vissza, s ez volt szerencsájök. Achaemenes a Mali öbölben horgonyt vettettett hajóival, hogy itt a király további parancsait bevárja. De egyszerre oly nagy vihar keletkezett, mely három nap szünet nélkül dühöngve, hadihajói közül négyszáznál több elsüllyedt vagy a part szikláin zuzódott össze. A görögök a szorosban Euboea magas hegyei által védve voltak a vihar dühöngése ellen, és így semmi veszteséget sem szenvedtek. Ez által fölbátorítva, ismét előbbre törtek korábbi állomásokra, s még elég jókor jöt-

tek, hogy az oldalmozdulatot tevő perzsa hajóhadból tizenöt hajót elfogjanak. De abban csalódtak, ha hitték, hogy a perzsa hajóhadat egészen tönkre tette a vihar, mert az ellenségnek még mindig ezerszáz hajóját láthatták sértetlenül úszni a tengeren. A fővezér Euribiades nem találta tanácsosnak e túlnyomó erővel megütközni, s azért parancsot adott, hogy a görög hajók a visszavonulásra készüljenek. Ha ez megtörténik, egész Euboea szigete a perzsáknak esik zsákmányul. A sziget lakói tehát harmincz talentumot küldöttek Themistoclesnek, hogy a görög vezéreket maradásra bírja. Themistocles ebből öt talentumot adott Euribiadesnek, s még ötött elosztott a peloponnesusi vezérek közt, hogy őket maradásra bírja. A pénz hatott, s a vezérek elhatározták megütközni a perzsákkal, főkép miután Athénből még ötven hadihajó jött segítségükre. Ekkor egy görög szökevény érkezett a hajóhadhoz, a ki azt jelentette, miszerint a perzsa fővezér egy kétszáz hajóból álló rajt küldött ki, mely a szigetet megkerülván délfelelől a görögöket bekerítse; míg a perzsa hajóhad zöme őket éjszakeről fogja megtámadni. Mint Themistocles indítványozá, ezt meg kellett előzni és másnap este felé a 300 hajóból álló hajóhad megtámadta a háromszorta nagyobb perzsa haderőt. A csata késő estig húzódott, de eldöntetlen maradt. A hellenek azonban meg lehettek elégedve az eredménnyel, mert a csatában harmincz perzsa hajót fogtak el. Másnap híre jött, hogy azon hajóraj, mely megkerülésükre volt rendelve, a sziget déli csúcsán a vihar által egészen tönkre zúzatott. Erre a görögök elhatározták, hogy másnap estefelé ismét támadnak. Ez ismét sikerült nekik, a mennyiben a csatában több ciliciai hajót kerítettek birtokukba. Achaemenes szertelen haragra gerjelt a görögök vakmerősége fölött, és minthogy még mindig 800 hajója volt, elhatározá a görögöket a szorosban megtámadni. A harmadik napon vívott csata is eldöntetlen maradt, de az athéniak hajói igen sok kárt szenvedtek. Ekkor érkezett a híre, hogy Thermopylae elesett, s Leonidas társaival együtt megöletett. A görögök tehát elhatározták a visszavonulást, de időt engedve arra, hogy a szigetbeliek marháikat részint elhajthassák, részint hogy a görög hadsereg élelmezésére leölhessék. Még egy fontos intézkedést tett Themistocles. A tengerparton több helyen, főkép a kutaknál és forrásoknál görög féliratú táblákat helyezett el, melyeken a jónokat felszólítá, hogy a barbárok érdekében ne harcoljanak atyáik és testvéreik ellen, hanem inkább, ha szerét tehetik, jöjjenek át hozzájuk, hogy a szabadságot közösen megoltalmazhassák. Ha ez utóbbit nem is reménylette, legalább hitte, hogy a perzsák szemeiben őket gyanusakká teszi, kik nem fogják engedni, hogy a görög hajók első sorban, vagy önállólag harcoljanak.

Időközben a thermopylaei szorosban is véres harczok folytak. Xerxes reménylél, hogy roppant seregének már csak látása is visszavonulásra fogja bírni a görögöket. És valóban e maroknyi népre rettentő hatással volt, midőn

a Spercheios széles völgyét a perzsa hadseregtől egészen elborítva látta. Xerxes négy napi gondolkodási időt engedett a görög harcosoknak, de midőn akkor sem mozdult a kis hadsereg, hírnököt küldött Leonidashoz azon felszólítással, hogy adja át fegyvereit. „Jöjj és vedd el“, szólt a spartai laconikus válasza. Ötödnapon végre Xerxes megindítá a médek és szúszaikat azon parancscsal, hogy a kisded csapatot élve hozzák eléje. Ő maga egy magasabb halmon állította föl trónját, hogy onnan gyönyörködhessen diadalában. A médek és szúszaiak ismételve erélyesen támadtak, de mindannyiszor véres fővel visszaűzettek. Xerxes csapatai sok embert vesztvén, ő maga fölkiáltott: Látom, seregemben sok ember van, de kevés katona. A médek után a halhatatlanok csapata rendeltetett előre, de épen oly kevés eredménnyel; lándzsáik rövidebbek lévén, mint a görögökéi, többszöri támadás után szintén visszaverettek. A spartaiak különben azon cselet is használták, hogy az ellenséget gyakrabban becsalták a szorosba, mintha előtte megfutamodtak volna; de ilyenkor egyszerre megállapodván, a szorosba nyomult ellenséget minden oldalról körülvették és közte nagy öldöklést vittek véghez. Xerxes azt hívé, hogy e csekély sereg végre ki fog fáradni, miután friss csapatokat nem küldhet mindig a csatarendbe. De ebben is csalódott, mert a görögök oly csekély csapatokkal harcoltak a szorosban, hogy képesek voltak azokat minden másod vagy harmadnapon újjakkal fölváltani.

Már kételkedni kezdett, midőn bizonyos Ephialtes nevű maliai lakos-jelenté magát, s arra vállalkozott, hogy a hegyen keresztül nagyobb kerülővel egy hadosztályt a görögök háta mögött a szorosba fog vezetni. A király megörült az ajánlaton, s rögtön parancsot adott Hydarnesnek, hogy a halhatatlanok hadosztályával a kijelölt úton kövesse az árulót. Midőn este a tábor-tüzek meggyújtattak, Hydarnes a halhatatlanok élén útnak indult, jobbról hagyván az Oeta hegyet, balról Trachis sziklacsúcsait. A legnagyobb csendben haladt a csapat fölfelé, s midőn a hajnal derülni kezdett, megpillantá Phocis 1000 emberét, kik a hegytetőn ezen átjárás őrzésére voltak kirendelve. A phocisiak minden előrs nélkül táborozván, igen meg voltak lepelve az ellenség megjelenésén, s rögtön fegyvert ragadtak. Hydarnes és a perzsák is megrémültek az első pillanatra, mert nem hitték, hogy itt görög őrséggel fognak találkozni. Első rémületök oka az is volt, mivel az őrséget spartaiaknak tartották. De Ephialtes fölvilágosítá Hydernezt a tényállás felől, s a perzsák oly nagy sokaságú nyíllal borították el a phocisiakat, hogy ezek megfutottak és a hegy legmagasabb ormára vették magokat, hol már végórájukat várták. Egyikük mégis előre sietett hírt vinni Leonidasnak, hogy seregét a perzsák megerkülték. Ekkor a főpap épen áldozatot mutatott be az isteneknek, s az áldozat beleiből megjósolta a spartaiaknak, hogy másnap mindnyájan itt fognak meghalni. Leonidasnak oka volt megbánni, hogy a hegyi ösvény védelmére

megbízhatóbb harcosokat nem küldött. De mindezen okoskodás fölösleges volt; összehívta tehát a csapatvezéreket, hogy velök a teendők iránt tanácskozzék. Világos volt, ha itt maradnak, a görög nemzet kárára, haszon nélkül fognak elvérezni. Ez okból Leonidas felszólította vezértársait, hogy vezessék vissza csapataikat szülővárosaikba, mert a hazának karjaikra és vitézségükre még szüksége lesz. A mi őt illeti és 300 spartai bajtársát, nekik az állomást elhagyni nem szabad, a melyre hazájok állította. El is mentek mindnyájan, csak Thespieae város polgárai nyilatkoztatták ki, hogy ők a spartaiakkal mindenben osztozni akarnak. Leonidas látván elhatározott szándokukat, nem ellenezte; de ezek mellett mintegy túszerül a 400 thebaeit visszatartotta, a kiknek hűségében bízni nem lehetett.

Reggel Xerxes várta Ephialtes tudósítását, s fehér lovakat áldozott Ormuzdnak a nap sikeréért. Leonidas és társai nem várták be, hogy két oldalról támadtassanak meg, hanem a mint a perzsák mozdulatait megpillantották, eljők mentek és a szoros egy tágabb helyén velök csatába bocsátkoztak. Kétségbeesett véres tusa keletkezett, senki sem kért kegyelmet, de nem is adott. Számtalan barbár utoljára látta fölkelni a napot. A kis csapat vérengző harcza előtt ingadozni kezdettek a perzsák sorai, Xerxes megparancsolta, hogy korbáccsal üzzék a gyávákat előre, kik ennek folytán előre tolakodva, egymást taszították az árokba vagy a mocsárba. A lacedaemonoknak végre kettétörték lándzsái, karddal folytatták a harcot, míg Leonidas el nem esett. Holtteste körül tizszeres erővel újult meg a harcz; hogy holttestét megmentse, a görögök emberfölötti erővel négyszer szorították vissza a perzsákat, s elvitték a csatáról elhalt királyuk dicső hulláját.

Most megjelen Hydarnes a halhatatlanokkal, mire a görögök visszavonultak a szoros legszűkebb helyére, és egy dombra vették magokat, hol az öldökléstől és harctól fáradtan leültek, várva ellenségeik végszapasait. Meg is történt, e helyen egy szálíg lekaszaboltattak, spartaiak és thespiaeiek egymás mellett vegyesen nyerték a halált. Az áruló thebaeiek eleget kiáltották, hogy ők csak kénytelenségből harcoltak, karjaikat és pajzsukat nyújtották feléjük, a nekidühödött perzsa katona nem tett személyválogatást; mire értésökre adhatták, hogy ők thebaeiek, már a fele a porban hevert. Xerxes sem nagyon

ATHENAI CIMON.

hálálta meg átpártolásukat, vezéröknek, valamint a megmaradtaknak tüzes vassal sütteté homlokukra a rabszolgaság bélyegét, intő például azoknak, kik a nagy király ellen fegyvert ragadnak. Azonban mégis hozzá kell tennünk, hogy a spartaiak száma sem volt teljesen 300. Az egyik spartai szemgyuladás miatt volt kénytelen visszamaradni Alpenoi faluban. Hallván társai sorsát, egy helota által kivezetteté magát az országútra, s egymaga addig küzdött az előrenyomuló perzsák ellen, míg ezek levágták. Egy másikat Spartába küldött Leonidas tudósítással az ephorokhoz. Aristodemos sietve tért vissza Leonidához, de elkésett az úton. Azt találták mondani hazájában, hogy szándékosan késett el, és a föltevést oly szégyennek tartotta, hogy Plataeánál csakugyan szándékosan kereste a halált, s addig harczolt dühösen az ellenség tömött sorai közt, míg elesett. A spartai hősök emlékét egy a csatahelyen emelt oszlop örökíté meg, ezen egyszerű felirattal:

„Vándor, mondd meg Spartában, hogy mi a haza törvényeinek engedelmeskedve haltunk meg.“

Salamis és Plataea.

A thermopylaei szoros elvesztése megnyitotta az utat Xerxesnek Közép-Görögországba, mely most védtenül állt a perzsa hadsereg előtt. Az eredmény kétségkívül nagy volt; de drágán is megvásárolva, mert Xerxesnek 20.000 legjobb harczosába került. A görög hajóhadnak sem lévén többé mit védelmezni, az Euripos szorosán át visszavonult egész Salamis szigetéig Athén irányában. Xerxes e véres diadal után két részre osztá seregét, egy kisebb hadosztályt Delphi ellen küldött, hogy a templom kincseit neki elhozza; míg seregének zöme, mintegy 8—900.000 ember, rohanó árvízként előzönlötte Phocist, Locrist és Boeotiát. Delphi lakói mind megszöktek a perzsák elől, csak a papság maradt meg a templom körül azon bizalommal, hogy Apolló isten okvetlenül meg fogja menteni az ő főtemplomát. És úgy is történt. A mint az ellenség a város kihalt utczáin, melyeknek hallgatagsága már magában is rémülettel tölté el a perzsákat, a templom felé közeledeit, egyszerre rögtöni vihar zúgása szakítja meg az éj csöndjét, a kavargó szél súlyos esőcseppeket zúdít a perzsák nyakába, a zápor megeredt, s ezek az irtóztató zivatarban nem képesek magokat tájékozni, fegyver és pajzs csatogás hallatszik a templom felől, felhangzik a hadi ének, s a megrémült perzsák visszafordulva sietnek a házaik tömkelegéből menekülni, hogy az országutat elérjék. A vihar sziklákat és fatörzseket zúdít a menekülőkre, melyek a Parnassus hegység ormairól alá gördülnek és sokakat a perzsák közül részint agyonzúznak, részint halálosan megsebesítenek. A delphii lakosság, felhasználva a kedvező alkalmat, előtör rejtekéből s úzóbe veszi az ellenséget, mely a holtak és sebesültek hátrahagyásával, minél gyorsabban iparkodik a veszély-

ből menekülni. Ez a hívő görögök előadása a delphii templom megmentéséről, mely előadásban, ha a vihar következményeit elismerjük is, e portyázó csapat valami nagyobb hadosztály nem lehetett, és csak így magyarázható meg a perzsák szenvedett kudarca.

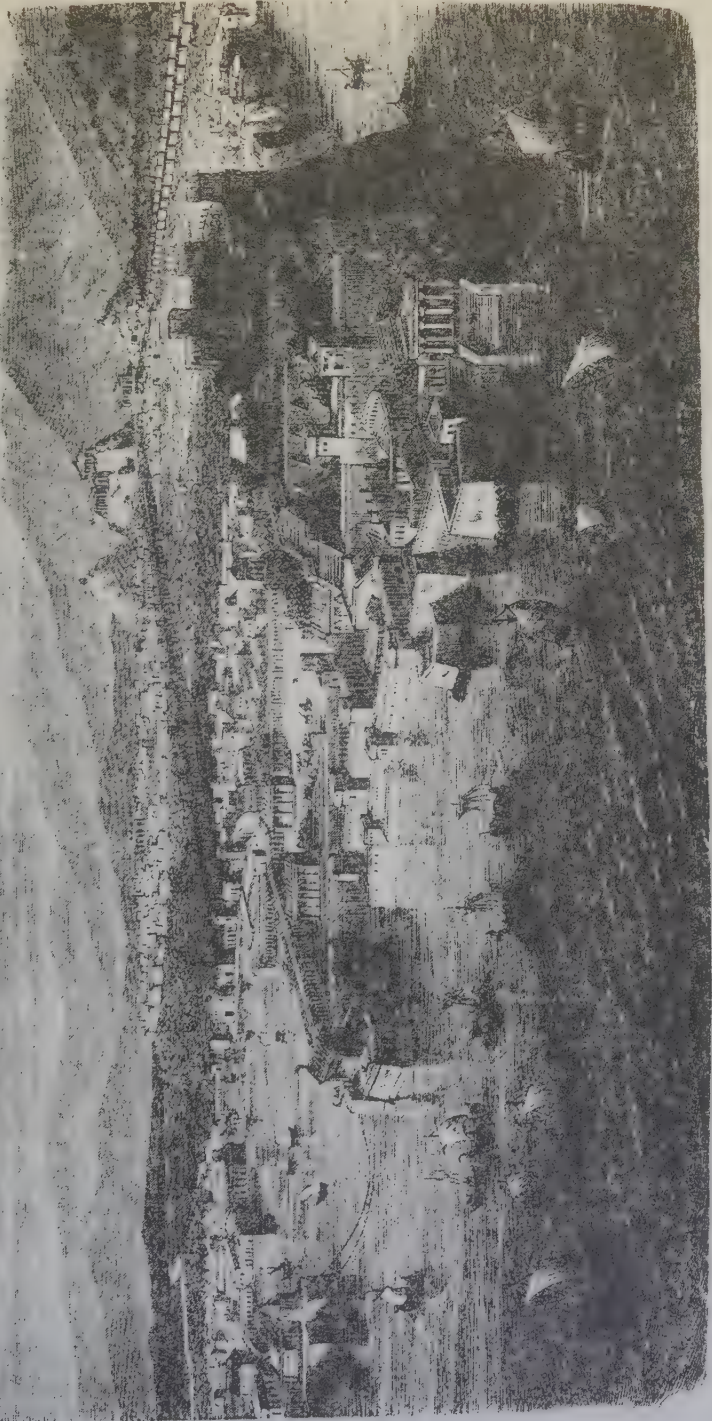
Athénben ezalatt fontos tanácskozások tartattak a teendők iránt. Themistocles indítványa most már kényszerűségből egészen elfogadtatott. A Pythia azon válaszát, hogy az athéniek magokat fa-fallal védelmezzék, Themistocles mindíg úgy magyarázta, a mint az athéniek most már csakugyan megértették és végrehajtották. Az összes fegyverfogható férfiak a hajókra szálltak, egész Attica kiürítése elhatároztatott, a nők, gyermekek és rabszolgák részint Salamis szigetére, részint Troecenébe szállítottak; Attica pusztán maradt, és csak itt-ott hagyatott egy rabszolga a ház őrzésére. Keserves volt látni, mint Herodot írja, ki ekkor négy éves gyermek volt, mint hagyták ott az athéniek városi és falusi lakait, melyeket nem volt reményök többé épségben találni. Szeptember második felében borította el a perzsa hadsereg Atticát. Xerxes maga jött Athénbe, melyet szintén fölgyújtatott, miután a perzsák azon néhány aggastyánt, kiket nyugodtan a köztéren ülve találtak, és a kik hazájok végromlását túlélni nem akarták, lemészároltak.

Az egyesült görög hajóhad Salamis sziget mellett volt fölállítva. Midőn azonban a peloponnesusiak egy újabb görög szökevény által értesültek Plataea és Thespieae feldulatásáról, s látták hajóikról Athén városának és fellegrvárának égre nyúló lángoszlopait, azonnal felhúzták vitorláikat, hogy haza menjenek és a megerősített corinthetai szoroson védelmezzék hazájukat. Themistocles rögtön a fővezérhez, Euribiadeshez sietett, őt arra birandó, hogy rögtön hadi tanácsot hívjon össze. E tanácsban azután kifejtette Themistocles, miszerint, ha a görögök elhagyják jelen hadállásukat, mely annyiban kedvező reájuk nézve, mivel a szűk szorosban a perzsák nem képesek kifejteni egész hajóhadukat, míg ellenben nyílt tengeren a görögök kiteszik magukat azon veszélynek, hogy a perzsa hajók által minden oldalról körülvétnék. Salamist, Aeginát és Megarát átengedve az ellenségnek, azt Peloponnesusba vonják magok után. A perzsák nem is lesznek kénytelenek az isthmusi erődöt ostromolni, hanem ott és annyi helyen köthetnek ki a félsziget partjain, a hol nekik tetszik. Feladva Salamist, minden remény megszűnik az ellentállásra. Heves vita keletkezik a vezérek között, Themistocles lankadatlan erélylyel küzd nézetei mellett. A fővezér Euribiades is tűzbe jön, s hadvezéri botját fölemelvén, Themistoclesnek ront. Ez utóbbi nyugodtan áll meg előtte, csak ezt mondván: „Üss, de hallgass meg“. A nyugalom nagy nehezen helyreáll és folytatják a tanácskozást. Adimantos corinthetai vezér különösnek találja, hogy oly sokat hallgatnak egy emberre, kinek nincs többé hazája. Hazánk, válaszoló Themistocles, itt van a 200 hadihajón, melyeket Görögország szolgálatára állítottunk mi, a kik belenyugodtunk, hogy a közügy érde-

kében templomaink és házaink lángba boruljanak. Azután Euribiades. felé fordulván, mondá: „Ha itt maradtok, mint bátor emberek fogtok cselekedni, különben elvesztitek Görögországot, mert a háború szerencséje hadihajóinkon van. Kérve kérek tehát, kövesd tanácsomat, mert tudd meg, hogy ha nem teszed, mi felrakjuk hajóinkra nőinket, gyermekeinket, s minden ingó vagyonunkat, Italia felé evezünk és ott alapítunk új államot; ti pedig boldoguljatok a perzsákkal, a mint tudtok; de meg fogjátok bánni, hogy Görögország legrégibb államát, mely már eddig is oly sokat tőn a közszabadságért, elpusztulni hagyátok.

Mindez azonban keveset használt. A hajóhad vezérei látván, hogy a perzsa hajóereg, még mindig közel 900 hajó, a phalerumi kikötőtől kezdve az atticai part hosszában a görögökkel szemben foglal állást, kiknek tengeri ereje 380 hadihajót számlált; s azután arról is értesülvén, hogy szárazföldi hadseregek az Isthmushoz közeledik, elhatározták elhagyni jelen hadállásukat. Új hadi tanács hivatott össze, s ennek többsége az eltávozás mellett nyilatkozott. Themistocles, hogy a görögöket csatára kényszerítse, kétségbeesett lépéshez folyamodott. Egy biztos emberét küldötte Xerxes királyhoz, ki meghagyás szerint így szólt: Themistocles, az athéniek vezére, titkos barátja a nagy királynak, és azért küld hozzád, ha a szoros két kijáratát hajóiddal elzárod, a menekülni készülő görögöket csatára kényszerítheted és egy csapással megsemmisítheted; míg ha haza távoznak, minden egyes várost külön-külön kellend ostromolni. Xerxes hitt az üzenetnek, és a görögöket hajói által körülféltette. Éjjel egy embert jelentenek be Themistoclesnél, bebozsátja, és a belépőben megismeri Aristidest. „Nincs ideje, hogy most viszálykodjunk, midőn a haza veszélyben van, mondja a nemeslelkű férfiú, eredj és mondd meg a vezéreknek, hogy a mint magam láttam, a görög hajóhad a perzsák által egészen be van kerítve.“ Tudom, felelé Themistocles, én intéztem úgy, most legalább okvetlenül harczolnunk kell.

A mint a hajnal pírja meglátszott keleten, e perczben egy végtelen kiáltás tölté be a levegőt, a perzsák megijedtek; mert ez nem a menekülők kiáltása volt, hanem a harczri riadó (Paeon), melyet annyiszor volt alkalmuk hallani. Rettenthetlen bátorsággal rohannak a görögök ellenségeikre; a hadi kürtök harsogása még növelé bátorságukat. A vezérek jelt adnak, az evezők egyenlő üténynyel jönnek mozgásba, az egész harczvonal kifejlődik. Ellenség ellenség ellen, a két hajóhad összecsap; az első szerencse a görögöknek kedvez, egy görög hajó tengerbe süllyeszt egy phoenici hajót. Iszonyú harcz keletkezik, a hajók érczormányai az ellenség hajóinak oldalába furódván, már sokat elsüllyesztettek; nemsokára a tenger telve van töredékekkel, evező lapátokkal, árboczokkal, emberi hullákkal és menekülni vágyó harczosokkal. Egyben csalódtak a görögök. A perzsa hajóhadban szolgáló jónok kétségbeesve védelmezték magokat. Legnehezebb volt a harcz a rokonok közt; végre azon-

ATHÉN PIRÆUS FELŐL TEKINTVE.

ban roncsolt hajóikon kénytelenek megfordulni, hogy a phalerómi kikötőben menedéket találjanak. A jónok közt harczolt Artemisia, Caria királynéja is, ki férjének Mausolusnak ama pompás síremléket építtette, kinek nevérol mai nap is a díszes síremlékeket Mausoleumnak nevezik. Artemisia hajója egy görög hajó által üldöztetvén, csak úgy szabadult a veszélytől, hogy egy más perzsa hajónak neki rontott s azt elsüllyesztette, ez által megmenekült, mivel az üldöző görög hajó őt szövetségesnek tartotta.

A görögök hajóhada meg volt mentve, s oly diadalt nyert, minőt nagyon kevesen reménylettek. Kora reggeltől késő estig tartott a nehéz viadal, melyet athéniek döntöltek el, mivel az ő hajóik tevék több mint felét a szövetséges görög hajóhadnak. Themistocles az ellenség vereségét ügyes intézkedései által még súlyosabbá tette. A csatában a görögök 40 hajót vesztek, s a perzsáknak 200 hajóját süllyesztették el, és azonkívül igen sokat elfogtak.

Xerxes, ki a parton magasabb helyen emeltette föl trónját, hogy a csata mozdulatait figyelemmel kísérhesse, kellemetlenül volt meglepetve a nem várt eredmény által. Rögtön másnap haditanácsot tartott. Hajóhada még mindig több mint 600 hajóból állt; szárazföldi hadserege, a thermopylaeit kivéve, majdnem érintetlen volt. Több phoeniciai hajósvezért büntetett halállal, mert hajóik legelőször futamodtak meg; de ezzel csak újabb kárt okozott hajóhadának, mert a phoeniciai hajók egy része haza vitorlázott. Ekkor a tanácsban azon kérdés vettetett föl, mikép lehetne a görögök szemtelenségét érzékenyen megfenyíteni. Azon indítvány történt, hogy ha a Hellespontot áthidalták, át kellene hidalni azon tengerszorost is, mely Salamis szigetét Atticától elválasztotta. Parancsot adott ki Xerxes, hogy a phoeniciai teherhajók összefoglaltatván, hídul szolgáljanak; s a katonaság egy része oda rendeltetett, hogy a tengerszorosba magas töltést készítsen.

Ez volt Xerxesnek a vereség első pillanatában s az általa felköltött boszú s haragjában kiadott parancsa. Higgadtabb megfontolás után, mind ő maga, mind a haditanács, melyben nevezetes szerepet játszott Artemisia, belátták, hogy most oly intézkedésekre van szükség, melyek a király személyét és a hajóhadat a veszélyből kimentsék. Különösen a királyné hangsúlyozta, hogy Xerxesnek okvetlenül vissza kell térni birodalmába, mert az ő személyiségén nyugszik a nagy perzsa birodalom egész biztonsága. A perzsa hajóhad sem volt védhető állapotban, 600 hadihajónak harmada oly roncsolt állapotban volt, hogy azt csatába vinni alig lehetett volna. Csak 400 maradt tehát épen, melyek kétségkívül hátrányban voltak a görögök 300 hadihajója mellett. A diadalmi mámor által lelkesült görögök érezték, hogy most már urai a tengernek, és kétségkívül új támadást intéztek volna a perzsák ellen. A szárazföldi hadsereg, mivel alig szenvedett vereséget, még igen nagy volt,

de épen roppant száma tévé lehetetlenné, hogy az elpusztult Görögországban kiteleljen.

Ily aggodalmak közt érkezett a királyhoz Themistocles követe, ugyanazon rabszolga és fiainak nevelője, kit már egyszer hasonló kényes megbízással küldött Xerxeshez. Themistocles azt hitte, hogy a király roppant seregével csakugyan Görögországban akart telelni, és üdvösnek látta, ha arany hidat épít a futó ellenségnek. A rabszolga az ő nevében figyelmeztette a királyt, hogy a görögök legközelebbi szándoka a Hellesponton épült hídját lerombolni, és így megakadályozni, hogy visszatérhessen birodalmába. E hír megérlelte a király határozatát. Szégyelte ugyan, hogy ily nagy haderővel indult ki Görögország ellen és még sem végzett semmit; de a kényszerítő szükségnek engedni kellett. De hogy a perzsák fegyvereinek becsülete némileg meg legyen mentve, nem az egész hadsereg indult vissza Ázsiába, hanem Mardonius alatt 300.000 ember visszamaradt, kik könnyebben voltak élelmezhetők, mint az egész hadsereg. Hajóhad és szárazföldi hadsereg parancsot kaptak a visszaindulásra. A görög hajóhad bizonyos távolban követte a perzsákat egész Andros szigetéig, melyet a görögök el is foglaltak. A nagy király belátta, hogy sietnie kell a visszavonulással, mert a görög hajóhad mozdulatai kettős veszélyt jeleztek. Ha a görögök lerombolják a Hellespont hídját és sikerül nekik a jónokat új fölkelésre bírni, Xerxes teljesen ki van zárva birodalmából. Ez okból a szárazföldi hadsereg visszavonulását is lehetőleg sietteté, és ideje volt, mivel daczára a perzsák jeles élelmezési szervezetének, a hadsereg már Thessaliában is segítséget kezdett szenvedni. Mardonius a király eltávozta után lovassága nagyobb részét Thessaliában, gyalogságát Macedoniában telettette, részint a partokon mindenütt felállított királyi magtárakból, részint a szomszéd népekre kivetett sarczokból élelmezvén seregét.

A salamis diadal és a perzsák elvonulása után az athéniek visszatértek hazájukba, összerombolt házaikat némileg kitatarozták, hogy legalább télen át lakaikban megvonulhassanak. Midőn Themistocles a tél folytán Spartába jött, a legnagyobb kitüntetéssel fogadtatott; közlakomát rendeztek számára és olajfa-koszorút, mint bölcsességének és ügyességének díját adtak neki a spartaiak, midőn pedig eltávozott, egy pompás kocsival ajándékozták meg, és 300 spartai lovas egész Tegea városáig kísérte el; ez oly megtiszteltetés, minőben még görög hadvezér nem részesült. Az athéniek nem voltak annyira megelégedve; szemére vetették, hogy az alvezérek kívánsága daczára a hajóhadat nem vezette a Hellesponthoz, mi által az athénieket a győzelem gyümölcseitől fosztotta meg. Azt is beszéltek, hogy Andros ostrománál a Paros szigetbeliektől megvesztegettetett. Hogy rendkívüli érdemei mellett ellene indítandó perről szó sem lehetett, természetesnek fog látszani. De a nép bizalma most mégis inkább Aristides

felé fordult, ki számkivetéséből visszahivatott, bár még a tíz év nem telt le.

Mardonius a telet nem töltötte tétlenül Macedoniában, hanem diplomatikai úton törekedett a görögök közül minél többet elvonni a haza közös ügyétől. Argos polgárai meg is ígérték neki, hogy ellent fognak állni, ha a spartaiak városuk területén át fognak hadat vezetni Hellasba. De a legnagyobb súlyt fektette Mardonius Athénre; azt óhajtván, hogy ha nem is lép szövetségbe a perzsákkal, de legalább a hadjáratban semleges maradjon. E célból Sándort, a macedonok királyát küldé Athénbe, ki a tanácscsal alkudozásba bocsátkozék. Midőn Sándor Mardonius nevében az athénieknek teljes amnestiát, szabadságot és önállóságot ígért, sőt templomaiknak a perzsák költségén leendő helyreállítását is ajánlotta, csak hogy a további küzdelemről lemondjanak: ez rendkívül kezdé nyugtalanítani a spartaiakat, és az ephorok rögtön követeket küldöttek Athénbe, a kik őket kérték, ne béküljenek ki a perzsákkal, a mi Spartát illeti, egész erélylyel fogja kezébe venni a háború ügyét, s annak tartama alatt az athéniak családjairól teljes mértékben gondoskodni fog. Ez hiú félelem volt Sparta részéről, Athénben sokkal nagyobb volt a lelkesedés a közszabadság iránt, és sokkal nagyobb a gyűlölet a barbárok ellen, mintsem ily alapon Mardonius és az athéniak közt egyezség jöhetett volna létre. Az athéniak megnyugtatták a spartai követeket, és Aristides következő indítványa ment határozatba: „Mi harczolni akarunk, a míg csak képesek vagyunk és semminemű szerződést nem köthetünk a barbárokkal. Míg a nap meg nem változtatja pályafutását, Xerxes és az athéniak közt egyezség nem jöhet létre. És a ki a jövőben a perzsákkal alkudozni, vagy a görögök szövetségéből ki akar lépni, az zárassék ki Demeter istennő ünnepélyeiből és a papok átokkal sujtásák.”

De fájdalom, Sparta nem tartott szavat. A következő 479. év tavaszán tetemes peloponnesusi hadsereg gyűlt össze az Isthmushoz, de hogy azt átlépni nem akarta, onnan is kilátszik, mivel a sereg vezére Cleombrotus király rendkívül nagy gondot fordított az Isthmus megerősítésére. Mardonius a nyár elején Macedoniából megindult Hellas felé. Hadserege távolról sem volt oly nagyszámú, mint a mult évben Xerxesé, de jobb és válogatottabb katonákból állt. A perzsák, médek és szákák száma, azon 60.000 emberrel együtt, kiket Xerxes parancsára Artabazus Kis-Ázsiából vitt Mardonius segítségére, 300.000-re ment, kikhez még azon 60.000 görögöt kell számítani, úgymint thessálokat, thebaeiket és más kisebb görög népeket, kik részint önkényt, részint kényszerítve követték a perzsa hadsereget. Midőn Mardonius Boeotiába érkezett, az athéniak ismét hontalanokká lettek. Mardonius követe, Sándor, még egyszer megjelent Athénben és ismétlé a hadvezér ajánlatait. De daczára a köznyomornak és Sparta szószegésének,

ajánlata egyhangúlag elvettetett. Csak egyetlen tanácsstag, Lycidas, merte szavát fölemelni az ajánlat figyelembe vétele mellett. De oly nagy lón az elkeseredés ellene, hogy nemcsak ő maga gyilkoltatott le, hanem a köznép még családját is agyon kövezte. Végre azonban Sparta is tette határozta. el magát. Pausaniasnak megparancsolták az ephorok, hogy Peloponnesus egész haderejét gyűjtse össze. Mindez azonban csak szeptember elején történt, miután Mardonius Attica területét másodszor is elpusztította. E hadsereg következő részletekből állt: Volt abban 5000 spartai hoplita mellett ugyanannyi laconiai hoplita és még 5000 könnyű fegyverzetű. A heloták közül ez alkalommal 35.000-et fegyvereztek föl többnyire parittyákkal. Ha a szövetség többi államainak hadilletekeit összeszámítjuk, úgy találjuk, hogy a peloponnesusi szövetség összesen adott 30.000 nehéz fegyverzetű gyalogot, melyekhez a 35.000 ember könnyű fegyverzetű helota és a 20.000 podgyász vivő szolga is számítandó. Midőn Pausanias seregével Eleusis romjaihoz érkezett, itt csatlakozott hozzá Aristides 8000 nehéz fegyverzetű athénivel, és 800 íjászszal. Ha a föntebbi számokhoz Plataea és Thespieae fegyveres polgárait hozzászámítjuk, a görög sereg összes száma 110.000-re ment, a legnagyobb hadsereg, melyet valaha Görögország állított.

Mardonius értesülvén a peloponnesusi szövetség mozdulatairól, azonnal odaadta Atticát és Boeotiába vonult vissza, oly csatahelyet választván, hol kitűnő lovasságának erejét egészen kifejtheti. Az Asopus folyó völgyét választá csataterül, a hadvonal megett felállított táborát erős sánczokkal és karózáttal vétette körül, de ezen állomásában arról is volt gondoskodva, hogy szükség esetén biztos és háborítlan legyen visszavonulása. A thebaeiek vendégszeretően fogadták a perzsákat. Mardonius tiszteletére nagy lakomákat rendeztek, melyre nemcsak őt, hanem előkelőbb vezéreit is meghívták. Ha a perzsa sereget a csataterén baj érné, Thebae városa elég nagy volt, s elég jól volt megerősítve, hogy a visszavonuló perzsa seregnek menedéket szolgáltson. Ezenkívül mind a thermopylaei szoros mind a tempei völgy egy-egy hadosztály által őriztetvén, biztosítá a visszavonulást. Mardonius hadserege előről az Asopus folyó által volt védve, melynek völgye elég téres volt, hogy lovasságát kifejthesse. A peloponnesusi hadsereg késedelmezése elég időt engedett arra Mardoniusnak, hogy felállítását a lehető legügyesebben megtehesse. Pausanias igen óvatos hadvezér volt, a Cithaeron hegység éjszaki lejtőjén állítá fel seregét, megtartva balszárnyán az Isthmusszal az összeköttetést. Pausanias e magaslatoakat azért foglalta el, mivel a perzsák kitűnő lovasságától tartott, mely a hegység zugaiban a görögöket meg nem közelíthette. Ez óvatosság nagyban különbözött Miltiades bátorságától, ki bizonyosan rohammal vezette volna seregét ily körülmények közt, ha mint Pausanias 40.000 hoplitával és 30.000 könnyű fegyverzetű

gyaloggal rendelkezik. A görögök felállítása igen szaggatott volt, mint a hegység természete hozta magával. Mardonius látván, hogy a görögöket nem bírja lecsalni a hegyről, parancsot adott Masistiosnak, a lovasság vezérének, hogy támadja meg valamely ponton a görögöket. A perzsák közelebb lovagoltak a görögök hadállásához, gúnyolni kezdték, hogy mint gyáva asszonyok nem mernek lejönni a síkságra; de csak egyetlen pontot találtak, hol a lovasság némi sikerrel támadhatott. Itt volt a megarabeliek 3000 emberből álló hadosztálya. A csata komoly lett s a megarabeliek nem bírták a perzsa lovasságot feltartóztatni; segélyért vagy felváltásért küldöttek Pausaniashoz. Ennek felhívására 300 athéni hoplita és íjász foglalta el helyöket. A csata megújult, midőn Masistios lova nyíllövés által megsebesítettén elbukott, s a perzsa vezért maga alá temette. Erre a hopliták kifeszített lándzsával előre rohanva több sebbel megölik a perzsa lovasság vezérét. Holtteste körül iszonyú harc kezdkezik, az athéniek egészen körülvétnek a perzsa lovasság által; végre egy más görög hadosztály megkerüli a perzsa lovasságot, mely két tűz közé vétetvén kénytelen a futásban keresni menedéket. A görögök Masistios hulláját körülhordozták táborukban mint diadaljelt, csakis a perzsák jajgatásából tudván meg, hogy egyik nagytekéntélyű embere volt a perzsa seregnek.

A perzsa lovasság fölött nyert diadal nagy önérzettel töltötte el a görögöket, miután ez volt a perzsák legkitünőbb fegyverneme, mely iránt mindig tartózkodással voltak. Pausanias is a siker által fölbátorítva, az egész hadsereggel mélyebben leszállt a völgybe; mire még egy különös oka volt, mivel a Cithaeron hegység forrásai nem adtak elegendő vizet a hadseregnek. Az új felállítás szerint Athén, Plataea és Thespieae hadosztályai képezték a balszárnyat, mely az Asopus folyóra támaszkodott; a középet a peloponnesusi szövetség hadai, a jobbszárnyat a spartaiak foglalták el. Mardonius is megváltoztatta hadállását; közelebb jött a görög sereghez, úgy hogy a két ellenséget csak az Asopus folyó választotta el egymástól. De ezen felállitásnak is nagy hátrányai voltak, mert csak egy nagyobb forrása volt a hadseregnek, a Gargaphia forrás, mely azonban szintén elégtelen volt. Pausanias vissza akart vonulni tehát Plataea közélébe, oly módon állítván fel seregét, hogy az athéniek az Asopus folyó közelében legközelebb estek az ellenséghez, s így a legveszélyesebb helyzetben voltak, míg a magasabban álló spartaiak és peloponnesusi szövetség előtt nyitva állt az út az Isthmus felé. Mardonius elvesztette minden türelmét; tíz nap óta állt szemben a két ellenség és még semmi elhatározó dolog nem történt. Haditanácsot tartott tehát, melyben kimondá, hogy másnap okvetlen ütközni akar. Elrendelte seregének új felállítását, az athéniekkel szembe állítá a szövetséges görögöket, a spartaiakkal a tulajdonképeni perzsákat s más ázsiai népeket. Pausanias megváltoztatá a hadállást, az athé-

nieket állítá szembe a perzsákkal, mivel már azokkal harczoltak, míg a spartaiak a perzsák görög szövetségesei ellen támadnának. Mardonius észrevette a mozdulatokat és újra helyre állítá a korábbi csatarendet. A görög sereg mozdulatát a perzsák futásnak magyarázván, utánok nyomultak, Gargaphia forrást betemették és csatára szólították fel a spartaiakat. Ily készültek és hadmozdulatok közt telt el a csatát megelőző nap. Reggelre mindenki a csata megkezdését várta, és az éj álmában keresett erősbülést a bekövetkezendő nagy napra. Aristidest éjfél táján felköltik álmából, egy lovag kíván vele beszélni az ellenség táborából. Bebocsáttatván, elmondja a perzsák

PLATAEA VIDÉKE.

haditervét, s hogy a görögök okvetlen készen legyenek reggelre, mert a perzsák bizonyosan támadni fognak. Különben, tévé utána a lovag, hiszem, hogy ti görögök holnap győzni fogtok; kérek, meg ne feledkezzetek rólam, én vagyok Sándor, a macedonok királya. Ezután ismét lóra pattant és az éj homályában visszanyargalt a perzsák hadsorai közé. Mardonius a spartaiak oldalmozdulatát csakugyan futásra magyarázván, korán reggel egész erővel rájuk támadt. A spartaiak az athénieket hívták segélyül; azonban ezek nem mehettek, mert ugyanazon időben a perzsákkal szövetséges görögök támadását kellett feltartóztatniok.

Pausanias ingadozó intézkedései és czél nélküli hadmozdulatai folytán, a görög hadsereg állása a csata napján lehetőleg kedvezőtlen volt. A jobbszárny, a spartaiak, egy félmérföldnyire voltak Plataeán fölül, Demeter istennő templománál, a derékhad Plataea város falai mellett, míg az athéniek épen menetben voltak, hogy állomásukat a Gargaphia forrásnál elfoglalják. Midőn a spartaiak a perzsa had balszárnyát felvonulni látták, legalább az íjászokat kérték el az athéniektől, de ezek a mondott okoknál fogva nem adhatták. Mardonius először a lovasságával intézte a támadást, hogy a spartaiakat a további visszavonulásban megakadályozza. A perzsák előcsapatát a lovasság képezte, mely a spartaiak további hátrálása előtt az utat elvágta. Midőn a perzsa gyalogság megérkezett, a lovasság tért nyitott neki; Pausanias kénytelen volt a csatát elfogadni, melyet oly annyira került. De Tisamenos főpap sokáig nem tudott kedvező jóságot mondani az áldozati barmok beleiből. A perzsa gyalogság megállt és pajzsait dárdaival a földre tűzván, azoknak védelme alatt heves nyilazást kezdett a spartaiak és a balszárnyon levő tegeaiak ellen, kik pajzsukat magok elé tartva, a földre ültek, hogy a perzsák nyilai ellen magokat megoltalmazzák. Néhányan elestek, sokan megsebesültek, de megúnván a dolgot, a tegeaiak fegyvert ragadtak, el lévén határozva inkább neki rontani az ellenségnek, mintsem magokat a távból nyilaztassák, és kifeszítván lándzsáikat, neki rohantak a perzsáknak. Minthogy időközben a jelek is kedvezőbbeknek mutatkoztak, Pausanias parancsot adott a spartaiaknak, hogy a tegeaiak példáját kövessék. A gyöngye perzsa fal egy percz alatt halomra döntetett, s a két ellenfél közelről küzdött egymással. De az ily csatában a perzsák nagy hátrányban voltak, nyilaik nem voltak használhatók, rövid dárdaikkal és kardjaikkal a teljes érczfegyverzetű hopliták ellen sikerrel nem védhették magokat. Pedig hősileg harczoltak; többen ketté tördelték a spartaiak lándzsáit, mások összefogták a lándzsákat, hogy a földre rántsák elleneiket; de végre engedni kellett, a spartaiak előre nyomultak, míg helotáik két oldalról parittyáikkal üldözték a hátráló ellenséget. Mardonius látván a csata veszélyes fordulatát, bár a tér nem igen volt arra alkalmas, előre vezeté a lovasságot, hogy a spartaiakat feltartóztassa. A szákák, mint java a perzsa lovasságnak, oldalt rajta ütöttek a parittyázó helotákra, és azok közt iszonyú vérontást okoztak. A spartaiakat ez nem zavarta meg, ők mindelőbbre hatoltak, Mardonius tehát az 1000 emberből álló lovassággal útjokat akarja állani. Szerencsétlenségére mind fehér lova, mind fényes öltözte által nagyon kitűnt a többiek közül, és mint bátor ember igen előre is ment, de egyszerre súlyos parittyakő találja homlokán és azonnal leszédült lováról. A lovas testőrök vezérek halálát megbozszulandó, dühösen folytatták a harczot, de a spartaiak csapása alatt egy szálíg elestek. A gyalogság most vad futásnak eredt, magokkal rántván a

középen álló médeket, perzsákat és hindukat, mire a futás általános lön; csak a lovasság tartotta fel némileg az üldöző spartaiakat. A hellenek hadállásának közepén álló peloponnesusi szövetségesek, kiknek eddig nem volt alkalmuk csatázni, szintén előnyomultak, de oly vigyázatlanul, hogy egyik csapatjok, a megarabeliek és Phlius polgárai közül, a boeotiai lovasság mintegy 600-at lekaszabolt. Az athénieknek a legterheesebb feladat jutott, Mardonius görög szövetségesei ellen harczolai, kik legalább ötszörte számosabbak voltak, mint ők. Habár a macedonok, thessalok és mások hamar hátat is fordítottak, annál makacsabban küzdöttek a boeotok. Még a perzsák futása sem zavarta meg őket, és az athénieknek csak nagy erőfeszítéssel sikerült fölöttök diadalmaskodni. Az athéniek nem üldözték őket, hanem a spartaiak segítségére siettek, kik a perzsák erődtített táborával nem tudtak boldogulni. Most egyesült erővel a görögök bevették a táborn, és mivel Pausanias kiadta a parancsot senkinek kegyelmet nem adni, iszonyú vérengzés történt a táborban, hol a perzsa seregnek mintegy harmada, az írók szerint közel 100.000 ember gyilkoltatott halomra. Az egész perzsa hadseregből csak mintegy 50--60.000-et mentett meg Artabazus, ki a helyett hogy a csata sorsát megfordítani iparkodott volna, egész nyugodtan távozott el az ő hadosztályával.

A diadal meg volt nyerve; de ebben Pausaniasnak vajmi kevés érdeme volt, ki ingatagságával könnyen végveszélybe hozhatta volna a görögöket. Sparta és Athén hoplitáinak vitézsége döntötte el a csatát, a győzelem nem volt igen drágán megvásárolva. A spartaiak 91 halottat számítottak, talán ugyanannyi volt a lacedaemonoknak is. Az athéniek halottaik számát csak 52-re tették, de a legsúlyosabb veszteség mindenesetre Megara és Phlius hadosztályait érte, melyek összesen 600 embert vesztek. Azon szerencsétlen 9000 helotát, kiket a perzsa lovasság Demeter temploma körül lekaszabolt, egyik fél sem vette számba. Az elesettek másnap nemzetek szerint összegyűjtettek és külön-külön takarítottak el. A spartaiak négy sírt készítettek, egyet az ifjak, másikat a férfiak számára, a harmadikba a lacedaemonokat, végre a negyedikbe a helotákat temették. Anyyira becsületbeli dolognak tartott minden állam részéről, hogy e dicső csatatéren halottja legyen, hogy a kiknek valóban nem volt, mint például Aegina szigetének, üres sírdombokat hanyattak föl, melyek alá senki sem volt temetve. A csata után a jutalomdíjak kiosztására került volna a sor; természetesen, hogy Sparta és Athén egyenlő joggal igényelhettek volna az elsőséget, és nehéz lett volna a bírának köztök dönten. A corintheta Cleocritos azon indítványt tevő, hogy az első díjat Plataea városa nyerje, melynek területén vívatott a csata. Aristides támogatása mellett ebbe mindnyájan bele is nyugodtak. Az egyes harcosok közül a spartai Aristodemus, ugyanaz, a ki Thermopylaetól elkésett, érdemelte meg a díjt. A bírák azonban nem ítélték neki oda, mivel

azt mondták, hogy szándékosan kereste a halált és nem a győzelemre törekedett.

A zsákmány rendkívül nagy volt; a még akkor egyszerű életmódot követő görögök elbámultak azon fényűzésen, melyet a perzsák táborában láttak. A perzsa vezérek és főtisztek bibor vagy arannyal és ezüsttel áttört egyéb drága szövetből készült sátraik, a drága párnák, nyugágyak és zsámolyok arany és ezüst lábaikkal, ama nagy halmaza a tarka szőnyegeknek, az arany és ezüst edények sokasága, a halottak bibor öltöneyei, pikkelyes arany vértjeik, arany nyaklánczaik, karpereceik, gyűrűk, arany hüvelyű kardjaik, mind bámulatra ragadták őket. Ezenkívül találtak a táborban igen sok tevét és más teherhordó állatot; nőket, cselédeket, sütőket, szakácsokat, s méltán kérdezhették magoktól, hogy ily gazdag nemzetet, mely mindenben bővelkedett, vajjon mi ösztönözhetett oly szegény nép meghódítására, milyen volt azon időben még a görög nemzet. Pausanias megparancsolta, hogy az összes zsákmányt egy halomra hordják össze, hogy az osztást igazságosan megtehesse. Az összes zsákmány tíz részre osztatván, ősi szokás szerint az első tized az isteneket illette, a második tized Pausaniasnak jutott mint fővezérnek; a harmadik tized tiszteletdíjúl Plataea városának ítéltetett oda. Hogy mily nagy volt a zsákmány, e részlet kimutatása tanúsítja. Plataea városa tudniillik kapott 80 talentumot (187,200 forint). A zsákmány többi része az egyes államok között, síkra állított hadosztályaik létszámához képest, aránylagosan osztatott el.

A menekülő perzsák üldözésére nem gondolt Pausanias, mi nagy hiba volt mind hadászati mind politikai szempontból. E helyett a győztes hadsereg megjelent Thebae előtt, hogy a várost perzsa szövetségeért megfenyítse. A thebaeiek tudván, hogy rossz napok várnak rájuk, bezárták a kapukat és erős védelemre készültek. De a nép tömege másképp gondolkodott, a polgárok nem akarták túrni az ostrom sanyarúságait azon néhány nemes csaláért, kik a szövetséget a perzsákkal megkötötték. A nemesség is érezte helyzetének veszélyes voltát, alkudozásba bocsátkozott a görög sereg vezéreivel, nagy összeg pénzt ígérvén nekik, ha tagjainak életét megkimélik. Pausanias visszautasított minden alkudozást a nemesség részéről, hanem húsz napi ostrom után a polgársághoz fordult, szavát adta, hogy a városnak semmi bántódása nem lesz, ha a perzsa-barátokat kiszolgáltatandják. A polgárság beleegyezett és csakugyan kiszolgáltatta e főembereket. Pausanias az Isthmusra vitette őket, a hol rövid ítélet után mindnyájan kivégeztettek.

A véletlenség úgy hozta magával, hogy a görögök a plataeai csata napján még egy nagy diadalt nyertek Kis-Ázsia partjain a Mycale hegyfoknál. A perzsák, tartván a kis-ázsiai jónok újabbí fölkelésétől, a Mycale hegyfoknál mintegy 300 hadihajóból álló hajóhadat gyűjtöttek össze, míg a szárazon

160.000 fegyveres örködött a jónok mozgalmái fölött. A hajóhadnak azon rendeltetése lett volna, hogy a mint Mardonius győz, segélyére fog sietni, hogy Görögország teljes meghódítása mielőbb végrehajtassék. E terveiben megzavarta Mardontest, a perzsa hajóhad fővezérét, egy görög hajóhad megjelenése Samosnál Leotychides és Xantippus vezérlete alatt. Ez okból hajóhada egy részét elbocsátván, többi hajóit Mycale mellett a partra vonatta és a szárazföldi hadsereg védelmére bízta. Mintegy 100.000 ember lévén itt egybegyűjtve, egész nyugodtan várhatták a görögök támadását. A görög vezérek sajnálták ugyan, hogy a perzsa hajóhad eltűnt előlük, de mégis elhatározzák partra szállítani katonáikat, bár mindössze, a könnyű fegyverzetűeket nem számítva, csak 3500 hoplitájuk volt. De különben a jónokra is számítottak, kikhez felhívás intéztetett, hogy testvéreik ügyéhez

A MAI ATHÉN ACROPOLIS ROMJAIVAL.

csatlakozzanak. E kisedő sereg az ellenség szemeláttára kezd meg a kiszárlást, a miben a perzsák nem merték megakadályozni. Midőn a görögök a perzsa táborral szemben csatarendben voltak felállítva, egyszerre azon meglepő hír terjedt el sorai közt, hogy testvéreik épen az napon győztek Plataeánál. E gondolat annyira lelkesítette őket, hogy megrohanván a perzsákat, előbb táborukba szorították vissza. Majd innen is kiűzván őket, a perzsák a hegy tetejére vették magokat. A görögök vakmerően utánok rohantak, felettök végleges diadalt nyertek, s így a Mycale hegyfok nevét a történelemben örökké emlékezetessé tették.

A perzsa hajóhad és a nagy király seregének megsemmisítése felszabadítja a kis-ázsiai görögöket a perzsák uralma alól, csak az volt a kérdés, hogyan biztosítsák a görög vezérek a gyarmatok jövőjét? Leotychides azon

indítványt tette, költözzenek ki hazájokból és települjenek le az anyaországban azon tengerparti lakosok helyén, kik a perzsákkal tartottak, s most megérdemlik, hogy lakhelyeikből kiűzessenek. De a gyarmat városoknak az indítvány épen nem tetszett, Xantippus, az athéni hadvezér, ki egyenesen ellenezte, mondván, a peloponnesusiaknak semmi joguk sincs a városokról intézkedni, mert ezek nagyobbrészt Athén gyarmatai. Végre abban egyeztek meg, hogy a mely szigetek és városok be akarnak a közös szövetségbe lépni, azok befogadtatnak, de ez mindenkinek tetszésére hagyatik. Azon szigetek nagyobb része, mint Lesbos, Samos csakugyan beléptek a szövetségbe, míg a városok e tekintetben fentartották függetlenségöket.

A vezérek még ekkor biztosan nem tudták Mardonius hadseregének sorsát; de ha csakugyan megveretett és visszavonulásban van Ázsia felé, szükségesnek látták útját a Hellesponton elzárni. Azt hitték, hogy a hid még mindig áll a szoroson; de miután ide evezvén, az ellenkezőről győződtek meg, Leotychides haza akarta vezetni a hajóhadat. Xantippus ellenezte, miután nem az a főfeladat, hogy Mardonius visszavonulási útját elzárják, hanem hogy a perzsák átkelését a Hellesponton jövőre lehetetlenné tegyék. Xantippus óvása nem használt, a spartaiak csakugyan haza mentek. Csak az atticai hajóraj maradt a Hellesponton, melyhez azonban a kis-ázsiai jónok több fölszerelt hajóval csatlakoztak. E csekély haderővel, melynek száma, a hajókon szolgáló legénységet is beleértve, alig ment 20.000-re, Xantippus a Chersonesus félszigetet Sigeum és Cardia városokkal együtt, mint athéni telepeket birtokába vette. Azután Sestos városát a szoros mellett vette ostrom alá, de ez igen meg lévén erősítve, be nem vehette, hanem körülzárolására szorítkozott. November közepén érkezett Artabazus a vert sereg maradványaival, 60.000 emberrel a Hellesponthoz; de az átkelést, daczára túlerejének, erőszakolni nem merén, egész Byzancig került és ott a Bosporuson szállítá át a thrákok által útközben megtizedelt seregének maradványait.

Plataea és Mycale következményei.

Míg az anyaország megfeszített erővel védelmezte függetlenségét a perzsa nagyhatalom ellen, a sicíliai görögök is nagy veszedelemben forogtak. Gelo, Syracusae kényura, már előbb is diadalokat nyert a karthagoiakon, kik a sziget délnyugati részét bírták. Hihetőleg a phoeniciak által felszólítva, kik mély gyűlölettel viseltettek a görögök iránt, a karthagoiak, egy hatalmas, 300.000 emberből álló hadsereget küldöttek, Hamilkar vezérlete alatt a szigetre, hogy a görög uralomnak véget vessenek. E nagy hadsereg annál félelmesebb volt, mert 3000 hadihajó kísérte, nem számítván azon több ezerre menő teherhordó hajót mely az élelmet vitte a hadsereg után. Maga

a hadsereg ugyan, mint Karthago hadai általában sokféle nemzet keverékéből állt. Voltak abban phoeniciek és karthagoiak, továbbá libyaiak, iberek vagy spanyolok, sardiniaiak és corsicaiak stb.

Azalatt míg Hamilkar Panormusnál szárazra szállítá seregét, a leginkább veszélyben forgó városok, mint Himera és Agragas, mely utóbbinak Theron volt kényura, a lehető gyorsasággal megerősíték falaikat, hogy a karthagoiak ellen sikerrel oltalmazhassák. A mellett azonban gyors futárok küldettek Syracusaeba, Gelót a közös ügy és szabadság védelmére segélyül kérendők. Gelo nem is soká késedelmeskedett, s oly gyorsan, a mint csak lehetett, összegyűjté egész haderejét 50.000 gyalogot és 5000 lovast, és Himerához szállt; megjelenéséből nagy bátorságot merítettek Himera lakói, és egyes kisebb csatározások után a város előtt történt ama nagy csata, mely a siciliai görögök sorsát hosszabb időre eldöntötte. A csata a nap fölkelésétől egész alkonyatig tartott, makacs és véres volt. Ha siciliai Diodor történetirő jól tudósít, a csatában több mint 150.000 karthagói megöletett, a többiek szétszórattván, a siciliai hegyek közé menekültek, hol az éhség és szomjuság többnyire arra kényszerítette, hogy magokat kegyelemre megadják. Hamilkar fővezér látván seregének romlását, melyet meg nem akadályozhatott, önkényt rohant a lángok közé, hogy magát, a sémi népek szokása szerint, népei javára az isteneknek feláldozza. Tény, hogy a legszorgosabb kutatás után sem lehetett holttestét az elesettek közt feltalálni. Ha nevezett görög történetirő túlzásait mérsékeljük is, annyi mégis bizonyos, hogy a csata igen véres volt, és hogy a görögök ugyanazon évben, melyben Xerxes az anyaországot sanyargatta, Siciliában is fényes diadalt nyertek ellenségeik fölött. Athén polgársága a háború folyama alatt lehetőleg szerényen viselte magát. Bár a hadihajók két harmada athéni volt, s ha már Sparta a szárazföldön bírta a fővezérletet, Athén jogosan kívánhatta volna, hogy a tengeren a fővezérlet reá ruháztassék. De Themistocles tanácsára inkább mindenbe belenyugodtak az athéniek, mintsem a visszavonás által a sikert kockáztassák. Plataea mellett is oly kitűnően harcoltak az athéni hopliták, ha nem jobban, mint a spartaiak, kiknek ily fontos segélyt nyújtottak a perzsa tábor ostromlásánál, mely nélkül ezek aligha lettek volna képesek a tábort elfoglalni. Még a jutalomdíjat sem követelték, mely féltékenységből a csekély Plataeának ítéltetett oda.

Peloponnesus semmit sem szenvedett a perzsáktól, míg Attica két ízben is elpusztult, melyet a spartaiak védelem nélkül hagytak. Várni lehetett volna, hogy a spartaiak segélyökre lesznek az athénieknek a város fölépítésénél; e helyett azonban féltékenységből még akadályokat gördítettek, midőn az athéniek városukat meg akarták erősíteni. A plataeai, a salamisi csaták után hazaérkezvén, mindenöket elpusztítva látták; fővárosuk, egy-két

ATHÉN ROMJAINAK KITERJEDÉSE.

ház kivételével, a hol a perzsa főemberek ütöttek tanyát, romhalom volt. Miután ideiglenesen családjaikról gondoskodtak, első teendőjöknek tartották városuk falai fölépítését, hogy újabb támadás esetén vándorbotra ne szoruljanak. A spartaiak hihetőleg Aegina által figyelmeztetve az athéniek tevékenységére, követséget küldöttek Athénbe, hogy az athénieket barátságosan szándékuk megváltoztatására bírják, kimutatván, mily veszedelmes volna a többi Görögországra nézve, ha a perzsák jövőre itt megfészkelnék magukat.

Themistocles e barátságos szavak által nem engedte magát félrevezettetni, de mivel belátta, hogy Spartának elég hatalma van a várfalak építését megakadályozni, azt ajánlotta honfiainak, küldjék őt és mellette két más polgárt Spartába követül a félreértések felvilágosítására. A népgyűlés az indítványt elfogadta s melléje társakul Aristidest és Abronichust választá. Themistocles előre indult, követtársainak meghagyván, hogy a legnagyobb késedelmezéssel jöjjenek utána; az athénieknek pedig javasolta, hogy a várfalak építésén az egész nép éjjel-nappal dolgozzék, hogy mielőbb védelmezhető magasságra emelkedhessenek. Férfiak, nők, gyermekek megfeszített erővel dolgoztak a falakon, s hogy a köveket összeszerezzék, sem a magánépületeket, sem a templomokat nem kimélték, sőt szükségből még sírköveket is befalaztak. Themistocles Spartába érkezvén, az ephorok rögtön azon kérdést intézték hozzá, mi történik Athénben? De Themistocles elmaradt társaira hivatkozván, kinyilatkoztatá, hogy addig semminemű tárgyalásokba nem bocsátkozhatnak, míg azok meg nem érkeznek. Az ephorok sürgetésére végre azt ajánlá nekik, küldjön Sparta is követséget Athénbe, mely az ott történekről személyesen győződjék meg. Egyúttal azonban megüzéné az athénieknek, hogy a spartai követséget tartóztassák vissza. Végre Aristides és Abronichus megérkeztek, s Themistocles értesülvén, hogy a várfalak már védhető állapotban vannak, elveté álarczát és bevallotta az ephoroknak, hogy a járfalak igenis felépültek; de azt is hozzá tévé, hogy ezután minden kényszernek vége, s az athéniek mindig azt fogják tenni, a mit érdekeik követelnek. A spartaiak meg voltak alázva; de semmit sem tehettek, ha saját követeket viszontlátni akarták, az athéni követséget is hazájába kellett bocsátani. Az athéni polgárság, valamint a hadjárat alatt, úgy most is megmutatta teljes egyetértését, midőn a haza ügye forgott kérdésben. Gazdagok és szegények egyenlően szenvedtek a száműzetésben, egyenlő bátorsággal küzdöttek Salamisnál, és minden személyváltás nélkül ugyanazon buzgalommal dolgoztak a várfalak fölépítésén. És mégis a polgárságnak mintegy fele, a negyedik *thetes* osztály nem bírt teljes polgári jogokkal. Hangok hallatszottak, melyek ezen osztály számára igazságot követeltek; Aristides, ki eddig a demokratikus eszmék terjesztését akadályozta, most áthatva a követelés igazságától, maga indítványozta

a polgárok teljes egyenjogúságát. E szerint a negyedik osztály tagjai is mind a tanácsba, mind az archonságra és az állam egyéb hivatalaira választhatók lettek. Több író Aristidesnek tulajdonítja a sorshuzás általi választás behozatalát, mivel, úgymond, a veszélyes időkben többnyire jeles férfiakkal találjuk betöltve az első archon tisztét. De úgy hisszük, nem szükséges e fölött aggódni sokáig, ha a föntebb említett föltevésünk elfogadtatik. Mert ha csak a jelentkezők és a törvényszék által jogosultaknak nyilvánított kérvényezők közt történt a sorshuzás, semmi lehetetlenség, hogy a sors épen a jeles férfiakra esett, miután hihető, hogy a többiek szerényen visszavonultak.

Themistocles hazáját tengeri hatalommá tette, de csak félig teljesítette volna művét, ha bő és tágas kikötőről nem gondoskodik vala. Eddig az athéniek a *phaleroni* nyílt kikötőt használták, de ez semmi védelmet nem nyújtott hajóiknak, másíkról kelle gondoskodni. Phalerontól éjszakra volt a Munychia és a mellett Piraeus, mely tulajdonképen egy hármás öbölből állt, melyekbe csak egyetlen bejárás vezetett. E hármás kikötőben igen könnyen elfért még 100 hadihajó is. Themistocles átlátva a kikötő előnyeit, már Xerxes betörése előtt némi építkezéseket tetetett a Piraeus megerősítésére. Most nagyszerű tervet alkotott, hogy a kikötőt Görögország leghatalmasabb erődjévé alakítsa át. Arra is számított, hogy újabb perzsa támadás esetén az athéni nép ide vonulhasson vissza. Egészen új város alakult a kikötő körül, miután Themistocles az athéni nép beleegyezésével adómentességet ígért mindazon idegeneknek, kik ipar vagy kereskedés üzése végett a Piraeusban le akarnak telepedni.

A következő 478-dik évben a görögök Pausanias vezérlete alatt egy hajóhadat küldöttek a Hellespontba, hogy a thrák partokon még mindig fenmaradt perzsa őrségeket elűzze. E hajóhadban Sparta részéről 20 hadihajó volt, míg az athéniek Aristides és Cimon vezérlete alatt 30 hajót küldöttek. E hajóhad legelőbb is Cyprus szigetén kötött ki és az ott levő számosabb görög várost fölszabadította a perzsák hatalma alól. És csak ezután ev-zett a Hellespontba, hol előbb *Sestos* városát foglalta vissza, azután a Bosporusba ment, hogy a hadászatiilag fontos Byzancot a perzsáktól visszafoglalja. A város kedvező fekvésénél fogva az „Arany szaru“-nál jól meg volt erősítve és ostroma hosszabb időt vett igénybe.

Byzanc bevétele nagyfontosságú volt a görögökre nézve, mert ennek birtokában kereskedelmi hajóik minden akadály nélkül eljuthattak a Fekete-tenger partjain elszórtan fekvő görög gyarmatokhoz, míg a perzsák bírták, a görög kereskedelemnek e partvidékek felé igen nagy nehézségekkel kellett küzdeni.

De e siker magában a fővezérben Pausaniasban is nagy változást idézett elő. Ő ugyan már az egész hadjárat alatt büszke lenézéssel viseltetett a szö-

vetségesek iránt, kiket minden alkalomkor mellőzött, s kik ennél fogva bizalmatlansággal kezdék kísérni lépteit. Byzancnál igen sok előkelő perzsa jutott fogságba, kiket Pausanias szabadon bocsátott, illetőleg Xerxeshez küldött egy levéllel, melyben a következőket írta a nagy királynak: „Pausanias, a spartaiak vezére, neked ajándékol küldi e foglyokat, mivel téged maga iránt lekötelezni óhajt. Én hajlandó vagyok, ha neked úgy tetszik, leányodat nőül venni, és mind Spartát mind a többi Görögországot hatalmad alá keríteni, mire a te segélyeddel képesnek érzem magamat. Ha indítványom neked tetszik, küldd egy megbízott emberedet a tengerparthoz, a kivel tárgyalhassak.” Időközben azonban már oly életmódot folytatott, mint egy perzsa satrapa. A táborban bibor vagy selyem szövettű sátorban hált, városi lakása Byzancban drága szőnyegekkel volt behúzva, asztalán csak arany edényekben szolgálták az ételt, s egész életmódja inkább egy perzsa kényuréhoz, mint egy mértékletes és józan életű spartaiéhoz hasonlított.

Xerxes a már említett Artabazust bízta meg a Pausaniassal folytatandó tárgyalással és levelet is írt neki, melyben dicséri szándokát, megköszöni a haza küldött foglyokat, biztatja, hogy csak ügyesen folytassa terveit, sem aranyban és ezüstben, sem emberben nem lesz hiány, Artabazus fel van hatalmazva mindenben segítségére lenni. Ekkor még büszkébb lett Pausanias magaviselete; már azt hitte, hogy a nagy király veje és Görögország kényura. Perzsa ruhába öltözött, méd és egyiptomi testőrökkel vette magát körül és a fényűzésben a perzsa nagyokat kezdé utánozni. E magaviselete felbőszíté görög szövetségeseit, kik azt Spartába is hírül adták. Az ephorok visszahívták tehát, hogy őt tetteiért feleletre vonják. A spartaiak helyébe Dorcist küldötték fővezérül; de már késő volt, a szövetségesek látták a különbséget Pausanias és az athéni vezérek, Aristides és Cimon, magaviselete közt, és midőn Pausanias visszahívatott, az összes szövetségesek Athént ismerték el vezérlő államnak és Aristidest és Cimont vezéreiknek.

A vizsgálat azonban Pausanias ellen eredményre nem vezetett, mivel az ephoroknak nem voltak kétségtelen bizonyítványaik. De meghagyták Pausaniasnak, hogy a városból távoznia nem szabad, de ő az ephorok őrszemeit kijátszván ismét Byzancba szökött, hogy Artabazusszal tárgyalásait folytassa. Ismét visszahívatott; kénytelen volt engedelmeskedni, mert még tervei nem értek meg. Különben reménylette, hogy pénze és kincse által a bajból könnyen kivághatja magát. Ezen időre esik alattomos működésének azon része is, midőn helotákkal összeköttetésbe lépven, e szerencsétlen néposztályt uraik ellen akarta föllázítani. Ha talán az lett volna szándoka, hogy a heloták sanyarú sorsát enyhítse, még nem is dobhatnánk követ reá, és egészben véve nem kárhoztathatnók terveit. De tudjuk, és a történetírók tudósításai e tekintetben minden kételyt eloszlattak, hogy a heloták csak hitvány eszközt képez-

tek tervei kivitelében.* E tervei azonban sohasem bizonyultak valóknak. Máskép áll a dolog az Artabazusszal folytatott levelezésre nézve. Pausanias még Spartából is sűrűn levelezett a nagy király megbízottjával, de csakis egy véletlen derítette föl árulását. Egyik kedvencz ifjú rabszolgáját bízta meg levéllel Artabazushoz. Ez azonban megemlékezvén arról, hogy a hírnökök közül eddig egyik sem tért vissza; felbontá a levelet és abban bámulva olvasta, hogy a levél vételével annak átadóóját végeztesse ki. A rabszolga, sorsát elkerülendő, a városan kívül fekvő Pallas Athene istennő templomába menekült, mely közönségesen menhelyül szolgált az uraiktól megszökött

HERA (JUNO) ÓRIÁSI MELLSZOBRA.

rabszolgáknak; de egyszersmind tudtára is adta az ephoroknak Pausanias árulását. A rabszolga tanúvallomása ura ellen nem tartott hitelesnek, és azért az ephorok közül ketten a templomba rejtőztek el, hogy Pausanias beszédjét rabszolgájával kihallgassák. Pausanias megtudván a történeteket, rögtön oda sietett és megnyugtatón iparkodott az ifjút, ígérvén, hogy semmi bántódása sem lesz, csak a levelet vigye el pontosan Artabazusnak. Az árulás fel volt fedezve és saját vallomása által megerősítve. A templomból kijövet az ephorok rögtön el akarták őt fogni; de Pausanias észrevette, a városba futott és itt Minerva templomába menekült. A szentélyt nem akarták megsérteni, hanem köveket hordván ott össze, a templom ajtaját befalazták. Azt állítják, hogy az első követ saját anyja tette az ajtó küszöbére. Három nap mulva szétbontották az új falazatot, a haldoklót kivittek a templomból és ott a néptömeg jelenlétében halt meg 467-ben.

Pausanias bukásában Themistoclest is magával rántotta. Már az első alkalommal, midőn Pausanias haza hivatott, a spartaiak nyomára akadtak annak, hogy Themistoclesszel is levelezésben állt, s ez utóbbi értesülve lehetett Pausanias áruló terveiről. A spartaiak mélyen gyűlölték Themistoclest, mivel a falak építésénél kijátszotta őket, különben is őt tartották Athén tengeri hatalmának megalapítójául. Vádat emeltek tehát ellene Athénben, és az athéniek ostracismusszal Themistoclest száműzték. Ezen idő óta e nagy férfiú Argosban tartózkodott mint magánember. Milyen része lehetett Pau-

* Bulwer utolsó csonkán maradt regényében igazolni iparkodik Pausaniast, mint a heloták főlzsabadítóját. De B. műve regény, szép eszmény, és nem történeti való.

sánias árulásában, föl nem deríthető; de a spartaiak Pausanias halála után új vádakkal léptek fel ellene. E vádak súlyosak lehettek és némi tekintetben bebizonyíthatók, legalább Themistocles Athénbe idéztetvén, nem mert megjelenni a törvényszék előtt, mely ily módon távollétében mondá ki ellene a halálos ítéletet, mely őt nemcsak életétől, hanem vagyonától és becsületétől is megfosztandó vala. Themistocles félvén kiadatásától, Argosból Corcyra szigetére menekült, biztos védelmet remélvén a szigetbeliektől, miután nekik Leucadia szigetét megszerezte. De Corcyra nem mert dacolni Athén tengeri hatalmával és a tisztviselők magok ajánlották neki, hogy másutt keressen menhelyet.

Themistocles ekkor el-lenségére gondolt. Innen Epirusba ment Admetushoz, a molossok királyához, kit egykor igen megsértett. Admetus király távol volt hazulról, midőn Themistocles házába lépett. Neje a szerencsétlen ember iránti könyörületből szívesen fogadta és Themistocles egyikét a király gyermekeinek magához vette a tűzhelyre, hogy ott a király hazajövetelét bevárja. Midőn az haza érkezett, látván a történeteket, rögtön csil-

lapult haragja, megbocsájtott Themistocles korábbi sérelmeiért és őt házába bevezette. Nem sokára csakugyan megjelent Athén követe, kiadatását kívánván. De Admetus megtagadta. Mindazáltal ő sem mert dacolni Athénnel, vezetőket adott melléje, kik Themistoclest a hegyeken át Pydna városába vezették a Thermai öböl mellett. Itt egy kereskedő hajóra talált, mely éppen Kis-Ázsia partjaihoz akart evezni, s a hajó tulajdonosa az ismeretlent haj-

ARTEMIS (DIANA) ÓKORI SZOBRA.

landó volt bizonyos díjért magával vinni. A hajó megindulása után rövid időre Naxos szigetének közelébe érkezett, és itt a vihar a hajó tulajdonosát kikötni kényszeríté. Themistocles nagyobb veszélybe esett volna, mint a tenger hullámai, mert athéni hajóhad volt a sziget kikötőjében, melynek minden egyes embere őt személyesen ismerte. Themistocles oda sietett a parancsnokhoz, és fölfedezvén kilétét, az égre kérte, ne szálljon partra, mentse meg őt, miért gazdag jutalmat helyezett neki kilátásba. A hajó tulajdonosa némi vonakodással beleegyezett, daczára a viharnak, hajójával tovább ment és utasát Ephesusban partra szállította, 466-ban

Themistocles bátran Szuszába ment a nagy király udvarába, hol most Artaxerxes uralkodott, Xerxesnek fia, ki csak az imént halt el. A király elé vezetettvén nagy merészen így szólott hozzá: Themistocles vagyok, ki a legtöbb rosszat tettem atyádnak, de a legtöbb jót is valamennyi görögök közt. Most egész Görögországból kizaklatva hozzád jöttem, hogy neked szolgálatomat följajánljam. Ezután egy évi határidőt kért, hogy azon idő alatt a perzsa nyelvet megtanulhassa, s így tanúk és tolmács nélkül a királylyal nyíltan beszélhessen. Artaxerxes erélyét, bátorságát és lángelméjét egyaránt bámulván, szívesen fogadta az üldözött embert és fentartására Kis-Ázsia három városát ajándékozta neki, egyet mint mondá mely kenyérét, másik husát, harmadik borát szolgáltatassa. Egy évvel utóbb Themistocles teljesen bírván a perzsa nyelvet, újra megjelent az udvarnál és a királylyal személyesen értekezett. Mi volt ezen értekezés tárgya biztosan nem tudható, talán megigérte a nagy királynak, hogy a perzsa hadsereget hazája ellen fogja vezérelni. Azonban Themistocles e találkozás után nemsokára meghalt. Halála körülményeiről különböző hírek keringtek Görögországban. Barátjai hogy emlékét szeplőtlenül megőrizték, azt híresztelték felőle, hogy méreggel vetett véget életének. A királynak ígéreteket tett, jöltevője volt neki, ki őt mint ellenségét szívesen fogadta és ellátásáról gondoskodott. De hazája ellen vezesse az ellenséget? Themistocles, ki hazáját a perzsa iga alól felmentette, ő szennyezze be Salamis örök dicsőségét, ki annak megteremtője volt? e különböző kételyek és lelki furdalások, a kétségbeesésig zaklatták a honfit, és mindennek vége csakis az öngyilkosság lehetett. A közvéleménnyel szemben Thucydides egyszerűen azt állítja, hogy betegségben halt el. Nem hiszszük, hogy a halál e neme kizárná a lelki gyötrelmeket, melyeknek súlya alatt Themistocles teste összeroskadt. Úgy látszik, hamvai visszahozattak Athénbe, legalább még később is Piraeusban látható volt síremléke.

A három nagy férfiú közül, kik oly kiváló szerepet vittek a perzsa háború kezdetén, legnyugodtabb volt Aristides halála. Mindvégig köztiszteltben részesült. A szövetségesek pénztárt alapítottak a késő bekövetkező perzsa háborúk esetére, minden egyes szövetséges állam bizonyos évi illeték

fizetésére kötelezte magát. Ennek kivetése Aristidesre bízott és később megőrzése is Delos szigetén Apolló templomában. Tetemes összeg gyűlt itt össze; évenként 400 talentum, miből több évek során tekintélyes kincs lett Aristides vagyona e pénztár kezelése folytán nemcsak nem öregbedett, hanem inkább fogyott; bár azt hisszük, hogy nem a szegénység jelének kell tulajdonítanunk, ha őt polgártársai halála után közkölségen temették el. A tisztelet fele volt ez mindig a nemzeteknél nagy fiaik iránt, mint azt hazánk története is tanúsítja. Épen úgy ítélendő meg két leányának közkölségen való kiházásítása is. A nemzeti hála kifejezése volt ez, melylyel az athéneik nagy honfitársuk emlékének adóztak.

Cimon hadjáratai, a harmadik messenei háború.

Cimon, Miltiades fia, kifizetvén atyja bírságát, az ötven talentumot, még mindig elegendő vagyonnal rendelkezett, hogy fényes háztartást vihetett. A nép iránt bőkezűnek és vendégszeretőnek mutatván magát, ezzel akarta a nép kegyét részére nyerni. Mindig nyitott asztalt tartott falusi házában, kertjeinek kerítését lebontatván, azokat a népnek engedte át szabad használatul. Mindezen előzékenysége daczára sem bírta magának a nép bizalmát teljesen megnyerni. Volt egy bizonyos válaszfal közte, a nagy úr és a munkás polgárság közt. Nyájassága inkább leereszkedésnek tekintett, és a büszke athéni polgár nem szívesen fogadta e leereszkedési modort. Tisztelettel viseltettek irányában, mint azt jelleme, leereszkedő nyájassága, tapintatos eljárása s a hadban kitüntetett jártassága megérdemelték; de e tiszteletben mindig volt a tartózkodásnak egy neme, mondhatnók a bizalom hiányának jele; mert tudták róla, hogy ő azon aristocrata párthoz tartozik, mely Spartával rokonszenvez, és mely kész volna adandó alkalmammal a spartaiak segélyével Athénben a democraticus kormányformát megbuktatni.

Mindamellettt belátták az athéneik, hogy Themistocles és Aristides halála után Cimon az egyedüli hadvezér, kire egész megnyugvással lehet a hadsereg vezérletét bízni. Görögország addig nem volt biztosítva a perzsák támadása ellen, míg ezek egyes várak és városok birtokában voltak a thrák és macedon partokon. Cimon már 476-ban vezetett e czélból egy athéni hajóhadat Thráciába, hol még Eion városa a perzsák birtokában volt. Parancsnoka Boges kétségbeesve oltalmazta városát, és mintsem megadja magát, inkább felgyújtotta a várost, s nejével, gyermekeivel, rabszolgáival és összes kincseivel elégett a lángok közt. Cimon Athénből gyarmatosokat szállított az elpusztult vidékre, s ez volt elseje azon nagyszámú gyarmatoknak, melyeket Athén később a thrák partokon alapított. Ugyan ez alkalmammal foglalta el Cimon Scyros szigetét is, honnan Theseus állítólagos hamvait Athénbe szál-

lította. Az athéniek legalább nagy ünnepélyességgel fogadták e hamvakat, és egy templomban helyezték el, mely rabszolgáknak menhelyül szolgált annak emlékére, hogy Theseus a szegények és üldözöttek védője volt. Em-lítettük, hogy a szabaddá lett szigetek és városok szövetséget kötöttek, Delos szigetén szövetségi pénztárt alapítottak, melyben évenként 460 talentum fizetett be. Azonkívül a szövetség tagjai arra is kötelezték magokat, hogy a közös hajóhadhoz bizonyos számú hajókat állítsanak. Mindez Athén főve-zérlete alatt történt; mely a szövetségi pénztár kezeléséről is gondoskodott. Minthogy e szövetség az egyes tagokra nézve kötelező erővel bírt, ha a szövetség valamely tagja nem akarta teljesíteni kötelességét, erre a szövetség által rendesen kényszerítettet is. Néhány év múlva azonban a szövetség egyes tagjai megúnták a hadi szolgálatot, mely most már nem látszott szükségesnek, miután a perzsák újabbi támadásától félni nem lehetett. Azt óhajták tehát többen, hogy hadi kötelezettségöket inkább pénzben vált-hassák meg, ennek folytán látjuk, hogy az évi illeték a szövetségi pénztár-ban 460 talentumra emelkedett. Az első állam, mely a szövetség ellen tetteg fellázadt, Naxos szigete volt, mely Aristagoras korában, tehát mintegy 30 évvel előbb 8000 hoplitával rendelkezett. Mi volt oka e felkelésnek nem tudjuk bizonyosan, hihetőleg a féltékenység Athén ellenében, melyet maga felett parancsnokul elismerni nem akart. A vállalatnak azonban szomorú következménye volt Naxosra nézve. A sziget szövetséges hadak által be-vétetvén, falai leromboltattak, hadi hajói elvették és kötelességének to-vábbi pontos teljesítésére szorítottatott.

A naxosi hadjárat után Cimon 300 szövetségi hajóval Kis-Ázsia dél-nyugati partjaira küldetett, hogy a perzsákat Cariából és Lyciából elűzze. Cimon megfelelt feladatának és a perzsák kezében levő városokat ostrom alá vévén, őrseregeiket onnan egymásután elűzte. E hosszabb ideig tartó ostromok időt engedtek a perzsa satrapáknak, hogy tetemes hajóhadat és szárazföldi hadsereget gyűjtsenek, melyet az Eurymedon folyó torkolatánál Pamphyliában pontosítottak össze. Cimonnak érdekében volt mennél előbb befejezni a háborút és csatát vívni, mielőtt még a perzsa hajóhad újabb segítséget nyert volna. Ez okból rögtön támadást intézett a perzsa hajóhad ellen, s azt a szárazra menekülni kényszeríté. Majd ő maga is szárazra te-vén hadseregét, a perzsákat ott is erélyesen megtámadta. Makacs és véres küzdelem után végre teljes diadalt aratott, a perzsa hadsereget szétszórta, sok foglyot ejtett, és a perzsa hajóhadat megsemmisítette. Ekkor eléje evezett azon 80 phoenici hajónak, melyek a perzsa hajóhad segélyére már útban voltak. Cyprus szigeténél találkozván velök, ezeket is megtámadta s rövid harc után teljesen megsemmisítette. A foglyok száma és a nyert zsákmány mennyisége roppant nagy volt, miért is közörmel fogadtatott, midőn kettős diadala után hajóhadával Athénbe visszatért, 469-ben.

Az által, hogy az athéniek a thrák partokon terjeszkedni kezdettek, különösen mióta Eion városát bírták, féltékenységet keltettek Thasos sziget lakóiban, kiknek a Pangaeus hegylánczban gazdagon. jövedelmező aranybányáik voltak. Az athéniek az ugynevezett „Kilenczút“ mellett — még egy

CLYTHIA, A GÖRÖG SZOBRÁSZAT EGYIK REMEKE.

gyarmatot alapítottak, részint athéni polgárokból, részint szövetséges társaiból. E gyarmat azonban igen szerencsétlen véget ért. Az edoniak vezérlete alatt egy nagy thrák szövetség létesült ellene, mely az új várost megrohanta és elpusztította. Ez alkalommal lakóinak legnagyobb része meggyilkoltatott, s csak kevesen menthették meg puszta életöket. Eion és a Strymon

torkolatának athéni gyarmatosai nem hagyták magokat törekvéseikben feltartóztatni, és a Pangaeus hegyen lévő bányákat elfoglalták. Thasos szigete panaszt emelt Athénben, de minthogy igazságot nem kapott, lakói fegyvert ragadtak a delosi szövetség ellen, melynek tagjai voltak. Athén Cimont küldé a lázadó sziget ellen, mely azonban a szövetség hajóhadától szorongattatván, Spartához fordult segélyért. A spartaiak ezt meg is ígérték és talán ígéretüket be is váltották volna, ha egy világrázó esemény által szándékukban meg nem akadályoztatnak vala.

Egy irtóztató földrengés rázkódtatta meg a várost 464-ben, mely a város nagyobb részét romba döntötte, úgy hogy alig maradt hat ház épen és sértetlenül. Több mint 20,000 ember vesztette életét s azok közt igen sok spartai polgár. A heloták, kik Pausanias kísérletei óta igen ingerlékenyek lehettek, föl akarván használni e nagy csapást, Laconia több pontján föllázadtak, uraik ellen fegyvert ragadtak, és nagy tömegekben a főváros ellen nyomultak. Az ifjú Archidamos király lélekjelenléte mentette meg az államot a teljes felbomlástól. A király ugyanis a veszély perceiben rögtön egybegyűjté az állam összes haderejét, spartaiakat ép úgy mint a körül lakókat, s midőn a heloták minden oldalról megérkeztek, meglepetve látták a spartai hadsereget a város romjai előtt csatarendben felállítva. Rövid támadás a spartaiak részéről szétszórta a heloták rendetlen csoportjait. A legnagyobb réz meghódolván, letette a fegyvert, sokan Messenébe menekültek, hol a lakosok teljes lázadásban voltak.

Sparta helyzete veszélyes volt. A laconiai heloták lázadása el volt ugyan fojtva, de attól lehetett tartani, hogy míg a spartaiak Messenében harcolnak, ezek újra fegyvert fognak és az államot felforgatják. Nem merték tehát Spartát védelem nélkül hagyni, nehogy a heloták, kik birtokaikat széltiben pusztították, távollétökben a városra rontsanak és az aggodat, nőket és gyermekeket legyilkolják. Arra, hogy kettéoszoljanak, csekély számuknál fogva gondolni sem lehetett, annál kevésbbé míg a körül lakók hűsége is ingadozott, és egy-két lacedemon város nyíltan a fölkelők pártjára állt. Ily végső szorultságukban arra kellett határozni magukat, hogy szövetségeseiktől, de kivált az athéniektől segítséget kérjenek. Athén büszke népe láthatta az agorán a nemes spartai Periclidest, midőn hazája nevében halványan és reszketve vörös köpenyébe hurkolva, az athéniek segélyét kérte. Komor aggodalom tükröződött a követ arczán, a remény és félelem váltakoztak lelkében, míg a közgyűlés a segélyadás ügyét tárgyalta. A democraticus párt, melynek vezére már akkor Pericles volt, megtagadta a segélyt. Azt akarta, mint a párt szónokája, Ephialtes kifejezé magát, hogy Athén vetélytársa, a szabadság ellensége, minden oligarchia és kényuralom támasza tönkremenjen. De az aristocraticus párt nemeslelkűségéből a vetélytárs fentartását óhajtotta, és rögtön segítséget akart küldeni Laconiába. Görögország második városá-

nak romlása, mondá hosszabb beszédében Cimon, azon városé, mely Ther-nopylae és Plataea mellett a görög nemzet függetlenségeért harczolt, nagy szíven cséklenség volna az egész nemzetre nézve. Sparta hatalma Athén nagyságának föltétele. Ha Sparta elesik, bizonyosan Görögország egyesül Athén fővezéri szerepeinek elragadására.

A közgyűlés nemesebb érzelmeiktől vezetteté magát, mint a demokrati-kus párt, és a segélyhadat megszavazta Sparta számára. Cimon 4000 fegy-
eressel indult ki Atticából s miután ezekhez C orintheból s más szövetséges

államokból több segély-
csapat csatlakozott, eléggé
tekintélyes hadsereg volt
Cimon parancsnoksága
alatt, melylyel Laconiában
a rendet helyre lehetett
állítani, a békés lakossá-
got ismét a földművelésre
utasítani s a lázadókat az
országból kiűzni. Mint-
hogy a lázadók serege
Messeniában pontosult
össze, a szövetséges se-
regek utánok nyomultak
a tartományba. A messe-
niek mint más alkalom-
mal, most is Ithome hegy-
ségét választották erődül.
Az athéniek jó szolgálá-
tot tehettek volna a

EROS, A SZERELEM ISTENE.

spartaiaknak Ithome erődítvényeinek ostrománál, mert ők jól értettek ahhoz, mikép kell az erőd falait faltörőkosokkal megrontani, vívó tornyokat építeni s azokat a falakhoz tolni; egy szóval jártasak voltak azon mesterségben, melyhez a spartaiak semmit sem értettek.

Az ókorban az ellenséges táborok vagy az ostromlottak vára és az ostromlók táborra rendszeren oly közel estek egymáshoz, hogy a két ellenfél egymással igen könnyen beszélgetést kezdhetett. Gyakran a két ellenfél jól leszidta és fenyegette egymást. A messeniek Ithoméban megszólíták az athé-
nieket, kérdezvén őket, miért jöttek Ithome ostromára, miután szövetséges kötelességüknek eleget tettek, midőn Spartát a veszélyből kiszabadították. Egykor az atticai thetes osztály is hasonló bánásmódban részesült, mint a heloták Spartában; ha ők szabadok, miért akarták ezeket szolgaságban meg-
tartani? A spartaiak hallván e beszélgetést, gyanakodni kezdettek az athé-

niekre, nemsokára kinyilatkoztatták nekik, hogy nem kívánják őket tovább hazulról visszatartani, elegendő lesz nekik saját szövetségeseik segítsége; mire az athéniek haza mentek.

Cimon visszatért a hadsereggel, nagy politikai mozgalmaknak szolgált indító okául. A demokratikus párt nagy sérelmet látott a dologban, és szemére vetette Cimonnak, hogy túlságos előszeretete által Sparta iránt szégyent hozott hazájára. Hiába mondá az ellenpárt, hogy a spartaiak megköszönték a szolgálatot, de hogy joguk is van oly segédcsapatot nem tűrni magok mellett, mely az ellenséggel egyetérteni látszik. Mind hasztalan volt, a demokratikus párt elhitette a tömeggel, hogy a haza meg van gyalázva. Eddig bizonyos egyensúly volt a pártok között, de most a demokraták többségben lévén, 461-ben Cimont cserépszavazat útján száműzték hazájából.

A messenei háború még mindig tovább folyt; a spartaiak tíz évig nem bolydogulhattak az Ithome erődtvényekkel. Ithome ugyanis nem egyes vár volt, hanem nagy hegytömeg, melynek bejáratai külön várakkal voltak megerősítve. A hegység völgyeiben és oldalain elég tág legelők és mezőségek voltak, melyeken az őrség eltartására elegendő szarvasmarha tartatott, sőt gabona is természetett. Párviadalok és egyes hőstettek nem dönthették el Ithome sorsát. Ilyen volt azon spartai vitéz, Aimnestos hőstette is, ki 300 társával az egész messeni hadsereget megtámadván, addig küzdöttek, míg mindannyian le nem kaszaboltattak. Végre a spartaiak átlátták, hogy az erődöket be nem vehetik, egyességre léptek a messenieikkel, s megengedték nekik, hogy nőkkel és gyermekeikkel sértetlenül elvonulhassanak. Minthogy az athéniek épen ezen időben foglalták el Loeristól Naupactus városát, s a menekülő messenieknek lakhelyül felajánlották. De mivel boszúból korábbi uraik iránt sok kárt tettek a spartaiaknak, ezek őket újabbi hazájokból is kizavarták, s tovább költözésre kényszerítették.

VI. FEJEZET.

PERICLES KORA.

Pericles föllépte és küzdelmei az aristocrata párttal.

Pericles, Xantippusnak, a mycalei győzőnek fia összeköttetéseinél és gazdagságánál fogva arra látszott hivatva lenni, hogy az aristocrata párt élén fejtesse ki tevékenységét. De ő Athén jövő nagyágát abban látta, ha az állam minden polgára valósággal részt vevén a közügyek tárgyalásában és az állam kormányában, bensőleg és saját javánál fogva érdekelve van hazája felvirágzásának eszközlésében. Aristides törvénye kimondá ugyan az

athéni polgárok tökéletes egyenlőségét, de a törvény több tekintetben csak a papíron maradt, mivel a szegényebb polgárokra nézve a közgyűlésen való megjelenés és a törvényszékeken való bíraskodás anyagi veszteséggel járt, miértis azok sokkal kevésbbé vettek részt a közügyekben, mint arra jogosítva valának.

Pericles kora ifjúságától fogva azon gondolkozott, mikép tehetné e jogot a szegényebb polgárokra nézve valósággá. Azon percztől fogva, midőn elhatározta, hogy komolyan fog az államügyekkel foglalkozni, nem lehetett

PRAXITELES MŰTERMÉBEN.

őöt máskép mint komolyan, palástjába burkolva látni az utcán; lemondott minden társas örömeiről: nem vett részt lakomákban, kerülte barátjai víg társaságát s egészen a komoly tanulmányoknak szentelte magát. Különbösen is természeténél fogva komoly lévén, soha sem bírt Cimon leereszkedésével, de következetes magatartása a nép iránt minden alkalommal tanusított jó indulata végre annyira megszerezte neki a nép vonzalmát és szeretetét, hogy azt egész életében megtartotta.

Cimon száműzetése előtt az aristocrata párt vezére volt, s miután a városból távoznia kellett, a párt vezérletét Thucydides vette át; de ez nem bírt megmérközni Periclesnek folytonosan növekedő népszerűségével. Cimon

száműzetése még más bajt is okozott Athénnek. Ő és pártja jó viszonyban lévén a spartaiakkal, a szövetségesek és más görögök iránti méltányossága megőrizte a békét Görögországban. Pericles bírt ugyan annyi ildommal és ügyességgel mint vetélytársa, kit a külviszonyokban utánzott is; de még ekkor nem bírván azon népszerűséggel, mely később parancsolni is tanította; saját pártja túlzóinak kénytelen volt sok tekintetben engedni. Azon politikusok, a kikre támaszkodott, hogy a nép kegyét megnyerjék, hajlamainak és féktelen vágyaiknak engedtek. A köznép rendesen féltékenységgel kíséri a szomszéd nemzet lépéseit; ebből súrlódások szoktak támadni, melyek utoljára háborúra vezetnek. Rövid idő alatt Athénnek igen sok ellensége volt Görögországban. Aegina szigete és Corinth legelőször nyúltak fegyverhez. Aegina egykor versenytársa Athénnek, a méd-perzsa háború után Athén szövetségébe lépett; de a szigetbeliek nem akarták, hogy az athéniek, mint alattvalóikkal bánjanak velök; nem akarták az adót megfizetni, melylyel Athén vezérférfiai a nép számára ünnepélyeket rendeztek. Mély elkeseredés lépett tehát a barátság helyébe, és csak egy szikra kellett, hogy a háború lángja kitörjön.

Ugyanakkor az athéniek Corinth városát is ellenségökké tették. Corinth és Megara közt határvillongás volt. A gyöngébb Megara, mely demokratikus kormányval bírt, Athéntől kért segílyt, mely rögtön őrséget küldött Megara városába. A boszus corinthusiak rögtön Aeginával és Epidaurusszal kötöttek szövetséget. Előbb a tengeren csatáztak s bár a corinthusiak az első tengeri ütközetben győztek, a második és harmadik csatában oly teljes vereséget szenvedtek, hogy Aegina szigetének összes hajóhada (70 hadihajó) egészen megsemmisítettett, s az athéniek akadálytalanul Aeginát vehették ostrom alá. Hogy a corinthusiak az athénieket Aeginától elvonják, Megarát kezdték ostromolni, tudván, hogy Athén összes hadseregét a sziget ellen kiállította. Athén nem engedte magát terveiben megzavartatni; Myronides agg férfiakból és gyermekekből álló hadsereget küldött a corinthusiak ellen, mely azok felett kétízben is diadalt aratott. Látván a szövetségesek, hogy sem a tengeren, sem a szárazon Athén ellen nem boldogulhatnak, letették a fegyvert; az aeginaiak pedig kénytelenek voltak meghódolni, falaik leromboltattak s ők magok adófizetésre köteleztettek.

Ugyanazon időben az athéniek Egyiptomban is folytattak háborút a perzsa nagy király ellen. Egy 200 hajóból álló hajóseregök Cyprus szigeténél állt, midőn az egyiptomi lázadó főnök Inachos, ki különben magát a régi *Saisi* dynastiából származtatta, az athéniektől segílyt kért. Ekkor még élénk emlékezetben élhetett a monda, mely Cecropsot, Athén első királyát *Sais*ból származtatta. Az athéniek megígérték a segílyt, és a cyprusi hajóhadnak parancs küldetett, hogy a Nilusba evezzen. Az első hadműveletek igen jól

sikerültek, és Achaemenes királyi helytartó, ki 300,000 embert vezetett a szövetségesek ellen, teljes vereséget szenvedett; serege majdnem egészen megsemmisült. Maradványai Memphis felé menekültek, a szövetségesek nyomukban, a várost el is foglalták, csakis a vár, az úgynevezett fehér fal maradt még meg a királpártiak hatalmában. Athénben a democratia nagy nyugtalanságban volt. Szónokai, Periclest kivéve, a köztéren alig beszéltek egyébről, mint Sparta cselszövényeiről, melyek által Athénben a democratiát megdönteni és az athéni oligarchák segélyével az eupatridákat régi jogaiba akarta visszahelyezni. Még egy féltett kincse volt Athénnek, az úgynevezett, hosszú falak, melyek a fővárost kikötőivel összekapcsolják. E falakat már Themistocles kezdé építtetni, de a feladat igen nagy lévén, még 460-ban sem voltak teljesen fölépülve. Attól is tartottak az athéniak, hogy Sparta egyik főhajtása e hosszú falakat lerombolni, hogy Athén összeköttetése a tengerrel megszakíttassék.

E féltékenység a két állam közt csakugyan háborúra vezetett. A spartaiak sereget küldöttek Hellasba, rokonaiknak Doris lakóinak segélyére Phocis ellen. E sereg bevégezvén teendőit, a perzsa érzelmű thebaieknek ment segélyére, kik most a boeotiai városokat leigázták és magoknak alávetették. Athénre nézve igen kellemetlen volt egy erősebb, és ellenséges katonai hatalom megállapítása szomszédságukban. A thessaliai lovasságot részökre nyervén Pericles vezérlete alatt a visszatérő spartai hadseregnek útját állották. A két hadsereg egy részről a spartaiak és thebaiek, másrészt athéniak és thessalok majdnem egyenlő számmal (15,000) voltak. A csata előtt a száműzött Cimon megjelent a táborban, s kérte a vezéreket, engednék meg neki, hogy a csatában részt vehessen. Nemcsak megtagadták, hanem meg is sértették az érdemes férfiút, azzal gyanusítván őt, hogy át akarna menni az ellenséghez. Erre felháborodott Cimon s összegyűjté a táborban lévő s mintegy 100-ra menő személyes barátjait, és kérte, czáfolják meg tetteleg ellenségeik ajlas rágalmait. Ezek megfogadták s hadi jel gyanánt Cimon fegyverzetét kérték el. A csata az athéniakra nézve szerencsétlenül végződött; miután a thessalok csata közben elárulták szövetségeseiket és a csatarendet oda hagyták. Az athéni sereg kénytelen volt visszavonulni, mely alkalommal Cimon 100 barátja fedezte a visszavonulást, oly hősileg harczolva, hogy mind egy szálig elesetek.

A spartaiak négy napi fegyverszünetet kötöttek s háborítatlanul térhettek vissza hazájukba. De alig hogy eltávoztak, ujabb athéni sereg nyomult Boeotiába Myronides vezérlete alatt, mert a thebaiekkal nem volt fegyverszünet kötve. Myronides pusztítva járta be az egész tartományt; két thebai hadsereget meggyőzött, Tanagra városát pedig a spartai szövetségért megfenyítvén, gyökerestől elpusztította.

Még merészebb hadvezére volt Athénnek Tolmidas, ki azon indítványt

tevé, hogy a spartaiakat saját hazájokban kell megtámadni. Miután a közgyűlés az indítványt elfogadta, Tolmidas 500 háromsorevezős hajóval és 4000 hoplitával elindult s először Metone városát Messeniában foglalta és pusztította el, azután Gythiont. Sparta hadi kikötőjét megelépvén, összes hadihajóit felgyújtotta és elégette. Mire a lacedemonok városaik védelmére siettek, addig Tolmidas már elpusztította a vidéket, s katonáit hajóra szállítván tovább vitorlázott. Így foglalta el Cephalonia szigetét a Jóni tengerben; valamint Naupactus városát a Corinthi öböl mellett.

Nem lehet tagadni, hogy a hadi szerencse majdnem mindenütt kedvezett Athén fegyvereinek; Corinth, Aegina, Thebae meg voltak alázva s a hadjáratok nemcsak dicsőséget, hanem pénzt és kincseket is szereztek azon athéni polgároknak, kik azokban részt vettek. Mindamellett Pericles észrevette, hogy Athén demokratikus kormányformája sohasem forgott nagyobb veszélyben, mint jelenleg. Épen a kivívott siker legjobban veszélyezteté az athéni államot. A spartaiak, az országukat ért gyalázat miatt, felbőszülve egy hatalmas szövetség élén háborúra készültek Athén ellen, melynek ez utóbbira nézve csak gyászos következményei lehettek volna. Thessalia és éjszaki Hellas összes népei Thebaeaval együtt készültek, hogy Spartát és szövetségeseit segítsék Athén lealázásában. Csak egy férfiú volt, a ki a keletkező vihart képes lett volna lecsendesíteni: a száműzött Cimon. Athén földművelő és birtokos lakossága féltette telkeit, ha az ellenség Atticába berontana, mert ezek elpusztításaért nem találhatott kárpótlást abban, ha viszont az athéni hajóhad Peloponnesus parti városait dúlta és fosztogatta. A közvélemény is megváltozott az aristokratákra nézve. Cimon barátjainak hősi magaviseletéből a tanagrai csatában jogosan lehetett következtetni, hogy az atticai aristokraták nem hazaárulók; azoknak száma tehát, kik Cimonat visszaóhajtották, napról napra növekedett, mivel azt hitték felőle, békülékeny eljárása által képes lesz Athén számos ellenségeit lefegyverezni. Pericles eléggé ildomos férfiú volt, hogy a közvélemény által ne hagyja magát túlszárnyaltatni, ez okból maga tévé az indítványt Cimon visszahívására. A két államférfiú ki is egyezett egymással az államkormány megosztásában; Pericles magának tartotta fenn a beltügyek szervezését, míg a kül- és hadügy elintézését a simább modorú és a diplomatiában jártasabb Cimonra bízta. Alig hogy visszatért Cimon Athénbe, magára vállalta a küldetést a neheztelő Spartát kiengesztelni. Azon barátságos viszony, melyben állt a spartai fő emberekkel s azon bizalom, a melylyel jó indulata és békülékenysége iránt viseltettek Spartában, lehetővé tették, hogy a spartaiak lemondottak a bosszúról és a békére hajlandókká lettek. Nem újították ugyan meg a szövetséget Athénnel, hanem öt évre fegyverszünetet kötöttek. Athén többi ellenségei szintén belenyugodtak e fegyver-

szünetbe, miután kénytelenek voltak elismerni, hogy Sparta nélkül a háborút Athén ellen meg nem kezdhetik.

Attica földbirtokosai meg voltak nyugtatva, nem kellett többé attól félniök, hogy telkeiket az ellenség elpusztítandja. Általában Cimon főelve volt béke Görögországgal, de háború a barbarok ellen. Ezen elv következményeit leginkább a nagy király birodalma érezte meg. Az athéni hajóhad rendszeren megjelent a birodalom valamelyik pontján, a szomszéd városokat elfoglalta és kipusztította s mire egy nagyobb hadsereg érkezett ellene, hajóra szállítván zsákmányát, tovább evezett. Az ily rövid hadjáratok inkább rabló kalandoknak mondhatók. Különben ekkor Athénnek egy szenvedett nagy csapásért kellett boszút állani. A fentebb említett egyiptomi kalandnak az athéniekre nézve szomorú vége lőn. Az egyiptomi fölkelők és az athéniak egészen biztonságban érezték magokat Memphisben. De Artaxerxes király egy újabb 300,000 emberből álló sereget Artabazus és Megabyzus vezérlete alatt küldött Egyiptom visszafoglalására, míg egy 300 hajóból álló perzsa hajóhad a Nilusba evezett. A fölkelő egyiptomiak és az athéniak kénytelenek voltak a fővárost odahagyni, és a Nilus egyik ágában fekvő szigetre, *Prosopitis*, menekülni, hol hajóikat a partra húzták ki. Tizennyolcz hónapig állottak ki az ostromot a szövetséges athéniak és egyiptomiak. Ez utóbbiak újra meghódoltak a nagy királynak, az athéniak egyedül maradván, elhatározták a végsőig védelmezni magokat, bár a perzsák a Nilus egyik ágát elvesztvén, a szigetet száraz földdé tették. A görögök szilárd magatartása tiszteletre kényszeríté a perzsákat és az athénieknek szabad elmenetelt engedtek. Ezek sok viszontagság után Cyrenébe érkeztek s ott hajókra szállva visszaindultak hazájukba.

Athén, hogy a szenvedett kudarcot megboszulja, 449-ben 200 hadihajóval Cimon küldé Cyprus szigetére, hogy az azon lévő görög gyarmatvárosokat a perzsák hatalma alól kiszabadítsa. Feladata nem volt könnyű; azon két satrapa, kik az imént Egyiptomot újra meghódították, 300,000 emberből álló hadsereget állított fel a ciliciai parton, míg 300 hajóból álló hajóhaduk Cyprus szigetét vette körül. Az athéniak legelőször Citium városát ostromolták és foglalták el; azután Salamist szállották meg, mely név ismét végzetessé lett a perzsákra nézve; mert a görögök e város közelében mind tengeri, mind szárazföldi hadseregüket tönkre tették. E diadalt már nem élte meg Cimon, mondják, hogy barátai eltitkolták halálát, de nevében tették meg az intézkedéseket a csatára. Holtteste ünnepélyesen vitetett vissza Athénbe.

E hadjárat eredménye volt az ugynevezett cimoni béke, melynek valódiságában azonban több történetíró kételkedik. Miután a szereplő személyek is megneveztetnek, de a körülmények is megfélemlen a lényállásnak, azt hiszszük, hogy e béke megkötésében csakis a túlszigorú történelmi

kritika kételkedhetik. Artaxerxes átlátta, hogy nagy hatalma daczára a pezsagó vérű és hősies görög nemzettel nem mérkőzhetik, követséget küldött Athénbe. A békeföltételek oly szerények voltak, hogy az athéniek azokat örömmel hallották. Részökről Calliast, Cimon sógorát küldötték a nagy királyhoz, a béketárgyalások befejezésére. E béke föltételei szerint a nagy király az összes kis-ázsiai görög városok önállását és függetlenségét elismerte; satrapáinak megtiltattott, hogy legfeljebb három napi járásnyira szabad nekik az Aegei tengerhez közeledni, s a görög tengeren egyetlen hajójának sem szabad mutatkozni. Ellenben az athéniek kötelezték magokat, hogy a nagy király birtokait ezután nem fogják háborgatni. E szerződés hitelességét még az is tanusítja, mivel annak szövegét későbbi írók faoszlopra vésvé látták Athénben.

Pericles reformjai az athéni alkotmányon.

Pericles a democratiát valósággá tenni óhajtotta, s ezt oly rendszabályok által remélte elérhetni, melyek a legalsóbb munkás osztálybeliek megjelenését lehetővé tették. Meg volt győződve, hogy a közélet a népnek legbiztosabb politikája s azért indítványára a közgyűlés elhatározta, hogy a szegényebb polgárok megjelenésökért egy obolus (6 1/2 kr.) napidíjat húzzanak az állam pénztárából. Ugyanez határozottatott a törvényszékeken működő polgárookra nézve is. E napidíj, a mint a közjó emelkedésével az élelmi szerek is megdrágultak, három obolusra emeltetett. Kétségkívül viszályos dolognak látszik, hogy a honpolgár jogai gyakorlataért magát megfizettesse. De a valódi democratiá magát a népet nem nélkülözhetette, mert csak akkor volt teljes, ha abban minden polgár résztvehetett.

Pericles reformterveinek két fő akadály volt, a népszerű Cimon és az Areopag főtörvényszéke. Mint láttuk, Cimon az ostracismus segélyével eltávolította Athénből, és midőn a viszonyok arra kényszerítették, hogy maga indítványozza visszahívását, a két államférfiú kiegyezett, Cimon a harctéren szedte babérjait és nem avatkozott a belügyek vezetésébe. Cimon halálával az egész aristokratikus párt szétbomlott, nem lévén vezére a ki érdekeit megóvjá a demokratikus kormány ellen. A görög világban nem volt oly szelid a democratia és aristocratia pártjának viszonya egymáshoz. A demokratikus kormány rendszerint oly adótörvényeket hozott, melyek az aristocratiát vagyoniilag tönkretették: a hajók felszerelésének gondja, a gymnasiumok ellátása, ünnepélyeknél az énekkarak fentartása és az idegeknek megvendégelése, kik ily alkalommal nagy számmal seregelték össze Athénben, mind az aristocratia terhére rovatott. Ezekhez járult még az is, hogy a feladók, sycphantok, mindig figyelemmel kísérték az egyes nemesek lépéseit és vádjakkal sokszor kétségbe ejtették. Nem lehet csodálni,

ha az aristocratia e nyomasztó helyzetből szabadulni akart és Spartába veté reményét, mi gyakran újabb vádaskodásokra adott okot. Ha azután valamely államban, mint Athénben is megtörtént, az aristocratia hatalomra jutott, bosszút állt elnyomóin, s a nép főemberei véres üldözéseknek voltak kitéve. Cimon helyébe Thucydides lépett az aristocratia élére, a pártot iparkodván összetartani, hogy legalább annyit megmentsenek az osztály számára, a mennyi megmenthető. De Thucydides nem birt Cimon befolyásával, küzdölme Pericles ellen meddő volt, bár olykor hadvezérré is választott, nem birta magát Pericles ellenében fentartani, s ő is az ostracismus áldozata lett.

Pericles egyedül maradván a küzd-
térén, egész erélylyel reformjai kivitelé-
hez fogott. Ő nem szokott ugyan minden
alkalommal személyesen fellépni, hanem
barátait engedé működni maga helyett.
Azonban ha a győzelem kétes volt, meg-
jelent a szószéken s hallatá az athé-
niekkel lángbeszédeinek varázsát. Ilyenkor
hallva őt, az athéniek Jupiterrel szokták
volt összehasonlítani, beszédjét „villám-
lás és menydörgés”-nek mondogatták.
Az Areopag iránt sem tette ő maga in-
ditványát, hanem barátjára Ephialtesre
bizta.

Az Areopagnak főtörvényszéki és
erkölcsbirói teendői mellett egy magas-
tos joga volt még: a közgyűlés olynemű
határozatainak és törvényeinek megse-
misítése, melyekről azt ítélte az Areo-
pag, hogy vagy régi törvényekkel ellen-
keznek, vagy az állam kárára vannak.

Az Areopag tagjai Athén leggazdagabb férfiai közül vették, miután mint
archonok tisztességgel töltötték be hivatalukat. A dolog természetéből fo-
lyik, hogy e magas törvényszék igen conservatív elveket vallott és minden
újításnak, minden demokratikus irányzatnak útját állotta. Volt joga tehát
veto-t mondani a közgyűlés határozatai ellen.

Ez az alkotmány demokratikus fejlődésének nagy akadályul szolgált,
s ez okból Ephialtes azon indítvánnyal lépett fel, hogy az Areopagtól
a jog elvonassék. E mérséklő elem eltávolítása zavart okozott az államban,

PERICLES.

mert a tanács és közgyűlés elhamarkodását, a mi számosabb törvényhozó testületnél mindig lehetséges, nem volt a ki korlátozza. Korunkban is látjuk, hogy a köztársasági alkotmányokba, a nép képviselőinek gyűlékezete mellett majd mindenütt be van illesztve a *tanács*, senatus, vagy felső ház, hogy az alsó háznak netalán elhamarkodott határozatainál mérséklő elemül szolgáljon, és észrevételei által az ügy újabbi tárgyalását eszközölje. Ennek szükségét maga Pericles is belátta és az Areopag jogát egy újabb kilencz tagú testületre bízta, kik a törvény őreinek, nomophylaces, neveztettek. Csakhogy a két testület közt nagy különbség volt. Az Areopag aristocrata testület vala, s tagjai mindig az előkelő osztály érdekeit védték; az új testület, a törvényörök, évenként választatván, mindig az uralkodó hangulatot követték ítéletökben. A heliasták törvényszékének rendezése szintén Periclesnek tulajdoníttatik. E törvényszék tagjai sokkal számosabbak voltak, mintsem együtt ítélni tudtak volna. E nagy számú bírakat Pericles tíz külön törvényszékre osztotta, *dicasteria*, melyek ugyanannyi jurt vagyis esküdtszéket képeztek. Minden egyes bűn más esküdtszékhez tartozott, külön bíróság ítélte a nemszándékos gyilkosság, rablás, lopás, és más bűnök eseteiben. Minden *dicasterion* tanácskozási helye külön számmal, illetőleg betűvel volt megjelölve. Midőn az újonnan választott bírák az esküdtszékekhez beosztattak, mindnyájan összegyűltek a köztéren és a törvénytevő *thesmotheták*, archonok felügyelete alatt sorsot húztak. A ki oly táblácskát húzott, melyre A betű volt karczolva, az illető az Alpha *dicasterion*hoz tartozott. Ezután mindenki saját törvényszékének hírnökétől egy annak színével megjelölt botot kapott, a melyen a törvényszék betűje is rá volt vésve. Még a megválasztás és kisorsolás nem adott az illetőnek jogot a törvényszéken megjelenni, az elnöklő archonnak joga volt a kisorsoltak közül az értelmesebbeket kiválogatni. Más alkalommal, midőn az ügy nem igen fontos volt, joga volt a kisorsoltnak egyszerűen megjelenni. Miután a kisorsolt és behívott bírák Apolló, Demeter és Zeus oltárainál esküt tőnek, hogy a törvények szerint s a hol törvény nincs, a méltányosság igényei szerint fognak lelkiismeretesen ítélni, a törvényszék megalakult. De a vádlottnak és vádlónak joga volt kijelölni azon bírakat, kikben nincs bizalmuk, mivel az egyik vagy másik párt felé részrehajlóknak hitték. Az ily bírák azonnal kiléptek és helyöket mások foglalták el. Rendesen az archonok elnököltek myrtus-koszorúval fejükön, mely Demeternek, mint az első törvényhozónak, szentelt fája volt. A szavazás kagyló, kavics, fehér és fekete kőgolyócska által történt. A szerint a mint a többség a vádlott mellett vagy ellene nyilatkozott, történt az ő felmentése vagy elítélése. Az ülés után a bírák átadták táblácskáikat és botjaikat s azután megkapták napi-díjaikat. Valamint régebben a heliasták törvényszéke, úgy a dicasteriák is, mint felebbviteli törvényszékek működtek, hova a pörök a már említett

napi bíraktól, diaetetae, vagy a megyei járásbíráktól felebbeztettek. (206. lap.) Ugyanazon eljárás követtetett a rendőri és bűnügyi perekben is. Ezek is csak akkor jutottak a dicasterion elé, midőn már az illető első fokú bíróság ítelt a dologban s a vádlott pörét felebbezte; ily esetekben a bíró, ki az ügyben ítelt, elnökölt a dicasterionnál és a per folyamat az okmányokkal együtt előterjesztette. Minden vétségre nézve a bíróság meg levén határozva, már Solon törvényénél fogva a dicasteriák első sorban a politikai vétségekkel foglalkoztak.

AZ ACROPOLIS ÉPÍTETÉSE.

A tisztviselők nem kutatták fel a vétséget, kivévn az első archon, kinek ezt az özvegyek és árvák ügyeiben tenni kötelessége vala. Ily esetben az egyszerű vádra az archon maga elé idéztette a vádlottat és kimondá felette az ítéletet. Ha a vádlott súlyosabb büntetést érdemelt, mint a mennyit az első archonnak jogába volt kimérni, akkor a törvényszék elé vezette a bűnöst és maga lépett fel, mint vádló. Különbén bármely polgárnak nem csak joga, hanem kötelessége is volt vádlóként föllépni, ha látta, hogy valaki csalást vagy igazságtalanságot követett el. Ha valamely polgár látta, hogy egy ember veri a másikat, azonnal fölléphetett mint vádló, a nélkül, hogy a

megvertet kérdezte volna. De a vádló szerepe nem volt mindig veszélytelen. Mielőtt a tisztviselő előtt vádat emelt volna, bizonyos összeget kellett letennie; először tizedrészt azon összegnek, a mely miatt pör indíttatott, s másodszor hatodát. Az első összegből a bírák kapták meg napi díjaikat, a második arra szolgált, hogy a vádlott azzal kártalaníttatott, ha nem lőn elítélve. Midőn azonban vádló a pert megnyerte, a vádlottnak kellett ezen összegeket megteríteni. Bűnvádi perben, ha a vádló nem tudta vádját bizonyítani, vagy legalább a bírák egy ötödrésze nem szavazott mellette, ezer drachma pénzbürságra ítéltetett. Többször becselenség érte a vádlót, mivel az ártatlant bajba akarta keverni.

Az eljárás a polgári perekben még több formasághoz volt kötve. A felperes írásban adta be panaszát, a bíró alpereshez a törvényszolgát küldötte, ki két tanu jelenletében idézte meg az illetőt. Az alperes erre szintén írásban válaszolt, felajánlotta, hogy hallgassák ki tanuit, vagy vizsgálják meg házát. E vizsgálat különös módon történt, a vizsgálóknak minden mez nélkül kellett a házban megjelenni, nehogy ha gyanus tárgyra akadnak, vádlott azt mondhassa, miszerint a vizsgálók azt magokkal hozták. Ha a bíró meghozta ítéletét, ez a dicasterionhoz volt fellebbezhető. A törvényszékeknél ügybarátok is voltak, nem mondhatjuk ügyvédeknek, mivel valamely ügy védelméért díjat elfogadni tiltva volt. A ki valamely ügyben pénzt fogadott volna el, a törvény őt egy fokra helyezte a hamis tanuval és azon bíróval, ki magát meg hagyta vesztegetni. Az ügybarátnak csakis meggyőződésből vala szabad az ügyet védelmezni, vagy mivel az egyik fél iránt barátsággal, a másik iránt gyűlölettel viseltetik. Különös volt a vádbeszéd bevezetése: „Ezen ember mindig ellenségem volt, már atyja is ellensége vala az én atyámnak, mi mindig arra törekedtünk, hogy minél többet ártsunk egymásnak; felhasználom az alkalmat, hogy végromlását idézzem elő.” E bevezetés ugyan mai fogalmainknál fogva a legnagyobb ügyetlenség volna; de az ó-korban csak így magyaráztatott: „Én nem vagyok szónok, engem nem vásároltak meg, hogy ügyességem által titeket tévedésbe ejtselek, ellenségeimet rajta értem, midőn vétséget követett el, tanuim vannak, hallgassatok ki őket, és azután ítéljetek.”

Ekkor a vádlott szólalt föl, és utána védői, kiknek be kellett bizonyítani, hogy rokonai, vagy jó barátjai, és nem fizetett ügyvédek. Vádló és vádlott erősen állították, miszerint ők nem szónokok, és még nem is beszéltek nyilvánosan. Erre beszédet tartottak, melyet jól betanultak, s melyet számukra Lysias, Antiphon, vagy más kevéssé bíres szónok gyártott, kik ily vád- és védbeszédek készítéséből keresetet űztek. E beszédgyártók általában „dicographok”-nak és „logographok”-nak neveztettek, de daczára annak, hogy néhány jeles szónok is űzött ily beszédekkel kereskedést, maga az üzlet tisztességesnek soha sem tartatott.

A tárgyalás két vagy három részre oszlott. Az első rész a vád megállapítására, a második a védelemre, a harmadik az ügy megvitatására szolgált. Ekkor határozta el a törvényszék, vajjon a vádlott bűnös-e vagy nem. Ha a törvényszék a bűnöst kimondá, akkor a vádló a büntetés-fokát indítványozta, mire a vádlott megmondá saját véleményét, hogy a fenforgó esetben milyen büntetést érdemelt. A bírák szavaztak és szavazatuk jogérvényes lőn.

A vádlottnak szabad volt ugyan több védőt is hozni magával, de ezeknek tiltva vala hosszú beszédek által a bírák türelmét kifárasztani. Ott állt az asztalon a vízi óra, *clepsydra*; beszéde csak addig tarthatott, míg a víz cseppenként az órába lefolyt. Tanuit beszédközben mutatta be a törvényszéknek, de ezek kihallgatása a neki szánt időből levonattott. Azért midőn a védő tanuit beszólítá, oda kiáltott a törvényszolgának, állítsd meg a víz lefolyását és hívd be a tanukat. Ha a bírák azt hitték, hogy a tényállásról eléggé föl vannak világosítva, hallgatást parancsoltak a szónoknak, kiállván, szállj le! szállj le! (*καταρα*). Ez leginkább a politikai pereknél történt, midőn a bírák türelme gyakran igen hamar kifogyott, ha a vádlottban a democratia ellenségét vélték fölfedezhetni.

A halálra ítélt egyén átadatott a tizenegytagú bizottságnak, kik az ítéletet átvették és a halálbüntetést a hóhér által rajta végrehajtották. Az ítéletet még súlyosabb büntetések követték: megvonatott tőle a tisztességes temetés, javai lefoglaltattak és eladattak, gyermekei polgári jogaiktól megfosztattak. A halált kikerülhetette ugyan ha menekült, de a büntetés többi nemei nem maradtak el. Idegen országban, sőt még a görög nemzet ünnepléses játékeinál sem volt szabad őt üzőbe venni, de ha visszatért Atticába, a legelső polgárnak kötelessége volt őt a főbíráknak följelenteni, a kik elfogatták és minden további ítélet nélkül a tizenegyes bizottságnak átadták.

A dicasteriák közt a legfontosabb volt a Heliaea, mely egyedül tartotta fenn a törvényszék eredeti nevét. E törvényszék elé tartoztak az állam és politikai vétségek. Később e fogalom nagyon kibővítettett, és már elég volt, ha valaki a democratia gyűlöletéről, *misodemia*, vádoltatott. Eleinte, ha a vádló a bírák ötödrészét nem nyerte részére, mint említettük, ezer drachma fizetésére ítéltetett. De midőn a pártzenvedélyek följajlottak, elég volt az egyszerű vád szóval, *eisangelia*, és a vádló semmi felelősséget sem vállalt magára. Azt hitték, nagy szolgálatot tesz a hazának, ha azokat feladja, kik a democratiát aláásni törekesznek, összeesküvéseket szőnek, a hazát elárulják, vagy pénz által megvesztegetve a népnek rossz tanácsot adnak. Gyakran azonban megtörtént, hogy a törvényszék a vádlót és szónokait ítélte el a vádlott helyett. A büntetés száműzetés, halál, jószágelkobzás volt, sokkal könnyelműebben kimondva, mint azt az Areopag tevő.

A Heliaea, mint esküdtszéki intézmény e szerint mindig a pártzenvedélyek nyomása alatt állt; gyakran nem azért ítélte el a vádlottat, mert

bűnös volt, hanem azért, mivel a democratia ellenségének tartotta. E tétel nem Pericles korára illik, hanem az athéni köztársaság azon hanyatló kor-
szakára, midőn egyrészt a féltelen demagogia mindenkit megrontani és
vagyonilag tönkretenni törekedett, a ki a tömegből míveltsége és vagyoni
állása által kiemelkedett; másrészt az üldözött aristocratia, hogy a nyomás
alól szabaduljon, hazája minden ellenségével kész volt szövetségre, sőt szö-
vetkezett is a democratia megbuktatására.

Pericles bel- és külügyi politikája; a delosi szövetség.

Periclest sokan, bár szelid alakban, kényúrnak tartják, ki több mint
egy ember koron át annyira hatalmában tartá az athéni népet, hogy az
minden szabadsága mellett csakis Pericles akaratát teljesítette. Elfoledek az
illetők, hogy Pericles uralma minden címet nélkülözött, ő mint egyszerű
polgár pusztán szavának varázsereje által kormányozta a világ leingata-
gabb, legkönnyelműbb népét. De e nép bizalmát kellett előbb megszereznie
s ide czéloztak első intézkedései. Említettük, hogy a közgyűlésen megjelenő
szegény polgároknak napidíjúl az ő indítványára egy obolus határozottatott.
Később figyelmét a törvényszékek bíraira is kiterjesztette; minden bíró az
ülésért két obolus napidíjat kapott. A tanácsnokok már magasabban díjaz-
tattak, ezeknek üléspénze egy drachma volt. Egyike legmértányosabb intéz-
kedéseinek volt a katonák díjazása. Eddig a polgárok saját költségükön
tartoztak katonáskodni, mi kétségkívül a szegény néposztályra nézve roppant
teher volt. De ha a szegény polgár a harcokban elesett, vagy csonkán és
bénán jött vissza a csatából, családja rendesen inség és nyomornak nézett
eléje. Pericles indítványára törvény alkottatott, mely szerint az elesett vagy
csonkán visszatért harczos családjának segélyezéséről, illetőleg eltartásáról az
állam tartozik gondoskodni. Kétségkívül mind oly intézkedések, melyek a
nép hajlamát és szeretetét neki mindenkorra biztosították. Végre még egy
intézkedése volt, mely a polgárság önérzetének emelésére irányult, s egy-
szersmind lehetővé tette a szegényebbeknek is a színházak látogatását. Azon-
alvól indulva ki, hogy a tragoedia és comoedia nem egyszerű népmulatsá-
gok, hanem a Dionysos cultusnak részeit képezik, hogy tehát a szegény
népnek nemcsak joga, hanem kötelessége is ez ünnepélyeken részt venni,
behozta a színházi díjakat, minél fogva minden polgár a színházi előadás
előtt két obolust kapott az államkincstárból ajándékba, hogy az nap munka
nélkül is meg legyen élelme.

Ekkoráig szokásban volt, hogy ily ünnepeken a gazdagok megvendél-
gelték szegény polgártársaikat, de Pericles azt akarta ez által, hogy a sze-
gény polgárok inkább az állam, mint egyes magánosok vendégei legyenek.
Ezen intézkedés annyira megtetszett a népnek, hogy később Demosthenes

korában törvény hozatott, mely szerint halállal volna azon szónok büntetendő, ki a színházi díjak eltörlését indítványozni merné.

Ily viszonyok közt természetes, hogy népszerűségben Periclessel senki sem versenyezhetett, s hogy az athéni nép nem vonta meg tőle bizalmát, bár olykor magaviseletét Pericles keményen megróttá. Legfeljebb azt mondogatták egymás közt: az Olympus beborult, Jupiter mennydörög és vilámlik. De nem is lehet ezen athéni népet mai nagy városaink csőcselékéhez hasonlítani, az általános műveltség színvonala lehetőleg magas volt, mit részint a politikai élet és nyilvánosság hozott magával, részint a színházak látogatása és az ókori drámaírók örök becsű műveinek meghallgatása eszközölt.

Pericles fentartja a szövetséget; a lázadó Samos megfenyítése.

Periclesnek tehát két főczélja volt, megszilárdítani Athén hatalmát szövetségei felett, és másodszor Athén polgárait ezen uralomra méltókká tenni.

Pericles és Cimon hódításai megszerezték Athénnek Aegina és Euboea szigeteit, melyeket előerődök gyanánt lehet tekinteni. A szövetséghez tartoztak Thasos sziget Thracia partjain, melynek aranybányáit a thrák parton Athén kerítette hatalmába; fontos volt reá nézve Naxos birtoka, e hatalmas szigeté, mely 8000 hoplitát birt a csatatérre kiállítani. Ide tartoztak még az összes Cycladi szigetek, a Sporadok legnagyobb része, köztük a hatalmas Lesbos és Samos, végre igen sok város a thrák és macedon partokon egész Byzancig. Aristides idejében ezen államok valódi szövetséget képeztek, és Athén elnöklete alatt rendszeren minden évben Delos szigetén megtartották szövetségi gyűléseiket. Lassankint azonban e szövetség Athén főuralmává alakult át. Ez némileg a dolog természetében feküdt. Eleinte a szövetségesek nemcsak pénzt, hanem hadihajókat is adtak össze, miután a szövetség kimondott célja volt egyes tagjait a perzsák támadása ellen megoltalmazni. Később a hajók kiállítása fölöslegessé vált, Athénnek magának oly tekintélyes hajóhada volt, mely képessé tette a perzsák támadását minden perczen visszaverni. A szövetségesek tehát hadihajók helyett inkább pénzt szolgáltatnak be a szövetségi pénztárba, s így az évi illeték 460 talentumról 600-ra emelkedett. A pénztár éveken át Delos szigetén őriztetett, de a szövetségesek magok kérték Athént, szállíttatná oda a pénztárt, mivel a spartaiak meglepetésétől tartottak. Ez idő óta a szövetségesek lemondottak minden gondról, nem kellett aggódniok védelmőkről, szabadon űzhették iparukat és kereskedelmöket, mert Athén diadalmas lofogói bejárták az egész tengert és biztonságot kölcsönöztek szövetségeiknek. Hasztalan iparkodtak volna magokat kivonni a szövetségből azon ürügy alatt, hogy a

perzsa hatalom már nem félelmes és így nincs többé szükség a szövetségre. De Athén még mindig rámutathatott a phoeniciai hajóhadra, mely minden perczen kész volna előtörni kikötőiből, ha Athén visszavonná hajóit és nem órizné többé a tengert.

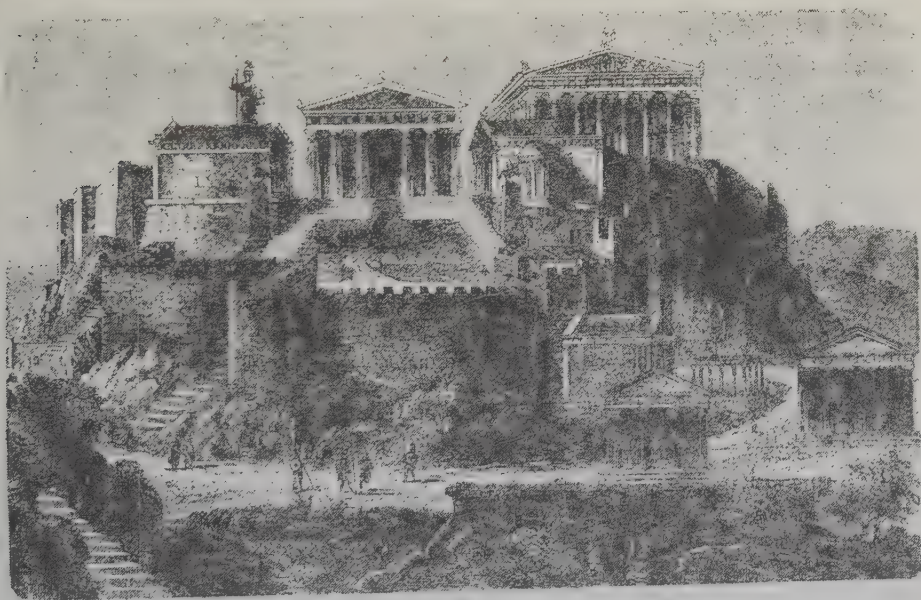
Nem is tartották oly nyomasztónak Athén főuralmát a szövetségesek, s ha meggondoljuk, hogy e mellett minden egyes állam megtartotta saját törvényeit, alkotmányát még akkor is, ha az ellenkezett a democratia elveivel, mint például Samos, Chios és Lesbos szigetein. Athén nem is háborgatta szövetséges államainak belső alkotmányát, csakis a peloponnesusi háború idején jött szokásba, hogy Athén, Spartával ellentétben, mindenütt demokratikus kormányformát hozott be. Sőt ezen államok még azon jogot is fentartották magoknak, hogy egymás közt háborút viseljenek, mint az Samos szigete és Milet városa közt történt. Athén mindig úgy tekinté szövetségeseit, mint valóságos államokat, melyekhez minden fontosabb esetben követeket is küldött.

Pericles mindamellett mégis hibát követett el, midőn a delosi gyűlekezeteket megszüntette. Midőn elhatározta, hogy a szövetség pénzének egy részét athéni építkezésekre fogja fordítani, nagyon alkalmatlannak látszott előtte, hogy a szövetségesek a pénztár kezeléséről tőle számot kérjenek. De miután úgyis kinyilatkoztatta, hogy a szövetségesek Athén tengeri hatalma által meg vannak védve a perzsák támadása ellen, tehát nincs joguk kutatni, mire fordíttatik pénzök, csak a védelem célja legyen elérve. A szövetségesek nagyobb része így is megnyugodott a válaszbán, de a gyűlekezet fentartása hihetőleg mindnyájokat megnyugtatta volna.

A delosi gyűlések megszüntetése még egy következményt vont magán. E gyűlekezet bizonyos tekintetben főtörvényszékét képezte a szövetségnek, most a peres ügyek Athénbe helyeztettek át. Ez is a főuralom egyik joga lön: a szövetséges államok viszályai és peres ügyei az athéni nép által intéztettek el. A kisebb államokra nézve jótékony volt az eljárás, melyek hatalmasabb szomszédaik ellen Athénben találtak védelmet. De a pártok küzdelmei közt, midőn a győztes fél a legyőzött ellen üldözést indított, és a belügyekben is jótékony hatású volt egy idegen, részrehajlatlan törvényszék ítélete. Idővel az athéni törvényszékek még nagyobb hatáskört nyertek a szövetséges városokban. Nem lehetett többé egyikben sem halálos ítéletet kimondani vagy végrehajtani, sem valakit bizonyos összegnél nagyobb pénzbírságra ítélni az athéni törvényszék jóváhagyása nélkül, mely ily módon a legfelsőbb felelősségi bíróság lön a szövetségesek pöreire nézve. Való, hogy ez gyakran utazási költségeket okozott a peres feleknek, olykor káros késelelemmel járt, de legalább az ítélet ki volt véve a helyi érdekek és pártszenvédelmek befolyása alól. Az aristocrata Thucydides maga bevallja: „A szövetségesek jobbnak tartották, ha az athéni nép lesz bírójok, mert e

népszerű igazságszolgáltatás nekik oltalmul és menedékül szolgált a nagyok zsarolásai ellen.”

E kötelezettség alól csak Chios, Lesbos és Samos szigete vétettek ki. Ezek, bár a szövetség tagjai voltak, megtartották hajóikat, hadszervezetüket, erődtímeiket, nem fizettek adót, hanem szükség esetén bizonyos hadilleték kiállítására kötelezték magokat. De Athén nem engedhette meg, hogy kivonják magokat a közös kötelesség alól. Mindamellet Samos meg akarta kísértetni. Viszály támadt Samos szigete és a szomszéd Milet városa közt, ebből háború lett, melyben a miletiek győztek. A samosi kormány ekkor az aristocraták kezében volt, s a democrata párt a miletiekkel egyetértve

AZ ACROPOLIS ÉS A PROPYLAEÁK PERICLES KORÁBAN.

Athénhez fordult segélyért. Pericles negyven hadihajóval jelent meg a szigeten, a hatalmat a democratia kezébe adta, 20 talentumot követelt hadiköltség fejében és 50 ifjat és 50 férfit túsokul, kiket a lemuosiak őrizetére bízott.

Az előző aristocraták Sardesbe fordultak segélyért a perzsa satrapához. Ennek pénzén 700 fegyverest gyűjtöttek, egy éjjel meglepték a szigetet, az ott maradt csekély athéni őrseget elfogták és a perzsáknak átadták, s az aristokratikus kormányt ismét helyre állították. Ügyes meglepetés által sikerült nekik túszaikat is visszanyerni Lemnosból. Byzanc is szövetségelt velök, s mindketten a peloponnesusi szövetséget szolgálták fel az Athén elleni háborúra. De a szövetségi gyűlésen Spartában Corinth erélyesen ellenök nyilatkozott, a samosiakat lázadóknak nevezvén, kik a fenyegetést

megérdemlik, Pericles másodízben indult el 60 hadihajóval Samos ellen; egyike vezértársainak volt Sophocles, a költő. Hajóhada egy részével figyelemmel kísérte a phoeniciek mozdulatait, 42 hajójával tönkre verte Samos 70 hajóból álló tengeri seregét. Az Athénből és más szövetségesektől nyert segély lehetővé tették Periclesnek, hogy serege egy részét partra szállította és a fővárost vette ostrom alá. De míg ő a hajóhad egy részével a phoenicieket kereste, távollétében a samosiak meglepték az athéni hajóhadat és egy részét elsüllyesztették. Rögtön visszatért Pericles 200 hajójával s mind a tenger felől, mind a szárazról Samos fővárosát ostrom alá vette. A samosiak kilencz hónapig elkeseredetten védelmezték magokat. Végre azonban fel kellett adniok a várost, átadni hajóikat, lerontani falaikat és megfizetni a hadjárat költségeit.

Az eredmény igen fontos volt, mivel a perzsák résen állottak, a peloponnesusi szövetség csak azt várta, hogy valamely komolyabb baj érje az athéni sereget, és kétségkívül azon esetben Athén két hatalmas ellenséggel állt volna szemben. Pericles maga is igen komolynak tartotta a háborút, mert különben nem hasonlította volna össze Trója ostromával, mely úgy mond tíz évig tartott, míg ő Samost kilencz hónap alatt foglalta el. Pericles ily módon újra megszilárdította Athén hatalmát szövetségesei felett, kik közül, legalább életében egyik sem mert fölkelni. Másik főgondoskodása volt szegény polgártársainak ellátása. Euboea szigetén már régebben volt 4000 athéni polgár letelepítve, megtartván athéni polgári jogukat. E rendszert Clisthenes alapította meg és Pericles tovább fejtette. További 2000 polgárt telepített le Hestiotisban a maliai és pagasaei öblök közt. Egy más telep volt Chalcis mellett Euboea kapujában. A sziget e szerint két oldalról volt őrizve az athéniak által, kiknek magtárát képezte, midőn a Fekete-tenger mellékéről a gabonaszállítmány elmaradt. Egynehány ezer család lőn a Cycladi szigeteken letelepítve vagy a thrák partokon, mindannyian athéni polgári jogaik fentartásával. E gyarmatok közül a legnagyobb hatalomra emelkedett később Amphibolis városa a Strymon folyó deltáján. Igen fontos volt még Chersonesus megszállása is, hova Pericles ezer gyarmatost küldött, a félszigetet megerősíté és biztosítá az athéni hajóknak a bemenetelt a Fekete-tengerbe.

E gyarmatok alapításában nem volt meg azon szabadelvű szellem, melyet később Róma e tekintetben kifejtett. Róma igen sok idegent vett fel polgárai közé, Athén e szempontból nagyon szűkkeblű volt. 444. Kr. e. Psametich Alsó-Egyiptom ura nagy mennyiségű gabonát ajándékozott elosztás végett az athéni népnek. Pericles elrendelte a telivér polgárok összeírását, és azokat, kiknek atyjok vagy anyjok nem volt athéni származású, a jegyzékből kitöröltette. Több mint 4000 lakos vesztette el polgári jogát s köztök saját két fia is a kik Aspasiától születtek. A kik megtarták jogai-

kat, azoknak a száma összesen 14,000-re ment. Milyen szűkkeblű politika. Ha Athén megszorítás helyett inkább kiterjeszti a polgári jogok élvezetét, 14,000 polgár helyett talán 200,000 vagy 300,000-et számíthatott volna, kiknek segélyével könnyen megalapíthatta volna világuralmát. Még így is bámulatos, e csekély számú polgárság mily sok ember felett uralkodott. Némely írók azt állítják, hogy Athén alattvalóinak száma 15 millióra ment. Ámbár ha csak fele volt is e számnak, mély bölcsesség kellett ahhoz, hogy 14,000 polgár annyi millió ember felett uralkodjék. De fájdalom Pericles sem tudott a korszellem békői közöl kiszabadulni, az ő állama is csak a város területe volt, melyen csak akkor virulhat a valódi szabadság, ha annak áldásai kevesebb számú polgár közt oszlanak meg.

Az athéni társadalom, tudomány és művészet; Aspasia.

Ha Pericles erélyes föllépése által a szigeteket engedelmességre szorította, annál több ellensége támadt Athénnek a szárazföldön. Megara föllázadt az athéni szövetség ellen; de rövid hadjáratral újra engedelmességre szorítottatott. Példáját nemsokára Boeotia városai követték, hol az aristocratia befolyása ismét túlsúlyra emelkedett. A vakmerő Tolmidas küldetett ezer athéni önkénnyel és több ezer szövetséggel a felkelők ellen. A hadjárat kezdete szerencsés volt, Tolmidas Chaeronea városát elfoglalta, feldúlta és lakóit rabszolgául eladatta, miután ez volt a fölkelés gyújtópontja. De ezután vigyázatlanul haladván előre, Coronea városánál törbe esett, s Orchomenos s más szövetséges városok egyesült serege által meglepetvén körülvétetett. A véres harcban Tolmidas és sokan az athéniek közöl elesetek, a többiek fogságba kerültek. E csatavesztés az athénieket arra kényszeríté, hogy a boeot városok szabadságát elismerjék, csak hogy saját polgáraikat a fogságból kiszabadítsák. A boeot városok szerencséje fölkelésre ösztönözte Euboea lakóit is, kik közöl a lökédvelő nemesség a boeotiai csatatéren is harczolt az athéniek ellen. Pericles sereggel indult a szigetre; de alig hogy oda érkezett, midőn arról értesült, hogy a peloponnesusi szövetség hadserege Attica területének határán áll. Nagy rémület uralkodott egész Atticában, midőn a hírnök tudtul adá az archonok parancsát, hogy minden polgár három napi élelemmel magát ellátva, rögtön fegyveresen a táborba induljon. Pericles azonnal visszatért Euboeából, de már akkor az ellenség Eleusis vidékét pusztította. Athén Themistocles óta minden igyekezetét tengeri hadseregének gyarapítására fordította, s így Pericles oly túlnyomó haderővel állt szemben, melylyel a csekélyebb számú athéni sereg nem mérkőzhetett. De visszavonulnia sem volt szabad, mert akkor Atticát pusztulásnak tette volna ki. A spartai vezérek kapzsisága kimentette a zavarból. Pericles Plistonax spartai királyt és a vele lévő ephort húsz talentummai

vesztegette meg, mire ezek visszavonták a sereget. Nemsokára ezután Sparta és Athén közt 30 évi fegyverszünet kötöttetett. A spartaiak elvonulása után Pericles újra Euboea szigetre tört s annak városait egymásután meghódította. Mily bizalommal volt iránta az athéni nép, onnan is kilátszik, hogy midőn a hadjárat költségeiről beszámolt, egy tétel következő czím alatt fordult elő: nélkülözhetlen kiadásra 20 talentum, senkinek sem jutott eszébe észrevételt tenni és mindenki helyeselte a titkos kiadást. Spartában ugyan mind a két ember ellen pör indíttatott, Plistonax király pénzbírságra ítéltetett, a menekült ephor, Cleandridas, távollétében halálra ítéltetett. Mondják, hogy Pericles hasonló eszközökkel hozta létre a fegyverszünetet is, és sokáig megakadályozta a peloponnesusi szövetség fellépését hazája ellen. Pericles egyik főérdeme hazája míveltségének és külfényének megalapítása. Nem hiúság, hanem a legnemesebb becsvágy ösztönte őt, és a művészet iránti szeretet, midőn azon nagyszerű alkotásokat teremtette, melyek nevét hazájának dicsőségével örökké feledhetetlenné tették. De akár a véletlen játéka, akár az uralkodó szellemi szabadság, mely oly alkalmas a nagyratűrő szellemek fejlesztésére, eszközölte, hogy az ő korába esik több oly nagy férfiú élete és virágzása, kik a bölcsészet, drámairodalom és művészet terén magoknak az utókor előtt örök nevet biztosítottak. E szellemi forrongás, mely Athénben volt ezen időben, Görögország minden részeiből oda csödité a nagy szellemeket, mint a szellemi mozgalom fővárosába. A legkitünőbb volt kétségkívül Anaxagoras. Jóniában Clasomenae városában született az 5-ik század elején és már 456-ban Athénben telepedett le. A jóni iskola a bölcsészetet a természettanra alapította és a dolgok eredetét különféle physikai törvények szerint iparkodott megmagyarázni. Anaxagoras volt az első ezen iskola bölcsészei közt, ki az épület tetejére helyezte az értelmet (*νοῦς*) mint alkotóját és rendezőjét a világegyetemnek, melytől a világegyetem keringése származik. Athénben nemsokára számos hallgatóra talált, kik közül többen később híres emberekké lettek, mint Pericles, Socrates és Euripides. De Anaxagoras példáját még más bölcsészek is követték, mint Parmenides és Zeno, azon időben az *eleai* bölcsészeti iskola fő szellemei. Anaxagoras Pericles tanítója és később barátja lön; Protagoras, egy másik jeles bölcsész, fiának nevelője, kire különösen idősb fiát Xantippust bizta, ki laza erkölcei miatt sok gondot okozott atyjának, remélvén, hogy a bölcs tanításai által még sikerülni fog őt a jó útra téríteni; másik fia Paralus korán elhunyván, nem lehet tudni, mi vált volna belőle. Pericles mind e kitünő férfiakat gyakran összegyűjtötte házában, beszélgetéseik pihenést eszközöltek neki az állam gondjaitól.

Herodot virágzási ideje is Pericles korába esik. Hihetőleg még Athénben kezdette meg nagyszerű művének írását, melyet azután Italiában Thurii városában fejezett be. A mai kor sajtóját az ó-korban különféle eszközök-

A MŰVÉSZET VIRÁGZÁSA PERICLES IDEJÉBEN.

kel pótolták az írók. Kisebb vagy nagyobb körben felolvasták munkájokat, vagy ha az nagyobb volt, akkor egyes részleteit. Ha a hallgatóknak megtetszett, a művet lemásoltatták és úgy lett az nagyobb körben ismertes. Herodot Olympiában is felolvasta történelmének egyes részleteit, és hihetőleg Athénben is ugyanazt tevő, s itt történhetett azon érzékeny jelenet, hogy a 12 éves Thucydides könyekre fakadva hallgatá a nagy mester szavait, mi magának Herodotnak is annyira megtetszett, hogy a gyermeknek jövődi nagyságát megjósolta. A kifejezés szépsége, az egészek harmonikus öszhangja, Herodot jóniai nyelvjárásának sajátos és természetes bája, valamint a műnek egyéb előnyei az athénieket annyira elragadták, hogy Anytus indítványára Herodotnak az állam kincstárából 10 talentumot utalványoztak.

Azon jeles férfiak koszorújához, kik Pericles társaságában éltek, sorozható még Hippocrates is, a gyógyászati tudomány megalapítója. Az ókori népek közül csak az egyiptomiakról tudjuk, hogy nálok az orvosi tudomány nagy fejlődésnek indult. Míveletlen vagy félművelt népeknél a betegségek gyógyítói rendszeren a kuruzslók, varázslók és boszorkányok, mint sajnosan köznépünknel maig is tapasztalhatjuk. Az orvoslás a görögnel is szabad mesterség volt, férfi vagy nő egyaránt űzhette, csak hogy nem volt szabad kártékony következményeinek lenni, vagy az orvoslás mesterségével visszaélni. Hippocrates tudománya sem volt tévedések nélkül; de ő a gyógyászatnak legalább tudományos alapot adott. Elvei is igen szépek „inkább kell — ugymond — hálátlanságra számítani, mint önzőnek mutatkozni”. Követőinek meghagyta, hogy a szegényeket ingyen gyógyítsák, mivel — ugymond — az emberiség szeretete és a tudomány iránti szeretet elválaszthatlanok. A drámairodalom három jeles képviselője élt Pericles korában. Az öreg Aeschylus, ki midőn 468-ban Kr. e. Sophocles által a versenyben legyőzetett, azzal boszulta meg magát, hogy a „Segélykérők”-ben oly hatalmas trilogiát adott, mely ellenségeit egészen elnémította. Ugyanazon időben Sophocles is színpadra hozta örökbecsű műveit. Évről évre követték egymást tragoediái, melyeknek számát 123-ra teszik. Antigonét, mely a harminczkettedik színművei közt, 440-ben adták elő első ízben. Művei a versenyen huszonnégyszer lőnek a bírák által pályadíjjal kiténtetve. Sophocles Colonosban 495-ben született, tizenöt évvel a salamiszi csata előtt, s az ünnepélyen, mely a diadalt követte, az ifjak karában énekelt. Később jeles hadvezér is lőn, Samosnál Pericles egyik vezértársa volt. Utolsó tragoediáját: „Oedipus Colonosban” 89 éves korában írta, és Colonosban saját phratriája tagjainak felolvasta.

Euripides, Sophocles fiatalabb kortársa, 455-ben lépett fel első tragoediájával. Ezen időtől fogva a peloponnesusi háború végeig 75 drámát írt és adott elő. 480-ban született és eleinte festészettel, azután szónoklattannal és

bölcsészettel foglalkozott. Drámáiban nincs meg azon fenség és magasztosság, mely Sophocles tragoediáit jellemzi; de a forma tökéletesebb, mint nagy versenytársánál. Archelaus, macedoni király udvarában halt el; mint mondják ebek szakgatták össze. Közgyász volt Athénben, midőn halálának híre megérkezett, és Sophocles, ki éppen utolsó tragoediáját adatta elő, valamint a kar tagjai is, a szokás ellenére, koszorúk nélkül jelentek meg.

De ezzel még nincs kimerítve azon jeles férfiak hosszú sorozata, kik Pericles korát díszítették, s a kik rendes társaságát képezték. Ide tartozik még Aristophanes a vígjáték író is, kinek élete azonban már Pericles végső éveire esik. Első darabja csak három évvel adatott utóbb, mint Pericles meghalt. Maró gúnyja nem támadhatta meg Periclest, de voltak előzői, kik ezt megtették. Cratinus őt az olympiainak nevezte, az istenek atyjának, a zsarnokok legnagyobbikának, a kor és rablás legidősb fiának. Mások barátjait Pisistratidáknak nevezték. Aspasiát, nejét, az új Omphalének, Deanirá-nak vagy Junónak nevezték. Pericles azonban nem hagyta magát a zajongók által kitűzött terveitől eltéríteni.

Hogy Athén méltó legyen azon uralomra, melyet Pericles hazájának szerzett, elhatározá az építészet és szobrászat oly dicső műveivel díszíteni, melyek Athénnek örök dicsőséget szerezzenek. E célra a szövetségesek pénztárát használta fel, mert — ugymond — a mely perczben Athén teljesíti szövetségesei iránti kötelességét, és őket megoltalmazza, nincs senkinek joga számot kérni a befizetett összegekről. Ez ugyan kevésbé szigorú erkölczstan volt, de mind az államnak, mind a munkás néposztálynak igen nagy hasznót hozott. Nagy csapat munkás s a legkülönbözőbb iparosok alkalmazást találtak Pericles óriási műhelyében, miután a közgyűlés őt bízta meg ezen építkezések vezetésével. Phidias a jeles szobrász és építész, készítette s részben intézte a munkálatokat. Első műve volt Pallas Athene óriási szobra, parosi márványból, aranyból és elefánt csontból összeállítva. A szobor oly magas volt, hogy az istennő sisakjának taréja már a Simium hegyfoktól látható, bár előtte az istennő temploma — Parthenon — volt. Phidias alkotta az olympiai Jupiter szobrát is (121. l.) melynek fensége és magasztossága annyira meglepte a szobor nézőit, hogy egy kitűnő férfiú megkérdezte Phidiástól, hol vette ezen isteni fenség eszméjét? Homerosban, felelé, és e három verset mondá el:

„Igy szólott Zeus és szögbarna szemöldivel intett
Ambroziás haja felborzadt a boldog uristen
Mennyei főjének, mire megrendüle Olympus.“

Phidias építé a Parthenont, tanítványai közül a mileti Hippodamus bevégezte Piraeus építését; egy másik a két hosszú fal közé egy harmadikat húzott, hogy ostrom idején annál biztosabb legyen a lakosság helyzete. Az Odeon az alsó városban épült Xerxes sátorának mintájára zeneversenyek számára. Pericles az Erechtheiont is újra építteté jón oszlopokkal, míg a Parthenon az egyszerűbb de méltóságteljesebb dór oszlopsorokkal véttetett körül. Nesicles építé a világhírű propyleákat vagyis a várba felvezető oszlopos előcsarnokot, és a széles márványlépcsőzetet. Maga ezen építmény több mint 2000 talentumába került az államnak, a mennyit tett annak egy évi jövedelme. Hat századdal később Plutarch még épen látta e műveket, s azt mondja rólok: „E művek fentartották teljes épségöket és üdeségöket, melyet az idő nem volt képes tőlök elrabolni, még mindig az ifjúság fényében ragyognak, mintha annak szelleme éltetné és halhatatlan lélekkel bírnának.” Azon domborművek (fries), melyek a Parthenon homlokzatát és oldalfalait díszítették, jelenleg az angol nemzeti muzeum egyik fő kincsét képezik.

Nem a századok, nem a barbárok okozták e remekművek romlását; a Parthenon 1687-ben épen és sértetlenül állt. Ez időben Morosini, a velencei tengernagy, bombázta a fellegvárat, s egy szerencsétlen golyó felgyújtotta azon puskaporos hordót, mely a Parthenonban volt elrejtve. Azután leakarta szedni a homlokzatot és összetörni. Majd századunk elején jöttek az angolok (Lord Elgin) és a török kormánytól megvették a Parthenon és egyéb középületek domborműveit, úgy hogy Phidias művészetét most már csak Londonban csodálhatjuk. Míg Pericles a közügy érdekében ennyire fáradozott, otthon családi életében nem találta meg azon megnyugvást és vigasztalást, a melyre kétszeresen szüksége van a nyilvánosan működő államférfiúnak. Ő első ízben egyik rokonát, az említett gazdag Callias fiának, Hipponichosnak özvegyét vette nőül. Neje korábbi háztartásában fényűzéshez volt szoktatva, s most sem tudott a megváltozott viszonyokhoz hozzá szokni. Pericles, ki a közügyeket a legnagyobb egyeneslelkűséggel vezette, és kezeit semminemű igaztalan nyereménnyel be nem szennyezte, házában is igen takarékos életmódot követett. Minden évben az összes termést készpénzen eladta és kis mennyiségben naponként a piacon megvételte azt, a mire a háztartásnak szüksége volt, mely alkalommal a házfelügyelőnek minden legkisebb pazarlást kerülni kellett. Neje és fiai panaszkodtak e szűkmarkúság ellen, mivel házukban legkisebb nyomát sem lehetett látni azon bőségnek, mely rendesen nagyobb vagyonnal jár. Ehez még több más ok is járulhatott, a házastársak közt mély gyűlölet támadt, s daczára annak, hogy két fiok volt, elváltak egymástól. Pericles most Aspasiát vette el nőül.

Egyike a történelem legnagyobb tévedéseinek, midőn Plutarch és Athenaeus után Görögország e fenkölt szellemű nője Laïs és Phryne osztá-

lyába soroztatik, tehát oly nők közé, kikről tisztességes társaságban beszélni sem lehet. Az is csalódás azt hinni, mintha az ily fajta nők tiszteletben részesültek volna, mint a családanyák. Aspasiának semmi legkisebb köze sincs e nőkkel, melyek épen oly megvetésben részesültek régenten, mint korunkban is.

Aspasia Miletusban született Jóniában, hol a tudomány, művészet és bölcsészet a fényűzéssel együtt magas fokra emelkedtek. Atyja, talán maga is bölcsész, leányának oly nevelést adatott, mely egy nőre nézve rendkívülinek tartatott. A jóniai nők neveltetése szabadelvűbb alapon nyugodott, mint az athénieké, kik tulajdonképen nagyon csekély nevelést kaptak, és ez okból magasabb műveltségű férjeik szellemi igényeinek nem feleltek meg. Ennek természetes következménye volt, hogy a férjek a házon kívül kerestek szórakozást, másutt akarván kárpótolni magokat a házi unalomért. Aspasia nem az egyedüli magasabb műveltségű nő volt Jóniában. Midőn Athénbe jött, s ott házat nyitott, rövid idő alatt termeit Athén első rangú szellemei látogatták. A kiket fentebb említettünk, mind megfordultak házánál, sőt még Socrates is eljött, ki Plato szerint gyakrabban magasztalta Aspasiát. Hogy mily tisztelettel voltak mind e jeles férfiak Aspasia iránt, kitetszik többek közt abból is, hogy Xenophon, a jeles hadvezér és államférfiú, bölcsész és történetíró, műveiben kétszer is említi Aspasiát, kit oly nőnek tart, hogy mintául szolgálhatna az athéni nőknek; sőt tiszteletének még nagyobb jelét adta az által, hogy ifjú nejét elvitte Aspasia házához, azt tartván, hogy egy fiatal nőre nézve Aspasia társasága csakis üdvös hatással lehet.

De a férfiak is tanulhattak Aspasia körében. Midőn Athénbe jött, a szónoklati mesterség itt még bölcsőjében volt. Mindenki azt mondá és úgy beszélt, a mint a pillanat sugallata hozta magával, a nélkül, hogy valamely szabályhoz tartotta volna magát. A Pericles korabeli szónok s maga Pericles is szégyelte volna, ha írott beszéd marad utána, nehogy sophistának vagy logographnak tartassék. Midőn Aspasia Athénbe jött, az ő szavai után indulva kezdték észre venni a jeles férfiak, hogy bizonyosan jó az, ha a természeti tehetséghez művészet járul. Nemsokára mindazok hozzá jöttek és őt körülvették, kik szónoki hírré akartak vergődni. Plato mondja róla, hogy igen sok jeles szónok képződött iskolájában s azok közt kivált egy, kihez a görögök közül senki sem hasonlítható: „Pericles, Xantippus fia“. Plato

ASPASIA.

még tovább megy és azt állítja, hogy Aspasia készítette Pericles beszédeit, annyi legalább föltehető, hogy Pericles mielőtt valamely ügyben beszédet tartott volna, Aspasiától kért tanácsot. A mondottakból kilátszik, hogy Aspasia tulajdonképen nő léteire jeles szónoklati iskolát nyitott Athénben.

Ifjú és szép lévén, mind testi mind szellemi bájjakkal megáldva, nem csoda ha Pericles megszerette őt. Midőn nőül vette, okvetlenül meg kellett gondolnia, hogy ő mint Athén intéző államférfia idegen nőt vesz feleségül, a mi csakis úgy történhetett meg, hogy mind ő maga, mind az athéni nép meg volt győződve Aspasia tiszta és feddhetlen jelleméről. Mert ha úgy nem lett volna a dolog, Pericles, ki már akkor polgártársai bizalmát korlátlanul bírta, épen azon bizalmat és tiszteletet kockáztatta volna, melyre okvetlenül szüksége volt, hogy a polgárság felett befolyását megtartsa. De azt is fel lehet hozni Pericles tiszteletének jeléül neje iránt, hogy soha sem ment ki házából, nem tért oda vissza a nélkül, hogy nejét meg nem csókolta volna. E tiszteletét neje iránt egész haláláig megtartotta. Hogy a comoedia írói oly epésen írnak Aspasiáról, leginkább annak tulajdonítandó, mivel tudták, mily nagy befolyással bir Aspasia férjére.

Minél inkább növekedett Pericles hatalma és befolyása, annál inkább szaporodtak ellenségei. De mivel neki nem árhattak, barátjait támadták meg. Alőször is Anaxagoras bölcész ellen indítottak pert és istentelenséggel vádolták azon férfiút, ki tanaiban az isteni értelmet legelőször különböztette meg az anyagtól. Nem csoda oly tömegnél, mely az ő babonás és könnyen hívő tudatlanságában gyermekes szertartások által isteneit rábírhadni véli, hogy a betegségben gyógyulást, szerencsétlenségben segílyt nyújtsanak neki. Különösen azon bölcészekre haragudott a tömeg, kik a természettel és a dolgok eredetével bibelődnek. Vallástalanságnak nevezte, ha valaki azt akarta tudni, mit az istenek nem akartak az emberek szemei előtt fölfedezni. Az egész rendszer istentelen volt, a melyben a nap nem Phoebus Apollo, a hold nem Artemis, a föld nem Demeter, a vihar Poseidon nélkül képződik, a szőlő Dionysos nélkül érik meg. Valóban, kik ezt nem hitték, a nép szemében istentelenek voltak. Anaxagoras ugyan a vallást az egyistenhitére akarta visszavezetni, de azért mégis istentelen, atheista volt. Anaxagoras perének lefolyásáról nem sokat tudunk, csak az bizonyos, hogy Pericles maga védte barátját, de eredmény nélkül. Anaxagoras száműzetett, legalább azzal került el a halált, hogy visszavonult Lampacus városába.

A második vádat Phidias ellen emelték, 7 évvel a peloponnesusi háború kezdete előtt. Saját tanítványa, *Miron*, ellenségei által megvesztegetve, emelte ellene a vádat, őt lopásról és istentelenségről vádolván. A lopás abban állt volna, mivel a Pallas Athene óriás szobrára adott 40 arany talentumból és az elefántcsontból nagyobb mennyiséget elsajátított. Az isten-

telenség abban nyilatkozik, hogy az istennő paizsán az amazonok elleni csatában a többi harczolók közt magát és Periclest ábrázolta. Phidias nem tudatlanságból vétkezett, mivel a két arczot harczolók karjai által elfedette, hogy ismeretlenné tegye, mi azonban nem sikerült, mert a hasonlatosság az első pillanatra szembetűnik. Pericles Phidias barátját is egész erélylyel védte s a tolvajság bűnétől föl is mentetett, mivel az aranyat leszedvén a szoborról, tetteleg kimutatta, hogy a 40 arany talentum meg van. A másik vád alól Phidiasnak nem sikerült magát tisztázni és száműzetett Athénből. Balsorsát azonban úgy sem kerülhette el, azon remekműve, mely a világ csodái közé számíttatott, az olympiai Zeus szobra romlását okozta. Hasonló váddal támadtatván meg az elisiek által, halálra ítéltetett és kivégeztetett. Így esett áldozatul e nagy művész nem annyira saját hibái, vagy a nép haragja miatt, mint inkább azért, mivel irigykedő versenytársai nagyságát el nem érhették.

Legfájdalmasabban esett Periclesnek a vád, melyet ellenségei neje, Aspasia, ellen emeltek. Istentelenség volt a fő vádpont; Aspasia tanításai által tévútra vezeti az ifjúságot, midőn a görög vallás isteneit s magát az államvallást is megvetendőnek állítja. A szellemdús nő maga védelmezte ügyét, mellette állt férje, ki könybe lábadt szemekkel szónokolt neje ártatlansága mellett. Sajnos, nem bírjuk e beszédek, melyek felvilágosítának bennünket a kérdésről, és a beszédek értékét is megbecsülhetnők. A bírák szelidebben voltak hangolva és Aspasiát fölmentették.

A peloponnesusi háború okai és előzményei.

E háború okai, melybe idővel, Görögország minden államai besodortattak, tulajdonképen egy másodrendű gyarmatban keresendők. E város Epidamnus az Adriai-tenger partján Illyria déli csúcsán. Epidamnus Corcyra gyarmata volt, mely ismét, mint említettük, Corinthusból kapta lakosságát. E gyarmat-várost ugyanazon bajok sanyargatták, melyek Görögország más államait. Örökös küzdelem volt itt is az aristocratia és a demokratikus párt közt. Az utóbbi, hogy a hatalmat kezébe ragadja, fegyvert fogott és az előkelőket a városból kiűzte. Az aristocraták egy barbár illyr törzshöz, a taulantiakhoz, fordultak segélyért, és ezek szövetségében oly sok kárt okoztak szülővárosuknak, hogy a polgárok előbb Corcyra szigetéhez fordultak segélyért, mely Epidamnus anyavárosa volt. Mintán azonban Corcyra megtagadta a segélyt, követséget küldöttek Corinthba, mely ismét Corcyra anyavárosa volt. Corinth megszánta az epidamnusiak szenvedéseit és városukba némi őrséget rendelt. Corcyra megtiltotta az őrségnek a városba vonulni, s miután ez nem engedelmeskedett, 40 hadihajóval, melyeken az elűzött aristocraták is voltak, támadást intézett Epidamnus ellen. De ez sikertelen lévén,

azon ajánlatot tévé Corinthnak, hogy választott bíróság elé vigyék a dolgot. Corinth visszavetette az indítványt, felszólítást intézett mindazokhoz, kik Epidamnusban akarnának letelepedni, s a mellett 70 hadihajóján 2500 hoplitát küldött az epidamnusiak védelmére. De e hajóraj szerencsétlenül járt, Actium mellett találkozván a corcyrai hajóhaddal, teljesen megsemmisített. Ugyanaz nap Epidamnus is kénytelen volt magát megadni, az arisztokraták visszatértek s véres boszút állottak ellenfeleiken. Corinth mélyen sértve a szenvedett kudarcz által, két évig készült, hogy a corcyraiakon boszút álljon. Corcyra élt a gyanuperral és segély után nézett. A peloponnesusi szövetséget kérje fel segélyadásra? ennek nem volna eredménye, mert Sparta után a szövetség leghatalmasabb tagja Corinth városa. Kénytelen volt tehát Athénhez fordulni. De követei már itt találták Corinth követségét is. Mind a két követség a közgyűlés elé bocsáttatott, és a nép előtt vitatta mindegyik fél a segítségre való igényeit, előadván egyszersmind azon előnyöket, melyek abból Athénre háromolhatnak.

Az athéni nép két napig tanácskozott a kérdés felett; az első nap kedvező volt a corinthiaknak, másodnap Corcyra győzött. Átlátta a nép, hogy e viszonyokból előbb-utóbb Spartával a háború fog kifejlődni, és az athénieknek akkor nagy segítségükre leend Corcyra tekintélyes hajóhada. Azután Corcyra sziget szövetségében kereskedelmi forgalmoknál kecsegtető kilátás nyílt Italia és Sicilia partjain, melyek a Jóni szoroson túl oly közel estek Corcyrához. Megkötötték tehát a szövetséget Corcyrával, s 10 hajó indult ki a Pyraeusból a Jóni-tengerbe, azon utasítással, hogy csak akkor támadjanak, ha maga Corcyra szigete lesz az ellenség által veszélyeztetve.

Corinth és Corcyra hajóhada nem messze az utóbbi szigettől ütköztek meg. A corinthiaknak 150, Corcyrának 110 hadihajója volt. Egyike volt a legvéresebb tengeri csatáknak, melyet a görögök egymás ellen küzdöttek. Corcyra 60 hadihajót veszített, s hogy a többi sértetlenül visszavonulhasson a szigetre, ezt a tíz athéni hajó eszközölte, mely visszavonulásukat fedezte. A csata másnap újra kezdődött volna, sőt a harcziadó is megszólalt, midőn újabban 20 athéni hadihajó jelent meg a láthatáron az első tíznek segítségére. A corinthiak nem támadtak többé, hanem visszavonultak és hadifoglyaik közül a szegényebbeket eladták, csakis a gazdagabbakat tartották vissza gazdag váltságdíj reményében. De mielőtt elmentek volna, megkérdezték az athénieket, mit keresnek itt? Mi szövetségeseinket oltalmazzuk s nektek alá és fel szabad az út, csak Corcyra szigetét ne háborgassátok. E kérdés tehát legalább ekkoráig nem adott közvetlen okot a háborúra.

A Chalcidice félszigeten Athénnek is érdekei voltak, melyeket őriznie kellett. Amphibolis város Athén gyarmata volt és a félsziget 32 városa

felett nagy befolyást gyakorolt. A hármias félsziget másik nevezetes városa volt Potidaea, Corinth gyarmata. Ennek helyzete nehéz volt. Corinth évenként küldött oda tisztviselőket, kik nevében igazgassák, másrészt Perdiccas, Macedon királya, szintén jogot tartott e város feletti rendelkezéshez, mivel állítólag országa területén feküdt. De Potidaea még ezenkívül Athén szövetségéhez is tartozott, s eddig pontosan teljesíté köteleességét. Minthogy nemcsak Corinth városa, hanem Perdiccas is surlódásban élt az athéni köztársasággal, ez utóbbi parancsot küldött Potidaeába, hogy ezután minden összeköttetést szakítsanak meg Corinth városával, adjanak tüzokat, s külső várfalaikat rombolják le. Potidaea polgárai rögtön követséget küldöttek Spartába, s az ephorok által a segélyről biztosítottván, megtagadták az engedelmességet. Erre mind Athén, mind Corinth tetemes számú sereget küldöttek a Chalcidice félszigetre. Potidaea a corinthiszokhoz csatolta saját hadiilletékét; de ez a szövetségeseeknek nem használt, a csatában megverettek, Aristeus, a corinthiszok vezére alig bírta seregét a város falai megett biztonságba helyezni. Az athéniak újabb segítséget nyervén, vezérük Phormion Potidaeát körülfalta, körfalat húzatott a város körül s annak rendszeres ostromát megkezdette. Még egy harmadik előzménye volt a peloponnesusi háborúnak. A megarabeliek két kedvencz rabnőt szöktettek el Athénből; és mivel az athéniak követelésére vissza nem adták, az athéniak minden megarabelinek megtiltották akár a város közterén, akár valamely kikötőjében való megjelenést. Minthogy a megaraiak a szövetségeselek kikötőjéből is ki voltak zárva, Sparta panaszt emelt Athénben ily eljárás ellen, mely dór népet Görögország városainak feléből kizár. De Pericles még más bűnüket is felhozta, miszerint a megarabeliek Eleusisban Demeter istennő szentelt földjeit vették művelés alá, mi mindenkor szentségtörésnek tekintetett. Pericles tudván, hogy mind Megara, mind Corinth háborúra ösztönzik a peloponnesusi szövetséget, hírnököt küldött Spartába igen mérsékelt föltételekkel, de mivel a hírnök az úton megöletett, mindenki a megarabelieket vádolta e szentségtörő orgyilkossággal. Athén ünnepélyes temetést rendelt a szerencsétlenül járt hírnök számára; de egyszersmind halálbüntetést szabott minden megarabelire, ki Attica területén találtatik.

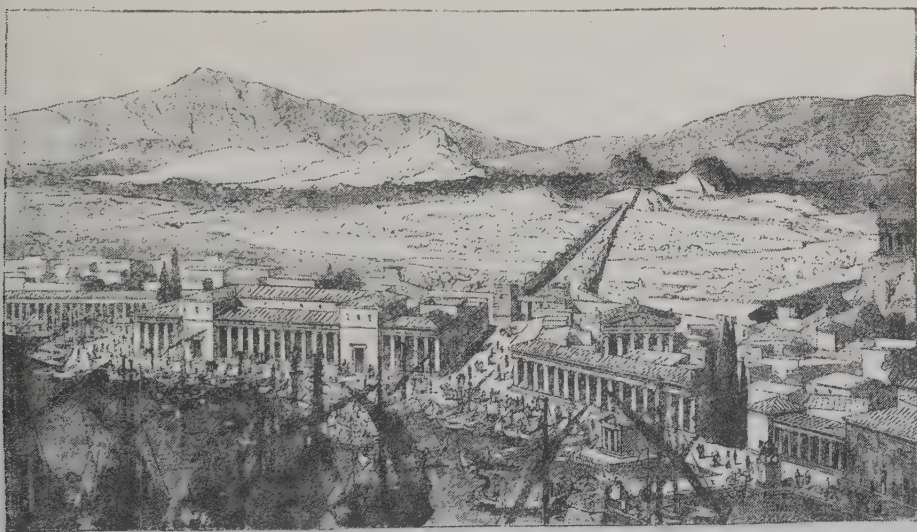
A peloponnesusi szövetség végre annyi oldalról ostromoltatván, engedett és Athén ellen a háborút elhatározta. Mielőtt azonban azt megindították volna, a kiegyezkedés békés utait is meg kellett kísérteni. A spartaiak nem nyugodtak mindjárt meg a szövetségi határozatban, és miután a véletlenül, más ügyben ott levő athéni követeket is kihallgatták, egymás közt tanácskozást tartottak. Archidamus király szükségesnek látta, hogy Sparta mindent megkísértsen a béke fentartására, inkább egyezkedés által iparkodjék a szövetségeselek igényeinek elismerését Athéntől kivívni. De Stenelaïdas ephor magával ragadta a közgyűlést, mely csakugyan elhatározta a hábo-

rút, ha Athén novemberig nem ad elégtételt a szövetségeseknek. A delphii jósdát is megkérdezték, s a dór isten, Apollo, kedvező választ adott a spartaiaknak.

Még néhány üres tárgyalás előzte meg a háború kitörését. Úgy látszik, mintha Görögország népei ösztönszerűleg érezték volna, hogy a mit külhatalom nem bírt eszközölni, a haza romlását viszályaik által önmagok fogják okozni. Először az Alcmaeonida nemzetség száműzetését követelték a spartaiak. E nemzetség tagja volt Pericles is, kitől ily módon könnyen megszabadultak volna ellenségei. Továbbá azt is követelték még a spartaiak, hogy Aegina szigete és a többi szövetségesek mind szabadságukat visszanyerjék, a Megara elleni rendszabály pedig azonnal szüntettessék meg. Athén nem maradt a felelettel adós: „Tisztázzátok magatokat, spartaiak, a heloták lemészárlása miatt, kiket Poseidon isten templomának küszöbén gyilkoltatok le“. Még nem szakadt meg a béke-alkudozások fonala. A spartaiak a második követséget is elküldték Athénbe, a fentebbi három pont teljesítését követelvén. Leginkább az utolsó pontban foglaltatott a háború vagy béke kérdése; ha az athéniek visszavonják a Megara iránti rendeletet, a háborút el lehetett volna kerülni. E nyilatkozat Athént nagy izgalomba ejtette. A népgyűlésen egy rész a háborút akarta, mások inkább engedékenységet ajánlottak és a szerencsétlen rendelet eltörlését kívánták. A két párt majdnem egyenlő volt; Pericles a hadi-párthoz csatlakozván, ennek szerezte meg a túlsúlyt. Még néhány év előtt kénytelen volt a békét pénzen vásárolni meg, most azt hitte, hogy Athént oly helyzetbe tette, melyben képes lesz az ellene alakult szövetségnek nemcsak ellentállani, hanem azt le is győzheti. Készen volt a háborúra, az athéni hajók száma és a hajósok gyakorlottsága oly fölényt adtak az athéni tengerészetnek, melynek a peloponnesusi szövetség ellent nem állhatott. A mi a háború fő eszközét, a pénzt illeti, daczára Pericles pazar építkezéseinek, még mindig 6000 talentum (35.000,000 franc) volt az állam pénztárában letéve. Azon időhöz képest óriási összeg ez. Azonkívül a szövetségesek évenként 600 talentumot fizettek, magának Athénnek egy évi jövedelme mintegy 1000 talentumot tett. Végre a templomokban is temérdek kincs volt fölhalmozva, melyet végszükség esetén föl lehetett a háború céljaira használni.

A peloponnesusi szövetség hajóhaddal nem rendelkezett, legalább olyanal nem, mely csak távolról is mérkőzhetett volna az athénivel. De ha a peloponnesusi szövetséghez hozzá számítjuk Hellas azon államait, mint Boeotiát, Locrist és Dorist, melyek Spartával szövöztek, ez minden perczen 60,000 embert vethetett Attica területére. Ezen roppant haderővel szemben Athén 13–14,000 hoplitát és 1200 lovast állíthatott ki, és csakis szövetségesének összes hadilletekeivel növekedhetett szárazföldi hadserege 30,000 emberre.

Így állottak a két fél viszonyai, midőn 431-ben a háború tetteleg kezdetét vette. Pericles hadi taktikája ugyanaz volt, melyet Themistocles követett a perzsa háborúk idején: elhagyni a vidéket és az egész polgárságnak a fővárosba menekülni. De mégis nagy különbség volt a két eljárás közt: Themistocles nemcsak a vidéket, hanem a meg nem erősített fővárost is kénytelen volt az ellenségnek átengedni; Athén azóta nemcsak jól meg volt erősítve, hanem három, 40 stadiumnyi hosszú fala által hármassal kikötőjével is össze volt kapcsolva. E falak közt Attica egész népe rabszolgáival s minden ingó vagyonával könnyen elférhetett. Azon esetre, ha a peloponnesusi szövetség serege betörne Atticába, ki volt adva a rendelet Attica összes népének, hogy a főváros falai közé meneküljön.

A PIRAEUS ÉS A HOSSZÚ FALAK.

Plataea sorsa és azon kegyetlen bánásmód, melyet az ellenfelek egymás iránt követtek, vad és zordon jelleget kölcsönzött az egész háborúnak. A 431-ik év tavaszán sötét viharos éjjel 300 thebaei, hihetőleg árulás folytán, váratlanul megjelent Plataea városában. A lakosok nyugodtan aludtak, és csak a hirnök szavára ébredtek fel, ki őket felszólítja a boeoti szövetséghez csatlakozni. Eleinte bámulva vették körül a polgárok a thebaieket, kik a város főpiacán voltak fölállítva. Alkudozások indultak meg; majd később észrevették Plataea polgárai, mily csekély számmal vannak a betörők, fegyvert ragadtak tehát, az utcákat torlaszok által elzárták s végre megrohanták a thebaieket és egy szálíg lekaszabták vagy elfogták. Azon segélycsapat, mely Thebaeből a betörők segítségéül küldetett, az Asopus folyó áradása által lőn feltartóztatva. A mint e hír Atticába érkezett, az

athéniek elfogtak minden boeotot, ki náluk tartózkodott, azután őrséget és élelmi szereket küldöttek Plataeába s a polgárok aggastyánainak, a nőknek és gyermekeknek menhelyet ajánlottak Athénben. De egyúttal arra is kérték a polgárokat, hogy a foglyokról semmit se határozzanak, míg az ügyről közösen nem értekezhetnek. De e felszólítás már későn érkezett; mert a plataeaiak felbőszülve a nemzetközi jog azon sérelmén, melyet a thebaiek elkövettek, az életben maradt foglyokat, számra nézve száznyolcvanatot, mint legyilkolták.

A háború első évei, Pericles halála.

Athén nemeslelkű magaviselete Plataea irányában úgy tekintetett, mintha az ellenségeskedést tetteleg megkezdette volna. Mindamellet nem tőn egyebet, oltalma alá vett egy hű szövetségest és teljesítette azon esküt, melyet az összes görögök tettek a plataeai csata után, hogy a plataeaiakat mint szent népet minden támadás ellen meg fogják védeni. Ezen igazságot később maga Sparta is elismerte, miután harczosai még nagyobb kegyetlenséget követtek el Plataea polgárain. Athén teljesen el lévén készülve a háborúra s azt meg is kezdhette volna, de a háború megindításának gyűlöletes voltát a spartaiakra akarta hárítani.

Midőn Archidamus király fegyverre szólítja a szövetségeseket, Attica gazdag zsákmányát ígervén nekik fáradságuk jutalmául, csakhamar több mint 60,000 ember gyűlt össze vezetése alatt. Mielőtt a határt átlépte volna, még egyszer hírnököt küldött Athénbe, békefeltételekkel. Az athéniek azon férfias választ adák: Bocsássa el Sparta fegyvereseit és akkor tárgyalhatnak a békéről. A mint Pericles megtudta az ellenség közeledését, tervének kiviteléhez fogott. Farancsára az összes mezei lakosság nőkkel, gyermekekkel és ingó vagyonukkal a városba költözött; nyájaik és barmaik nagyobb részét Euboea szigetére küldötték; a kiknek a városban sem lakásaik, sem jó barátaik nem voltak, azok a köztereken, a templomok és hősök emlékei körül, végre a hosszú falak közt és a Piraeusban telepedtek le. Nem minden fájdalom nélkül hagyták el mezei lakaiakat és jól művelt telkeiket, de a haza jövője kívánta, melynek megmenntésére atyáik nemcsak telkeiket, hanem a fővárost és az Acropolist is elhagyták.

Archidamus ostrom alá vette Oenoë várát, s mivel visszaűzetett, Thria és Eleusis téreit pusztíttatá katonái által; azután Acharnes városáig nyomult előre, 1½ mfdnyire Athéntől, remélve, hogy e járás elpusztítása által, mely 3000 hoplitát szolgáltatott az athéni hadseregbe, csatára ingerli az Athén falai közé zárkózott fegyvereseiket. Csakugyan keserves dolog volt a város falairól nézni a polgároknak, mint borulnak lángba mezei lakaik.

Nagy izgalom támadt a városban, az ifjúság mindenáron harczolni akart, csoportok alakultak, melyek erőlesen követelték, hogy őket az ellenség ellen vezessék. Pericles daczára a gúnynak és zajongásnak nyugodtan maradt, eloszlatá a csoportokat, s óvakodott összehívni a közgyűlést. Mégis, hogy a szövetségeket, a mennyire lehet, a pusztításban megakadályozza, a lovasságot küldé ki kisebb-nagyobb csapatokban, hogy az ellenséget nyugtalanítsa.

Ugyanazon időben, míg a spartaiak Atticát pusztították, 100 hajó indult ki a Piraeusból, melyek Corcyra 50 hajójával egyesülve Argalis és Laconia partjait pusztították. Azután északnak evezvén a hajóraj, Elis partjain zsákmányolt, és hogy a corinthetai hajóhadat a hasonnevű öbölbe bezárja, mindazon pontokat megszállotta, melyek a bejárat felett uralkodnak, mint Solion, Lencadia szigetén s magát Cephallenia szigetét is. Egy más 30 hadihajóból álló hajóraj a locrisi kalózokat üzte el az Euboeai-szorosból és magát Locrist is megsarcolta. A másik oldalon Pericles Aeginát véglegesen elfoglalta. Hogy örökös ellenségeskedéseieért megfenyítse az engesztelhetetlen népet, elűzte területéről s telkeit athéni polgárok közt osztotta el. Ez alkalommal Aristophanes is kapott egy kis telket. Hogy Athén minden meglepetés ellen biztosítva legyen, ezer talentummal és száz gályával mindig készen kellett állania, s halálbüntetés volt arra kiszabva, ki ennek másra való fordítását indítványozná. Minthogy Potidaea még mindig védelmezte magát, Pericles jónak látta kibékülni Perdicas macedon királylyal, sőt még Sitalces thrák királylyal is szövetséget kötött.

A télen Athén nagyszerű gyászünnepelet tartott a háború első évében elesett fiai fölött. Az elesettek hamvai cyprusza-koporsókban tétettek ki nagy sátor alatt, hogy minden család elhunyt tagjának megadhassa a végtiszteletet. A három napi magán gyász után kezdődött a nyilvános gyász. A koporsók tíz szekérre tétettek, mint a mennyi volt a törzsek száma, a szekerek lassan vontatva haladtak át a városon a Ceramicusba, hol a halotti gyászszertartások tartattak. A szekerek után mentek az elesettek özvegyei és árvái; utánok nagy sokaság, polgárok és idegenek egyaránt. Már előbb a közgyűlés szónokot választott, ki a gyászbeszédet tartsa, és e szónok természetesen nem lehetett más, mint Pericles. E beszédnek terjedelmes kivonatát adja Thucydides. Ő a Samosnál elesettek fölött is tartott gyászbeszédet, most azonban kevesebbet beszélt a halottakról, mint inkább az élőknek adott tanácsot. Intette, lelkesítette polgártársait, szeressék hazájokat, tartsák tiszteletben azon intézményeket, melyek a vagyon és születés tekintetbe vétele nélkül egyedül a személyes érdemnek adják a rangot és kitüntetést. „E dicső hazáért harczolva, úgymond, estek el bajtársaink, attól félvén, hogy hazájok tőlök elraboltatik; e hazáért legyünk készen mindnyáján, a kik túléljük őket, ugyanazt szenvedni.“ Egyszóval, Pericles elmon-

dott gyászbeszéde inkább Athén szabadságának és köztársasági intézményeinek magasztalása. E nemes szavak által, melyet Thucydides idéz és melyeket hihetőleg ő maga is hallott, azon pártot akarta sujtani, mely minden áron, még a nemzeti becsület feláldozásával is békét akart. E párthoz fájdalom Aristophanes is tartozott, ki az Acharnanok című vigjátékában kedvteléssel fest egy ugynevezett *igazságos embert*, ki nyugodtan kereskedik, s élvezi az ellenséges országok termékeit, kinevetvén Lamarchust, ki a csatából sebekkel terhelve tér vissza. Az kétségtelen, hogy ez legnagyobb önzés, mely a haza ügyeivel nem gondolva, csak saját jólétét tartja szem előtt; pedig ilyen *igazságos emberek* korunkban is elegendő találatnak.

A következő 430-ik évben ismét megjelent Archidamus. Ez alkalommal a félszigetet egész a Sunium hegyfokig elpusztította, innen visszatért Marathon felé, melyet azonban Castor és Pollux emlékénel fogva, kik a hagyomány szerint itt tartózkodtak volna, megkimélt; 40 nap múlva sietve oda hagyta Atticát, egy sokkal borzasztóbb ellenségtől üldöztetve, és ez volt a dögvész. E borzasztó betegség már akkor Ethiopián, Egyiptomon és Perzsián át haladva hihetőleg valamely kereskedő hajó által a Pyraeusba hozatott, a hol legelőször tört ki. Thucydides második könyvében iszonyú részletességgel írja le a betegséget. Eleinte a köznép azt hitte, hogy a spartaiak a Pyraeusban megmérgezték a kutakat. A betegség azon ember-tömegben, mely állandó lakások nélkül többnyire a szabadban tanyázott, roppant pusztítást okozott. Az orvosok minden tudománya hiú, az istenek süketek és kérlelhetetlenek voltak. Ifjak és öregek, szegények és gazdagok, gyengék és erősek egyaránt lőnek a betegség által megtámadva. A szenvedések borzasztóak voltak: egy belső tűz emészté a beteg tagjait, melytől szabadulandó, a kutakba vagy folyókba veté magát. Ritkán élte túl a beteg a hetedik vagy kilencededik napot. Midőn a baj legmagasabb fejlődését érte el, megszűnt minden tisztelet az isteni és emberi törvények iránt, az erkölcsiség elvesztette becsét e borzasztó halállal szemben, s miután az erény senkit sem mentett meg, minek tűrni azon nélkülözéseket, melyeket parancsol; így gondolkodott legtöbb ember Athénben. Pericles nagy lelke még ekkor sem csüggedett. Hajóhadat vezetett Epidaurus ellen, elpusztítá Argolis vidékét, elfoglalta Prasiae városát Laconiában, de a seregében kitört dögvész visszatérésre bírta.

Periclesre most szomorú napok következtek. A rövidlátó köznép őt tekinté minden szerencsétlenség okozójának. Ezen elégtelenség nevelték azon ultrademokratikus pártot, melynek Cleon volt vezére. Ezen időben, s ezt épen a democratia hozta magával, a népből magából is támadtak szónokok, kik a nép vezetését kezökbe vették. Ilyenek voltak Cleon a börgyáros, Lysicles a juhkereskedő, Hyperbolos a lámpa-készítő. Ezek között legkitünőbb volt Cleon, kinek a véletlen nagy befolyást adott hazája sorsára.

Jellemét kortársai Thucydides és Aristophanes nagyon kedvezőtlen színben adják. Később megítélhetjük őt tetteiből, most csak fellépésének jellemzésére akarunk egy-két vonást előadni. Pericles s a korábbi szónokok mindig tiszteletteljesen ünnepi öltönyben, myrtus-koszorúval fejükön jelentek meg a felséges nép előtt; Pericles mindig kérte az isteneket, ne engedjék meg, hogy a beszéd hevében valamely illetlen szót száján kiszalaszson. Cleon piszkosan, szurtosan ment fel a szószerkekre, meztelen karokkal és lábszárakkal és a szószerk egyik oldaláról a másikra vetvén magát, kezeivel rendesen a levegőben hadonázott. Kifejezéseit sem válogatta meg, durva, nyers szavai arra voltak czélozva, hogy kacaját és röhögést keltsenek a hallgatóság míveletlen részében.

Cleon Periclesnek határozott ellensége volt, mint rendesen a durvaság a míveltségnek és a tudatlanság a tudománynak. Cleon is azon fegyvereket használta, melyekkel Pericles hatalmát megalapította. Törvényszéki bírának napi zsoldját két obolusról háromra emelte, miután a szövetségesek pörei nagyon szaporították a törvényszékek teendőit, ez érzékeny teher volt az államra nézve.

Pericles ellenségei napról napra szaporodtak, és Cleon elérkezettnek látta az időt, hogy a nagy férfiú ellen az utolsó csapást mérje. E czélból a dicasteriák előtt pert indított Pericles ellen. A vád sikkasztásról, az államvagyon veszélyeztetéséről és ajándékok elfogadásáról szólt. Pericles, hogy magát szabadabban védelmezhesse, már előbb Hagnonnak adta át a hajóhad vezérletét. E pör lefolyása titokszerű ugyan, mert sem a vádlók neveit, sem a bíróság megnevezését nem találjuk pontosan a kútfőkben kijelölve. Annyi bizonyos, hogy Pericles elítéltetett és minden tisztségeitől megfosztatott. Vajjon 15, vagy mint mások mondják, 50 talentum volt-e a bírság, fontos dolog ugyan, de nem lényeges. Ez utóbbi bírság hihetőleg teljes vagyonába került volna.

Ezzel visszalépett a magánéletbe, mely most még szomorúbb lett reá nézve, mint a nyilvános élet. A pestis saját családjából is szedte áldozatait; látta szemei előtt elhalni idősb fiát, Xantippust, ki különben kevés örömet szerzett atyjának. Ugyanazon időben elvesztette nővérét, több rokonnát és barátjait, különösen azokat, kik segítői voltak nagy tervei kivitelében. Végre ifjabbik fiát, a szép reményekre jogosító Paralost is elragadta a szörnyű betegség, ki utolsó volt törvényes gyermekei közt. Még eddig mind azon szerencsétlenség, mely reázúdult, nem bírta megtörni férfias lelkierejét; most is szilárdnak akart mutatkozni, de midőn halott fiának fejére tette a koszorút, ennyi csapás alatt összeroskadt a nagy lélek, hangos zokogásban tört ki, könyei megeredtek s jajgatva követte fiának hulláját a máglyához. Ez időtől fogva teljesen visszavonult minden közügytől s magába zárkózva élte szomorú napjait.

Hagnon, utóda a hadvezérletben meg akarta mutatni, hogy ő erélyesebben képes folytatni a háborút, mint Pericles. Tetemes hajórajt szerelt fel s 4000 hoplitát mindenféle ostromló-gépekkel vitt magával, el lévén

tökélve a három év óta sikertelenül ostromlott Potidaea városát minden áron bevenni. A város polgárai tudták, hogy kegyelmét nem remélhetnek, s azért a legnagyobb hősi kitartással védték városukat. Hagnon addig időzött Potidaea előtt, míg a dögvész seregében is kiütött és irtóztató pusztítást okozott. Több mint ezer polgár lett a halál áldozata s Hagnon végtére is kénytelen volt visszatérni Athénbe, egyedül a régi körülzáró csapatokat hagyván a város előtt.

A szerencsétlen hadvezér csak úgy került el vád alá helyezését, mivel az athéni nép nem gondolt többé a háborúra. A pestis iszonyú pusztításokat okozott a polgárok között, borzasztó jelenetek történtek. Sokan pusztta félelemből haltak meg, mások, mivel a betegeket ápolták. Legborzasztóbb volt a falusi lakosok sorsa, kik a hosszú falak közt összezsúfolva éltek; halottak és haldoklók rakásra halmozva feküdtek egymás mellett. A temetés szabályai sem tartattak meg, nem készítettek máglyát minden halott számára, hanem csoportonként hordták őket össze a közös máglyára. A számok legjobban tanúsítják az iszonyú betegség intensív hatását. 1200 lovag közül elhalt háromszáz, az összeírt 13,000 hoplita közül 4500. Még kedvezőtlenebb volt az arány a szegény polgárok, idegenek és rabszolgák közt, s ebből következtetjük, hogy Attica lakosságának több mind egy harmada a dögvész áldozata lett. A legtöbb ember elkészült a halálra, a hívők és ájtatosak imádság és áldozatok által; mások azon voltak, hogy utolsó napjaikat legkicsapongóbb gyönyörök közt töltsék. Ily viszonyok közt nem csoda, ha a nemzeti önérzet megszűnt, a harczra tüzelő szónokok elhallgattak s a büszke demokratia nagy alázattal kért békét Spartától. Sparta megtagadta a békét, remélvén, hogy a szerencsétlenség egészen hatalmába adta ellenfelét. Ez újra felkelté az athéniak önérzetét, s belátták, hogy vagy győzniök kell, vagy Athén másodrangú várossá süllyed. Minden méltatlan félelemről lemondottak, a háború lön ismét kitűzött céljok. De hol a vezér, ki képes legyen a végső csatára és győzelemre vezetni Athén polgárait? Egy gondolat szállta meg mindnyájukat s egyhangúan Periclest kiáltották ki.

A háború tehát újra kitört, s mindkét fél nagy elkeseredéssel folytatta. A szárazon a spartaiak Plataeát kezdték ostromolni, a tengeren az athéniak voltak mindenütt előnyben. De a hadiszerencse e változását Pericles, kit az athéni nép ismét visszahelyezett minden hivatalába, nem érthette meg. A ragály dühe már ekkor szűnni kezdett, az áldozatok gyérek voltak, csak hogy ezek közt Pericles is említették. A betegség nem rohanta meg őt rögtön, hanem lassan kezdette aláásni egészségét. Mivel már közeli balálát várták, barátai körülállták ágyát, megemlékeztek erényeiről, tehetségéről és számos diadalairól. Azt hitték, a haldokló nem hallja többé őket, midőn Pericles egyszerre fölemelkedik s így szól: „Ti azt magasztaljátok nálam, a mit mások is tettek, de megfélemlítettetek arról, mi legnagyobb becsét képezi életemnek: hogy miattam athéni polgár soha gyászt nem öltött.”

Az athéni polgár legnagyobb szerencsétlenségnek tartotta, ha háza kihal, mert nem lesz többé senki, a ki sírjáról gondoskodjék. Midőn a nép Periclest visszahelyezte hivatalaiba, külön határozat által Aspasiától született fiát is bevette a teljes jogú polgárok közé, s a haldokló Periclesnek legalább azon vigasztalása volt, hogy családja tovább fog élni fiában, és sírja nem marad virágkoszorúk nélkül, gondozatlanul. Thucydides, a történetíró politikai ellenfele volt, mégis a legnemesebben nyilatkozik felőle, mondván: „Nem szerezte meg a hatalmat méltatlan eszközök által, jelleme, bölcsesége és feddhetlen erkölcsisége által vezette a népet, de magát általa szerettetni nem engedte; semmit sem áldozott fel, hogy kedves legyen a nép előtt, sőt szükség esetén tudott dacolni nemtetszésével.“

Sírja a Ceramicusban volt, két polgár közt, kik a csatában bénultak el. Mondhatjuk, méltán helyezték őt is ide, mivel a legnagyobb küzdelemben folyt le Pericles egész élete is.

A peloponnesusi háború folytatása, Mitylene, Plataea és Corcyra sorsa.

Pericles halála nagy csapás volt az államra nézve. Még a csatatéren könnyebben lett volna pótolható, de a nyilvános életben nem volt férfiú és szónok, ki azon nyugtalan tömeget, mely mint állami polgárság felségi jogokat gyakorolt, bölcsen és mértékletesen vezetni tudta volna. Új fajta szónokok tűntek fel, kik közt legbefolyásosabb volt Cleon, a börgyáros. Ezek nem iparkodtak többé a népet magasabbra emelni gondolkozásmódjában és tetteiben, hanem a legaljasabb hízlegésekkel halmozták el, hogy önző céljaikat elérhessék. E demagogok behozták ama szokást s épen úgy hízelegtek a felséges népnek, mint valamely önkényes despotának emelkedni vágyó alattvalói. A haza iránti szeretetet kivétvén czégerül, mindenütt összeküvést láttak, perzsa, laconiai hajlamokat és a hízlegés mellett főmesterségek voltak ilyen és hasonló czimek alatt az elődöket hazaárulásról vádolni. A vádaskodás mondhatni kenyerök lőn a demagogoknak, annál biztosabb keresetmód, mivel egy újabb törvény a vádlót minden felelősség alól fölmentette.

A háború negyedik évében, 428-ban, Lesbos szigete lázadt fel az athéni uralom ellen. Fővárosában, Mitylenében szintén két párt volt, egy demokratikus, mely Athénnel tartott, de ez el volt nyomva és egy aristokratikus, mely arról gondolkozott, hogy Spartától fog segílyt kérni az athéni uralom megszüntetésére. Lesbos szigete, mint említettük, kivételes helyzetben volt, nem fizetett adót a közös pénztárba, csak bizonyos számú hadihajó kiállítására köteleztetett háború esetén. Spartába küldött követek dicsérik e viszonyt és csak azt mondják a felkelés okául, miszerint nincs biztosításuk, hogy Athén e viszonyokat sértetlenül fen fogja tartani. Készületek történtek a sikeres védelemre, megerősítik falaikat, szaporíták hadihajóikat; a szomszéd kis

városbelieket kényszeríték átköltözni a fővárosba. Az athéniek hírt vettek ez előkészületekről. Békés követség ment Mitylenébe, megtudni az ügy állását. de igen rossz tudósítással tért vissza. A lesbosiak magatartásából biztosan lehetett a háborút előre látni, főkép mivel a peloponnesusi szövetség is biztatta őket, mondván miszerint az athéniek, kiket háború és ragály megtizedelt, nem lesznek képesek őket újra meghódítani.

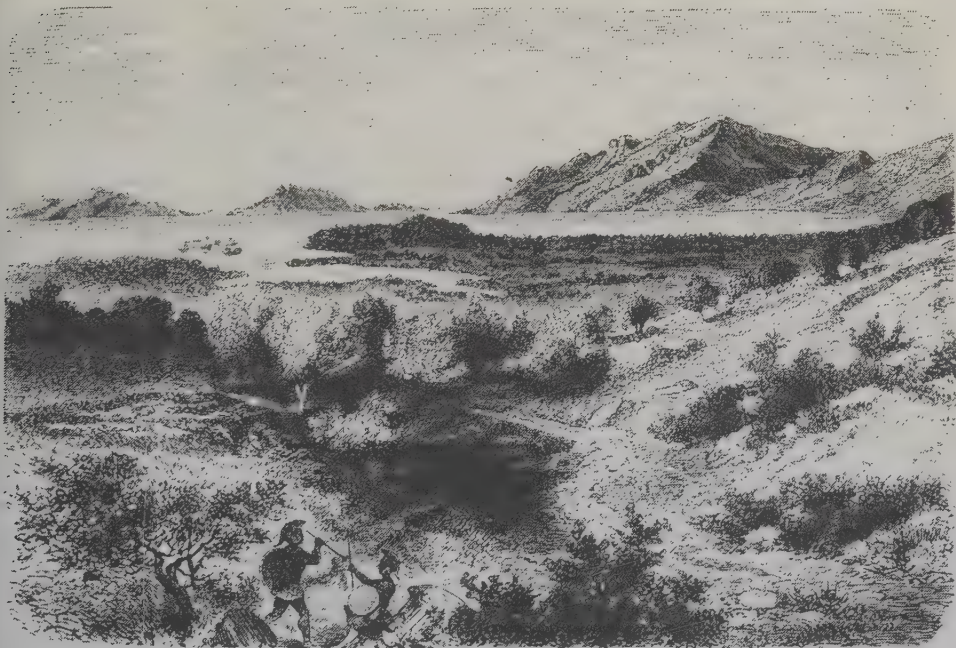
Athén azonban rögtön egy hajórajt küldött Mitylene ostromára, egy másik hajóhad Acarnania pusztítására indult. A spartaiak azt hitték védtelenül fogják találni a pyraeusi kikötőt, és meg akarták lepni a peloponnesusi szövetség hajóival. Nagyobb meglepetést okoztak nekik az athéniek, midőn szemök láttára száz hajóból álló had indult Peloponnesus partjainak feldúlására. Athén bátorsága még akkor sem csökkent, midőn a következő évben (427) már negyedízben újabb peloponnesusi hadsereg nyomult be Atticába, azért egyetlen katonát, egyetlenegy gályát sem hívtak vissza Mitylene ostromától. A spartai hadvezér Salethos volt a város védelmével megbízva, de alig osztotta ki a fegyvereket a köznép közt, ez fellázadt nagyjai ellen és kényszerítette a kormányt, hogy a várost az athéni tábornoknak, Pachesnek adja át.

Itt kezdődnek a kölcsönös kegyetlenkedések a hadviselő felek közt, A spartaiak tették a kezdetet és Athén mindazon szövetségeseit, kereskedőket, halászokat, sőt még a semlegeseket is, kiket kézre keríthettek, megölettek és holttesteiket temetetlenül hagyták. Athén nem maradt adós, és Sparta azon két követét, kit Szuszába küldtek a nagy királyhoz, az úton kézrekerítvén, minden további ítélet nélkül kivégeztette.

Athénben népgyűlés tartatott, hol azon kérdés merült fel, mi történjék Mitylene lakosságával? Cleon, Pericles méltatlan utóda a szószéken szokott hevességével azon indítványt tevő, hogy az összes Mitylene férfilakosságát ki kell végeztetni, s a közgyűlés ezen indítványt elfogadta és mindjárt másnap hajó küldetett Mitylenébe, mely a parancsot megvigye Wachosnak. Jobb érzelmű athéniek eliszonyodtak e barbár rendeleten, s a derék Niciasnak sikerült másnapra egy újabb közgyűlést összehívni, mely az előbbi napon hozott határozatot megsemmisítette. Egy második hajó küldetett rögtön Mitylenébe, de bár a legnagyobb erőfeszítéssel eveztek is a hajósok, mégis elkésett, mivel már akkor Pachos a korábban érkezett rendeletnek engedelmeskedve, az előkelő polgárok közül ezeret kivégeztetett. Mitylene falai leromboltattak, hajóit elvesztette s a szigeten 3000 athéni polgárnak telket osztottak. Mitylene szerencsés helyzeténél fogva nem sokára újra virágzásnak indult és a szigetek egyik legtekintélyesebb városává lőn.

Kevéssel utóbb Plataea városát is a végpusztulás érte. A spartaiak már két éve ostromolták e kis városkát, melynek őrsége 400 plataeai és 80 athéni polgárból állt, kik most egész népességét tették a városnak, mivel a plataeaiak már az ostrom elején családjaikat Athénbe küldötték. A spartaiak táborukat

kettős fallal vették körül, mely kettős fal a város körül folyván, az őrségnek a kitörést majdnem lehetetlenné tette. A hős védők már két év óta állották ki az ostromot, újra építék és kijavíták megrongált várfalaikat, gyakran kirohanva, lerombolták az ellenség erődítményeinek egy részét, összetörték ostromló gépeit. Daczoltak a tűzzel, melyel az ellenség városuk egy részét elhamvasztotta. Végre azonban kifogyván élelmi szereik, egyezkedésről gondolkoztak, midőn egy merész terv jutott eszükbe. Arról volt a szó: keresztül törni a spartai tábor kettős falán és az ostromlóknak egy üres várost hagyni bevételül. Megszámítván a téglákat, hasonló nagyságú

SPHACTERIA SZIGETE.

hágcsókat készítettek, hogy azok segélyével a falakat megmászhasssák. De az egész őrségnek nem volt bátorsága e merész lépésre, az öregek és gyengébbek visszamaradtak, csak a fiatalabb és erélyesebb harcosok, mintegy fele az őrségnek (220 ember) volt kész megkísérteni e vakmerő lépést. Sötét, viharos éjjel, szeles időben, midőn havas eső hullott, a bárak meztelen lábbal, hallgatagul, kellő távolságban egyik a másikatól, nehogy pajzsaik csörrenése zajt okozzon, indult meg a 220 hős. Feltámasztották hágcsóikat és felmáztak a falra. Az első csak vérttel és törrel voltak ellátva, a következők már hajítódárdákkal és egyéb fegyverekkel is. Nehány lehulló tégladarab zajt okozott s felkölté az ostromlókat, kik most mindenfelé futottak, keresve a zaj okát, s evégre fáklyákat gyújtottak. A mint ezt a városban maradtak meglátták, szintén tüzet gyújtottak, hogy rászedjék

a spartaiakat. Míg azonban ezek hasztalan keresték a betörőket, a plataeiak minden zaj nélkül levágva azokat, kik véletlenül útjukba kerültek, elérték a második falat is s azon lebecsájtkoztak a jéggel telt árokba s onnan Thebae felé vették útjokat, hogy rászedjék üldözőiket és csakugyan látták, hogy a spartaiak a Cithaeron hegységen keresik őt fáklyával. Miután 6 – 7 stadiumnyi utat tettek ez irányban, megfordultak és szerencsésen elérték Attica területét. Az őrség többi része gyöngye volt az ellentállásra, és azért megadta magát. A spartaiak kegyetlenül boszulták meg magokat az elvesztett időért, melyet az ostrommal eltöltöttek. Őt bíró küldetett Spartából, hogy a foglyok fölött ítéletet tartson. A foglyok ezen úgynevezett törvényszék előtt egyenkint jelentek meg, s a kérdés, melyet a bírák tettek, egyszerűen az volt, vajjon

A KÜZDŐK CSOPORTJA.

ezen egész háború alatt tettek-e valami szolgálatot a spartaiaknak vagy szövetségeseiknek? Erre természetesen egyik sem felelhetett igennel, sőt nem is feleltek, mivel e kérdés törvetés volt számukra. Mindnyáján leölettek tehát, számra nézve 200 plataei és 25 athéni polgár. A város egészen leromboltatott s területe Thebaenak lőn átengedve. De a legborzasztóbb események Corcyra szigetén történtek, hol a pártszenvedélyek a legmagasabb fokra emelkedtek. A gazdag corcyrabeliak a peloponnesusi szövetségbe akarták bevonni hazájokat. Pithias, a néppárt vezére hazaárulással vádoltatván, általok a tanácsban megöletett. Ekkor az előkelők elfoglalták a várost, Pithias pártfelei közül mintegy hatvanat megöletnek, és a peloponnesusi szövetség hajóhadát hívják segítségül. A nép eleinte meg volt lepelve, később új bátorságra gerjed. A corcyrai hajóraj egy része visszavonván Naupactusból, a nép részére áll, és emeli a néppárt bátorságát. De nemsokára 53 gálya érkezik Peloponnesusból is, s bár az athéni hajók száma igen csekély, mégis kétségessé teszi a spartai vezér diadalát. Midőn azonban a spartaiak megtudják, hogy nagyobb athéni hajóhad közeledik a sziget fölmentésére, a peloponnesusi hajóraj megfutamodik, mire azután a megsértett néppárt részéről véres boszu következik. A nemesség és pártfelek templomba menekülnek, a népség sértetlenséget ígér nekik, 500-an

ségbe akarták bevonni hazájokat. Pithias, a néppárt vezére hazaárulással vádoltatván, általok a tanácsban megöletett. Ekkor az előkelők elfoglalták a várost, Pithias pártfelei közül mintegy hatvanat megöletnek, és a peloponnesusi szövetség hajóhadát hívják segítségül. A nép eleinte meg volt lepelve, később új bátorságra gerjed. A corcyrai hajóraj egy része visszavonván Naupactusból, a nép részére áll, és emeli a néppárt bátorságát. De nemsokára 53 gálya érkezik Peloponnesusból is, s bár az athéni hajók száma igen csekély, mégis kétségessé teszi a spartai vezér diadalát. Midőn azonban a spartaiak megtudják, hogy nagyobb athéni hajóhad közeledik a sziget fölmentésére, a peloponnesusi hajóraj megfutamodik, mire azután a megsértett néppárt részéről véres boszu következik. A nemesség és pártfelek templomba menekülnek, a népség sértetlenséget ígér nekik, 500-an

előjönnek a menhelyről, és egy szálíg levágnak. A többiek önmagukat ölik meg a templomban. Corcyra szigetén iszonyú napok következtek, a féktelen szenvedélyű emberek fölhasználták a rendetlenséget saját önző céljaik elérésére; az adósok megölték hitelezőiket, s a kik személyes ellenségeskedésben voltak, a közügyet használták boszujok ürügyeül. Az üldözött előkelők közül mintegy 600-an a szárazföldre menekültek, és Isten hegyén két évig védelmezték magokat. Az athéniek által föladásra kényszerítetvén, egy kis szigetre vitettek, míg az athéniek ítéletet fognak tartani felettök. A győző párt biztosította életüket oly föltétel alatt, hogyha egyik sem fog megszökni. A democrata párt főnökei aljas eszközt használtak, hogy e szerencsétleneket törbe ejtsék. Néhány albarát ajánlott nekik módokat a menekülésre, és többen meg is kísértették, de rajta vesztettek. Minthogy a foglyok a szerződést megszegették, rögtön ítélet hozatott ellenök. Húszanként kivezettettek a börtönből és a hopliták által leszúrattnak, mint a kik a szerencsétlenekben ellenségeiket látták. Már hatvanan lőnek így kivégezve, a nélkül, hogy a hátramaradtak tudták volna, mi történik társaikkal. Végre azonban megtudták, s most már vonakodtak kilépni fogházokból. A corcyraiak levették az épület fedelét és fölülről kezdték a szerencsétleneket nyilakkal és hajítódárdákkal öldösní, mint valami vadállatokat. A szerencsétlenek, hogy e szörnyű öldöklésnek mielőbb véget vessenek, azon nyilakkal és dárdákkal, melyekkel ellenségeik elhalmozták, egymást ölték meg, vagy saját kezeikkel fojtották meg magokat.

Ily borzasztó módon az egyik párt teljes kiirtása által, a nyugalom helyreállt Corcyra szigetén. Mindkét párt bűnös volt kétségkívül, de a kiontott vér mégis azoknak fejére száll vissza, kik a gyilkosságokat kezdték. Az aristocratia indította meg e véres pártküzdelmeket, midőn Pithiast a tanácsban s hatvan pártfelét később legyilkoltatta. Thucydides megjegyzi, hogy az egész peloponnesusi háborúban a legborzasztóbb dolgok Corcyrában követték el; egy atya megölte saját fiát, a menekülők az oltároktól hurezoltattak a vesztőpadra, vagy mások az oltároknál gyilkoltattak meg. De az emberiség becsületére legyen mondva, Thucydides hasonló borzalmas dolgokat nem említ többé a peloponnesusi háború történetében.

Pylos, Sphacteria, Amphibolis.

A háború hetedik évében, Sphacteria szigeténél a messenai parton, oly csapást mértek az athéniek a spartaiakra, mely a háborút okvetlenül befejezte volna, ha az athéni vezérő férfiak a dolgot fenhéjázó követeléseikkel el nem rontották volna. Demosthenes, egyike a jelesebb athéni vezéreknek, volt a hadjárat vezetésével megbízva. Ez előre kigondolt terv szerint Pylos, messenai várost elfoglalta. abba őrséget tett, és katonái által rögtön any-

nyira megerősítette, hogy majdnem bevehetetlen erőddé lett. Demosthenes különben e várat a messzenieieknek akarta átadni, hogy a spartaiak saját területökön engesztelhetetlen ellenségeik által legyenek fenyegetve. Bár vezértársai a tervet nem helyeselték. Demosthenes megmaradt szándoka mellett, és őt hajóval az erődbe zárkózott. A mint azonban Sparta e tervről értesült, rögtön visszarendelte Corcyra szigetére küldött hadosztályát s hajóhadát, és Pylos ellen küldötte. Demosthenesnek csak annyi ideje maradt, hogy vezértársait a veszélyről értesítse és segélyeket kérje.

Pylosszal szemben volt a kis Sphacteria szigete, oly keskeny szoros által választatván el a várostól, hogy csak két hajó mehetett egyszerre a szorosba. A szárazföld felől a város oly jól volt megerősítve, hogy az athéniek a spartaiak minden támadását könnyen visszaverhették. A tenger felől gyengébbek voltak ugyan a falak, de mint említettük, Demosthenes ezeket is lehetőleg kijavíttatá. A spartaiak tudván, mily sok függ Pylos birtokától, a szokott erélylyel és elkeseredve támadtak a tenger felől, de hajóik a szorosban nem mertek behatolni. A hős Brasidas maga ment elől, mindenáron arra törekedvén, hogy a spartai hadsereg partra szállhasson. De ő maga sebekkel terhelve esett el, s midőn katonái visszavonultak, még pajzsát is az ellenség kezében kellett hagyni. Ismételt roham után végre meggyőződtek a spartaiak, hogy Pylos ellen erőszakkal semmire sem mehetnek, s ez okból elhatározzák a város rendszeres körülzárolását. E célból hajóikkal elzárták a szorost, és Sphacteria szigetét szállották meg. A megszálló sereg 420 spartai hoplitából és a megfelelő helotákból állt. Azt hitték a spartaiak, hogy ily szűk szorosban az athéni hajóhadtól nem tarthatnak. De e bizalmukban csalódtak; mert az athéni hajóhad még azon este megérkezett, és a spartai hajókat nemcsak megtámadta, hanem a szorost el is foglalta. Az athéniek csak a spartai hajóhad elűzése után vették észre, mily fontos csatát nyertek, mivel a 420 spartai hoplita most minden támasz nélkül, a szigeten magára volt hagyatva.

A spartai vezérek rögtön Spartába küldöttek, további teendőikre nézve az ephoroktól utasítást kérvén. Az ephorok rögtön a táborba utaztak, mely a szárazon Pylos előtt állt. Látva a veszélyt, a melyben a 420 spartai forgott, húsz napi fegyverszünetet ajánlottak az athénieknek, hogy az alatt a békéről nyugodtan lehessen tanácskozni. A fegyverszünet föltételei szerint a spartaiak átadták az athénieknek a peloponnesusi szövetség hajóit, megígérvén, hogy azon idő alatt sem Pylos, sem Sphacteria szigete ellen semmi mozdulatot sem fognak tenni. Az athéniek pedig megfogadták, hogy ezen idő alatt Sphacteria szigetét nem támadják meg, és szabad élelmezést engednek az oda zárt spartaiaknak.

E húsz napi időköz a béketárgyalásokra használtatott. Sparta hajlandó volt minden föltételt elfogadni, örök barátságot és szövetséget ajánlott

Athénnek, csakhogy polgárait a kelepczéből kiszabadítsa. Athénben is hatalmas volt a békepárt, Nicias a spartai föltételek elfogadását ajánlotta; de a dühös Cleon föllépén a szószerkre, Sparta teljes megalázását követelte, nagy elégtételnek mondván, ha ama 420 veres köpenyeges Spartai Athénbe hozatik foglyul. Azt is állítá, hogy a spartaiak már megszegték a fegyverszünetet, a mennyiben megkísértették Pylosba berontani, és a szigetről harczosaikat kiszabadítani. A spartaiak az eget híván tanuságul, megszakították a további tárgyalásokat.

A háború tehát újlag kitört. De nem volt oly könnyű föladat, mint Cleon mondá, a szigeten a 420 spartait kézre keríteni, kik, mint Leonidas és társai, el voltak tökéelve, magokat az utolsó emberig védelmezni. A sziget talaja is egészen erdős lévén, nagyon nehéz volt az odazárt spartaiakat megközelíteni vagy megtámadni. Az élelmi szerekről is gondoskodtak a spartaiak. A ki valamit szállított a szigetre, annak jutalmat ígértek, ha helota vagy rabszolga volt, teljes szabadságot. Nem volt hiányok tehát az élelemben, tömlőkbe varrva ügyes úszók vagy csónakások azt mindig szállítottak a szigetre. Az ostrom tehát épen nem haladt előre, s a vezérek segítséget kértek az államtól. A békepárt még egyszer megkísérté a béke megkötését, de eredmény nélkül. Cleon gyávasággal és a spartaiakkal való egyetértéssel vádolta a vezéreket;

mire ezeknek küldöttei vizsgáló bizottságot kértek e vádak ellenében. A közgyűlés Cleont és még egy polgárt választotta biztosokul. Cleon szabadkozott, könnyűnek mondván Sphacteria elfoglalását. „Ha könnyű“, kiáltott a nép, „miért nem akarod a küldetést elvállalni?“ Cleon zavarba jött, melyet Nicias még az által fokozott, hogy Cleon javára lemondott a hajóhad vezérletéről, Cleon kifogásokat keresett, de a nép határozottan meghagyta neki, hogy vegye át a vezérletet Nicias kezéből.

Így lett Cleon tábornokká, ki látván, hogy sorsát el nem kerülheti, kinyilatkoztatta, hogy húsz nap alatt vagy fogva hozza el a spartaiakat, vagy ő nem tér többé vissza. Ellenségei is örültek, mert azt hitték, hogy ily módon könnyen szabadulnak a házsártos embertől. De a szerencse most is kedvezett neki; Demosthenes csapatával egyesülve, meghatározták a támadás módját és idejét.

DISCUS HAJÍTÓ.

A spartaiak, daczára az aránytalan számnak, nem estek kétségbe, és személyes bátorságukban, izmaik erejében és harczy ügyességökben bízva, várták a támadást. Demosthenes nem adott nekik alkalmat vitézségöket kitüntetni. Athéni hoplitáit és a messenieket tartalékban állítván föl, a spartaiakat körülveteté s íjászokkal s parittyásokkal támadtatta meg. Ezek által minden oldalról zaklattatva, miután látták, hogy teljesen lehetetlen az ellenséget csatára szorítani, a spartaiak egy csoport halomhoz, hol régi erődítmények is voltak, vonultak vissza; miután hátok így fedezve volt, nyugodtan várták be a támadást. Demosthenes most a nehéz fegyverzetű athéni polgárokat küldötte a spartaiak megtámadására. A harcz igen véres volt, a spartaiak visszaverték ellenségeiket, midőn egyszerre hátra tekintvén, látják, hogy a halmok, sziklák és faltöredékek messenieikkel, íjászokkal és parittyásokkal népesednek be. A spartaiak belátták, hogy minden további védelem lehetetlen. Cleon megadásra szólította föl őket, s miután a Pylos előtti spartai táborból kérdésekre azon választ nyerték, hogy magok határozzanak, de a mellett a becsületet se kockáztassák, megadták magokat. Meg voltak győződve, hogy ebben semmi meggyalázó sincs, mert az úgynek halálok által semmit sem használhatnak. Az athéni köznépek és Cleonnak azon elégtétele volt, hogy 400 spartait láthatott fogolyként hozatni falai közé.

A spartaiak most mindent megkísértették, hogy foglyaikat kiszabadítsák. De Cleon és az athéniek fenhéjázása miatt a béke nem jöhetett létre. A háború tovább folyt tehát a két fél közt változó szerencsével. Miután az athénieknek, pártokra szakadva, Megara bevétele nem sikerült, a boeotiak, demokraták által segítségül hivatva, betörték a tartományba és a többek közt Delion városát is elfoglalták. De a boeoti szövetség hatalmas sereget állított az athéniek ellen, melyben 7000 hoplita mellett még 10,000 könnyű fegyverzetű volt. Az athéni hadsereg jóval kisebb volt; 7000 hoplita mellett csak 300 lovasuk volt, és bizonyos számú, de meg nem nevezett, könnyű fegyverzetű gyalogságuk. A csata hosszas és véres volt. A thebaieik először alkalmazták azon harczmodort, mely nekik később a leuctrai és mantineai diadalmakat szerzé. Az athéniek teljesen megverettek, 1000 hoplitát vesztek, nem számítván a könnyű gyalogságot, egy részök Delion városába menekült, mások iparkodtak Attica területét elérni. E csatában jelen volt a bölcs Socrates is, mellette tanítványa Xenophon, a későbbi történetíró. Socrates híven kötelességéhez vitézül harczolt, a visszavonulásnál egyike volt az utolsónak, néhány barátjától körülvéve, kik az ellenség rohamát föltartóztatták. Alcibiades látván barátja és tanítója veszélyét, néhány lovagtársával hozzácsatlakozott és visszavonulását lehetővé tette.

A delioni vereség Athén ellenségeinek új reményt nyújtott arra nézve, hogy a tengerek királynéját magas helyzetéből aláülyeszszék. Brasidas,

spartai vezér oly vállalatot indított meg, mely ha sikerül, Athén összes gyarmataitól és szövetségeseitől, melyeket a Calcidice félszigeten Macedonia és Thracia partjain bírt, mefosztaná, és ez által a Fekete-tenger felé űzött egész kereskedését tönkretenné.

A gyorsaság, melylyel Brasidas eljárt, a kedvező eredményt előre biztosította. Oly gyorsan ment át Thessalián, hogy a thessaloknak, kik Athén iránt előszeretettel viseltettek, idejök sem volt arra, hogy ellentállásra gyülekezzenek össze. Perdiccas, Macedonia királya, kétszínű ember lévén, a spartaiakat minden szükséges élelemmel önkényt ellátta. Brasidas tehát minden ellentállás nélkül nyomulhatott Chalcidice félszigetre, hol szintén két párt volt. Brasidas szabadságot és önállóságot ígért azon városoknak, a melyek hozzá csatlakoznak, ellenben elpusztulással fenyegette mindazokat,

melyek ellent fognak állni. A városok nem haboztak, és Brasidasnak sikerült oly szövetséget hozni létre, mely Athén ellen volt irányozva. Még Amphibolis volt hátra, e hatalmas gyarmata Athénnek, mely az egész félsziget városai közt vezérszerepet játszott. Brasidasnak sikerült ezt is csel által a városban lévő spartai párt segítségével elfoglalni. Volt az athénieknek egy hajóhadok a vidéken, mely Thucydides, történetíró vezérlete alatt Thasos szigete kikötőjében állomásozott. Thucydides későn vette észre Brasidas cselszövényeit, s mire hajóhadával

THUCYDIDES.

HERODOT.

megjelent, már akkor Amphibolis elesett, még csak Eion városát sikerült megmentenie, melybe athéni őrséget tett.

Nagy volt az elkeseredés Athénben a történetek fölött. Cleon árulásról és a spartaiakkal való egyetértésről gyanúsítá a vezéreket; Thucydides ellen pedig pört indított, minek következtében ez hazájából örökre száműzetett. De a történeteket jóvá kellett tenni, s ez okból új sereget szerveztek az athéniak, melynek vezérletét Cleonra bízták, ki Sphacteria óta magát nagy hadvezérnek képzelte. A 422-dik év nyarán Cleon megindult seregével, melyben azonban csak 1200 hoplita volt, míg a többi szövetséges volt és Chalcidice félszigetre érkezett. A szerencse eleinte kedvezett neki, elfoglalta Thorone városát, melynek férfi lakosságát és lacedaemon őrségét fogva küldötte Athénbe. Ezután Eion városában telepedett le hadseregével, háromnegyed mérőföldnyire Amphibolistól. A csatáról, mely a két vezér közt történt, két különböző tudósításunk van. Thucydides szerint az athéniak menetközben lepettek meg, Cleon volt az első, a ki megszaladt, a hadsereg követte példáját, csak a hopliták feleltek meg kötelességöknek s közülök mintegy 600 elesett.

Az ellenség csak 7 embert vesztett, de azok közt volt Brasidas is. Diodorus szerint mind a két fél bámulandó vitézséggel küzdött, oly elkeseredve, hogy a győzelem sokáig kétséges maradt. Brasidas és Cleon személyes vitézségök által akarták a csatát eldönteni, de az nem sikerült, bár mindkét fél legvitézebb férfiai haltak el körülök. Csak a két vezér halála után mondhatták a szövetségesek, hogy urai a csatátérnek, mivel az athéniek lassan visszavonultak.

Bármiként volt is a csata, annak kimenetele és Cleon halála nagyban megváltoztatta a viszonyokat Athénben. A hadipárt elvesztette fejét, és szintén kezdé belátni, hogy a háború folytatása Athén romlására vezet. A szövetségesek szintén gondolkodni kezdettek, miért áldozzanak ők vért és pénzt, csak hogy Athén nagyravágyása kielégíttessék. A béke ily körülmények közt általános óhajtássá lőn. Ha oly kedvezőt nem is lehetett kötni, mint Sphacteria után, de a főfeltételek még mindig igen elfogadhatók voltak.

A békepárt feje Nicias volt, egyike Athén leggazdagabb polgárainak, kinek vagyonát a kútfők száz talentumra becsülik. Mint szilárd, feddhetlen jellemű ember, mint kitűnő hadvezér nagy befolyást gyakorolt hazájának ügyeire. Midőn Cleon uralomra jutott, Nicias attól tartva, hogy a demagogok nagy vagyonát könnyen ürügyül veendik, és őt a democratia gyűlöletével fogják vádolni; ezért lemondott minden politikai szereplésről és egyedül a csatátérnek kereste a dicsőséget. De azért az athéni nép gyakran kívánta tanácsát hallani, és kényszeríté őt a szószékre föllépni, de csak azért, hogy meghallgassa és tanácsát ne kövesse. Minthogy Sparta előkelő férfjaival is jó viszonyban állt, sikerült neki a két állam közt a békét létrehozni, következő feltételek alatt: A béke ötven évig tartson; mindkét fél adja vissza, a mit a háború alatt elfoglalt; Athén tartsa meg gyarmatait és szövetségeseit; Chalcidice városai Athénnek, mint ezelőtt is, adót fizessenek. Tehát annyi kiontott vérnek nem volt semmi haszna. Sparta sem hatalmát, sem dicsőségét nem gyarapította; Athén megtartotta főuralmát s a népek csak egy perczre tévők le azon gyűlöletet, a melylyel egymás iránt viseltettek. Senki sem nyert tehát, de a közmívelődés elvesztett tíz becses évet, mely alatt az emberiség Pericles korát folytathatta volna.

Athén belélete Spartával való viszonyai a sicíliai háború kitöréseig.

Azon tíz esztendő, melyet Athén és Sparta egymás megrontására használtak föl, volt Athénben a comoedia virágzásának ideje. A görög színpadon nem volt eltöltve élő személyek ábrázolása, és Athén comoedia-írói e szabadságot bőven használták föl. Már a korábbiak, mint például Cratinus és Hermippus, Pericles ellen lötték ki a gunyor nyilait. E kifejezések

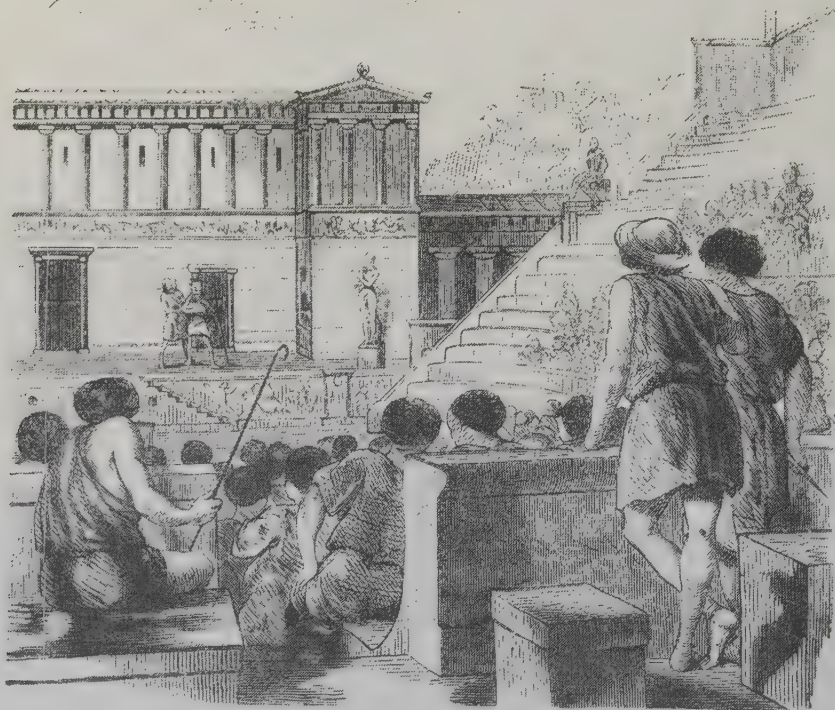
néha oly erősek voltak, hogy az erős adagokhoz szokott ó-kor is megsokalta, korunkban szó sem lehet arról, hogy ezen élczekeket valaki alkalmazhassa. Midőn Pericles halála után a kormány gyeplője Cleon s más hasonszőrű demagogok kezébe jutott, elhiszszük, hogy elég furcsaságai és nevetséges oldalai voltak az ily demagogok által vezetett közéletnek, melyek mindannyi célpontul szolgáltak Aristophanes gúnynyilainak. Ő hihetőleg 455-ben született, és aeginai földbirtokos volt. Első művei „*A babylonok*” és „*Acharnanok*” 426-ban adattak elő. Már ezekben igen hevesen támadja meg Cleont és barátait, kik a háború folytatására szavaztak.

A szinpad képviselte Athénben a sajtó- és gondolatszabadságot. Korlátlanságát az államférfiak már Pericles korában, 450-ben, akarták megfékezni, a mennyiben törvényt hozott, mely a szinpadon minden személyes vonatkozást szigorúan tiltott. Pericles nem folyt be e törvény hozatalába, valamint azt sem akadályozta, midőn Cleon annak eltörlését indítványozta és keresztülvitte. Most midőn a comoedia gúnynyilai Cleon ellen fordultak, ez annyira érezte a kellemetlen szúrásokat, hogy minden módon Aristophanes megrontására törekedett.

Először Aristophanes polgári jogát vonta kétségbe és a költőnek rab-szolgaül való eladatását kívánta. Aristophanes fényesen igazolta polgári származását, és fölmentetett. Azután Cleon „a babylonok” miatt vádolta be a költőt a törvényszék előtt. Nem azon panaszt emelte, hogy a *comoedia író* őt (Cleon) meggyalázta, hanem mivel a sors által választott tisztviselőket, és ez által az athéni alkotmány egyik sarkalatos pontját tette nevetségessé. De a nép észrevette, hogy meg akarják őt fosztani azon örömétől, hogy tisztviselőinek rovására nevehessen, ismét fölmentette a költőt. Következő darabjában, „*A lovagok*”, még hevesebben támadta meg Cleont, úgy hogy nem találkozott színész, ki a szerepet elvállalta, sem álarczkészítő, ki az álarczot elkészítette volna. A darabban a nép öreg úr alakjában személyesítették, ki mérges, szeszélyes, goromba különcz. Hogy tetszését megnyerje valaki, elég ha „gazember. vagy gazembernek a fia; minden gonosz hajlammal bírjon, tökfilkó lehet, de a mellett szükséges, hogy az illető erős hanggal és nagy szemtelenséggel bírjon”. A színmű zenével és énekkel volt vegyítve, a mi még nagyobb baj volt Cleonra nézve, mert a színmű dalait az egész világ énekelte.

Meg kellett nyugodnia sorsában. A következő évben új darabban pályázott Aristophanes. A „*Darazsak*” az athéniek vádaskodási és pörlekedési szenvedélyét ostorozzák. Kétségkívül az athéni népnek nagyon el kellett tudni tűrni a szabad szót, hogy azon maró gúny miatt pört nem indítottak Aristophanes ellen. A magasabb állami rend barátainak, kik gyűlölték a demagogia kicsapongásait, nemcsak igen tetszett a darab, hanem a költőt, mint bátor polgárt, a törvényes rend pártfogóját éig magasztalták. A

„Lovagok“ és „Darazsak“ közé esik egy más színműnek megjelenése, a „Felhők“, mely szerzőjének babérait elfonyasztotta, mivel ebben oly férfiút támad meg, kit az utókor mint az igazság apostolát és martyrját tisztelni szokott. A Socratesre szórt gúny a szerzőre pattant vissza, ki aljasságról és goncszságról vádoltatván, még Socrates halála is neki tulajdoníttatik. Socrates, ha azon legendaszerű burok nélkül tekintjük, melybe Plato takarta, sokkal egyszerűbb ember, mint az Xenophon hitelesebb tudósításai-
ból is kilátszik. Plato sokat vitatkoztatja őt a sophistákkal, vagyis ál-

SZÍNHÁZI JELENET ATHÉNEN.

bölcséssel, és ha Plato szavait vesszük irányadónak, úgy a sophisták valóban rettenetes emberek lehetnek, kik hallgatóiknak az igazat és valótlan, a jót és rosszat, a szépet és rútot egyenlő buzgósággal és hévvel tanították védelmezni. De Platónból a gyűlölet szól, ő féltékenységgel viseltetett azon tudós férfiak iránt, kik Görögország minden részeiből Athénbe özönölve az ifjúságot pénzért oktatták. Miután azonban Athénben magasabb színvonalon álló állami iskolák nem voltak, nem lehet tagadni, hogy a sophisták működése bizonyos tekintetben üdvös volt az athéni ifjúságra nézve. E sophisták közt igen jeles férfiak voltak, mint például Gorgias és Hippias, kik mennyiségtant, természettant, csillagászatot, mér-

tant és szónoklattant tanítottak, s kiknek az athéni ifjúság igen sokat köszönhetett.

Socrates, Sophroniscus kőfaragónak vagy talán inkább szobrásznak fia, miután atyja művészetével fölhagyott, szintén azon tudományokat tanította, a melyeket a sophisták, még pedig pénzért. Ő maga Anaxagoras, Protagoras és Aspasia tanítványa volt, s midőn tudományát oly módon értékesítette, mint a sophisták, vajjon nevezhető-e másnak élete azon szakában, mint sophistának? egészen máskép áll a dolog a későbbi időre nézve. A mit a bölcsesek és álbölcselek a világ eredetéről, a dolgok kútfőiről, az emberiség származásáról mondtak, azt Socrates mind elvetette, igen jellemzőleg mondván: „*Sokat nem tudok, de azt az egyet mégis tudom, hogy semmit sem tudok*“. Nem is foglalkozott többé ezen dolgokkal, hanem egész figyelmét az ember helyzetére fordította a társadalomban, kutatván a legnagyobb gonddal, hogy mi az erkölcsi jó. Összes tanításai tehát, melyeket most mindenütt tartott, a hol egy csoport polgártársát együtt látta, az erkölcsiségre voltak irányulva, és arra törekedett, hogy polgártársait az erény és becsületesség útjára térítse. Ez az ő bölcészeti működésének azon része, mely őt valóban nagygyá és az emberiség példányává tette, mivel az erkölcsiség örök alapelvei, melyeket a keresztény vallás alkotója oly szépen fejtett ki, már nagyrészt Socrates tanaiban is befoglaltatnak. Igaz, ő nem hitte a görög mythologia isteneit, mint azt nem hitték Anaxagoras, Pericles és Aspasia, az álbölcselek és sok más ember, kinek látköre a mindennapiságon felül emelkedett. Ez volt a vád, melynek alapján Socrates később elítéltetett; bár ő maga nemcsak nem kérkedett hitetlenségével, sőt a vallás külszertartásainak megtartását saját kötelességévé tette, és tanítványainak is melegen ajánlotta.

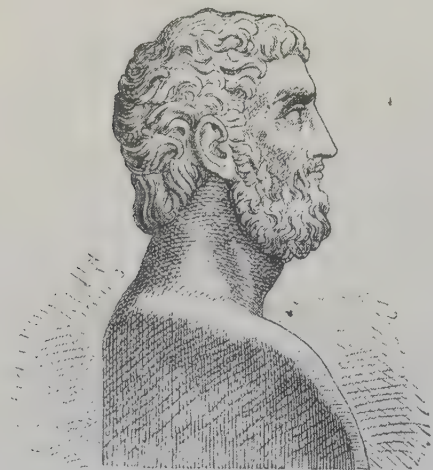
A Nicias-féle béke mindkét államra nézve rendkívül üdvös volt, de egész Görögország örült, hogy a háború lidércznyomásától megszabadult. Csak a másodrendű államok mint Thebae, Argos és Corinth zúgolódtak még egy ideig; de miután látták, hogy a két főállam a békét esküvel is megerősíté, ők is megnyugodtak abban, a mit nem lettek volna képesek megváltoztatni. Főkép midőn látták, hogy Athén és Sparta még szövetséget is kötöttek egymás közt mindazok ellen, kik a megkötött béke végrehajtását akadályozni akarták volna.

E békés viszonyok fentartásában kétségkívül a legnagyobb érdeme van Niciasnak, ki mint több spartai előkelő ház vendége, magában Spartában is nagy tiszteletben részesült. De Athénben lassankint észrevehető kezd lenni, hogy még más befolyás is érvényesül Niciasé mellett. Ezen férfiú, kinek növekedő befolyása árnyékot kezdett vetni Nicias fényes muljára, Alcibiades volt.

Alcibiades atyja, Clinias által Athén előkelő családjaihoz számíttatott,

anyja által a hatalmas Alcmaeonoida nemzetséggel állt rokonsági viszonyban. Atyja a boeoti síkságon harczolva esett el, s fia, Alcibiades, igen korán árvaságra jutván, még mint gyermek rokonának, Periclesnek házába jutott. Pericles háza, ki ekkor már Aspasiát nőül vette, az athéni társadalom legkiválóbb egyéneinek szolgált gyűlhelyül. Neveltetése a lehető leggondosabb volt, később erkölcsi kiképeztetését Socrates vállalta magára, s meghatározó volt az agg tanítót s a büszke, délczeg tanítványt ugyanazon sátorban hálai, folytonosan együtt lenni és a mennyire a csatarend engedé, egymás mellett harczolni látni. Láttuk, hogy Amphibolisnál Socrates mentette meg tanítványát a haláltól, míg Delionnál a lovon harczoló Alcibiades néhány barátjától segítve addig tartóztatta az üldöző ellenséget, míg Socrates

szerencsésen megmenekült. Alcibiades már első fölléptével megnyerte a nép kegyét, mivel oly tulajdonságokkal bírt, melyek a görögök bámulatát méltán felkeltették. Szépsége és finomsága mellett izmaiban oly erő és ruganyosság volt, hogy a leggyakorlottabb spartaiakkal mindenkor megküzdhetett volna. Észbeli tehetségei is nagyok voltak, nemcsak a politikában bírt mély belátással, hanem a haditudományokban is jártas volt. Éles látása, ügyessége, erélye, még szónoklati tehetsége által is kiemelkedtek; oly kedves szónoklati modora volt, minőt az athéni Pericles óta nem hallottak, s mely mindnyájokat

ALCIBIADES.

elvarázsolta, bár Alcibiades kiejtése tulajdonképen hibás volt, mivel az *r* betűt nem tudta tisztán kimondani.

Alcibiades jellemének azonban sötét árnyfoltjai voltak; hiányzott abból az erkölcsi komolyság, nem mintha rosszalnók, hogy gazdag, fiatal ember létére élvezte az életet, de az mindenesetre megrovandó, hogy ha mulatságai vagy zabolátlan nagyravágyásának kielégítéséről volt szó, minden eszköz jó volt számára. Sem méltányosságot, sem igazságosságot, sem lelkiismeretességet nem lehetett tőle várni, s így történt, hogy oly tulajdonságokkal, melyek az egész világ szeretetét szereztek meg neki, ő jelleme miatt mindnyájok gyűlöletét vitte magával a sírba.

Hizelgők rontották el kora ifjúságában, kik a gazdag, szép és tehetséges ifjút egész a rajongásig szerették. A görögöknél, s kivált a jón népeknél, a kereskedő-városokban legkivált az undok faja létezett a bűnnek, melyet a törvény ugyan minden áron korlátozni akart, de nem bírt. Ez volt azon

undok és gyalázatos viszony a meglett férfi és a serdülő ifjú vagy gyermek közt. De ez undok bűn nem mert a napvilágon mutatkozni. Az állam annyiban iparkodott megóvni az ifjúságot, miszerint a törvény elrendelte, hogy a gymnasiumok napfelkölte előtt ne nyitassanak ki, és napnyugta előtt okvetetlenül bezárassanak. A nevelőn és annak sógorán kívül nem volt szabad más férfiúnak az intézetben tartózkodni. De volt egy nemesebb faja e szeretetnek is, mint azt Spartában láttuk, az idősebb polgár és az ifjú közt. E szeretetet nemcsak nem titkolta el senki, hanem még dicsekedett vele, mint diadalal. A görög harczos számára a szeretett ifjú képe annyit jelentett, mint a középkorban a lovag szívének választottja, kit talán közelebbről nem is ismert; de kinek színeit mégis hordozta Plato így szól e szeretetről: „Ha oly férfiről, a ki szeret, bebizonyul, hogy valamely gyalázatos dolgot követett el, semmi sem esik neki oly fájdalmasan, mintha az ifjú, a kit szeret, megtudja gyalázatos tettét“. E kölcsönös szeretet, mely a barátság minden fokát túlhaladta, s melyről az egész történetben csak a görögöknél találunk példát, mindenkor nagy tettek rugója volt.

A régi írók egy pár példáját hozzák föl annak, miként bánt Alcibiades tisztelőivel. Egy napon egy szegény és gazdag tisztelője egyszerre hívta meg ebédre. Ő a szegény Thrasyllushoz ment, ebéd után bortól átázva, átment társaival másik tisztelőjéhez, a gazdag Anytushoz. Itt egészen fesztelenül az arany- és ezüstedényeket, tálczákat és serlegeket szedte össze és Thrasyllus barátjának ajándékozta. Anytus vendégei megbotránkoztak ezen eljáráson. „Hagyjátok“, úgymond a gazda, „szerencse, hogy többet nem visz el, mert valóban mind neki ajándékoznám.“

A görögöknek más fogalmaik voltak az ajándékokról, mint a minők korunkban divatoznak. Egy szegényebb polgár, kinek talán összes vagyona egy talentumnyi értéket képviselt, pénzzé tévé összes vagyonát és följánlotta Alcibiadesnek, ha ez őt kegyesen fogadja társaságában. Alcibiades meg volt hatva, s miután pénzt visszaadta, azon ajánlatot tévé neki, hogy jelenjék meg a másnap tartandó nyilvános árverésen, és bátran igérjen többet másoknál. Épen a köztámok bérbeadásáról volt szó, s mivel a szegény polgár csakugyan merészen belevágott, végre is a tisztviselők kérdezték tőle, ki fog érte kezeskedni? Erre Alcibiades előlépett és odakiáltott az archonoknak: „Csak írjátok föl az én nevemet, ő barátom, én jótállok érte.“ Ez volt azon férfiú, ki nemsokára a komoly és higgadt Niciassal ellentétbe helyezvén magát, a nép pártjára állott, hazáját újabb véres háborúba keverte, Görögországot és Siciliát lángba borította.

Szicíliai viszonyok a Szicíliai hadjárat előtt.

Gelo nagy diadala után már a következő 479-dik évben elhalt, Hiero nevű öccsére hagyván a kormányt, kit Syracusae lakói örömetst elfogadtak fejedelmül, mivel Gelo vetette meg a város hatalmának alapját. Hiero uralkodása is oly korszakot képez Syracusae történetében, melyre mindenkor büszke önérzettel tekintettek vissza. Hiero hatalma és befolyása a sziget határain túl is terjedt: Cumae városát, melyet a karthagóiak és etruszokok ostromoltak, hajóhadával fölmenté az ostrom alól. Pindarus költő megénekelte a diadalt és egy bronz sisak, melyet Hiero ajándékozott az olympiai Zeusnak, a romok közt megtaláltatván, még mai nap is hirdeti e diadal dicsőségét. Hiero kegyetlen volt ugyan, de fényűző és pompakedvelő, ki fényes ünnepélyeket és tornajátékokat rendezvén udvaránál, Syracusae városát a legfényesebbé tette valamennyi görög város közt. A görög világ kitűnő férfiai mind udvarában sereglettek össze, köztök Pindarus, Simonides költők és Aeschilus drámairó. Utódja lön öccse Thrasybulus. Ez nem bírt testvéreinek nagy szellemével; de annál nagyobb kegyetlenségeket követett el. Végtére annyira gyűlöletessé tette magát, hogy Szicília összes görög lakói segítséget adtak Syracusae polgárainak a zsarnok elűzésére 465-ben. A királyság és kényuralom minden városban eltöröltetett és demokratikus kormányforma állíttatott föl.

A visszahatás itt nem állapodott meg. Syracusae-ban a régi polgárok kinyilatkoztatták, miszerint azok, a kik polgárjogot és birtokot a zsarnoktól kaptak, tartoznak arról lemondani, mivel a zsarnokok adományai érvénytelenek. Ez új zavaroknak kezdete volt, nemcsak Syracusae-ban, hanem a sziget többi városaiban is, melyek az adott példát rögtön utánozták. A rendetlenség oly nagy lön az egész szigeten, hogy a városok egy közös gyűlés tartását elhatározták. E közös gyűlésen határozatba ment, miszerint azok, kik a kényuralmi kormány által javaiktól megfosztattak és száműzettek, ismét visszatérhessenek és javaik birtokába léphessenek; ellenben azok, kik a zsarnokoknak zsoldosokul szolgáltak vagy barátjaik voltak, azok az elhagyott Camarina városát kapják birtokul, hol tetszés szerint rendezhetik be magukat. Mindazáltal ezen intézkedések nem adták vissza Syracusae nyugalmát. A város behozta az ostracismust is, de mivel azon elővigyázati rendszabályokat elhanyagolta, melyeket Clisthenes megállapított, ezen intézménynek sem volt üdvös eredménye. Csak hosszú idő alatt csillapodott le a nyugtalanság és erősödött meg a demokratikus kormányforma. Meg is látszott mindjárt üdvös eredménye a külhatalom emelkedésében. Syracusae hadihajói megtisztíták a Tyrrheni-tengert etruszkalózóitól, elfoglalták Elba szigetét, Corsicát pedig ostrom alá vették.

Ez időben tehát, az ötödik század közepén, Syracusae volt a leghatal-

masabb tengeri állam a Földközi-tenger nyugati medenczejében. De a sziget közepén még mindig nagyobb tömegekben együtt éltek a siculusok; előre-tolt latin faj, kiktől a sziget nevét vette. Háromszáz év mulva Cicero már nem találta őket a szigeten, ő már csak görögöket lát, mi világos jele, hogy a görög nemzetiségbe olvadtak be. E népnek csak vezér kellett, hogy erejének öntudatára jusson. Ilyennek lépett föl 452-ben Ducetius, ki föltette magában, népének függetlenségét visszaszerezni. Rábeszélte a siculusokat, hogy szövetséget alapítsanak egymás közt, és a görögök módjára erősített várost építsenek. A terv kivetített s Ducetius egy tekintélyes hadsereg élén állt, melylyel Agrigent városát támadta meg, mely még a syracusaei kormánytól segílyt kapott. Az első csatát megnyerte ugyan két hatalmas város ellen, de a másodikban rútul legyőzetett, s nem bírván ellenségeinek üldözései elől menekülni, éjnek idején bement Syracusaeba, a köztéren levő oltárra ült, ez által a város oltalmát kérvén. A polgárság másnap hosszasan tanácskozott, a menekültnek megkegyelmezett, és őt tisztességgel Corinthba küldötte. De a nyugtalan ember nem maradt Corinthban, hanem onnan megszökve, visszajött Sicilia szigetére, de azóta semmi nevezetes tény róla nem említettik.

Midőn a peloponnesusi háború kezdetét vette, Sparta segílyt kért a siciliai és alsó-italiai dór városoktól. Ezek megígérték ugyan, de később úgy találták, hogy ők hasznosabbat tehetnek, ha a szomszéd jón városokat támadják meg, kiket Athén most nem segíthetne. Leontini városa nagyon szorongattatván a dór szövetség által, Gorgias bölcsészt küldé Athénbe a segíly szorgalmazására. Pericles kétségkívül ellenezte volna e kalandos hadjáratot, de már ekkor (427) halva lévén, Cleon a közgyűlés által húsz hadihajót szavaztatott meg Sicilia számára. De Athén, szerencséjére, ez alkalommal nem avatkozott mélyebben Sicilia viszályai közé.

A dolog nyugodott egész 415-ig. Ekkor két szomszéd város, Egesta és Selinus, háborút kezdettek egymás ellen. Ez utóbbinak sikerült a hatalmas Syracusae városát részére nyerni. E kettős szövetség kétségkívül rövid idő alatt megsemmisítette volna Egesta városát. Polgárai ugyanis érezték a veszélyt, mely őket fenyegeti, s azért Karthagóhoz fordultak segílyért. Innen elutasítatván, Athénbe küldöttek követséget, hogy e hatalmas tengeri város pártfogását kikérjék.

Alciabiades azonnal hajlandó lett volna a kért segílyt megadni, de a higgadt fölfogás mégis diadalmaskodott, s az athéni nép belátta, hogy a körülmények bővebb ismerete nélkül mégsem tanácsos messze földre ily kalandos vállalatba bocsájtkozni. Biztosokat küldöttek Egesta városába, kik annak védeszközeit, erősítményeit megvizsgálják, ügyesen puhatoják ki, lehet-e szövetségekben reményleni, s végre mennyi érték van Egesta kincstárában, mert pénz nélkül háborút folytatni nem lehet. Ez utóbbi

tekintetben az egestabeliek derekasan rászedték az athéni biztosokat. Ezek a kincstárba vezettetvén, elbámultak azon tömérdek sok arany- és ezüst-serlegeken, kancsókon, tálczákon s egyéb fajta edényeken, melyeket itt felhalmozva láttak. Visszatérve Athénbe, jelentést tettek Eggesta város kimeríthetetlen kincseiről, mert nem vették észre, hogy az aranyedények rézből voltak, de megaranyozva.

A sicíliai hadjárat előzményei. Athén belviszonyai.

A sicíliai hadjárat kérdése hosszasan és mind a két részről az okok és ellenokok teljes kimerítésével vitattatott. Az athéni nép már azelőtt is mutatott hasonló nagyravágyó terveket. Sicilia és Alsó-Italia görög városainak meghódítása, a veszélyes versenytársnak, Karthagónak, legyőzése vagy lerombolása eszméiben a könnyen kivihető dolgokhoz tartoztak. Pericles engedte kigőzölni a terveket és inkább a rideg való követelményeire intette a népet. Most egyszerre alkalma nyílt világhódító terveit megindítani, s alig leheté kétség, hogy e kedvező alkalmat el fogja szalasztani. Alcibiades még jobban tüzelte a népet, a ki nemcsak hadvezérséget óhajtott, hanem reménylette, hogy az egestai kincsekből könnyen fogja adósságait kifizethetni. Hasztalan óvta e veszélyes kalandtól Nicias. Alcibiadesnek szemére vetette, hogy személyes nagyravágyásának kielégítésére hazáját oly hadjáratra ösztönzi, mely arra nézve végzetes lehet. Azután előszámítá, milyen haderőre van szükség: legalább 100 hadihajó, 5000 hoplita, nem számítván a könnyű harcosokat és a hajósokat. Azt hitte, megijeszti a népet; de egy demagog rögtön fölkel s azon indítványt tevő, miszerint a vezéreket föl kell hatalmazni, hogy a város védezközeiből annyit használjanak föl, a mennyi nekik szükségesnek látszik.

Niciasnak igaza volt, a sicíliai hadjárat a legnagyobb esztelenségnek mondható. Athén uralma az Aegei-tengeren volt megalapítva, s az volt természetes köre, mit földrajzilag a Földközi-tenger keleti medenczéjének nevezünk. Miután hatalma még itt sem volt igen szilárd, mint a gyakori lázadások mutatják, nem volt semmi keresni valója a nyugati medenczében. De az athéni nép, mint vezére Alcibiades, ittas vala szerencséjében, valamint erejének érzetében is.

Gyermekes örömmel nézte az athéni nép azon kétségkívül nagyszerű látványt, midőn egy szép júniusi napon a katonaság hajókra szállítatott. A közgyűlés e hajóhad vezéreivé Niciast, Lamachust és Alcibiadest választotta. Mielőtt azonban a hajóhad megindult volna, egy kellemetlen esemény zavarta meg a polgárság nyugalma, mely egyszersmind a vállalatra nézve rossz előjelenek tekintetű. Egy reggel Hermes (Mercur) isten szobrai, melyek vagy az utak hosszában vagy a nyilvános épületek bejáratánál, vagy a templomok előtt szoktak volt fölállítatni, megcsonkítva találtattak.

Ezen sérelem, mely Mercur istenen történt, nagy forrongásba hozta a várost. Az ötszázak tanácsa, a közgyűlés rögtön összegyűltek; keresték a szentségtörőket, jutalmat ígértek annak, a ki följelentené, mert a közvélemény szerint a várost, az államot a legnagyobb veszély fenyegeti, ha a vétkesek megbüntetésével nem sikerül az istennek haragját megengesztelni.

A hadjáratot okvetlenül el kellett halasztani, míg a bűnös ki nem tudódik. Másnap közgyűlést hívtak össze, melyen egy Pythonicos nevű polgár a szószékre lépven, azzal vádolta Alcibiadest, hogy a múlt éjjel házában Demeter istennő mysteriumait utánózták s ez által szentségtörést

SIRACUSAEI KIKÖTŐ.

követtek el. Mint szemtanura, egy rabszolgára hivatkozott, ki az egész ünnepélyt saját szemeivel látta. Ez, miután büntetlensége és oltalma felől biztosított, megerősíté a polgár állításait.

Alcibiades belátta a vád horderejét, s azért a szószékre lépven, azonnali vizsgálatot és ítéletet kért; ha megérdemli a halált, végeztessék ki, de ha ártatlannak találtatik, mentessék föl mindenkorra e súlyos vád alól. Ha az ügy most tárgyalatik, Alcibiadesnek azon előnye is lett volna, hogy a hadsereg, mely hozzá szíttott, részére szavaz vala. De ha valamely ügyben a felmentő ítélet kimondatott, ezen ügyet Solon törvénye szerint többé per tárgyává tenni nem lehetett. De ellenségei szintén jól voltak tájékozva, s

azokhoz csatlakozván, kik a vádat nevetségesnek találták, a pör elhalasztását indítványozták addig, míg a hadjárat be lesz fejezve.

A hajóhadnak el kellett tehát indulni, de alig volt a sík tengeren, a vádlók, *sycophantok*, újra fölléptek, s vizsgálatot kívántak annak kiderítésére, mi igaz van a hírekben, a melyek a mysteriumok megszenteltségtilításáról keringnek. Győztek, a mennyiben bizottság neveztetett ki, mely vizsgálatot tartott Alcibiades legközelebbi barátai ellen. Mindnyájan menekültek, Polystratos kivételével, ki csakugyan halálra ítéltetett. Nehány nappal utóbb egy Tenoros nevű athéni vendég, *μετοίκος*, büntetlenség föltétele alatt kivallotta, hogy résztvett e szentségtörés tényében, s mint bűnrészeseket még mintegy harmincz polgárt nevezett meg. A földadottak közül a legnagyobb rész menekült, a többiek megölettek, vagy méregitalra kényszerítettek. Az egész várost nagy nyugtalanság szállotta meg, azt mondák az emberek: ez nem egyszerű szentségtörés, hanem egy nagy pártnak a műve, mely az állam alkotmányát fölforgatni, s a tyrannismus vagy oligarchia uralmát akarja megalapítani. A félelem még nagyobb lett, midőn bizonyos gaz földadó, Dioclidek, kinyilatkoztatá, hogy ő látta, mikép csonkították meg Hermes szobrait, s hogy ezek több mint háromezren voltak. Mindenki rettegett, hogy a földadó őt fogja megnevezni, s elfogatik, mielőtt ügyeit rendbe hozhatná. Azt mondá Dioclidek, hogy azon éjjel a lauriumi bányákba ment, hol egy rabszolgája volt kibérelve, midőn a szentségtörés történt. Sokat megismert közölők s meg is mondá nekik, hogy két talentumért hallgatni fog; mintán azonban a pénzt nem fizették le, ő kénytelen nyilvánosan fölszólalni.

Legelőször negyvenkét polgárt nevezett meg, kik közül ketten az 500 tagú tanácsban ültek. Erre rögtön föllállott Pisandros s azon törvényt fölfüggesztését indítványozá, mely a szabad embernek kínpadra vonatását eltiltja, hogy a Dioclidek által följelentettek a kínpadon kivallják társaikat. A tanács közfelkiáltással fogadta az indítványt és saját két társát azonnal elfogatta. Ezek *Hestia* oltárához menekültek, kérvén, hogy ellenök a kínpadot ne alkalmazzák, egyszersmind biztosítékot ajánlottak, hogy az ítélet napján meg fognak jelenni a törvény előtt. Nehezen sikerült kieszközölniök, a mit kértek; de nem is úgy használták szabadságukat, mint kellett volna, mert elszöktek a városból, kezességökre bízván az ügy lebonyolítását.

A többi vádlottak rögtön elfogattak és börtönbe vettettek. Egyszersmind parancsot kaptak a tíz phylae vezérei, hogy fegyvereseiket gyűjtsék össze, és a köztérre vezessék. Végre oly nagy lőn a nyugtalanság a lakosság közt, hogy a szomszéd Boeotia lakói szintén fegyvert ragadtak és az éjjel a határon töltötték, hogy az athéniek betörését megakadályozzák. Ily nagy zavar és nyugtalanság közt látszólag a legboldogabb ember volt a földadó

Diocliides, ki kétkerekű diadalkocsin a Prytanneumba hozatott, itt megkoszorúztatott, s mint az állam megmentője, a prytannokkal ebédelhetett.

A börtönbe vetett harmincz polgár sorsa sokáig kétséges volt. Végre egyike a foglyoknak, Andocides előkelő polgár, ki később szerepet játszott hazája történetében, büntetlenséget kérván, vallomást tön Hermes szobrainak megcsonkítása felől. Vallomása igaznak fogadtatott el, mivel a maga bűnét sem tagadta. Czinkostársakul mind olyanokat vallott be, kik részint már menekültek, részint menekülni készek voltak, mások Teucros vádjai folytán már börtönben voltak. Ez utóbbiak kivégeztettek a kettős vád súlya alatt, a kik menekültek, távollétökben ítéltettek el (*in contumaciam*).

Mindezen vádaskodásoknál, mint látjuk, Alcibiades neve nem említetett; mindamellett ellenségei nem hagytak föl terveikkel. Még mindig fenn volt a mysteriumok megszeptségtelenítésének ténye, mely nem vala földelítve. Sajnos, hogy oly jeles embernek fiát, milyen Cimon volt, látjuk a perbe keverve. Thessalos, Cimon fia, emelte a vádat az istentelenség miatt Alcibiades ellen. Ezek legszomorúbb napjai Athén történetének. A gaz földadók által félrevezetett tudatlan néptömeg kegyetlen vérszomjijal rohan szerencsétlen áldozataira, mivel babonás előítéleteit nem tisztelték, vagy megsértették. És itt csakugyan igazat adunk a *Democratia* írójának, ki élénk színekkel rajzolja e korlátolt fölfogást, és bizonyára magunk is több türelmességi szellemet óhajtottunk volna az athéni népnek. De mégis annyit mondhatunk mentségére, hogy ezek nem tisztán a vakbuzgóság őrzöngései voltak, hanem az eljárásban nagy része volt ama félelemnek is, melynél fogva azt hitték, hogy az egy nagy párt, a mely rettegés által akarja a tyrannismust vagy oligarchiát megalapítani. Gyors hajó küldetett Alcibiades után, mely őt haza hozza, hogy a törvényszék elé állíttassék.

A hajóhad még eddig semmit sem végzett. Az akkori hajósok szokása szerint, az athéniek sem mervén nyílt tengerre szállni, a partok mentében Peloponnesust körülhajózták, és Zacynthus, Cephallenia és Corcyra mellett elmenvén, a tarenti öbölbe bocsájtkoztak át. Tarent városától egész Rhegiumig Italia partján eveztek délnek. Itt tudták meg, hogy az egestaiak állítólagos kincsei merő csalás, minek folytán már ekkor egyenetlenség támadt a vezérek közt.

Nicias röviden akart végezni, Selinus és Egesta városokat békére kényszeríteni, azután végig evezve a siciliai partokon, megmutatni a városoknak Athén tengeri erejét, ekkor visszatérni a Pyraeusba. Alcibiades Messana városát akarta megszállni, itt szövetségeseket gyűjteni, s azokkal együtt indítani meg a háborút Syracusae ellen. Lamachus egyenesen a főváros ellen akart indulni s azt meglepetés által kézre keríteni. A haditanács, melyet a vezérek tartottak, Alcibiades tervét fogadta el, bár a terv annyiban szen-

vedett módosulást, hogy Messanát nem lehetvén elfoglalni, az athénieknek Catana városát kellett hadműveleti alappá tenni.

Ekkor érkeztek meg a követek, kik Alcibiadest visszahívták; a „Salamis“ nevű hadihajó küldetvén visszahozatalára. A követeknek föladatuk lett volna Alcibiadest a tábor közepében elfogni, de ezt tenni nem volt tanácsos, s így annak kijelentésével megelégedtek, hogy Alcibiadest fölszólították: jöjjön Athénbe, hogy magát a törvényszék előtt saját kívánata szerint igazolhassa. Nem tőn semmi nehézséget, hanem külön hajón követte a „Salamis“-t Thurii városáig, itt azonban kíséretől megszökött. Midőn valaki kérdezte tőle: „Alcibiades, tehát te nem bízol polgártársaidban?“ felelé: „Különben mindenben bízom, csak a' hol fejemről van a szó, ott még anyámban sem bízom, ő is tévedésből fekete golyócskát markolhatna ki fehér helyett.“

Syracusae ostroma, a spartaiak beavatkozása.

Alcibiades eltávozása után az egész nyár tétlenül múlt el. Az athéniék némi portyázás után ősszel visszavonultak Catanába, hogy a telet ott töltsék. Syracusae polgárai eleinte igen megijedtek ugyan, de látván az athéniék tétlenségét, abból bátorságot merítettek, sőt még gúnyolódni is kezdtek. azt kérdezvén Niciastól, vajjon gyarmatot jött-e alapítani Sziciliába. Végtére annyira ment vakmerőségök, hogy az athéniék táborát Catana mellett megtámadták. De ez vesztőkre volt, mert az athéniék visszaverték őket. E győzelem után az athéniék Syracusae ellen indultak. A hajóhad bevezett a syracusaei kikötőbe. A szárazföldi hadsereg az Olympion nevű szentély körül ütött táborát, a melyet jól megerősített. Syracusae polgárai látván, hogy városuk mind a tenger, mind a száraz felől körül van véve, újabb támadást intéztek az athéniék ellen. Ez volt a két nemzet első nagyobb csatája, melyben az athéniék teljes diadalt arattak, de azt föl nem használhatták, mert nem volt lovasságuk. Másnap mind hajóhadukat, mind szárazföldi seregeket visszavezették Catana városába.

Mind a két fél segítség után nézett. Nicias azon üzenetet küldött Athénbe, hogy vagy küldjenek neki nagyobb számú lovasságot és több pénzt, vagy, a mit ő maga is tanácsosabbnak tart, szüntessék meg az egész vállalatot. De az athéniék kudarcznak tartották volna e visszalépést, s azért a kívánt lovasságot és pénzt elküldötték. A lovasság megérkezével csakugyan új élet pezsdült föl az athéniék táborában, kik most elhatározták Syracusae városát a lehetőségig körülzárolni. A föladat nehézsége nem riasztotta vissza az athéniéket; a város fekvése, nagysága daczára, nem is tevé lehetetlenné a körülzárolást. A város egy, két öböl közt a tengerbe nyúló félszigeten feküdt, a legrégebb telepítvény Ortygia szigetén volt, mely a fővárossal erődtvények

által volt összekapcsolva. Kikötője kettő is volt, a kisebbik vagy belső, mely a kereskedelem érdekeinek szolgált, és a nagyobbik vagy külső, hol a hadihajók horgonyoztak. Az athéniek azon Epipolai nevű magaslatokat foglalták el, melyek a város fölött uralkodnak. Itt kettős falat akartak húzni, mely által a várost a szárazföld felől egészen elzárták volna. Igen veszélyes helyzet lett volna az Syracusae polgárait, miután a tenger fölött úgyszólván az athéni hajók uralkodtak.

Syracusae ily szorult helyzetében segílyt keresett az anyaországban. Először Corinthhoz, mint anyavárosához fordult, de ez gyöngének érezvén magát az athéniek ellen háborút indítani, Spartát ösztönözte, hogy Syracusae-nak segílyt adjon. Ekkor már Spartában volt a haza törvényei elől megszökött Alcibiades is, ki azért, hogy mint ismeretes élvhajhászó és fényűző ember, a spartaiak életmódjához hozzászokott s azt szigorúan követte, a spartaiak hajlamait teljes mértékben megnyerte. Ez most föllépven, azt tanácsolta a spartaiaknak, miszerint okvetlenül küldjenek segílyhadat Syracusae-ba. A spartaiak hallgattak szavára és Gylippust 700 hoplitával és a corinthusiak által állított tetemes hajórajjal Sziciliába küldötték. Az ő megjelenése a szigeten nagy mozgalmat idézett elő. A dór városokból igen sokan csatlakoztak csekély seregéhez, úgy hogy már kétezer emberrel vonulhatott be Syracusae városába. Megjelenése itt is változást idézett elő a kormányformában. Hermocrates, bízva a spartai segítségben, az előkelők pártjának szerezte meg a túlsúlyt. A syracusae-belieket is más, harciasabb szellem szállotta meg. Eddig is vitézek voltak és kitartók, mint az athéniek, de járatlanok a hadi tudományban; Gylippus egyénisége előre is biztosítá őket a sikerről. Nicias a megváltozott viszonyok közt elhagyta hadállását, mely a várostól éjszaknak esett és hajói közelében, a nagy kikötő nyugati partján ütött táborn, melyet itt lehetőleg megerősített.

Ekkoráig Syracusae polgárai Athén tengeri hatalmával szemben nem is gondoltak arra, hogy önálló hajóhadat teremtsenek. Most azonban Gylippus felszólítására, a corinthusiak útmutatása szerint, nagyszámú hajókat készítettek. E hajók, egyesülve a peloponnesusi hajóhaddal, az athéni hajóseregre támadtak, de a győzelem még ez alkalommal az athéniek kezébe ment át. Míg a tengeri csata folyt, s az athéni hadsereg fegyelmetlen katonái a partról bámulták a tengeri ütközet kimenetelét, Gylippus ráütött az athéni táborra és annak egyik fő erődjét, melyben igen sok élelmiszer volt fülhalmozva, hatalmába kerítette. Az athéniek minden erőfeszítést megtettek ugyan, hogy az erődöt visszafoglalják, de miután az ellenség annak sánczait éppen ellenők használta föl, minden erőlködésök hasztalan volt.

Ez nagy és végzetes csapás volt az athéni hadseregére nézve, mely nemcsak minden élelmi szereitől fosztatott meg, hanem ostromlóból ostromlottá

lőn. Nem maradt más hátra, mint a sereget e veszélyes helyzetből minél előbb kiszabadítani, de ez által az athéni kormány parancsa lett volna megsértve, mely az ostrom folytatását rendelte el. Nicias még jobban félt az athéni nép rossz kedvétől, mint seregének válságos helyzetétől. Egy második tengeri csata is vívatott, de eredmény nélkül. Minthogy a kikötőben a tér szűk volt, s a hajókkal nem lehetett tetszés szerint mozogni, a syracusabeliek hajóik ormányait oly erősen és hegyesen készítették, hogy azokkal bármely ellenséges hajót el lehetett sülyeszteni. Így fölkészülve harmadszor is megtámadták az athénieket, kik fölött most teljes diadalt arattak, úgy hogy az athéniak kénytelenek voltak megrongált hajóikat a régi állomásra visszavonni. Ily körülmények közt nagy vigasztalás volt az athéniakra nézve, midőn egy újabb tengeri hajóraj, mely 70 háromsor-evezős gályából állt, érkezett segítségükre. Két ügyes vezér volt a hajóhaddal, Eurymedon és kivált Demosthenes, Sphacteria hőse.

Demosthenes, mint jeles hadvezér, igen meg volt lepelve, mily rosszul állnak az athéniak ügyei. Kinyilatkoztatta a haditanácsban, hogy az elfoglalt, de ismét elhagyott Epipolai nevű magaslatokat okvetetlenül el kell foglalni az athéni hadseregnek. A következő éjjel 10,000 hoplita és ugyanannyi könnyű fegyverzetű katona indult e magaslatok elfoglalására. Minden jól sikerült, a syracusaei erődtímények egymás után foglaltattak el, az ellenők küldött csapatok visszaűzettek. De midőn az athéniak az ellenséget messze űzik, remélvén, hogy azzal együtt a városba nyomulhatnak, egyszerre minden oldalról nagyszámú ellenséges csapatoktól vétettek körül. Vissza kellett vonulni, az utat eltévesztették s az így keletkezett zavarban több mint 2000 embert vesztek.

E terv nem sikerülvén, nem maradt más hátra, mint a sereggel minél előbb visszavonulni veszélyes helyzetéből. A város bevétele lehetlenné vált, s minden nap, melyet a sereg fölhasználni elmulasztott, veszélyesebbé tette helyzetét. Nicias még mindig habozott; félt az athéni nép ítéletétől. Vezértársainak azt monda, összeköttetései vannak a városban, hol nemsokára forradalom fog kiütni és a kormány demokraták kezébe fog átmenni. Történt ugyan némi mozgalom a városban, a mennyiben a rabszolgák föllázadtak, de Hermocrates e lázadást könnyű szerrel lecsendesítette.

El lőn tehát határozva a sereg elvonulása. Ideje is volt, mert a nagy hőség, az Anapos mocsár kigőzölgései, mely körül volt a tábor felütve, oly dögvészes jelleget öltöttek, hogy a betegségek iszonyú módon elharapództak a hadseregben, és a különféle láznemeknek tömérdek sokan estek áldozatul. Még néhány napi várakozás, és a láz a hadsereg nagyobb részét fölemésztette volna.

De épen azon perczben, midőn a katonák már sátraikat kezdték össze-

szedni, egy természeti tűnemény történt, mely a babonás Niciasra roppant hatással volt, és végeredményében az összes sereg romlását okozta. Egyszerű holdfogyatkozás volt. Napfogyatkozások okai ezen időben már általánosan ismeretesek voltak, mindenki tudta, hogy ez esetben a hold takarja el a föld lakói elől a napot. De a holdfogyatkozás elméletét csak néhány évvel előbb tanította Anaxagoras, s még e tűnemény okait a nép nem ismerte. Nicias első teendője volt a tábori jóst megkérdeni, s ennek bölcsesége szerint Nicias és a haditanács elhatározták még háromszor kilencz napot tölteni a táborban. Épen elegendő idő volt arra, hogy a hadsereg ép része láznak s egyéb ragályos betegségeknek áldozatul essék.

DOMBORMŰ A PARTHENONRÓL.

Az athéni hadsereg e veszélyes és kétségbeejtő helyzetét fölhasználták Gylippus és Hermocrates. Az athéni hajóhad még büszkén állt a kikötőben. Ez ellen akarták intézni támadásukat a syracusaebeliek, és a nagy kikötő bejáratát erős lánczokkal zárták el. Ez által az athéni hajóhad helyzete is válságos lett. Érezte mindenki a hajóhad legénysége közöl, hogy itt csak a győzelem és halál közt lehet a választás. Ünnepléses pillanat volt, midőn a két ellenséges hajóhad csatára készült. Egyrésről a város falain lehetett látni Syracusae összes lakosságát, férfiak, nők, gyermekek; más oldalról a két szárazföldi hadsereg s kivált az athéniak szorongó kebelével s visszafojtott lélekzettel lesték a véres dráma kimenetelét. Az agg és beteges

Nicias csolnakrá szállva körüljárta az athéni hajóhadat, minden parancsnokkal beszélve, a katonákat és hajósokat buzdítva és lelkesítve az elhatározó végszatra.

Az athéniak a kétségbeesés bátorságával támadtak az ellenségre. De könnyű hajóik, melyek könnyen mozoghattak ugyan a sík tengeren, de nem ezen elzárt öbölben, a syracusaebelik erős orrmányú és éles hegyű hajói által rendre elsüllyesztettek. Sem az emberek vitézsége, sem a tengerészeti tudomány nem változtathatták meg e kedvezőtlen viszonyokat. Miután az athéni hajók tetemes része elsüllyedt, sok megsérült, a többit a vezérek visszavonták és a tábornál szárazra húzták ki. A hajóhad nagy veszteséget szenvedett ugyan, de az ellenség vesztesége sem volt csekélyebb. A vezérek, Nicias és Demosthenes, másnap ismételni akarták a csatát, de a katonaság megtagadta a szolgálatot, azt kiáltván, miszerint nem érdemes a hajók miatt annyi polgár és katona életét veszélyeztetni, miután a győzelemnek sem lehetne semmi tetteges eredménye.

Végre Nicias is elhatározta, a tábornok fölszedve, az athéni hadsereget a város alól elvezetni. De még ekkor sem indult rögtön, egy egész nap telt el a készülétekben. E nap annyiból veszteség volt az athéniakra nézve, mert ekkor még az utak szorosai nem voltak megszállva a syracusaebelik által. E visszavonulás egyik leggyászosabb lapját képezi Athén történetének. Sírás és jajgatás követte a kiindulást, mert a sereg kénytelen volt betegeit és sebesülteit a táborban hátra hagyni. Az athéniak az Anapos mocsárai közt haladtak, megkerülték déltől északnak a várost, hogy hegyes vidéken folytathassák visszavonulásukat, melynek céljául Egéstát, Selinust vagy más tengerparti várost tűztek volt ki. A sereg két hadosztályban haladt, a hopliták hosszas egyenközént képezve mentek elöl, a podgyászt és a fegyverteleneket középre fogván. Az első hadosztályt Nicias vezette, az utóhadat Demosthenes. Minden szoros meg levén szállva az ellenség által, erőszakkal kellett elfoglalni, s ha ez nem volt lehetséges, új átjárást kellett keresni. Minthogy az utat nem tudták, gyakran vissza kellett térni s újra kiostromolni azon szorosokat, melyeket már egyszer elfoglaltak. Ellenégeik száma napról napra szaporodott, részint Peloponnesusból, részint Sicilia dór városaiból özönlő harcosok által. Az athéniak minden oldalról támadtattak, s mindenütt túlnyomó ellenség ellen kellett magokat védekezni. Már több nap óta folytatta az athéni hadsereg e szerencsétlen visszavonulást, örökös harcz és küzdelem közt, útját ama számos hullával jelölve, melyeket nem lehetett többé eltemetni. Végre Demosthenes utócsapata, mondják 5000 ember körülvéve az ellenségtől, élelmi szerek és fegyverek nélkül, kénytelen volt magát megadni. Nicias 7000 emberével az Asinarus folyócskáig jutott, melyen ha átkelhet vala, remélte seregét biztonságba helyezhetni. De midőn éhségtől, szomjúságtól és a több napi szakadatlan

menettől elcsigázott katonái a folyócskán átmentek vala, a kised sereg egyszerre számlálhatatlan ellenségtől látta magát körülvéve. Nicias dicsőségesen akart végezni, és a túlnyomó erő ellen megkezdé a harczot. Miután azonban látta, hogy katonái majdnem védtelenül gyilkoltatnak halomra, ő maga odarohant Gylippushoz, lábaihoz borult s kérte: tegyen vele, a mit jónak lát, megadja magát, csak ez iszonyú vérontást szüntesse meg. Gylippus rögtön parancsot adott a további harcz megszüntetésére, így Nicias és hadosztálya szintén foglyul estek. A foglyoknak szomorú sorsuk volt. Athén szövetségesei rögtön rabszolgákul adattak el, kiknek azonban mégis azon vigasztalásuk lehetett, hogy családjaik által kiváltathatnak. Az athéniek és sicíliaiak kőbánya-üregékbe dobattak, hol sebesültek, haldoklók és holtak közt 70 napot kellett tölteniök. Ellátások is oly gyarló volt, hogy mindenki csak a rabszolga napi eledelének felét kapta élelmül. Végre annyi szenvedés után az életben maradtak kihozatván iszonyú börtönükből, szintén rabszolgákul adattak el. A vezérek, Nicias és Demosthenes, Syracusae városába vitétek, és ott kivégeztettek. Haláluk neméről különböző vélemények vannak. Némelyek mondják, hogy a nép által azonnal agyonköveztettek, mások szerint a népgyűlés vitatkozott sorsuk fölött, Gylippus és Hermocrates, emberiségi érzelemből, meg akarták menteni őket, de a tömeg halálukat követelte. Hermocrates ezt tudokra adá a börtönben, s a vezérek, hogy a nép bosszúját kikerüljék, inkább méreggel vetettek véget életöknek, 413-ban.

Decelia elfoglalása.

A sicíliai események híre villámként sújtott le az athéniek közt. Az első perczben kábultság, lemondás s önmegadás lepte meg a kedélyeket. A sicíliai hadjárat Athénnek közel 50,000 emberébe és 200 hajójába került, senki sem hitte, hogy e nagy csapást Athén elviselhesse. A háború esélyeit állandóakká és örökösökké tette Decelia megszállása a spartaiak által. Azelőtt a peloponnesusi szövetség serege minden évben eljött Atticába, de csak egy-két hetet töltött a félszigeten. A mezei lakosok, bár örökös félelem közt, de mégis némileg megmívelhették földjüket; most azonban, mióta Decelia a spartaiak kezében volt, ez teljesen lőn. E körülmény később nagy változást okozott Athén alkotmányos viszonyaiban.

A sicíliai vereség híre nagy mozgalmat idézett elő. Athén szövetségesei közt. Először az euboeai városok nagyobb része átpártolt, és szövetséget kötött a spartaiakkal. Később Lesbos, az oly kitartóan hű Chios szigetei, Milet városa és vele a jón szövetség, majd a Hellespont körüli városok és a hatalmas Rhodus szigete is követték e példát. Ehhez járult, hogy a nagy király kis-ázsiai satrapái, Tissaphernes és Pharnabazus, hogy a kis-ázsiai

görög városokat újra hatalmuk alá kerítsék, Spartának azon ajánlatot tették, hogy pénzsegélyt adnak neki a háború befejezésére és egy hajóhad tartására, ha Sparta a jón városokat a nagy királynak átengedi. Sparta elfogadta e szégyenletes föltételt, csak hogy ellenségét, Athént, tönkre tehesse.

Athén nem is lett volna képes, saját szövetségeseinek elpártolása után, ily nagy szövetség ellen sikerrel küzdeni; de azért túlnyomó hajóseregével kétségbeesetten védelmezte magát. A háború színhelye át lőn egészen helyezve az Aegei-tenger partjaira. Másfél évig egyenlően mosolygott a hadiszerencse mindkét hajóhadra. Nagyobb csaták nem vívattak ugyan, csakis csekélyebb, néhány hajóból álló összeütközéseket említhetnénk, mivel az athéniek, hogy messzeterjedő birtokaikat megoltalmazták, apróbb hajórajokra osztották föl tekintélyes hajóseregüket. A spartaiak is óvakodtak a tengerészetben jártasabb athéniekkel nagyobb csatába bocsájtkozni, nehogy egyetlen támadás által egész hajóhadukat kockára tegyék. Különbön ezen apróbb csatákban az athéniek rendesen előnyben voltak, a nélkül, hogy ez által helyzetük kevésbé vált volna veszélyessé; mert ellenségeik száma folyton növekedett. Chios szigetének elpártolása 40 hajóval gyarapította az ellenséges hajóhadat. Chios lakói ezért keményen meg lőnek büntetve, három csatában legyőztetvén, országuk tűzzel és vassal pusztítottatott el. Ennyi elpártolás közt nemcsak vigaszul, hanem tetemes segélyül is szolgált Athénnek, hogy Samos szigete visszalépett Athén szövetségébe, miután a democrata párt az aristokraták kormányát megbuktatta.

Mindezen ügyekben nagy tényezőként szerepelt Alcibiades, kit a spartaiak Tissapherneshez küldöttek. De egyszerre megszakadt a barátság a spartaiak és Alcibiades közt. Mondják, hogy Alcibiades Agis királyt mélyen megsértette volna, ki azután elűzetését keresztülvitte. Mások szerint a spartai vezérek azt vették volna észre, hogy Alcibiades inkább az athéniekhez szít, azokkal levelez és nekik tanácsokat osztogat. Mindenesetre Alcibiades megtérése nagy változást idézett elő a viszonyokban. Ő most Tissapherneshez vonult, miután a spartaiak kiadták ellene a megöletési parancsot. Ha Alcibiades Athénben mint piperkőcz és kéjencz élt, Spartában durva posztó-tunicát hordott s vörös köpönyeget, s a spartaiakkal versenyt ette a fekete levest, úgy Tissaphernest bámulatba ejtő keleti fényűzése és pompája által. Hosszú bíbor öltönyt vett magára, tiarát tett fejére, lakását perzsa módon bútorozta be, nagyszámú cselédséget fogadott s egészen perzsa módon élt. Ezáltal egészen megnyerte Tissaphernes hajlamát, kinek azon tanácsot adta, ne segélyezze tovább Spartát, mivel sokkal hasznosabb a nagy birodalomra nézve, ha Görögországban két oly hatalmas versenytárs van, mint Sparta és Athén. Tissaphernes követé is e tanácsot, nemcsak mivel belátta Alcibiades nézeteinek helyességét, hanem mivel fősvénységi hajlamaival is megegyezett.

Athénben, mint említettük, Decelia megszállása egész forradalmat idézett elő, mely a democratia bukását eredményezte. Thucydides két-három fejezetben írja le ezen alkotmányváltozást, a lehetőleg legszárazabb módon, és óvakodik minden kifejezéstől, melylyel a „felséges népet“ megsérthetné, miután ekkor visszahivatását reménylette. Annyit ki lehet venni szavaiból, hogy a vagyonosabbak, a kik a legtöbb terhet viselték, nagyon óhajtották a háború végét, és így, hogy ezt eszközölhessék, a polgári jogok megszorítására gondoltak. E célból társulatok alakultak, hetaeria, melyek az eszmének terjesztését célozták. A féktelen demagogia uralma alatt a vagyonosabbak állapota valóban tűrhetetlen lőn. A vádaskodók, *sycophantok*, miatt senki sem érezheté magát biztonságban. A legközönségesebb bűnök, melyekkel egyesek vádoltattak, voltak: a democratia gyűlölete (*misodemia*) hazaárulás, hitelenség vagy szentségtörés. Hogy milyen száma volt e vádaskodásoknak, onnan is kilátszik, mivel az elítéltek vagyonának elkobzása tetemes részét tette az állam jövedelmének. Egész Görögország telve volt athéni száműzöttekkel és menekültekkel. A halálbüntetés a legcsekélyebb ürügy alatt alkalmaztatott.

De nemcsak a gazdagok szenvedtek ezen vádaskodások által, hanem mindazon polgárok is, kik rendesen a gazdagok fényűzése által élnek. A kereskedelem, mely a nemzetnek jólétet és gazdagságot adott, a vagyonosak üldözése által gyökerében lőn megtámadva. Ekkoráig Athén kereskedelmi hajói a világ minden részeiből ellátták gabonával Attica lakosságát. A háború is nagy kárt tön a kereskedelemnek, mert a Fekete-tengerről jövő, gabna-terhelt hajók csak félve közeledhettek a háború színhelyéhez, hol könnyen az ellenség zsákmányává lehettek. A gazdagok üldöztetése a *sycophantok* által, több kereskedőnek elítéltetése majdnem egészen tönkre tévé a kereskedelmet. Kevés hasznára volt a lakosságnak, hogy külön „kenyér-őröket“ nevezett ki, kiknek gondoskodni kellett, hogy a gabona meg ne dráguljon. A gabona folytonos drágulását nem lehetett megakadályozni, daczára annak, hogy előbb a kereskedők, azután a „kenyér-őrök“ ítéltettek halálra. E szerint, mondja Lysias szónok, igen sok polgár vesztette életét, s bár tanúkat állítottak, hogy a vád hamis, de a nép inkább hitt a vádaskodóknak, mint a szerencsétlen vádlottaknak.

Vége kinyílt a közönségnek szemé, s a demagogok és *sycophantok* annak mutatkoztak, a mik valóban voltak, gaz és jellemtelen embereknek. Ez Isocrates és Lysias szónokok egyhangú véleménye, és helyesen mondja az utóbbi: „hogy azok, kik az oligarchiában igaztalanul kormányoznak, a democratiát teremtik meg; azok ellenben, kik a democratiában uralkodnak, ismét az oligarchiát hozzák a nép nyakára“.

A democratia bukása, Alcibiades visszahívása.

A viszonyok oly kellemetlenek voltak az államban, hogy mindenki változást óhajtott. De oly népuralmat megbuktatni, melynek 20,000 szavazó polgára volt, szerfölött nehéz dolog. A közgyűléseken az utóbbi időben soha sem jelent meg több 6—7000-nél, de ez többnyire csak a csöcselék volt, azon legalantiásabb része a népnek, melyet csak az obolus vonzott a gyűlés helyére.

E demagogia kinövéseinek korlátozására a tisztesebb polgárok közül szövetség alakult, melybe különben a legellentétesebb nézetű férfiak beállottak, csak hogy a demagogia ragályának gátot vessenek. E férfiak szavukat adták, hogy minden kérdésben össze fognak tartani a közös ellenség megbuktatására. E nagy szövetségen belül még kisebb társulatok, *hetaeria*, is alakultak, többnyire oly ifjakból, kiknek apáik a sycphantok vádaskodásai folytán vagyonukat veszítették el, vagy legalább annak elvesztését féltették. Ezen ifjak, kiket a boszuvágy ösztönzött, s ifjú tűz lelkesített, nem riadtak vissza semmi erőszakos tettetől, még az orgyilkosságtól sem. Ezek ki merték nyilvánosan mondani, hogy határozott céljok a a gyűléstagok és bírák obolusainak, a nyilvános tisztviselők fizetésének eltörlését keresztülvinni. Azt is kinyilatkoztatták, hogy egyedül a katonák érdemlik meg a zsoldot, a melyet kapnak, hogy a szavazó polgárok számát 5000-re kell korlátozni, tehát azon polgároknak hagyni meg szavazati jogukat, kik vagyon és hadi szolgálati érdemeik által tűnnek ki. Nehány demagog ellentmondani akart, de többen, s köztök főnökük Androcles is, az ifjak törének estek áldozatul. A politikai orgyilkosságról a régieknek más fogalmaik voltak, és ez nem is volt nálok szokatlan dolog; sőt a legtöbb görög államban törvény is létezett, mely szerint minden polgár fel lón hatalmazva, kímélet nélkül meggyilkolni azon polgártását, ki a főuralomra, *tyrannismus*, törekszik.

Ezen események rémülettel töltötték el a polgárságot. Miután az összeküvők titkukat gondosan megőrizték, a demagogok sokkal nagyobbnak hitték a szövetkezést, sokkal számosabbnak a kisebb társulatokat, mint a mennyi valósággal volt. A vezérek közül tehát mindenki hallgatásba burkolódzott, így gondolván kikerülhetni az ellenfél fölemelt töreit; hallgatás által iparkodott minden demagog életét megváltani.

Az ellenfél meg lévén rémítve, annál könnyebben működhetek azok, kik a demokratikus alkotmány fölforgatását tűzték ki célul. A baj az volt, hogy a szövetkezetben magában három különböző párt létezett: A túlzó reactionarius, mely kész volt minden perczben Spartával alkudozni, a túlzó oligarchiai, de hazafias párt, mely Sparta szövetségéről semmit

sem akart tudni; végre a mérsékelt szabadelvű párt, mely a másik két párt között állt, a melynek tagjai Alcibiades visszatérését óhajtották. E párt tagjai magokat a jeleseknek és jóknak mondták, *καλοὶ καγαθοί*. E párt vezérei közt néhány jeles ember van, kik később is jelentékeny szerepet vittek Athén történetében. Ilyenek az öreg Antiphon, híres szónok, ki egyike volt az első szónokoknak, a kik beszédekét mások számára készítettek; Theramenes, egyike e korszak legtekintélyesebb férfiainak, ki különben arról volt ismeretes, hogy elveit és pártját minduntalan változtatta. Ezekhez csatlakoztak Pisandros, ugyanazon ember, ki Hermes szobrainak megcsonkításaért emelt vádat és a vizsgálattal volt megbízva, és Phrynichos,

THESEUS TEMPLÓMA ÉJSZAK-NYUGATRÓL.

ki mint szegény falusi ember jött a városba s első mestersége volt az árulkodás, sőt ezt tűzte volt ki élte céljául is. Később azonban mind Pisandros, mind ő, vezérekké választottak és jelenleg Samos alatt voltak a hajóhaddal.

Alcibiades tovább szötte cselszövényeit. Ő belátta, hogy az athéniek sokáig fenn nem tarthatják magokat, ha a peloponnesusi szövetségnek Tissaphernes, kis-ázsiai helytartó, segílyt fog adni, és a 130 hajóból álló phoeniciai hajóhad a szövetségeseivel egyesül. Izenetet küldött az athéni hajók parancsnokaihoz, s eléjük adta, hogy Tissaphernes hajlandó volna velök szövetkezni, ha az athéniek otthon mérsékeltebb kormányformát fogadnának el. A hajóparancsnokok, mint tudjuk, a vagyonosabb osztályhoz

tartozván, conservatívek voltak; de a hadsereg sem idegenkedett Alcibiades visszafogadásától. Könnyen megegyeztek tehát, és Alcibiades egyelőre annyit eszközölt ki, hogy Tissaphernes megvonta segélyét a spartaiaktól.

E szolgálat után a hadsereg nagyobb része hajlandó volt Alcibiadest visszahívni, elhatározá, követséget küldeni Athénbe, mely a demokratikus kormányforma átalakítását, Alcibiades visszahívását, és Tissaphernesszel a szövetség megkötését kívánja. A követség jó sikerrel járt el, Pisandros volt a feje, egyike a reactió kiváló férfainak. Gyűlésre hívták össze a népet; néhány makacs ember ellentmondott, Pisandros őket előre szólítván, megkérdezé: mondják meg, mikép akarnak a szövetséges Görögország és egész Ázsia hadi erejének ellentállani, mikép akarják Athént azon szomorú sorstól megmenteni, mely Aeginát, Plataeát s Görögország sok más városát érte? Ezek zavarba jöttek, s miután erre választ adni nem tudtak, a közgyűlés elhatározá, hogy Pisandros egy követség élén Alcibiadeshez és Tissapherneshez küldessék, s velök a szerződést megkösse.

Tissaphernes hamis játékot űzött a görögökkel. A spartaiakkal tulajdonképen azért nem létesült a szövetség, mivel Tissaphernes az összes kis-ázsiai görög városokat és a szomszéd szigetek nagy részét ismét a király hatalma alá akarta hódítani. Ezt az első perczben megigérték ugyan a spartaiak, de mivel beleegyezésök Görögország ügyeinek elárulása lett volna, ismét visszavonták. Most a perzsa satrapa hasonló föltételt tűzött az athéni követség elé, oly föltételt, melyről előbb közte és Alcibiades közt nem vala említés téve. Az athéni követek méltó fölháborodással szakították félbe az alkudozásokat, visszatértek Athénbe, a hol kinyilatkoztatták, hogy Alcibiades rászedte őket, s épen nincs komoly szándoka, megszorult hazáján segíteni. Időközben Pisandros és Phrynichos visszahívtak a hadseregtől és helyök két democrata érzelmű férfiúval töltetett be. A négy cselszövő együtt volt most már és akadálytalanul folytathatták az alkotmány megváltoztatására tett intézkedéseiket. A megriasztott nép sokat remélt Alcibiadestől, de miután e reménye szétfoslott, tompa megadással várta a történendőket. A hatalom kezelői szokatlan helyre hívtak össze közgyűlést, Colonosba, mintegy negyven stadiumnyira a várostól messze fekvő helyre, hol Poseidon istennek szentélye volt. Itt az összeesküdtek kinyilatkoztatták, s a közgyűlés is elfogadta az indítványt, miszerint ezután senki ellen sem lehet vádat emelni azon okból, mivel a régibb törvényekkel ellenkező indítványt tett. Pisandros ekkor rögtön föllépett a szószékre s előadta azon új alkotmány vázát, melyet egy az összeesküdtekből alakult tíz tagú bizottság dolgozott ki. E szerint 400 tagú tanács vezetné az állam ügyeit, mellette volna egy 5000 polgárból álló tanácskozó testület, a legvagyonosabb polgárokból alakítva, mint fentebb mondtuk. Pisandros indítványa elfogadtatott, s míg a fegyveres polgárok a város falait őrizték, a 400 tagú tanács fölvonult a Prytan-

neumba és onnan a törvényes tanácsot katonai erővel elűzték, miután az egyes tanácsstagok kiérdemeltapidíjait kifizették. Az új kormány ily módon kezébe kerítvén a hatalmat, mint Thucydides mondja, azt mérsékelten használta, mert csak néhányat végeztetett ki; néhányan börtönbe vettek, többen száműzettek.

Azonban alig volt az új kormány megállapítva, már az egyenetlenség csirái mutatkoztak. A Samos szigetén kiűtött nyugtalanságok, melyekbe az athéni sereg is beavatkozott, kezdetét képezték ezen egyenetlenségeknek. Az athéni sereg segítségével a samosi demokraták diadalt ülték ellenségeiken és a népuralmat újra helyre állították. Ezen eredmény leginkább a Paralos nevű hajó legénységének volt tulajdonítandó. Ezt Athénbe küldötték, hogy a szigeten történt alkotmányváltozást az athéni kormánynak bejelentse. Itt azonban már ekkor diadalmaskodott az oligarchia, és a Paralos hajó legénységét, nehogy az athéni népet fellájítsa, elfogatta és elzáratta. A hajó parancsnoka azonban, Chaereas, szerencsésen megszabadulván, visszaszökött a hajóhadhoz és elmondá, hogy Athénben a hatalom új birtokosai a várossal a legkegyetlenebbül bánnak, a férfiakat megölik, a nőket meggyalázzák és a polgárok javait elkobozzák.

E hír hallatára nagy zavargás támadt a hadseregben, melynek legnépszerűbb vezérei, Thrasylos és Thrasybulus, gyűlésre hívták össze a katonákat. A samosiak csatlakoztak hozzájuk és velök közösen esküt tőnek, hogy a democratiát fenn fogják tartani, hogy a spartaiakkal a végsőig folytatják a háborút; a négyszázak parancsainak nem fognak engedelmesskedni, s velök semminemű alkudozásokba nem bocsájtkoznak. Vezérek és hadsereg egyaránt érezték, hogy nagy névre van szükségök, ha a veszélyekkel sikeresen óhajtanak megküzdeni. Ez okból Thrasybulus Alcibiades visszahívatását indítványozta és az el is fogadtatott. Alcibiades megjelent, fényes beszédet tartott a hadsereghez és a samosiakhoz, melyben teljesen igazolta ártatlanságát az ellene emelt vádakra nézve. Már ez is megnyerte hallgatóit, midőn azonban még azon reményt is fölmutatta, miszerint Tissaphernes nemcsak segélydíjakat fizetni kész, hanem a phoeniciai hajóhadat is megindítja, ha szükséges lesz, oly lelkesedés támadt a hadseregben, hogy ez őt egyhangúlag fővezérnek kiáltotta ki. Néhány nap múlva a „négyszázak“ követői is megjelentek a hadseregnél, hogy a kormányt Chaereas rágalmai ellen védelmezzék. Látásuk, a helyett, hogy megnyugtatta volna, még inkább felbőszítette a katonákat, kik egyáltalában hajóra szállni és a bitorló kormány megbuktatására Athénbe vitorlázni készek voltak. Nagy nehezen sikerült Alcibiadesnek a katonákat e terv fölhagyására bírni, mely csak végtelen zavarokat idézett volna elő a hazában. Erre azonban szükség sem volt, mert a bitorló kormány rövid idő alatt önmagától roskadt össze.

Mindamellett a teljes democratia, legalább egyelőre, nem állíttatott helyre Athénben. A szavazati jog megmaradt azon 5000 polgár kizárólagos birtokában, kiket az oligarchia kiszemelt a vagyonosabbak közül. De a négy-száznak okvetlenül áldozatul kellett esni, kiknek kormánya mind a bel-, mind a külföldön elvesztette minden tekintélyét, sőt még a várost sem tudták élelemmel ellátni. Volt oly töredék is a párt kebelében, mely annyira irtózott minden egyezkedéstől, hogy a város átadása fölött Spartával kezdett alkudozni.

Ez a közgyűlöletet még inkább fokozta a hatalom birtokosai ellen. Ennek egyik jelensége volt, hogy Phrynichos egy este, midőn a tanácsház-ból kijött, két vendégpolgár, *metoikos*, által megöletett. A gyilkosok elfogattak, és egyikök kivallotta, hogy az orgyilkosság egy titkos társaság műve. Phrynichos halálát nagyobb szerencsétlenség követte. Egy negyven hajóból álló peloponnesusi tengeri sereg jelent meg Salamisnál. De míg az athéniek az ellentállásra e ponton megtevék a készüléteket, a peloponnesusi hajóhad körülevetvén Atticát, az euboeai szorosban, Eretria városával szemben, állapodott meg. Az athéniek rendkívül megijedtek, mivel a tengeri hajózás bizonytalansága mellett Euboea szigete volt egyedüli biztos magtáruk. Ha Euboea elpártol s elvész, úgy Athénre nézve minden veszve van, miután az atticai népet egy hónapig sem lehetett volna élelmezni. Hogy e szerencsétlenséget elhárítsák, a meglevő roncolt hajóikat kijavították és azokból új hajóhadat teremtettek. Ez a szorosba küldetvén, a peloponnesusi hajóhadtól másfél mérföldnyi távolságra vetett horgonyt. Az eretriabeliek árulása vesztét okozta az athénieknek. Míg ezeknek katonái élelmi szereket szedtek össze a városban, a spartaiak, a szigetbeliek figyelmeztetésére, megtámadták az üresen álló athéni hajókat, és azokból huszonkettőt elfogtak, többet pedig elsüllyesztettek.

Alig volt esemény a sicíliai hadjárat óta, mely annyira hatott volna az athéniek kedélyére, mint az utóbbi szerencsétlenség. Athén helyzete valóban válságos lőn. Nem volt gyarmata, honnan élelmezhetne volna magát, nem voltak hajói, nem voltak védői, az ellenség minden perczben bemehetett a Pyraeusba, s a száraz felől körülzárolt várost még a tengerről is ostromolhatta.

E szerencsétlenségért az oligarchiát vádolták, bár az általa folytatott politika csak folytatása volt annak, melyet a democratia megkezdett. De a vezérlő férfiak sem a városban, sem a hadseregnél nem akarták azon túlzott democratia helyreállítását, mely demagogjaival és sycophantjaival oly sok bajt és üldöztetést szerzett a kitűnő polgároknak. Közösen megegyeztek tehát abban, hogy az ötszázak tanácsa visszaállíttassék, de tagjai csak az 5000 polgár közül vétettek, elhatároztatott, hogy a mely tisztviselő díjat fogad el szolgálataiért, az becstelennek tekintessék. Aristoteles ezen alkotmányt az

oligarchiai és demokratikus kormányformák oly szerencsés vegyületének tartja, hogy e mellett Athén a lehető legjobban kormányoztatott. A reactio legfőbb emberei közül Pisandros és társai menekültek; Antiphon, daczára fényes szónoklati védelmének, halálra ítéltetett s vagyona elkoboztatott.

Alcibiades diadalai, fogadtatása Athénben és száműzetése.

Az új athéni kormány szerencsés viszonyok közt kezdette meg működését. A hadseregtől győzelmi tudósítások érkeztek, melyek a kormány és polgárság önértétét nagyban emelték. Tissaphernes mind a két hadakozó féltől segélyadásra szólíttatván föl, nem volt képes magát elhatározni, melyik fél részére álljon. A peloponnesusi szövetségtől teljesen megvonta a segélyt, de azért az athénieknek sem adott. A szövetség katonái zúgolódni kezdettek a zsold elmaradása miatt, s vezérök, Astyochos, kénytelen volt bántalmazásaik elől templomba menekülni. Helyébe Sparta az erélyesebb Mindaruszt küldötte. Ez még nagyobb ellensége volt az athénieknek, mint elődje. Miután Tissaphernestől nem volt mit reménylenie, a másik kis-ázsiai helytartóhoz, Pharnabazushoz fordult segélyért, a ki azt meg is ígérte mind pénzben, mind katonákban. Mindarus harcziassabb is lévén, mint előde, nemsokára (411-iki augusztus végén) csatára került a dolog a két ellenséges hajóhad közt a Hellespontban, Abidus város irányában. Az athénieknek 76, a peloponnesusi szövetségnek 86 hajója volt. Alcibiades nem volt jelen, mivel egy hadosztálylyal az athéni hajóhad élelmezésére szükséges élelmiszerek beszerzésével volt elfoglalva, s e célból a szövetséges városokat egymásután megsarcolta. Az athéni hajóhadat Thrasyllös és Thrasybulus vezérelték; a szövetségesek jobb szárnya Mindarus, a bal szárny, mint a syracusaei hadosztály, Hermocrates vezérlete alatt állt. Az athéniak teljes diadalt nyertek s Mindarus csak úgy tudta hajói egy részét a megsemmisítéstől megmenteni, hogy Abidusnál a szárazra vontatta. E szerencsés esemény új bátorságot öntött a csüggedő athéniakbe, ennek folytán a kormány új hajókat szerelt föl és keletre, a hadsereghez küldötte. Az így gyarapodott athéni hajóhad Sestus városánál foglalt állást a Hellespontban, hogy a peloponnesusi szövetség hajóseregét, mely Pharnabazus szövetségében Cyzicus városát ostromolta, figyelemmel kísérje. Alcibiadesnek egykét nap elegendő volt, hogy azon idő alatt az ellenség gyöngye oldalát kikémlelje. Észrevette, hogy a peloponnesusi hajóhad minden reggel kijövén a kikötőből, a nyit tengeren szokta tartani gyakorlatait. E körülményt hasznára fordítván, egy napon az athéni hajóhaddal oly ügyesen zárta el a kikötő bejáratát, hogy a peloponnesusi hajók abba többé vissza nem térhettek. Ekkor oly erélyes támadást intézett a szövetség hajóhada ellen, hogy a peloponnesusiak e támadásnak ellent nem állhatván, teljes zavarba jöttek. partra menekültek s hajóikat az ellenségnek zsákmányul

engedték át, melyeket az athéniek részint elfogtak, részint elsüllyesztettek; csak a syracusaeiak előzték meg a veszélyt, a mennyiben hajóikat meggyújtván, inkább maguk égették el, mintsem az ellenségnek engedjék át. Mindarus néhány lacedaemon hajóval hősileg küzdött, de a csata sorsát meg nem változtathatá s ő maga is küzdve esett el. Ekkor írták az életben maradt alvezérek ama laconikus levelet Spartába: „A csata elveszett, Mindarus meghalt, nincsenek élelmiszereink, nincsenek hajóink.”

Ily csatavesztés az athéniekre nézve végzetes lett volna, a peloponnesusi szövetség egy év múlva ismét új hajóhaddal rendelkezett, mivel Pharnabazus tetemes segélylyel járult a háború költségeihez. E győzelem eredményei jelentékenyek voltak. Thrasyllus Jónia egy részét hódította meg, mely a szövetségtől elpártolt, azután Alcibiadessel egyesülve, Abidust és Chalcedont, sőt a következő évben Byzanc városát is elfoglalták.

Az athéniek szerencséje sok aggodalmat okozott Pharnabazusnak. Alcibiades és Thrasyllus serege az ő tartományát pusztította, melyből neki a meghatározott adót a királyi udvar számára be kellett szolgáltatni. A kár tehát őt sújtotta leginkább, mert ez által jövedelme tetemesen megfogyott. De volt a dolognak még egy más, félelmesebb oldala is. Ha a nagy király megtudja, hogy egyik satrapájának könnyelműsége folytán birodalma határai megcsonkítottak, s egyes vidékek elpusztítottak, nagyon hihető vala, hogy e satrapa számadásra fog vonatni, a mi pedig főbenjáró dolog volt. Pharnabazus követet küldött tehát Alcibiadeshez, megalázta magát az athéniek előtt és békét kért tőlök. Az athéniek a következő feltételek alatt kötötték meg vele a békét: Pharnabazus rögtön húsz talentumot fizessen az athénieknek, s mindazon városok, melyek előbb adót fizettek Athénnek, azt továbbra is fizessék. Pharnabazus szüntessen be minden segélyt, melyet eddig a peloponnesusi szövetségnek nyújtott; hanem mozdítsa elő azon általános békét, melyet az athéniek a spartaiakkal és perzsákkal kötni hajlandók.

E békekötés híre a spartaiakat nagyon megrémítette. A békepárt itt is fölemelte fejét és a háborúskodás megszüntetését követelte. Agis király, a ki még mindig Decelia városát tartotta megszállva, kénytelen volt belátni, hogy Attica területét elpusztíthatja ugyan, de a városnak magának nem árthat, miután az athéniek több ostromot erélyesen visszavertek. Sparta is lemondott minden reményről, hogy Athént a száraz felől meghódíthassa, s annál hajlandóbb volt a békealkudozásokra, mivel saját serege Deceliában szükségét kezdett szenvedni. De Athén is ki volt merülve, s a háborút csakis úgy folytathatta, ha az idegeneket és vendégeket polgárjoggal ruházta föl; nemsokára iparosokat, szabadon bocsájtott rabszolgákat, sőt még valóságos rabszolgákat is fölfegyverzett, miután nekik a fölszabadítást megígérte. De azért a Sparta által ajánlott békét kereken visszautasította, különösen Cleophon ösztön-

zésére, ki azelőtt lantgyáros volt, és e jövedelmező mesterségét a politikával cserélte föl. E férfiú a keletkező demokratikus pártnak vezére volt s ellenezte a békét, mivel hihetőleg Alcibiades és a hadsereg is hasonló véleményben voltak.

Alcibiades már két éve, hogy határozatilag haza hivatott. De ekkor még nem mert élni e szabadsággal, részint mivel az athéni nép szeszélyétől félt, részint mivel nem akarta ellenségei boszuját felkölteni, kik őt a számkivetésbe küldötték. Két éve tulajdonképen, hogy a hadakozó

ALCIBIADES HALÁLA.

felek kimerültsége miatt alig folyt a háború, s így a vezéreknek idejük maradt magokat a „felséges népnek“ bemutatni. Dicsőséggel elhalmozva, nagyszámú ellenséges hajókat, foglyokat, rabszolgákat, tömérdek zsákmányt hozva magával, a diadalmas hadvezér csak remegve szállt ki a Pyraeusba, melyet azóta nem látott, hogy a sicíliai hadjáratra indult vala. Csak akkor nyugodott meg némileg, midőn egyik közel rokona biztosította őt, hogy ellenségei a nyilatkozó népöröm nyilvánításai elől elrejtőztek.

A viszontlátás és fogadtatás a nép részéről nagyszerű volt; úgy látszott,

hogy minden párt félre tévé viszályait, egyedül benne látja a haza szabadságát. Az egész polgárság fogadására özönlött, az öröm és megindulás könnyei, elfojtott zokogás, azon boldog érzelmet tanúsították, mely mindenkinek keblét eltöltötte Alcibiades látására. Koszorúkat tettek fejére, mint az olympiai győzőnek, midőn visszatér szülővárosába; sőt még az istenszobrokat is vitték előtte, hogy Socrates tanítványát kitüntessék. Alcibiades tettel akarván megczáfolni ellenségeinek azon vádját, miszerint ő a vallás gúnyolója, megígérte, hogy az *eleusisi mysteriumok* ünneplését ki fogja eszközölni. Mióta t. i. Decelia a spartaiak kezében volt, e körmenetek megtartása lehetetlenné lőn. Legalább a szárazon nem lehetett Eleusisba menni, hanem az athéniek kénytelenek voltak a tengeren küldeni követéseket Demeter istennő szentélyéhez. Meg is tartotta szavát. Midőn a körmenet napja megérkezett, katonái mindazon pontokat megszállották, melyek az Eleusisba vezető utat a körmenet számára biztosították. Ekkor mint fővezér és főpap maga vezette a menetet, egész nyugalommal és méltósággal, mert a két óra hosszaságú úton helyesen voltak megtéve katonai intézkedései. Az athéniek öröme ez esemény fölött határt nem ismert. A köznép lelkesedésében hajlandó lett volna Alcibiadest a főhatalommal ruházni föl, de az előkelők, az eupatridák, e szándékot nagyon veszélyesnek tartották. Ő maga elfogadta volna a köznép által ajánlott főhatalmat, ha a városban maradhat és békét köthet vala. De Alcibiadesnek a háborút kelle befejezni, s azért megelégedett a fővezéri címmel. Az athéniek újabb 100 hajóból álló hadat, 1500 hoplitával és 50 lovassal, adtak rendelkezése alá. Oly nagy volt a bizalom irányában, hogy vezértársait, a közgyűlés beleegyezésével, ő maga nevezhette ki. Különben mind Alcibiades, mind az athéniek meg voltak győződve, hogy a háborút saját előnyükre nemsokára befejezhetik. De nem így történt a dolog. A spartaiak kénytelenek lévén akarattjok ellen folytatni a háborút, az ügyes, erélyes és ravasz Lysandert nevezték ki fővezérré, kit eléggé jellemmez azon mondata: „Ha az oroszlánbőr nem segít, akkor a róka bőrét kell kifordítani”.

Kis-Ázsiában egy másik ellenséget talált, s ez volt Tissaphernes utódja a helytartóságban, Cyrus, második Dárius perzsa király fia. A nagy király hallván, hogy Tissaphernes kíméli az athénieket, meghagyta fiának, hogy a háborút ellenük egész erélylyel folytassa. Ennek azonkívül nagy oka volt a spartaiak ügyét előmozdítani. Már akkor terveket szőtt, hogy bátyja Artaxerxes helyett ő foglalja el a nagy király trónját, ha atyja az élettől megválna. Erre pedig okvetlenül Sparta és a peloponnesusi szövetség segélyét szükségesnek tartotta. Különben neki magának fogalma sem volt azon politikáról, mely legjobbnak tartja, ha a két egymással harczoló ellenfél kölcsönösen gyöngíti egymást, a nélkül, hogy valamelyik ellen-

felén teljes diadalt arathatna. Cyrus tehát tetemes segílyt nyújtott a spartaiáknak, hogy ezek Perzsia segílyével egy pár év alatt a háborút befejezhették.

Pharnabazus, Kis-Ázsia északi partjainak helytartója, már régebben közbenjáró szerepet vitt s békét akart eszközölni a perzsák és athéniek közt. Épen ezen időben érkezett egy athéni követség Kis-Ázsiába, melyet Pharnabazus pártfogása alá vévén, Szuszába kísértetett. Cyrus egyik első tette volt, hogy a követséget elfogatta, s annak tagjai, Pharnabazus közbenjárása által csakis három év múlva szabadulhattak ki fogságukból.

A perzsa pénznek hatása mindjárt meglátszott a két hajóhadon. A peloponnesusi szövetség hajósai és katonái négy obolust kaptak naponként zsoldul, Alcibiades eddig három obolust fizetett, de ezt sem adhatta meg rendesen, mivel hazájának pénzügyei ki voltak merülve. A született athénieket még meg lehetett nyugtatni, de az idegen zsoldosok azt keresték inkább, hol jár nagyobb haszonnal a szolgálat, és így egymásután elszökdöstek. A reménylett diadalog helyett Alcibiades kénytelen volt a szövetséges városokat beutazni és tőlök kölcsönt eszközölni ki. Lysander hadiműködése alapjául Ephesus városát választotta. Határozott ellensége lévén mind Athénnek, mind általában a democratiának, minden városban oligarchikus társalutokat alakított a democratia megbuktatására. E működése által, mondhatni, egész Görögországot aláaknáztá, és Athénnek mindenütt ellenségeket szerzett. Ez egy óriási összeesküvés volt a közszabadság ellen, melynek végszárait Lysander kezében tartotta. A háború befejezése után e párt az ő védelme alatt erőszakoskodásra vetemedett, és gyakran orgyilkosságok vagy más aljas tettek követtettek el a democratia hívei ellen.

Alcibiades újabban szerzett népszerűsége, mint a következmények mutatják, futóhomokra volt építve. Az athéni hajóhad nagyobb része Samos szigeténél foglalt állást. Alcibiades a Phocaea városát ostromló vezértársával, Thrasybulusszal értekezni akarván, odahagyta hajóhadát, de meghagyta az alparancsnoknak, Antiochusnak, hogy ha meg is támadtatnék, csatába semmi esetre sem bocsájtkozzék. Antiochus nemcsak megszegte főnökének parancsát, hanem szemtelen kihívással két hajóval bevezvén az ephesusi kikötőbe, Lysandert csatára ingerelte. Ennek az lőn következménye, hogy az athéni hadsereg *Notium* mellett megveretvén, 15 hajót veszített, 408-ban. Ez elegendő ürügy volt Alcibiades ellenségeinek, kik most újabb vádakkal léptek föl ellene, s a nép ez alkalommal hallgatott rájuk. Alcibiades megfosztatott a fővezérletől, s a hajóhad tíz új hadvezérre bízott, kik közt volt a derék Conon is, 407-ben.

A háború befejezése. Athén bukása.

Conon az athéni hajóhadat 70 hajóra apasztotta, csakhogy azután ezeknek hajósait és fegyveres katonáit jól lehessen zsolddal és élelmiszerekkel ellátni. De még így is csalódott számításában. Ő is, mint Alcibiades, csak a szövetséges városok sarczai által volt képes magát fentartani. Szerencséje Athénnek, hogy a fénhéjázó Lysander helyébe 406-ra a kevésbbé ügyes és jártas Callicratidast választák fővezérré. Ámbár Lysander utódja ellen sem szűnt meg cselszövényeit szőni, Callicratidas rendelkezése alatt 140 hadihajó lévén, annyira uralkodott az Aegei-tengeren, hogy a többi sikert nem számítva, nemcsak Methymna városát elfoglalta, hanem a derék Conont is a mitylenei kikötőben zár alá vette.

Athénre nézve szerencse lett volna, ha ezen lealázással fejeztetik be a háború, és a vérszomjas Lysander helyett az emberséges Callicratidas szabja meg a béke föltételeit. De az athéni nép hallván hajóhadának szorult helyzetét, bámulandó erélyvel még egy sereget teremtett, az utolsót, melyre e háborúban képes volt. Hogy ezt eszközölhesse, Pallas-Athéne istennő templomának kincseit is a pénzverdébe küldötte és pénzzé verette; a polgárok rendkívüli adakozásra, illetőleg adóra szólítottak föl; vendég-polgárok és rabszolgák soroztattak a hadseregbe oly kilátással, hogy később mint szabad gyarmatosok, telkeket fognak kapni az államtól. Ily módon sikerült négy hét alatt 155 hajót fölszerelni, melyek Thrasyllós és Pericles vezérlete alatt, ki a nagy férfiúnak Aspasiától született fia volt, Conon kiszabadítására küldettek. E hajóhad 406-ban az Arginusi szigetek mellett, a peloponnesusi szövetség hajóhadán teljes győzelmet aratott. Callicratidas, midőn az athéni hajóhad közeledését meghallotta, 50 hajót hátrahagyott a zárlat fenntartására, a többivel eléje ment az athénieknek. Callicratidas nem tudta, hogy új athéni hajóhaddal van dolga, hogy oly nagyszámúak és jó karban levők az ellenség hajói. E csalódását keserűen kelle megbánnia. Csodákat művelt hősieks kitartása és vitézsége által, de mind hasztalan volt. A szövetség hajói egymásután süllyesztettek el, végre az ő hajója is, egy erős athéni gályával ütközött össze, elmerült, s a hős vezér a hullámokban lelte halálát. A szövetség mintegy 70 hajót vesztett, ezek közt 9 laconiai volt, noha laconiai hajóinak száma csak tíz volt. Athén diadala teljesnek látszott, míg a szövetség az örvény szélén állt.

Midőn Athénben a *notiumi* csata után Alcibiades letétetett, ez alkalommal, úgy látszik, az alkotmány is módosult és a teljes democratia lépett életbe. Hihető, hogy ezzel a néplázító demagogok és sycophantok újra fölemelték fejöket és érvényesíték befolyásukat. Ez legalább meglátszik azon eljáráson, melyet a nép győztes hadvezérei ellenében követett. A csata után

a vezérek, Theramenes és Thrasybulus parancsnoksága alatt, 47 hajót hagytak hátra, hogy az athéni halottakat a vízből kimentsék; míg a többi hajóhad Mitylene alá evezett. De rögtön nagy vihar keletkezett, mely a halottak kimentését lehetetlenné tette. E mellett úgy látszik, hogy a hajótöredékeken élők is maradtak vissza, kik úszással a partot el nem érhatték.

Így hangzik Xenophon és a többi ó-kori írók tudósítása. Miben különbözött ettől a vád, határozottan nem lehet megmondani, de az bizonyosnak látszik, hogy legyőzhetetlen akadály volt az, mely a halottak kimentését lehetetlenné tette; ha így nem lett volna a dolog, kétségkívül maga a hadsereg sem tűrte volna el ily *szent kötelesség* elmulasztását. A vezérek magok eléggé felvilágosultak lehettek ugyan, de ismerték a nép véleményét is a halottak tiszteletére és azon babonás hitre nézve, mely ahhoz csatlakozott. Nem kételkedtek tehát elítéltetésökön, ha a vád ellenök felhozzatik, hogy csatában elesett polgártársaikat temetetlenül hagyták. E bűn a vallás megsértésének tartatott.

Legfőbb vádló éppen Theramenes volt, a ki Thrasybulos társával együtt azzal lőn megbízva, hogy a halottakat kimentse. Hogy ők ketten nem teljesítették kötelességöket, annak az volt oka, mivel a viharban csekély erővel rendelkeztek. Ha az egész hajóhad ott marad s mindjárt hozzálátnak a mentéshez, az sikerülhetett volna. Szerencsétlensége volt a vád alá helyezett hat vezérnek, hogy a hosszú tárgyalás miatt, a kéz általi szavazásból, mivel sötét volt, a többséget nem lehetett kivenni. A szavazást tehát máskorra halasztották. Időközben az Apaturiák, vagyis a nemzetségek ünnepe tartatván, a családokban annál fájdalmasabban merült föl az utolsó csatában elesett családtagok emléke. Ehhez még izgatások járultak a vezérek ellenségei részéről. Ily viszonyok közt látni lehetett, hogy a gyűlés nagyon viharos lesz. A hivatalban levő prytannia elnöke véletlenségből Socrates volt, ki a viharos gyűlésben ki merte nyilatkoztatni a tanács nevében, hogy nem engedi meg a szavazást, mert az eljárás törvénytelen. És csakugyan már azon egy körülmény is az eljárás helyessége ellen szól, hogy egyszerre hat ellen akartak hozni ítéletet. Azonban a mérsékeltek részéről minden ellentállás hasztalan lőn, két bátor ember egy nekivadult tömeget föl nem tartóztathat, mert mint egy régi író mondja: „A tűz, víz és a nap három föltartóztathatatlan dolog.” Az Arginusi győzők halálra ítéltettek és a tizenegyes bizottságnak adattak át. Néhány hónap múlva, midőn a vihar lecsillapodott, ugyanazon nép perbe fogta a vádlókat, öten közülök elfogattak, de megszöktek; a fővádló, Calixenos, éhhalállal halt el, mindenkitől elátkozva.

Daczára a kölcsönös kimerülésnek, egyik fél sem akarta magát meggyőzöttnek vallani, míg arra kilátása volt, hogy magát sikerrel védelmezheti. Hogy ekkor Sparta újabbi békeajánlatokat tett volna Athénnek, ez több, mint

kétséges, miután a történetírók nem említik. Sparta újra Lysandert nevezte ki szárazföldi hadserege és hajóhada élére, melyet szövetségesei rögtönözve kiállítottak. A szerencse is annyiban szolgált neki, mivel az ifjú Cyrus mindenkép azon volt, hogy a spartai szövetség ügyét diadalra segítse. Beteg atyjától haza hivatván, tetemes összeget adott Lysandernek a háború folytatására, még többet ígervén, ha visszatérend útazásából. Hajókat, hajósokat s fegyveres embereket is ígért Lysandernek, de arra is felszólítá, hogy addig ne ütközzék az athéniakkal a tengeren, míg hajóhada nem nagyobb, mint az athénié. Lysander ily módon rövid idő alatt nagy hajóhad élén állt, melylyel az athéniak szövetséges városait egymásután foglalgatta és kifosztogatta. Még gonoszabban bánt Sestos várossal, melyet bevén, lakóit kor- és nem-különbség nélkül rabszolgául eladatta. Azt állítván, hogy ezek nem tisztavérű görögök. Ezután Rhodus szigetére evezett, innen Aegina és Salamisba, mind a három szigetet irtalom nélkül megsarcolta és kifosztotta.

Minthogy az athéni hajóhad mindenütt nyomában volt, s Lysander elvből nem akart addig ütközni, míg fölötte határozott túlsulylyal nem birt, kifeszített vitorlákkal szökött meg Salamis alól, és a Hellespontba evezett, hol Lampsacus városát meglepven, rohammal bevette. Az athéniak ide is követték őtet és csatát ajánlottak neki. De ő a város kikötőjében biztosnak érezvén magát, a csatát visszautasította. Az athéniak Lampsacusszal szemben, egy védtelen öbölben, az úgynevezett kecskefolyó (Aegos-Potamos) torkolatánál, helyezték el hajóhadokat. Miután azonban az athéni vezérek hazulról nem kaptak zsoldot katonáik számára, kénytelenek voltak a hajósok és katonák egy részét mindig az élelmezés beszerzésére alkalmazni, miáltal a hajók legalább részben, meg voltak fosztva védőiktől.

A két ellenséges hajóhad tizenöt stadiumnyi távolságra állomásozott egymástól; csakhogy az egyik biztos kikötőben, a másik egy igen alkalmatlan helyen, melyben támadás esetén nem is védhette magát. A két hajóhad nagysága egyenlő volt, 180 hajóból állván, de a peloponnesusi szövetség élén egy tapasztalt, ügyes hadvezér, ravasz és fondorkodó ember állt, Lysander, míg az athéni hajóhadnak tíz parancsnoka volt, mind jelentéktelen és ismeretlen egyének, az egy Conon kivételével; de kikben azon hazafias érzület is hiányzott, mely a marathoni hősokeket jellemzé, és egyikök sem volt hajlandó a fővezérséget a legérdemesebbnek engedni át.

A fegyelem az athéni hadseregben mindinkább meglazult. A szökést, a gyáva megszaladást, állomásának elhagyását a csatában, e vétségeket joguk volt a vezéreknek a bűnös halálraveretésével megbüntetni, egyéb fegyelmi kihágásokra nézve semmi fenyítő-joguk nem volt. A demagogia uralma a hadseregbe sorozott polgároknál is minden tiszteletet meggyöngyített előjáróik iránt. Voltak esetek, midőn egyes polgárok megverték századosaikat, a

miért aztán büntetésül elküldettek a hadseregtől, és otthon, bár nem mindig, *atimíával* büntetettek. Mindannak daczára e hajóhad sokkal jelesebb volt, mint a peloponnesusi szövetségé, mint ezt a legutóbbi tengeri csata is bizonyította. De a szövetségnek nagy előnye volt, hogy egységes vezérlet alatt állt. E vezér pedig Lysander volt.

Több nap egymásután az athéniek csatát ajánlottak Lysandernek, de ő el nem fogadta, mert kedvező alkalomra várt. Erre az athéni hadsereg rendesen visszatért állomására, a katonák egy része a parton elszéledt, mások

LYSANDER LERONTATJA ATHÉN FALAIT.

Sestus városába mentek élelmiszereket harácsolni. Az aegos-potamosi csata napján a dolog szintén így történt; az athéniek ismét csatát ajánlottak Lysandernek, ki azt, a kikötő által biztosítva, visszautasította. Csak két lacedaemoni hajó követte távolról az athéni hajósereget; s midőn a lacedaemonok látták, mint szélednek el az athéni katonák, hajóikat pusztán és védtelenül hagyják, két fölemelt pajzs által jelt adnak a szövetségi hajóhadnak, Erre Lysander megindította összes hajóhadát s megtámadta az athéni hajókat, melyeket a katonaság épen most hagyott el. A hajón maradtak iparkodtak védeni magokat és hajóikat, de már későn volt, mert a peloponnesusi szö-

vetség katonái az athéni hajókat csákláikkal egymásután elfogdosták. Midőn a parton a peloponnesusi szövetség gyalogsága is támadásba ment át, az athéniek látván, hogy minden veszve van, megadták magokat. Egyedül Conon menekült meg kilencz hajóval, mint az egyetlen vezér, a ki fegyelmet tartott katonái közt.

E győzelem után a szövetségesek tanácsot tartottak, mit tegyenek a foglyokkal? Rövid szövényt követően elhatároztatott, hogy az athéniek, mivel a nemzetközileg elfogadott haditörvényeket megsértették, kivégeztessenek. Phylacles, egyike a vezéreknek, első volt, kit Lysander haditörvényszék elé állíttatott. „Hagyd el azt“, mondá neki a vádlott, „a hol bíró nincs, vád sem lehet. Tedd mint győző azt, a mit, ha meggyőzetel, neked kellett volna szenvedni.“ Miután fürdőt vett, s legfényesebb ruháját magára öltötte, büszkén ment halálra ítélt polgártársai élén a vesztőhelyre. De valóban megtörtént-e e borzasztó esemény, és Lysander csakugyan kivégeztette-e a 3000 athéni polgárt? E kérdés megoldása nem könnyű dolog. A történetírók nem említik bővebben, csak néhány vezérnek és előkelő athéninek kivégzéséről szólnak; itt-ott egyes főembereknek megkegyelmezését említik; ilyen volt Adimantos, egyike a vezéreknek, ki azért kapott a spartaiaktól kegyelmet, mert az athéniek haditanácsában ellenezte, hogy a peloponnesusi foglyok jobb keze levágassék. Ilyen volt Tydaeus is, ki nem tudni mi okból, szintén kegyelmet kapott. Később mindketten azzal vádoltattak, hogy Lysander által lőnek megvesztegetve, s hogy az athéni hajóhadat az ellenségnek elárulták. De azt kérdjük minden méltányos embertől, hogy annyi fegyelmetlenség mellett, a mennyi az athéni hajóhadban uralkodott, szükség volt-e árulásra, hogy a hajóhad az ellenség kezébe jusson?

Conon hajói közül a Paralos éjjel érkezett a Pyraeusba, s meghozta a csatavesztés szomorú hírét. Tompa fájdalom lepte meg a polgárságot, senki sem aludt azon éjjel, egyik a másikkal közölte a rémhírt. Az értelmesebb és higgadtabb rész már régen borzalommal látta, hogy a tulzó democrata párt, makacsságával és a háború erőszakolt folytatásával, végveszélybe fogja dönteni a hazát. Most beteljesült, a mitől régen rettegett. Nem volt menekvés többé, minden veszve vala: az államnak nem voltak többé hajói, sem katonái, sem pénze; Pericles tízezer talentuma rég el volt költve, az állam végre úgy volt kénytelen magán segíteni, hogy rossz pénzt veretett. Mindenki borzalommal gondolt arra, hogy a demokraták hasonló eljárásaért a szövetséges városokban, visszatorlásul Athén a szövetségesek által feldúlatik, elpusztítatik s lakói rabszolgául adatnak el.

Athén ostromoltatása és a harmincz zsarnok uralma.

Lysander diadala után mindazon városokat meglátogatta, melyek a szövetségesek czíme alatt Athén alattvalói voltak. Mindenütt szabadítóként fogadták, arany koszorúkkal s egyéb ajándékokkal tisztelték meg. Minden városban korlátlanul intézkedett, megszüntette a democratiát, visszahíttá a száműzötteket, a kiket veszélyeseknek tartott, kivégeztette. Ezután minden városban tíz férfiúból álló bizottságot nevezett ki, melyeknek tagjait az olygarcha érzelmű polgárok közül választotta. Ezek harmostoknak nevezettek, állítólag mivel hivatásuk volt az államban a harmoniát fentartani. A hol athénieket talált, ezeknek halálbüntetés terhe alatt megparancsolta, hogy Athénbe térjenek vissza. Szándoka volt Athénben a falak közé zárt népesség számát gyarapítva, azt eszközölni, hogy a városban minél előbb inség támadjon, és ez kényszerítse a polgárságot a feladásra.

Athén elkészült az ostromra. De míg az athéniek minden készüléket megtettek az ellentállásra, Lysander 150 hajóval Salamis előtt horgonyt vetett s a tenger felől minden közlekedést elzárt. Sparta második királya, Pausanias, egy szárazföldi hadsereggel egész az Academiaig jött és itt ütötte fel táborát. Ily módon Athén mind a tenger, mind a száraz felől teljesen körül volt zárva. A demokraták a végletekig vitték a dolgot. A spartaiak és peloponnesusi szövetség két ízben ajánlottak békét Athénnek. Először mindjárt a csata után; e szerint elvesztette volna ugyan szövetségeseit, de Lemnos Imbros és Scyros szigeteit megtartotta volna. Második békeajánlat a körülzárolás után történt, már ennek szigorúbbak voltak föltételei. A három szigetről azokban szó sincs többé. A legfőbb föltétel volt, hogy a hosszú falak tíz stadiumnyi hosszaságban leromboltassanak, hogy ez által a város és Piraeus közt az összeköttetés megszakíttassék. A polgárság értelmesebb része átlátta, hogy meg kell hódolni a kénytelenség előtt; csakhogy e meggyőződésének senki sem mert kifejezést adni, nehogy gyávának vagy hazaárulónak tartassék. Theramenes, kit már említettünk, ajánlkozott, hogy elmegy Lysanderhez, kedvező békeföltételeket remélvén kieszközölhetni. Még kilencz más férfit adtak melléje, a kik csakugyan elmentek Lysanderhez, de semmit sem eszközölhettek ki. A mint Athénben az inség növekedett, a föltételek is mindinkább szigorúak lettek. Három hónapnál tovább tartottak az alkudozások. Theramenest később azzal vádolták, hogy szándékosan húzta ki ennyire az alkudozásokat, remélvén, hogy véginségre jutott hazájában az oligarchiai kormányt állíthatja föl.

Az alatt Athénben a viszonyok mindinkább súlyosak lettek. A várost nem lehetett élelmezni, mivel mind a szárazföld, mind a tenger felől el volt zárva minden közlekedés. Mindamellet az athéniek csak akkor engedtek,

midőn a helyzet már tűrhetetlenné kezdett lenni. A városban egy új párt képződött, mely a békét minden áron akarta, és e békepárt az oligarchiai kormány felállítását tűzte ki célul. E párt feje volt Critias, ki egyike volt a négyszázaknak. Ő különben nagyműveltségű férfiú volt. Alcibiadesszel együtt hallgatták Socrates tanításait. Ifjúságában költészettel is foglalkozott, és alagyákat írt. Később drámaíró lett, és a tudósok vitatkoztak a fölötte, vajjon „Pirithous” című drámának ő-e szerzője vagy Euripides. Midőn a politikára adta magát, az oligarcha párthoz tartozott, s mint bátor, ékesszóló, heves, nagyravágyó és büszke férfiú, teljes erélylyel védte annak érdekeit.

Theramenes és társai a hosszas alkudozások után visszatértek hazájukba. A föltételek, melyeket a spartaiak eléjük tűztek, eléggé szigorúak voltak, de mégis emberségesek, mert Sparta szövetségei s kivált Thebae, Athén teljes lerombolását és lakóinak eladatását követelték. A spartai kormány rendelete így hangzott: „Athéniek, ti leromboljátok a Piraeust és a hosszú falakat, lemondotok a szövetségekről, és saját országtokra fogtok szorítkozni.” Ezen pontokon kívül még a száműzöttek visszahívását és a hadihajók kiadatását is követelték. Engedni kellett a kénytelenségnek, mert az inség oly fokra hágott a városban, hogy a szegényebbek közül igen sokan éhen haltak meg.

A közgyűlés elfogadta a békekötést, volt ugyan ellenzék még mindig, mely a kétségbeesett ellentállást folytatni akarta, s mely különösen a hosszú falak lerombolásának és a hadihajók kiadatásának szögült ellene. Végre azonban e pártnak is engednie kellett. Lysander, ki ezen időtájban Samos szigetét ostromolta, hallván az athéni polgárság közt dúló pártviszályról, 100 hadihajóval visszatért a Piraeusba, s most már följogosított-nak hitte magát, hogy seregével a városba nyomuljon. Ellentállásra nem talált, mert a hatalom azok kezében volt, kik őt a városba hívták. Néhány nap mulva közgyűlés tartatott, melyen oly férfiak vitték a döntő szerepet, kik a legtöbb ellenszenvvel találkoztak polgártársaiknál. Hogy a tanácskozás nem lehetett szabad, onnan is kitetszik, mivel a peloponnesusi szövetség katonái állták körül a gyűlés helyét. A gyűlést bizonyos Dracontides nevű oligarcha nyitotta meg. Hihetőleg a győztes Lysanderrel egyetértve indítványozá, miszerint azonnal 30 tagból álló bizottság választassék, mely az archonokat ezen évre kinevezze, a tanácsot összeállítsa és új alkotmánytervet adjon. Általános zúgás szakította félbe szavait, egy szónok hangosan kimondá, hogy a békeföltételek kívánják ugyan a hosszú fal lerombolását, de nem az alkotmány módosítását. Ekkor Lysander az ő veres köpenyében, hosszú bozontos hajjal és szakállal, hadvezéri botját tartván kezében, fölépett azon szószékre, honnan egykor Pericles ragadta magával az athéni népet, és beszédet tartott. Hosszú beszédének értelme az volt, miszerint az

athéniek megsértették a béke föltételeit, mert a hosszú falakat nem rombolták le; egyszersmind kemény fenyegetéseket intézett azok ellen, kik az alkotmány-kérdésben ellenzékelt képeznek. Theramenes ment föl utána a székre és meghódolást ajánlott oly dologban, a melyet nem lehet többé megváltoztatni.

A közgyűlés végre engedett az erőszaknak; de csak azután, hogy a polgárság egyik része eltávozott, a másik pedig a szavazástól tartózkodott. Kinevezték a 30 tagú bizottságot, melynek tagjai közt a főbbek voltak: Critias, Theramenes, Dracontides, Satyros stb. Athénnek tehát ugyanazon

GRAMMATIKAI ISKOLA ATHÉNEN.

kormányformája volt, mint többi szövetséges városainak, melyeket a spartaiak meghódítottak. A történelemben e bizottság tagjai a *harmincz tyrannus* nevet nyerték. Az említettekén kívül a többi mind jelentéktelen ember volt. De a sokfejű kormány nyal járó bajok e testületben is fölmerültek, hol nem-sokára az egyenetlenség jelei mutatkoztak. Critias vad és kérlelhetetlen ember lévén, össze akart zúzni mindenkit, ki előtte a *democratia* hívének vagy az *oligarchia* ellenségének látszott; Theramenes mérsékletet hirdetett, fátyolt akart borítani a *multra*, mérsékelt alkotmányt alapítani, mely a szavazati jogot legalább 5000 polgárnak adná meg.

A harmincz zsarnok uralmának kezdete szomorú volt az athéni népre nézve. Lysander sípok és kürtök hangoztatása közt bontatni kezdé Athén hosszú védfalait. Egyike a legszomorúbb látványoknak lehetett, midőn az athéniek biztonságuk védműveit leromboltatni látták. De nemcsak a hosszú falak, hanem a Pyraeus erődtényei is a győzők boszújának estek áldozatul. Ezen erődök 1000 talentumába kerültek az államnak, most 3 talentumot fizetett a vállalkozó az épületanyagért, a kinek a falak lerombolása szerződésileg átengedettett.

A harmincz zsarnok, bár Lysander 1200 emberből álló őrséget hagyott védelmükre, nem érezte magát biztonságban, hacsak polgártársaik egy részét az érdekközösségbe be nem vonják. Ez okból elsőben is archonokat neveztek ki az állami ügyek vitelére, azután az oligarchia legbuzgóbb híveiből egy négyszáztagú tanácsot alkottak, melyre, állítólag valamely régi törvény alapján, felségsértési perekben a bíraskodási jogot is ráruházták. Theramenes ez intézkedést nem tartotta elégségesnek, hanem sürgette a bizottságot, hogy adjon alkotmányt a nemzetnek is. Critias indítványára a bizottság 3000 polgárt választott ki, kiknek a tanács mellett csak véleményező szerep jutott. Ezután a democratia híveinek üldöztetése vette kezdetét. A kik legelőször kerültek a törvénytörő elé, úgymint azon jázító demagogok, kik beszédeik által a népet túlzásokra és kicsapongásokra ösztönözték, vagy a sycophantok, főkép a kikiről tudva volt, hogy a földadás mestersége keresetöket képezte, a melyből éltek, a kik üzletet csináltak a dologból, s másokat csak azért száműzettek, hogy magok ülhessenek be vagyonukba, ezeknek kivégeztetése még általában helyeseltetett, de az eljáráson irányukban mindenki megbotránkozott. A zsarnokok némelyeket közölök halálra verettek, mások a *barathron*-ba taszítottak, igen soktól a tisztességes tametés tagadtatott meg, mi az athéni polgár szemében a legnagyobb kegyetlenség volt. A harminczas bizottság kegyetlenebb része nem elégedett meg ezen áldozatokkal, hanem rövid idő alatt a tisztas polgárok ellen is irányozta üldözéseit.

Az új kormány működésének egyik legfőbb akadályja volt a pénz hiánya. Athénben nem lévén rendszeres jövedelmi adó, az állam egyéb bevételei nem szolgáltatnak elég nagy összeget arra, hogy a győzők által Athénre rótt sarczokat, hadi kárpótlásokat, a lacedaemon őrség zsoldját pontosan fizethették volna. A zsarnokok kénytelenek voltak tehát a templomok, a szent körmenetek és a nyilvános épületek számára befolyt adományokat lefoglalni, és a szentélyek kincstáraiban összehalmozott kincseket „kölcsönkép” magokhoz venni. Legalább így értendők Isocrates szavai: a zsarnokok a nyilvános épületeket elhanyagolták és a templomokat kifosztották. Másik módja a pénzszerzésnek volt a vagyon elkobzása. Egy ideig a harminczas bizottság csak a túlzó democratákat üldözte, most már

mindenki életveszélyben forgott, a kit demokratikus hajlamai miatt vád alá lehetett helyezni, s a mellett tetemesebb vagyonnal bírt, melynek elkobzása a zsarnokok kincstárát fölsegíteni képes volt.

Közrettegés szállta meg az athéni polgárságot. Nem lévén senki biztonságban, mindazok menekültek, kiknek volt okuk félni a vád alá helyezettéstől. Ezeknek vagyona is elkoboztatott, valamint az elítélteké és kivégzetteké. Még a színészekre is kemény rendelet küldetett. Megtiltatott nekik élő személyeket támadni meg a vígjátékban, vagy oly álarczokat készíteni, melyek valamely élő személylyel hasonlatosságot mutatnak. A zsarnokok mennyire következetesek voltak intézkedéseikben, onnan is kilátszik, hogy a szónoklati iskolák bezáratását elrendelték. Mivel az elkeseredés a polgárok közt általános volt, Critias ezt a legnagyobb szigorral gondolta elfojtandónak; Theramenes ellentmondott és az alkotmány megállapítását és kihirdetését követelte. Itt kezdődik a viszály a két férfiú közt, mely az utóbbinak bukásában találta végmegoldását. Critias a fentebbi alkotmányt, melyben a szavazó polgárok száma csak 3000-et tőn, kihirdette; de ennek ellenében Theramenes, mint a közvélemény szószólója lépvén föl, kimutatta, mily szűkkeblűség az, ha Atticának 20,000 szavazó polgára közül e jog csak 3000-re szoríttatik. Critias és pártja nem engedtek, hanem hogy a lázadásnak elejét vegyék, az összes polgárságot lefegyverezték.

A harminczas bizottság többsége a vendég-polgárookra, *metoikoi*, fordította figyelmét s a gazdagabbakat kiszemelte arra, hogy vád alá helyeztessenek s azután vagyonuk elkoboztassék. Theramenes határozottan ellentmondott, és az uralkodó párt jobb érzelmű tagjai e tekintetben vele ellenzéket képeztek. Critias látta, hogy vetélytársát okvetlenül el kell az útból hárítani. Nem bízván teljesen a négyszázak tanácsában, egy csoport oligarcha érzelmű ifjút törökkel fölfegyverezve rendelt a tanácsterembe, azon napra, midőn a vádat előadandó volt Theramenes ellen. Az előre meghatározott, de titokban tartott napon, Critias a tanács előtt föllépett és Therameneset árulással vádolta, mint a ki a fennálló kormányt meg akarja buktatni. Theramenes, bár meg volt lepelve, mégis bátran felelt a vádra. Elmondá, hogy minden időben a szélsőségnek ellensége volt, s valamint a *democratia* kicsapongásait nyíltan rosszalta, ép úgy kárhoztatja most is a *tyrannismus* fölösleges kegyetlenségeit. Szavait a tanács részéről általános helyeslés követte. Critias látta, hogy így czélt nem ér, zsarnok társaival rövid tanácskozást tartott s azután a fölfegyverzett ifjúkat előre híván, így szólott: „Miután a haza jóléte és biztonsága legfőbb gondunk, szükségesnek tartom, hogy Theramenes elítéltessek. Én tehát és társaim, kitöröljük őt a háromezer polgár sorából és halálra ítéljük“. Theramenes a tanácshoz fordult segélyért, de ez a fölfegyverzett ifjak töreitől megriadva, némán s mozdulatlanul ült

padjain. Ekkor belépett a végzetteljes tizenegyes bizottság, Satyros zsarnoktól vezettetve. „Átadjuk nektek Theramenest, tegyétek kötelességteket.“ Theramenes, daczára annak, hogy Hestia istennő oltárához menekült, a tizenegyek által elfogatott, elhurczoltatott és méregpohárral kivégeztetett. Ekkor már nem volt ellenzék Critias kapzsisága ellen, tervét a vendégg-polgárok irányában csakugyan végrehajtotta, és többeket ki is fosztogatott. Ezek Lysias szónok rokonai voltak, a kitől a barbár eljárás leírását is birjuk.

Athén fölszabadulása a zsarnokság alól.

A zsarnokok által száműzött polgárok nagy része a Piraeusba vonult vissza, de miután többen közölök itt is elfogattak, a száműzöttek részint Thebae, részint Megara városába menekültek. A harmincz zsarnok hirnökei által a menekültek kiadatását követelte, azt adván ürügyül, hogy az illetők lázadást akartak támasztani; mert pusztá véleménykülönbség miatt e követelést nem merték volna tenni. A spartaiak pártolták e követelést, s a városoknak megparancsolták, minden egyes esetben öt talentumnyi birság mellett, a menekültek kiadatását. De már ekkor vége volt azon szoros egyetértésnek, mely a szövetségesek közt uralkodott. A győzelem és Athén lealázása után, Lysander mindenütt mint Görögország megmentője fogadtatott. Néhány hónap mulva a szövetségesek érezni kezdték a spartai főuralom nyomasztó voltát. A fentebbi rendeletnek sem engedelmeskedtek. Több állam, mint például Argos, egyenesen ellentmondott a rendeletnek; a thebaeiek, kiknek vezérei az imént a haditanácsban Athén lerombolását kívánták, most azon határozatot hozták, hogy a ki valamely athéni menekültet elfogadni lát és nem siet segítségére, egy talentum birságot fizet. Azt is határozták még a thebaeiek, hogy ha látnák, hogy az athéni menekültek kísérletet tesznek hazájok fölszabadítására, abban nekik akadályul nem fognak lenni.

Míg tehát Lysander Spartában cselszövényeket szőtt, hogy azt kivigye, miszerint Sparta ezentúl nem örökös, hanem választó királyság legyen, mi által neki is kilátása nyílne, hogy az agg Agis halála után a királyi trón birtokába jusson. De míg itt cselszövényei által czélt nem ért, a spartai hatalom varázsa megszűnt a szövetségeseknél, sőt a menekültek támadása még az Athénben föllállított spartai uralmat is komolyan veszélyeztette.

Thrasylbulos egyike volt Athén azon hadvezéreinek, kik a nagy szerencsétlenséget túléltek. Ő szintén száműzetvén, előbb a Piraeusba vonult vissza, innen Thebaebe költözött, hol a menekülteket maga köré gyűjtötte. Még egy kitűnő fia lett volna Athénnek, Alcibiades, de ez ugyanazon időben a spartaiak ármányának esett áldozatul. Birtokai és azokon erődített várkastélyai közel feküdtek a tengerparthoz, s mivel tudta, hogy a spartaiak halálos gyű-

ölétét vonta magára, hogy támadásuk ellen biztosítsa magát, odahagyta várait, s Ázsia belsejébe útnak indult, hihetőleg Pharnabazus helytartóhoz, kivel baráti viszonyban állt. Útazás közben egy éjjel sátora, melyben nejével együtt volt, ismeretlen fegyveresek által megtámadtatott és fölgyújtatott. Alcibiades kirohant, el lévén tökéltre drágán adni el életét; de nem ütközhetett össze ellenségeivel. Ezek nyilakkal lévén fölfegyverkezve, a távolból addig lödözték Alcibiadest, míg ez pánccélja föltt a nyakán halálosan megsebesülván, halva rogyott le. Mai napig sem tudni, kik voltak gyilkosai, gyanú támadt Pharnabazus ellen, ki Sparta kívánságára követte volna el a gyilkosságot, sőt gyanú esett egy ifjúra is, kinek nővérét Alcibiades állítólag elcsábította volna. Övéi testét köpenybe burkolva, a homokban temették el. Így múlt ki azon férfiú, ki nagy erényei mellett, nagy bűnökkel is terhelte lelkiismeretét; de a ki jóban és rosszban mindenkor egész ember volt.

Thrasybulus látván a közforrongást Atticában, 50 menekülttel, kik között volt Anytus, Socrates hirhedt vádlója, és Archinos, ki később Thrasybulus ellen emelt vádat, a határon fekvő Philae nevű kis erődöt megszállotta. Miután nemsokára még ötven menekült csatlakozott hozzájuk, a zsarnokok oly félelmesnek tartották ez eseményt, hogy a 3000 hoplitát azonnal a vár ostromára rendelték ki. A veszély nagy volt, az athéni hopliták közül a legbátrabbak már a falakat is megmászták, de a kétségbeesett menekültek által összevagdaltattak. Erre az athéniak elhatározták a kis várat körülzárolni, de váratlanul oly nagy hó esett egy éjjel, hogy e természeti tűnemény a hadsereget visszatérésre bírta. Thrasybulus és társai tűzbe vették a visszavonuló sereget, s nem csak több hoplitát öltek meg, hanem a tábor összes podgyászát is elfoglalták. E hírre már a spartai őrség is szükségesnek látta táborba szállni, s két század athéni lovasságtól segítve eleje ment a menekülteknek. De már ekkor ezeknek a száma is több mint 700-ra növekedett, miután a polgárok csapatonként özönlöttek Thrasybulus zászlaja alá. E kis sereggel Thrasybulus rárontván az ellenségre, katonái mintegy 100 hoplitát s egynehány lovast megöltek s a többit futásra kényszerítették.

A harminczas bizottság el volt rémülve, midőn látta, hogy a menekültek a lacedaemon őrség fegyvereiből diadalmi emléket, *trophaeum*, állítanak. Még nagyobb aggodalmat okozott Critiasnak, hogy daczára Theramenes halálának, pártja még mindig élt, és a polgárok irányában kíméletes eljárást követelt. Critias újabb kegyetlenség által vélte az ellenzéket elnémíthatni. Gyanítván, hogy Eleusis és Salamis polgárai nagyobbbrészt a menekültekkel rokonszenveznek, közölök mintegy 300-at elfogatott és halálra ítéltetett. E vérfürdő azonban csak megerősíté a fölkelést. Thrasybulus serege 1000 emberre növekedván, azokkal a Piraeust szállotta meg. De mivel ennek erődítményei le voltak rombolva, inkább a Munychia kikötő városába vonult. Critias a 3000

hoplitával mindjárt a menekültek ellen vonult. A csatátér a zsarnokok hadseregére igen kedvezőtlen fekvéssel bírt, melynek előnyeit igen jól tudta hasznára fordítani Thrasybulus. A zsarnokok hadseregében kevés lelkesedés, kevés kedv volt a csatára. Az athéni hopliták mégis visszas dolognak tartották, hogy a zsarnokság érdekében saját polgártársaik ellen harcoljanak. A támadás visszaveretett, mintegy 70 halottjok volt a támadóknak. De miután azok közt maga Critias is volt, halálával a csatának is vége szakadt. A harmincz zsarnok és fegyvereseik futásnak eredtek, üldöztetve Thrasybulus katonái által.

A városból hírnök érkezett, fegyvernugvást kérve, hogy a halottakat el lehessen temetni. Thrasybulus megadta, de saját hírnökét, az erős hangú Cleoritost, küldvén az ellenség táborához, ez által fenhargon kihirdetteté: „Polgártársaim, miért üldöztök minket, miért akartok megölni bennünket? mi nektek semmi rosszat sem tettünk, együtt küzdöttünk szárazon és vizen, a ti, a mi biztonságunkért, és a haza megmentéseért. Kérlek benneteket, szünjete meg a haza ellen véteni, ne engedelmeskedjete a harmincz gonosz zsarnoknak, kik nyolcz hónap alatt majdnem több athénit öltek meg, mint a lacedaemonok a tíz évig tartó háborúban.“ E kiáltvány nagyon sokat elidegenített a harminczak uralmától, és sok ingadozó kedélyű embert a menekültek részére nyert meg. Midőn a meggyőzöttek visszatértek a városba, a legnagyobb egyenetlenség mutatkozott köztök. A kérlelhetetlen párt feje, Critias, nem élt többé; pártfelei mégis elhatározták, hogy a legcsekélyebb engedményt sem teszik az athénieknek. Mások követelték a harminczas bizottság letételét és Thrasybulus föltételeinek elfogadását. De egy harmadik párt is volt, a mérsékelt oligarchiai, s ez győzött. A harminczas bizottság letéte, de Thrasybulus föltételei sem fogadtattak el. Új hatóság szerveztetett, mely tíz tagból állt, s melyhez minden phylae egy tagot adott.

Athén egész polgársága ennek folytán három pártra szakadt. A harmincz zsarnok a városból elűzetvén, Eleusisba vonult vissza, követve az engesztelhetetlen oligarchák legmakacsabb részétől. A menekültekhez csatlakoztak az összes democraták, míg a tizek kormánya a mérsékelttel együtt a főváros birtokában volt. Mind a három párt védelmi helyzetben maradt, várva az ellenfél támadásait. A harmincz zsarnok Eleusisból követet küldve Spartába, segítséget kért; mire Sparta szövetségeseit főlshólitá a hadilletéket kiállítani.

Thebae és Corinth megtagadták a követelést, nem látván semmi okot az athéni democratá párt megtámadására. A democratia már ügyét diadalmaskodni látta, midőn Agis és Pausanias lacedaemon és szövetséges hadsereggel, állítólag a tizes bizottság segélyére jöttek, tulajdonképen pedig azért, hogy a fondorkodó Lysander cselszövényeit széttépjék. Pausanias az.

Academiában ütötte föl táborát. Megismerkedvén a viszonyokkal, hamar átlátta, miszerint a harminczas bizottság túl lépte hatáskörét.

De a tizek érdekében mégis kellett valamit tenni. Seregét, melynek jobb szárnyát Lysander vezérelte, Pyraeus alá vezette. A király felszólítá a menekülteket, tegyék le fegyvereiket, térjenek békésen lakjaikba, s ő kezekedik, semmi bántódásuk sem lesz. Miután Thrasybulus ezt megtagadta, Pausanias támadást intézett a menekültek ellen. Ezek az első támadást visszaverték, de a másodikban meggyőzötven, mintegy 50 embert vesztek. A menekültek szorult helyzetbe jutottak, minden oldalról körül lévén véve, igen könnyen Pausanias hatalmába eshettek volna. De a király nem akarta romlásukat. Tudta, hogy a tizek tanácsa a fővárosban minden hatalmát elvesztette. A király indítványára mind a városiak, mind a Piraeusba szorult menekültek, bizottságokat neveztek ki, melyek egymással tanácskozva, a béke föltételeit megállapítsák. Ehhez Pausanias indítványára Sparta is küldött követséget Athénbe. Így jött létre nyolcz hónapi viszály után Athén és Sparta, valamint amannak pártjai közt a béke. Ennek föltételei szerint ezután örökös szövetség lesz Sparta és Athén közt, s ezt mindkét állam esküvel erősítette meg. A pártok közt kimondatott, hogy a multa fátyol boríttatik; senki meggyőződéseért ne üldöztessék, oligarchák és demokraták közmegegyezéssel fogják megállapítani azon kormányformát, a melyet a hazára nézve legjobbnak tartanak; a harminczas és tizes bizottság s minden egyéb törvénytelen testület ezennel feloszlatatik.

A democratia helyreállítása, Socrates vád alá helyestetése és halála.

A demokraták bevonultak a fővárosba és a kötött szerződést pontosan megtartották, Solon és Clisthenes törvényei helyreállítottak, az archonok, az ötszáztagú törvényes tanács, szabályosan megválasztattak. Mind az archonoknak, mind a tanács tagjainak ünnepélyes esküt kellett tenniök, hogy semmi nemü vádat nem fogadnak el oly tényért, mely a békekötés előtt történt. Egy huszas bizottság neveztetett ki, mely az alkotmányt minden pontjaiban újra meghatározza, hogy minden kétértelműségnek eleje vétessék. Az így hozott törvények a tanácsban megvitattatván, közszemlére nyilvános helyen kitétettek. Az elfogadott kormányforma a tiszta democratia volt, az általános szavazatra alapítva. Indítvány történt, hogy e jog a földbirtokosokra szoríttassék, mi által Athénnek összesen csak 5000 szavazó polgára lett volna, de ezen indítvány elvetetett. Mint minden általános szavazatra alapított democratiában, hol a tudatlan tömeg határoz, úgy Athénben is, az új alkotmánynyal a régi, mérsékelt gondolkozású férfiakat háttérbe szorítva látjuk. Rövid idő alatt előjöttek a homályból ama kétes jellemű demagogok, kik a népnek hizelegve, alapították meg befolyásukat. Ilyen volt a többek

közt Anytos, Thrasibulus kísérője. Ezen demagogok, kiket a comoedia írók mirigydaganatnak neveznek, ismét behozták a napidíjakat a közgyűlésen megjelenő polgárok számára, még pedig három obolust. Épen így határozatba ment, hogy a szolgálatban levő tanácsstagoknak, *prytannoknak*, valamint a törvénszék bírójának napidíj fizettségük.

A demagogok a békekötés föltételeit sem igen tartották tiszteletben. A harminczas és tizes bizottság tagjai Eleusisba vonultak vissza; de mivel híre járt, hogy sereget gyűjtenek régi hatalmuk visszaszerzésére, egy hadosztály küldetett ellenök. Az oligarchák egyezkedni akartak, de a demagogok elfogatták őket, és ellenök pert indítottak. Többen közölök kivégeztettek azon ürügy alatt, hogy az új alkotmányt fegyveres erővel akarták felforgatni.

Még néhány nevezetes politikai per vonta magára a közfigyelmet. Ezen időben tért vissza hosszas számkivetéséből azon Andocides, ki az Alcibiades-féle ügyben kivallotta, hogy ő a megnevezett társai csakugyan szentségtörést követtek el. Annyi év után sikerült neki fölmentését kieszközölni. Ennél sokkal fontosabb volt azon per, mely a század legnagyobb bölcse, Socrates ellen indítottak, s mely annyi század után még korunkban is közérdekeltséget kelt.

Socrates ellen így hangzott az írásbeli vád, *γραφή*; Meletus, a Pitheus községből, azzal vádolja Socratest, Sophroniscos fiát, hogy az ifjúságot a rosszra csábítja, és idegen isteneket hoz be az államba. Büntetése: a halál.

Socrates külsőleg teljesítette ugyan a vallás szertartását, de polgártársai meggyőződését e tekintetben nem osztotta. A mi az idegen istenek behozatalát illeti, ő mindig arról beszélt, hogy neki egy különös szelleme van, *δαίμων*, a kitől kétes kérdésekben tanácsot szokott kérni. E tekintetben tehát a vádnak igaza volt, ha a dolgot szorosan az athéni államvallás szempontjából tekintjük. De úgy hiszszük, nem ez volt a vád egyedüli alapja, mely inkább politikai okokra vezethető vissza, de a melyek miatt Socratest üldözni nem lehetett volna. Ő eleinte hihetőleg democratá volt, később megváltozott véleménye, mert jobb érzelme a köztér zajongásai és a demagogia kicsapongásai ellen föllázadván, az oligarchák pártjára tért át. Van okunk hinni, hogy ő a harminczas bizottság alatt fegyveres szolgálatot tevő 3000 polgár közé tartozott, legalább egy elfogatásnál említetik, hogy a zsarnokok az illetőért őt fegyverest küldöttek, de csak négyen jelentek meg, mivel az ötödik ez igazságtalan ügyben megtagadta közreműködését.

Nyilvános hivatalt soha nem viselt, mert azt hitte, hogy mint magánember több hasznót tehet az államnak polgártársai fölvilágosítása által. Ez okból reggel a sétányokon és gymnasiumokban vala látható; a köztéren oly időben, midőn sok ember szokott ott tartózkodni. Mindenki hallhatta, a ki akarta. Csoportokban állva vették őt körül; ő nem beszélt soha a világ eredete-

téről vagy más megfoghatatlan dolgokról, hanem részt vett a csoport beszélgetésében, a napi kérdések, a politika felett, világosan kimondván a demagogia elleni nézeteit. Nem sok tisztelettel beszélt a közgyűlés tagjairól,

SOCRATES HALÁLA.

valamint a szavazás módjáról, a melyvel az archonok választottak, midőn azt állítá, miszerint ép oly képtelenség habbal választani az archonokat, mint egy kormányost vagy építést.

A fővádoló Meletus, comoedia író volt, ki meglehetősen rossz színműveknek szerzője. Vádoló társai voltak, Anytus timár, Thrasybulus társa, Cephalos demagog és egy másik hasonvéleményű férfiú Glycon. Mondják, hogy mind a három ember azért volt ellensége Socratesnek, mivel az őket nyilvánosan kigúnyolta.

Socrates hetven éves aggastyán volt, midőn vád alá helyezettetett; életének fénykora letűnt, a mi még hátra volt, azok az aggkor physikai és erkölcsi hanyatlás évei voltak. Ő ezt tudta és ki is mondotta. Vád alá helyezettetése talán neki sem volt kellemetlen, és a halált úgy tekintette, mint a mely dicsőségét mindenkorra megalapítandja. Nem is tőn semmi készüléteket védelmére; gyászruha, könyek és könyörgések nélkül jelent meg bírái előtt. Védelme igen rövid volt. Ő áldozik az isteneknek mint minden más ember, ő nem hoz be újításokat, s ha arról szól, hogy neki különös véd-szellem, dämonja van, ebben csak azokat utánozza, kik jóslatokban hisznek; innen kilátszik, hogy ő nem isténtagadó. Az ifjúságot nem rontja el, ő inkább jobban neveli. Kortársait fölvilágosítja a dolgok mibenléte felől, és azt épen úgy tenné később is, ha fölmentetik.

Socrates jól tudta, hogy a mérsékelték és félénkebbek az ő részén vannak, de hogy a tömeg, melyet a demagogok fölizzgattak, annál inkább kívánja halálát. A bírák a tömeg zajongása közt hozván ítéletet, azt hitte, hogy e nyomás alatt nem szavazhatnak szabadon. Csalódott, mert csakis hat szavazattöbbséggel találatotott bűnösnek; míg három szavazat az ő részére, fölmentését eszközölte volna. Az ülés első része viharos volt, Socrates védői, sőt ő maga is, gyakran félbeszakítottak, sőt Plato a szószerű odahagyására is kényszerítettetett.

Most Socratesre került a sor megmondani, mily büntetésre tartja magát érdemesnek. A vádlottnak ilyenkor joga volt az enyhítő körülményeket felhozni, melyek folytán a büntetés legkisebb nemét kérte magára alkalmaztatni. A bírák ekkor tanácskozva meghatározták, hogy vádlottra mely büntetés alkalmaztassék, az-e, a melyet a vádló kívánt, vagy az, melyet a vádlott elfogadhatónak tartott. Socrates nem élt e jogával, mert a legcsekélyebb büntetés jogosultságának elismerése, egyszersmind e vád alaposságának helybenhagyása lett volna. Büszkén felelé tehát, hogy azért, a mit tőn, nem hogy büntetést érdemelne, sőt inkább arra tartja magát méltónak, hogy a Prytanneumban az állam tiszteletének jeléül közköltegen élmeztessek. Különben a halál közönyös lévén előtte, semmi oly alacsony módhoz nem folyamodott, mely által talán életét megmenthette volna. Barátai kérésére, kik a birságot fedezték volna, csak annyit mondott, hogy harmincz mína birságra méltó.

A bírák fölzdultak e büszke beszédre, és sokan azok közül, kik nem találták bűnösnek, számrá nézve 74-en, most halálára szavaztak. A tizenegyes

bizottságnak adatván át, a börtönbe vitetett. hol azonban 30 napot töltött, mivel kivégeztetését el kellett halasztani. Ítélete tudniillik azon napon hozatott, midőn a hajó Delos szigetére Apollo istennek szánt ajándékokkal elindult. Míg e hajó vissza nem tért, addig nem volt szabad halálos ítéletet végrehajtani. Socrates ezen időt barátjaival és tanítványaival való beszélgetésben, nejének, az ismeretes Xantippének, ki a bölcs türelmét nyers és durva fellépésével oly gyakran próbára tette, és gyermekei társaságában töltötte. Ekkor tartotta ama magasztos beszélgetéseit a lélek halhatatlanságáról, a túlvilági életről, mely okvetlen jobb mint a mostani. E beszélgetéseket Plato Phaedon című remek művében tartotta fenn az utókor számára, s az ókorban vigasztalásul szolgált egy nagy szellemnek, kit meggyőződése a halálba űzött, (Cato). Egyike tanítványainak, Criton, jelentést tőn neki, hogy minden készen van elszöktetésére. Nem fogadta el az ajánlatot; mert, ugymond, a haza törvényeinek még akkor is kell engedelmeskedni, mikor halálos büntetést szabnak reánk. Egyik tanítványa felkiáltott: „De mikor neked oly ártatlanul kell meghalnod!” „Azt akarnád tehát, felelé Socrates, hogy mint bűnös végezzem be életemet?”

Végre megérkezett a végzetteljes nap. Nejét és családját nem akarta többé elfogadni, nehogy siránkozásuk szilárdságát megingassa. Barátjai és tanítványai voltak jelen. Estefelé belépett a fogház őr, s hozta a méregkelyhet, melyet könnyezve és elfordított arczezal nyujtott Socratesnek. „Mit kell tennem, kérdé ez, hogy a méreg hatása gyorsabb legyen?” „Menj néhányszor föl s alá, felelé az őr, s ha érzed hatását, akkor feküdjél le és takard be magadat.” Socrates úgy tőn, a mint az őr tanácsolta. Míg tanítványai sírtak és jajgattak, ő nyugodtan hajtotta fel a kelyhet, néhányszor végig ment börtönén, s lefeküdt. Azt hitték meghalt, midőn egyszerre föl-emelkedve, felszólal: „Criton egy kakassal tartozunk Aesculapnak, el ne feledd leróni tartozásunkat.” Ezután hátrahanyatlott, néhány mély sóhajítás és Socrates megszűnt élni.

Így végzé életét azon nagy férfiú, ki bölcsészetével új irányt tűzött ki az emberiségnek. Halála életében vallott elveinek dicsőítése, mely nélkül talán nem is tudnók eléggé megbecsülni. Egy mult századbéli francia bölcsész összehasonlítva halálát a megváltó szenvedésével és halálával, ily módon okoskodik: „Socrates akkorában barátjai és tanítványai társaságában bölcselkedve s az egész világtól siratva és sajnálva, végzé életét; Jézus egy egész nép szidalmi közt, a melyet megtéríteni és boldogítani akart, gúny és szitkok közt a keresztfán kízó szenvedései közepette imádkozik ellenségeiért, valóban ha e két halálnemet összehasonlítjuk, mondja a bölcsész, Socrates halála egy valódi bölcs emberének, Jézus halála egy isten halálának mondható.”

VII. FEJEZET.

GÖRÖGORSZÁG A PELOPONNESUSI HÁBORÚ VÉGÉTŐL
A CHAERONEAI CSATÁIG.*Sparta uralma és türhetetlen zsarnoksága.*

A peloponnesusi háború nagy változást idézett elő Görögország nemzetközi viszonyaiban. Már az első csapás az volt az országra nézve, hogy a sok zsoldos fölöslegessé válván, tétlenül kóborolt, mindenkinek ajánlván szolgáltatát, a ki azt igénybe venni szándékoznék. A másik gyászos következménye volt a háborúnak azon elvakítás és sülyedés, mely a nemzet erkölcsében mutatkozott. Hazaszeretet, törvénytisztelet s egyéb polgári erények helyébe önzés, pártoskodás, önkény és erőszakoskodás léptek. Az elharapódzott tobzódás és fényűzés a jellemet támadták meg, a mennyiben a megvesztegettetésnek utat nyitottak. Ezért mondá később Fülöp király, hogy minden város bevehető, melynek kapuján egy aranynyal terhelt öszvér beférhet.

Sparta is rövid idő alatt a valódi színben tűnt fel. Állítólag azért folytatta Athén ellen a háborút, hogy szövetségeit a szolgaság alól kiszabadítsa. Athén lealáztatott, s a spartai uralom lön elismerve az egész görög világban. Sparta minden meghódolt városban tíz kormányzót (harmost) küldött, kik az illető város ügyeiben korlátlanul intézkedtek. Ezeknek zsarolása ellen nem volt semmi orvosság. De mivel Sparta saját korábbi szövetségeivel is így bánt, fővezérlete, *hegemonia*, általánosan gyűlöletessé lön.

De Görögország talán még hálára is lett volna kötelezve, ha Sparta a nemzet egységét mozdította volna elő. Athén lealáztatása után az egész görög világ Spartától várta a jelszót. Mi lett volna teendője, ha államférfiai az idő jeleit helyesen értelmezték volna? Szervezni ezt a görög világot, egységet adni, hogy erőssé tegye a bekövetkezendő veszélyek ellen, ez lett volna Sparta feladata. És a porig alázott görög nép önállósága egy részének föláldozásával az eszmének megnyerhető lett volna. De Sparta államférfiai eszméikben ily magasan nem birtak emelkedni. Őket csak a boszú érzete foglalta el, melyet a demokratikus vezérek ellen éreztek. Ama tíz ember (harmost), kik minden meghódolt városban macedoni őrseg segélyével korlátlanul intézkedtek, első teendőjüknek tartották az ellenpárt üldözését. Thasos szigetén valóságos vérfürdőt eszközöltek, Miletus városában 800 néppárti biztos menhelyet találván, Lysander ígéretei által megcsalatra, kijöttek rejtekökből, és mindnyájan fölkonczoltattak. Hasonló jelenetek történtek Byzancban, Heraclaea városában, hol 500 néppárti öletett meg, továbbá Kis-Ázsia majdnem valamennyi városaiban. Samos szigetén az összes lakósok elűzettek, s min-

den vagyonuk hátrahagyásával kellett menekülniök; Chios szigete hatalmas hajóhadával elpártolt Athéntől és Spartával szövetségbe. Most jutalmul Sparta előkelő polgárait száműzte, háromsorevezős hajóit pedig lefoglalta. Ily eljárás mellett egyedül azon hatalmas hajóhad, mely az Aegei-tenger vizein czirkált, és egy nagyszámú hadsereg voltak Sparta hatalmának egyedi támaszai.

Mennyire másnemű volt Athén főuralma e kisebb államok felett. Erőszak, kegyetlenkedés, fosztogatás nélkül alapította meg hegemoniáját. Athén politikai intézményekkel iparkodott az egységet a szövetséges államok közt szorosabbra fűzni; Sparta nem értett az államszervezéshez, nem ismert más alapot, mint a nyers erőszakot, és vissza is élt vele. Athén birodalmának politikai, katonai és törvénykezési központjává tette magát; de kétségkívül tetemesen növelte befolyását szövetségesei felett az által, hogy a tudományos művészet székhelyévé lőn. A spartai uralom semmi dicsőt, semmi hasznosat, semmi termékenyítőt nem teremtett. Az emberiség alig tartozik hálával Spartának a művelődés előmozdításáért. Az államban nem volt szellem, melynek fuvallata a jövőbe is elhatott volna. A mint Sparta nagyságának föltételei ingadoztak, rögtön végromlás fenyegette az államot. Nem volt meg alkotmányában azon csira, melyből új életet lehetett volna kelteni. Külső és belső okok az állam gyors hanyatlását idézték elő, melyeket orvosolni alig lehetett.

Lycurgus intézményeinek balkövetkezménye szükségszerűleg fejlődött ki. Egy zárttestületnek századok folytán gyarapodás helyett okvetlenül folytonosan fogyni kellett. Hyen testületet képezett a spartai dór nemesség, valamint a római patricziatus is. Mindkettőnek hasonló sorsa volt, lassankint szétmállott észrevétlenül. A folytonos háborúk többet emésztettek fel a meglett spartaiak közül, mint a mennyit a gyermekszaporodás kipótolt. Még egy oka volt annak, hogy a teljesjogú spartaiak megfogytak. Mióta meg volt engedve több teleknek egy kézben való birtoka, aránytalanság támadt a vagyonban. Kevesebben meggazdagodtak, a tömeg elszegényült. A kik nem birták a közebédek illetőségét megfizetni, alsóbb osztályba soroztatnak, s megszűntek teljesjogú polgárok lenni. Aristoteles korában, tehát a negyedik század végén már csak 700 birtokos volt Spartában, s azt mondja az akkori Laconiáról, hogy ezen állam hajdan 1500 lovast és 30,000 hoplitát volt képes kiállítani, jelenleg alig táplál 1000 harczost. Ha közgyűlés tartatik, azon 4000-nyi tömegben alig 40 telivér spartai találtatott. Mióta az arany és ezüst útát talált Spartába, a régi, Lycurgus által megállapított egyenlőségnek vége lőn. A hadvezérek, a kik Ázsiából tértek vissza, a harmostok, kik műveltebb jón városok kormányával voltak megbízva, rendszeren nagy összegű aranyat és ezüstöt hoztak magokkal, de még ennél rosszabb dolgokat is. A fényűzés és kényelem szeretetét, a megveszteget-

hetőség szellemét, s mindazon bűnöket, melyeket Lycurgus távol akart tartani hazájától. A kormány mindinkább kevés emberre szorítkozott. Minden ügy az ephorok és a vének tanácsa közt végeztetett el, a közgyűlés nagyon ritkán hivatott össze. A közérdek azt kívánta volna ugyan, hogy az elszegényült polgárok ismét fölvétessenek a teljesjogúak közé; de az önzés és önérték minden üdvös rendszabályt megakadályoztatott, mi végre is az állam romlására vezetett.

Az ifjú Cyrus hadjárata és a cunaxai csata.

Az ifjú Cyrus, második Darius fia, anyja Parysatis közbejárására még atyja életében Kis-Ázsia egy részének helytartójává neveztetett, székhelyét Sardes városában ültette fel. Hogy a peloponnesusi háború befejezésére nagy befolyással volt, fentebb említettük. Spartát tette hatalmassá, mivel attól reménylett segítséget megindítandó vállalatában. Bizonyos Clearchos nevű spartait, ki száműzve volt hazájából, magához hivatván, 10,000 Darius-aranyat adott neki, hogy e pénzen számára Thraciában zsoldosokat gyűjtsön. Még több ily kalandor kapott pénzt és megbízást tőle, fegyveresek gyűjtésére. Sikerült neki azonkívül Spartától egy segélycsapatot is nyerni, mely 700 hoplitát küldött neki segítségére és még 25 gályát bocsájtott rendelkezésére. Ily módon sikerült Cyrusnak egy 13,000 görög zsoldosból álló sereget szerezni, míg perzsa hadseregeinek száma a 100,000-et meghaladta.

Ezen haderővel a 401-dik év márczius havában megindult Cyrus kelet felé. Szándékait gondosan eltitkolta; először azt adta elő, hogy Tissaphernes ellen akar háborút indítani, ki a déli partvidék helytartója volt, s állítólag Cyrus egyes tartományait magának visszatartotta. Később azt állítá, hogy Pisidia ellen megy, melynek lakói Cyrus tartományait pusztították. Ha terveit tudják vala, a görögök ily kalandos vállalatba nem bocsájtkoznak. Vezérek azt hitték, hogy Pisidia meghódítása lesz a feladat, és ez legfeljebb egy évi hadjáratba kerül. A perzsák még kevésbbé lettek volna hajlandók őt követni, ha tudják vala, hogy a hadjárat Artaxerxes nagy király, Cyrus bátyja ellen van intézve. A görög vezérek annyira meg voltak győződve, hogy csak Pisidia ellen megy a hadsereg, s hogy legfeljebb egy év múlva visszatérend, miszerint Proxenos levelet írt Xenophonnak, Socrates tanítványának, a későbbi bölcsész- és történetírónak, jöjjön Cyrushoz, ő be fogja a helytartónak mutatni, s ha mint önkénytes követendi a hadsereget, igen szép tapasztalatokat tehet. Xenophon engedett a meghívásnak, és ez szerencséje volt a görögöknek, mert a visszavonulás dicsősége és eredménye nagyobbrészt neki tulajdonítható.

Cyrus serege Phrygián és Lycaonián át, a Taurus hegység szorosaihoz érkezett, melyek másképp ciliciai szorosoknak is neveztettek. A szorost Syen-

nesis ciliciai király védelmezte: de inkább csak látszólag, mert a szorost az első támadásra védelem nélkül elhagyta. Cyrus bevonult Tarsus fővárosába és húsz napot töltött itt seregével. Itt napfényre jöttek Cyrus tervei; Pisidiát oldalt hagyták volt, a nélkül, hogy a tartomány ellen támadás intéztetett volna. Most látták mindnyájan, hogy rászedettek, s hogy bizonytalan veszélyeknek mennek eleje. Mindnyájan zúgolódtak, mert most már belátták, hogy a hadjárat csakugyan a nagy király ellen van intézve, s

TERMÉSZETI RITKASÁGOK.

hogy legalább három havi hadmenetre van kilátásuk. Ennélfogva a görögök kinyilatkoztatták, miszerint ők nem mennek tovább, mivel arra nem fogadtak fel, hogy a nagy király ellen harcoljanak.

Clearchos iparkodott a görögöket a továbbmenetelre bírni, s elhatározták, ha ez őket nem akarná visszavezetni, új vezéreket választanak és visszatérnek a tengerpartra. Később azonban mégis sikerült a görögöket kiengesztelni, kik belenyugodtak a gondolatba tovább is követni Cyrust. ki nekik havonként másfél dáriusi aranyat ígért zsoldul. Issusnál megérke-

zett Cyrus hajóhada, s még vagy 1000 görög katona, miáltal ezeknek száma 14,000-re növekedett. Thapsacus városában öt napi nyugalmat engedett Cyrus seregének. Itt a görögök már föllázadtak, mert látták, hogy a birodalom belsejébe a nagy király ellen vezettetnek. Ekkoráig a végezzék lehetőleg eltitkolták előttök, most már a dolgot nem lehetett eltagadni. Cyrus tehát ajándékokat osztogatott köztök, s minden egyes katona öt minát (200 frt) kapott.

Miután a sereg átkelt az Eufráton, melynek balpartján délfele haladt, egész Cunaxa városáig, hol már Artaxerxes király óriási seregének közeledéséről értesült. A szökevények bizonyosan túlozva, e sereg számát 1.200,000 emberre tették. Egyszerre jelentik Cyrusnak, hogy a királyi hadsereg jelen van. Miután a perzsák és görögök külön tábornokot küldtek, Cyrus perzsáit, Clearchos a görögöket csatarendbe állíták. Cyrus azon erős hitben volt, hogy győzelme kétségtelen, mivel noha három parasangnyi (1 mérföld) utat tett előre, mégsem bukkant az ellenségre. Azonban másodnapra a nagy király serege csakugyan megjelent és támadásra készült. A görögök gyorsan hadi-rendbe állanak, Clearchos a folyamra támaszkodva, a görögök jobbszárnyát vezérlé; a közép Proxenos és több tábornok, a balszárny Menon parancsnoksága alatt állt. Cyrus csatarendjének közepén állt meg 600 lovastól véve körül, kik nemcsak magok, hanem lovaik is pikkelyes pánczélokkal voltak borítva. A csata este felé kezdődött, s első sorban a görögök ellen irányult. A hosszú lándzsákkal ellátott lovasokat kaszás hadiszekerek követték. A támadás célja volt a görögök tömött sorait megtörni és őket lehetőleg összezúzni.

De a görögök nem várták be a támadást, a csatakiáltást, *Pacan*, halatván, a szélvész gyorsaságával rohantak előre. Az ellenséges lovasság e szokatlan támadástól megriadva, visszafordult, a görögök mindenütt nyomában, folytonosan intve egymást, hogy soraikat ne szakítsák meg. A mi a kaszás szekereket illeti, ezeknek vezetői látván a lovasság megfutamodását, odahagyták szekereiket, melyek nagyjából a görögök kezébe estek. Az egész támadásnál csak két görög harcosnak történt baja, az egyik egy szekér által gázoltatott el, de komolyabb sérülést nem szenvedett; a másik egy nyíl által könnyű sebet kapott.

Cyrus el volt ragadtatva a görögök harczmodora által, s környezete már királynak üdvözölte őt; de öröme nem sokáig tartott. A nagy királynak tiszszerte nagyobb volt serege, s Cyrus attól félt, hogy körül fog az ellenségtől vétetni. Ez okból megmaradt 600 lovasa közt, figyelemmel kísérve a király mozdulatait, ki seregének közepette 6000 lovassal állt. Artaxerxes a görögök felé tön mozdulatot, és Cyrus attól félén, hogy szövetségeseit hátulról fogja megtámadni, ellene ment a király lovasságának, s mint mondják, egy tábornokát saját kezével megölte.

Egyszerre megpillantá bátyját, elhagyatva lovasaitól feléje vágott s hozzá érvén, kardjával a mellén sebet ejtett. De azon perczen egy ismeretlen katonától lándzsadöfés érte szemét, lándzsa hegye behatott fejébe, és Cyrus halva esett le lováról. Artaxerxes levágatta fejét és pőz-nára tűzvé, körülhordoztatta a táborban, hogy mindenki meggyőződjék Cyrus haláláról.

A görögök üldözés közben egy mérföldnél tovább nyomultak előre táboruktól. Clearchos megtudván Cyrus seregének megveretését, bár még a görögöknek Cyrus haláláról nem vala tudomásuk, szükségesnek látta a sereget a táborba visszavezetni. A görögök tehát az Eufrát partján rendben vonultak vissza, de útjokat a királyi sereg által elzárva találták. Clearchos rögtön csatarendbe állítá a sereget, háttal a folyónak fordulva. Artaxerxes támadást parancsolt, de a görögök megelőzték a perzsákat s őket futásra kényszerítették. Így azután háborítlanul érhetek táborukba, melyet azonban az élelmi szerek-től kifosztva találtak, úgy, hogy a görögöknek egész napi harcz után éhen kellett lenyugodni. Másnap megtudták, hogy Cyrus meghalt, de hogy Ariaeus, Cyrus kis-ázsiai hadainak vezére, a megmentett sereggel sértetlenül visszavonult. Clearchos és a görögök hírnökököt küldöttek hozzá azon üzenettel, hogy miután ők győztek, egyesüljön velök, s ha kívánja, őt fogják Perzsia trónjára ültetni.

HERCULES (Farnese billa.)

Látván a perzsák, hogy a görögöknek nem árthatnak, csel által iparkodtak őket tönkre teenni. Legelőször is a király részéről hírnökök jöttek táborukba, többnyire görögök, köztök Otesias történetíró és a nagy király házi orvosa. Ezek a király nevében a görögöktől fegyvereik átadását követelték; mire azonban ezek Leonidas szavaival válaszoltak: „Jöjjetek és vegyétek el.” Néhány nap múlva a görögök fölkerekedvén, az Eufrát men-

tében éjszak felé haladtak, és Ariaeus seregével egyesültek, miután a kölcsönös barátságot és egyetértést esküvel megerősítették. Most az alkudozásokat a ravasz Tissaphernes vette kezébe. A görögökkel húsznapig fegyverszünetet kötött, mely idő alatt seregök minden szükséges élelmi szerekkel bőven lón ellátva. Időközben azonban a perzsa táborból bizalmas emberek és küldöttségek jártak Ariaeushoz, és szembetűnő volt azon szivélyesség, melyet a király és a perzsa főemberek Ariaeus iránt tanusítottak. A görögök méltó aggodalmat kezdettek táplálni Ariaeus hűsége iránt, és Clearchos ezt nem tudta eloszlatni.

Végre húsz nap múlva visszaérkezett Tissaphernes egy tetemes sereggel, hogy mint szerződésileg ki vala kötve, a görögöket az Aegai-tenger partjaira vezesse vissza; átvette az egész csapat vezérletét, gondoskodott, hogy élelmiszereik legyenek, melyet a görögök készpénzben megszerezhettek. Három napi menet után a régi mőd falhoz érkeztek, melyet hajdan Babylon királyai építtettek országuk védelmére. Innen két napi menet után a Tigrishez jutottak, hol a görögök a perzsáktól, mint ekkorig mindig elkülönítve, tábort ütöttek. Egy hosszú hídon, mely a Tigrisen épült, átkeivén, e folyambal partján négy napnyi járásra mentek fölfelé. Itt Assyria és Media határán látták, hogy a perzsa hadsereg Ekbatana felől újabb erősítést nyer, mi a görögökben méltó gyanút keltet. A nagyobb Zab folyó partján három napot töltöttek. A gyanúkok annyira felszaporodtak, hogy Clearchos felvilágosítást kért Tissaphernestől, ennek azonban sikerült őt újra megnyugtanni, főkép miután még az ebédre is magánál marasztotta. Tissaphernes más napra a görögök összes vezéreit felszólítá, hogy a barátság és bizalom jeléül őt sátorában látogassák meg.

A vezéreket mintegy 200 görög követte. A perzsák tábor a görögökétől közel egy mértföldnyi távolságra volt. A négy főbb vezér Clearchos, Proxenos, Agias és Socrates sátorba vezettettek be. A századparancsnokok, *lochagok*, és a katonák kívül maradtak. Nemsokára a bíborlobogót felvonták Tissaphernes sátorára, s ez volt a jeladás a mérszárlásra. A perzsák minden oldalról rárontottak a fegyvertelen alvezérekre és kíséreikre, s őket egy szálíg fölkoncizolták. A négy fővezér vasra veretve, Szuszába küldetett, hol mindnyájan lefejeztettek. Tissaphernes nem használta fel gaz árulásának következményeit. A görögök igen helyesen okoskodva, a mint vezéreik halálát megtudták, csatakészzen várták a perzsákat, mert méltán általános támadástól tartottak. E helyett Tissaphernes öcsce, Ariaeus és Mithridates (e két utóbbi Cyrus barátjai) 300 lovassal közeledtek a görögök táborához. Ariaeus ekkor fennhangon hirdeté, hogy Clearchos kivégeztetett, mivel a szerződést megszegte; a többi vezérek azonban a perzsák táborában nagy tiszteletet élveznek. A király felszólít benneteket, adjátok át fegyvereiteket, mivel azok most a királyéi, miután azokat zsoldért Cyrusnak, az ő rabszolgájának eladtátok.

A perzsák azt hitték, hogy a görög vezérek megöletésével az egész sereget könnyen hatalmukba keríthetik, bár Xenophon és Cleanor merész és bölcs beszédéből az ellenkezőről győződhettek meg. Mindamellett azon nap mély csüggedés szállta meg a kedélyeket. Ha meggondolták helyzetüket, ez csakugyan kétségbeejtő volt. Ezer stadiumnyi távolságra hazájoktól, ellenségtől körülvéve, megmászhatlan hegyek, át nem hidalható folyók által körülvárva, értelmesebb vezérek nélkül, kik őket hazájukba vezethették volna. Az alvezérek szemlét tartottak, arra kevesen jöttek, tüzeiket még kevesebben gyújtották meg, nem főzték meg estebédjüket; mindegyik inkább lefeküdt, de aludni egyik sem tudott. A félelem, a rettegés, az övéi utáni vágy, egynek sem bocsájtottak álmot szeméire.

Szerencsése volt a hadseregnek, hogy Xenophon volt táborában. Más napra kelve, e kitűnő férfiú összegyűjtötte a hadsereg előbbkelő férfait, és hosszas tanácskozás után e férfiak a vezéri szerepeket egymás közt megosztották. Ezután összehívták a nagy gyülekezetet, és a katonák elé terjesztették a tett választásokat. A hadsereg megörülve azon, hogy új vezérei vannak, örömmel helybenhagyta a kijelölést. Csak még a hadosztályok elosztásáról volt szó. A spartai Chirisophos a sereg fővezérévé választatott, s az előcsapat vezetésével lőn megbízva; Xenophon maga, mint a legterhesebb részt, az utócsapat vezetését vállalta magára. De azonkívül még azt is kívánta Xenophon, hogy a sereg azonnal induljon, még pedig lehetőleg oly tartományba, hol az élelmiszerek beszerzése nehézséggel nem jár. Mielőtt a sereg megindult volna, a katonák általában összeszámíttattak, valának pedig éppen 10,000-en. Egyszersmind meghagyatott minden katonának, hogy fölösleges podgyászát dobja el, vagy ha becses, ossza szét társai közt. A hadsereg Xenophon intézkedései szerint átkelt a Zab folyón, s a régi Assyriának jól művelt és falukkal ellepett vidékére jutott, hol az élelmiszereket könnyű volt beszerezni.

A 10,000 görög visszavonulása.

E hadjárat, s különösen a visszavonulás dicső történetét, Xenophon hagyta emlékezetben az utókor számára. Tudjuk, s látjuk művéből, hogy ő volt e szerencsés visszavonulás egyik főtenyezője, utócsapatával a nagyszámú ellenség ellen diadalaival biztosítá a sereg visszavonulását, hogy midőn szükséges volt, lovasságot teremtett, s érezzük, hogy nélküle alig látták volna meg a görögök valaha a tengert, s mégis bámulatos azon szerénység: saját személyéről sohasem szól, hanem általában minden tényt a görögöknek tulajdonít.

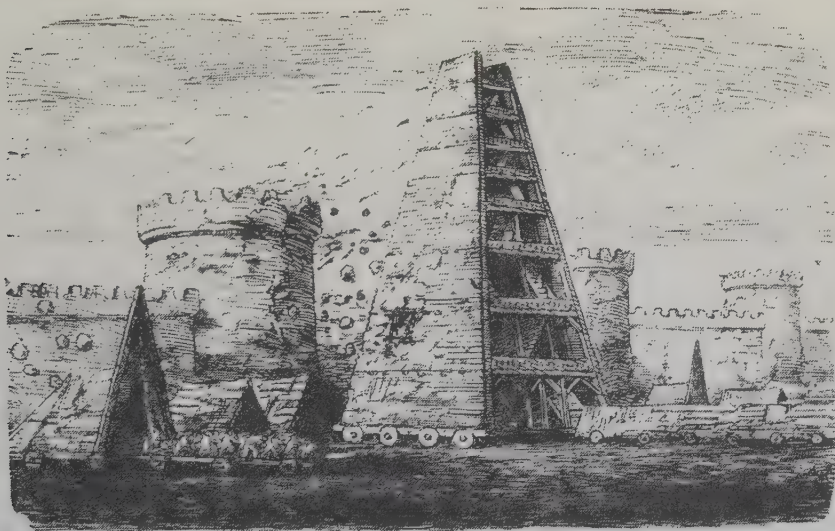
A perzsák több ízben kísérelték meg a támadást Xenophon utócsapata ellen, s mivel fegyvereik, melyekkel legtöbbet ártottak a görögöknek, a parittyás és hajtó dárda voltak, Xenophon szintén szükségesnek látta egy parittyás

hadsapattat állítani fel, mely ugyancsak 200 rhodusi katonából állt, de mivel parittyáiban nem köveket, mint a perzsák, hanem golyókat használt, e kisdad csapat kellő távolban tartotta az ellenséget. Xenophon azt is belátta, hogy lovasság nélkül nem fog boldogulni. Erre azonban alig volt meg a szükséges elem a görögök közt; mégis előlegesen 50 emberből álló lovascsapatot szervezett, melyet később még többre szaporított. Ily módon sikerült Xenophonnak a perzsák ügyetlen támadásait sikeresen visszaverni.

Igy érkezett a görög sereg a Karduchok, a mai Kurdok országához. Ezen keresztül kellett menni, noha előre gondolták a vezérek, hogy ezen átvonulás véres harcokba fog kerülni. A Karduchok, ezen ősrégi harcias nép, még tulajdonképen sohasem voltak meghódítva, és mind az assyr, mind a perzsa királyok uralma felettök inkább névleges volt; sőt egyízben első Artaxerxes korában egy 120,000-nyi perzsa hadsereget is megsemmisítettek. Országuk védelmét két körülmény könnyítette meg, először az egész kis ország magas hegyekkel volt borítva, melyek közt nem annyira völgyek húzódtak, mint keskeny zugok, melyekben csekély erővel nagy hadakat is fel lehetett tartóztatni; nemcsak a hegyek csúcsai voltak örökös hóval borítva, hanem az országban rideg és zord telek is uralkodtak, számos viharral és hózáttarral. Ez volt a görög sereg legnehezebb feladata, és csak a legszorosabb fegyelem és összetartás által sikerült az országon átvérgődniök. E hét napi menet, melyet a Karduchok országán át tettek, a legveszélyesebb s a legterhesebb volt az egész hadjáratban. Rendkívül megörültek mindnyájan, midőn nyolczad napra a hegyekről lebecsájtkozva. Örményország határához érkeztek, melyet a 200 láb széles, de sekély Centrites folyó választott el a szomszéd országtól. Egy szép széles völgy nyílt előttök, mely azonban a Karduchok gyakori beütése miatt lakatlan volt. De örömlket megzavarta azon körülmény, hogy a túl parton Tiribazus, örmény satrapa, ki előre értesült jövetelökről, tetemes hadsereggel várta. A túl parton az út folytatásából látták, hogy a hol megállapodtak, ott gázlónak kell lennie; de épen ezt őrizte az örmény hadsereg. Táborn ütöttek tehát, s nagy aggodalomban töltötték az éjet, mert a hegyeken a Karduchokat gyülekezni látták. Reggel azonban két ifjú görög jelenté a vezérnek, miszerint ök még egy gázlót találtak. Erre a görögök fölkerekedtek, hogy ott a folyón átkeljenek. De az örmény hadsereg is ugyanazon mozdulatokat tette a túlparton. Az új gázlónál útjokat állotta. Az előcsapat Chirisophos alatt és utána a derékhad pajzsait fölemelvén, átkelt a folyón. Xenophon az első gázló felé tőn mozdulatot, hogy az örmény lovasságot maga után csalja, nehogy ez a görögök partraszállását megakadályozhassa, mert a gyalogságtól nem igen tartottak. A csel sikerült, miután az előcsapat és a derékhad átkeltek, Chirisophos csatarendbe állítá seregét, s az örmény gyalogságot könnyű szerrel viasszaszorította. Erre aztán Xenophon is visszafordult és átkelt a folyón. Az örmény lovasság

támadást intézett ugyan a görögök ellen, de ezek által megszalasztatott; sőt Xenophon csekély számú lovasai még nagyobb számú foglyot és tetemes zsákmányt is ejtettek.

Tiribazos látva a görögök szerencsését, nem mert többé velök nyílt csatába bocsátkozni, hanem szerződést kötött velök, melyben megígérte, hogy élelmi szerekre fog gondoskodni, ha a görögök a lakosokkal kiméletesen bánnak és a falvakat gyujtogatni nem fogják. A görög sereg e gazdag országban mindent nagy bőségben talált, úgy, hogy a katonák hosszas nélkülözéseikért kárpótolhatták magokat. Egy reggel, a katonák meglepetésére, táboruk egészen magas hóval volt borítva. A vezérek kénytelenek voltak embereiket a közel falvakban elszállásolni a beállott

GÖRÖG VITORNYSZÁLLÁS VÁROSTROMNÁL.

nagy hideg miatt. De a görögök e nyugalomban nem sokáig maradhattak, mert a kémek jelentették, hogy sok őrtüzet láttak, és gyanús hadimozgalmakat vettek észre az ellenség részéről. A vezérek tehát újra táborba szállították katonáikat, nehogy az ellenség támadása által meglepettessenek. A következő éjjel még nagyobb hó esett, és oly hideg állt be, hogy ember és állat megdermedtek. Egy ügyes kém hírül adta, hogy Tiribazusnak terve egy magas hegyszorosot megszállni, és így a görögök menekülését lehetlenné tenni. E hírre azonban a görög sereg rögtön fegyvert ragadt, s két napi menet után Tiribazus seregével találkozáván, azt teljesen szétverte, s így útját a szorosban át biztosította.

Innen háromnapos menet után az Eufrát egyik ágához jutottak, melynek forrásai, mint hallották, oda nem messze voltak. Az Eufrát ezen ágán átkelve,

a következő négy napi menet egyike volt a visszavonulás legfárasztóbb és legridegebb részleteinek. Útjuk egy hóval borított fensíkon vezetett át, melyen oly hideg és metsző éjszaki szél süvöltött, hogy igen sok rabszolga és teherhordó állat, de több katona is megfagyott. Másoknak keze, lába fagyott el, vagy a vakító hótól szemgyuladást kaptak, sőt meg is vakultak. E szerencsétlenek az úton leülve nem akartak mozdulni, el lévén határozva, ott várni be halálukat. Xenophon intései nem használtak; eleinte az egészségesek tovább vitték ugyan a betegeket, de végtére magok is kimerültek. Xenophonnak elég gondot adott a folytonosan üldöző ellenség támadásainak visszaverése, e szerencsétleneken nem segíthetett; kénytelen volt őket sorsuknak átengedni, miután saját kifáradt katonái is az éjet élelem és tűz nélkül töltötték. Szerencsére az előcsapat Chirisophos alatt egy nagy és gazdag községbe érkezett, hol bőven talált élelmi szerekre, melyekből az utócsapatnak is küldött. Xenophon most összeszedette az elmaradt betegeket, a községbe vitette, hol gondosan ápoltattak. A gazdag vidék, mely több föld alatt épült falvat számlált, bőven ellátta a görögöket mindennel, a mire szükségök volt, főkép miután Xenophonnak sikerült a néppel elhitetni, hogy ők nem jöttek ide mint az örmény nemzet ellenségei, mire a lakosok velök megbarátkozván, még pinczéiket is kitárták előttök. Nyolcz napi pihenés után, kalauzzal ellátva, a görögök útnak indultak, s ötödnapra a száz láb széles Phasis folyóhoz érkeztek. Azon túl volt a harczias Chalybok tartománya, kik egy hegysorosban erős ellentállásra készültek. Xenophon tanácsára, ki a benszülettektől értesült, a sereg egy része megkerülte a Chalybok állását a hegysorosban, míg a másik rész előről támadt. Az eredmény az ellenség szétveretése volt, és a szoros elfoglalása. Hét napi út után áthaladtak a Chalybok és szövetségeseik a Taochok tartományain folytonos küzdelmek közt. E tartományok hegyén áthaladva, egy Gymnias nevű városba érkeztek, melynek fejedelme nemcsak mindennel ellátta őket, hanem vezetőt is ígért, ki őket öt napi járat után oly hegyre vezetendi, a honnan a tengert meglátandják. Végre az előcsapat megérkezik Theches nevű hegyre, honnan a láthatáron a Fekete-tenger volt látható. Az első, a kik a hegytetőre érkeztek, nagyott kiáltottak. Xenophon hallván a zajt, azt hitte, hogy az előcsapatot az ellenség támadta meg. A kiáltás folytonosan növekedett, a mint újabbak csatlakoztak az előbb jöttekhez. Xenophon perczről-perczre nyugtalanabb lőn, lóra ül, maga mellé veszi a lovasságot, és a menet oldalán előre siet, hogy az előcsapatnak segítségére legyen. De midőn közelebb jön, ő is megérti a kiáltások értelmét; a tenger! a tenger! kiálták a katonák egymás nyakába borulva. Ekkor az egész utócsapat, a podgyászvivők, a lovaság mind rohan a hegytetőre, és odaérkezve, könytelt szemekkel ölelik át egymást, majd tábornokaik és tiszteik karjai közé rohannak, megköszönve nekik bölcs vezetésüket. Azután minden parancs nélkül a katonák köveket hor-

danak össze, gulát emelnek, s annak tetejébe rakják a perzsáktól elvett fegyvereiket. Diadalmi jel volt ez, *tropheum*, a legszebb talán, melyet hadsereg emelt, mert azt jelezte, hogy a maroknyi hadsereg nemcsak a perzsa birodalmon, hanem a zord természetén is diadalmaskodott.

A sereg jó kedvvel folytatta útját a tenger felé. A Macrobok békésen eresztették át a görögöket, mivel a seregben egy idevaló harcos szolgált, ki honfiaival azoknak nagy örömére anyanyelvükön beszélt. Csak a Colchisiak állottak egy ideig ellent, de hasztalan. Ezeknek tartományán két nap alatt áthaladván, Trapezus görög város határába érkeztek, tehát a hazába vissza, mert a görög mindenütt honn találta magát, a hol görög gyarmatváros volt. Miután a városbeliek a viszontlátás örömére tömérdek szarvasmarhával látták el a visszatért sereget, ez legelőször is a régebben megfogadott hálááldozatokat mutatta be az isteneknek. Azután összeszámították a harcosokat, maradt pedig azon 10,000-ból, kik a perzsák árulása után a táborban voltak, még 8600 fegyverfogható ember, mi annyi harczra, nélkülözésre és móstoha természeti viszonyokra nézve, csekély veszteségnek mondható.

A visszaérkezett kalandoroknak legfőbb vágyok volt szülővárosukat és övéiket viszont láthatni. Hajókat kerestek, melyek őket hazájukba visszavigyék. Jellemző, a mit egyik előbbkelő férfiú mondott a gyülekezésben: „Meguntam már mindig podgyászolni, jájni, kelni, szaladni, fegyvert viselni, rangomat őrizni és hadakozni; miután itt van a tenger, hajóra akarok szállni, s mint Ulysses, hazámba vitorlázni a fedélzeten kinyújtózva.” A spartai tenger-nagy Byzancban volt, Chirisophos követül küldetett hozzá, hogy hajókat kérjen tőle a visszatértek hazaszállítására. Miután ez a kérést megtagadta, a kalandoroknak nem volt egyéb teendőjük, minthogy a tengerparton vonuljanak Byzancig, vagy a Hellespontig. Megindultak tehát, többnyire szívesen fogadtatva a görög gyarmatvárosok által. Bithyniában erős lovastámadást is kellett kiállaniok Pharnabazus részéről, de ezt diadalmasan visszaverték. Végre 400-ik év november havában Byzanc átellenében Chrysopolis városánál ütöttek táborn; de Pharnabazus nem óhajtván közel szomszédságukat, inkább hajókat bérelt számukra, hogy őket a thraciai partra áttegyék. Tulajdonképen itt végződött a 10,000 görög visszavonulása. Tizenöt holnap alatt 215 napi járatban 5800 kilométert jártak be. E visszavonulás nemcsak örök dicsőséget szerzett az illetőknek, hanem eredményei nagy befolyással voltak a roppant birodalom sorsára, melynek gyöngesége és laza összefüggése napfényre derült. E gyengeség általános ismerete idézte elő Agesilaus győzelmes hadjáratát, és Nagy Sándor világhódító diadalainak útját jelölte ki.

Sparta s kivált Agesilaus ázsiai hadjárata.

A peloponnesusi háborúnak a görög nép jellemére és erkölcsseire nézve szomorú befolyása volt. Már e háború folyamában a hadakozó felek többnyire zsoldosokkal harcoltak; a háború végével e zsoldos szellem annyira elhatalmasodott, hogy több ezer görög lándzsájában és pajzsában helyezte jólétét és jövőjét. Miként említők, a kőborló zsoldosok nagy száma tette lehetővé Cyrusnak, hogy görögökből oly tekintélyes segélycsapatot szerezzen vállalata számára.

De ennél még szomorúbb következménye is volt a peloponnesusi háborúnak. A két harczoló fél közt, a két párt közt, melyre a görög nemzet szakadt, az elkeseredés mindig magasabb fokra hágott. Már a háború folyamában czéltalan kegyetlenkedés, az ellenpárt kiirtása, megsemmisítése, javainak elkobzása és száműzetése napirenden voltak. A hadakozó felek sem a csataterén, sem a csata után nem tartották meg egymás irányában a közszokás által szentesített nemzetközi törvényeket. A hadifoglyok megcsonkítása vagy lemészárlása, a legyőzött fél halottaitól a temetés megtagadása, mind oly vétségek, melyek nemcsak a nemzetközi törvényekkel, hanem az amphictyoniáknak vallásilag szentelt szabályaival ellenkeztek. A háború utolsó éveiben ez volt a rendes eljárás a hadakozó felek részéről; ennek ellenkezője a kivételek közé tartozott.

A városokban az oligarcha és democrata párt sokkal élesebben álltak egymással szemben, mint valaha. Aristoteles említi, hogy az ő korában, a negyedik század végén, az oligarchák ilyforma esküt tettek: Én mindig ellensége leszek a népnek, s annyi kárt fogok neki okozni, a mennyi csak hatalmamban áll. Lehet-e csodálkozni, hogy a hol a köznép a főhatalom birtokába jutott, szintén boszút állt elnyomóin a szenvedett méltatlanságokért? Mennyire kimagaslik a harmincz zsarnok megbuktatása után az athéni nép határozata, s azon eskü, mely a heliastáknak elő volt írva, s melyet le kellett tenniök, mielőtt működésöket megkezdték volna: „Én el fogom felejtetni a mult minden méltatlanságait, és nem fogom megengedni, hogy akárki azokról előttem megemlékezzék és idézze.“ De Athén még hanyatlásában is megmaradt az, a mi volt, a humanismus székhelye, nemes és nagylelkű, s ez maradandó dicsősége. E részben hasonlító megcsonkított szobraihoz, melyek a csonkítás daczára is remekművek maradtak.

Cyrus hadjárata új perzsa háborúba bonyolítja Spartát. Mint Görögország vezérlő állama, neki volt kötelessége a kis-ázsiai görögök szabadságát megvédeni, melyet eddig Athén sikerrel oltalmazott. Artaxerxes király első sorban Spartának tulajdonítá Cyrus görög zsoldosainak kiállítását, s ez okból boszút forralt Sparta ellen. A kis-ázsiai görög városok helyzete már a pelo-

ponnesusi háború végső éveiben is kétes volt. Sparta perzsa segély fejében alkuba bocsájtkozott a nagy királylyal függetlenségük felett. És bár az utolsó perczben a szégyenérzettől ösztönözve, megtagadta azok kiadatását, s így a szerződés nem létesült, a perzsa királyok mégis igényt tartottak e városok újabb birtokára. Tissaphernes királyi parancs folytán megkísérté meghódításukat, melyet már Cyrus megkezdett vala. A városok követséget küldöttek Spartába segélyt szorgalmazni. A kormány Thymbron vezérlete alatt küldött 2000 új polgárt (neodaonok), 4000 laconiait és 300 athéni lovast. Ezekhez csat-

AGESILAUS HADSEREGÉT CSATARENDBE ÁLLÍTJA.

lakoztak sokan azon görögök közül is, kik Xenophonnal visszatértek Ázsiából. Ezekhez a kis-ázsiai jón városok csak 3000 hoplitát adhattak, miből látszik mennyire süllyedt e városok egykori hatalma. Thymbron, Pergamumot s még néhány más várost foglalt vissza, de mivel fegyelmet nem tartott, katonáinak rablásai annyira elkésérték a szövetségeseket, hogy ezek Spartában panaszt emeltek, mire Thymbron visszahivatott, s honn perbe fogatván, pénzbírságra ítéltetett, melyet nem bírván megfizetni, kénytelen volt számkivetésbe menni 398-ban. Utóda Dercyllidas, mint Lysander méltó tanítványa, hasznára for-

dítá a Pharnabazus és Tissaphernes közt uralkodó egyenetlenséget, fegyverszünetet kötött az egyikkel, hogy a háborút egész erővel folytathassa a másik ellen. A hadjáratnak fényes sikere volt, Ida hegyének környéke, mely Pharnabazus egyik gazdag tartománya vala, valamint Bithynia egy része is elfoglaltatott vagy elpusztított. Most fegyverszünetet kötött Pharnabazusszal, s ezt szintén jól használta fel, átment a thraciai Chersonesusba, hol tizenegy görög gyarmatváros volt, és miután ezeket a thrákok folytonosan háborgatták, újra fölépíté Pericles-falát, mely az egész félszigetet a thrákok beroharása ellen oltalmazta.

Azután áttette a háború színhelyét Cariába, hol Tissaphernesnek egyéni birtokai voltak. Tissaphernes a spartaiak által megtámadtatván, gyorsan egybegyűjtött hadával sietett birtokai védelmére. De mivel seregében nagyon sok görög zsoldos volt, mert a görögök hazaszeretete ezen időben már annyira süllyedt, hogy jó zsoldért még a barbároknak is készek voltak szolgálni saját honfiai ellen, a kis-ázsiai Jónok annyira megrémültek, hogy félelmök még a tábornokot is ingadozóvá tette. Dercyllidas találkozást ajánlott a perzsa satrapáknak, melyen a béke vagy legalább a fegyvernugvás föltételeit lehetne tárgyalni. A két vezér összejött tehát és következő föltételek alatt kötöttek fegyverszünetet: A Sparta serege hagyja oda a nagy király területét, valamint a harmostok is azon városokat, melyeknek igazgatását kezökbe vették, miért viszont a király helytartói tartózkodni fognak a Jón városok megtámadásától. (397-ben.)

Épen ezen időben Lysander indítványára Agesilaus választott a kis-ázsiai hadjárat vezérévé. Boeotiában szállítá seregét hajóra, szándékosan, Agamemnont utánozván, midőn ez Trója ellen ment. A szövetségesek közül Corinth és Thebae megtagadták a hadilletéket, Athén gyöngeségével mentegetődzött. Lysander harmincz spartaival követé a királyt, mintegy tanácsot képezvén körüle. E fenhéjázó ember föltette magában az ázsiai városok viszonyait rendezni, hol a democratia ismét föülkerekedett. Azután azt hitte, hogy mint régi tapasztalt vezér, irányt adhat Agesilaus király tetteinek is. Nemsokára egész udvart képeztek hódolói, kik hatalmában bízván, tőle valamely kegyet reményltek. Oly színezettel birt a dolog, mintha a király tulajdonképen Lysander lett volna, Agesilaus pedig csak egy magánember. Végre ez annyira bántotta Agesilaust, miszerint egyszerűen tudtára adá Lysandernek, hogy itt csak neki a királynak van joga intézkedni, és fog is minden idegen beavatkozás nélkül maga intézkedni. Lysander szégyenében egy távoli megbízatást adatott magának, nehogy udvaroncjai előtt pirulnia kelljen.

Tissaphernes a fegyverszünetet felhasználván, tetemes sereggel Cariát szállotta meg, ott várván az ellenség támadását. Agesilaus e helyett a védtelenül maradt Phrygiára ütött és óriási zsákmányt ejtett. A lovasság hiánya őt

visszatérésre kényszeríté, s azért első gondja volt illet a kis-ázsiai görögök közt szervezni. Ephesus városát tevő főhadiszállásává, s azt valóságos hadiszertárrá alakította át. Ő maga rendszeren jelen volt a munkálatoknál, valamint a katonák gyakorlatainál is, kiket szava és buzdítása által lelkesített. Midőn e dolgokkal készen volt, újra támadásra készült. De ekkor sem ment Cariába, a hol Tissaphernes őt várta, hanem Lydiába rontott és annak fővárosát, Sardest, fenyegette. Három napig nem talált ellenségre, negyednapra némi perzsa lovassággal találkozott, mely gyalogságától elszaladt.

PHARNABAZUS ÉS AGESILAUS TALÁLKOZÁSA.

Agesilaus heves támadást intézett ellene, megszalasztotta, s több mint 70 talentumnyi zsákmányt ejtett. E csapások Tissaphernesnek életébe kerültek. Artaxerxes király elküldte utódját, Tithraustost, azon parancscsal, hogy nemcsak a kormányt vegye át Tissaphernestől, hanem a fejét is küldje be az udvarnak. Az új satrapa, elődjének megöletése után, azon hitben látszott lenni, hogy nincs is semmi ok a háborúra. Sparta és a nagy király közt. Azon ajánlatot tevő Agesilausnak, hogy ő kész elismerni a kis-ázsiai görög városok autonómiáját, csak a régi adót fizessék meg a királynak;

Agésilauseknek 30 talentumot küldött, azon kívánsággal, hogy hagyja oda területét. Spartába is küldött követséget e békeajánlatokkal, melyekre a választ várta. Agesilaus elfogadta a pénzt, s Pharnabazus satrapiájára rontott seregével. Tithraustos nem volt meglepetve ezáltal, csak azon örült, hogy a háború fergetege az ő tartományaiból elvonult. E feltékenység a szomszéd satrapák közt megszokott dolog volt: a birodalomban s a központi kormány ebben is némi biztosítást látott az egyes satrapák lázadásai ellen.

Mig Agesilaus király hódításokat tön Ázsiában, az új satrapa azon volt, hogy őt a félszigetről minél hamarabb eltávolítsa, a mire legalkalmasabbnak látszott Görögországban valamely új háború támasztása, mely Sparta hegemoniáját fenyegetné. Azalatt Agesilaus szorultságba hozta Pharnabazust, mivel egész közel nyomult székvárosához, mire a satrapa találkozást kért a spartai királytól. Ő maga nagy fényüzéssel, pompásan öltözve, fényes kísérettel jelent meg, s Agesilaus királyt a harmincz spartaival egy fa árnyékában a gyepon fekve találta. Pharnabazus szégyelmi kezdé fényüzését és pulyaságát, s oda ült a gyepe a spartai király mellé. Agesilaus felszólítja őt, mondaná fel az engedelmességet a nagy királynak. Pharnabazus nem fogadta ugyan el az ajánlatot, de Agesilaus mégis kivette szavaiból, ~~már~~erint könnyű volna a nyugati tartományokat elszakítani a birodalomtól, s Görögország és a birodalom közt egy hosszabb sorát állítani fel az apróbb államoknak, melyek Görögországra nézve veszélyesek nem lehetnének. Agesilaus ily nagy terveket forgatott elméjében, melyek ha létesülnek, talán más lefolyása lett volna az eseményeknek. Mig ő azonban terveivel foglalkozik, hajóhadát növeli, már 120 gályája volt együtt, szárazföldi hadseregét szaporítja, mert Sparta nem félt egy kézben központosítani a hatalmat, egyszerre váratlanul parancsot kap, hogy azonnal térjen vissza seregének zömével Görögországba.

A boeot-corinthis háború.

Az ingerültség a szövetségek közt évről-évre növekedett Sparta ellen, csak egy szikra kellett, hogy lángban törjön ki. Mennyire félreismerte viszonyait Agesilaus, midőn azt mondá, hogy őt 30,000 királyi ijasz, azaz *dareicon*,* kényszeríti a hazamenetelre. De nem a pénz keltette fel az irigységet és boszúérzetet Sparta ellen, ennek maga a spartai oligarchiai kormány volt az okozója. Midőn Tithraustos követei megjelentek Görögországban, már akkor a háború kockája el volt vetve. Egy csekélyebb czivódás, mely Phocis és Locris lakói közt kitört, adott okot e háborúra. Thebae Locrist pártolta, mire Lysandert a spartai kormány elküldötte Phocis segítségére. Az is ki volt kötve, hogy

* Darius aranypénzein maga a király ijjal volt ábrázolva. L. I. köt. (566. l.)

Pausanias király Haliartus város falai alatt Lysander seregével egyesüljön. A kitűzött napon azonban nem jelent meg. Lysandernek nem volt szokása visszariadni az akadályoktól, bár csekély erővel rendelkezett, megtámadta a várost; de visszaveretett, s a városbeliek kiütése alkalmával az ellenség által megöletett. Pausanias másnap megérkezvén, nem merte megújítani a csatát, fegyverszünetet kért, hogy a spartaiak halottjaikat eltemethessék. A thebaiek megengedték, de győzelmükben elbizakodva, minden egyes a tábortól elszakadt spartait ütlegekkel kergettek vissza. Pausanias haza vezetvén seregét, halálra ítéltetett, Tegea városába menekült, s ott valami betegségben meghalt 395-ben.

A szövetségesek, s kivált Thebae, Athént is felszólították a háborúban való részvételre. Daczára annak, hogy sem hajói, sem hosszú falai Athénnek nem voltak, mégis csak rövid tanácskozás előzte meg a határozatot. Thrasybulus már kész szövetségi szerződéssel jelent meg a közgyűlésen, azt felolvasta, s egyhangúlag elfogadtatott. Az athéni hadsereg már a csata bevégeztével érkezett Haliartus alá, de csatarendben állt, midőn Pausanias az új sereggel megérkezett. Athén beavatkozása a szövetségnek több oly társat szerzett, a kik eddig ingadoztak. A szövetségesek Corinthban tartottak gyülekezetet, s itt hosszabb tanakodás után elhatározták, hogy a szövetséges hadsereg Laconiába nyomuljon, s a spartaiakat otthon támadja meg. De a szövetséges hadsereg hátránya minden időben a késedelmezés volt, s mire a szövetségesek Laconiába jöttek, már a spartai hadsereg Sicyon közelében állt. Vissza kellett térni tehát és a spartaiakat fölkeresni. A szövetségesek hadereje majdnem kétszer akkora volt, mint a spartaiaké. Ez utóbbiak csak 13,500 fegyveressel rendelkeztek, míg a szövetségesek serege 24,000 nehéz fegyverzetű gyalogot és 1500 lovast számlált. Corinth közelében a szentelt *nemeai* berek mellett történt az ütközet, melyben a szövetségesek meggyőzettek, és 2800 halottat vesztek, 394-ben.

E győzelem nem volt ugyan elhatározó, mert a szövetségesek nyugodtan vonultak vissza táborukba. Sparta mégis annyira veszélyesnek látta szövetségesei elpártolását és ellene való egyesülését, hogy Agesilaus királyt diadalai közepette szólítá vissza hazájába. Thracián és Macedonián átjövén, Thessaliába nyomult, de itt ellentállásra talált, s fegyverrel kellett utat nyitni seregének. A szövetségesek Coronea városánál állták útját. Véres ütközetre került a dolog. A thebaiek a vitézség és harczképességnek oly jeleit adták, melyek a spartaiakra nézve rossz jövőt jósoltak. Agesilaus maga több sebet nyert, de a csatátért megtartotta. E győzelem azonban épen oly kevésbé volt elhatározó, mint a corinthusi, s a csata után is minden a legnagyobb bizonytalanságban maradt.

Ennél sokkal nagyobb baj volt Spartára nézve Athén újabbi emelkedése.

Conon az Aegos-Potamos melletti csatából menekülván, Cyprus szigetére vette magát, s innen kísérte figyelemmel az eseményeket. Mondják, hogy a nagy király udvarában Szuszában is megfordult, és segílyt eszközölt ki hazája helyreállítására. Majd Pharnabazus helytartó társaságában a királyi had élén látjuk őt. Rhodus szigetén a democratiát állítja vissza, azután egy nagy gaboraszállítmányt fog el, mely Egyiptomból a spartaiak számára küldetett. Végre Cnidos mellett megtámadja és tönkre teszi a spartai hajóhadat, a 85 háromsorevezős hajóból ötvenet elfog. Ily módon a spartaiak a tengeren elvesztették fölényöket, melyet még egy ideig a szárazon fentartottak.

A háború, mely Boeotiában vette kezdetét, a következő hat év alatt Corinth körül pontosult össze. A város hosszú fala által, mely a két öblöt összekapcsolta, a spartaiak mintegy be voltak zárva Peloponnesusba. De a görögök szerencsétlen viszályai megmutatták nekik az utat Hellasba, a mennyiben az egyik fellázadt párt a városban a hosszú fal egy részét lerombolta. Athén és Thebae megijedtek, s megkísérték a béke megkötését. Sparta beleegyezett, hogy Athén fölépítse falait és helyreállítsa hajóhadát; még három szigetnek, Lemnos, Scyros és Imbros birtokát is biztosítja; csak Chersonesus-t nem akarta Athénnek átengedni. De sem Athén, sem Thebae közgyűlése a kitűzött föltételeket el nem fogadta, s így a háború tovább folyt. Az athéni vezérek közt ezen időben kitűnt Iphicrates, ki a hadászat tudományában tetemes változásokat hozott be. Serege többnyire zsoldosokból állt, mint már nagyjából Görögország államainak hadai. A polgárok nemcsak Athénben, hanem másutt is kényelmesebbnek tartották pénzen vásárolni meg azon embereket, kik a hazáért s helyettök véreket ontsák, s ily emberekben már akkor nem volt hiány Görögországban. A folytonos háborúk sanyarúságai, a kölcsönös pusztítások, az egyes államokban az őrzöngésig fokozott polgári viszály igen sok embert hontalanná földönfutóvá tettek. Az ily szerencsétlen, miután maga kipusztult mindenéből, kész volt bármi ügyért életét kockárára tenni, miután egyéb veszteni valója úgy sem volt.

Iphicrates csak az ily zsoldos hadseregben hozhatta be azon reformokat, a melyeket a hadviselésben szükségeseknek látott. A régi hadakozási mód még mindig a hős korra emlékeztetett; a tudós háború ügyes fordulataival és taktikájával a régi hadviselési mód helyébe lépett. Iphicrates megváltoztatta az athéni hadsereg egy részének fegyverzetét, nagy fontosságot tulajdonítván a peltastáknak, kiknek fegyverzete abban különbözött a hoplitákétól, hogy a nagy pajzsok helyett, melyek majdnem az egész testet befödtek, könnyű kerek pajzsai voltak. Azonkívül vérteik is könnyebbek lettek, s a hosszú lándzsák mellett hosszabb kardokat is viseltek. Ily módon a hopliták előnyeit a könnyű gyalogságával egyesítette. E szervezés lehetővé tette a katonáknak a gyorsabb mozdulatokat. Ezenkívül, mint később a rómaiak, mindig foglalkoz-

tatta katonáit, s még barátságos országban sem táborozott soha erődítvények nélkül. Egy csekélyebb csata, melyben Iphicrates peltastái nemcsak szembeállottak a lacedaemonokkal, hanem közlők 250 embert meg is öltek, igazolta Iphicrates intézkedéseinek helyességét, s mind neki, mind katonáinak nagy elismerést szerzett. Ennek folytán benyomulhatott egész Arcadia szívébe, s tetszés szerint zsákmányolhatott, a nélkül, hogy Sparta szövetségesei ebben őt gátolni merték volna, 392-ben.

Időközben Conon perzsa pénzzel és perzsa hajóhaddal Athén egykori szövetségeseit egymásután meghódította, melyeknek azután ő és Pharnabazus megengedték, hogy tetszés szerint állapítsák meg kormányformájukat. Conon ezután visszatért Athénbe, hol nagy ünnepélyességgel fogadtatván, a hosszú falak helyreállításához fogott. Nemcsak attikai munkások dolgoztak e művön, hanem Thebaeből, sőt más városokból sokan önzöltek Athénbe, hogy Themistocles és Pericles nagyszerű alkotásának helyreállításán közreműködjenek. Fájdalom, a kivitel költségeit nem az athéni államkincstár, hanem a nagy király viselte. Athén helyre lévén állítva, meg volt minden előfeltétel újabb fölemelkedéséhez, és nemsokára csakugyan ismét látni fogjuk egy újabb hatalmas szövetség élén. Maga a férfiú azonban, ki mindennek eszközlője volt, a derék Conon, szerencsétlenül végezte életét. Most vette észre tulajdonképen a perzsa kormány, hogy Conon inkább hazája, mint a nagy király érdekében működött. Tiribazus, az új kis-ázsiai helytartó őt börtönbe vettette és megölette. Athén azonban megtisztelte emlékét és a szabadító Zeus szobra mellett Cononnak is szobrot emelt, mi még Harmodius és Aristogiton kivételével senkivel sem történt.

Conont csakugyan méltán lehet Athén újra alkotójának mondani, és a perzsa udvarnak igen alapos oka volt a gyanús Conon ellen. Athén nemsokára magára a nagy birodalomra félelmes kezdett lenni, megfontolatlan nagylelkűséggel Evagorast, Cyprus királyát, már 390-ben segíté a nagy király ellen; Thrasybulusra, a szabadítóra, negyven hajót bízott, melyekkel ez Thraciában foglalásokat tett, Byzancot és Chalcedont Athén szövetségébe vonta; visszaállítá a Fekete-tengeren való közlekedést, és megadóztatta a tengerparti városokat. E nagy férfiúnak is szerencsétlen vége lőn, egy egyszerű czivódást akarván a polgárok és katonái közt lecsendesíteni, megöletett. Utóda Iphicrates, az ő peltastáival végrehajtá a művet, melyet Thrasybulus kezdeményezett. Athén tehát ismét hatalmas lett a tengeren, s ez mind a nagy királyt, mind a spartaiakat nyugtalan-ságba ejtette. Ez okból küldötte Sparta 389-ben Antalcidast Szuszába a nagy királyhoz. A spartai követ itt igen nyájasan fogadtatott, s a békekötés pontjai már ekkor meg lőnek alapítva. E békekötés azonban csak három év múlva, 386-ban hirdettetett ki, s a történetben Antalcidas

békéjének neveztetik. Közfelháborodás követte e béke kihirdetését, mely által a perzsa király jogot nyert Görögország ügyeibe avatkozni. A legtöbb görög állam ellentmondott a béke kivitelének, a spartaiak annyira súlyodtak, hogy, mint a nagy király csendőrei, a görög államokat egyenkint kényszerítették a béke feltételeinek elfogadására. Csak Athén és Thebae álltak ellen határozottan. Athént, Aegina sziget lakóinak támadásai, kik egy éjjel magát a Pyraeust is elfoglalták, és a perzsa hajóhaddal egyesült spartaiak sikerei az Aegei-tengeren, kik az athéni kereskedelmet veszélyeztették, arra kényszeríték, hogy a békekötést legalább névleg elfogadja. Szégyenítő volt az is Görögországra nézve, hogy a kis-ázsiai perzsa helytartó, Tiribazus, hitta össze a hadviselő felek követeit, s nekik a békét következő szavakkal kihirdette: „A király, úgymond, igazságosnak találja, hogy Kis-Ázsia városai, Cyprus és Clazomene szigetek, az ő hatalma alatt maradjanak; ellenben a többi görög városok, nagyok és kicsinyek, szabadok és függetlenek legyenek, kivéven Lemnos, Imbros és Scyros szigeteket, melyek, mint mindig, Athén birtokát képezik. A kik e békét visszautasítják, azok ellen háborút fogok viselni azok segítségével, a kik elfogadták; háborút fogok ellenök viselni szárazon és tengeren, hajóimmal és kincseimmel.“

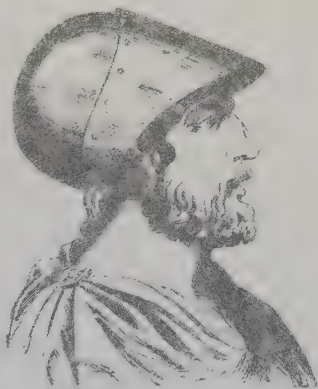
E béke legsújtóbb volt azon államokra nézve, melyek szövetséges köztársaságot képeztek. Ilyen volt Boeotia, melynek városai Thebae vezérlete, hegemoniája alatt állottak. Thebaenek e békekötés szerint a hegemoniáról le kellett volna mondani, minden egyes boeotiai város önállóságát elismerni, mi által Thebae és a szövetség hatalma nagyon csekélyre olvadt volna össze. Agesilaus sereggel ütött be Boeotiába, s kényszeríté a thebaieket a béke elismerésére; de ez állandó nem lehetett. A szövetségesek Spartát is felszólították hajtana végre otthon először a békekötést, tegye szabaddá Messeniát és Laconia városait, mielőtt a békét más görög államokra erőszakolná. Ezen erőszakolt viszonyokból új bonyodalmakat látunk keletkezni Görögországban, a régi államrend mindenütt felbomlik, s ez új államalakulások csakis hosszú vajadások folytán birnak megszületni. De az újjászületést meg nem érheti a szabad Görögország, idegen hatalom lép fel, mely a nemzet belügyeibe avatkozva, szabadságának és függetlenségének sírját ássa. Ez volt Macedonia, melynek ravasz királya Fülöp hasznára fordítván a görög nemzet viszályait, 20 évi törekvés után Görögországot hatalma alá kerítette.

Sparta erőszakoskodása; Thebae elfoglalása, oligarchiai zsarnokság és felszabadulása.

Az Antalcidas-béke Spartát ismét hatalmassá tette Görögországban; mert ha a szövetségek feloszlottak, nem volt állam, mely Spartának ellentállott volna. Ha Athén e nyomás alól fel is tudta magát szabadítani, annál

súlyosabban nehezült az a többi Görögországra. Miután Argos meg volt alázva, Corinthban az oligarchia uralkodott, az egész Peloponnesus nem annyira Sparta szövetségesének, mint alattvalójának látszott. A nyugalom, igaz, helyreállt egyidőre, mivel egyik állam sem volt képes háborút kezdeni. Sparta e köznyugalom közepette sem tűrte el, hogy valamely államnak más mint oligarchia kormányformája legyen. Mantinea városa egy napon parancsot kapott, hogy falait azonnal rombolja le, vétke tulaidonkép az volt, hogy a democratia uralkodott e városban, s hogy a spartaiak által körülzárolt argosiaknak szükségökből némi gabonát adott. Mantinea megtagadta a parancs teljesítését.

A spartaiak Agesipolis vezért küldöttek a város ellen, ki sajátzerű módon foglalta el a várost. Egy hegyi folyócska vizét, melynek völgyében épült a város, elől elzárván, a völgyet elárasztotta. A város falai vályogból lévén épülve, a vályog a vízben szétmállott, és a falak összeomlottak. Az egész város leromboltatott, lakói négy faluban telepítették le. Jellemző, hogy Xenophon, Socrates tanítványa, a jeles történetíró, mily ítéletet mond e barbár eljárásról. „A falukban, úgymond, sokkal boldogabban éltek a város lakosai mint azelőtt, és továbbá: így végződött Mantinea ostroma, mely tanulságul szolgálhat arra, hogy nem kell városokon át a folyókat vezetni.“

EPAMINONDAS.

Phlius városa elűzte az oligarchiát, a száműzöttek Spartához folyamodtak segélyért. Sparta fenyegető levelet küldött Phliusba, s a polgárok félelmökből visszafogadták az oligarchiát.

De ugyanazon Sparta, mely Mantineát lerombolta, Plataea felépítését nemcsak megengedte, hanem abhoz hozzá is járult, a dolognak egyszerű oka volt. Plataea örökös ellensége volt Thebaenek, mely még mindig vonakodott végrehajtani az Antalcidas-féle békét. Plataea helyreállítása tehát Thebae ellenségeinek számát szaporította, és azáltal gyöngítette, 383-ban.

A következő évben Chalcidice felsziget két városának, Acanthus és Apollonia, követei jelentek meg Spartában, és segélyt kértek Olynth városa ellen, mely függetlenségeket fenyegeti. Ekkoráig a felsziget városai szövetséget alkottak, melynek feje Olynth volt, hogy magukat a macedon királyok ellen biztosítsák. A szövetség azonban igen laza alapon állt. Minden város megtartá külön alkotmányát, de a városok polgárai kölcsönösen minden szövetséges városban egyaránt gyakorolhatták polgári jogaikat, azaz birtokot vehettek és házasságot köthettek. Olynth leghatalmasabb városa volt a

félszigetnek, 8000 hoplitát, még több peltastát, s több mint ezer lovast birt kiállítani. Jó egyetértésben élt thrák szomszédjaival, barátságban volt Thebae és Athénnel.

Sparta könnyen határozá el magát a segélyadásra, hogy ugyanazt tehesse a félszigeten, a szövetséget szétoszlatni, s a hatalmasokat gyöngíteni. Sereget ígért a kérelmező városoknak, s Eudamidas alatt küldött is előre egy hadosztályt, mely azonban elégtelennek látszott. Ez okból Phoebidas egy másik hadosztálylyal küldetett utána. Ez, midőn Boeotián vezette át seregét, a thebaei oligarcha párt által a város megszállására szólíttatott fel. E párt fejei, mely a spartaiak segítségével akarta az uralmat kezébe ragadni, voltak Leontiades, Hypates és Archias. Cselszövényök annál veszélyesebb lehetett az államra, mert Leontiades, egyike a hadvezéreknek, *polemarch* vala. Az egyezés szerint Leontiades Ceres ünnepén, egy forró nyári nap dél tájában, midőn az utcák egészen elhagyatva voltak, Cadmea várába vezette be Phoebidas hadosztályát, s neki a város kapuinak kulcsait átadta. Meglepetés és rémület volt a tény legközelebbi következménye. A tanács összegyülekezett, de mielőtt határozatot hozhatott volna, Leontiades is megjelent mint a tanács tagja, de fegyveres kísérettel. Meg akarta nyugtatni a tanácsot, miszerint a spartaiak senki iránt ellenséges indulatot nem táplálnak; ő azonban mint *polemarch* fel van hatalmazva a közbéke háborítóit elfogni és felelősségre vonni. Ennek folytán *polemarch* társát Ismeniaszt, ki a néppárt feje volt, azonnal elfogatta, ki azután Cadmea várába foglyul elhurczoltatott. A megrémült tanácstagok ez erőszakra azonnal szétoszlottak, s több mint háromszázan, kik Ismenias pártjához tartoztak, még az nap oda hagyták a várost és Athénbe menekültek. A tanács visszamaradt tagjai mind spartai érzelműek voltak, s e csonka gyülekezet Ismeniaszt letette hivatalából, és más *polemarch*ot választott. A győztes párt, hogy ellenfeleit megrémítse, Ismenias ellen hazaárulási pert indított, azon ürügy alatt, mintha a perzsa királytól pénzt fogadott volna el, s őt halálra íteltette és kivégeztette.

Ezen erőszakoskodás egy állam fővárosának teljes békeidején való elfoglalása, az alkotmány felforgatása egész Görögországban nagy ingerültséget keltett, melyhez Sparta is csatlakozott, s úgy tetszett, mintha szégyelné a történeteket. De az eljárás nem felelt meg a felfogásnak. Phoebidast visszahívták ugyan, megfosztották a fővezérségtől, és tetemes pénzbürságra ítélték; a várat azonban nem adták vissza a thebaeieknek. Agesilaus maga vette védelme alá az ügyet, sőt annak is ellene volt, hogy Phoebidas elítéltessék, azon elvet állítván fel, hogy egy polgárt nem lehet azért megbüntetni, mivel hazájának hasznot hozott. Azon oligarchiai kormány, mely a spartaiak védelme alatt megalakult, oly zsarnoki volt, mint a harminczaké Athénben. Azon három év alatt, míg a hatalmat birta (382–379), oly sok kegyetlenséget, zsarolást és igazságtalanságot követett el, hogy nemcsak Thebae polgárai, hanem egész Hellasban

a közgyűlöletet vonta magára. Daczára a mindennapi kivégzéseknek és gyilkosságoknak, midőn az összeesküdtek a várost fölszabadították, még mindig 150 polgárt találtak fogva a börtönökben, kik ítéletüket várták. Ha Thebae néhány év előtt menhelyet adott Thrasybulusnak és társainak, Athén szívesen látta volna a thebaei menekülteket, sőt kéz alatt ügyöket elő is segíti.

Thebaeaban a csekély oligarchiai pártot kivéven, mindenki elégületlen volt az új kormánynyal, de miután ezt 1500 fegyveresből álló spartai őrség támogatta, ellenkezni senki sem mert. A kormány minden gyülekezettel, összejövetelt eltiltott és elosztatott: csak az ifjak mertek gymnastikai gyakor-

PELOPIDAS ÉS AZ ÖSSZEESKÜDTEK MEGMENTIK THEBAET.

lataik közben egymással suttogva beszélni a közelégületlenségről. Azalatt Athénben a menekültek azt várták, hogy mozgalom fog kitörni Thebaeaban, vagy hogy Athéntől tetteleges segílyt nyernek, azonban mindkét reményökben csalódván, átlátták, hogy magoknak kell a cselekvés terére lépni. A menekültek közt, egyike a legtevékenyebbnek, bár legifjabbaknak, volt Pelopidas, értelmes, bátor és vitéz férfiú, kinek polgári erényei és haditettei által polgártársai tiszteletét kívívni már alkalma volt. Ez tervezte legközelebbi barátjaival azon összeesküvést, mely az oligarcha párt négy első emberének élete ellen volt intézve. Elégnek tartották a hazafiak, ha e négy ember esik el, s meg voltak győződve, hogy ezek halálával a közszabadság önmagától új életre ébred.

Az összeesküdteknek a városban is voltak összeköttetések, és épen erre alapíták tervöket. Ezek közé tartozott Phyllidas is, Leontiadés polemarch titkára. A kölcsönös megegyezés szerint kitűzött napon estebédre híttá magához a kormány két előkelő tagját, Archiaszt és Philipost. Charon, egy másik tagja az összeküvésnek, megígérte, hogy a kik a városba belopódznak, azokat házában fogja elrejtetni addig, míg a tett ideje megérkezett. A mondott nap délutáni óráiban a száműzöttek közül mintegy tizenketten, köztök Pelopidas, íjjakkal fegyverezve és vadászhálóval vállakon, vadászebektől kísértetve, a város különböző kapuin beosontak, és Charon háza felé siettek. A többiek a városon kívül várták a jelt, midőn majd benyomulhatnak. A két főnök a lakománál igen jól mulatott, félig ittasak is voltak már, midőn egyes tudósításokból értesülnek, hogy vesztőkre valami terv van készülöben, hogy Charon háza az összeesküdtek gyűlhelye. Archias rögtön hivatja Charont, ki kénytelen elmenni a zsarnokokhoz, de hogy hűségéről biztosítsa az összeesküdteket, fiát adja kezesül Archiasnak, s így Charonnak sikerül Phyllidas segélyével a zsarnokok aggályát eloszlatni, noha Archias épp akkor kapott levelet Athénből, melyben egyik barátja őt tudósítja az összeküvés részleteiről. Holnapra valók az ily ügyek, úgymond a részeg zsarnok, és párnája alá tolja a levelet. Minthogy Phyllidas vendégeinek szép női társaságot is ígért, ezek ittasan követelik a nők bevezetését. Meg volt a kedvező pillanat, az összeesküdtek női ruhában berontottak, s a két ittas zsarnokot legyilkolták. Erre Phyllidas hármat az összeesküdtek közül, s azok közt Pelopidast, Leontiadés házába vezetett, hova neki, mint a polimarchok titkárának, szabad bejárata volt. Hosszabb küzdelem után az erős testalkatú zsarnok megöletett. Innen Hypatés házát keresték fel az összeesküdtek; ez azonban gyáván megszökött, de utolérte, szintén levágatták.

Így veszett el Thebae zsarnokai közül a négy leghatalmasabb egyén, s az összeesküdtek nem is kívánták többnek halálát. Ezután a börtönökbe mentek, és az ott talált foglyokat kiszabadították és fegyverrel látták el, meghagyván nekik, hogy a további intézkedéseket a csarnok oszlopai közt várják meg. Erre hírnököket küldöttek szét a városban, s a polgárokat fegyverre szólították; társaik is bejöttek azalatt, néhány előkelő polgár, mint a híressé vált Epaminondas és Gorgidas csatlakozott hozzájuk. Mindamellet a zavar és félelem nagy volt a városban, az összeesküdtek hírnökei trombitaszó mellett hirdették ki minden utczában a zsarnokoktól való megszabadulást, de mivel senkisé nem tudta mi történt valósággal, a zavar nagy volt a polgárság közt. A házakat kivilágították, az utcák megteltek emberekkel, kik kíváncsian és remegve tudakozódtak a történetek felől, s várva-várták a napot, mely az éj rejtelseit fölvilágosítsa. Az 1500 főből álló spartai őrség a várban az egész mozgalmat könnyen elnyomhatta volna, de nem lévén értesülve az eseményekről,

nem mertek kijönni, hogy legalább Cadmeát megtarthassák. Másnap, kora reggel, a többi száműzöttek is megjöttek, számos athéniectől kísértetve, kik eddig a határon várták a dolog kimenetelét. A polgárság végre össze-
gyülekezett, Epaminondas fellépett a szószékre, s Pelopidast és társait, mint a haza szabadítóit a nép figyelmébe ajánlá, egyszersmind felszólítá a polgárságot, hogy a haza és a házi istenek fölszabadítására egyesüljön. A nép örömkialtásokkal üdvözölte az összeesküdteket, őket a haza szabadítóinak ismervén el.

Az összeesküvés három legbuzgóbb tagja: Pelopidas, Charon és Mellon választattak a boeotiai szövetség vezéreivé, *boeotarchos*. Már a választással is ki akarták a thebaiek jelteni, hogy, daczára az Antalcidas-féle békének, igényt tartanak a boeotiai városok feletti hegemoniára. A vár őrsege Plataeától kért segílyt, hol szintén spartai őrseg vala. A thebaiek ezt könnyű szerrel visszaverték, azután a Cadmeát oly szorosan körülzárolták, hogy az őrseg mindenben szükségét kezdett szenvedni. A szövetségesek, kik annak túlnyomólag nagyobb részét tevék, a vár feladását követelték, mibe végtére a vezérek is kénytelenek voltak beleegyezni. A thebaiek nem gördítettek akadályokat a megadás elé, szabad elmenetelt engedtek a lacedaemonoknak, még pedig fegyveresen és minden hadijelvényeikkel, csakhogy az őrsegtől szabaduljanak. De Spartában nem volt oly szívélyes a visszatértek fogadtatása, három harmost közöl ketten halálra ítéltettek és kivégeztettek, a harmadik, ki az ostromnál nem volt jelen, oly nagy pénzbürságra ítéltetett, hogy azt nem birván lefizetni, önkényes számkivetésbe ment.

A thebaiek jellemzése, Pelopidas és Epaminondas életrajza.

Boeotia igen termékeny tartomány volt, mely lakóit bőven birta táplálni. A tartomány ezen gazdagságánál fogva lakóinak nem volt szüksége arra, hogy az ipar fejlesztése és messzebb terjedő kereskedés által nemzeti jólét és vagyonosodás emelésére törekedjenek. Ily viszonyok közt alig foghatni meg, mi emelte föl Thebaet azon polczra, hogy Athén és Sparta után a harmadik irányadó hatalom legyen Görögországban. Annál inkább tehetjük a kérdést, mert a boeotok és thebaiek, mint igen lassú gondolkodású, szűk látókörű, és inkább érzékiségre hajlandó emberek voltak ismeretesek. Az egy Pindar költőn kívül nem is mutat fel Boeotia más nevezetes embert a szellemi világban. Mily kevés érzékek volt a képzőművészetek iránt, mutatja azon körülmény, miszerint egy külön törvényben lőn a művészeknek megparancsolva, hogy a szépre törekedjenek, sőt pénzbürság terhe alatt megtiltatott nekik, hogy a minta szépségétől eltérjenek. Hanem e helyett nagyszerű ünnepeket ültek, és bőséges lakomákat tartottak. Más görög törzseknél is voltak lakomák, de ezeknek nemesebb élvezetet a

szavallás, zene, ének és táncz kölcsönöztek. A thebaiek azért lakomáztak, hogy egyenek és igyanak, a miben azután mértéket nem tudtak tartani.

Ily bőség és anyagi jólét mellett nem találták szükségesnek, hogy magokat akár az ipar és kereskedelemmel fárasztás, akár hogy magasabb művészi tökélyre törekedjenek. A szellemi élet ezen hiánya politikai magoktartásán is meglátszott. Midőn a perzsák betörték Görögországba, a thebaiek keblében nem mozdult meg ama magasztosabb hazafiúi érzet; mely őket arra ösztönözte volna, hogy a szabadság buzgó védőivel szövetkezzenek. Ehelyett meghódoltak a perzsáknak, sőt Mardonius seregéhez tekintélyes hadosztályt is adtak. A perzsák hatalmasabbnak látszottak, s megigérték, ha a thebaiek nekik meghódolnak, hogy minden javaik teljes élvezetében maradhatnak. Ez elég indok volt számukra, hogy a szabadságért küzdő honfiaik ellen a perzsákkal szövetkezzenek. A perzsa háborúk után közmegvetésben részesültek; később Spartával szövetkeztek Athén ellen, sőt követek a közös szövetségi gyűlésen még Athén lerombolását is kívánták. Miután Athén elbukott, Sparta pedig a hegemonia gyakorlatával gyűlöletessé tette magát, Thebae, mely még eddig nem használta föl erejét, hasznot húzott a két vetélytárs balsorsából és vezérlő állammá emelkedett.

De ezt a boeotiai nemzeti szellem sohasem eszközölte volna. Attica polgári viszályai közt sok jeles ember menekült Boeotia területére, sőt Socrates tanítványai Thebaeben nyilvános iskolákat is nyitottak. Két férfiú élt akkor Thebaeben, kiknek szellemi nagysága hazájok emelkedését eszközölte. E két férfiú volt Epaminondas és Pelopidas.

Epaminondas előkelő, de szegény családból származott, de nevelése kitűnő volt; mert mindazon tanulmányokban és szépművészetekben otthonos volt, melyeket egy művelt görögtől a közönség igényelt. A bölcsészetben Pithagoras tanait követte, melyekbe tanítója Lysis vezette be. Ezenkívül nemcsak a gymnastika gyakorlataiban bírt nagy jártassággal, hanem a zenét is művelte, és az éneket, kivált pedig a fuvolán kitűnően játszott. Életmódja a bölcsészeti iskola tanai szerint, melyhez tartozott, igen egyszerű volt; bort sohasem ivott, többnyire mézzel élt. Bár ő maga szegény volt, háza mégis a szerencsétlenek és ügyefogyottak menhelye lön. Ha valamely thebaei polgárt szerencsétlenség ért, például majorja leégett, vagy marhájában vallott kárt, elment Epaminondashoz, s neki bizalmasan elmondá baját. Epaminondas ekkor egy jegyzéket készített és abban barátjait vagyonukhoz képest bizonyos összeggel följegyezte: aztán összegyűjtván őket, így szólott hozzájuk: „Ezen, megnevezett, polgártársunkat szerencsétlenség érte, én érdemesnek találtam őt, hogy fölsegéljük.” Megmondá az összeget, milyenre volna szükség, s azt is tudtára adá, hogy ezen összeget vagyoni állásukhoz képest köztük megosztotta. Mindnyájan örömet alárendelték magokat az ő intézkedésének, s a neájok

mért összeget Epaminondasnak átszolgáltatták. Ez, miután a kárvallottat fölsegíté, kezébe adá a jegyzéket, hogy a nemes adományokért az illetőknek személyesen mondjon köszönetet.

A bölcс nyugalmával tűrte a nép szeszélyeit és igazságtalanságát, épen oly nyugalommal viselte szegénységét is, melyet egyszerű életmódja és kevés igényei mellett érezni sem látszott. Midőn egy peloponnesusi hadjáratra tőn előkészületeket, kénytelen volt hadi felszerelésére ötven drachmát (19 frt) kérni kölcsön; pedig épen azon időben egy thessaliai fejedelem tetemes pénzüsszeggel kínálta meg őt, bár hasztalan, hogy számára Thebae segélyét kieszközölje. Egy alkalommal kijelenté barátjainak, hogy több napig nem jelenhet meg körükben; miért, kérdé az egyik, ki legnagyobb bizalmát birta? köpenyemet mosatom, felelé a hős, miből kitetszik, hogy Epaminondasnak, ki ismételve vezette Thebae seregét diadalra, csak egyetlen köpenye volt.

Önzetlenségének egy más nagyobb szerű példáját beszélük az ókori írók, első sorban nálunk az ifjúságnál is eddig jól ismert, de újabb időben az olvasmányok közül kiküszöbölt Cornelius Nepos. A perzsa király egy biztos emberét küldötte Thebaebe, a Cysicus városbeli Diomedont, hogy Thebaet a perzsa szövetségbe vonja a spartaiak ellen. Diomedon Epaminondast meg akarván nyerni, annak tegyvernökéhez, Micythus nevű ifjúhoz fordult, kit Epaminondas igen szeretett vala. Micythus egy reggel bemenvén a hőshez, előadta a dolgot, így szólván: „Diomedon Cysicus városából idejött, s a nagy király részéről bizonyos indítványai vannak, melyeket veled közölni akar, s hogy azokat pártold, meg van bízva, hogy tetemes összeget bocsásson rendelkezésedre; engem már előlegesen is öt talentum elfogadására kényszerített.” Epaminondas ez ajánlatra egészen felháborodott, a nagy király megbizottját magához rendelvén, így szóla hozzá: „Halljad Diomedon, ha Artaxerxes király szándokai hazám érdekeivel megegyeznek, nincs szükségem ajándékaira, hogy azokat előmozdítsam, de ha ellenkeznek, nincs a nagy királynak annyi aranya, melylyel engem arra birhatna, hogy hazám érdekeit eláruljam. Te engem is úgy ítélte meg, a mint magad gondolkodol; megbocsájtok neked, de rögtön távozzál a városból, nehogy megrontsád lakóit. Te pedig Micythus, ha rögtön nem adod vissza az öt talentumot, átadlak a hatóságnak.”

A hadjáratokban, mint vezér a zsákmányból sohasem vette ki részét, s azt úgy tekinté, mint a katonák fáradozásainak jutalmát. Egyízben megtudta, hogy fegyverhordozója egy hadifoglyot váltságdíj mellett még a csatatérről elbocsájtott. „Add vissza pajzsomat, mondá neki Epaminondas; mert mióta a pénz beszenneyezte kezedet, nem vagy arra alkalmas, hogy engem a haza veszélyei közt kövess.” Ha szigorú volt, mint államférfiú, mind arra nézve mi a közszolgálatot illeti, annál barátságosabb, engedékenyebb és szeretetreméltóbb volt mint magán ember, családi körben és barátjai társaságában. De a külső

tisztességre ekkor is sokat adott. Egy korhely és pazarló polgár kicsapongásai miatt börtönbe került. Pelopidas közbenjárult érte barátjánál, ki akkor valamely polgári hivatalt viselt. Epaminondas megtagadta kérését; de e kedvezményt később megadta egy kétes életű nőnek, a ki a bezárt polgár szabadságát kérte. Pelopidas szemrehányást tőn ezért Epaminondasnak. „Megtagadtam tőled. felelé ez nyugodtan, mert nem illik, hogy oly férfiú mint te, oly hitvány embernek a pártját fogja.”

Sohasem kívánta, de nem is utasította vissza a tisztségeket és hivatalokat, melyeknek teljesítését polgári kötelességnek tartotta. Ismételve megtörtént, hogy mint közkatona volt jelen a hadjáratban, s midőn a fővezér ügyetlensége miatt a sereg kellemetlen helyzetbe jutott, a katonák őt kérték fel, hogy mentse ki a veszélyből. Epaminondas engedett a felszólításnak, visszaűzte az ellenséget, s nyugodtan visszavezette a hadsereget a nélkül, hogy a népet figyelmeztette volna tett szolgálatára, vagy azon igazságtalanságra, melyet rajta elkövetett.

Epaminondas különben semmi alkalmat sem mulasztott el, hogy nemzetének önértetét és bátorságát emelje. Egyik peloponnesusi hadjáratában Arcadiában táborozott, télen volt s igen kemény hideg idő járt. Egy szomszéd városka követői meghívták Epaminondast, ütné fel főhadiszállását városukban, hogy a katonák a hidegtől annyit ne szenvedjenek. „Nem, úgymond Epaminondas tisztjeihez, mi itt maradunk a táborban; mert ha meglátnának minket a tűz mellett, azt hinnék közönséges emberek vagyunk; míg így, ha látják, hogy, daczára a hidegnek, rendesen megtartjuk gyakorlatainkat és bajvivásainkat, csodálkozni fognak rajta.”

Általában alárendeltjei, alvezérei nem győzték eléggé csodálni őt hadjárataiban, az ő menetrende, táborozása, a csata előtti intézkedései, a mellett személyes vitézsége és kétséges pillanatokban gyors lélekjelenléte, mind bámulatra ragadta környezetét. A hadjáratban az örökös tevékenység mellett megtartotta lelke nyugalmát, egy perc alatt átlátta az ellenség terveit, igen jól tudta megnyugtatni, hogy annál kikerülhetlenebbé tegye vesztét. Seregében a legszorosabb fegyelmet tartotta fenn, s mégis képes volt olykor meglepő eszközök által katonáit lelkesíteni, de gondoskodott is folyvást nemcsak lehető legjobb ellátásokról, hanem arról is, hogy hírnevet hagyjanak magok után. Ily gondoskodás által egészen megnyerte szeretetöket. Kimerülve a fáradtságtól, éhség és szomjúságtól gyötörve, minden perczben készek parancsait teljesíteni, s a legnagyobb örömmel rohannak a veszélybe. A félelem azon neme, melyet pani rettegésnek neveznek (40. l.) sohasem lepte meg seregét, mely bizonyos körülmények között minden seregnek kellemetlen vendége szokott lenni. Ha az ily félelem kezdett belopódzni katonái szívébe, elég volt egy szava, hogy azt eloszlassa. Egy alkalommal Epaminondas a csatarendet állítja fel,

midőn egy villámlás és utána mennydörgés reszketteti meg a levegőt. A jós aggodalmas arcczal meg akarja állítani a csapatokat. Mit jelent ezen égi jel? kérdék a megrettent katonák. „Azt, felelé nyugodtan Epaminondas, hogy az ellenség igen rossz helyet választott a csatára.” Mindenki megnyugodott a válaszban.

Epaminondas, midőn polgári és katonai erényeit hallá magasztaltatni, mivel szülei még éltek, rendesen azt válaszolá: „A minék leginkább örvendek, az, hogy szüeim még élnek és élvezhetik dicsőségemet.” Atyja Polymnis köztisztviseltben álló agg férfiú volt, ki azonban még elég tetterővel bírt, hogy polgártársai egy fontos feladattal megbízzák. Pelopidas serege küldetett Macedoniába, hol a trónkövetelők közt véres viszályok törtek ki, s egyik Thebae városától kért segílyt. Pelopidas rendezvén Macedoniában a királyi ház tagjai közt az örökösödési viszonyokat, ez alkalommal a leendő trónörököst, Fülöpöt, túsul hozta magával Thebaebe. Fülöp ekkor mintegy 18 éves ifjú volt, s Epaminondas házához adatott felügyelet alá, mi leginkább az öreg Polymnis feladata volt. Az ifjú nemcsak szépsége által tűnt fel, hanem emlékező tehetsége, éles elméje, ékesszólása is feltűnést keltettek. Magaviseletében szelid, nyájas, és annyira előzékeny volt, hogy rövid idő alatt mindenkit képes volt meghódítani; ha jó kedvében élczekeket is mondott, azok senkire nézve sértők nem voltak.

Ezek voltak a jó tulajdonságok, melyeket a thebaiek benne felismertek; de a mi előttök titok maradt, ez azon fortély és alattomos ravaszság, melylyel Fülöp tanulmányozta a görögöket, kinek alkalmá volt kiismerni mennyire önzők és megvesztegethetők, legalább nagyobbrészt a görög államférfiak, s mennyire kihalt a polgárok szívéből a régi honszeretet.

Pelopidas nem volt az elmélet, hanem a tett embere, a vadászat és a gymnastikai gyakorlatok több vonzerővel birtak rá nézve, mint a bölcsészet iratai vagy előadásai. Különbőn erélyes és nagyratörő lelke dicsőségre szomjazott, s nagyravágyása hazája jólétének és érdekeinek előmozdítására irányult. Nemes és gazdag családból születvén, igen nagylelkűleg használta fel vagyonát, a míg ő maga egyszerűen élt, barátjai s megszorult polgártársai mindig számíthattak Pelopidasra. Mint kitűnő és jeles hadvezér gyakran vezetett seregeket, még pedig teljes eredménnyel; bár úgy látszik, hogy szellemileg igen alatta állt Epaminondasnak.

E két férfiú emelte föl Thebaet azon polczra, melyet Athén és Sparta után elfoglalt. Vezérlő állam volt Görögországban addig, míg e két férfiú élt, ezeknek halálával ismét a régi homályba süllyedt.

A háború Thebae és Sparta közt egész a leuc trai csatáig.

E két jeles férfinak főgondja vala úgy szervezni hazájok haderejét, hogy Sparta várható támadásainak sikerrel ellentállhasson. Sparta rögtön küldött sereget Boeotiába, remélvén, hogy meglepetése által zavarba hozhatja Thebae polgárságát. De Epaminondas és Polopidas, kik ez évre fővezérekké boeotarchos választattak, megtették a kellő intézkedéseket a szövetséges városok védelmére. Agesilaus nem akarta a hadsereg vezérletét magára vállalni, e feladat társának Cleombrotusnak jutott. Ez nagyon közel menvén el Attica határa mellett, e körülmény nagy aggodalmat okozott Athénben. Különben a spartai sereg némi pusztításokon kívül semmit sem végezhetett; mert a szövetséges városok jól el voltak látva őrséggel. Cleombrotus Thespieae városában Sphodrias alatt hagyott hátra egy hadosztályt, s maga a sereg többi részével visszatért Peloponnesusba. Sphodrias ügyetlensége és alattomos ravaszsága által Athént arra kényszerítette, hogy Thebaevel szövetséget kössön, mi Sparta hatalmára nézve végzetessé lön. Phoebidas példája lebegett előtte. S egy éjjel hadosztályával fölkerekedvén, megindult, hogy a Pyraeust elfoglalja; de mire a nap felviradt, még csak Eleusis határán volt, s így árulási szándoka nagyon hamar napfényre került. E tettért Spartában vád alá helyeztetett, mivel béke idején egy szövetséges várost galádul megtámadott. Agesilaus, ki azon elvet vallotta, hogy a haza érdekében bármily gonosz tettet szabad elkövetni, Sphodrias fölmentését kieszközölte azon ürügy alatt, mivel multja feddhetetlen volt. Athén, méltó bosszúságában Sparta ezen eljárása felett, felmondotta a szövetséget s háborúra készült. E célból a Pyraeus falait kijavíttatá és száz háromsorvezős hajóból álló hajóhadat szervezett.

Sparta eljárása közmegebotránkozást szült Görögországban, mindenki érezte, hogy ha Sparta jelenleg nem büntette meg Sphodriast, bizonyosan megjutalmazta volna, ha vállalata sikerül vala. Az Antalcidas-féle béke káros következményei nemsokára az egész Földközi tengeren mutatkoztak. Nem lévén tengeri hatalom, mely elég erővel rendelkezik, hogy a rendőrségi teendőket teljesítse, a kalózok, tengeri rablók annyira elszaporodtak, hogy nemcsak a kereskedést akadályozták, sőt majdnem lehetetlenné tették, hanem a kisebb tengerparti államok és apróbb szigetek jólétét és önállását is veszélyeztették, a mennyiben rablásaikkal azokat folytonosan zaklatták. Ennek az volt az eredménye, hogy igen sokan Athén régi szövetségesei közül annak védszárnyai alá kíváncsoztak, s így Cononnak és Thrasybulusnak sikerült a régi delosi szövetséget majdnem teljes fényében helyreállítani. E szigetek érdekeik által Athén szövetségére utalva, magok ajánlották fel belépésöket. A kezdetet Chios, Rhodus, Lesbos és Euboea szigetek tévék; példájokat Byzanc s még 70 tengerparti vagy szigetváros követte, melyeknek lakói megemlékeztek arról, hogy

majdnem egy századon át Athén pártfogása alatt békét, jólétet és biztonságot élveztek. Athén is okult a multakon, s a Pericles-féle uralkodási rendszertől visszatért Aristides szövetségi rendszeréhez. E szerint az új szövetség összes tagjai megtartották saját alkotmányukat és törvényeiket, és évenként a szövetségi gyűlésre Athénbe követeket küldöttek, mely gyűlésben minden állam, nem tekintve nagyságát, egy-egy szavazattal birt. E gyűlés feladata volt a közös adót és az egyes államok hadilletékét megállapítani. Athén még más jelét is adta önzetlenségének. Lemondott mindazon földekről, melyeket polgárai azelőtt valamely szövetséges állam területén birtak, sőt azt is megtiltotta, hogy athéni polgár szövetséges állam területén birtokot szerezhessen. E szövetség szervezete csak annyiban szenvedett módosítást azáltal, hogy Athén a szárazon Thebaeaval szövetségzett Sparta ellen, s ennek folytán 20,000-nyi szárazföldi hadsereg kiállítására kötelezte magát. Ugyanekkor hadihajóinak számát 200-ra emelte.

E félelmes szövetséggel szemben, Sparta is kénytelen volt szelidebben bánni szövetségeseivel, kiknek hadilletéke most már pontosan meghatározott, hogy minden önkénynek eleje vétessék. A háború 378-ban ujjalag kitört. Agesilaus beütött Boeotiába, s miután egy-két vidéket elpusztított, csatát ajánlott a szövetséges hadseregnek. Az athéniek vezére Chabrias volt, parancsára az összes athéniek fél térdre ereszkedtek, és pajzsukat a másik térdre támaszták, lándzsájukat pedig két kézre fogva, várták a spartaiak támadását. Agesilaus ez állásban nem merte megtámadni őket, bár erősebb volt, hanem visszavonult. Athén méltányolva hadvezére ügyességét, neki ezen helyzetben szobrot emelt. A következő évben Agesilaus ismét visszatért Boeotiába, s Thespieae városát foglalta el, hol az oligarchák segélyül hívták a democratia hívei ellen. A háborúnak azonban most nem lőn más eredménye, mint hogy a spartai sereg a vetést elpusztította, minek folytán Thebaeben inség támadt. A thebaei polgárság e bajt ugyan nem tudta orvosolni, mert nem volt tengeri kereskedelme mint Athénnek; de a folytonos háborúskodás mégis harcziaszá tévé. A thebaei hadsereg folyton nyomában volt a spartaiaknak, de nem ütközött meg velök, kivéve némi apró előőrsi csatározásokat. A következő 376-dik évben Agesilaust a másik király, Cleombrotus váltotta fel, ki elmulasztván a Cythaeon hegység szorosait biztosítani, némi csekélyebb csapást szenvedett. A spartaiak ennek folytán elhatározták a tengeren is megkísérteni a háború szerencsáját. Hatvan hadihajót küldöttek czirkálni a Cycladi szigetek közé, hogy a Piraeus felé evező gabonahajókat elfogdosásák. Athént ez érzékenyen bántotta, s azért 80 hadihajót szerelt fel és Chabriast nevezte ki tengernagygyá. Naxos mellett volt az elhatározó ütközet, melyben a lacedaemonok 49 hajót vesztek. Vereségük még nagyobb lett volna, de Chabrias nem üldözhetette, mivel a holtakat és sebesülteket kellett neki összeszednie.

E tengeri győzelem a tengerparti és szigeti államok előtt annyira emelte Athén tekintélyét, hogy ismét igen sok város lépett be a szövetségbe, s így Athén majdnem oly hatalmas lőn, mint a peloponnesusi háború előtt. A polgárság már nagyszerű tervekkel is foglalkozott, s a Jóni szigetek elfoglalását tűzte ki célul. Timotheus küldetett oda 60 hajóval, ki a spartai hadvezért meggyőzvén, Corcyra, Cephallonia szigeteket, az acarnánokat és Alcetast a molossok királyát Athén szövetségébe fölvette. Az alatt Pelopidas is szerencsésen folytatta a háborút Boeotiában. A thebaei hadseregnek igen fontos alkatrészét tette a 300 emberből álló szent csapat, melyet Pelopidas szervezett, miután e csapat tagjai azelőtt az egész hadseregben elszórva harcoltak. E 300 ifjú és férfiú a barátság és ábrándos szeretet gyöngéd kötelékei által volt egymáshoz csatolva, az idősebbek utánzandó példányul szolgáltak az ifjabbaknak, kik magokviselete által idősb barátjaik szeretetére érdemessé kívánták magokat tenni.

Corcyra szigetén nem volt minden párt megelégedve Athén szövetségével, az oligarchák Spartától, a szorongatott demokraták Athéntől kértek segílyt. Timotheusnak nem volt pénze hajóhadát fizetni, így kénytelen volt a szomszéd városokat megsarcolni, bár szelid természete az erőszaktól irtózott. Azalatt a spartai hajóhadtól körülzárolt Corcyra végingésre jutott. Athén új hajóhadat küldött, és Timotheust felelősségre vonta késedelmezéseért. A vezér ellen per indítottak, s bár barátjai, s köztük az említett Alcetas és Jason, Pherae kényura, kik személyesen jöttek Athénbe, mindent megtettek megmentésére, mégis pénzbírságra ítéltetett. Ellenségei tagadván érdemeit, azt állíták, hogy a szerencse istenasszonya álmában szerzé meg diadalait. „Hátha még ébren lettem volna, felelé Thimotheus, mily nagy dolgokat végezhettem volna akkor?” Utóda lőn a vezérletben Iphicrates, ki hadi képességeit a tengeren is kimutatta, és Corcyrát az ostrom alól felszabadította.

A háboruskodó felek, úgy látszott, kifáradtak a hosszas küzdelemben, és a békéről gondolkoztak. 371-ben Athén indítványára a hadakozó felek Spartába küldötték követeiket, hogy a béke felett tanácskozzanak. Az athéni küldött, Callias, igen szép beszédet mondott a gyülekezeten, melynek értelme az volt, hogy Athén és Sparta osszszak meg egymás közt a főhatalmat Görögországban; amaz a tengeren, ez a szárazföldön birja a fővezérletet (hegemonia). Ezen alapon Athén és Sparta csakugyan megkötötték a békét, mely alkalommal Thebae Athén szövetségesei közé számíttatott. E lépésre Athént azon aránytalan terhek bírták, melyek a háborúból rá háromoltak. Mióta a háború inkább tengeri jellemet öltött, annak egész súlya Athénre nehezült, míg a hasznát belőle Thebae húzta. Azután Athén nem is akarta, hogy éjszaki határán egy hatalmasabb állam alakítását elősegítse, mely idővel veszélyessé válhatott volna Attica biztonságára nézve is. A gyűlésen Thebae követe Epami-

nondas volt, ki méltán fájlalta, hogy az egyezkedésnél hazájának ily másodrendű szerep jutott. Sparta nevében Agesilaus király követelte, hogy Thebae az Antalcidas-féle béke értelmében bocsássa ki kezéből a boeotiai városokat, és igen nyersen fordult Epaminondas felé: Nem találja-e igazságosnak, kérdezvén tőle, hogy a Boeot városok szabadok legyenek? Nem, felelé nyugodtan Epaminondas, legalább addig nem, míg ti spártaiak a laconiai városok szabadságát vissza nem adjátok. E szóváltás után Thebae neve a békeszerződésből kitörültetett.

EPAMINONDAS MEGMENTI PELOPIDAS ÉLETÉT.

A háború tehát újra kiütött a két állam közt. Huszad napra rá Cleombrotus király 10,000 hoplitával és 1000 lovassal beütött Boeotiába, és Leuctra mellett a thebaiekkal szemben ütötte fel táborát. A thebaei hadsereg csak 6000 hoplitát számított, de a lovasság számosabb volt mint a spartaiaké. Epaminondas volt a fővezér, mellette 6 boeotarch, míg Pelopidas a szent csapatot vezérelte. Haditanácsot tartottak, Epaminondas mindenesetre ütközni akart, vele szavazott Pelopidas is, s miután az alvezérek közül hárman hozzájok csatlakoztak, az ütközet el lőn határozva. Epaminondas ez alkalommal új csata-

rendet hozott be, seregét t. i. ferdén állította fel, a balszárnyon tömegbe állítá fel a hadosztályokat, ötven ember mélységben, mi által a bal szárny támadása ellenállhatatlan lőn. A spartaiak csatarendje keresztül lőn törve, s midőn Cleombrotus megkerüléssel akarta volna e félelmes tömeget a visszavonulásra kényszeríteni. Pelopidas a szent csapattal támadást intézett ellene, melyben maga a király is elesett. Katonái csak nagy nehezen birták holt testét megmenteni: általános lett a zavar a spartaiak közt, kik futva odahagyták a csatatért, és táborukba vonultak vissza. A győzelem teljes volt, 1000 lacedaemon és 700 spartai közül, a mennyien táborba szálltak, 400-nak hullája borítá a csatatért. Ez volt első győzelme Epaminondasnak.

Thebae és a thessaliai fejedelmek közti viszonyok. Pelopidas halála.

Thessalia Görögországnak egyik legnépesebb tartományát képezte. Ha sikerült volna valamely jeles férfiúnak e területen egységes államot alkotni, úgy kétségkívül Thessalia nemcsak vezérlő, hanem uralkodói szerepet vitt volna Görögországban. Rendes körülmények között, midőn a három főbb állam: Pherae, Pharsalos és Larissa egy közös fővezér, *Tagos*, választásába beleegyeztek, Thessalia hadserege 10.000 hoplitát és 6000 lovast számított. Ehhez járult volna szükség idején még legalább 10,000 íjász, parittyász s más könnyű fegyverzetű gyalog, úgy hogy Thessalia összes hadereje igen könnyen lett volna 25—30,000-re szaporítható. De az egyenletlenség, mely a fejedelmek és nemesség közt dült, valamint azon folytonos félelem, hogy a penesták vagyis jobbagyok föllázadnak, nem engedék meg az ország erejének teljes kifejtését.

Kevéssel előbb, hogy Epaminondas és Pelopidas hazájoknak a vezérlő szerepet megszerezték, Pherae városában egy nagyobb, bár rövid ideig tartó, hatalom képződött. Lycophron veté meg ennek alapját, utódja Jason azt oly magas fokra emelte, hogy félelmes kezdett lenni a többi görögök előtt.

Jason rendkívüli ember volt, s mindazon tulajdonságokkal birt, melyek a nagy birodalom alapítására kívántak. Kevésé bízván az ingatag jellemű nemességben, 6000 emberből álló zsoldos csapatot fogadott, melyet folytonosan gyakoroltatott, s melyet jutalmak s más alkalmas eszközök által magának egészen lekötöleztet. De nem is volt könnyű dolog e csapatba fölvetetni; ki annak tagja akart lenni, tanúságot kellett tennie kipróbált bátorságáról, valamint a fáradalmakban és veszélyekben megkívántató kitartásról. E katonák oly egészséggel birtak, és az egyik főföltétele volt a felvételnek, hogy a legnagyobb fáradalmakat könnyen kiállották; álmom, éhség és szomjúság semmi hatással sem voltak rájuk, midőn a kötelesség őket tetterre szólította.

Jason e mellett népét szeliden kormányozta, ismerte a barátságot is,

mert, mint fentebb említettük, midőn Timotheus barátja ellen per indíttatott, személyesen jelent meg Athénben barátja védelmére. Átlátta, hogy Thessaliának csak egyesülnie kell, hogy első hatalom legyen Görögországban. A lenctrai csata után egybehívta Thessalia fejedelmeit és a nemesség törzsfőnökeit. Eléjük adta, hogy a csata mindenkorra megtörte a spartaiak hatalmát, hogy Thebae nem képes soká fenállani, Athén pedig inkább tengeri hatalom, melyet a tengeren is lehetne ellensúlyozni, ha Thessalia népei az ország számos kikötőiben elegendő számú hajókat építenének. Ezután kifejté, hogy részint szövetségek, részint a kisebb népek meghódítása által könnyű volna Thessalia hegemoniáját egész Görögország felett megállapítani. Ez meglévén, Görögország összes haderejével meg lehetne támadni a nagy perzsa birodalmat, melynek gyöngeségét az ifjabb Cyrus hadjárata, s még inkább a 10,000 görög visszavonulása és Agesilaus király támadó háborúja kitérték a világ előtt.

E beszéde oly nagy hatást gyakorolt a jelenlévőkre, hogy közakarattal egész Thessalia fővezérének *Tagos* választott. Mint ilyen rövid idő alatt tekintélyes hadseregről rendelkezett, mely 20,000 gyalogot s 3000 lovaszt számított soraiban, s melyhez még nagyszámú könnyű fegyverzetű gyalogság járult. Ily körülmények közt a thebaeiek segínyt kértek tőle Sparta ellen. Jasonnak épen ekkor háborúja volt Phocis lakóival; mindamellett seregének javát magához vevén, villámgyorsasággal indult Thebae felé, s egyesült ezek seregével, mely a spartaiakkal szemben táborozott. Felszólítására a hadakozó felek fegyverszünetet kötnek, mivel nem akarta, hogy az egyik fél a másik rovására túlsúlyra emelkedjék. Ezután visszatér Phocisba, melyet elpusztít s békére kényszerít. Így diadallal jön vissza hazájába Pherae városába, hol már több nép követeit találja, kik barátságát és szövetségét kérték. E jeles férfinak azonban szomorú vége lőn. A pythiai játékok tartásának ideje érkezett el, s Jason hadsereggel akart ott megjelenni. Erre megjedtek mindnyájan, a kik a játékokra összegyülekeztek vala, mivel Jason szándokai iránt nem voltak tisztában. A delphii templom papjai arról gyanúsították, hogy a templom kincsei után áhítozik, s megkérdezték Apollót, hogyan lehetne e szentségtörést elhárítani? Az istenség állítólag azt felelte volna, hogy ez az ő gondja. Néhány nap mulva Jason, hadserege élén, hét összeesküdt ifjú által megöletett, a kik mint mondák, nem tűrhették tovább szigorú bánásmódját.

Halálával vérengzések és gyilkolások közt dühöngtek Jason testvérei egymás ellen, míg végre hasonló eszközök által Sándornak sikerült a főhatalmat kezébe keríteni. Uralkodásának egész ideje (10—11 év) a legvadabb kegyetlenségek által lőn kitöltve. Minden tekintetben hitvány ember volt, aljas szenvedélyei és durva vétkei jellemezték. A szerződéseket sohasem tartotta meg, csatáin gyáva és félénk volt, s ha némi hódításokat tőn, ezt csak kapzsisága kielégítésére tevő, vagy hogy vérszomját kielégítse. Zsoldos csapatát a

szökevények, csavargók s mindenféle büntetésüket elkerült gonosztevők képezték. Midőn e rablócsoporthal valamely szövetséges várost megszállott, a polgárokat különböző ürügyek alatt a piacon összegyűjté, zsoldosai által megöleté, házaikat pedig kiraboltatta. Még nagyobb kegyetlenségeket gyakorolt saját alattvalói ellen. Némelyeket élve temettetett el, másokat vadállatok bőrébe varratván, vadászai és ebei által üzőbe véte-tett; maga volt jelen e kínzásoknál, melyekben vad lelke örömét lelte, mert a szerencsétlenek jajkiáltásai nem lágyíták meg barbár kedélyét. És e szörnyeteg könyezni tudott a szinpadi jeleneteknél, de egyszer, midőn meglepte az elérzékenyülés, kirohant a színházból, hol épen akkor Euripides „Trójai nőit“ adták, mondván, pirulnia kellene, ha őt Hecuba és Andromache szerencsétlenségei könnyekre birnák, ki oly pazarul ontja alattvalói véré-t.

A thessalok e könyörtelen zsarnok ellen Thebae városától kértek segílyt, mely Pelopidast ismételve hadsereggel küldé a tartományba. Midőn másodízben rontott be Thessaliába, serege győzött ugyan, de ő az ellenséget messze üldözwén, fogságba került, és Pherae városba vitetett, hol a zsarnok Sándor igen kiméletlenül bánt vele. Azt állítják némelyek, hogy Sándor neje, Thebe, a mennyire lehetett, könnyített fogságán. Pelopidas ekkor beszélte volna rá a nőt, ki Jason leánya volt, hogy e zsarnoktól szabadítsa meg az országot, s ekkor hazája jóltevője lesz.

Thebae városa új sereget küldött Pelopidas kiszabadítására; de a vezér ügyetlensége folytán e sereget majdnem végveszély érte. Szerencsére jelen volt, mint közharczos, Epaminondas is, s a katonák őt egyhangúlag fővezérnek kikiáltották, s ő azután szerencsésen kiszabadította őket a kelepczéből, és hazavezette. Pelopidas kiszabadulván fogságából, új sereget vezetett Thessaliába, de ez alkalommal maga is elesett.

Pelopidas halálát a zsarnok sem élte túl sokáig. A mily rettegést okozott alattvalóinak, épen úgy remegett ő mindenkitől, a ki feléje közeledett. Félt még testőreitől is, félt saját nejétől, kit vad szenvedélyvel szeretett. Az éjeket az épület felső részében töltötte, hova csak hágcson lehetett fölmenni, melyet egy óriási eb őrzött, ki csak a király, királyné és az őt tápláló rabszolga iránt viseltetett kimélettel, mást mindenkit szétszaggatott. Ha visszavonult hálótermébe, a rabszolgának kellett kivont karddal előbb a helyiséget megvizsgálni, nincs-e valami orgyilkos a zugban elrejtve; annyi elővigyázat mellett csak nejének közreműködése által volt a zsarnok megbuktatható. Pelopidas rábeszélésén kívül lehettek e nőnek más okai is, hogy férjét meggyilkoltassa. Mondják, Sándor el akarta őt üzni magától, vagy kedvenczét ölette meg. Megtudta, hogy három fitestvérét is meg akarja a zsarnok öletni, a királyné magához hivatá őket, s a veszélyről tudósítja. Ezek a következő éjjel, miután a királyné a rabszolgát és a nagy ebet eltávolította, berontanak

a zsarnok hálótermébe, és öt ágyában meggyilkolják. A nép azzal állt boszút zsarnokán, hogy testét az utczákon meghurcolta, lábbal taposta s különféle bántalmakkal illette.

A háború folytatása Sparta és Thebae közt; Epaminondas első hadjárata Peloponnesusba, Megalopolis alapítása, Messene helyreállítása.

Midőn a leuctrai csatának híre Spartába érkezett, épen nagy ünnepély volt, és sok idegen volt a városban. Az ephorok érezték, hogy Sparta ezzel elvesztette a Görögország feletti uralmat, mindazáltal nem engedték meg, hogy az éneklő karok a színházat odahagyják, sem hogy a város az ünnepély díszétől megfosztassék. Más napra, midőn az elesettek és menekültek névjegyzéke megjött, amazok rokonai nyilvánosan mutatkoztak, vidáman és díszesen öltözve; azok hozzátartozói, kik menekültek, házaikba zárkóztak, mint gyász idején szokás volt. De már ezen időben ez nem volt az érzelmek őszinte kifejezése, ez oly szerep volt, melyre a szokás kényszeríté a spartaiakat. Ha az apa, anya és testvér nem siratták az elesett rokont, ezt legalább a törvény megtiltotta nyilvánosan; de hogy a dolog erőltetett volt, kitetszik a menekültek iránti határozatból. Spartában a törvény rendelé, hogy a ki a csatából megfutott, azt otthon gyalázat érje; de e törvény most több százra lett volna alkalmazandó? Agesilaus azon indítványt tevő, hogy tekintve a futamodóknak számát, a törvényt egy napra hagyják aludni, nehogy oly nagyszámú polgárokat kelljen becstelenséggel sújtani.

A leuctrai csata nagy változást idézett elő a görög nép gondolkozásmódjában is. E csata által meg lőn a hatalmak egyensúlya ingatva Görögországban, mely mindenütt zavart szokott idézni. A legrégibb hatalom, melynek jogosultságát eddig senkisémet vont a kétségbe, ingadozni kezdett; mert ennek folytán a spartai uralom magában Peloponnesusban, még a legkisebb községben is, kérdésessé vált. Minden községben volt oligarchiai és demokratikus párt, ez utóbbi most büszkén emelte föl fejét, szándoka lévén, ha a hatalmat kezébe keríti, kilépni Sparta szövetségéből. Való, hogy a spartaiak még oly nagy vereséget sohasem szenvedtek; a Sphacteria szigetén szenvedett kudarcz csekélység volt a leuctrai csatával összehasonlítva. Athén elérkezettnek látta az időt, hogy a szárazon is átvegye Sparta örökségét. Ez okból Thebae követe, ki a győzelmet hírül adta, igen hidegen, sőt gúnyosan fogadtatott. Volt e magaviseletben egy neme a féltékenységnak, s a fölötti sajnálkozásnak, hogy e csapást nem maga Athén mérte régi vetélytársára.

Hogy a hegemoniát tetteleg kezébe ragadja, Athén most az Antalcidas-féle béke végrehajtójánál lépett fel; gyűlésre hívta a peloponnesusi szövetség tagjait, melyre Corinth városa is elküldé követeit. Ez egy új szövetség volt,

melyet Athén alkotott mind Sparta, mind Thebae ellen. Mantinea lakói is beléptek e szövetségbe, és városuk felépítéséhez kezdtek; mert, mint említve volt, a spartaiak őket négy faluban lakni kényszerítették. Agesilaus parancsot küldött oda, hogy a munkát szakítsák félbe, inkább Sparta később maga fogja fölépíteni falaikat; de ezek nem engedelmeskedtek, és több város küldött nekik munkásokat az építéshez.

A két párt közti véres küzdelmek minden városban megújultak, hol eddig Sparta védelme alatt oligarchiai kormány volt. Phlius, Sycion, Megara,

PELOPIDAS HALÁLA.

sőt Corinth is véres jeleneteknek színhelye voltak. Argos esete a leggyászosabb valamennyi közt. Az állam kormánya itt democrata párt kezében volt, s így nem csoda, ha e párt üldözőttei mind Argosban kerestek és találtak menedéket. Az oligarcha párt összeesküvése ürügyet adott a legvadabb kegyetlenségekre. Előbb harminczan fogattak el párttagjai közül. Ezek azután büntetlenségek fejében elárulták társaikat, s ennek folytán a párt tagjai közül 1200-an hurczoltattak fogságra. A köznép nagyon lassúnak találván a törvényes eljárást, botokkal fegyverezte fel magát, rárontott a szerencsétlenekre, s őket egy szálíg agyonverte. A demagogok, kik szenvedélyeik által ennyire

elragadtatták magokat, később hasonló visszatörlésnek estek áldozatul; mondhatni Argos polgárai vérében úszott. E kegyetlenségek a szemlélőt megerősíthetik azon meggyőződésben, mennyire szükséges volt Görögországban Athén és Sparta hegemoniája; melynek oltalma alatt ily borzasztóságok nem történhettek.

Sparta hatalmára nézve igen érzékeny csapás volt Arcadiának egységes állammá való tömörülése. Arcadia lakói öntudatra ébredtek, ezen erőteljes, harczias nép, melynek katonái a spartai hadsereg javát tették, s mely zsoldosaival elárasztotta egész Görögországot, sohasem birt befolyással hazája ügyeire. Egy mantinei polgárnak, Lycomedesnek, tanácsára az arcadok elhatározták, hogy egy közös nagy várost fognak építeni, mely épen úgy központja legyen az államnak, mint Athén Atticának, vagy Thebae Boeotiának. Az arcadiai nép nem szándékozott többé Sparta érdekében ontani vérért, hanem önmaga akart határozni sorsa felett. Fővárost alapítani, főkörmánytanácsot alkotni, mely különösen a külügyekben az egész nemzet érdekeiről gondoskodjék, mely a béke és háború kérdéseiben határozzon, s az állam biztosítására közös hadsereget szervezzen.

Spartának nagyon visszatetszett a terv, s veszélyes is volt rá nézve, ha egy új állam szervezkedik tőzsomszédságában. Az arcadok nem voltak figyelemmel Sparta aggodalmaira, elkezdették a főváros építését, melyet nagy városnak, *Megalopolis*, neveztek. Fekvése is olyan volt, mely háború idején fenyegetővé válhatott Laconiára nézve. Az Alpheus folyó egyik mellékfolyócskájának torkolatánál épült, nagy térségen, Arcadia déli részén, nem messze Messenia határaitól, oly ponton, hol egy szoroson át igen könnyen lehetett jutni az Eurotas völgyébe. Negyven város járult hozzá építéséhez, és csak négy vidék ellenkezett, de ezek közül is három erővel kényszerítettett a szolgálatra. Kivétel csak az ős régi Lycosura kerületének engedtetett, mely hagyomány szerint első telepe volt Arcadia népességének.

Az új állam szövetségi alapon alakult meg. Minden város beltügyeiben megtartotta függetlenségét. A közös végrehajtóhatalomról nincs bővebb említés téve, csak egy közös hadvezér, strategos, említetik, ki a hadsereget vezérli és a nagy tanácsban elnököl. Hihetőleg voltak archonok is, kik a közigazgatást vitték és talán egy zsoldos csapat is, a határozatok végrehajtásának eszközzésére. Homályos kitétel az is Arcadia alkotmányának leírásában, hogy egy nagy tanács volt, mely 10,000 polgárból állt, és Megalopolisban gyülekezett össze. E tanács hihetőleg a szövetség szavazattal bíró polgárait foglalta magában és képezte a törvényhozó hatalmat. E tanács határozott a szövetség minden ügyében, a béke és háború, a közadó, minden egyes állam hadilletéke és a szövetség elleni vétések felett; határozatai a szövetség minden tagjára kötelezők voltak.

Epaminondas és a thebaiek tanácsosai és tettel segítették elő ezen átalakulást, mely Sparta hatalmának éjszakra határt szabott. Sparta mindenkép iparkodott ezt megakadályozni, és serege beütött Arcadiába, állítólag a *tegeai* oligarchák védelmére, mely város, valamint Orchomenos is nem léptek be a szövetségbe. Agesilaus három napig pusztította Mantinea vidékét, de értesülvén Epaminondas és boeotiai hadsereg közeledtéről, visszavonult, hogy Laconiát védelmezhesse. E hadsereg igen tekintélyes volt, mivel Hellas több tartománya, sőt Euboea városai is segélycsapatot küldöttek a thebaieknek. Régi írók szerint száma 50—70,000 közt változott. Epaminondas sokáig habozott betörni Laconiába, tudván mily könnyű ez országot védelmezni. De miután értesült, hogy a szorosok nincsenek elzárva, s magából Laconiából is kapott meghívást, elhatározta magát és négy hadosztállyal ugyanannyi úton átlépte a határt. A sereg Sellasia városánál egyesült, s azután az Eurotas völgyében haladt Sparta felé. Nagy volt a rémület a fővárosban, mely mióta a dórok hatalmában volt, még nem látott ellenséget. A közzavar, a nők jajgatása és a gyermekek sivalkodása közt, egy férfiú tartotta meg teljes hidegvérét, kinek bátorsága a többieket is kitartásra és ellentállásra ösztönözte. Agesilaus király 6000 helotát fegyverzett fel, kiknek azután szabadság ígértetett; majdnem hasonló számú segélycsapat jött Corintheból, Sycionból s más szövetséges városokból, s miután a laconiai városok is minden csábítás daczára, hívek maradtak, Agesilaus igen tekintélyes hadsereggel várta Epaminondas támadását.

De a két jeles hadvezér közül egyik sem mert támadólag fellépni, Epaminondas átvezetvén seregét az Eurotas folyón, még közelebb jött ugyan Spartához, de a várost megtámadni nem tartá tanácsosnak. Ama rend és fegyelem, mely a boeotiai hadseregben uralkodott, meglepte Agesilaust is, ki egy dombról nézvén Epaminondas átkelését a folyón, ismételve felkiáltott: „Mily ember! mily hadvezér!” Epaminondas őt csatára bírni szerette volna, de Agesilaus nem mozdult ki biztos állásából. A thebai lovasság támadást kísérelt meg a város ellen, de törbe esvén, nagy veszteséggel visszafutott. E támadásra Epaminondast hihetőleg a spartai hadseregből 200 áruló magatartása bírhatta. Agesilaus jó tapintata ez árulást csirájában fojtotta el. E 200 áruló oly halmot foglalt el, honnan könnyen átmehettek volna az ellenséghez. Agesilaus úgy színlelvén, mintha nem tudná szándékukat, hozzájuk lovagolt s így szólott: „Ti nem jól értettétek meg parancsomat, nem ezt a halmot kell vala elfoglalnotok” és azzal kimutató nekik a helyeket, a melyeket megszálljanak, gondja lévén arra, hogy őket egymástól elszakítsa. Csak másnap tartott felettök ítéletet, s közülök tizenötön kivégeztettek.

Epaminondas elpusztítá Laconiát, rettegésbe ejtette Spartát, de végleges eredményt nem érhetett el. Miután az elpusztított vidék nem volt képes

eltartani hadseregét, kénytelen volt Laconiából visszavonulni. De ottléte hét halálos csapást mért Spartára. Először Megalopolis városának és az arcadiai szövetségnek ideje volt szervezkedni és megerősödni. De ennél nagyobb és maradandóbb emléke Epaminondas peloponnesusi hadjáratának Messene helyreállítása. Az Ithome hegység nyugati lejtőjén építteté a várost, miután a legjobb építészek csinálták meg az új város tervét. Felszólítást küldött szét az összes messeneiekhez, kik eddig hazátlanul bolyongtak, vagy a kik bár új hazát találtak is, de a régi haza iránti szeretetből vissza akarnak térni oda, hol őseik hamvai nyugsznak. Rövid idő alatt az ország megnépesült, a régi messeneiek utódjai minden oldalról tódultak ősi hazájok felé. Lassankint megnépesült az ország, az új szabad népességnek legnagyobb részét azon messeneiek tevék, kiket a spartaiak az ismételt háborúk után a heloták sorsára kárhoztattak. Ezen időtől fogva Sparta megszűnt a peloponnesusi szövetség feje és vezérlő állam lenni Görögországban.

Thebae főbenjáró perrel fogadta diadalmas hadvezéreit. Epaminondas négy hóval tovább tartotta meg a fővezérséget a törvényes időn túl, s ez okból ő és vezértársai vád alá helyezettek. Kislelkűségökben mindnyájan elcsüggedtek, maga Pelopidas is kéréssel és könyörgéssel akarta bírált meg-lágyítani. Epaminondas meghagyta rémegő társainak, hogy mindent ráhárít-sanak, őt állítván a késedelem és törvényszegés okozójául. Epaminondas maga nem védelmezé magát, azt mondván, hogy aláveti magát a nép ítéleté-nek, végeztessék ki, csak azt kívánja, hogy síremlékére következő felíratot tegyék: „A thebaeiek halálra ítélték Epaminondast, mivel őket Leuctránál a spartaiak ellen győzni tanította, kiknek azelőtt még szemökbe sem mer-tek tekinteni; mivel a spartaiakat saját hazájokban támadta meg; mivel Messenét helyreállította, s ez által Sparta túlsúlyát mindenkorra meg-törte.“ A nép általános tapsviharban tört ki, a bírák nem merték a sza-vazatokat össze szedni, Epaminondas és Pelopidas diadallal tértek vissza lakaikba.

Thebae hegemoniája, a mantineai csata; Epaminondas halála.

Sparta ezen szorultságában Athén felé fordítá tekintetét, mindenkép arra törekedvén, hogy a demokratikus állammal szövetséget köthessen. Athén már régebben féltékeny volt Thebae növekedő hatalmára, s midőn Epami-nondas visszavezette seregét Peloponnesusból, Iphicrates 12,000 athéneivel útját állja vala; de a győztes vezérrel megütközni nem mert. Thebae azon-ban nem jól használta fel azon előnyt, melyet szerencséje nyújtott. Orcho-menos feldúlása és lakóinak rabszolgául való eladatása, mi Epaminondas határozott akarata ellen történt, árnyat vet Thebae történetére. Az sem

volt méltó egy görög államhoz, mely a fővezéri szerepet ragadta magához, hogy a nagy királytól kérte intézkedéseinek megerősítését. E célból küldetett Pelopidas Szúszába, hol nem sokára Sparta, Athén, Arcadia, Elis és Argos követei is megjelentek. Szomorú következménye egy nemzet egyenetlenségének, midőn a győzők a meggyőzötthez folyamodnak, hogy ügyeiket és viszályaikat intézze el. Pelopidas hősi személye nagy bámulatot keltett Szúszában, s Artaxerxes király nem győzte eléggé csodálni a férfit, ki Spartát rettegésbe ejtette. Még nagyobb csodálatot keltett önzetlensége. A nagy király ajándékokkal óhajtotta volna őt elhalmozni, de Pelopidas mindent röviden visszautasított. Azonban hazája számára mégis kieszközölte, hogy a nagy király elismerte Messene függetlenségét és rendeletet küldött Athénbe, melyben meghagyja, hogy az athéniak azonnal szereljék le hadihajóikat, különben háborúval fenyegetvén nem csak Athént, hanem mind azon államokat, melyek Perzsia és Thebae szövetségét visszautasítanák.

A nagy király és kormányja azonban mégis csalódtak, midőn azt hitték, hogy elég a rendeletet kiadni, hogy az végre is hajtassék. Athén saját követét, mivel hazája érdekeit nem elég erélyesen védte, halálra ítélte; midőn pedig a szövetségesek összehívtak Thebae-be, hogy egy perzsa követ előtt magokat a rendeletek végrehajtására esküvel kötelezzék, ezt mindnyájan megtagadták; az arcadok még a városból is rögtön eltávoztak. A király hatalma inkább csak látszat volt, az ő hadseregei nem ijesztették meg többé a görögöket, és a szúszai udvarnak minden külső fénye és pompája, csak a görögök gúnyos megjegyzéseit vonta magára. Az egész szerződés önmagától semmisült meg, mintha sohasem lett volna megkötve.

Ezen tárgyalások folyamában Epaminondas harmadszor ütött be Peloponnesusba 366-ban. Időközben Arcadia az új állam roppant vereséget szenvedett Spartától. Arcadia lakóinak büszke és kihívó magaviselete felingerelte ellenök a szomszédokat, s ez okból Thebae sem sietett segítségére, midőn Archidamus, spartai király a megelőző évben tekintélyes hadsereggel berontott Arcadiába. Ez alkalommal Dionysius, syracusaei zsarnok segélycsapata is harczolt a spartaiakkal. Archidamus rohammal vette be Cariae városát (cariadák a nevezett város fogolynői, kiknek alakjai az épületeknél oszlopok gyanánt alkalmaztatnak) s férfi lakóit mind kardra hányatta. Azután a tartományt széltiben pusztítá, de egy számosabb arcadiai és argosi haderő előtt kénytelen volt Midea nevű magaslatra visszavonulni. Ekkor jelenti Archidamusnak Cissidas, a syracusaei csapat parancsnoka, hogy a szorost a messeneiek megszállották. Archidamus tehát katonáit a veszélyre figyelmeztetvén, melyben vannak, miután az egyesült arcadiai és argosi hadsereg szemben készül őket megtámadni, a spartaiak oly lelkesedéssel rontottak az ellen-ségre, hogy ez az első támadásra vad futásnak eredt. Az üldözés oly heves

volt, hogy az egyesült seregből több mint 10,000 ember esett el, míg a spartaiak egyetlen katonát sem vesztek. Azért nevezték Spartában e csatát a könnytelen ütközetnek, bár az örömhírré, mint mondják, az összes spartaiak könyekben törték ki.

Epaminondas mostani betörése alkalmával Arcadia haderejét nem is használhatta fel céljaira, mert az arcadok e vereség után sokáig minden tetteleges fellépéstől óvakodtak. A hadjárat összes eredménye volt, hogy Epaminondas Achaiát és Elist felvette a szövetségbe, s ezután visszavezette seregét Thebaebe.

Ennél súlyosabb csapás érte a thebai sereget Thessaliában. Ekkor esett, mint említettük, Pelopidas a pheraei zsarnok fogságába. Mondják, hogy a zsarnok eleinte megengedte, hogy a thessalok Pelopidast meglátogathassák; de Sándor észre vevén, hogy ez alattvalóit ellene ingerli, eltiltotta a látogatásokat. Pelopidas ekkor a zsarnoknak üzenté meg, hogy miután oly sok embert végeztet ki ártatlanul, ezért meg fogja őt büntetni, mihelyt kiszabadul. „Miért sietsz annyira meghalni Pelopidas?” kérdezteté a zsarnok. „Azért — felelé ez, — hogy téged annál gyűlöletesebbé tegyelek, mert halálom, a te vesztedet is bizonyosan maga után vonná.”

Említettük, miként szabadította meg később Epaminondas barátját fogságából, s mikép lett ez túlzott harci hevének áldozatává. Ezóta Thebae hatalmának fentartása, egészen Epaminondas vállaira nehezült. Hegemoniát gyakorolni Görögország felett, és hajóhaddal nem bírni nagy ellentét volt. Epaminondas rábeszélte honfiai, hogy legalább 100 hajóból álló hadat szervezzenek, melylyel az Aegei-tengerbe és a Hellespontba evezett, s ott nagyobb hódításokat ugyan nem tőn, de vereséget sem szenvedett.

Epaminondas 362-ben kénytelen volt negyedik hadjáratot intézni Peloponnesusba, hol a zavar és rendetlenség a legmagasabb fokra hágott. Elis és Arcadia lakói közt véres háború dúlt. Az arcadok elfoglalták Olympiát, a hol szövetségeseik, a *pisaiak*, tartották meg az ünnepélyes játékokat. Ez esemény annyira fölingerelte az elisieket, hogy fegyvert ragadván, rárontottak az ünnepélyre s megtámadták az arcadokat, noha ezeket 1000 argosi hoplita és 400 athéni lovas segítette. A küzdelem élénk és heves volt, az elisiek kiknek harci képességéről nem igen kedvező vélemény volt Görögországban, hősileg harcoltak, de mindamellet az olympiai templom roppant kincseivel együtt az arcadiaiak kezében maradt. Mióta a zsoldos szellem elhatalmasodott a görögök közt, a háború valódi eszköze a pénz lőn (*nervus rerum gerendarum*). A peloponnesusi háború óta, minden állam zsoldosokkal harcolt, kiket pénzen fogadhatott. Az arcadiai szövetség minden áron meg akarta tartani Olympiát; de annyi ellenség között ezt csak zsoldosai nagy számával eszközölhette. Nem sokat aggódva a dolog helyes vagy helytelen voltán, az archonok bátran bele-

markoltak az olympiai templom kincseibe. Ezen istentelenség az arcadiai szövetség fennállását veszélyezteté. Nagy ellenzék képződött a városokban, melyeknek polgárai nem akarták megszenteltleníttetni Zeus templomát. Az ellenzék élén Mantinea városa állt, mely az eljárásnak ellent mondott, bár különben készen nyilatkozott a zsoldosok fizetéséhez hozzájárulni. A tízezrek tanácsa, vagyis a szövetség közgyűlése megidézte Mantinea előljáróit, de ezek a felhívásnak nem engedelmeskedtek, és midőn a központi hatalom őrcsapatot küldött elfogatásukra, ez a város kapuit zárva találta. Mantinea városa tehát szándékosan ellenszegült a szövetségi hatalom intézkedésének. E pártoskodások között a szövetségi archonok, tehát azon párt, mely a templom kincseit továbbá is bitorolni akarta, segínyt kért Thebaetől, s ennek következtében indítá meg Epaminondas negyedik és utolsó hadjáratát a Peloponnesusba. Minthogy Arcadia többi része a demokratikus ellenzék, Spartától és Athéntől kért segínyt, meg volt az ürügy újabb háborúra, a három vetélytárs közt. Epaminondas megérkezvén, seregével Tegea városát szállotta meg, de egyúttal arról értesülvén, hogy Agesilaus a spartaiakkal Mantinea városába bevonult, alkalmasnak találta az időt, Laconiába egy beütést megkísérteni. A vállalat nem sikerült, az Eurotas völgyében egész Spartáig hatolt, de már Agesilaus király is nyomában volt. Epaminondas tehát kikertülvén ellenfelét, ismét visszavonult Arcadiába, hol lovasai által, kik előcsapatát képezték, Mantineát akarta meglepni, de azok a már akkor megérkezett athéni jóvasság által visszaűzettek. A hadjárat idejének vége közeledett, s Epaminondas nem akart eredmény nélkül visszatérni. Sparta és szövetségesei, kik közt az athéniak jelentékeny számot tettek, a Mantinea előtti síkon ütöttek tábor; Epaminondas serege Tegea mellett volt felállítva. Mantinea helyzeténél fogva, kulcsát képezi Peloponnesusnak, mivel az utak minden oldalról itt szegik el egymást; azért ez már az ötödik csata volt, mely téerein vívatott, s mely döntő befolyással volt az egész görög népsorsára.

Ily nagy hadsereg sem harczolt még soha itt; mert ha Diodornak hihetünk, a spartaiak és szövetségeseik száma 22,000-et tőn, míg Epaminondas hadserege 33,000-ből állt. De e számok nem hitelesek, mert egykorú író nem állítja. Epaminondas ugyanazt a taktikát követte, mint Leuctránál; oly gyorsan támadott, midőn még az ellenség nem várta. Egy pontra intézte támadásának egész súlyát, s oda gyűjtötte legjobb katonáit, hogy e ponton az ellenség csatarendjét áttörhesse. Epaminondas is, mint általában az ókor vezérei, az első sorokban tartózkodott, mert a vezérnek a kor nézetei szerint a sereg előtt személyes bátorságban és vitézségben is ki kellett tűnni. Epaminondas a bal szárnyon oly erős támadást intézett a spartaiak ellen, hogy ezek véres küzdelem után futásnak eredtek. Ez oly hatással volt szövetsége-

seikre, hogy bár a ferde csatarend felállítása szerint még nem ütköztek össze ellenségeikkel, mégis hátat fordítva megszaladtak. Epaminondas a heves üldözés közben egy ismeretlen ellenségtől erős lándzsadöfést kapott mellébe, úgy, hogy alétan rogyott a földre. Megszűnt a harc, a futó spartaiak baj nélkül menekültek, mert a thebaeiek nem üldözték őket, hanem nagy honfiktársukat nyugágyon visszavitték a táborba. és sátorában helyezték el. Az orvosok megvizsgálván sebet, kinyilatkoztatták, miszerint ha a lándzsa kihúztatik, azonnal meg fog halni. Epaminondas ekkor fegyvernökét hivatá, azt

EPAMINONDAS VÉGPERCZEI.

kérdezte tőle, meg van-e mentve pajzsa? Miután e részben meg lön nyugtatva, azt kérdezé, melyik fél győzött. A boeotiak, felelék neki. Akkor meghagyá az orvosoknak, húzzák ki sebéből a lándzsát. Nagy siránkozás és jajgatás támadt körüle, s egyike barátainak felkiáltott: „Oh, hogy Epaminondas te meghalsz, s nem hagysz gyermekeket magad után!” „Nem jól mondod, ugymond, mert két leányom maradt, kik nevemet megöröktik, leuctrai és mantineai győzelmeim.” (*Nixn* = győzelem, a görög nyelvben nőnemű szó). Még két alvezére után kérdezősködött, de miután azt mondták neki, hogy ezek elestek, „ezen esetben, ugymond, rögtön kössetek békét, és Thebae

mondjon le hódításairól." Ekkor megparancsolta az orvosoknak, húzzák ki a lándzsát, s miután ez megtörtént, Thebae legnagyobb fia, ki Pelopidasszal együtt rövid nagyságának alkotója vala, megszünt élni. Thebae is nem-sokára visszaszállt azon homályba, melyből e két jeles fia azt rövid időre kiemelte.

Szicíliai viszonyok; a két Dionysius.

A görög népnek még terhesebbek voltak küzdelmei Szicília szigetén. Bár a szigetnek fele görög gyarmatokkal volt elelve, másik felét a karthagoiak bírták, kiknek hatalma akkor tetőpontján állt. Karthago 2—300,000 fegyveresből álló sereget küldött a szigetre, mely ellen a görögök csak egymással szövetségbe és rendes hadseregeket szervezve, bírtak megküzdeni. De éppen ebben rejlett a veszély a görögök szabadságára nézve. A hadseregek vezérei ha győztesek voltak, rendesen a katonaságnál nagy népszerűségekre tettek szert, mely azután lassankint egyengeté nekik az utat a főhatalomra. Majdnem ily módon történt az idősebb Dionysiusnak is hatalomra jutása Syracusae városában. A karthagoiak legyőztetése, Gela és Leontini városok elfoglalása után, Dionysius 405-ben Kr. e. a nép által előbb 600 lándzsásból álló testőrséget adatott magának, majd azután a fellegrárat elfoglalván, a főhatalmat birtokába kerítette. Ezóta 40 éven át korlátlanul uralkodott, nemcsak Syracusae, hanem a vele szövetséges városok polgárai felett is. Őt tekinték az ókorban a valódi kényúr mintaképének. Éles esze s fényes tehetségei képessé tévék őt ezen ingatag nép felett oly sokáig uralkodni. Első gondja volt egy minden tekintetben megbízható testőrsereget szervezni. E célból zsoldosokat keresett s gyűjtött mindenfelé, s hogy valaki e csapatba fölvétessék, nem kellett éppen görögnek lennie, sőt a zsarnok örült, ha leginkább barbárokból állíthatta össze e 10,000 főnyi testőrséget. Mint Aristoteles fejtegeti, hogy a zsarnokság alatt a nemzet összes ereje önmaga ellen fordul, ez teljesen alkalmazható Dionysius kormányára is. Míg egy törvényes király életcélja nemzetének és uralkodásának dicsősége, a kényúr törekvése oda irányul, hogy az állam összes gazdagságát magának sajátítsa el, hogy gyönyöreinek eszközül szolgáljon. Az ily önkényes kormány folytonosan hadat visel saját alattvalói ellen, megfámadja őket vagyonukban, becsületökben, tekintetbe nem veszi a társadalom törvényeit, s nem hagy az alattvalóknak más érzést, mint a zsarnokság gyűlöletét és saját nyomorúságok érzetét. Dionysius annyira felcsavarta az adót, hogy öt év alatt a magánosok vagyona mind az ő kincstárába vándorolt. Minthogy tudta, hogy egész hatalma ama félelmen alapul, melyet alattvalói iránta éreznek, a rémuralmat leghelyesebbnek tartotta. Kémei elárasztották az egész társadalmat, sokszor egy magában ártatlan szó vagy kifejezés, melyet a zsarnokság ellen

lehetett magyarázni, elegendő volt arra, hogy az illető bűnös börtönbe hurczoltassék, s gyakran kivégeztessék. Aldozatait rendesen a gazdagok közül kereste ki, kiknek elkobzott vagyona saját kincstárát gyarapíthatta. Mint-hogy senkinek sem hitt, még a börtönőrök árulásától is tartott, azért a leg-veszélyesebb bűnösök oly földalatti börtönben voltak, mely az ő termei alatt nyúlt el. Mondják, hogy a börtön menyezete csigaféle tekervényekkel bírt, hogy szócso szolgálatát tette, és fülét a padlatra téve, a foglyok leg-halkabb beszélgetéseit kihallgathatá. E készülék máskép „Dionysius fülének” neveztetett. Bizalmatlansága annyira ment, hogy borotváltatni sem merte magát idegen által, hanem két leányának kellett fakéssel e szolgálatot megtenni. Termeiben sok ágyat vettetett magának, azokat egész éjen át cserélgette.

Úgy látszik, ő is érezte zsarnokságának súlyos voltát, s annál inkább remegett a visszatorlástól. Nagyon csodálkozott tehát, midőn azt hallá, hogy míg mindenki átkozza őt, egy nő naponta buzgón imádkozik, bár csak ne élne túl a kényurat. Maga elé hozatta s a különös érdeklődés okát kérdezé. „Gyermekekoromban, felelé a nő, régen volt, mindenki panaszkodott az árulkodó ellen, s mindnyájan kívántuk halálát. Jött a másik, s olyan lön magaviselete, hogy sajnálni kezdtük az elsőt. Kértük. az isteneket, hogy szabadítsanak meg tőle, s meghallgatták kérésünket. Akkor te jöttél, ki már ekkoráig is több szerencsétlenséget okoztál, mint a másik kettő együttvéve. Mintán azt gondolom, hogy a negyedik még kegyetlenebb volna mint te, azért imádkozom a te fenmaradásodért.” Dionysius meg volt lepetve a válasz által, de a nőt mégis kegyesen bocsátá el. Voltak tehát a zsarnoknak kegyességi pillanatai is, mint ezt nemcsak e nőnek példája, hanem azon monda is tanúsítja, mely a két önfeláldozó jó barátról fenmaradt.

Phintias és Damon mindketten Pithagoras iskolájának növendékei, Dionysius uralkodása alatt a legbensőbb barátságban éltek egymás közt. Egy egyszerű vádra a zsarnok halálra ítélte Phintiast, ez csak arra kért engedélyt, hogy családi ügyeit rendezhesse, közel fekvő szülővárosában, mire neki három napi időre volna szüksége; hogy pontosan vissza fog térni, maga helyett barátját, Damont, állította kezesül. Azonban a határidő múlik és Phintias nem jön vissza. Mindenki sajnálja Damont, mert a zsarnok barátja helyett kivégeztetését megparancsolta. Ez nyugodtan megy a vesztőhelyre, meg van győződve, hogy barátja meg fog érkezni; de ha nem, akkor bizonyosan legyőzhetetlen akadályok tartották vissza, s ez esetben örömet áldozza fel érte életét. Már közeladett a végzeteljes percz, midőn egyszerre ezer meg ezer torokból hangzik a kiáltás, hogy Phintias megérkezett. Ez futva jő, rohan a vesztőhely felé, várakozást kiált a hóhérnak és a két jó barát könnyek közt vitatkozik a felett, hogy ki haljon meg a másikért. Az egész

néző közönség zokogásban tör ki, s az eset végre a kényúr tudomására jut, ki maga is lejön, s megindulva kéri a két jó barátot, vegyék fel őt harmadiknak a barátságba. Mellékesen említjük meg, hogy Phintiast csakugyan legyőzhetlen akadályok tartották fel, ugymint árvíz, rablók stb. melyek miatt pontosan meg nem jelenhetett.

S e férfiú mégis vágyott nemesebb dicsőség után is. Midőn az uralkodás gondjaitól megpihent, a költészet műzsájának hódolt. Összekeresteté a legügyesebb szavalókat, kiket fényes ruhákba öltöztetett, pompás sátrakat készíttetett s egy külön e célra földíszített hajón elküldte versenykocsijait, lovait, épen úgy mint verseivel a jeles szavalókat, hogy az olympiai játékoknál számára jutalomkoszorút érdemljenek ki. De itt a szerencsétlenség üldözte. A pompás sátrak alatt az ünnepélyre öszegyűlt görögök közül, tisztességes tömeg hallgatta verseit és szavalóinak finom előadását. Ily előadás mellett a versek jól hangzottak, de nem sokára észre vették a hallgatók azok silányságát, és szidni s gúnyolni kezdék Dionysius, hogy ilyenekkel lázítja a görögök műérzékét. Mivel a szavalók tovább is folytatták az előadást, a türelmet vesztett tömeg neki rohant a sátraknak, azokat feldöntötte, és szákmányra bocsájtotta. Hasonló szerencsétlenség érte a versenytéren, szekereit és lovait is, melyek egymásba bonyolódva s összetöredezve előtettek meg a többi versenyzők által. Visszamenet Italia partjain a hajó is elmerült, mely a kincseket visszaszállította. Még több ízben megkísértette Dionysius szerencséjét, de mindig hasonló eredménnyel: csak egyszer volt öröme, hogy az egyik pályakocsija a díjat elnyerte.

Végre meghalt, alattvalói nem csekély öröme, hasonló nevű fiának az ifjabb Dionysusnak hagyván az uralkodást. E könnyelmű fiatal ember, ki egészen gyönyöreinek élt, az uralkodás gondjait anyai nagybátyjára, Dionra ruházta. E jeles férfiú, kit Plato azon alkalommal, midőn az idősb Dionysius udvarában tartózkodott, megnyert a bölcsészet számára, mély bölcseséggel és kitűnő tapintattal intézte az állam ügyeit. De az ifjú kényúr nem sokáig hallgatott bölcs tanácsára, majd alkalmatlannak találta azon rideg szabályokat, melyeket Dion az udvartartásban megállapított. E szigorú rend nem igen tetszett azon hízelgőknek és udvaroncoknak, kik azt hitték, hogy az ifjú fejedelem alatt vidám és gyönyörteljes napokat élhetnek. Ezek hízelgéseikkel folytonosan ostromolták az ifjú fejedelmet, s őt Dion eltávolítására ösztönözték. Dion érezte a veszélyt, de még annyi hatalma volt a kényúr felett, miszerint őt rábirta, hogy neki engedélyt adjon Plato meghívására.

A fogadtatás, melyben a bölcs részesült, igen fényes volt; a király maga fogadta őt a kiszállásnál, s négy fehér ló által vont pompás kocsin, mintegy diadalmenethen óriási néptömeg közt palotájába vitte, áldozatot mu-

tatván be az isteneknek e szerencséért, a melyben részesítették. Mulatságos volt az udvaroncokat nézni, mily buzgalommal tanulták a mértant, ábrákat rajzolva mindenhova, a hol a talaj megengedte. A nép bámulva nézte e rögtöni változást, remény támadt lelkében, a király érzékenyebbnek mutatkozott panaszaik iránt; most emlékeztek meg arról, hogy Dionysius Athén polgára is, mely a legszabadabb állam Görögországban. A változás annyira ment, hogy midőn a templomban a hirnők a szokásos imát kezdé mondani a tyrannusért, Dionysius megsértve e czim által, mely ellen eddig nem volt kifogása, rákiáltott a hirnőkre: „Nem fogsz megszűnni engem rágalmazni?”

E szavak remegésbe ejtették a tyrannismus barátjait, kiknek élén Philistus állt; ki a siciliai háborúk történetét írta meg. Az idősebb Dionysius őt száműzte, most az udvari párt visszahívását kieszközölte, hogy általa Plato befolyása a királyra ellensúlyoztassék. Nagy küzdelem támadt az udvarnál e két párt között, melynek részleteit maga Plato beszéli el leveleiben. A bölcs, Dionnal egyesülve, arra törekedett rábírní az ifjú fejedelmet, hogy állítsa vissza a siciliai görög városok szabadságát, erényes embereket nevezzen ki a hivatalokra, és szabjon korlátokat saját hatalmának, s így kényúr helyett legyen valóságos király. Az ifjabb Dionysius hallgatott, vagy legalább látszott hallgatni e bölcs tanácsokra, de saját szenvedélyei, élvágya és udvaroncainak hizelgései diadalmaskodtak gyöngye lelkén. Legelső tette volt, hogy Diont száműzte, maga kisérven őt a hajóra, mely hazájából eltávolítandja. Ezóta Platónak is nehéz helyzete volt az udvarnál. Azt hitte eleinte, hogy érdemeire hivatkozva követelhet, s midőn a király néhány engesztelő szót intézett hozzá, egyszerűen vagy Dion visszahívását, vagy saját elbocsátását kívánta. Dionysius egyiket sem akarta teljesíteni, mivel Dion hatalmától félt, és sokat tartott Görögország közvéleményére, mely okvetlenül ellene fog fordulni, ha Plato udvaránál tett élményeit elbeszélendi.

Plato ezen időtől fogva tisztességes fogságban tartatott a várban; sőt a kényúr tilalmat adott ki, hogy ha Platónak sikerül fogságából kiszökni, egy hajóparancsnok se fogadja őt hajójára. Egy véletlen azonban visszaadta Plato szabadságát. Háború ütött ki a szigeten a görögök és karthagóiak közt, és a király és Plato közt egyezség történt: A király megfogadta, hogy Diont visszahívja hazájába, Plato pedig megígérte, hogy ezen esetben egy év mulva visszatérend. A két férfiú tehát ily módon a lehető legbarátságosabban vált el egymástól.

Egy év mulva a király kérelmeitől és saját siciliai barátjainak ösztönzésétől indíttatva, a 70 éves Plato ismét elhatározta magát átmenni Siciliába. Az öreg bölcs még mindig reménylé Dionysius megtérítését, mert, ugymond a természet ez ifjú embernek élénk felfogást, érzékeny szívet, nagylelkűségit

hajlamokat és becsvágyat adott; csak hogy e mellett nem volt szilárd jelleme, s mivel ifjúsága el volt hanyagolva, a jónak csiráit a felburjánzó gonosz indulatok elfojtották. Keménynek látszik állandóság nélkül, büszkének méltóság nélkül. Jellemgyöngeségből mindig kész a hazugságra és alattomoskodásra; ha több szilárdsággal bírna, a legkegyetlenebb zsarnok válnék belőle. Egész napokat korhelykedésben és tivornyázásban tölt, melyek elméjét megzavarják.

Plato azonban ez alkalommal is csalódott, sem Dion visszahívását ki nem eszközölhette, sem a királyt jobb útra nem teríthette. Ő azon kerti lakásban, a melyet számára kijelöltek, ismét csak tisztességes fogoly volt. A királyt tanácsosai még messzebb vezették, az által a kijelölt úton elmerült élvezeteiben, s nemcsak vissza nem hívta Diont, hanem még javait is elkoztatta. Plato helyzete mindinkább tűrhetetlen lón s igen örült midőn elbocsáttatását megnyerte.

Dionysius uralma ezután nem sokáig tartott. Dion a Peloponnesusban 3000 zsoldost gyűjtött zászlai alá, azokat hajókra szállította, és Siciliában partra szállt. Több elnyomott város rögtön mellette nyilatkozott, és így serege 6000-re növekedett. Ezzel indult Syracusae ellen, melynek polgárai örömtelven fogadták őtet, s Dionysius zsarnokságának egy perc alatt vége volt. Dionysius épen akkor nem volt a városban, s visszatérve alkudozásba bocsátkozott a néppel; de ez a kényuralom föltétlen eltörlését követelte. A fellegvár még mindig Dionysius hatalmában volt. Innen szötte a zsarnok cselszövényeit Dion ellen. Levelet írt nagybátyjának, melyben dicséré egykori hűségét, és a kényuralom fentartásában való közreműködését, s inti őt, vegye a főhatalmat inkább kezébe, mintsem a tömegnek engedje át. Már ezzel sikerült őt gyanussá tenni a köznép előtt, de még sem innen jött a veszély reá nézve. Peloponnesusból egy kisebb csapatot Heraclides vezetett Dion segítségére. E ravasz embernek nyájas és leereszkedő modora által sikerült a nagy tömegnél magát behízelegni, míg Dion egyenes lelke és nemes jelleme az ily aprólékos eszközöket megvetette. Tisztelték őt s eleinte biztak is benne, de szeretettel nem viseltettek irányában.

Heraclidesnek ily módon könnyű volt a tömegnél Diont gyanúsítani, őt titkon arról vádolván, hogy a kényúrral egyetért, a ki különben már akkor nem volt a fellegvárban, mert a rossz következményektől tartván, családjával együtt Italiába költözött. Különben ideje is volt hogy eltávozott, mert tenger-nagyja, Philistus, a syracusaebeliek által meggyőzetvén, a vár most már a tenger felől is körül volt zárva. Hogy a polgárok a szárazon megoltalmazták magokat az őrség kitörésétől, egy hosszú falat vontak a vár és város között, mely folytonosan őrkkel volt ellátva. Miután Heraclides még a telkek egyenlő felosztását is indítványozta, mi a tömegnek minden időben kedves

vala, a mérsékelt gondolkozású Dionnak nem volt többé maradása a városban. A köznép közt már hangok is hallatszottak, melyek Dion pörbe fogatását és elítélését kívánták. Ez tehát látván polgártársai ellenszenvét, maga köré gyűjté peloponnesusi harcosait, illetőleg ezek felingerülvén a méltatlan bánásmódon, közéjük vették vezéröket, és a lakosság folytonos ingerlései közt kivonultak a városból. Leontini városa szívesen fogadta a menekülteket, szövetségi gyűlést is hívott össze, mely Syracusae polgárainak eljárását kárhoztatta.

Nemsokára azonban jajveszékelve érkeztek a követek a fővárosból jelentvén, hogy az őrség a várból kiűtött, a hosszú falat lerombolta, a városban pusztít és éget, s a lakosokat fogságra hurcolja. Dion azonnal megindult peloponnesusi hadosztályával, s mire a városhoz érkezett, látta már a felgyújtott házak lángjait, s hallhatta a jajveszéklő sokaság kiáltásait. Másodszor is megmenté a polgárságot s az őrséget a várba visszaűzte, sőt feladásra kényszerítette. De azért Heraclides gyanúsításai nem szűntek meg a bizalmat aláásni közte és a polgárság közt. Dion zavaroktól tartott, melyek veszélybe hozhatták volna a közszabadságot, s így barátai ösztönzésére engedélyt adott arra, hogy Heraclides megölessék. A nép zavargást támasztott kedvence halála miatt, ezt Dion lecsendesíté ugyan, de az esemény csak növelte a bizalmatlanságot Dion és a nép között.

Alig halt meg az egyik, már egy másik áruló találkozott. Ez Calippus volt, egy athénei polgár, ki Diont házába fogadta, a miért ez őt barátságával tisztelte meg, a melyre nem volt érdemes. E gonosz ember azt hitte, hogy könnyen úrrá lehet Syracusaeen, miután hízélgései által nagy népszerűséget szerzett magának a köznépnél. De nem ezen utat választotta Dion eltávolítására, hanem az elégtelen katonák közt támasztott összeesküvést, ennek hírével megrémítette Diont, ki őt bírta meg az összeesküvés szálainak nyomozásával. Végre az előre meghatározott napon, néhány zsoldossal rárontott Dion házára, ki éppen barátaival tanácskozott. A jó barátok gyáván megszöktek, az összeesküdtek pedig Diont, jóltevőjüket gyalázatosan meggyilkolták.

A syracusaeiek halála után kezdék érezni óriási veszteségöket. Nagyszerű temetést rendeltek számára közköltségen, és szinte könyekkel siratták meg halálát. Calippus egy ideig élvezte gonosz tette gyümölcsét, de Dion barátai végre egyesülvén, őt kiűzték a városból. Syracusae ezóta a zavar és rendetlenség fészke lőn, úgy hogy csak idő kérdése lehetett, mikor esik ismét vissza a kényuralom hatalmába.

Dionysius visszatérte, Timoleon hadjárata, az elűzött Dionysius corinthetai életmódja.

Dionysius látva a zavarokat Syracusaeban, Itáliából, hol eddig Locroi városában tartózkodott, sőt kegyetlen kényúri jogot gyakorolt, egy hajóhadal megjelent Syracusae alatt és a fellegrárat ismét birtokába ejtette. Ezóta a kényúr eljárása vad és kegyetlen lón, mely nem ismert könyörtületet. Senki-nek nem volt élete biztonságban, s a polgárság kétségbeesése annál magyarázhatóbb volt, mivel segélyt sehonnán sem remélhetett. Végre Corinthra gondoltak Syracusae polgárai, mely e várost egykor alapította. A követség megérkezvén Corinthba, elpanaszolta az anyavárosnak Syracusae szenvedéseit, és segélyt kérte a zsarnokság ellen. A corinthetai meg voltak hatva a város szenvedései által, és a segítséget elhatározták. De midőn a vezér választása jött kérdésbe, mindnyájan elhallgattak, mert arra alkalmas ember, ki e terhes feladatot magára vállalta volna, alig volt a városban. Egy valaki a gyűlésen elkiáltja magát: „Timoleont válasszunk“, mit az egész közgyűlés helyesléssel fogadott.

Timoleon 20 év óta bujdosott Görögországban, erre önkényt kárhóztatta magát, mintán bátyját a kényuralomra törekvő Timophanest meggyilkolta. Ez utóbbi jeles hadvezér lévén, több diadalt nyert Corinth ellenségein, s ez által nagy népszerűsége tett szert. Párthívei által testőrséget adatott magának, melynek segélyével a fellegrárat birtokába ejtvén, kényuralmat kezdett gyakorolni. Öcsce Timoleon a hon- és szabadságszeretettől ösztönöztetve, kérve kérte bátyját, hogy a megkezdett útról térjen vissza, s a népnek adja vissza szabadságát. Ismételt kéréseivel elutasítottván, összeesküvést szőtt bátyja élete ellen. Egy napon a gyanútalan Timophaneshoz három összeesküdt társával együtt belépett. Még egyszer kérte bátyját, hogy a kényuralomról mondjon le. Tagadó válaszára némán intett társainak, a kik a szerencsétlen férfit meg-rohanván, több törszúrással meggyilkolták; míg majd Timoleon a terem egyik szögletében arcát kezeibe temetve, keservesen zokogott. Amint az esemény híre a városban elterjedt, a polgárság különböző érzelmekkel fogadta aényt. Sokan helyeselték, s ez volt az ókor általános fogalma a kényuralomról, mert mint monák, a zsarnokot minden polgárnak van joga megölni; mások elismerték a jogot, de azt állították, hogy mindenkinek szabad lett volna azt tenni, de saját testvérének nem. Kevesebben voltak, a kik a tettet egyszerűen kárhóztatták, de azok közt volt a testvérek anyja is, ki gyilkos fiát elűzte szemei elől.

Timoleon ily módon kizaklattatván saját hazájából, bár per ellene nem indítottott, maga ítélte magát örökös számkivetésre. Örömmel fogadta tehát a felszólítást, mely őt hazájába visszahívta. Polgártársai szava is figyelmeztet-

tette öt 20 év előtti tette igazolására. „Most alkalmad lesz megmutatni Timoleon, vajjon 20 év előtt testvérgyilkos voltál-e, vagy zsarnoktól szabadítottad meg hazádat?”

Timoleon 10 hadihajóval és igen csekély katonasággal indult útnak. Ez időben Syracusae bajai a legfőbb fokra hágtak. Hogy Dionysiustól szabaduljanak, segítségül hívták Ictast, Leontini város kényurát, a ki a karthagóiakkal szövetségbe, ostrom alá vette ugyan Dionysius a fellelg-

AZ EGESTAI SZINHÁZ SICILIÁBAN.

várban, de egyébként arra törekedett, hogy Syracusae polgárait hatalma alá vesse. Timoleon Sicilia partjaihoz érkezvén, Tauromenium városát szállja meg. Syracusae és az említett város közt fekszik Adranum városka, melynek meghasonlott polgárai közül az egyik rész Ictast, a másik Timoleont hívja segítségül. Mindketten megindulnak, Ictas 5000 fegyveres élén, míg Timoleonnak összesen 1200 katonája volt. Ictas elbizakodva serege számában, egész kényelemmel tábort üt a város közelében, de míg katonái gondtalanul barangolnak, Timoleon gyorsítva menetét, váratlanul

rajta út Ictas táborán, mi oly zavarba hozza az ellenséget, hogy ez podgyászat, táborát és számtalan foglyot a győző kezei közt hagyva, futásnak ered.

E meglepő eredmény azonnal más fordulatot adott a dolognak. A sicíliai városok eddig tartózkodólag viselték magokat, most nem csak a szabad polgárság, hanem a kényurak is vetélkedve ajánlották szövetségüket Timoleonnak. Útja tehát Syracusaeig diadalmenethez hasonlított, a főváros polgársága az öröm legőszintébb nyilvánításai közt fogadta s vezette be falai közé a diadalmas hadvezért. Dionysius maga annyira megijedt ellenfele szerencsésjétől, hogy minden további védelemről lemondván, kincseivel oda hagyta a várat, és előbb Italiába, innen azután Corinthba költözött.

Timoleon Syracusaeban a demokratikus kormányformát állapította meg, meglegedvén azzal, hogy új és szabad hazájának egyszerű szabad polgára lehessen. A syracusaebeliek meggyőződtek azon önzetlen és odaadó buzgalomról, a melylyel Timoleon új hazáját szolgálta, és bizalmukat egész haláláig meg nem vonták tőle. Timoleon élte alkonyán is megtartotta azon ifjúi hevet és évékenységet, a melylyel ifjúságában Corinth seregeit diadalra vezette. Sicília sokat szenvedett az utóbbi években a zsarnokság igája alatt, a városok kipusztultak, mivel polgáraik tetemes része számkivetve bolyongott a világon. Timoleon először is a zsarnokokat űzte el, azután felszólítást bocsájtott ki a száműzöttekhez, biztosítván őket arról, mi a polgár előtt legbecsesebb, a személy és vagyonbiztonságról. Ezrenként jöttek vissza a száműzöttek, magába Syracusaebe mintegy 60,000 ember tért vissza. Ujra megnépesültek a városok, Sicília üdülni kezdett régi bajaiból. Hogy a sziget jólétét biztosítsa a karthagóiak támadása ellen, hadat indított ellenök, s miután 6000 emberével egy 70,000 emberből álló seregüket megszalasztotta, a békét ezen oldalról is biztosította a görögök számára.

Életének hátralévő részét Syracusae polgárainak boldogítására fordította. Midőn a democratiát tevő kormányformává, egyszersmind gondoskodott arról, hogy annak kinövéseit a lehetőségig orvosolja. E célból mind a polgári, mind a bűnvádi ügyekre nézve szoros törvényeket hozott vagy a régieket följújíttotta és kijavította, csakhogy a bíráknak önkényes elhatározására semmi sem maradjon fenn, hanem minden törvény által szabályozva legyen. Oly szerencsés férfiú volt, hogy még maga élvezhette fáradozásainak gyümölcsét. Saját szemeivel láthatta, mint indul virágzásnak a belháborúk és kényurak által sanyargatott Sicília. Azon elégtétele is megvolt, hogy a hatalmas karthagói köztársaság Syracusae városától kért békét, melynek föltételeit ez utóbbi szabhatta meg. Egész késő vénségeig atyjokként tekintették a syracusaebeliek; egy csinos mezei lak elfogadására kényszeríték, hol nejével és gyermekeivel boldog és nyugalmas családi életet élt. Innen ment be a városba mindannyiszor, midőn valamely fontos ügy tárgyalatott; melyben rendesen az ő szava

döntött. Nem is talált soha ellenzésre, csak egy ifjú ember támadt rá egy ízben, és azt indítványozá, hogy Timoleon a hadvezéri minőségben elköltött állampénzekről számadásra szoríttassék. A felingerült nép agyon akarta kövezni a vakmerőt; de szerencséjére a jelen volt Timoleon közbelépett: „Azért állítottam, ugymond, helyre a szabadságot, hogy minden polgárnak joga legyen véleményét szabadon elmondani.“ Agg korában megvakult, s minthogy nem jelent meg többé nyilvánosan, a syracusaebeliek hozzá vezették az idegeneket, mutatván nekik, ez a mi atyánk, ez a mi szabadítónk!

Az alatt Dionysius Corinthban élt, az erkölcsi süllyedés oly szomorú képét tárván föl, mely példátlan a történelemben. Nem azt akarjuk megróni, hogy iskolát nyitott, ez tisztességes foglalkozás lett volna a király számára, de hogy annyira az iszákosságra és korhelykedésre adta magát, hogy a legszennyesebb, legelvetemültebb emberek társaságában egyik csapszékből a másikba ment, s ezekhez aljasságban hasonló lőn. Ilyen állapotban énekarokat és tánczosnőket tanított be arra, hogy ügyesen lépjenek fel a szinpadon. Pedig világos pillanataiban élénken emlékezett, s tudta mi volt, s minőnek kellene lenni magaviseletének. Ilyenkor kellemmel és szelleműtősen beszélt. Azt kérdezték egyszer tőle, mikép vesztette el hatalmát? nagy baj, ugymond, hogy az uralkodók többnyire oly barátokkal bírnak, kik az igazságot előle elrejtik. Hittem nekik s eltávolítám Platót, ki valóban javamat akarta. Mi lőn az eredménye? Syracusaeban király voltam, most Corinthban iskolamester vagyok. Midőn azt kérdezték tovább tőle, miért hitt annyira a hízelgőknek? „mikor, ugymond, oly kedves dolog hallani dicséretünket. Udvaronczaim észre vették, hogy látásom meggyöngült, és ekkor mind vakokká lettek; nem tudtak semmit többé megkülönböztetni, jelenlétémben egymásba ütköztek; asztalomnál kénytelen voltam kezeiknek irányt adni, hogy az ételt megtalálhassák.“

Gyakran bosszantásoknak vala kitéve, melyeket azonban rendesen élcesen visszatorolt. Egy nán épen feddhetetlen jellemű corinthe ember lép be a társaságba, a mely Dionysius körül gyűlt össze, s a mint a zsarnoknál szokás volt, háromszor is megrázta köpenyét, hogy megmutassa, miszerint nincs alatta tör elrejtve. Dionysius észrevette a gúnyt, és csak ezt felelő nyugodtan: „Barátom, jobb lesz ha akkor rázod meg a köpenyed, ha körünkből eltávozol.“

Már a görögöknél is talány volt, Dionysius ezen elaljasodása. Meg volt benne a szellem, józan ész, helyes felfogás, s még is mindennek daczára oly mélyen süllyedt; még Cybele papjai közé is besoroztatta magát, és egy dobbal énekelve és tánczolva bejárta Görögország városait. Így természetes, hogy megvetés tárgya lőn a görögök közt. De ez kitűzött célja volt neki; e megvetés által akarta elkerülni a gyűlöletet és a félelmet, melylyel minden trón-

vesztett zsarnok iránt viseltetett a görög nép. Ha Dionysius komoly magaviseletet tanusít, veszedelmesnek tűnik fel, kiről felteszik, hogy fondorlatokat sző, régi hatalmának visszaszerzésére. Mert hogy ő komoly is tudott lenni, mutatta Fülöp, macedon királynál való látogatása. Ez őt a legnagyobb tisztelettel fogadta, és több napig magánál tartván megvendégelte; de az ügyén, mint talán Dionysius reménylette, nem lendíthetett. Egy napon poharazás közben, mert ahoz Fülöp is igen jól értett, kérdé tőle: „Mondd meg nekem Dionysius, mikor volt a te atyádnak ideje oly sok munkát összeírni?” felelé: „Atyám azt az időt használta erre, a melyet mi korhelykedéssel töltünk.”

A görög erkölcsök hanyatlása. Fülöp trónra lépte és a szövetségesek elleni háború.

A peloponnesusi háború után szomorú sülyedés kora állt be a hellen nép erkölcsében, mi annál gyászosabb lőn Görögország szabadságára, mert épen az időben Macedonia trónján erélyes, ravasz és ügyesen számító fejedelem ült, ki a görögök viszályait igen ildomosan tudta hasznára fordítani. Ez II. Fülöp volt, kinek thebaei tartózkodása idejében alkalmá nyílt a görög viszonyokkal és az egyes államok erejével, segélyforrásaival és kitűnő férfaival megismerkedni. A hellen nép vagyonosabb polgárai már ekkor iszonyodtak a háboru fáradalmaitól, és zsoldosok által védették a hazát, kik a honszeretet érzelme nélkül annak adták bérbe karjukat, ki azt jobban meg tudta fizetni. E zsoldos szellem elhatalmasodása lőn egyik fő oka a görög függetlenség elvesztésének.

Fülöp különben ravaszul szőtte terveit; mialatt az egyes államok között a viszályt táplálta, azon volt, hogy a thrák és macedon partokon szét-szórtnan fekvő görög gyarmat-városokat hatalmába kerítse, mi által míg egyrészt Macedonia erejét gyarapította, másrészt Görögországot is az innen várható segélytől fosztotta meg, s a gyarmatokkal folytatott kereskedésére halálos csapást mért. Azonkívül minden görög államban egy érdekeit előmozdító pártot iparkodott szerezni, mi már ekkor az önzésre hajlandó görögök közt pénz által teljesen sikerült is. Csak a lángbuzgalmú Demosthenes látta át terveit, s egyszerű polgár létére, szavának hathatós erejével küzdött a hatalmas király ellen. De az athéniek csak akkor fogadták szavát, midőn a vész nagysága felriasztotta megszokott kényelmökből. Majdnem tétlenül nézték szövetségeseik meghódítását. Fülöp érezve saját gyöngeségét, Athén ellenében csakis a legnagyobb ovatossággal járt el, nehogy a hatalmasabb köztársaságot maga ellen ingerelje. Így például Amphibolis városából kivonta a macedon őrseget, csakhogy ez által az athénieknek kedvezzen, és szabad

kezet nyerjen, miután az illyrek és thrákok ellen akart hadat vezetni. De azért célját nem tévesztette szem elől. Húsz évi törekvése oda irányult, hogy Athénnek a thrák és macedon parton fekvő gyarmat városait és szövetségeseit egymásután hatalmába keríthesse. Minden egyes hódítás után, midőn az athéniak panaszt emeltek az erőszak ellen, új meg új békealkudozásokat kezdett, melyekkel a nyugalmat ohajtó athéniakat elaltathatta volna, ha őrt nem áll az éber és lánglelkű Demosthenes, hogy őket tévelygésökből felriassza.

Athén különben azon időben, midőn Fülöp trónra lépett, a 358-dik év táján saját ügyeivel volt elfoglalva. Euboea sziget városai a leuctrai csata óta (371.) magokat Thebae védelme alá adták. Most, nem tudni mi okból, felmondták az engedelmességet Thebaenek, mely erős sereget küldött a szigetre, hogy a városokat újra engedelmességre szorítsák. Ezek közül, kivált Chalcis és Eretria nagyon félték Thebae bosszújától és Orchomenos sorsától, s azért követséget küldtek Athénbe és segílyt kértek. Timotheus, Conon fia, annyira lelkesíté a közönséget, hogy a közgyűlés a segílyt azonnal megszavazta, és öt nap alatt tekintélyes hajóhad és szárazföldi hadsereg szállt partra Euboea szigetén Timotheus vezérlete alatt. A szerencse annyira kedvezett Athén fegyvereinek, hogy már harmincz nap múlva a thebaeiek szerződés mellett kénytelenek voltak a szigetet odahagyni. Az euboeai városok halából felszabadításukért aranykoszorút küldöttek az athéni népnek, melyet ez annyiban megérdemelt, mert a sziget városait függetleneknek nyilvánítá azon feltétellel, hogy a szövetségbe belépnek.

Miután Chares Chersonesust is elfoglalta, mondhatni Athén hatalma a szövetségnek, a 378-dik évben történt megnyitása óta a legmagasabb fokra emelkedett. Mégis ekkor érte azon csapás, mely a hatalmát teljesen aláásta. Az athéni szövetséghez ez időben Euboea városain kívül az Aegei-tenger szigeteinek nagyobb része, valamint a macedon és thrák tengerparton fekvő városok is tartoztak. E szövetség a többek között Chios, Cos, Rhodus szigeteit és Byzancz városát is magában foglalta. E szigetek és Byzancz városai előleges megegyezés folytán felmondták a szövetséget Athénnek, és oly terhes háborút támasztottak ellene, mely a „szövetséges háború“ neve alatt ismeretes.

Mi lehetett az oka e felkelésnek, a kútfőkből világosan nem derül ki. A 378-dik szövetségi szerződés szerint, a szövetség minden tagjának joga volt a közös pénztárt ellenőrizni; ellenben Athén lemondott arról, hogy saját polgárainak bár mely szövetséges állam területén telkeket osszon. A leuctrai csata óta Athén több rendbeli foglalásokat tett, elfoglalta nevezetesen Samos szigetét, a thrák és macedon parton Pydna, Potidaea és Methone városokat, valamint a thrák Chersonesust is, s ezeket nem vette

fel a szövetségbe, hanem mint polgárainak külön birtokát önkényűleg kezelte, kiknek az elfoglalt területen telkeket is osztott. A mint tehát a nagyobb szövetséges államok látták, hogy Athén a szövetség erejével csak saját érdekeit mozdíttja elő, mindinkább elhidegültek a vezérlő állam iránt. A mi azonban felkelésre készítette őket, az Athén zsoldosainak eljárása volt. Az athéni polgárok nem katonáskodtak többé személyesen, hanem az állam a szükséges számmal zsoldosokat fogadott, kiket azonban kellőleg fizetni nem volt képes. A zsoldosok türelmetlenségökben, mivel zsoldjukat pontosan meg nem kapták, a szövetséges városokban barangoltak, s pénzben s élelmi szerekben több rendbeli sarczolászt követtek el. A jeles szónokok, mint Demosthenes és Isocrates hasztalan emelték fel szavukat e visszaélés ellen, mintán gyakran a vezér nem látott más módot katonái kielégítésére; sőt voltak egyesek, mint a különben jeles Chares, a ki maga is hasznót húzott e sarczokból.

Ily körülmények közt Chios, Cos és Rhodus szigetek, valamint Byzancz polgárai közös tanácskozást tartottak, és kitűzték a fölkelés zászlaját. A szövetséges hajóhad Chios mellett foglalt állást, hova Mausolus Caria királya is elküldé segélyhadát. Athén tetemes hajóhadat és szárazföldi hadsereget szerelt föl, amannak vezérletét Chabriasra, emezét Caresre bízta. A szövetségesek Chiosnál magok ajánlották a csatát, Chabrias erőszakkal akart betörni a kikötőbe, de hősi küzdelem után ő maga elesett, hajói pedig súlyos veszteség után visszavonulásra kényszeríttettek. Chares, ki már ekkor a szárazföldi hadsereggel partra szállt, látván a hajóhad visszavonulását, föl hagyott minden további vállalattal, és visszavitte a hajókra seregét.

A hajóhad visszavonulása nagy csapás volt az athéniekre nézve; míg másrészt a chiosiak és szövetségeseik bátorságát rendkívül növelte. Ennek következménye volt, hogy nem csak maguk szakadtak el teljesen Athéntől, hanem a szövetség más tagjait is fölkelésre birták, és 100 hadihajójuk lévén annyira ment vakmerőségük, hogy még Samos városát megtámadták. Athén 120 hadihajóból álló tengeri sereget szervezett, s annak vezéreivé Chares, Iphicrates és Timotheus választottak. Ezek első teendőjüknek tartották Byzancz elfoglalását, hogy a Fekete-tengerről jövő gabnaterhelt hajókat biztosítsák; mivel azt hitték, hogy a hű Samos képes lesz addig a fölkelőknek ellentállani. Byzancznál a három vezér meghasonlott egymással, Chares rohamot kívánt a város ellen, mibe társai is megegyeztek. De mivel egyszerre nagy vihar támadt, az ovatosabb Iphicrates és Timotheus a rohamot elhalasztandónak tartották. Chares megmaradt szándoka mellett s a vihar daczára előre rontott hadosztályával; mivel pedig társai nem akarták követni, ezen annyira fölingerült, hogy őket Athénben a törvényszék előtt bevádolta, mintha a byzanciaktól megvesztegettetni engedték volna magokat. A vád igazságtalan volt, Chares mégis egy jeles szónok által segítettett a vád megállapításá-

ban. A két bevádolt vezér s kivált Iphicrates, erélyesen védelmezte magát, különösen Chares szónoka Aristophanes ellen fordulván, merészen kérdezé tőle: „Hát Aristophon elárulta volna az athéni hajóhadat?” s midőn ez nemmel felelt, így folytatá: „Ha Aristophon nem árulta volna el, polgártársak, gondoljátok-e, hogy Iphicrates árulta volna el?” ez megmenté őt az elítéltetéstől, míg társa Timotheus 100 talentumnyi roppant birságra ítéltetett, azaz száműzetett, miután a birságot soha sem lett volna képes megfizetni.

Ily módon Athén maga fosztotta meg magát, alaptalan gyanúsítások folytán, legjelesebb vezereitől. Chabrias halva volt, Iphicrates és Timotheus elvesztették minden népszerűségöket, s nem maradt más mint Chares, a ki ugyan nagy személyes bátorsággal bírt, de egyéb érdemei nem voltak. Phocion még akkor fiatal ember volt, személyes bátorságát ismerték ugyan, de nem hadvezéri képességét, s így Charest kellett a hajóhad egyedüli fővezérévé tenni.

A következő 356-dik évben, Chares tetemes hajóhaddal, melyen tekintélyes szárazföldi hadsereg is volt, indult a szövetséges fölkelők ellen. De mivel hajóhada és katonáinak fizetésére nem volt pénze, elfogadta Artabazusnak egy Propontis melléki perzsa satrapának ajánlatát, ki a nagy király ellen fellázadt és Charest segítségül hívta. Artabazus és Chares egyesült serege fényes diadalt aratott a király seregén, melyet Tithraustes a déli tartományok satrapája vezérlett. Artabazus e segítségért Charest oly gazdagon megjutalmazta, hogy ennek folytán az athéni sereg egy ideig bőségben úszott. Az athéniak eleinte nehezteltek vezérökre, hogy megbízás nélkül a nagy király birodalmába beütköztek, de a fényes győzelem híre mégis kiengesztelte őket.

A győzelemnek különben más hatása is volt; a nagy király fenyegetődött, az elpártolt szövetségesek megijedtek boszújától, mely legelőször őt érte volna, és követséget küldöttek Athénbe a béke megkötése végett. Az athéniak is ohajtották a békét, és így az a háború harmadik évében (355.) a hadakozó felek között meg is kötöttetett. Az athéniak a fölkelt városoknak, u. m. Chos, Chios, Rhodus és Byzanc önállóságát elismerték, ezek megszűntek lenni az athéni szövetség tagjai, miáltal Athén hatalma tetemes csorbát szenvedett.

Amphibolis elfoglalása, az első szent háború.

Mennyire tudta Fülöp, Macedonia királya az adó viszonyokat felhasználni, meglátni azon eljárásból, melyet Amphibolis városával követett. E népes és gazdag város Strymon folyó torkolatánál feküdt, s ez oldalon Macedonia terjeszkedését a tenger felől akadályozta; más oldalról elzárta az

utat a Pangaeus hegyben levő gazdag aranybányák felé, melyeknek kiaknázása később évenként 1000 talentummal gyarapítja a macedon királyok kincstárát. Midőn Fülöp 358-ban trónra lépett, macedon őrség volt Amphibolisban, melyet e város polgárai magok kértek, hogy önállóságukat Athén támadásai ellen megvédjék, mert ez a kedvező fekvésű város birtokára nagyon vágyott. A következő két év alatt, míg az athéniek a szövetségesek elleni háborúval voltak elfoglalva, Fülöp az illyr és thrák népek ellen vezetett hadat, és győzelmei folytán seregét tetemesen gyarapította. Ezután Amphibolist támadta meg, a várost rendes ostrom alá vétén, faltörő gépekkel kezdé rombolni falait. A polgárok hősileg védték magokat, de az árulás meglátszott, mivel a macedonok igen jól ismerték az erődítvények leggyöngébb oldalait. Amphibolis polgárai ily körülmények közt, lemondván minden féltékenységről, Athéntől kértek segílyt. Ezt előre látta Fülöp király, s ő is követet küldött Athénbe igen hizelgő levéllel, melyben azon ígéretet tevő az athénieknek, hogy ha elfoglalja Amphibolist, azt nekik azonnal át fogja engedni.

Görögország sorsa függött bizonyos tekintetben azon határozattól, melyet az athéni közgyűlés hozandó lesz e kérdésben. Amphibolis a tenger felől könnyen volt oltalmazható, s ez oldalról Athén elegendő segílyt nyújthatott volna az ostromlott városnak. De az athéniek kényelemszeretete visszariadt oly lépéstől, mely egy újabb, s bizonytalan kimenetelű háborúra nyitott kilátást; Fülöp levele hitelre talált, Amphibolis követsége elutasított. Ennek következménye volt, hogy Fülöp árulás segítségével Amphibolis birtokába jutott, miáltal kettős czélért el: országa a Strymon torkolatánál a tengerig terjedett és szabad útja volt a pangaeusi aranybányákhoz. Katonái a város bevétele után a körülök sürgölődő árulókat nem a legkiméletesebb címekkel illették; ezek panaszkodtak Fülöpnek, „Ne gondoljatok ezzel, felelé nekik a király, a macedonok még durva, míveletlen emberek, s minden dolgot a maga nevéen neveznek.“

Amphibolis sokkal becsesebb zsákmány volt Fülöp királyra nézve, mintsem azt oly könnyen kibocsájtotta volna kezéből. Az athéniek a szerződés szerint követelték a város átadását, Fülöp kitérő választ adott, de egyenesen meg nem tagadta, hanem álményekkel biztatta az athénieket, mivel a szomszéd Olynth városa az athéniek szövetségét kereste, hogy Amphibolist újra visszafoglalják. Fülöp igen jól tudta, hogy ha e szövetség létrejön, az rá nézve rendkívül veszélyes leend. Már akkor volt annyi pártfele az athéni szónokok és vezérlő férfiak közt, hogy általok kieszközölte, miszerint az olynthiak ajánlata visszautasított. Ez rendkívül nagy hátrány volt Athénre nézve, mely ily módon a thrák és macedon partokon, és a Chalcidice félszigeten fekvő görög városoknál tekintélyét és befolyását elvesztette; míg más-

részt Fülöp örökös egyezkedések közt, az athéni néppel lépésről lépésre foglalásokat tett. Így például, ha az athéniak elutasíták Olynth szövetségét, azt ő kötötte meg, sőt barátságukat is megnyerte, mivel két kisebb macedon területet, és az elfoglalt Potidaea városát birtokukba adta. Míg Fülöp ravaszsággal és hadicselekkel birodalmát nagyobbította, a görögök szerencsétlen viszályaik által gyöngíték magokat, s alkalmat adtak a nagyravágyó királynak, hogy Görögország ügyeibe avatkozzék. Ide vezetett azon úgynevezett szent háború, melyet az amphictyoni gyülekezet segélyével Thebae városa Phocis lakói ellen támasztott. Phocis mindig ellenséges indulattal viseltetett Thebae iránt. A leuctrai csata után lakói meghódoltak ugyan Thebaenek és Epaminondas haláláig szövetségesei voltak a spartaiak ellen; de a mantineai csata után ismét elpártoltak és Thebae polgárai mély gyűlölettel viseltettek irántok.

Az Amphictyoniák 357-diki gyűlésén a thebaeiek megkísérették e tisztes gyülekezetet arra használni fel, hogy a phocisiak megrontassanak. Inkább ürügy volt tehát, mint valódi ok, a mely ellenök bűnül felhozattott. Az egyik tanu vallomása szerint az volt a vád ellenök, hogy a Cyrrrha város területéhez tartozó síkságot, mely Apollónak vala szentelve, mívelés alá vették. Más kútfők egyéb okát mondják a háborúnak, Pausanias földrajzíró pedig egyenesen megvallja e részbeni tudatlanságát. A gyülekezet súlyos pénzbírságra ítélte a phocisiakat, melynek megfizetésére ezek képesek nem voltak.

A gyülekezet erélyesebb rendszabályokhoz akart nyúlni, és a phocisiak országát, valamint Cyrrrha területét zár alá vette, azt rendelvén, hogy összes jövedelme a bírság megfizetésére fordíttassék. Volt azonban Phocisban egy előkelő jeles férfiú, Philomelus, ki honfitársait e méltatlan eljárás irányában, ellentállásra ösztönözte. Legelőször Spartába ment segítséget kérni, mivel a spartaiak szintén némi egyházi átok alatt voltak, hol Archidamus királytól 15 talentumot nyert a háború költségeire és némi csekélyebb számú zsoldosokat. Haza jövéen, a sajátjából ugyanannyit tett hozzá, honfiait fegyverfoglalásra buzdítá, és nagy ígéretekkel zsoldosokat gyűjtött. Célja volt, mint honfiainak előadá, a delphii templom elfoglalása, melynek felügyelete a phocisiak régi jogát képezi, miután Delphi lakói csakis a phocisiaktól eredtek. A meglepés teljesen sikerült, Philomelus elfoglalta Delphit és kinyilatkoztatta, hogy ezután az isteni tisztelet és a jóslatok a phocisi felügyeletek alatt fognak történni. Nem volt még akkor szándoka a templom kincseihez nyúlni, s e tekintetben megnyugtató leveleket küldött szét azon görög államokhoz, melyek tagjai voltak az Amphictyoniák gyülekezetének. A válasz igen különböző volt, Sparta és Athén helyeselték lépését, Thebae és a kisebb északi államok kárhoztatták. Ily módon a következő 355-dik évi gyűléstől kimondá ellene a „szent háború” megindítását, s azzal Locris és Thebae bíztattak meg.

Philomelus segélyt kért Sparta- és Athéntől. Az előbbi néhány száz zsoldost küldött, s megígérte a péloponnesusi szövetség részéről is a segélyt, Athén csak biztatásokkal válaszolt. Philomelus nem csüggedett, egész Görögországban nagy ígéretek mellett zsoldosokat gyűjtött és rövid idő alatt a phocisiakkal együtt serege több mint 10,000 fegyveresre növekedett. E sereggel legelőször is Locrisra rontott, és a tartományt elpusztítván, lakóit hódolatra kényszerítette. De midőn Thebae és Thessalia seregei két oldalról támadtak Phocis ellen, és ez elégtelen zsoldosait már nem bírta kielégíteni, kénytelenségből a templom kincseiből vette a szükséges összeget katonái fizetésére. A phocisiak és thebaeiek közt elkeseredetten folyt a háború: a thebaeiek minden elfogott phocisi harczost, mint templomrablót, azonnal meggyilkoltak. Ennek Philomelus úgy bírt gátat vetni, hogy ő is minden fogoly thebaeit megöletett. A szerencse azonban nem kedvezett fegyvereinek, a 354-ik év végén a thebaeiek túlnyomó erejétől a Parnassus hegy zugaiban megszoríttatván, serege szétveretett, maga pedig, nehogy az ellenség kezébe jusson, egy szikla-oromról, már több sebből vérezve, a mélységbe vetette magát.

Halála után a sereg vezérletét barátja és alvezére Onomarchus vette át, ki a háborút még nagyobb erélylyel folytatta. A pénznek bővében lévén, rövid idő alatt tekintélyes hadsereg élén állt, melylyel éjszakon Locrist, azután Dorist, valamint a Parnassus és Oeta hegyek közt lakó apró népeket mind meghódította. Azután Boeotiába rontott, hol Orchomenos és Charonea városokat szállotta meg, míg azalatt öcsese, Phailus a thessaliai fejedelmek segítségére Thessaliába indult, és ott alkalma volt még Fülöp macedon király seregét is futásra kényszeríteni. Ezen tartományban t. i. az említett főbb városok egymással a hegemonia felett versenyeztek; de mivel Lycophron, Pherae kényura függetlenségüket fenyegette, Fülöp macedon királytól kértek segélyt, míg Lycophron a phocisiakkal kötött szövetséget. Phailus győzelme igen mulékony hatású volt, Fülöp összeszedvén seregét, újra megtámadta a phocisiakat, azokon teljes diadalt aratott, és őket Thessaliából kiszorította. Lycophron magára hagyatva szorult helyzetbe jutott; de Onomarchus újabb sereggel beütött Thessaliába, s hosszú és véres küzdelem után két csatában oly teljesen meggyőzte a macedonokat, hogy Fülöp király kénytelen volt egy időre minden thessaliai terveiről lemondani, és visszavonta seregét az országból.

De oly szívós jellem, mint Fülöpé, nem egy könnyen engedte magát kitűzött céljától eltéríttetni. Új sereget szervezett, elcsüggedett katonáiban új lelkesedést és harczvágyat ébresztett, és a következő évben ismét betört Thessaliába. Lycophron a phocisiakkal kötött szövetséget, minek folytán Onomarchus ismét megjelent Thessaliában. A szövetségesek serege 20,000 gyalogból és 500 lovasból állt, melylyel egész Thessalia meghódítását eszkö-

zölhetni reménylették. De úgy látszik Lycophron is gyűlöletessé tette magát újabb kegyetlenkedések által, mert a thessalok makacs ellentállást fejtettek ki, s midőn Fülöp új hadsereggel megjelent Macedoniából, a thessalok hozzájárulásával e sereg annyira növekedett, hogy 20,000 gyalogból és 3000 lovasból állt. A csata a thermopylaei szoros közelében vívott, Onomarchus nagy bizalommal nézett az ütközet elé, de serege rútul meggyőzetett, mintegy 6000 ember maradt halva a csatatéren, 3000 pedig fogságba esett. Onomarchus hullája is a halottak közt találtatott, s Fülöp, hogy a templomrablók elleni felháborodását, s így a vallás iránti tiszteletét tetteleg kimutassa. Onomarchust halva keresztre feszítetté, az elfogott zsoldosokat pedig mind a tengerbe dobátá.

E győzelem nagy horderejű volt Fülöpre nézve; mert kezébe adta neki egész Thessaliát. A csata után ostrom alá vette Lycophront Pherae városában, ki ellenséges néptől körülvéve, kénytelen volt a várost feladni. Majd Pagasae városát támadta meg a hasonló nevű öböl mellett, s el is foglalta, mi által egy fontos tengeri kikötő birtokába jutott. Thessaliát lecsendesítvén, a thermopylaei szoros elfoglalására indult azon ürügy alatt, hogy a delphii templomot a szentségtörő phocisiak kezéből kiveendi. A phocisiak a szenvedett vereség folytán annyira el voltak kábulva, hogy e fontos szoros védelméről nem igen gondoskodtak. Athénben ama hír, hogy a thermopylaei szoros birtoka veszélyben forog, roppant izgatottságot keltett, s az athéniek, kiknek könnyenhibősege és lanyhasága ekkoráig megkönnyíté Fülöp diadalait, s a kik késedelmezésök által Pagasae város elestét is okozták, most fölriadva tétlenségökből, Nausiclest 5000 emberrel a tengeren a thermopylaei szoros megszállására küldötték. Fülöp el lévén zárva Görögországtól, annál inkább megszilárdítá hatalmát Thessaliában.

A phocisiak a veszteség után lassankint magokhoz tértek, Phailust fővezérré választották, új zsoldosokat gyűjtöttek, és miután Athéntől, Spartától és Achaia lakóitól is több ezer embernyi segílyt kaptak, újra megkezdették a háborút Thebae és a locrisiak ellen. Pénz volt bőségben, mert Phailus még kevésbbé kímélte a templom kincseit, mint elődei. Ekkor olvasztattak be és verettek pénzzé Croesus király nagyszerű ajándékai: a 117 arany téglá, melyeknek mindegyike két talentum értékével bírt, 360 serleg, a három könyöknyi magas nőalak, és az oroszlán, ezek is mind aranyból. A mi azonban még nagyobb megbotránkozást szült, azon körülmény volt, hogy e kincsek majdnem szabad zsákmánynak tekintettek, s több phocisi polgár házában igen becses ereklyéket lehetett látni, sőt egyes ékszerek kétes jellemű nőknek, a vezérek kedveseinek birtokába jutottak.

Mind e zaj és rosszalás daczára, melyet ezen eljárás a görögök közt keltett, Phailus erélyesen folytatta a háborút ellenségei ellen, s bár a

kútfők részleteiről kevés tudósítást adnak, annyi mégis bizonyos, hogy Phailus a háborút diadalmasan folytatta. Azonban végre a phocisiak is kimerültek a hosszas háborúban, Phailus elhalt, mint mondják igen fájdalmas betegségben, vezérök nem volt többé, s kénytelenek voltak Onomarchus ifjú és tapasztalatlan fiát, Phalaecust választani vezérré. A templom kincsei is kimerültek, legalább azok, a melyek pénzzé voltak tehetők, mert ezen idő alatt a phocisiak mintegy 10,000 talentum értéket vittek el (23.400,000 frt). Ezóta a phocisiak kénytelenek voltak saját vagyonukból fedezni a háború költségeit, mi azonban rövid idő alatt őket is szegényekké tette. Hasonló helyzetben volt Thebae. Ezen állam elejétől fogva nem rendelkezvén nagyobb tőkével, nem fogadhatott zsoldosokat, hanem saját polgárai és szövetségesei képezték a hadsereget. Mindamellett a tíz éves háború folytán annyira elszegényedett, hogy kénytelen volt a nagy királytól 300 talentumot kérni, a miért ennek görög zsoldosokat ígért egyiptomi hadjáratára.

Ily körülmények között sem a thebaeiek, sem Phocis egyéb ellenségei nem folytathatták a háborút, hanem segílyt kértek Fülöptől, ki kevéssel előbb Olynth városának elfoglalása által, hatalmát tetemesen gyarapította. Fülöp Thessaliában gyűjté össze seregét, hova a békealkudozás végett hozzájött athéni követeket is magával vitte. Addig halasztotta az alkudozásokat, míg ő maga egészen felkészült, ezután elbocsájtá az athéni követeket és a thermopylaei szorosra rontván, azt váratlanul elfoglalta. Megjelenése Hellasban oly rémületet okozott, hogy Phalaecus 8000 zsoldossal a Peloponnesusba vonult vissza. Fülöp ellentállásra nem találván, a delphii templomot elvette a phocisiaktól, és visszaadta Delphi polgárainak. Ekkor összehívatta az Amphictyoniák gyülekezetét, mely a phocisiak sorsáról határozzon. Az ítélet, melyet a gyülekezet, hol ez alkalommal leginkább csak a szerencsétlen phocisiak ellenségei voltak jelen, hozott, igen szigorú volt. Phocis 43 városa leromboltatott, lakói falvakba vonulni kényszerítették, melyek 50 háznál többet nem számíthattak; azonkívül földjeik terméséből évenként 100 talentumot kellett fizetniök. E szigorú ítéletnek az lön következése, hogy a nép szabadságszerető része, a férfiak többnyire önkénytes száműzetésbe mentek, s Demosthenes még több év múlva a legszomorúbb helyzetben találta a tartományt. Rombadólt házak, elpusztult városok, a falvakban nyomorúságos kunyhók, melyekben inség és nyomor ütött tanyát; a földeket nők, többnyire aggodt férfiak és gyermekek művelték, kik a rájuk rótt súlyos teher mellett nyomorúsággal tengették életüket.

Demosthenes föllépte, Olynth ostroma és bukása.

A mívelt világ a negyedik század második felében sajátyszerű küzdelemnek lehetett tanúja. Egy részről, merész vállalkozó király, 30,000 főnyi hadsereg parancsnoka, ki diplomatiái ravaszsággal szőtte a hálót, melylyei Görögországot hatalmába kerítendi; másrészt egy egyszerű polgár, ki szavának varázserejével küzd a hatalmas király ellen, kifürkészi és napfényre hozza alattomos terveit. Demosthenes atyja gyáros volt, ki kardokat készíttetett rabszolgái által. Midőn meghalt, fia csak 7 éves volt, s ezért gyámokat rendelt neki, kik azonban a gyermek vagyonát, miután atyja 14 talentumot hagyott rá, gonoszul elhárácsolták. Mint 20 éves ifjúnak első tette volt, hogy gyámjai ellen kellett pert indítani, nagy nehezen sikerült neki Isaeus szónok segítségével vagyona nagyobb részét a gyámok kezéből visszavenni. A szónoklat már ekkor mesterségesen üzetett és gyakoroltatott Athénben. Demosthenesnek legfőbb vágya volt a szónoklat mesterségét elsajátítani. De tanítói, mint Isaeus, nem sok reménnyel biztatták, mert hangja gyöngye volt, kiejtése hibás, így például az r betűt, mint Alcibiades, nem tudta kimondani. Első fellépése 25 éves korában kudarczczal végződött. Kinevetve, kigúnyolva a nép által, rohant haza, föltéve magában, hogy megfeszített fáradtsággal mégis szónokká képezi magát. E célból kavicsot vett a szájába, s hegynek menve, hat méretű verseket, vagy hosszú mondatokat szavalt, a tiszta és világos kiejtést eröltetvén. Mivel lélekzete rövid, hangja vékony és gyöngye vala, órákig járt a tengerparton, verseket és hosszabb mondatokat szavalva, arra törekedvén, hogy a tenger zúgását hangjával túlhaladja. De tagmozdulatai is ügyetlenek voltak, melyek szintén gúny tárgyát képezték. Embernagyságú tükröt szerzett, s az előtt állva szavalt, beszédét taglejtésekkel kísérve. Azért mondá gyakran, midőn kérdezték tőle, miben áll a szónoklat szépsége, az előadásban, felelé. Ellenségei lámpaolajzagúaknak mondották beszédeit, mivel lámpafény mellett készítette; és tény, hogy éjjel alkotta meg azon

DEMOSTHENES.

gyönyörű, remek beszédeit, melyekkel hallgatóit elvarázsolta. Fáradozásainak meg volt a kellő sikere. Azon percztől fogva, midőn, mint 25 éves ifjú a szószékre lépett, egész 63 éves korában bekövetkezett haláláig Demosthenes a legbefolyásosabb, leginkább csodált szónoka volt Athénnek. Senki sem birta annyira azon adományt, mint ő, hogy szavaival hallgatói figyelmét lekösse, és őket lelkesítse. Az előadás élénksége, a komolyság és gúny változatossága, a kifejezések egyszerűsége mellett, a nyugalom és szenvedélyesség, irónia és sarcasmus, csípős és élczes fordulatok mindenkor rendelkezésére állottak. Elismert hazafias érzülete, az erény és igazság iránti szeretete, a közbizalmat szerezték meg neki. A legbonyolultabb tárgyat oly ügyesen tudta szétbontani és elemeiből újra alkotni, okai oly meggyőzők és magának a tárgynak természetéből kifolyók voltak, hogy hallgatóit teljesen meggyőzte szavainak igazsága felől. Hatvanegy beszéde maradt fenn, melyek lángelméjéről tanuságot tesznek. E beszédek közt első helyet foglalják el a *philippikák*, vagyis Fülöp ellen tartott beszédei, melyekkel honfiait a ravasz macedon király terveire figyelmezteté, s őket erélyes ellentállásra buzdítá.

Demosthenes a macedon elleni párt élén állt; két kitűnő szónok támogatta őt törekvéseiben: Lycurgus és Hyperides. De, fájdalom, volt a városban egy macedon párt is, mely az erélyes lépéseket mindig gátolta, s az athéni népet Fülöp király iránt bizalommal és megnyugvással eltölteni iparkodott. Fájdalom, hogy e párt feje oly feddhetetlen jellemű férfiú volt mint Phocion, kihez a gyanúnak még árnyéka sem férhetett. Teljes meggyőződése volt, hogy az athéniak annyira elpuhultak, annyira elkorcsosultak, hogy nem képesek többé a macedon király hatalmával sikeresen megküzdeni. Engedékenységet és békét javasolt tehát minden alkalommal, midőn Demosthenes a népet háborúra és önfeláldozásra ösztönözte; noha tudta, hogy háború esetén az ő kezébe jön a hatalom, s rá bízatik a hadvezérllet, miután Demosthenes nem volt katona.

Phocion tisztességes, de szegény családból született, úgy látszik, neveltetése igen jó volt, mert tehetségeinek mind a szószéken, mind pedig a hadsereg élén fényes jeleit adta. Külvárosi kis házában családjával együtt elvonnultan élt, szegénysége oly nagy volt, hogy az őt meglátogató tehetősebb jó barátai olykor nejét a kutról vizet hordva, s őt magát a tűzhelyhez fát hasogatva találták. Mindamellett a tisztelet igen nagy volt irányában, s bár a többség nem helyeselte elveit, midőn a szószékre lépett, beszédeit mindig figyelemmel és tiszteletteljesen hallgatták. Ő elmondotta meggyőződését, s azzal lelépett a szószékről, nem gondolva azzal, vajjon tetszést arattak-e szavai vagy nem. Volt eset, hogy a nagy tetszés, mely egyik kimondott állítását követte, még bántotta is; mert beszéd közben oda fordult szomszédjához, halkán kérdezvén tőle, vajjon nem mondott-e valami bolondot, hogy a nép

tapsol? Mint a köztisztelet jelét említi életirója (Plutarch), hogy egy alkalommal a színházban azon színész, ki a királyné szerepét játszotta, nem akart kilépni a színpadra, mivel állítólag kevés kísérője van; de az igazgató e szavakkal taszította őt ki: „Az érdemes Phocion nejeinek csak egy kísérőnője van, midőn az utcán megjelen, és te ennyivel nem akarsz kilépni?” A közönség meghallván e szavakat, óriási tapsviharban tör ki, mi bizonyára a tisztelő hódolat jele volt Phocion szegénysége iránt. Demosthenes és Phocion különben jó viszonyban élvén egymással, magán társalgásaikban gyakran vitatkoztak az állam ügyei felett. „Mikor fogod tehát a háborút javasolni?” kérde az előbbi Phociontól. „Akkor, felel ez, ha látom, hogy ifjúságunk szorgalmasan látogatja testgyakorló intézeteinket, s nem dőzsöl napokon át, s nem korhelykedik, mint napjainkban; az idősebbekben ismét felebred a kötelességérzet, és hivatalos teendőiket lelkiismeretesen fogják teljesíteni.” Egykor Demosthenes belefáradván a vitatkozásba, e szavakkal bucsúzott el Phociontól: „Téged az athéneiek örütségek egy pillanatában még ki fognak végeztetni.” „Téged pedig, felel ironiával a másik, majd ha eszökre térnek.”

E békepolitika, melyet Phocion meggyőződésből követett, nagyon káros volt Athénre nézve, mely erélyes föllépés által még mindig képes lett volna Fülöpöt minden további vállalatától visszariasztani, és Macedoniát régibb határai közé szorítani. De Fülöp gondoskodott arról, hogy Athénben is legyen pártja, mely Demosthenesnek és a hadipártnak terveit ellensúlyozza. Phociont nem kellett megvesztegetnie, ezt ovatos természete és pessimismusa a király pártfelévé tették. Ő meggyőződésből beszélt és cselekedett; de voltak mások, jeles szónokok, kik Fülöp ajándékaitól megvesztegetve, ugyanazt hirdették, a mit Phocion meggyőződésből, ki ily módon becületessége által még a hazárulást is fedezte; mert csak rá kellett hivatkozni, hogy Fülöp pártfeleinek indítványai önzetleneknek látszassanak. Demosthenes legjelesebb ellenfele és Fülöp egyik magasztalója, Aeschines, valamivel idősebb volt Demosthenesnél. Igen szegény szülőktől származván, eleinte mint színész kereste kenyerét, később irnok vagyis titkár lett Antiphon és Eubulos, két jeles demagog mellett. E két férfiú mellett gyakorlatilag szerezte meg azon politikai ismereteket, melyekre szüksége volt, ha az athéni nép előtt a szószékre akart föllépni. Már előbb is ellenlábasa volt Demosthenesnek, s ellenezte harcziás politikáját; de mióta 346-ban követségben járt Fülöpnél, állítólag a király

MACEDONIAI FÜLÖP.

fényes tulajdonai által elbűvölve, de helyesebben szólva, pénze által megvesztegetve tért vissza Athénbe. Ezóta legbuzgóbb tisztelője és magasztalója volt Fülöpnek, kinek szándokai iránt a legnagyobb bizalommal viseltetett, és e bizalmat az athéni néppel is közölni akarta. Eleinte mégis meggyőződést tettett; később egészen eldobta az álarczot, letette a szerénységet, büszkén emelte fel fejét, hosszú, gazdagon diszített ruhájában, a király barátjának és vendégének állásával dicsekedett. Még szemtelenebbül mutatták ki aljasságukat Phylocrates és Demades, kik a király ajándékaival nyilvánosan kérkedtek, és bőkezűségét dicsérték. Ez utóbbi matróz lévén azelőtt, a szószékre hozta korábbi foglalkozásának nyersességét és durva élceit, és szónoklata, fájdalom, nagy hatással volt a tömegre. Ezekhez még több másod s harmad rangú ember csatlakozott, és szavukra az athéni polgárságból egy nagy párt hallgatott, mely minden áron békét óhajtott, s inkább elhitte szónokai azon állításait, milyen méltányos, milyen békeszerető Fülöp, mennyire kiméli, sőt szívéen hordja Athén érdekeit, mintsem a háborút elhatározza, mely személyes fáradsággal és költséggel járt.

E két párt küzdött egymással Athénben, míg a hazafias párt Demosthenes vezérlete alatt erélyt és háborút sürgetett, a békepárt egyezkedést és engedelkenységet ajánlott. Ez utóbbinak súlyt csak az kölcsönözött, hogy Phocion hasonló véleményben volt; különben a hazaárulás vádját el nem kerülte volna. De azon súlyos viszonyok, melyek közé Görögország sodortatott, erőt kölcsönöztek Demosthenesnek és őt tette buzditák. Tisztán látta hazája sorsát, ha Fülöp terjeszkedési vágyának gát nem vettetik. Oda irányult tehát beszédjeinek szelleme, hogy polgártársaiban az erény, a becsületérzés s azon áldozatkészség és önfeláldozó hazaszeretet érzelmeit ismét felköltse, mik atyáikat nagygyá tették. El akarta törölni azon sok állami kiadást, theoricon, melyek az ünnepélyeknél a nép mulattatására és vendégléltetésére költettek; megszüntetni szándékozott a színházi belépti díjak osztogatását is, hogy mindezen összegek a háború költségeire fordíthatók legyenek. De itt nagy akadálylyal kell küzdenie, mert Eubulus demagog egy törvénye akadályozta, mely szerint halállal volna büntetendő az, ki a theoricon eltörlötését indítványozza.

E férfiú hatása is igen káros volt az államra nézve, a szövetségesek elleni háború óta, a nélkül is, bizonyos fásultság lepte meg a kedélyeket, a társadalom kimerült a folytonos erőfeszítés után. A tömeg elszegényült nemcsak Athénben, hanem Görögország más államaiban is, a vagyontalan proletárok száma ijesztő módon szaporodott, kik azután szükség esetén a zsoldosokat szolgáltatták. A vagyonosabbak, a tőkepénzesek és földbirtokosok belefáradván a háborúba, inkább zsoldosokat fogadtak; de idővel ettől is irtóztak, s nem akarták többé ily terméketlen czélokra pénzüket pazarolni. A régi csa-

ládok részint kihaltak, részint visszavonultak a közügyektől. Az egykor híres családok sarjadékai fényűzésben és mindennemű kicsapongásokban tölték napjaikat. Új emberek álltak a közügyek élére, kik gyakran előbbi állapotuk nyers szokásait és beszédmodorát a szószekre is elhozták. E kifáradt, részben élvhajászó, önmagával meghasonlott társadalomnak Eubulos békét hirdetett; Athén ne gondoljon más állam ügyeivel, mondjon le vezérlo szerepéről, s önmagába vonuljon vissza. Erre czéloztak Eubulos minden indítványai, s ha Demosthenes nem ellensúlyozza vala, sikerült volna neki Athén polgárságát egészen elaltatni, s az állam dicstelen halálát előidézni.

Demosthenes számot vetett magával, mielőtt 354-ben először föllépett volna; nem mentette meg hazáját a szolgálattól, Athén az ő vezetése mellett is elbukott, de legalább dicsőséggel bukott el. Első beszédeit mégsem Fülöp ellen mondotta. 354-ben híre járt, hogy a perzsa király nagy készüléket tesz Görögország ellen. Demosthenes kimutatta, hogy nem innen jó a veszély, hanem Macedonia felől; egyszersmind felszólítja a polgárokat, hogy a régi symmoriák helyett mindenki személyesen rója le adóját, mert így a teher igazságosabban lesz elosztva, s minden polgár könnyebben is törlesztheti. A symmoriák t. i. Nausinikos archon óta érvényben voltak, kinek törvénye szerint minden phylae két osztályra, azaz symmoriára osztatott, melyben 300-an a vagyonosabbak közül tartoztak az egész kerület adóját befizetni, miért is aztán joguk volt pénzüket az egyes adózóktól törvényes úton behajtani. E beszédnek ugyan nem volt eredménye, valamint a másodiknak sem, melyet Megalopolis érdekében tartott, azt kívánva, hogy Athén e városnak Sparta ellen segílyt nyujtsion. De mégis e két beszéd nagy figyelmet gerjesztett, s a szónoknak ezen időtől fogva döntő szava volt hazája ügyeiben.

Demosthenes szónoki tehetsége egész erejében nyilvánult azon beszédében, melyet Fülöp ellen tartott, s mely ez okból rendesen az „első philipikának“ nevezetik. Élénk színekkel festette ebben a király terjeszkedési vágyát, kinek országa most már a thermopylaei szorostól egész a Propontis-ig terjed. Híre jött ugyan Athénbe, hogy Fülöp a thrákok elleni hadjáratban megsebesült, sőt meg is halt volna. Mi az athéni népnek nem csekély örömet okozott, s azt nem is birta eltitkolni. „Igen, mondá a szónok, míg ti tétlenül ültök, s a véletlentől lesitek a szerencse jobbra fordultát, Fülöp lankadatlan tevékenységgel mindig tovább és tovább terjeszti hatalmát. Mit használna nektek, ha Fülöp meghalt volna, a ti gyávaságtok egy újat teremtene; mert ezt is csak a ti gondatlanságtok tevé nagygyá.“

A szónok szavai nem hangzottak el egészen a pusztában, Chares tíz hadi hajóval s 2000 polgárral küldetett a megszorult Olynth védelmére. Már e csekély erő kifejtésnek is azon haszna volt, hogy Fülöp király komolyaknak

tartván Athén szándokait, jobb időkre halasztá Olynth megtámadását. De az athéneiek erélye hamar ellankadt, Chares visszahivatván, tíz üres hadi hajót adtak Charidemusnak, egy kóbor zsoldos-főnöknek, hogy azokat hajósekkel és katonákkal lássa el. Ez azonban feladatát rosszul teljesítette és az Olynthusiak sem akarták e rabló hadat bebocsájtani városukba. Athénben pedig ismét gondtalan tétlenség ütötte fel tanyáját.

E könnyelműség nemsokára megtermé keserű gyümölcsét. Olynth városa, mint a chalcidicei szövetség feje, a király pártolása mellett nagy virágzásnak indult, s mondják, hogy 10,000 nehéz fegyverzetű polgárt s 1000 lovast birt

DEMOSTHENES FÜLÖP ELLEN.

a csatatérre állítani. Midőn Amphibolis veszélyben forgott, Olynth a szorongatott testvérváros segítségére akart menni, sőt, mint mondtuk, e végett még Athén szövetségét is kereste. Tervei nem sikerültek, hanem e helyett sikerült Fülöpnek a város polgárságát részére nyerni, miután Potidaeát Olynthnak átengedte. Most alkalmasnak találta az időt a hatalmas város megtámadására, sőt reménye is lehetett, mert a városban volt egy megvesztegetett párt, mely hazáját kész volt elárulni. Ürügyül szolgált a királynak, hogy az olynthiak két hozzájuk menekült trónkövetelő kiadását megtagadták. Olynth,

mely néhány év előtt 3 évig állt ellen a spartaiaknak, most nem bízott magában, s Athéntől segítséget kért.

Demosthenes ekkor tartotta híres olynthiai beszédeit, melyeket még korunk is a szónoklat remekeinek tekint. Az elsőben figyelmezteti polgártársait azon veszélyre, mely őket ez oldalról fenyegeti, ha Fülöp Olynth és a félsziget birtokába jut. Tetemes polgári hadsereg küldését ajánlja, s külön jövedelmi adót e sereg felszerelésére. „Mert ha, úgymond, Fülöp Olynth városát és a partvidéket elfoglalja, mi akadályozza őt Atticába törni?” Demosthenes szavai ez alkalommal csekély hatással voltak, az athéniek elküldötték Charest 30 hadi hajóval és 2000 zsoldossal; de a polgárság nem fogott fegyvert. Midőn új követség érkezett Olynthból, Demosthenes második beszédét tartotta, melyben bebizonyítja, hogy Fülöp egész hatalma hitetlenségen és ravaszyságon alapul. Ismét felszólítja a polgárokat, hogy személyesen fogjanak fegyvert, mondjanak le megszokott kényelmökről, de szavainak ismét nem volt kellő hatása. Charidemus, e zsoldos és martalóczfőnök megbízást kapott, hogy 4000 embert vezessen Olynth védelmére. E csapat kevés segítségére volt az olynthiaknak, de mégis némi csekélyebb előny, melyet Charidemus Fülöp serege felett nyert, nagy reményeket keltett a tömegben, mely elérkezettnek látta az időt boszúját tölteni Fülöpön. Ekkor tartá Demosthenes harmadik olynthi beszédét, melyben honfitársai örömét lehangolta, kimutatván, hogy addig ne gondolják Fülöpöt meggyőzhetni, míg ellene egész erélylyel meg nem indítják a háborút. Fülöp ekkor már szorosan körülzárta a várost, míg az olynthiak követiséget küldöttek hozzá békealkudozások végett. Fülöp egyszerűen azt felelé: hogy vagy az olynthiak nem lakhatnak Olynthban, vagy ő nem maradhat Macedoniában.

Ily szorultságban még egyszer követséget küldöttek az olynthiak Athénbe, melynek legalább azon eredménye volt, hogy Chares 17 hajóval és 2000 polgárral Olynthba küldetett; de már a segítség későn jött, mert az alatt a város elbukott.

Fülöp gyakrabban megkísérté a szárazföld felől a rohamot a város ellen, de az olynthiak minden támadást erélyesen visszavertek, s miután a tenger felől a közlekedés nyitva állt az athéni hajók számára, a város az ostrom által keveset szenvedett. De az árulás itt is befészkelte magát, a lovasság vezérei, Lasthenes és Euthycrates gyalázatos csellel a várost a macedonoknak átadták. Borzasztó volt a király boszúja, melyet az olynthiakra mért, a város kiraboltatott és elpusztított, lakói nagyobb részt megölettek, vagy rabszolgául eladattak; csak kevésnek sikerült az athéni hajókra menekülni. De nemcsak Olynth városát érte a pusztulás, hanem Chalcidice félszigetnek összes 32 városa elpusztított, lakói elhurczoltattak és Macedonia belsejében telepítették le, 348-ban K. e.

Görögország szabadságának végnapjai, és a chaeroneai csata.

Fülöp politikája volt ovatosan közeledni céljához, ez okból Parmenio és Antipater vezéreit, kik később oly híresekké váltak Nagy Sándor történetében, küldé Athénbe békealkudozás végett. De mivel ezek a király utasítása szerint a béke alapjául a tényleges helyzetet tüzték ki, tehát a király mindazt meg akarta tartani, a mit a béke megerősítéseig fegyverrel elfoglal, az alkudozások félben szakadtak. De a király felszólította az athénieket, küldenének hozzá követséget a legjelesebb férfiakból, a kikkel azután személyesen tárgyalhatna a béke föltételeiről. A következő 347-ik évben az athéniek összeállították e követséget, melyben az említett szónokok közül Aeschines és Demosthenes is befoglaltattak. A követség tagjai elosztották egymás közt a szerepeket, mindegyik kiválasztván a tárgyat, a melyről beszélni fog. Demosthenes kissé megbocsátható hiúságában előre mondogatá, mily keményen fogja ő megmondani Fülöp szemébe az igazságot. A követség végre megérkezik Pella városába, Fülöp székhelyére, s egy-két nap múlva a király által fogadtatik. A követség minden tagja elmondá, a mire vállalkozott, egyik egyszerűbb, másik ékeesebb szavakkal, Aeschines fényes szónoklatot tartott, mely a király tetszését megnyerni látszott. Utoljára Demosthenes, mint a legifjabb következett. Fülöp a követséget trónján ülve, tábornokaitól és legfőbb udvari tiszteitől környezve fogadta, és szándékosan oly fényt és pompát fejtett ki, mely nagy hatással volt az athéni követségre. De mégis mindenki teljesítette feladatát. Demosthenes, ki az athéni szószeiken oly bátran mondá el philippikáit, e fény és pompa által zavarba jött, hogy beszédét elkezdni sem tudta. Macedon hallgatói sokat hallottak beszélni ékesszólásáról, s kíváncsiak voltak hallani szavait. Demosthenes hebegni kezd valamit, s reszketve elmond némi bevezetés félét, azután megzavarodik, megakad, és elhallgat. A király bátorítani iparkodik őt, Demosthenes újra kezd, de zavara nőttön nő, és ismét elhallgat. Fülöp látván, hogy Demosthenes nem képes most beszélni, elbocsájtá a követséget.

Néhány nap múlva a követek újra a trónterembe hívattak, hogy a király válaszát meghallgassák. Fülöp sorban felelt minden egyesnek a szavaira, legtovább foglalkozott Aeschines beszédével, kihez gyakrabban intézte szavait. Demosthenes hiába feszengett, hasztalan várta a király megszólítását, Fülöp egy tekintetre sem méltatta, mi a nagy szónokot rendkívül elkésérté. A béketárgyalások nem vezettek célhoz, Fülöp szóval ugyan nagyon erősíté békeszeretetét, és az athéniek iránti jó indulatát, de békeföltételeiből nem engedett, és a követséget felszólítá, hogy ily irányban működjenek honfitársaik közt. Hosszabb vitatkozás után, miután a követek visszaérkeztek Athénbe, a béke föltételei elfogadtattak, csak hogy annak kölcsönösen esküvel

kellett megerősíttetni. Az athéniek tehát új követséget küldöttek Fülöphöz, mely azonban Pellába érkezvén, a királyt nem találta otthon, a ki akkor egy hadsereg élén a thrák parti görög városokat zaklatta. Ildomos lett volna, ha a követség utána megy és ott köti meg a békét Fülöppel, ha már abban a statusquo, vagyis a békekötéskor talált tényleges állapot vala kikötve. De a követség tagjainak többsége azt hitte, hogy kötelessége a királyt székvárosában bevárni. Fülöp több heti távollét után visszaérkezvén, nem fogadta a követséget, hanem miután minden előkészület meg vala téve a thessaliai hadjáratra, a követségnek azt üzentte, hogy őt oda kövesse, és a békét ott fogja vele megerősíteni. Ezt nem is tévé hamarább, csak midőn Onomarchus legyőzetése után egész Thessaliát elfoglalta. Az athéni követek vezére Phylocrates volt, s azért e béke rendesen Phylocrates-békének neveztetik.

E béke azonban nem volt tartós; Fülöpnek nem is volt szándoka azt megtartani, csak az athénieket akarta vele elaltatni. Ama néhány évi szünetet, mely e békekötést az újabb hadjáratról elválasztotta, Fülöp arra használta fel, hogy magának minden városban jó barátokat és pártot szerezzen, s a polgárok közt viszályokat idézzon elő. Különösen arra törekedett, hogy Arcadiát, Messenét és Argost részére nyerje, mert úgy akart látszani, mint a gyengébbek oltalmazója az erősebb ellen. Az egész cselszövény Sparta ellen volt intézve, melynek hatalmától még mindig tartott. Ekkor mondá el Demosthenes második philippikáját, melyben honfitársait Fülöp cselszövényeire figyelmeztette. Fülöp haragja ezekből leginkább Athén ellen fordult, melyben uralomvágyának legfőbb akadályát látta. Hadihajói által az athéni kereskedelemnek sokat ártott, és a tenger feletti uralmat mindinkább kezébe kerítette. A legnagyobb veszteség volt Athénre nézve, hogy Euboea szigetét is Athéntől elvonva, hatalma alá hajtotta.

Athén polgársága nyugtalankodni kezdett, a békepárt vezérei elvesztették hitelüket; sőt a háború szükségét majdnem mindenki átlátta, midőn Fülöp Thráciába vezetvén seregét, Athén szövetségeseit megtámadta, és Athén utolsó birtokát a thrák Chersonesust fenyegette. Ekkor tartá Demosthenes harmadik philippikáját, melyben Athénnek még független görög városokkal kötendő szövetséget ajánlotta, hogy a ravasz király hódításainak közös erővel gátot lehessen vetni. Szavainak most volt eredménye, a közgyűlés érelyes rendszabályokhoz nyúlt, míg Hyperides Chios és Rhodus szigeteket nyerte meg, Demosthenes Byzancia ment, s a várossal Athén nevében szövetséget kötött, s ez által a Fekete-tengerbe való hajózást biztosította, 340-ben. Athéni követek bejárták Peloponnesust is, s annak államai közül többet bevontak a szövetségbe; sőt Euboea is meg lőn nyerve a szövetség részére, miután Eretria és Oreos városok a macedon őrségeket Phocion segítségével elűzték.

Fülöp előtt nem volt titok azon lelkesedés, mely az athénieket megszállta, s azért, mihelyt thraciai hódításait befejezte, levelet írt Athénbe, melyben az athénieknek ünnepélyesen felmondja barátságát, panaszkodik a béke megsértéséről, a mi részéről különösen hangzott, ki épen akkor készült a Chersonesus félsziget, Byzanc és egyéb tengerparti városok megtámadására. Az athéniek sem késtek többé, hanem Chares alatt tetemes haderőt küldöttek Chersonesus oltalmára, melyet Fülöp sem mert megtámadni, hanem haderejét Perinth város ostromára fordította. A város polgárai hősileg védték magukat, s midőn Fülöp vítornyai és faltörő gépei által a város külső falának egy részét összeromboltatta, bámulatára a rés mögött egy második falat talált. Ostrom gépei azonban ezt is keresztül törték, azt hitte a város hatalmában van; az ostromlottak az utcákat oly erős torlaszokkal látták el, s azokat oly kétségbeesetten védelmezték, hogy az ostromlók kénytelenek voltak visszavonulni. Perinth polgárainak hősi magaviselete által megszabadult, de annál nagyobb veszély fenyegette Byzanc városát, melynek a jólét és fényűzés által elpuhult lakói ily erőfeszítésre aligha lettek volna képesek. De segítségükre jött néhány ezer polgárral Phocion, a város meg volt mentve, s Fülöpnek kudarczczal kellett visszavonni seregét.

A megszabadult Chersonesus, valamint a megmentett városok, aranykoszorúkkal mutatták ki hálájukat Athén iránt, mely azonban jogosan Demosthenest illette volna, mint a ki az athénieket e tetterőre lelkesítette. Fülöp tekintélye igen alászállt, s a nemzeti párt a görög államokban mindenütt büszkén emelte fel fejét, maga Thebae is bizalmatlan kezdett lenni a király iránt. De mintha Fülöpöt a hadi szerencse is elhagyta volna. Hogy katonáit némileg kárpótolja, a dunamelléki thrákok ellen hadat indított, nagy volt a zsákmány és foglyok száma, melyet katonái szereztek, de visszajövet a Haemus (Balkan) szorosai közt a triballok által megtámadtatván, minden zsákmányukat és foglyaikat elvesztették.

A görög nemzet viszályai ismét alkalmat adtak Fülöpnek, az ország ügyeibe avatkozni. Az Amphyssa városában lakó locrok a crissai síkságot művelés alá vették, mely a delphii templom tulajdonát képezte. Az Amphictioniák gyülekezete Aeschines indítványára elhatározta Amphyssa lakóinak megfenyítését és az általok megmívelt területen épült kunyhóik lerombolását. E határozat annál igazságtalanabb volt, mivel Delphi városa ekkoráig e térség használatába beleegyezett, és bérül a szántóföldektől tizedet, a rét- és legelőktől pedig legeltetési díjat szedett. Az amphyssabeliek ellentállottak, s azért kimondatott ellenök az egyházi átok, s a határozat végrehajtásával Fülöp macedon király, mint a szövetség tagja, bízott meg.

Fülöp nem késedelmeskedett, és mivel készen várta a megbizatást, seregével, mely 30,000 gyalogot és 2000 lovaszt számított, a thermopylaei szo-

roson áttörvén, Hellasban állapotodott meg. Volt ugyan egy athéni hadsereg a Parnassus völgyeiben Chares és Proxenos alatt, de Fülöp a szorost csel által elfoglalván, Amphissa városára rontott, polgárait elűzte, a várost pedig földig lerombolta. Már ezen eljárás is nagy nyugtalanságot okozott Görögország államaiban, de midőn Fülöp Elatea városát megszállotta, mely Boeotia s illetőleg Hellas kulcsának tekintetett, minden hazafi érezte, hogy a végveszély órája bekövetkezett.

Midőn a hírnök este Athénbe megérkezett, a prytannok rögtön összehívták a teljes tanácsot s meggyújtották a köztéren levő árúkunyhókat, hogy a vidéki lakosságnak jelezzék a rendkívüli eseményt. Másnap reggel összegyűlt a nép a Pnyx nevű gyűléshelyen és aggodalommal várta a tanács jelentését. A tanács kora reggeltől fogva ülésezett a Prytanneumban, de határozatot hozni nem tudott. Végre a prytannok vezetése alatt a tanács tagjai megjelentek a közgyűlésen, s miután helyeiket elfoglalták, az elnök elmondá a gyászhiót; mire a hírnök ismételve felszólítá, ki akarja e komoly ügyben véleményét kimondani. Mély csend uralkodott a gyülekezetben, s az ismét felszólításra szónokul senki sem jelentkezett. Végre felment a szószékre Demosthenes. Beszédjének elején azon gyanút és félelmet iparkodott eloszlatni, mintha a thebaeiek Fülöppel szöveterkeztek volna; „mert ha ez így volna, ugymond, már Fülöp Attica határain állana seregével. Van ugyan a thebaeiek közt pártja, de vannak ellenfelei is, a kik velünk rokonszenveznek, s úgy látszik, ez a többség“. Ezután indítványozza, hogy Thebaebe azonnal egy tíz tagból álló követség küldessék, mely a szövetséget velök megkösse. E követség helyezte a thebaeieknek kilátásba, hogy Athén egész haderejével kész segítségökre sietni. Ha ez ajánlatot a thebaeiek elfogadják, Athén igen becses szövetséget nyer, de Thebae is biztosítva van a megtámadás ellen.

A határozat egyhangúlag fogadtatott el, még a Fülöpnek kedvező szónokok közül sem mert senki ellentmondani. Demosthenes választatott a thebaei követség élére, más követek Peloponnesus és Hellas városaiba küldettek, hogy őket a görög szabadság védelmére serkentsék. Demosthenes és társai Thebaebe érkezvén, már ott találták Fülöp követeit, és a macedon párt igen büszkén és fennhéjázólag viselte magát, míg az athénieknek kedvező hazafias párt aggodalommal nézett a határozat elé.

Fülöp azon ajánlatot tevő a thebaeieknek, hogy vagy bocsássák át őt seregével területökön, hogy régi vetélytársukat, Athént, megalázhassa, vagy csatlakozzanak hozzá, és akkor gazdag zsákmánnyal térhetnek vissza. Az ajánlat igen csábító volt, és csak Demosthenes ragyogó ékes-szólása lehetett képes a másnapi közgyűlésen, hol az ügy megvitattatott, diadalmaskodni Fülöp felett és Thebae városát a haza ügyének meg-

nyerni. Sajnálni lehet, hogy e beszéd nem maradt fenn, mert bizonyosan egyik első remeke volt szónoklatainak. Nem is volt könnyű feladat oly város polgárságát a szabadság ügyének megnyerni, melyben hajdan egy erős párt a perzsákkal kötött szövetséget, s most ugyanazon párt Fülöpöt és a macedon érdekeket szolgálta. A hazafias párt, bár többségben volt, a hatalmasok által megfélemlítve nem mert mozdulni, úgy látszott, mintha ellenséges varázs tartaná erejét lekötve. Demosthenes lelkes beszéde e varázst oldotta fel, s megadta a pártnak természetes túlsúlyát. A thebaei közgyűlés egyhangúlag elhatározta az athéniakkal való szövetséget. Mindkét állam erélyes készüléteket tett a háborúra. Az athéni követek visszatértek hazájukba, hol ünnepélyesen fogadtattak. Demosthenes, mint a thebaei szövetség eszközlője, Hyperides indítványára a néptől arany koronával tiszteltetett meg, bár ellensége sem hiányzott, mert bizonyos Diondas őt a heliasták törvényszéke előtt, törvénytelen indítványtétel miatt perbe idézte. De ez a per is Demosthenes diadalával végződött; mert ellenfele még a dicasterion szavazatainak ötdrészét sem bírván megnyerni, 1000 drachma fizetésére ítéltetett. A háború már a télen át is folyt a hadviselő felek, Fülöp és a szövetséges görögök közt, még pedig ez utóbbiak egy téli csatában némi előnyt is nyertek.

Mind a két fél az eldöntő végcsatára készült. Az athéniak, Demosthenes indítványára, nem csak az adótörvény módosításába egyeztek, hanem önkényt lemondottak mindazon tetemes összegekről, melyeket az állam eddig nyilvános ünnepekre és áldozatokra költött, annál nagyobb áldozat volt a nép részéről, mivel a szegényebbek Atticában csak ily alkalmakkor részesültek ama szerencsében, hogy húst ehessenek. A sereget szervezték és kiállították, a fegyveresek száma mintegy 15,000-et tőn, s azok sorában Demosthenes, mint közharcos állt. A vezérek, Chares és Lysicles ugyan nem birtak azon hadi tudománnyal, hogy Fülöppel megmérkőzhessenek; de a sereg lelkesedése mindent pótolni látszott. A thebaeiek hasonló számú hadsereget állítottak ki, melynek magvát a már említett, s 300 emberből álló szent csapat képezte. Ha hozzá vesszük Corinth, Achaia, Messene és Argos segélycsapatait, a görög sereg száma jóval meghaladta a 30,000-et. Előnye volt e seregnek, hogy minden egyes katonáját a szabadság és a hazaszeretet lelkesítette, de amellett nem kell felednünk, hogy gyöngé vezérlet mellett, kevéssé fegyelmezve, oly katonákkal állt szemben, kik a thrák és illyr vad népek csatáin edzették magokat. Fülöp serege, melyet a chaeroneai síkon felállított, 30,000 gyalogot és 2000 lovaszt számított. Ő maga a balszárnyon az athéniakkal szemben foglalt állást, fia Sándor a lovassággal és a sereg másik részével a jobb szárnyat foglalta el. A görögök közül a thebaeiek voltak Sándorral szemben, míg seregek közepén a szövetséges peloponnesusiak állottak. Augusztus második volt, midőn Chaeronea síkjain e végzetes csata vívatott.

A csatát legelőször a heves vérű 18 éves Sándor kezdte meg; lovassága és a phalanx tömör sorai csakhamar kimozdították helyökből a thebaieket. kik a lovasságtól üldöztetve futásnak eredtek. A szent csapat tartóztatta fel egy ideig az ellenséget, saját élete feláldozásával, mert azon a helyen. a hol állottak, tagjai hősileg küzdve, mindnyájan elesetek. Fülöp csak este felé kezdte meg a csatát az athéniek ellen, edzett katonáinak szorosabb fegyelme győzött a polgárok hazafiságán. Erős küzdelem után 1000 athéni öletett meg, 2000 foglyul esett. A többiek futásnak eredtek, s köztük Demosthenes is. A csata az egész vonalon meg volt nyerve; a thebaieiek és a szövetségesek vesztesége nem ismeretes; de hihetőleg nagyobb volt

PROPYLEÁK ÉS A KÖNYVTÁR.

mint az athéniéké. Fülöp öröme első kitöréseiben a diadal felett tombolt és tánczolt mint egy pajzán gyerek. Az athéni foglyok közt ott volt Demades is, egykor megvesztegetett szónoka, ki látva Fülöp illetlen magaviseletét, így szólott hozzá: „Fülöp király, te Thersitest játszod. mikor Agamemnon lehetnél“. A király e szavakra összeszedte magát, s nemcsak a legkomolyabban viselte magát azóta, hanem Demadest és az előkelő athénieket az estebédhez is meghívta. Másnap döntenie kellett a foglyok sorsáról. Fülöp az athénieket részére akarván nyerni, az athéni foglyoknak visszaadta szabadságát, de a thebaieket és a szövetségeseket rabszolgául eladatta. Az athéniokről megjegyezte egy ókori író, hogy ez alkalommal különös magaviseletet tanúsítottak. Midőn hallották hogy

szabadok, nagy lármát csaptak, s mindegyik podgyászát követelte vissza. „Valóban, mondá erre Fülöp, úgy látszik, mintha ők volnának a győzők, és mi a meggyőzöttek.” A többi foglyok eladásánál személyesen lévén jelen, egyikök kivált ellentmondott eladatásának, mert, úgymond, ő a király személyes barátja. Fülöp maga elé hivatá az embert, de nem ismerván rá, kérdezte állításának okát; a fogoly őt illetlen helyzetére figyelemzteté, a mennyiben felöltönye lábai nagyobb részét födetlenül hagyta. „Igaza van, szól a király ezen embernek, ő csakugyan barátom, bocsássák őt szabadon.”

Az athéniek a nagy csapás hírére férfias lélekekkel tűrték el. Rögtön közgyűlés hivatott össze, melyen a legerélyesebb rendszabályok szavaztattak meg azon esetre, ha netalán Fülöp Atticát megtámadná. A végvárat megerősítették, Athén hosszú falai kijavítottak, e tekintetben a kő onnan vétetett, a hol találtatott, magánházak, síremlékek, sírkövek mind felhasználtattak, ha szükség volt rá a város falának kijavítására; a Piraeus kikötője megerősítettet; végre egész Attica területéről a nők, gyermekek, rabszolgák és öregek a városba rendeltettek. Hogy a hadsereg tekintélyes számra növekedjék, a vendég polgároknak, sőt még az erőteljes rabszolgáknak is szabadság ígértetett, ha fegyvert fognak a haza védelmére.

Fülöp értesülvén Athén készülleteiről, már Demades által békés szándokait tudatta a polgárokkal, azután követséget küldött Athénbe, mely által a körülményekhez képest a lehető legkedvezőbb föltételek alatt ajánlott békét az athénieknek. Meghagyta nekik Chersonesust, Lemnos, Imbros és Samos szigeteit; Euboea szigetén Oropos városát, melyet a thebaiektől elvett. Ez utóbbiakkal sokkal szigorúbban bánt. Hadi foglyaikat csak súlyos váltságdíj mellett bocsájtotta szabadon; a fellegvárba, Cadmeába őrséget tett, s az ellenpárt előkelőit elfogtatván, kivégeztette. Így lőn vége Görögország szabadságának, melyet hazafiúi erények, vitézség és hazaszeretet fentartottak, de melynek okvetetlenül el kellett bukni, midőn a görög nép ezen erényeit elvesztette.

VIII. FEJEZET.

GÖRÖGORSZÁG MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTA A MACEDON URALOM ELŐTT.

A görögök költészete az ötödik és negyedik században Kr. e.

A görög költészet nem a szárazföldön, nem a tulajdonképeni Görögországban vett első lendületet, Kis-Ázsia és Sicilia gyarmatvárosai voltak azok, a hol a költészet különböző fajai legelőször fejlődésnek és virágzásnak indultak. Homeros felett 7 város és sziget versenyzett, mely magáénak követelte, de

Athénen kívül egyik sem feküdt az anyaországban. Utódai, a cyclikus költők, Kis-Ázsia partjain zengték dalaikat. A lyrai és elegiai költészet művelői, ha Athénben vagy a szárazföld más városában éltek és daloltak is, többnyire a szigetekről vagy Kis-Ázsia partjairól költöztek oda. Az aeol törzs költőinek hazája Lesbos szigete volt, Mitylene fővárosa dicsőségét képezi, hogy kebelében születtek és működtek Alcaeus (Alkaios), a róla nevezett versnem feltalálója, valamint az érzékeny Sapho költőnő is, ki egy ódafajnak nevet kölcsönzött. Ezt a monda szerint egy ifjú iránti szerelme merész vállalatra ösztönzé. Leucas (egyike a jóni szigeteknek) éjszaki csúcsáról, mely mintegy 150 lábnyi magasban csüggött a tenger felett, azon hagyomány élt, hogy a ki szerelmi bújában e szikláról a tengerbe veti magát, ha túléli az ugrást, megszabadul szerelmi bajától. Mondják, többen megkísértették ez ugrást, többen belehaltak, de néhány-nak sikerült meg is menekülni. Alant t. i. több csolnak állt készen evezősökkel, kik a merész ugrónak azonnal segítségére siettek. Azt állítják, hogy Sapho is megkísérté az ugrást, mely szerencsésen sikerült, a mennyiben a hajósok életét megmentették, de vajjon szerelmi bújától megszabadult-e, arról hallgat a hagyomány. A harmadik jeles költője ez iskolának volt Anacreon is, ki Teos szigetén született, és ifjúságát Polycrates, samosi kényúr fényes udvarában töltötte. Ennek bukása után, Hipparchus athéni zsarnok meghívására, Athénbe költözött, hol már nagyobb kört talált az akkor virágzott költők-ből, kik közt legnevezetesebb volt Simonides, ki sok vándorlás után Hiero, syracusaei kényúr udvarában halt meg 90 éves korában. Anacreon dalait a szerelmi énekek példányainak tartják, költeményei közt a szerelemről és a társas élet örömeiről szóló dalai legszámasabbak. Életvidorsága nemesen tükrözi magát vissza költeményeiben, melyeket választékos nyelv, szép és változatos alakok különböztetnek meg. Igen sok utánzója volt, kik valódi költeményeit elrontották, úgy hogy most a kritika kétségben van sokszor a felett, mi származik valóban Anacreontól, és mi utánzóitól. Ide tartozik még a rhegiumi Ibicus, ki alsó-italiai hazájából elköltözvén, Samos szigetén élt Polycrates udvarában. Dalai a szerelmet tüzzel és vad szenvedéllyel éneklik meg. Állítólag rablók ölték meg, de a darvakról szóló monda csak költői hagyomány, mely sokkal később keletkezett halála után. (V. ö. II. k. 116. l.)

E költészet azonban mind a hatodik század bezárása előtt virágzott. Csak Simonides és Pindarus élete nyúlik át az ötödik századba. Ez utóbbi 522-ben Boeotia Cynoscephale nevű városában született, s mondhatjuk egyetlen költője, s majdnem egyetlen nagy szelleme a boeotiai néptörzsnek. De mi a dicsőség koszorúját illeti, e tekintetben Anacreonnal versenyez, sőt sokan lyrai költeményeit amazénál magasztosabbnak és fenségesebbeknek tartják. Mondják, mintegy kisebbitésére, hogy megrendelésre és pénzért írta költemé-

nyeit, de ha így volna is, azt hisszük, ez azoknak belbecséből semmit sem von le, miután tény, hogy megrendelt költeményeiben sem vált soha hizelgővé, és ily alkalmakkor is tudott, általános szempontokra emelkedve, valódi lelkesedést ébresztetni. Pindarus a lantos költészet minden nemeiben kitűnt; írt ünnepélyes hymnusokat, csapongó, szeszélyes dithyrambokat, vidám asztali dalokat, de leginkább győzelmi dalai alapíták meg dicsőségét, melyeket az olympiai, pythiai és más nemzeti játékokon győző férfiak dicsőítésére írt.

Pindarusszal, mondhatjuk, be van fejezve a lyrai költők korszaka, a negyedik század nem mutathat már fel e tekintetben jeles költőket. Az irodalmi tevékenység a perzsa háború befejezése, s kivált Pericles kora óta a színpad felé fordult. Majdnem minden görög városnak volt színháza, melyben vagy a tragoedia és comoedia nagy szellemeinek művei adattak elő, vagy gyakran újabb költőknek engedtetett meg kísérletet tenni, hogy a közönség tetszését kiérdemeljék. A színpad mulatságai nemcsak Dionysos és Demeter istenségek tiszteletének részleteit tevék, hanem annyira össze voltak kapcsolva a görög nép életével, hogy ez a színpad előadásait mint élet-szükséglet, nélkülözni sem tudta.

A drámai költészet eredetét Dionysos isteni tiszteletének szertartásai közt kell keresnünk. A körmeneteknél az ifjak és leányok kara dithyrambokat énekelt az istenség tiszteletére. Ily dithyrambokban nem volt hiány, mert a görög nép jeles költői, mint Alcaeus, Ibicus, Simonides és Pindarus, dithyramb költeményeiket oly módon készítették, hogy a karok azokat felváltva énekelhették. Ehhez járul, hogy e körmeneteknél a résztvevők és énekesek gyakran álöltözeteket és álarczokat használtak, melyek által Dionysos vándorlásait ábrázolták. Meg volt tehát már magában a körmenet összeállításában a színmű alapja.

Ama megkülönböztetést, melyet mi a dráma két faja: a szomorú- és vígjáték közt teszünk, a görög elnevezések épen nem fejezik ki, mert tragoedia és comoedia e fogalmaknak nem felelnek meg. Az előbbi név a *tragos*, kecske nevéből származik, mert a körmenetnél, melyben Satyrus, a gunyoros szellemek vezére is részt vett, ez kecskealakban ábrázoltatik, s ennek tiszteletére, tréfás komolysággal énekelt dalok közt, kecske szokott volt áldoztatni. Ettől vette a szomorújáték, görög tragoedia nevét. Comus a vidám tréfa és enyelgés istene, szintén kísérői közé tartozott Dionysos-Bacchusnak, s méltán adta nevét a költészet azon fájának comoedia, melynek célja tréfa és enyelgés által mulattatva oktatni a közönséget.

Thespis tulajdonképen a drámai költészet megalapítója; ő a dithyramb énekesek közül egy személyt vett fel, ki a karénekek elején és közepén Dionysos életéből és vándorlásaiból, a mythologia adatai szerint, egyes epizódokat elszavalta. Legközelebbi követője volt Phrynichus, ki nem a mythologia köréből vette drámája tárgyát, hanem történeti eseményt, s nevezetesen Milet városának

bukását dolgozta fel. Említettük, hogy az athéniek ezért őt jutalom helyett pénzbírságra ítélték.

A görög dráma Thespis korában eredetileg tehát csakis Dionysos ünnepeken tartott körmenetnek előadása volt, de e szűk korlátok közül a drámai költészet csakhamar kiszabadult, már Thespis a mythologia köréből vette drámái tárgyát, és ez azóta szabálylá vált, úgy hogy Phrynichus később épen azért ítéltetett pénzbírságra „Milet romlása” miatt, mivel e szabálytól eltért. Thespis követője volt Choerilus, ki vele a díjért versenyzett. Mondják, hogy drámáinak száma 150—160 volt, melyekkel a szerző azonban csak tizenháromszor győzött. A koszorú elnyerését, úgy látszik, Phrynichus és a Phlies városából Athénbe költözött Pratinas tevék kétesse. Ez utóbbi a drámának egy új fajtát honosította meg Athénben, a satyrjátékok feltalálása neki tulajdonítatik, a melyek több színművek összefoglalását föltételezik. És csakugyan róla említetik, hogy mint Choerilus és az ifjabb, de már feltűnő Aeschilus színműírókkal tetralogia, vagyis négyes színművel versenyzett. E régi írók műveiből csak egyes gyér töredékek maradtak fenn a későbbi íróknál, s így műveik becsét meg nem ítéldhetjük. Igen termékeny író volt Phrynichus, Aeschilus közvetlen elődje, ki a szerencsétlen „Milet romlása” mellett igen sok színművel gazdagítá az athéni színpadot. Emléke, daczára híres követőinek, nem ment feledésbe, s kivált Aristophanes igen nagy tisztelője volt, a mi kétségtelen tanúság Phrynichus művészies előadásáról. Azt mondja egyik színművében róla, hogy Phrynichus nemcsak szépen öltözött, de drámái is szépek voltak, mert a költeménynek mindig jellemzőnek kell lennie. Különösen vonzó és kellemesek voltak Phrynichus dalai, melyek az ő kevésbbé művelt közönségére roppant hatással voltak. Dalait az idősbek még Euripides korában is örömmel énekelték, mert, úgymond, ez utóbbi költő, mint a méh szíttá ki a természettől Phrynichus azon ambroszia illatú kedves dalait, melyeket még a fülemülék is utánóznak.

Azon változást a drámában, mely tulajdonképen Aeschilusnak tulajdonítatik, t. i. a második színész behozatalát már Phrynichus tette meg. „A Phoeniciek” című művében csakugyan két színész fordul elő, talán Xerxes és Atossa, mint a színmű ismertetéséből következtetni lehet. De bárki tette e változást, a dráma kifejlődésére e dolog nagy horderejű volt. Ha például Aeschilustól a „Perzsákat” és az „Oltalomkérőket” vizsgálat alá vesszük, azt látjuk, hogy mindkettőben a karoknak túlságos nagy szerep jut, míg a két szereplő személy, kik különben a többi személyeket is képviselik, nagyon alárendelt szerepkörrel bírnak, úgy hogy a lyrai részek mindkét darabnak több mint felét teszik. Az „Oltalomkérők” a szerkezet egyszerűségénél fogva első darabja lehetett Aeschilusnak, legalább a „Perzsák” előtt adatott elő. A dráma élénksége csakis akkor kezdett fejlődni, midőn a szereplő színészeknek nagyobb kör adatott a tevékenységre.

A régiek nevei mind homályba borultak, már a görögök is Aeschilust tekintették a drámai költészet atyjának és alapítójának. Költőnk Eleusisban született 525 táján Kr. e. mi görög számítás szerint a 63-dik Olympiád negyedik évének felel meg.*

A mi azután a haláláról szóló tudósítással is megegyez, mert e szerint 456-ban halt volna meg Kr. e. Aeschilus ifjúsága azon nevezetes korszakra esik, midőn Clisthenes reformjai alapján a democratia diadalmaskodott Athénben. A közszabadság teremte meg azon közérzületet, mely az athénieket erélyes ellentállásra ösztönzé a roppant perzsa birodalom ellen. E lelkesedés, e férfias erély és bátorság Aeschilus művein is meglátszik. Első diadalát 41 éves korában nyerte, de a darabnak címe, melylyel a koszorút kiérdemelte, nem ismeretes. Versenyhátsai alig ha voltak mások, mint Pratinas, Phrynichus és Choerilus, kik őt az athéni nép kegyében eddig megelőzték. Ekkor épült a Dionysos-féle roppant kőszínház is, miután az előbbeni faalkotvány Aeschilus első darabjának előadása előtt összeomlott, mi annak jeléül vétetett, hogy a drámai művészetben új korszak következik. Különben költőnk hős családból származott, ama görög katona testvére volt, ki a perzsák után a tengerbe úszott, s mivel a csónakot megragadta, előbb jobb, azután bal kezét vágták le a perzsák, s végtére, midőn fogaival fogta meg, fejét hasították ketté; maga Aeschilus öcscsével együtt a salamisi ütközetben tűntette ki magát, s az Artemisia hajóját üzőbe vévén, majdnem elfogta.

Aeschilus szellemi diadalai, melyeket színműveivel aratott, s melyeknek számát életében 13-ra teszik, bár mások 28-at mondanak, hozzá adva azokat is, midőn a bírák halála után az új darab felett az ő színművének adtak elsőséget, a perzsa háború kezdete s Cimonnak az Eurimedon folyó mellett nyert diadalának éve (470) közé esnek. De a gyorsan változó athéni szellem a marathoni hőseket csakhamar feledékenységre hagyta merülni. Miltiades emléke a salamisi, a plataeai hősök, Themistocles és Aristides dicsőségének volt kénytelen engedni, melyet ismét Cimon fényes neve homályosított el. A közbeeső 20 év alatt új nemzedék nőtt fel, mely mindazon javak birtokában, melyeket atyáik vérrel szereztek meg, a hír és dicsőség új utait kereste, s kalandos vállalatokat forgatott elméjében. Az ifjabb nemzedék sarja volt Sophocles is, a ki e korszak szülöttének oly jogosan mondható, mint Aeschilus a régiebbnek. Az ő fogalmai, vallásos nézetei e korban elavultaknak látszottak, a polgári életben a réginek tisztelete mindinkább eltűnni kezdett, a democratia

* A görögök Olympiadok szerint számítottak, az első Olympiad a 776 évvel kezdődik Kr. e. Egy Olympiad négy polgári évet számított, mert az olympiai játékok minden négy év elmúltával tartattak meg. Ha most az olympiadi számítást Kr. e. évekre akarjuk átválttatni, az előbbi Olympiad számát négygyel szorozzuk, az évek számát hozzáadjuk, de egygyel kisebbítve. Például jelenben, 63 Ol. 4 éve = $62, 4 + (4-1) = 251$. E számot elvonjuk a 776-ból, s megkapjuk a Kr. e. évet, ezen esetben az 525-iket.

egyenlősítő hatalma minden téren aláaknázza a társadalmat. Sophoclestól a versenyen meggyőzetvén, s látva, hogy a nép kegye ifjabb vetélytársa felé fordul, elkeseredve oda hagyta hazáját és Hiero királyhoz ment Syracusaeba, hol épen azon időben a drámai költészet nagy becsületben volt, s a költők a király szívesen látott vendégei valának.

Nehéz mindazon újításokról számot adni, melyek miatt Aeschilust a görögök a drámai költészet atyjának nevezték. Hogy a második színészt ő hozta volna a szinpadra, ezt sokan kétesnek mondják, mivel Phrynichus is alkalmazta későbbi darabjaiban. Tagadhatlan nagy változás volt, mert a lyrai ömlengés helyett megadta a drámának a gyorsabb cselekvés lehetőségét, és természetesebbé tette az események lebonyolítását. Magát a szinpadot illetőleg sok javítás Aeschilustól származik, csak hogy nem lehet határozottan megkülönböztetni, melyek voltak meg már elődei alatt is, s melyeket hozott ő maga be. A cothurnus, vagyis azon magas cipő, melyet a színész magára öltött, hogy a roppant színházban termete jobban kiemelkedjék; a két színész szerepváltoztatása, kik tartozván az összes személyeket előadni, alkalmat nyertek, hogy a karénekek közt kimeheessenek, álarczot és öltönyt változtathassanak; továbbá a szinpadi jelnezek és disztfmények helyesebb alkalmazása mind oly javítások, melyek Aeschilus korával fűgnek össze.

Aeschilus fenmaradt tragoediái: „A perzsák“, „A hét vezér Thebae előtt“, „Az oltalomkérők“, „Prometheus“, Orestia. Ezek után következik egy satyrdráma Proteus s több csonka mű, mint Lycurgia, Athamas, Niobe stb., melyeknek azonban csak töredékei maradtak fenn. A mi általában művei irányát és szellemét illeti, azokat mély vallásosság lengi át. Zeus az ég, föld és alvilág ura, kinek nemcsak az emberek, hanem az összes istenek is engedelmeskedni tartoznak. Van azonban egy hatalom, mely még az istenek felett is áll, s ez a végzet, *fatum*, melynek határozatait senki el nem kerülheti.

Sophocles 495-ben született Colonosban, Attica egyik községében (demos). Már az új kornak embere volt, mire férfiúvá lett és fellépett, új nemzedék foglalja el a marathoni hősök helyét. Színműveinek iránya több tekintetben eltér Aeschilus szellemétől. Általában Sophocles úgy tekintetik, mint a tragodia tökéletesítője és valódi képviselője. Műveiben mindig az eszményi szép után törekszik, e szerint iparkodott alakítani személyeit, és ebből kifolyólag hagyja őket cselekedni. Ehhez járul a drámai cselekvény művészi terve és kifejtése, a működő személyek jól átgondolt jellemrajza, a méltóságteljes nyelv, s az egész műnek összhangzó tökélye. Személyeinek sorsát már nem annyira a *fatum* intézi, ez inkább a jellemökből és cselekedeteiből következő eredmény, melyet Sophoclesnél jellemzőleg okadatolva találunk. A néző be van avatva a titokba, látja a szereplő személyek egyéni tévedését, s abból kifolyólag előre tudja bekövetkezendő bukásukat is. Ez által mély szánalom ébred

lelkében a színmű személyei iránt, kik fölvilágosítható tévedésből rohannak vesztőkbe.

Sophocles nagyobb élénkséget adott még a színműnek azáltal, hogy a harmadik színészt is alkalmazta. A karok nála is megvannak, mint elődeinél, azon különbséggel, hogy, mint például még Aeschilusnál is, a kar nem vesz részt a színmű cselekvényének fejlődésében, mert éneke inkább lyrai ömlengésből áll. Sophocles leginkább szereti a vénekből, a királyok tanácsosaiból álló karokat, melyek annyiból folynak be a cselekvényre, hogy tanácsot adnak és ballépésektől óvják a szereplő személyeket. Sophocles kevésbé ragaszkodott azon formához, melyhez Aeschilus fűzte darabjait. Ez ugyanis négyet kapcsolt össze, melyeknek tárgya folytatást képezett, *tetralogia*. Sophoclesnél némely itész ki akarta ugyan mutatni a színműnek hármassal összefűzését, *trilogia*, de kevés sikerrel. Hihetőleg a tévedés onnan származott, mivel versenytársaival szemben ő is kénytelen volt 3—4 darabbal egyszerre pályázni. Sophocles összesen 123 drámát írt, melyekből napjainkig csak 7 maradt fenn. Ezek közt legjelesebbnek tartják, alakjára, alaptervére és személyeinek jellemrajzaira nézve, *Antigone* című színművét, melyet nemzeti színpadunkon is elő szoktak adni. *Antigone* tárgya a thebai mondából van véve, de maga *Antigone* és nővérének Ismenének sorsa, a költő képzetének szüleménye, mert ez a mondákban nem foglaltatik. A színműben az isteni örök törvényeket s a természettől az emberi szívbe oltott családi kötelességek érzetét látjuk harczban a szélső emberi törvénnyel, és az állam követeléseivel. Ezen ellentétek kiegyenlítése nem sikerülván, *Antigone* ellenszegülése az állam törvényei ellen, őt veszélybe dönté. A thebai mondakörből valók még *Oedipus* király és *Oedipus* *Colonosban*. Ez utóbbi darab különösen gyöngéd érzelmeket fest. A sorsüldözte fejedelem *Colonosba* jön megpihenni annyi szenvedés után, hol azután megnyugvást talál azon gondolatban, hogy egy más boldogabb világ reménye támad lelkében, mely a szenvedőknek és szerencsétleneknek vigasztalást fog nyújtani, s hol a méltatlanul szenvedő ember erkölcsi kárpótlást nyer szenvedéseiért. Mondják, a költő agg korában írta e művét, és szülőföldén *phylae*-beli honfitársainak felolvasta. Koszorút is nyert vele *Athénben*, s ez volt életének utolsó diadala, mely után, 90 éves korában, meghalt. Megmaradt többi darabjai közül *Ajas* és *Phyloctet* a trójai mondakörből valók; *Electra* az *Atreus*-féle mondának kifolyása, melyben a költő a női ártatlanságnak és bosszúja nagyságát, mint a családjog kötelességének következményét rajzolja; a *trachini* nőkben azt látjuk, hogy egy meggondolatlan tett által mennyire siettetheti valaki végzetét, s okozhatja a maga és övéinek végromlását. Sophocles elveszett darabjainak tárgya, a mennyire későbbi írók tudósításából értesülünk, többnyire a trójai mondakörből, vagy a *cyclikus* *homerida* költők műveiből van merítve. Nehányanak neveit is fentartották az

írók az utókor számára. Ilyenek Helena és a pásztorok, Palamedes, Laokoon, Niobe, Polixena stb.

Euripides tisztességes attikai családból származott, a salamisi csata évében 480-ban született, tehát 15 évvel ifjabb volt Sophoclesnél. Kiváló neveltetésben részesült, hallgatta Anaxagoras bölcsészt, később a sophistákat, de végre Socrates erkölcstana volt rá legnagyobb hatással, s a két férfiú egymással szoros baráti viszonyban élt. Gyermekkoráról semmit sem tudunk, de már fölserdült ifjú korában visszavonult életet kezdett élni, hivatalokat soha sem keresett és nem kívánt, egészen tanulmányainak szentelte magát. Mondják, már 18 éves korában csinálta meg tervrajzait drámáinak. Anaxagoras s más bölcsészek tanainak hatása meglátszik művein. Ő a polytheismust nem tekinti valónak, úgy mint elődei, neki ez csak egy forma, mely alatt az öröktől fogva való lény működik, s az istenek nevei csakis e működés mozgásának különböző módozatait jelentik. Nem szakított azért a néphittel, mert ismerte az ebből származható veszélyeket, de mégis olykor a létező vallás elégtelenségét említi, a nélkül, hogy az egyes istenségek népies felfogásán túl tenné magát.

Családi és magán élete nem volt boldog, két neje volt, az egyik hűtlen lett hozzá és Euripides elvált tőle, a másik őt elhagyta. Aegina sziget meghódítása után, mint athéni gyarmatos, *cleruch*, egy kis birtokot kapott Periclestől, s egész napokat töltött egy barlangban, melynek nyílásából Attica tárult szeme elé. Ez óta, mondják, nőgyűlölő lett, legalább ez volt kortársainak véleménye felőle. Agg korában Archelaus, macedon király meghívására Macedoniába költözött, hol nagy tisztelettel fogadtatott ugyan, de komor, mogorva magatartása miatt ott is sok ellensége támadt. Meglehet, ezek huszították rá a király vadászebeit, melyeknek marása következtében azután meghalt. Midőn halálának gyász híre Athénbe megérkezett, éppen Sophocles egyik koszorúzott drámájának előadására készültek, melyben maga a költő is szerepet vállalt. A gyász híre a költő és színészek levették koszorúikat, s a gyász jeléül így jelentek meg, s így játszották végig a darabot.

Mi Euripides színműveinek általános jellemzését illeti, őt kortársai nem emelték azon magas polczra, hol ítéletök szerint Sophocles állt. Az emberi nyomort és szenvedést sokkal szívrehatóbban rajzolta ugyan, mint elődje, s mélyebb szánalmat is tud gerjeszteni hallgatóiban, de már nála a cselekmény kifejtése s a bukás nem következik be a szereplő egyének jelleméből, gondolkodásmódjából vagy maggondolatlan cselekedeteiből, hanem a megoldás gyakran (mint a mai francia drámákban) váratlan közbejött esemény, vagy valamely istennek megjelenése által történik. Minthogy pedig az ilyen istent a színpadon géppel eresztették le, azért nevezte a latin közmondás az ilyen megfajtást, *deus ex machina*, azaz a gépből leszállt istennek. A versenyekben nem volt szerencsés, versenytársai, Sophocles, a chiosi Jon és az eretiai Achaus

majd mindig elnyerték előle a jutalomdíjat, mert bírái azon új iránynyal sehogyan sem tudtak megbarátkozni. Egy újítást hozott be a színműveknél, mely azonban nem vált előnyükre, t. i. a prologust vagyis előbeszédet, melyben nemcsak a korábban történt dolgok beszéltettek el, hanem maga a színmű tárgya elmondatik, mi mindenesetre az érdekeltség rovására történik. Műveinek száma igen nagy volt, némelyek 92-öt is említeneek, de e számot az alexandriai kritika 78-ra szállította le. E nagyszámú műveivel csak négyszer győzött a versenyben, mi világos jele, hogy az elkényeztetett athéni bíráknak és közönségnek ez új irány nem tetszett.

Nagyszámú színműve közül azonban csak 18 maradt fenn. Nevezetesebbek Medea, mely tulajdonképen egy trilogiának részét képezi. Ebben meg akarja mutatni, hogy egy, a férjének hálátlansága s hűtlensége által a kétségbeesésig elkeserített nő, milyen gonoszságokra képes vetemedni. Jasonért feláldozta hazáját, földarabolta öcscsét, megoltalmazta őt ellenségeinek üldözései ellen, és mindezért hálátlanságot tapasztal: Jason őt el akarja taszítani magától és a corintheta király leányát nőül venni. Ettől fogva Medea azon szörnyeteg lesz, a minőnek őt a monda festi, hogy magát férjén megboszulja. Nevezetes még az ő tragoediái közül Orestes, és Iphigenia Taurisban, melyről azt tartják, hogy igen sok előnnyel bír Euripides egyéb színművei felett.

Comoedia. Azon időben, midőn a tragoedia már hanyatlásnak indult, kezdett virágozni a vígjáték, melynek főbb képviselője Aristophanes, a peloponnesusi háború idejében élt és működött. A comoedia, mint említettük, szinte a Dionysos ünnepélyekben találja eredetét, s azon borsdalok és tréfa-játékokból fejlődött, melyek ez alkalommal énekeltek, s illetőleg előfordultak. Ősszel volt Dionysos tiszteletére a hálázdó ünnep, a midőn a vinczellérek nád- és borostyánkoszorúkkal fejükön, s képöket bemázolva, tréfás dalokat énekeltek, és mindenféle bohóságokat követtek el a kórmenetben, s jó kedvöket ingerkedő és boszantó beszédekben, mimikai tánczokban nyilvánították. Később egyes népköltők valamely cselekvényt toldottak be, hogy az által mind e kitörő vidámságnak irányt és jelentést adjanak, a midőn rendesen valamely személyt vagy általában jellemet tréfásan rajzoltak vagy nevetségessé tettek. Ez volt kezdete a comoediának, a mint az Megara városában keletkezett. Innen később Sziciliába származott át, hol a finomabb izlés a comoedia irányát nemesítvén, a színműfaj igen nagy tetszésnek örvendett. Az atticaiak csak később vették át a comoediát Megarából; első művelője volt a perzsa háborúk után Crates, kinek azonban csak a kezdeményezési dicsőség tulajdonítható. Magasabb teremő erővel bírt Cratinus, kinek fényes tehetsége új pályát nyitott a vígjátékfajnak, és annak irányát mindenkorra megalapította. Ő három színészt alkalmazott, és oly találékonysággal rendezte be a comoedia szervezetét, hogy ez rövid idő alatt polgári jogot nyert Athénben,

és hatalmas fegyverré vált a demagogia túlzásai ellen. De az ókori vígjátéknak, mint Aristophanes korának alkotásait nevezték, különös kiváltságai is voltak. Álarcz és öltözet segélyével szabad volt a költőnek bármely hatalmas élő személyt a színpadon előállítani, mint ezt Cratinus Periklesszel és Aspasziával, Aristophanes Cleonnal, Socratesszel és más kitűnő egyéniséggel tették. És e felléptetés nem valami kiméletes módon történt, hanem az illető jeles személy nemcsak csipős és elmés szavakkal, hanem gyakran aljas és rút szidalmakkal is illetetett. De hasonló beszédek és szidalmak gyakran akkor is alkalmaztattak kitűnő férfiakra, ha azok nem voltak a színpadon feltüntetve. Finomabb izlésünk elborzad azokon a kifejezéseken, melyeket a comoedia írói használtak, s melyek korunkban az úgynevezett tisztas társaságban elmondhatók nem volnának. Mikor a comoedia Athénben a virágzás legfőbb fokán állt, akkor az állam ügyeit ama fékvesztett demagogia vagyis ochlocratia kormányozta, melyet főntebb jellemeztünk. (370. l.) Annyi vádaskodás közepett, melyet a sycophantok űztek, erkölcsi bátorság kellett hozzá, e kormányrendszer gyöngéit és visszaéléseit élesen ostromozni, és a szereplő egyéneket ugyanazon nép előtt, melyet a köztéren vezettek, pellengérré állítani. Egyes demagogok, mint Cleon, korlátozni akarták a színműírók e szabadságát, de nem boldogultak, mert a nép tiltakozott, s nem engedte elvenni azon jogát, hogy a színházban politikai vezérei gyöngéin nevetessen. A harmincz zsarnoknak vala fentartva e rendszabály, mely igen sok polgárt elidegenített tőlük, és így mondhatni, nem csekély mértékben folyt be megbuktatásukra. A vígjátékírók e szabadságukkal élve, még magát a „felséges népet“ is gúny és nevetség tárgyává tették, részint azon viszonyok közt rajzolván, midőn törvényeket hoz a köztéren vagy bíraskodik az oszlopcsarnokban. De a felséges nép jóízűen kaczagott azon elmésségeken, melynek maga volt czéltáblája, és a világért sem engedte volna, hogy ezen örömétől megfosztassék.

Az ókori vígjátékban megvolt a kar a párbeszédek (dialog) mellett, valamint az előszó is (prolog), és még egy hibás szokás, t. i. a nézők megszólítása (parabasis), midőn a kar vezére a költő nevében szól a közönséghez, előadja panaszait, kiemeli saját érdemeit, s magát és darabját a közönség pártfogásába ajánlja.

Aristophanes mintegy 60 darabot írt, melyből azonban csak 11 maradt ránk, mindannyi tanúsága az ő szikrázó elmésségének, gazdag képzeletének, de egyszersmind hazaszeretetének is. A nevezetesebbek darabjai közül a) *A Lovagok*, melyben Cleon, a hatalmas népvezér annyi maró gúnynyal és elmésséggel ostromoztatik, hogy senki sem merte a szerepet elvállalni, a népvezértől való félelmében, azt magának Aristophanesnek kellett eljátszani. Cleon szeretett volna boszút állani, de itt vége volt hatalmának, a nép kegyenczét nem engedte bántalmazni: b) *A Darazsak*-ban az athéni nép per-

kedvelő természetét és bíraskodási hajlamait ostorozza. Ez alkalommal az árulkodókat, sycophantákat oly maró gúnynyal üldözi, mely őket a közmegevetésnek dobja oda martalékul. Ha Aristophanes gúnyélczeinek teljes hitelt adhatnánk, úgy valóban az emberi természet romlottsága fölött kétségbeesvén, el kellene ítélnünk az egész athéni társadalmat, mint azt a *Democratia* kitünő írója teszi. De azt hisszük, hogy az élcz akkor sem volt történeti adat, mint korunkban sem az, s így midőn Aristophanes a heliasták igazságtalanságát, haszonlesését és vesztegethetőségét gúnyolja, csakis a kivételekre és oly visszaélésekre gondolhatunk, minők a legtisztességesebb társaságban is előfordulnak. c) A *Madarak*-ban mint előrelátó s józan politikus, az athénieket a sicíliai hadjáratról iparkodik lebeszélni. Gazdag fantáziája és szeszélyes alakzatai igen kedvessé teszik a darabot, melyben elméssége és élczeinek minden fegyvereivel arra törekszik, hogy az athéniek légvárait lerombolja, s őket nagyzási ábrándjaikból kijózanítsa. d) A *Felhők* alapján elhibázott mű, és Aristophanes nem gyarapította nevének dicsőségét, hogy e darabjában Socratest, mint sophistát pellengérre állítja. Sajnáljuk a költőnek e tévedését, mert Socrates nem volt oly sophista, a minőnek a műben rajzoltatik, s ezt két évezred közvéleménye igazolja; azután a sophisták sem voltak azon szörnyű emberek, a minőknek képzeletben Aristophanes, és így csak tudatlanságát és nem Socratest vagy a sophistákat tette pellengérre; mert olyan ember, a minő az ő sophistája, 24 órán túl nem taníthatott volna a művelt Athénben.

A görög színházak általában igen nagyok voltak, hogy a szabad polgárság tetemes részét befogadhassák. Aeschilus kora óta volt meg a nagy Dionysos-féle közsínház Athénben, miután a korábbi faszínház összeomlott. E közsínház úgy keletkezett, hogy azon nyílt táncztermet, mely az Acropolis dél-keleti oldalán Laeneon külvárosban létezett, az Acropolis oldalfalába vágott lépcsőzettel vették körül. A nézők számára tehát, félkör alakban, folytonosan emelkedve egy hosszú sora volt a köpadoknak, melyeken helyet foglalhatott. Ha valakinek kemény volt az ülés, szabad volt párnákat hozni, és szőnyegetek tétetni lába alá nagyobb kényelem végett. A bejárat az alsó padokra a tánczteremtől néhány lépcsőn történt; a felső padok feljárata számára két oldalajtó volt. A padok azután egymástól apró folyosókkal voltak elválasztva, hogy a nézők ki és bejárhassanak a nélkül, hogy szomszédaikat háborgatnák. Minthogy az előadások reggel kezdődtek és estig tartottak, eledelekről is volt gondoskodva, a mennyiben étékárosok napközben a padok közt kínálták áruikat.

A középső tér, vagyis a régi tánczterem (*orchestra*) üresen állt, és ha a kar nagyobb számú tagokból állt, akkor ott énekelt. Innen a színpadra mindkét oldalon lépcső vezetett. A színpad egy hosszúkás keskeny egyenközü tér

volt, melynek mélyedése igen csekély volt, hátul egy épület zárta el, illetőleg egy keresztbe épült hosszú fal hármassal ajtóval, mely királyi palotát ábrázolt. E mögött voltak a színészek öltöző helyiségei is, mert e két-három színésznek kellett az összes szerepeket ellátni. Diszítványokról kevés említés van ugyan téve, az ókori színművek rendszeren a köztéren a királyi palota előtt játszottak, de azért szükség volt külön diszítványokra is; mert vannak darabok, a melyek külön diszítványokat kívánnak. Például Prometheus a Kaukaszban lelánczolva, itt a színpad háttérének a Kaukasz sziklafalát kellett előtűntetni; Phylactetesben a darab a tengerparton cserjék és bokrok közt játszik, Aeschilus „Perzsáiban“ Darius sírja kell hogy látható legyen; az „Oltalomkérők“ jelenetei Argos előtt egy berekben folynak le, s a háttérnek Argos városát kell ábrázolni. A régi színművek előadásánál különben azon kedvező körülmény volt, hogy a szerzők a *tér, idő és cselekmény egységéhez* mereven ragaszkodtak. E szokást azután Aristoteles mint szabályt állította fel a színművekre nézve, s ez óta e szabály az Aristoteles-féle hármassal egységnek is neveztetett. Ujabb időben a francia klasszikusok, (Racine, Corneille, Boileau,) ehhez szigorúan ragaszkodtak, de a többi nemzetek írói, Shakespeare példáján indulva kiszabadították magokat e szűk korlátok közül, mit a színpad mai gépezete is megenged, melylyel könnyen lehet változtatásokat eszközölni.

A görög színpadon volt ugyan függöny, de azt nem húzták fel, hanem két oldalt nyitották ki. Habár a színmű a ház előtt játszott, a házban történt dolgokat az ajtón keresztül a néző közönség is észrevehette, inkább sejtelem mint világos tudat gyanánt. Ha a színpad megett oly események történtek, mint például gyilkosság, ezt a szereplő személyek a közönségnek elbeszélték, mely az ily borzalmas dolgok látásától rendszeren megkiméltetett. Olykor a tett után a meggyilkolt és gyilkosa, az egyik ajtónál mint egy rögtönzött második hű színpadon, plastikus alakban megmutattattak a közönségnek.

A színpad egyébiránt azon kisebbszerű eszközöket sem nélkülözte, melyek a jelenet élénkebbé tételére szükségesek voltak. A színpad alatt, a mely üres volt, létezett egy menydörgő gép is, mely érczüstökből állt, a melyekbe a menydörgés utánzására köveket dobáltak s azokat kavarták. Sülyesztők is voltak, mi nagyon lehetséges volt a színpad alkotásánál fogva. Így Aeschilus színművében villám és menydörgés közt Prometheus a sziklával együtt a föld alá sülyed. Másutt alvilági szellemek vagy tengeri nymphák emelkednek ki a mélységből a sülyesztő segélyével. Ha valakinek az égbe kellett fölemelkedni, az egy felülről kötelen függő daru által történt, melyről egy horog lógott le a színpadra, ezt a színész öve mellé szúrta, és így a gépezet segélyével a magasba emelkedett. A görög színpad még más apró fogásokkal is bírt, melyek a valószínűséget láthatóbbá tették; néha a

hátter messziről fénylő városokat, más alkalommal a hullámozó tengert tűnteti elő. Ezekből látjuk, hogy a görög színpad még sem volt oly szegény azon külső eszközökben, melyek a darabnak élethűséget kölcsönöznek; sőt dús gazdagnak mondhatjuk, ha Shakespeare korával hasonlítjuk össze, ki remek színműveinek változásait, a jelenés helyét magyarázó táblácskák által volt kénytelen megjelölni.

Még azon megjegyzést csatoljuk a színház ismertetéséhez, mit különben már eddig is láthatott a tisztelt olvasó, hogy valami nagy kényelemről, páholyokról, karszékekről nincs szó a görög színházakban, tehát mindazon kényelem hiányzott, a melyekkel a mieink el vannak látva. A demokratikus államban mindenki a kőpadon foglalt helyet, s ha keménynek találta, joga volt kényelméről gondoskodni. De a mit egyaránt nélkülöztek a színház előkelő és közönséges látogatói, ez volt a tető a nézőtér felett. Az athéni színház fekvése igen kedvező volt, a nézők háttal éjszakyugotnak lévén elhelyezve, a délutáni nap ellen az Acropolis sziklafala által voltak megvédve. Míg a színészeket és karta, mely rendesen polgárokból állt, a színpad hátterén épült fal látta el árnyékkal. Csak a déli órák voltak a legkellemetlenebbek, ekkor a nap hősege ellen, különféle alakú, de általában széles karimájú, nemez kalapokkal védték magukat.

A színház ellátásáról az állam közvetve gondoskodott. Volt az adónak egy különös neve, *choregia*, a gazdagabb polgárokra kivetve, mely a színház fentartására szolgált. Más alkalommal egyes vagyonosabb embereknek volt kötelessége bizonyos rendben egymásután a színházról való gondoskodást elvállalni. Az ily színházfelügyelő, *choregos*, gondoskodott a karok összeállításáról és betanításáról is, mi nem csekély költséggel járt. A karok szabad polgárokból voltak összeállítva, kik arra önkénytelen ajánlkoztak, és azt érdemnek is tekintették, mert a színház úgy tekintetett, mint a dionysosi ünnepélyek kiegészítő része.

Prózai irodalom. Bölcsészett Szókratésig.

Görögország régi bölcsészeti iskoláit már fentebb azon alkalommal ismertettük, midőn a görög gyarmatok virágzását rajzoltuk. Az ott említett iskolák idővel megszűntek, Pythagoras felekezetét kivéven, kinek tanítványai még a későbbi időben is szoros felekezetet képeztek. De azért a bölcsészet virágzott, egyesek által tovább művelve, kik az említett iskolák valamelyikének alapelvét vévén kiindulási pontul, annak alapján tovább fejtették saját rendszeröket. Mindannyinak azonban meddő volt okoskodása, midőn a világ eredetét és alkotását akarták megmagyarázni. Mindenesetre nagy lépés volt a helyesebb irány felé, midőn a *cosmogonia*, vagyis világtan feletti elmélkedéssel felhagyva, a böl-

csészek inkább azt kutatták, honnan ered a tudás, s mik az emberi tudás határai, vagyis a lélektanra fektették a súlyt. Ezek sorába tartoznak **Democritos** a nevető, és **Heraclitos** a siránkozó bölcész.

Ez utóbbi Ephesusban született, virágzása ideje az 500-dik év tájára esik. Általában rossznak és a gonosztól megmértelyezettnek tartotta az emberiséget, s ez okból azon magas hivatalt sem fogadta el, melylyel polgártársai megkínálták, hanem visszavonult a hegyek közé s ott gyökerekkel és fűvekkel táplálkozott, mint a keresztény asceták. Embergyülölő volt tehát, de ez érzelem nála nem annyira tapasztalásban, mint saját lelkének beteges állapotában találta magyarázatát. Darius előzékenyen hívta meg udvarához, ő azt durván utasította vissza, mi kevéssé illet bölcészhez. Bölcészétének csak kevés maradványa jutott ránk, ezekből látjuk, hogy ő sem a jóniai, sem az itáliai (eleai) iskolához szigorúan nem ragaszkodott, s inkább foglalkozott a lélektannal, mint a cosmológiával. Azon alap-állítása, miszerint az érzékek a tudásnak igazi forrásai, az ujjabbkori pozitív bölcészetnek is kiindulási pontul szolgált. „Az érzékek csak a tudatlan embereket ámtják, mert csak a rosszul nevelt érzés ad helytelen benyomásokat, a helyesen nevelt érzék igazságot ad“. Mint látjuk, Heraclitos is fölvetette a kérdést, mely korunk bölcészeit is két irányba tereli, hogy honnan erednek képzeink. Heraclitos az érzéki iskola megalapítójának mondható, mely tagadja minden fogalom biztosságát, melyet nem az érzékek után nyertünk.

Nevető ellenfele **Democritos** Abderában született 460 táján, talán igen satyricus volt természeténél fogva, vagy honfiai ostobasága adott neki okot a folytonos nevetésre, s így méltán viselte a nevető ember nevét. Bölcészétét illetőleg a történetírók ellenkezésben vannak egymással, miután mindegyik más iskolához sorozza őt. Democritos elveiben mind a jóni, mind az eleai iskolától különbözött, valamint Heraclitostól és Anaxagorastól is. Rendszerében az érzék alkotja a gondolatot, mivel az érzéki tünetények legalább látszólagosan igazak. Nézete szerint az érzet csak alanyilag (*subjectiv*) igaz, azaz rám nézve, a kinek a tárgy érzéke alá esik, de nem tárgyilag (*objective*); mivel a dolgok alkotó elemeit nem ismerjük. Democritos azon fölvetett kérdésre is iparkodik megfelelni, mikép veszik fel az érzékek a tárgyakat. De erre nézve már válasza nagyon gyermeteg, (*naïv*) mert azon véleményét fejezi ki, hogy minden tárgy teljes képeket vet el magától, és az ilyen kép szemünkbe esvén, a tárgy látását eszközli. E naïv vélemény csak onnan keletkezett, mivel sem az ókor bölcészei, sem orvosai nem ismerték a szem belső szervezetét, s nem tudták azt, a miről korunkban minden 10–12 éves iskolás gyermeknek tudomása van, miszerint szemünk egy sötét kamarához hasonlít, melybe a látott tárgyakról a fénysugarak a szemlencsén át az üregbe hatván, annak hátlapján, az úgynevezett recze-hártyán, a tárgyat lerajzolják.

Anaxagoras, Pericles barátja, Kis-Ázsiában Clazomenae városában született. Gazdag családból származván, hazájában több kitüntetésre számíthatott volna, de megvetvén minden külsőséget, egész lélekkel a bölcselkedésre adta magát. Ez okból odahagyván szülővárosát, a tudomány és művészet székhelyére, Athénbe költözött, hol iskolát nyitott, s tanítványai közé Periclest, a már akkor feltűnt Sophoclest, Euripidest és Socratest számította. Említettük „Pericles korában” istentelenségről vádoltatván, daczára tanítványa és barátja a már akkor jeles államférfiú és szónok, Pericles védelmének, száműzetett Athénből, s további életét a csekély Lampsacus városában töltötte. A mi a tudás eredetét és biztosságát illeti, e részben Anaxagoras önállólag gondolkozott, s nézetei eltérnek a többi bölcsészek elveitől. Azt vallotta ő is, hogy minden tudásunk az érzékek által támad, de hozzá tévé, hogy minden érzéki tudás csalékony. Az érzékektől azért tagadta meg a biztosságot, mivel nem képesek a tárgyak elemeit megkülönböztetni. A szem például látja a virágot, egy tömeg halmazt, de azt nem látja, miből van a virág szerkesztve. Ezen elv szerint érzékeink által csak is a tárgyak tüneményeit (*phaenomenon*), de nem magát a tárgy állományát (*noumenon*) vesszük észre. Anaxagoras a tudás ismeretébe még egy igen fontos elvet hozott be, az állítván, hogy az érzékek mellett a tudás eszközlésére mély gondolkodásra is van szükség (*logos*); a gondolkodás épen úgy vezérli az érzékeket, mikép az ész (*nous*) a világegyetem részeit rendezi. Ezen állítással oly fontos elvet mondott ki, a melyre addig a legtöbb bölcsész nem gondolt: felállította a világegyetemtől függetlenül az egy Isten eszméjét, melyet ő észnek, értelemnek (*Nous*) nevezett.

Socrates és a sophisták. A korábbi philosophiai rendszerek Thalestől Socratesig, illet pedig 12-től számítanak, többnyire mind cosmologiai kérdésekkel foglalkoztak; csak az utóbbi időben tértek arra egyesek, hogy tudásunk eredetét és határait kiismerjék és meghatározzák. E kutatásnál mint láttuk, némelyek egészen az érzékekre bízta magukat, mások szintén elismerték, hogy minden tudásunk az érzékek által származik, de azt is hozzátették, hogy e tudás csak is látszólagos és nem valódi. Mások az emberi értelmet épen azon okból tartották a tudás forrásának, mivel érzékeink sokszor csalódásba ringatnak, és nem is mutatják a dolgok lényegét. Ily módon azután kétféle bölcsészeti irány képződött, az egyik az igazságot a kultárgyakban kereste, ez a positiv vagyis objectiv irány, a második az igazságot a pusztá ész vagyis gondolkodás által vélte alanyilag, subjectiv úton, földeríteni. Látjuk tehát, hogy ama két irány, mely korunk bölcsészeit elválasztja egymástól, már az ókorban is létezett.

Mindamellet a gondolkodó fők előtt mindinkább kiderült, hogy a philosophia képtelen a lét eredetének megfejtésére. E nézet a Socrates korabeli bölcsészek közt elterjedvén, kételkedő közönyösséget hozott létre. A sophis-

ták ezen állásponton voltak. A ó világ nem annyira. Socrates, mint inkább Plato szavai nyomán, elítélte őket, újabbkori tudósok e sújtó ítéletet magukévá tették, gyakran a nélkül, hogy megvizsgálták volna, vajjon ezen ítélet igazságos volt-e, vagy nem? Ha Plató után szigorúan ítelnénk meg őket, épen úgy járnánk, mintha Aristophanes ítéletét Socratesről, melyet a „Felhőkben“ nyilvánított, magunkévá tennők. Platónak elég oka volt ócsárolni a sophistákat, de mint Grote, jeles angol történetíró hiszi, ezen ítélet nem Socratestől származik, legalább Xenophon tudósításában ily ellentét nem mutatkozik. A sophista elnevezés különben nem is volt oly korlátozott értelmű és rossz jelentésű, mint a minőt Plato és Aristoteles adtak annak. A szó valódi értelme szerint bölcse, okos embert jelent ez, ki tudománya és műveltsége által a tömegből kitűnik. Jeles bölcsesek, kiket nem számítnak a sophisták közé mai nap, mint Solon, Pythagoras, Aristippus, sőt maga Socrates is, gyakran sophistáknak neveztetnek.

A Socrates korabeli sophisták gazdag, hatalmas és nagy befolyású férfiak voltak, kik Athénben vagy más városokban iskolákat nyitottak, melyekben a bölcseiséget, szónoklat- és vitatkozást tanították. Hogy a tanításért utólagosan díjat fogadtak el, ez nekünk természetesnek látszik; de az ókori közvéleménnyel egyezően Plato előtt aljas dolognak tetszett. Ez képezte a vád egyik főpontját. A másik vádpont volt, hogy a vitatkozásban készeknek nyilatkoztak, minden dologban ha kell „a rosszabb okot a jobbnak feltüntetni“. E vád általánosságban tartva csakugyan súlyos volna, és erkölcstelenségre vezetne. De nem gondolható, hogy az állam ily nyilvánosan kihirdetett gonosz elv mellett, megtűrte volna őket területén. De a sophisták nem csak tanították a vitatkozást, tehát ekkor a kérdés mindkét oldalát szemügyre kellett venni, hanem mint mai ügyvédek, a megkereső fél álláspontja szerint vád- és védbeszédet is készítettek. Körülök gyülekezett össze az állam ifjúságának színe-java, s ha valóban erkölcstelenséget hirdetnek, s az ifjúságnak épen azon részét rontják meg, mely egykor az állam ügyeit fogja vezetni, így bizonyosan egy perczig sem tűrték volna meg őket Attica területén.

A sophisták bölcseészeti irányában sem lehetett valami erkölcstelenség; mert a sophisták nem egy iskolához tartoztak, nem képeztek felekezetet vagy iskolát, s a sophistica, mint külön tan nem létezett. A mi a díjazást illeti, ez sem volt túlságos, sőt sokszor szerénynek mondható. Erre épen maga Plato lehet tanunk; kinél Protagoras elmondja, hogy nem szabja ki a díjat előre tanítványainál, hanem mikor egyik elmegy, akkor mondja meg neki, hogy a tanítási időnek és körülményeknek mennyi felel meg. Ha a tanítványnak más nézete van, mondja ki és fizessen tetszése szerint, de e mellett azt kívánta tőle, hogy menjen valamelyik templomba, és ott esküdjék meg, hogy nézete

őszinte. Ezt csakugyan zsarolásnak nem lehet mondani, mint a sophisták ellenségei nevezték rendesen azoknak díjszedéseit. Azon ellenségeskedés tehát, mely Plato irataiban Socratesnek tulajdoníttatik a sophisták ellen, épen nem Socrates, hanem magának Platónak, a gazdag, hatalmas és nagybefolyású sophisták elleni vetélykedésének és irigységének rovandó fel.

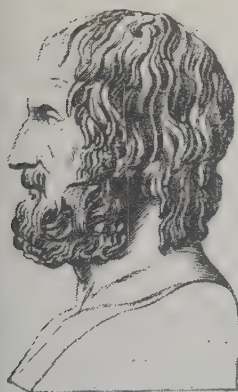
Socrates, kinek életrajzát és halálát fentebb közöltük, ha eleinte tartott is iskolát, és foglalkozott is cosmologiai kérdésekkel, öregebb korában lemondott arról, miután átlátta, hogy a lét és a külvilág eredetének titkait leleplezni hasztalan törekvés, és teljes figyelmét az ember belső világára fordította. Meggyőződése volt, hogy az erkölcsi igazságokat biztosan fel lehet ismerni a lelkiismeret szava által, ha figyelemmel kísérjük. Az érzékek csalékonyak lehetnek ugyan, de a lelkiismeret szava nem csalhat. Az igazságok, melyeket az hirdet, örök és változatlan igazságok. Ez volt épen a választó vonal közte és a sophisták közt, kik kételkedő rendszerüket, *scepticismus*, az erkölcsi világra is alkalmazták. Harczolt tehát ellenök saját fegyvereikkel, saját álláspontjukról. A külvilágot illetőleg ő is ismerte a physika törvényeit, a mennyiben azon időben, korábbi bölcsészek által meg lettek ismertetve; de ő is tudta, mint a sophisták, hogy e törvények nem adják meg a lét eredetének magyarázatát, és nem szereznek tudásunknak biztonságot. Ő ismerte a sophisták minden fogásait, erejüket és gyöngeségöket. Harczra mindig készen volt, ha valamely igazságot veszélyeztetve látott, és soha egy alkalmat el nem mulasztott, ha azt védelmezni kellett.

Socratest méltán tartják az új bölcsészeti irány megalapítójának; de azt, hogy tulajdonképen mik azon újításai, bajosabb meghatározni. Aristoteles szerint ő használta legelőször a meghatározást, a mennyiben a tárgyakat nemek és fajok szerint osztályozta, és okoskodásában ő használta legelőször az inductiót, vagyis a tények csoportosítását, és az azokból levont okoskodást. Ez új módszerre utal Aristoteles, de oly rövidezséggel, mely a dolgot kellőleg nem világosítja fel. Socrates okoskodását a sophistákétól lényegesen megkülönböztette az, hogy azok megelégedtek a szónoki rábeszéléssel. Socrates arra törekedett, hogy a megállapított vélemények ámitó hitelességét kétségbe vonja, s így a valódi igazságot napfényre derítse. Így például mindenki egyetért abban, hogy a gonoszságot meg kell büntetni. De midőn azt kívánta Socrates a sophistáktól, határozzák meg, mi a gonoszság, erre kielégítő választ nem kaphatott. Így történt azon kérdésekkel is, melyekkel az igazság, jámborság, törvény és democratia meghatározását kívánta. Socrates okoskodásának másik jellemző vonása az inductio, vagyis a részletek felsorolása, melyekre azután az általános fogalmakat alapította. Az ő inductiója az emberek legközönségesebb nézeteiből, mindennapi tapasztalataikból s oly előítéleteiből indul ki, melyeket ők sarkigazságoknak tartanak. Ezekből fej-

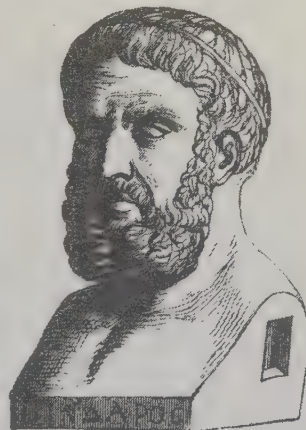
tette ki tételeik alaptalanságát, és iparkodott az igazságot földeríteni. Bölcsészetének tárgya az ethika volt, ő az ethikai erényekkel foglalkozott, s kereste azoknak elvont értelmezését. De e mellett nem tanított, mert azt tartotta, hogy semmiféle tudományt tanítani nem lehet, de miután a bölcsesség csirái minden emberben meg vannak, ezeket csakis napvilágra kell hozni. A sophisták azzal kérkedtek, hogy mindenre tanítanak, s épen ez által mutatták ki tudatlanságukat. Socrates szerint mindenki csak maga jöhet rá az igazságra, és csakis nehéz küzdelem után. Az ő beszélgetése csak segítség akart lenni az úton, mert, mint mondá, többet nem tehet. Így már értjük, hogy a delphii jósdá feliratát: Ismerd meg tenmagadat: „Γνωθι σεαυτόν“ tevé összes bölcsészetének alapjává.

Socrates tulajdonképen nem alapított iskolát; halála után tanítványai elszéledtek, új rendszereket és bölcsészeti iskolákat alapítottak, s mindegyik

szeretett rá hivatkozni, mint mesterére, bár Socrates és a különböző rendszerek közt nagyon bajos volna az összefüggést pontosan meghatározni. Tanítványai tehát nem mondhatták jogosan, hogy Socrates iskolájához tartoznak, mert ő nem iskolát alapított, hanem új módszert hozott be, melyet mindegyik tanítványa saját rendszerében máskép

EURIPIDES.

PINDARUS.

alkalmazott. Tanítványai közt voltak olyanok, kiket meggyőzött, s kik elfogadták elveit. Ezek alapították a Socrates-féle iskolákat, de ellenben azok, kiket nem győzött meg, ellenfeleivé lettek. De még azok is, kiket meggyőzött, s kik elfogadták elveit, bizonyos dolgokban nem mondtak le saját nézeteikről.

Ilyenek voltak:

I. **Euclides**, nem a híres matematikus, hanem a ki Megara városában egy külön bölcsészeti iskolát alapított, mely a *megarai iskolának* neveztetett is. Socratest oly buzgóan hallgatta, hogy miatta életét is kockáztatta. Azon időben mély elkeseredés volt a két város közt, és Athén halálbüntetést mondott ki minden megarabelire, ki területére lépend. Ez nem rettenté vissza Euclidest, ki a tilalom daczára mégis eljött Athénbe, hogy kedves mesterét hallhassa, és pedig, mint mondják, női ruhába öltözve. Tanaiban nem követte tisztán Socratest, hanem a régi eleai iskolából többet kölcsönzött. Az Isten

nála más és más nevet viselt, némelykor Isten (Θεός), máskor Bölcsesség (Φρόνησις) és ismét máskor Ész (Νοῦς). Csak ez az egy lét van, s a többi mind látszat és tünemény.

Aristippos, a *cyrenei iskola* alapítója Afrikában. Gazdag és előkelő szülők-től származott, s azért ment Görögországba, hogy az olympiai játékokon jelen legyen. Itt nagyon sokat hallott Socrates bölcsességéről, s elhatározá, hogy beáll tanítványának. Elment tehát Athénbe, és Socratesnek nagy összeg pénzt ajánlott, melyet ez természetesen visszautasított. Mint tanítvány és Socrates közt nem voltak mindig egyezők a nézetek, sőt, mondják, hogy a bölcs gyakrabban korholta volna a gyönyörre való hajlamát. És csakugyan Aristippusnak nagy hajlama volt a fényűzésre, s az azzal járó gyönyörélvezetekre, de teljesen uralkodott ösztönén, kerülte a túlzást, s a gyönyöröket mértékletességgel tudta összekapcsolni. A főirányt Socratestől vette, de a „Jó“-nak meghatározásában nagyon is eltért tőle, s míg Socrates a jóról gondolkodik és szónokol, Aristippos meghatározta, hogy a „Jó“ a gyönyörben áll, minek folytán az érzést tartá a jó és rossz mérvének. A mi kellemes benyomást és érzést kelt bennünk, az jó, a mi kellemtelen benyomást ad, az általában rossznak mondható. Ez azon világi és élvezetet ajánló cyrenei philosophia, mely az alexandriai korszakban Epicurustól kapta nevét, úgy, hogy e bölcsészeti iskola követői inkább Epicurus, mint Aristippos tanítványainak mondtak. A római köztársaság hanyatló korában és a császárok alatt az élvágyó és gyönyöreikbe elmerült gazdagok mind Epicurus követőinek vallották magokat, visszaélvén a tudomány nevével, melyet alapítóik semmi esetre nem értettek volna e gyáva kor kicsapongásaira.

Antisthenes és **Diogenes** Aristippos tanaival merev ellentétet képezett, és így a cynikus iskola is, mely követőit arra tanította, hogy minden világi kényelemről és szükségletekről lemondva, önmagokban találják fel életük minden segédeszközét; mert csak úgy őrizhetik meg teljes egyéni szabadságukat. E tanok már az ó-korban is tiszteletet gerjesztettek, habár az emberek nem voltak hajlandóak magokat szigorúságoknak alávetni.

Antisthenes Athénben született s ifjúságában, mint jeles katona, több csatában kitüntette magát. A híres Gorgias sophistának volt tanítványa, később maga is iskolát nyitott, de Socrates bölcsességének megismerése oly hatással volt rá, hogy bezárta iskoláját és hallgatóival együtt beállt Socrates-tanítványnak. Már ekkor nem volt fiatal, és határozott nézetekkel bírt. Socrates bölcsészetében őt leginkább annak ethikai iránya ragadta el, mely az embernek erkölcsi tökéletességét, illetőleg az arra való törekvést tűzi ki feladatul. Ő maga komoly, rideg és büszke volt, a fényűzők elpuhultságát megvetette, a hizelgőket gyűlölte, az erényt imádta, melyhez való ragaszkodása olykor vad és kérlelhetlen volt. Megveté a társadalmi szokások által

igényelt külsőségeket, kopott ruhában szegénységével kérkedett. Ezt már Socrates is átlátta, ki állítólag egyszer így szólt hozzá: „Antisthenes, köpenyed lyukaiból kandikál ki hiúságod”. Socrates is edzette magát, hogy éhséget, szomjat, hideget és meleget egykedvűen tűrhessen, de nem kérkedett azzal, hogy rongyos, éhes és fázik. Antisthenes azt hitte, hogy erényét csak úgy őrizheti meg, ha vadember módjára él. Szigorú és epés volt beszédjében, gondatlan és illetlen magaviseletében. Socrates halála után iskolát alapított Athén azon városrészében, melynek Cynosarges volt a neve. Antisthenes tanítványai vagy e hely után, vagy magokviselete következtében kaphatták a „cynikus, vagy kutya nevet”.

Diogenes a Fekete-tenger melléki Sinope városából származott. Atyja pénzváltó volt, s hamis pénz kiadása miatt elítéltetvén, Diogenes Athénbe menekült, hol Antisthenes tanítványa lőn. Ő tartatik a cynikus iskola tulajdonképi képviselőjének. A gazdagságból, melyet atyja házában élvezett, szegénységbe jutván, vonzotta őt azon bölcészet, mely a szegénységet hirdette és dicsőítette, a gazdagságot és fényűzést ostromozta. Antisthenes eleinte nem akarta őt elfogadni tanítványául, de Diogenes megjelent előadásain, és újra ajánlotta magát. Antisthenes botját emelte ellene, hogy elűzze, mire Diogenes nyugodtan felel: „Üss, üss, de nem fogsz találni oly kemény botot, a melylyel állhatatosságomat megtörhetnéd.”

ARISTOPHANES.

Diogenes ezen időtől fogva az erényt tűzé ki életcéljául, de az az erény a cynismus volt, megvetése minden jólétnek, fényűzésnek, sőt még a társadalmi illemnek is. Télen, nyáron durva szövetű köpeny képezte összes öltözetét, egy facsésze, melylyel vizet merített, minden házi eszközét. Egy alkalommal azonban látta, midőn egy vándor tenyerével merített vizet a patakából, és úgy ivott, Diogenes elhajította csészéjét, mint felesleges fényűzési cikket. Az athéniak illetlen dolognak tartották nyilvánosan a köztéren étkezni, Diogenes ezt több ízben megtevé, s midőn kérdezték tőle az okát, felel: „Azért eszem a piacon, mert itt éheztem meg.” Általában szükségleteit a legszűkebbre szorította össze. Eleinte nyers hússal és növényekkel akart táplálkozni, de nem bírta meg természete, kénytelen volt főtt eledelhez nyúlni, de a mit evett, az mind egyszerű, durva főzet volt. Későbbi időben Corinth városán kívül egy hordóban lakott, hol őt a világhódító Nagy Sándor is meglátogatta. Fényesöltözetű hadvezérei kíséretében jött, míg a bölc mit sem

gondolva a vendégekkel, a pázsiton fekve, a napon sütkérezett. „Diogenes, szólj hozzá a király, mondd meg, mit kívánsz tőlem?” ez föltekint, s mint-hogy épen a király alakja árnyékot vetett rá, „csak arra kérlek, felelé, ne vedd el tőlem, a mit nem adhatsz, a nap világosságát.” A tábornokok bámulva nézték a rendkívüli embert, s kérdőleg tekintettek Sándorra. „Valóban, úgymond a király, ha Sándor nem volnék, Diogenes akarnék lenni.” Míg Athénben tartózkodott Diogenes, az athéni előkelő ifjúság által több bosszantásnak volt kitéve; de ő sem maradt adós csípős és maró élceivel. Plato egy alkalommal úgy határozta meg az embert tanítás közben. „Az ember”, úgymond, „kétlábú, tollatlan állat”. Erre Diogenes megkoppasztott egy kakast, bedobta az akadémia kertjébe, hol Plato előadásait tartotta, oda kiáltván: „Íme, Plato embere.” Általában nem sokra becsülte az embereket, s innen volt az örökös harcz közte és kortársai közt. Egyszer fényes nappal, dél tájban, égő lámpával ment át a köztéren. „Mit csinálsz, Diogenes”, kérdék tőle az emberek. „Embert keresek”, úgymond. Gyakran kisebb-nagyobb társaság vette őt körül, s különösen fiatal emberek, kik élceiket akarták volna Diogenes személyén gyakorolni. Az egyik egy igen csinos ifjú valami trágár szót mondott ki: „Nem szégyenled magadat, monda neki Diogenes, ily csinos hüvelyből egy rozsdás, piszkos kardot vonni ki.” Egy másik ifjú megsértve érezvén magát beszéde által, arczul ütötte őt. „Jól van, legalább tudni fogom, mikor öltsek ezután pánczélt és sisakot magamra, hogy arczomat megvédhessem.”

Az életvidor és fényűző Athénben különös benyomást okozott a cynismus. Az athéniek az égalj és öröklött szokásaik befolyása alatt a gyönyört és élvezetet tartották életcéljoknak. A cynikusok azt mondák nekik, hogy az élvezet nem méltó az emberhez, és az athéni szokásokkal durván és nyersen szembeszállottak. Nem akarjuk védelmezni a cynismust, sőt kimondjuk, hogy igen gyöngé mérve az erkölcsnek; de azt el kell ismerni, hogy nagy erélyt és vas következetességet, önuralmat és lelkierőt kíván, ezek pedig nem mindennapi tulajdonságok. Diogenes e tekintetben is túlzásba ment át, s ha tanainak egy része érdeket is kelt bennünk, az illem teljes megvetése, s inkább állatias, mint emberi magaviselete undorral tölti el lelkünket. Diogenest aggkorában kalózok fogták el, Cretába vitték, hol a rabszolgavásáron egy corinthusi kereskedő megvette, magával haza vitte, s miután szabadságát visszaadta, gyermekeinek nevelőjévé választotta. Itt élt azután hordójában 90 éves koráig, mint általános figyelem és több tisztelője részéről őszinte csodálat tárgya. Diogenes s általában a cynikusok tana, a tudást illetőleg, következő volt. Ő ugyanis azt állította, hogy a valódi tudás lehetetlen. Socratesnek a meghatározásról szóló tanát egészen elvetette, s azt hitte, hogy a meghatározás tisztán szóbeli, s azért szükséges, hogy a nevelés első dolga a szók tanulmányozása legyen.

Plato és Aristoteles bölcsészete.

E két férfiú, kik közül az egyik, Plato, közvetlenül, a másik, Aristoteles, közvetve Socrates tanítványa volt, az ókori bölcsészetnek két külön irányát alapították meg, mely két irány a bölcsészetben napjainkig fennmaradt. Az egyik az idealismus, vagy eszményiség, másik a realismus, vagy valódiság iránya. Plato az első, Aristoteles a másik irányt képviseli.

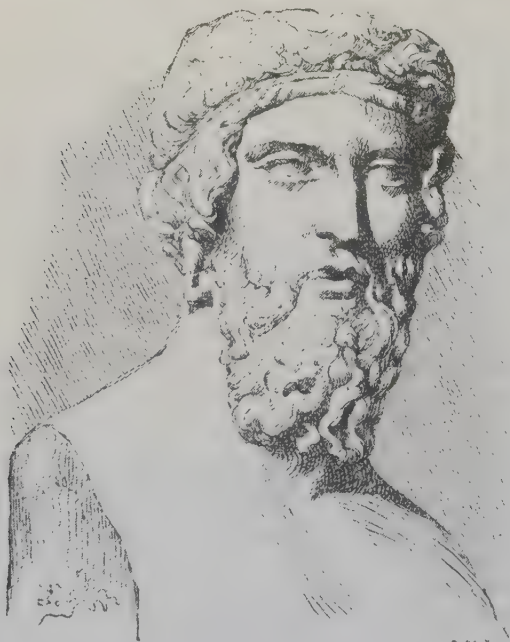
Plato 429-ben, tehát azon évben született, melyben Athén egy másik nagyszellemű férfia, Pericles, örök nyugalomra zárta be szemeit. Családja Codrustól, Athén utolsó királyától származtatta magát, mit ha nem is lehet bebizonyítani, annyi kétségtelen, hogy előkelő eupatrida családból származott. Mint minden lelkes ifjú, versíráson kísértette meg erejét, sőt drámát is írt, de elég ereje volt, hogy ifjú korának ezen elmeszüleményét a tűzbe vesse. Ezt már akkor tette, midőn 20 éves korában Socratesszel megismerkedett. A költészetet a bölcsészet tanulmányával kötötte össze, s mély és elmélkedésre hajlandó szelleme őt igen korán a természeti tünetmények vizsgálatára vitte. A kételkedő bölcsélet, scepticismus, mely a kor iránya volt, őt is magával ragadta. De ő küzdött a kételkedés ellen, nem tudván abban megnyugvást találni, mert kiolthatlan vágy égett lelkében oly hit után, mely kételyeit eloszlassa. E hitet Socrates tanaiban vélte felfedezhetni, de e tekintetben csalódott, mert habár Socrates egy fő létekről, istenségről gyakrabban szökött is, a földöntúli dolgokkal sokkal kevésbé foglalkozott, mintsem e tekintetben tanítványainak irányt adhatott volna. Platonak tehát magának kellett küzdeni és gondolkodni, míg azon határozott nézeteket megállapíthatá, melyeket műveiben olvashatunk.

Mint előkelő athéni ifjú, ő sem vonhatta ki magát a hadi szolgálat alól. 18 éves korában le kellett tenni a hadi esküt Athene-Aglauros templomában, mely után két évig őrszolgálatot tett Attica különböző végváraiban. Később bizonyosan résztvett a város védelmében a deceliai őrség ellen, mert ennek támadásai az összes polgárság éber figyelmét vették igénybe; hihetőleg jelen volt az Argenusei szigetek és az Aegos-Potamos melletti ütközetekben is, végig szenvedte a zsarnokok kényuralmát, a Thrasibulus által támasztott polgárháború viszályait; megérte a democratia győzelmét és visszaállítását, tanúja volt 401-ben mestere perének és szomorú halálának.

Socrates halála után utazni indult, legelőször is elment Megarába Euclideshez, miután attól tartott, hogy az athéni nép Socrates barátjait is üldözni fogja. Innen Cyrenébe ment, hol mennyiségtant tanult Theodorostól. Cyrenéből Egyiptomba utazott, hol Euripidesszel találkozott. Vita tárgya a tudósok közt, vajjon az egyiptomi papok tudománya gyakorolt-e befolyást

nézeteire? azt hisszük, erre igennel lehet felelni, ha bölcsészetének azon műveit szoros vizsgálat alá vesszük, a melyek az Istenről, a világról és a lélek halhatatlanságáról szólnak; bár ő maga az egyiptomi papok tudományáról épen nem nyilatkozik kedvezően. Utazásaiból visszatérvén, 386-ban iskolát nyitott Athénben. Egy kis házat és kertet vett az Academia mellett, melyet tornagyakorlatokra Academus nevű polgár ajándékozott a közönségnek. Árnyas utak voltak itt és egy gymnasium, melyben a testgyakorlatok tartattak. Itt alapítá Plato híres iskoláját, mely „Academia” neve alatt századokon át ismeretes volt

Plato tanítványaitól rendszeren nem fogadott el ugyan tanítási díjat, de Dionysius, Dion s más gazdag és hatalmas emberek ajándékait mégis szívesen vette. Tanításait félbeszakítva háromszor is elment

PLATO.

Siciliába azon hitben, hogy bölcsészete által szelídítheti a két Dionysius kényuralmának kicsapongásait. Idősebb korában teljesen visszavonult academiai magányába, hol az előadások és könyveinek megírása képezték egyetlen foglalkozását. A politikába nem avatkozott; csak egy ízben a bevádolt Chabrias tábornok védelmére mondott beszédet, más alkalommal choregosnak, azaz színházi felügyelőnek választatott. E hivatal nagy költséggel járván, mondják, hogy az ahhoz szükséges pénzt Dion barátjától kapta.

Midőn 360-ban az olympiai

játékoknál megjelent, az egész közönség figyelve feléje fordult, s ő a köztisztetlet és csodálat tárgya lett. Természetére nézve búskomor volt, nem nevetett soha, nagy ritkán mosolygott. A korabeli színműírók gyakran használták e kifejezést „mogorva, mint Plato”. Mindamellett azonban párbeszédei elárulják, hogy a comikumhoz kiváló tehetsége volt, mi ismét csak annak a tanúsága, hogy a comikusok nem mindig a legvígabb emberek.

Plato egész bölcsészetének iránya az idealismus. Nézetei nem csak a bölcsészet további fejlődésére, hanem a keresztény egyházban a hitelvek bővebb magyarázatára is nagy befolyással voltak. Platónak a világról, az Istenről és az emberi lélekről alkotott véleménye a következő föltételekben

fejezhető ki. „1. Van egy eszmevilág, a létező tárgyak örök formái, de ez az érzékek által föl nem fogható, s van egy közös gyúpontja és egysége, mely körül csoportosul. 2. Ezen eszmei világnak egy anyagi világ felel meg, az eszmei formáknak a létező anyagi formák. Ezen anyagi világot harmonikus rend tartja fenn, középpontjában van a mindent rendező és mozgásait intéző világ lélek (anima mundi). Az ember összetett lény, teste az érzéki világhoz tartozik, azonban lelke az eszmei világból származott, értelemmel és erkölcsi érzéssel van felruházva, s ezen tulajdonainál fogva, az erény útján az ég felé, a szellemi világba törekszik, de a testnek szenvedélyei és hajlamai őt a föld felé vonzzák. Az embernek van tehát földöntúli és szellem élete is, mert a lélek amaz eszmei világ felé vonzódik, s azzal kell hogy egyesüljön, melyből származott.”

Plato műveit legtöbbször párbeszédekben írta, melyekben Socrates játsza a főszerepet. Minden egyes műve külön cím alatt egy-egy bölcsészeti igazságot akar bizonyítani. Így a Phaedon címűben Socrates utolsó értekezését közli a lélek halhatatlanságáról; más műveiben, mint Criton, Gorgias, Phaedrus és Timaeus különböző ethikai és erkölcsi, vagy az államról és a törvényekről szóló értekezései foglaltatnak. Igen nevezetes és jellemző, mi egyiptomi befolyásra mutat, hogy ő is bizonyos tekintetben elfogadja és hirdeti a lélekvándorlás tanát. De még eredetibb elmeszülemény az ő köztársasága (respublica Platonis), melyben tetemes módosításokkal Lycurgus törvényeit kívánja alkalmaztatni. Ő ebben az általa alkotandó köztársaságban három osztályát különbözteti meg a szabad népességnek. A bölcsek, ezek közül vétetnek az állam igazgatói és tisztviselői, másodszor katonák, kik minden egyéb foglalkozástól elvonva, egyedül a fegyverforgatásban gyakoroltatnak; végre a kereskedők, iparosok és földmivelők osztálya, mely a másik két osztály ellátásáról is gondoskodik. A szabad emberek alatt van a rabszolgák sokasága, kiket a bölcsek Plato sem tekint embereknek, hanem az adásvevés tárgyainak, kiknek hivatása a polgárok javára a nehéz munkát végezni. Még ezenkívül több különcség is van Plato köztársaságában, csak kettőt emelünk ki, mely korunkban is a communisták egyik elvét képezi. Plato sem ismeri el a családi életet, hanem a nők és gyermekek közösségét, s ez utóbbiaknak közköltésen való neveltetését kívánja az államban. Nem csoda, ha mindezek folytán Plato köztársasága akkor említettett, midőn „Utópiáról”, vagyis a képzelet elérhetlen országáról történik említés. Platónak ellentéte volt tanítványa Aristoteles, a bölcsészetben a realizmus megalkotója.

Aristoteles egy thrák görög gyarmatvárosban, Stageirában született, 384-ben, tehát épen 100 évvel Herodot után. 17 éves korában elvesztette atyját, és nagy vagyon birtokosa lőn, melylyel eleinte ugyan pazarul bánt,

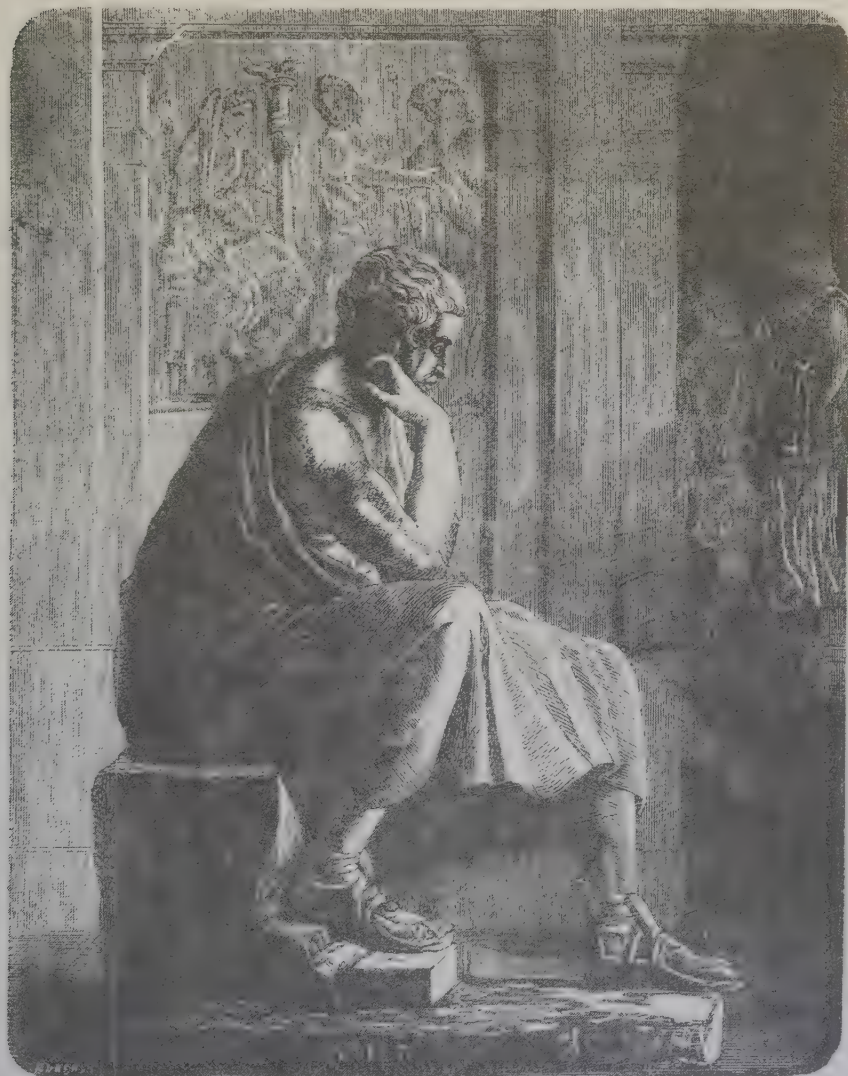
de később magába tért, és engedett azon vonzerőnek, melyet Athén dicsősége és magasabb szellemi élete, minden nagyra törő ifjúra gyakorolt. Ott tanított Plato, és befogadta Aristotelest iskolájába. Athéni tartózkodása alatt igen tekintélyes könyvtárt szerzett, mit azon időben csak is gazdag ember volt képes megtenni. De azokat el is olvasta, azért nevezte őt Plato gyakrabban az „olvasó“-nak; legalább munkái bizonyítják, hogy ő széleskörű tanulmányokat tett mindazon kérdéseket illetőleg, melyeket bölcsészével akart megfejteni.

Aristoteles 20 évet töltött Athénben, és ezek közül 17-et Plato társágában. Gyakrabban szemére lobbantották, hogy keményen megtámadja mesterét, s ha való is, hogy némelykor elkeseredetten vitatkozott, mert bölcsészeti irányuk teljesen ellentétes volt; de azért szavaiból tiszteletlenséget soha sem lehet kimagyarázni. Tudományának és bölcsészetének híre második Fülöp macedon királyt arra bírta, hogy őt fiának, Sándornak nevelőjeül kérje fel. A levél igen hizelgő volt, azt írja neki Fülöp: „Nem azért adok hálát az isteneknek, hogy fiam született, hanem hogy a te korodban született, a kinek gondjaira és nevelésére egész megnyugvással bízhatom.“ Tizenkét év múlva, Sándor nevelésének bevégeztése után 335-ben visszatért Athénbe, és a lyceumban iskolát nyitott, hol egyike a legfényesebb athéni gymnasiumoknak volt. A kertet igen sok épület, oszlopos csarnok, földött séta-helyek, fasorok díszítették. Aristoteles arra nyert engedélyt, hogy a sétahelyen reggel és este taníthasson. Minthogy tanítványaival sétálás közben közölte nézeteit, a hely és e szokás után tanítványai „peripatetikusoknak“ (sétálóknak) neveztettek. Tizenhárom évig tanított e helyen, egész Nagy Sándor haláláig. Ekkor a hazafias párt újra felemelte fejét, a macedon pártiak üldözőbe vétettek, s Aristoteles sem maradhatott Athénben, mint a macedoni udvar kedvence. Politikai cselszövényt nem vethettek szemére, de mégis ürügyet kerestek a vádra, és vallástalanság miatt perbe idézték. Aristoteles kitért az ítélet elől és Athént végleg odahagyta.

Aristoteles bölcsészete a tünemény világra szorítkozik, természet és tapasztalat útján megy át az általánosra, vagyis a fogalomra; míg Plato szelleme az eszmék világába tévelyeg, és a fogalmat veszi az ismeret és tudás kiinduló és zárpontjául. E különböző kiindulási pont az, mi a két irányt egymástól elválasztja, a melyek körül forog még korunkban is a bölcsészeti igazság kutatása. Kétségtávol Aristoteles műveiben nincs meg azon fenkölt szellem, ama magasztos lelkesedés, mely Plato iratait jellemzi; mindentűtt az ő gyakorlati gondolkodásmódjával találkozunk, mely nem enged tért a hiú ábrándoknak. Hatása egész korunkig még nagyobb volt mint Platóé, mert több bölcsészeti tudományszak megalapítójának Aristoteles tartatik. *Gondolkodástana (logica)*, melyet ő **Organon**nak nevez, oly tökéletes, hogy az újabb kor

sem tudott valamit hozzá adni. Nemcsak a fogalmakat magyarázza, hanem az ítéleteket és következtetéseket is, sőt a *vitatkozástant* (*dialectica*) és *szónoklattant* (*rhetorica*) is ahhoz kapcsolja.

De a többi bölcsészeti tudományoknak is Aristoteles volt kezdeményezője,

ARISTOTELES.

vagyis inkább teremtmője. Ő vetette meg alapját az **ismetannak** (*metaphysika*), mely a tudás méveivel és határaival foglalkozik. Az érzék fölötti dolgokat illetőleg iparkodik e tudomány azokba annyira behatni, a mennyire a tiszta észszel lehetséges. Az istenség Aristoteles szerint a tiszta és örök

tevékenység (*energia*), az örök élet a jószág és boldogság. Az elméleti bölcsélet mellett a gyakorlatit is kifejtette Aristoteles, tehát megalapította azon erkölcsi szabályokat, melyek szerint az embernek életét intézni kell, vagyis egyszóval megalapította az *erkölcsant* (*ethika*), az *államtudományt* (*politika*) és a költészet főbb szabályait.

Az állam meghatározásában messze eltér Platótól, a ki az ő köztársaságában az ember egyéni szabadságát teljesen alárendeli az államnak. Aristoteles a családot tekinti az állam alapjának, meghatározza a szülők s gyermekeik és a cselédek közti viszonyokból folyó kötelességeket. Több család képez községet és községekből alakulnak az államok. Az állam célja összes polgárainak boldogsága és jóléte, és az egyes polgárok egyéni szabadságukból csak annyit tartoznak az állam javára feláldozni, a mennyit a közös érdek követel. A politikáról írt munkájában, melynek azonban csak töredékei maradtak fenn, ismerteti az egyes államok alkotmányát és törvényeit, végtére kimondja saját meggyőződését, mely szerint legjobbnak tartja, ha a hatalom a középrend kezében van.

A költészetet illetőleg, mint említettük, egy szabálya a drámai irodalomra sokáig döntő befolyással volt. Ez a hármas egység eszméje, mely szerint megkiváncsatik, hogy a színműnek egyetlen cselekménye legyen, s az ugyanazon helyen; legfellebb egyetlen nap lefolyása alatt nyerje meg megoldását.

Történetírók: Herodot, Thucydides, Xenophon stb.

A történeti események és mondák rendszeres összeállításával már korábban foglalkoztak egyes *logographok*, kik között legnevezetesebb volt a mileti Hecataeus; de a történelem valódi atyjának méltán nevezetetik Herodotus, ki egyszerű, mesterkéletlen irmodorával elbeszéli a perzsák és görögök közt folyt harcokat, beleszövéen alkalmilag egyéb népek történetét is, melyeket utazásai közben megismert. Azonban a történet, mely érdekesen vonzó, de egyszerűen mesterkéletlen Herodotusnál, művészi formát nyert Thucydides által.

Herodot Halicarnassus városában, Cariában született 484-ben. Hazájából kiköltözvén, Samos szigetét választá lakhelyül, hol a jón nyelvírást annyira elsajátította, hogy történelmét a durvább dér szójárás helyett jóni nyelven írta. Majd Athénbe költözött, hol történetének írásához is kezdett, melynek részleteit részint az athéni polgárság, részint Olympiában az ünnepélyre összegyűlt görögök előtt nagy tetszés közt felolvasta. Athén művelt polgársága annyira el volt ragadtatva a gyönyörű irány s az eszmék fenköltsege által, hogy az írónak a közgyűlésen tíz talentumnyi jutalmat szavazott meg. Hogy ezt megvesztegetésnek magyarázzuk, mint a „Demo-

cratia" írója, ahhoz csakugyan nagyon pártfelekezeti szempont szükséges. Herodot ismereteit, mint általában az ókor tudósai, utazás által szerezte; tudtunkkal bejárta Egyiptomot, egész Kis-Ázsiát, Perzsiát, volt Babylonban, a Duna torkolatánál, és megismerkedett személyesen a Pontus-melléki országok néprajzi viszonyaival, mint azt a scythákról írt negyedik könyve fényesen igazolja. Nem volt mindenütt szerencsés tudósításainak összegyűjtésében. Egyiptomban a papok az ország régi történeteiről, akár öntudatlanul, akár szándékosan, de hamis adatokat szolgáltattak Herodotnak, több oly király nevét számítván elő, kik sohasem éltek, más alkalommal oly nagy-szerű művek alkotóinak neveit hagyták el, mint a kik például a labirinthot építették, a Moeris tavát ásatták, és abban a most is még fennálló két gulát emelték. De a mit Herodot saját szemeivel látott, a miről maga győződött meg, a vallásos szertartásokat, a nép szokásait és erkölceit, azt pontosan írja le. De még e tekintetben is vannak tévedések művében, Perzsiában a népszerű mágus-vallást írja le, mint az állam vallását. De Ormuzdról és Ahrimanról, s a perzsa vallás dualismusáról semmit sem tud. Babylonban megfordult, s elég érdekesen adja az óriási város leírását, de keveset mond Babel és Assyria történetéről, mert annak megírását egy későbbi műnek tartotta fenn.

Általában Herodot történetét egy nagy eposhoz lehet hasonlítani, prózában írva. Főczélja neki nemzetének dicsőségét kiemelni, kimutatva, hogy vitézség, magasabb értelem és lángoló hazaszeretet csodákat művelhet. Ez annyira főczélja neki, hogy a többi népek története csak epizódok gyanánt szövődik munkájába. Ez okból a plataei és mycalei diadalok után leteszi tollát, mint a ki ezzel már teljesítette feladatát.

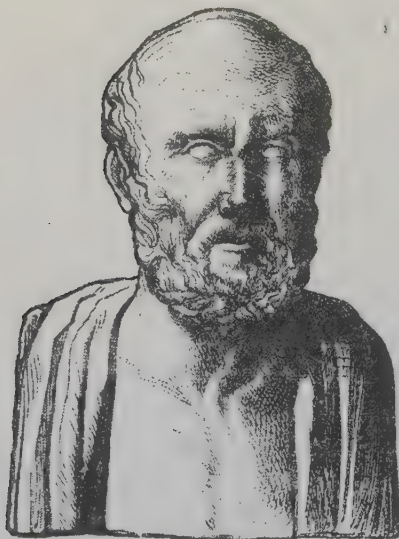
Thucydides, a ki 471-ben Athénben születvén, nemcsak mint szemtanu, hanem mint befolyásos egyéniség, figyelemmel kíséré a peloponnesusi háború lefolyását, s annak elejétől a 21-ik évig hű rajzát adja történelmében. Thucydides államférfiu, ki személyesen ismeri a szereplő vezéreket, s mind a jelennek festése, mind a helyzet megítélése tekintetéből utólérhetlen. Előadása tömör és nehézkes, úgy látszik nem annyira a tömeget, mint inkább olvasóinak értelmes és gondolkodó részét tartotta szeme előtt, midőn munkáját megírta. Előadásába gyakran beleszövi a kitűnő egyének beszédeit is. Az ily beszédek általában kevés történelmi hitelességgel bírnak, és ez még inkább mondható a Thucydides történelmében foglalt beszédekről. A felhozott szereplő egyének talán nem úgy beszéltek, mint Thucydides előadja, de

XENOPHON.

az adott körülményekhez képest, úgy kellett beszélniök, a mint Thucydides államférfiúi bölcsessége, őket beszélteti. Herodottól az irányra nézve nagyon különbözik. Herodot művét mély vallásosság lengi át, ő az eseményekben az Isten ujját, s az isteni igazságszolgáltatást látja; Thucydides csak egymásra ható emberi erőket rajzol, leírja azoknak egymásra való hatását, és e hatásnak eredményeit épen oly ridegen, mintha a természeti erők és tünemények hatásáról és eredményeiről volna szó. Ez okból műve még mai napig is példánya az oknyomozó, tárgyilagos és részrehajlatlan történelemnek. Thucydides 403-ban Athénbe visszahívatván hosszas számkivetéséből, nem sokára orgyilkos keze által esett el.

Xenophon folytatta Thucydides művét. Irálya kellemes ugyan és világosabb, mint amazé, de a gondolatok mélységére és tárgyilagossá-

HIPPOCRATES.

gára nézve meg sem közelítheti. Athéni polgár létére nagy bámulója és tisztelője volt Agesilaus királynak és a spartai intézményeknek. Ez okból történetében nagyon részrehajló a spartaiak iránt, Thebae nagyságáról alig tesz említést, két nagy hőse pedig egészen a háttérbe szorul. A mantineai csatával (362) végzi Görögország történetét. Ebben egy fia is elesett és ő épen áldozott csekély elisi birtokán, melyet a spartaiaktól kapott ajándékba, midőn a hírnök fia elestéről tudósítá. Az agg férfiú egy percze felbeszakítá a vallásos szertartást, levette fejéről a koszorút, s egy sohajjal mondá: „Tudtam, hogy halandót nemzettem“. Ezután feltevé

a koszorút, ismét folytatá a szertartást, mintha mi sem történt volna. Ezenkívül még két történeti műve maradt: az *Anabasis*, az ifjabb Cyrus hadjáratáról és a 10,000 görög visszavonulásáról, Agesilaus életrajza, és a *Cyropaedia*, vagyis Cyrus ifjúsága, melyben egy jó fejedelem mintaképét állítja fel példányul.

E három jeles történetírón kívül még kettő tartozik e korszakba, kiknek műveiből azonban jobbra csak töredékek maradtak fenn. **Ctesias**, kit a keleti népek történetében gyakran említettünk, bár hitelességét nem igen dicsértük, a perzsa, méd, és assyr országok történetét írta meg 23 könyvben. Azzal dicsekszik ugyan, hogy Herodot tévedéseit igazítja helyre, de adatai oly mesések, oly kevés hitelt érdemlők, hogy már régebben is hazugnak nyilvánították.

A keleti kútfők ismerete teljesen megcáfolta állítását, míg Herodot igazságszeretét a kellő fénybe helyezte. A másik író Siciliában élt, a két Dionysius korában. Résztvett hazája politikai ügyeiben is, Dion és Plato ellensége volt, az ifjabb Dionysius száműzte őt, de ismét visszahívta. Sicilia legrégibb történetét írta meg két részben és 13 könyvben. Műve elveszett, Cicero dicséri irálya tömörségét és eszmegazdagságát, úgy, hogy sajnálni lehet művének elvesztését.

Szónoklat. A demokratikus alkotmányú államokban a szónoklat mesterségének okvetlenül ki kellett fejlődnie, de rendszeres tudományyá csak a sophisták, vagyis álbölcsek által lőn, kik szabályait iskoláikban rendszeresen tanították. Pericles nagy hírre tett szert szónoki tehetsége által, s az athéniek jelesb beszédeit Jupiter villámlása és mennydörgéséhez hasonlították.

EUCLIDES.

Kortársa volt Antiphon, a mesterkelt szónoklat atyja, ki az ifjak számára iskolát nyitott. Beszédeit először szokta volt leírni, sőt mások számára is készített beszédeket, kiknek ügyöket a törvényszék előtt védeniök kellett. Később kitűntek a szónoklatban; Lysias és Isocrates, különösen dicsbeszédekkel, Aeschinus, méltó ellenfele a szónoklatban felülmúlhatlan Demosthenesnek, kinek beszédei, mint szónoklati remekmek mai napig is példányul szolgálnak.

A prózairókhöz számítható még a tudományos gyógyászat alkotója *Hippocrates* is, kiről Pericles kora című fejezetben bővebben szoltunk, s kinek tudósítása becses kútfőül szolgál a Herodot-féle scythák fajbeliségének meghatározására.

Építészet és szobrászat.

A legrégibb világi czélú építmények a városok királyi lakai és várfalai, melyeket a görögök később cyclopi falaknak neveztek. E név alatt közönségesen két, egymástól lényegesen különböző falazatot értünk. Vannak régi falak faragatlan kövekből összeállítva, melyeknek közeit az építész kavicscsal és törmelékkel töltötte ki; másutt sokszögű, de faragott kövekből épült falakra találunk, melyeknek eresztékei nagy ügyességgel vannak egymásba illesztve. Jogosan csak az előbbeni falazat mondható cyclopi falnak, melynek eredete az ősidők homályában vész el, míg a másik fajta csak a hőskorig vezet vissza, s többnyire már a négyszögű faragott kövekkel vegyesen fordul elő. Amaz ő, cyclopi falazat Görögországon kívül

még Kis-Ázsia, Itália s földrészünk más vidékein is gyakran előfordul. Olykor a kövek, főkép a négyszegűek óriási nagyságban alkalmaztattak, Tirynth városának falai oly roppant kövekből épültek, mint Pausanias a földrajzíró tudósít, hogy a legkisebbet sem lehetett egy öszvérfogattal tovább mozdítani.

A cyclopi falak kapuja rendesen még egyszerűbb módon van alakítva. Olykor a nyílás egy óriási kővel van elfedve, másutt már a nyílás úgy készült, hogy mindkét oldalról a felsőbb kövek valamivel jobban kiállanak a falból, mint az alsóbbak, és ez addig tart, míg felül a nyílás egyetlen kővel befedhető nem lesz. Ezen bejárat nagyon hasonlít a görögök Δ = delta betűjéhez,

MYCENAEI KAPU.

mely úgy látszik alakját és nevét, a sémi népeknél is, az ajtótól kölcsönözte. (I. köt. 262. l.) A falakon kívül még egy sajátos neme az építményeknek maradt fenn a görögöknél, az ugynevezett kincstárak, kerek kúpalakú építmények, részben a föld alatt, rendesen világítás nélkül, melyekbe a királyok s más hatalmas emberek kincseiket, legszebb fegyvereiket, edényeiket, serlegeiket és egyéb drágaságait rejtették. Legnevezetesebb és legjobban fenntartott ilyen mű építmény Atreus király kincstára Mycenaeben. Ez még most is 50' magas, és ugyanoly nagy átmérővel is bír; sziklába véssett sötét folyosó vezet a kincstárba, mely egy kisebb teremmel áll kapcsolatban, mely szintén a sziklába van vésve.

A szobrászat művei, vagy faragványok, nagyon gyéren találhatók a cyclopi falak közt. Legnevezetesebb ama két oroszlán, mely Mycenae kapuját őrzi, s mely ennél fogva régiségbúvárok által oroszlánkapunak is nevezetik. Némi kétség fér ugyan hozzá, vajjon az alakok igazán oroszlánok-e, mert csonka s fejetlen állapotukban ezt nem lehet egész hitelességgel állítani. A világi czélokra szolgáló építkezéseket, királyi és fejedelmi palotákat Homer előadásából némileg ismerjük; de hogy milyen volt az isteni szolgálatra szánt épületek stylje, arról a hőskort illetőleg igen kevés tudósításunk van. Ismerjük Homerból a királyok várait, az ithakai királyi lakot oszlopos előtornáczával, nagy termével és mellékszobáival, a melyek Penelope királynénak és női cselédségének szolgálnak lakhelyül. Más fejedelmi lakok, mint például Menelaus és Alcinous palotái még gazdagabban vannak díszítve, sőt a falakat is arany és ezüst lemezek borítják. Sokkal egyszerűbbek voltak a sírboltok, magasabb és mesterségesen hányt földdombok, egy kölappal befedve, s alul kőfallal kerítve, milyeneket nagy számmal láta a trójai síkon Pausanias, sőt romjaik itt-ott, mint például Italiában, mai napig is láthatók. Hogy a phrygiai és lyciai sírok már a művelődés magasabb fokáról tesznek tanúságot, azt fentebb kimutattuk. (I. k. 275. l.)

Ez a görög őskor építészete, melyből az átmenet lassankint történt, a dór oszlop alkalmazására, mely eredetileg már a lyciai sírokon is látható. A dór építészeti styl alkalmazásával a görög képzőművészet második korszaka nyílik meg. Nem akarjuk azon vitát föleleveníteni, vajjon a görögök önmagokból merítették-e műveltségöket, s így ők magok találták-e fel a sajátos építészeti modort, vagy a keleti népektől kölcsönözték-e? annyi bizonyos, hogy az egyiptomi Beni-Hasszán sírokon dór oszlopokat lehet észrevenni, s Ninive romjai közt jón oszlop fejezetek találtattak; de az sem szenved kétséget, hogy amaz őskorban a művelődés keletről nyugot felé terjedt.

A dór építészet, valamint általában a művelődés nem a görög száraz földön vette kezdetét, a gyarmatok minden tekintetben megelőzték az anyaországot. Midőn pedig a dór építészeti modor a tulajdonképi Görögországban meghonosult, már akkor a kis-ázsiai gyarmat városok a karcsúbb és izletesebb jón fejezeteket alkalmazták. E korszak legnevezetesebb építményei közé számítható Görögországban és pedig Athénben Zeus, Delphiben Apollo isten temploma, mind a kettő dór oszlopsorozattal, és az ephesusi Diana temploma jón oszlopokkal, mely utóbbi nagysága és díszítményei folytán a görög világ egyik főbb nevezetessége vala. Egy gonosz ember egy-két századdal utóbb, hogy nevét megörökítse, a templomot felgyújtotta; de a görögök közmegegyezéssel eltiltották nevének említését; és mégis fennmaradt, sőt még közmondás gyanánt is használtatik (*Herostrates*). De nem csak

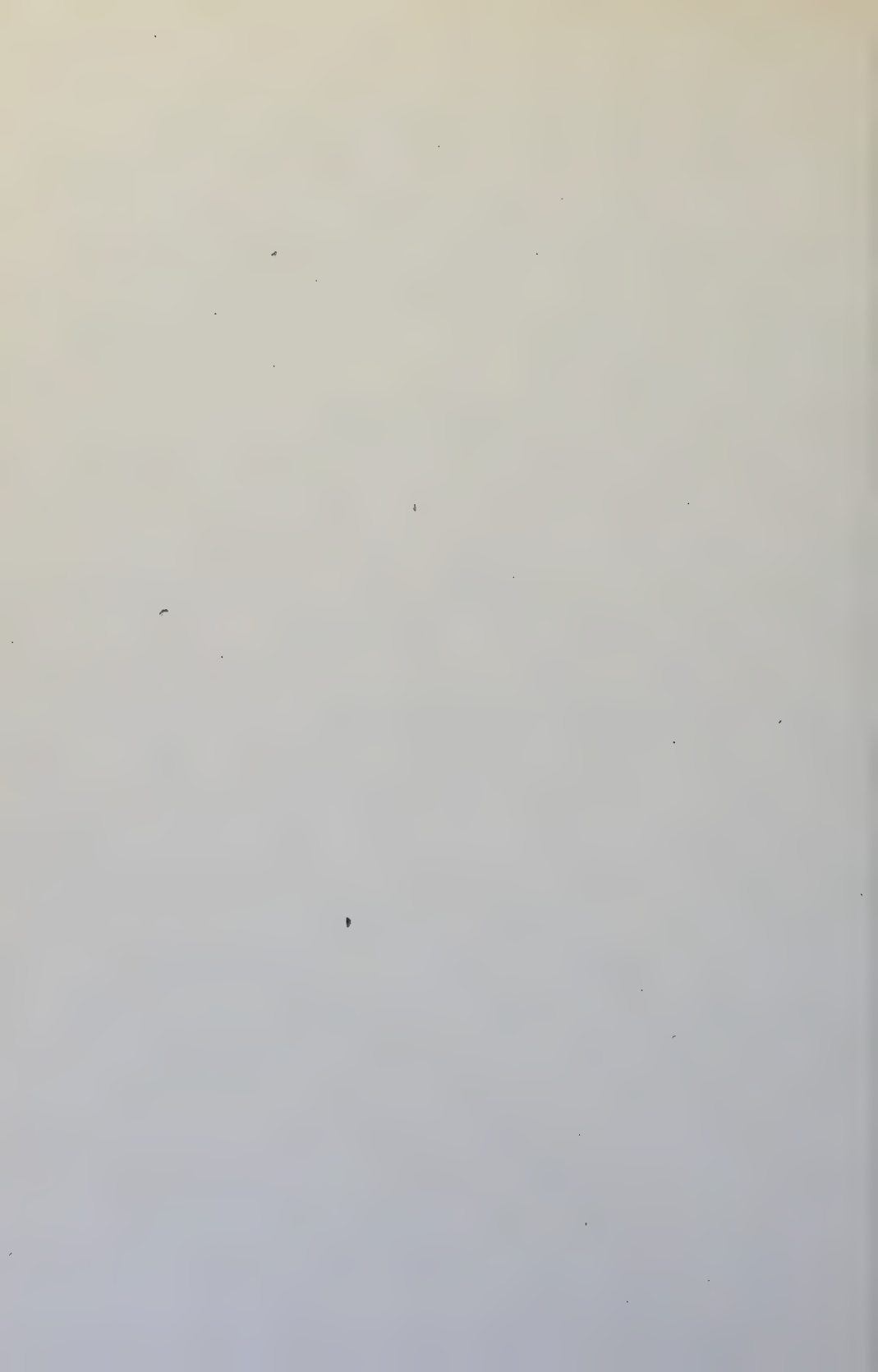
Görögország és a szigetek, hanem Italia is fenntartotta a görög képzőművészet emlékeit. A salernoi öböl mellett jelenleg egészségtelen vizenyős lapály terül, melyet a pásztorokon kívül kevés vándor látogat meg. Ez az oka talán, hogy Posidonia, mai Paestum város közelében meglehetősen állapotban megmaradtak Poseidon isten (Neptun) templomának romjai. A templomon kívül vannak még várfalak is, melyek a cyclopi építményekre emlékeztetnek, egy kisebb templomnak és három más épületnek romjai. Az oszlopok mind dór jellegűek, és a nagyobbik templom stílye a legrégebbi dór építészeti modort tisztán tünteti elő. Voltak még ezenkívül dór stílyű templomok Szicília városaiban is, melyeknek romjaiból alig látszik valami.

NEPTUN TEMPLOMA (Paestum mellett).

E korszak szobrászata még nagyon kezdetleges. Eleinte a templomoknak is alig voltak istenszobraik, s ha itt-ott a lakosság egyet talált, arról szentül hitte, hogy az égből esett alá. E korszakbeli művészeknek hazája leginkább Creta, Samos, Aegina szigetek, Argos és Corinth városok voltak. E művészek modora még nyers és durva, így ítélnék legalább Cicero és Quintilian, és azon néhány műdarab után ítélve, mely ránk maradt, helyben kell hagynunk ítéletüket. E korszakba tartoznak a lyciai sírok szobrai, és az athéni síremlékek domborművei. A festészet éppen oly kezdetleges állapotban van e korszakban, mint a szobrászat. E festészet emlékei leginkább a cserépedényeken maradtak fenn, rendszeren vörös alapon fekete alakok. A művészek tárgyaikat nagy előszeretettel a hősi mythosból vették, Heracles és az ókor

más hőseinek tettdús életéből ábrázolva egyes jeleneteket. A csoportosítás többnyire naiv, olykor humoros, de vannak oly vedrek is, melyeken az alakok a legkisebb részletekig híven és pontosan vannak festve. Meglátszik e műveken, hogy nem művészek, hanem iparosok, utánzó fazekasok készítették, hogy előttük minták voltak, melyeket lehetőleg a legnagyobb pontossággal utánózni iparkodtak.

A harmadik időszak a görög művészetben Pericles korának mondatik. Nagy befolyással volt az athéni építészetre nézve, hogy a perzsák a várost feldúlták, s így az athéniek kénytelenek voltak városukat újra, még pedig nemesebb ízléssel felépíteni. Themistocles csak a szükségesre szorítkozott, megerősíté a várost, s a hosszú falakat fölépítteté. Mídon Pericles a nép bizalma folytán hatalomra jutott, főtörekvése volt, hogy Athént a tudomány és művészet székhelyévé tegye. A szövetségesek pénztárából nagy összegek állottak rendelkezésére, melyeket a város díszítésére fordíthatott. Ezen építmények még többnyire dór oszlop sorozattal vannak ellátva, csak a későbbiekben alkalmaztattak jón oszlopok. Így a Propylaeák, a Parthenon, a Theseus temploma és Attica egyéb szentélyei dór stylben épültek, csak az Erechteum és a győzelem istennőjének temploma vannak jón oszlopokkal díszítve. (V. ö. II. k. 303. l.) E korban látjuk az építészetet egész szépségében kifejlődve. A dór styl elvesztette a korábbi korszak érdekességét s a nélkül, hogy szabályosságából és méltóságából vesztett volna, mégis nagy kellemet fejtett ki, mint ez már általában a görög művészet sajátja volt. E mellett a jón styl is kezdé magát érvényesíteni, mely legelőször a kis-ázsiai gyarmat városokban honosult meg; puha nőies lágyság különböztetik meg az erőteljes dór styltől. A corinthetai oszlop viráglevél- és füzérkoszorúzott fejezetével, mely Corinth városától kapta nevét, csak is itt alkalmaztatott és sokáig nem bírt meghonosulni Görögország egyéb államaiban.

A síremlékek e korszakban még szerények voltak, csakis a korszak végén Kis-Ázsia görög városaiban vette eredetét azon fényűzés, melyet a gazdagabbak elhunyt családtagjaik síremlékével űztek. A legnagyobbbszerű e tekintetben a *Mausoleum*, azon síremlék, melyet Artemisia, Caria királynéja, férjének Mausolusnak emlékére állíttatott. Nagyszerű építmény, melyet a régibb írók a világ csodái közé számítottak. Ezen óriási építménynek alja roppant faragott kövekből vala alkotva, egy bejárattal a sírkamrába. Ezen alapépítményen emelkedett egy magas gúla, melynek lapos tetején Mausolus négy fogatu kocsiján állt, a győzelem istennőjétől oltalmazva. Athéni művészek, kik közt a híres Scopas is volt, ezen építmény oldalfalait domborművekkel gazdagon ékesítették. Ez az első példája egy gazdag síremléknek, mely fényűzés azután a római császárok korában érte el tetőpontját.

Szobrászat. E korszak szobrászatát két név jellemzi: Phidias és Polyc-

let. Phidiasról volt alkalmunk megemlékezni „Pericles korában“, a hol azt is elbeszéltük, hogy az irígység és politikai gyűlölet barátja Pericles iránt, Phidiasnak több ízben bajt és kellemetlenséget okozott, amennyiben Pericles ellenségei ő ellene emeltek vádat. Mint ott említettük, legnevezetesebb művei, Athene-Parthenon, kinek sisak-forgója a sík tengeren messze ellát-szott; az olympiai Zeus, melyet a világ csodájának tekintettek. A szobor ülő helyzetben, márvány, elefántcsont és aranyból készült, fejével a meny-ezetet érintette, annak jeléül, hogy az istenség lénye az egész mindenséget betölti. Egy harmadik szobra a Parthenon templomában volt, szintén óriási mérvekben faragva s elefántcsonttal és arannyal díszítve. Ez vonta nyakára a pert, a melylyel Athénben Phidiaszt vádolták. Még egy pár szobor említették Plataea városában és Lemnos szigetén, de mind e szobrok közül semmi nemű maradvány nem jutott ránk. Szerencsére birtokában vagyunk mégis oly műveknek, melyek ha nem is egyenesen általa, legalább az ő felügyelete alatt tanítványai által készültek. Ezen emlékek ama dombormű faragványok, melyek a Parthenon, a Nike és Theseus templomának falain találtattak, s melyeknek egy részét Elgin lord 1817-ben a Parthenonról lezavedván, Londonba vitette, és jelenleg az angol nemzeti muzeum egyik fő kincsét képezik. A művészet Attikán kívül is virágzott. Policlet Argosban élt, és több remek műve maradt fenn, melyek után ítélve, kell, hogy magas fogalommal legyünk művészetéről. Egy gyönyörű Junó (Hera) fej látható Rómában tőle, bár általában az istenség ábrázolása nem sikerült neki annyira, mint Phidiasnak. Még néhány szobor maradt fenn tőle, egy ifjú álló hely-zetben, ki szalagot köt fejére, és egy lándzsás ifjú, mely utóbbi szobornak több másolata ismeretes.

E korszaknak egy utószaka is van, melyet Scopas, Praxiteles és Lysip-pus képviselnek. A peloponnesusi háború pusztító hatásai a művészetben is változást idéztek elő; amaz ó görög egyszerűség és szigorúság már Pericles korában is emlék vala, de a hanyatlás csakis a peloponnesusi háború végén állt be. A művészetben a magasztos iránti érzék megszűnt, s az ízlés többé nem a nyugalmat kívánta a műremekben, hanem ott találta kielégítését, a hol érzékiség vagy küzdelem és harc nyilvánkozott. Még az említett három művész a régivel iparkodik fentartani a kapcsolatot; de csak ritkán sikerül nekik, többnyire engednek a megváltozott ízlés kívánalmainak. Ezen ízlést jellemzőleg tárja fel előttünk a *Niobe* csoportozat, mely azelőtt Rómában, most Florenczben van felállítva. Már Plinius korában sem tudták, ki volt e mű alkotója, s a vélemény Scopas és Praxiteles közt ingadozott. Különben a *Niobe* csoportozat már nem eredeti görög mű, hanem igen sikerült utánzás a római korszakból, mely egészben véve ugyan mérsékelt hatással bír, de egyes alakjainak kitünő kivitelét, méltán bámuljuk. Kedves alak és a *Niobe* csoportot becsére nézve megközelíti, a müncheni Glyptothekában e kor-

Dr. RICHÁRY F. Világtörténelméhez II.

Budapest. MÉHNER VILMOS Kiadása

Milói Vénusz Párisban.

szakból származó csoport, mely egy híres műtész szerint (Winkelmann) Leucothea volna a Bachus gyermekkel. E matrónaszerű alak szolgálhatott mintául a kereszténység madonna szobrainak. Scopasnak tulajdonítatik, a párisi Louvre csarnokában látható *melosi* (milói) Venus is. E renek mű, melynek fényképrajza olvasóink kezében van, csonka állapotában is egyik legdrágább kincsét képezi a Louvre muzeumnak. Az eredeti arczán annyi báj ömlik el, s kifejezése oly fenséges, hogy az emberi lélek a szobor csodálatában mintegy magasabb régiókba érzi magát ragadtatva, hol minden érzékiség megszűnik, s minden földi salaktól megszabadul, mint az e sorok írójával ismételve történt, midőn a terembe lépve a Venus szobrahoz jutott. E báj és kellemet, melylyel az eredeti szobor bír, semmiféle másolat vagy fénykép, nem képes visszaadni. Ezen iskolához vagy mint Praxiteles, vagy mint Lysippus műve, tartozik még Heracles szobra is a Farnese villában Nápoly mellett. Ez utóbbi Nagy Sándor kedvence volt, a kinek igen sok szobrát készítette el. Ő különben többnyire érezbe öntötte alakjait.

Festészet. E korszakban a festészet is elérte legnagyobb kifejlődését. A művészet e néme már régebben műveltetett Athénben, hol a Poecile (*Ποικίλη*) nevű csarnok a kor legjelesebb festői által készített képekkel vala telve. E képek tárgya többnyire Athén történetéből volt véve. Trója bevétele, az athéniek és amazonok csatája, a marathoni ütközet; a spartaiakkal vívott csata stb. mind képekben voltak megörökítve. A régibb festészeti iskola legfőbb képviselője Polygnot, ki a delphii templom csarnokát is kifestette, a trójai háború monda köréből véve tárgyait. Ez volt az első a görög festészek közt, ki képein az emberi arcznak kifejezést tudott adni, az ajkak gyakran nyitva vannak, a fogsorok látszanak, és az egész arcznak bizonyos élénksége van. Valamivel később keletkezett a jóni iskola, melynek főképviselei Zeuxis és Parrhasios. Mindkettő által nagy haladást tett a művészet. Zeuxisnak tulajdonítatik, hogy ő a fény és árnyék viszonyait tökéletesebben fejezte ki, Parrhasios azért is dicsérik, hogy az emberi test arányait alaposabban tanulmányozta. Mindketten nagyon büszkék voltak művészetükre, Zeuxis elajándékozta képeit, mivel azokat ugymond senki sem fizetheti meg; Parrhasio. Apollo utódjának hitte magát, s arany szegélyű bibor ruhákban sétált. Jóniából a festészet a szárazföldi Görögország többi városaiban is elterjedt, és több jeles festőt említenek e korból; de valamennyi közül kitűnik *Apelles*, kit az ókor Rafaeljének lehetne mondani, és kiben a görög festészet elérte a tökély legmagasabb fokát. Jóniában született, Sycionban Pamphilus tanítványa volt, honnan később Athénbe költözött. Nagy Sándornak igen sok arczképét festette, legnevezetesebb az, melyet az ephesusi Diana-templom számára készített, hol Sándor, mint Zeűs, villámmal a kezében ábrázoltatik. Igen sok adoma maradt fenn róla, melyek a magánéletben való kedveltségéről tanús-

kodnak, s több finom élcz, melyekkel Sándornak műtészti tévedéseit helyre igazította. A művészet haladása meglátszik az e korszakban készült cserépedényeken is, melyeknek festményei sokkal pontosabbak, az alakok állása s magatartása, és arczkifejezések sokkal természetesebb, mint a megelőző korszakban.

Ezzel bevégeztük a Nagy Sándor előtti görög művészet időszakait, az alexandriai korszak műveit annak idejében fogjuk megemlíteni.

Ipar és kereskedelem.

A görög nemzet vitéz harczainak elbeszélése, nyilvános és alkotmányos életének rajza után, melyet a fentebbi szakaszokban adtunk, még néhány felvilágosítással akarunk szolgálni a szives olvasónak, az ipar, kereskedelem és házi élet, s illetőleg az abban űzni szokott fényűzésről. Említettük, hogy alig van ország Európában, mely annyira kedvező volna a tengeri kereskedelemre nézve, mint Görögország, s még sem látjuk azt, legalább a száraz földön azon fokra fejlődve, a hova eljuthatott volna. Kisebb parti hajózással összekötött kereskedést majd minden tengermelléki város űzött, de tulajdonképeni tengeri kereskedő városnak a száraz földön csak Athént és Corinth városát lehet mondani. A tengeri kereskedelmet első sorban a gyarmat városok űzték. Miletus, míg a perzsák el nem pusztították, továbbá Rhodus szigete, több kis-ázsiai gyarmatváros, a Chalcidice félszigeten levő város szövetség, végre a Földközi-tenger nyugoti medenczében a hatalmas Syracusae, és a Rhone torkolatánál a népes Massilia városa. E kereskedelemmel, melyet a görög míveltség ezen előőrsei a szomszéd barbár népekkel űztek, a civilizáció áldásaiban is részesíték szomszédaikat. Julius Caesar kétségkívül csodálkozott, hogy a Kr. előtti első század közepén a helvetáknál oly táblákat látott, a melyeken a szöveg görög betűkkel volt írva.

Ha a kereskedelem nem volt kiterjedt a szárazföldi Görögországban, az ipar sem fejlődhetett ki magasabb fokra. Az ország lakosai többnyire csak azt készítették, a mivel saját szükségleteiket fedezhették. Csak kevés oly város volt, mely iparcikkokban kivitelre számított. Ilyen volt Athén, melynek cserépedényei nagy kelendőségnek örvendettek; továbbá Corinth, mely fényűzési cikkeiről volt híres. Az iparral és kereskedelemmel való foglalkozás sok munkás kezét igényel, s ezekben nem volt hiány, mert mindkét városban óriási nagy volt a rabszolgák száma. A rabszolgák alkalmaztattak a gyárakban is, mert bár a szabad polgár a rabszolgai munkát lealázónak tartotta is, valamely gyárnak fentartása és abban a munkának rabszolgák általi végeztetése nem ellenkezett a polgár egyéni méltóságával. Az ily gyárban a felügyelők, a könyvvezetők, pénztárnokok, számadók, mind rabszolgák voltak,

kiket uroknak bizodalma e magasabb polczra emelt. Hasonlókép a kereskedelemnél is, a nagy kereskedőnek, vagy bankárnak a másodrendű foglalkozásainál szintén rabszolgák voltak alkalmazva. A ki az árúkat kicsinyben elárúsította, a pénzváltó, az ügynök, ki a bevásárlásokat tette, mind rabszolgák voltak. Athénről hitelesen tudjuk, hogy igen jól bánt rabszolgáival, s mindegyiknek joga volt ura rossz bánásmódja ellen panaszt emelni; sőt azt is követelhetette, hogy másnak adassék el, kinél jobb bánásmódot reménylett. Azonkívül, minthogy rabszolgák és szegényebb polgárok egyenlőn rövid ujjasban (tunika) jártak, szigorúan meg volt tiltva másnak rabszolgáját nyilvános helyen megütni, nehogy véletlenségből az ütleget valamely szegényebb polgár kapja. E szelid bánásmód azt eredményezte, hogy az attikai rabszolgák uraik irányában szemtelenül viselték magokat.

Az ipar és kereskedelem fejlődése a pénzforgalmat is igényli és maga után vonja. Említettük, hogy Pheidon, Argos királya volt az első Görögországban, ki pénzt veretett, még pedig a babyloni talentum és mina felosztása mintájára, Aegina szigetén, mely akkor birodalmához tartozott, miért is a görög talentum ez idő óta aeginai talentumnak neveztetett. Ott említettük, hogy a talentum és mina csak oly képzelt értékek, mint például korunkban az egy font sterling, mert ilyen érem Görögországban nem létezett. A hellen pénzszámításnak alapját tulajdonképen a drachma tette, mely később a római denárral azonosítottatott. Minthogy 6 obolust számított, ilyennek az értéke pedig a mi pénzünk szerint mai nap 6 $\frac{1}{2}$ krajczárt tett, a görög drachma egyenértékű volt 39 krajczárral, mi körülbelül egy franknak vagy olasz lirának felel meg. Száz ilyen drachma tett egy minát, melynek tehát képzelt értéke 39 forint volt; hatvan minát számítottak egy talentumra, mely ilyen módon 2340 frt értékű lett volna. Tetemes különbség volt azonban az aeginai és attikai talentum közt, mert Soion óta ez egy negyedrésszel s illetőleg 27 százalékkal volt kisebb az elsőnél. A mi a pénznemeket illeti, a drachma volt a legközönségesebb, és ezüstből veretett, mint a mi huszasaink vagy a frank. Volt azonban kettős drachma, *didrachma*, és négyes drachma, *tetra-drachma*, mind ezüstből. Az obolusnak szintén több neve volt, az egyszerűn kívül veretett még fél és kettős obulus is, mind a három pénznem rézből; ellenben már a négyes obulus ezüstből veretett, s értéke 26 krajczár lévén, majdnem egészen megfelelt a mi $\frac{1}{4}$ forintosaiknak.

Nemcsak Aegina és Athén, hanem Görögország minden városa külön pénzt veretett; a szerencse csak az volt, hogy többnyire mind az aeginai pénzlábat használták. Ezenkívül voltak idegen pénzek is érvényben Görögországban, nevezetesen lydiai és perzsa Darius-féle aranyak. Tulajdonképeni papírpénzről nem lehet ugyan szó az ókorban, de a hitelt már ekkor is sem az állam, sem a kereskedői világ nem nélkülözhetette. Kellett tehát

a készpénz pótlékaról gondoskodni, és erre részint vas, részint réz, vagy bőr alkalmaztatott. Az állam rányomta bélyegét, és kezeskedett annak beváltásáért; sőt a legtöbb államban úgy találjuk, hogy az ily pénzt helyettesítő csereeszköz, teljes forgalomnak örvend az állam védnöksége és jóállása mellett.

Görögország ritkább pénznemei a következők voltak: *a.* Athén, nagy arany érem, melynek értéke 400 forintra becsültetett. Előlapján Athene istennő feje, hátlapon bagoly, borostyán ággal, félholddal és e felirattal Athe. *b.* Byzanc, ezüst pénz Bachus fejjel, hátlapján egy szőlőfürt, és e kör-rat: Bizantion. *c.* Messene, ezüst érem. Zeus fej koszorúzva, hátlapon három-

lábú oltár, borostyánkoszorúban e felirat: Apollonidas. *d.* Athén, rézpénz, kettős obolus, Pallas feje, hátlapon az Acropolis. *e.* Thebae, ezüst pénz; boeot pajzs, hátlapján Bachus fő borostyánkoszorúval. *f.* Sparta, ezüst pénz a peloponnesusi háború utáni korból. Heracles koszorúzott feje, hátlapján olajfa koszorúban magas víztartó edény. *g.* Delphi, ezüst érem, Apollo, hátlapján a háromlábú oltár. *h.* Miletus. Réz pénz, koszorúzott Apollófejjel, hátlapján oroszlán. *i.* Ephesus, arany pénz Dianafej koronával, hátlapon a régi ephesusi Artemis-féle szobor, sugarakkal holdvilágos arcza körül. *k.* Syracusae; arany érem, Arethusa istennő feje, hátlapján egy alak négy lovas fogaton, melynek a győzelem istennője koszorút nyújt. *l.* Samos, ezüst érem,

oroszlán fej, hátlapján a bika első fele. *m. Aegina*, ezüst érem, előlapján teknős béka, hátlapján négy felé osztott négyszög, az egyik részben delphinnel.

Családi élet, öltönyök és divat.

Azon egyszerűség, melyet a családi élet, női viselet és magán erkölcsök számára Solon törvényei megalapítottak, azon korszakban, t. i. a macedon uralom előtti 50 évben, majdnem egészen megszűnt. A fényűzés, az élv és gyönyörhajhászat, mely a családi életbe is belopódzott, tetemesen megváltoztatta az erkölcsöket. Voltak azonban Solon törvényeinek oly rendelkezései is, melyek mintegy a nép vérébe mentek át, s melyeket a későbbi idők könnyelműsége megingatni nem bírt. Azon eljárás, mely szerint a született

GÖRÖG NŐK HAJVISELETE.

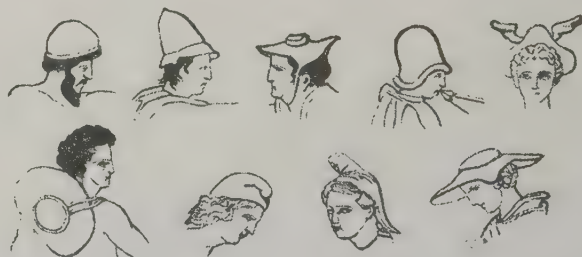
gyermeket atyja lábaihoz tették, ki az által, hogy fölemelte, kijelenté, miszerint elfogadja; de joga volt fel nem emelni is, és ez által elutasítani, mint az ősi szokás maradványa, bár már csak alaki érvénye volt, még mindig fentartatott. A gyermeknevelés kötelezővé volt téve a szülőkre nézve, s a későbbi időben ezt minden atya könnyebben is eszközölhette, mivel az állam segélyére volt, a mennyiben gymnasiumokról és grammatikai iskolákról lehetőleg gondoskodott.

Az ifjúság nevelése egész Görögországban arra irányult, hogy „szép lélek szép testben képeztessek.” Mit a római e szavakban fejezett ki: *mens sana in corpore sano*. Azért a nevelésnek két fő eszköze alkalmaztatott leginkább, t. i. a testgyakorlat *gymnastica*, a test edzésére, és a *zene*, mely az összes szellemi művelődés összhangzatú vezetését foglalta magában. A

folytonos testgyakorlat nemcsak az izmok rugékonyságát, hanem az akarat erélyét és tetterekészségét is eredményezvén, a görög államok közközltségen tartották fel a gymnasiumokat, melyekben az ifjúság állami felügyelet alatt végezte gyakorlatait. A tulajdonképeni magasabb szellemi műveltségre az állam részéről kevesebb gond fordítottatott. Spartában a hazafiúi érzelmek, az idősbeok iránti tisztelet, becsületesség, igazmondás s egyéb erkölcsi törvények beoltása az ifjú kedélybe, volt a nevelés főcélja, Athénben és más államokban ezeken kívül még az olvasás, írás és számolás, költemények

GÖRÖG FERFI ÖLTÖNY.

NEMEZ UTI KALAPOK.

GÖRÖG NŐI ÖLTÖNY.

GÖRÖG LÁBBELIEK.

szavalása, ének és zene képezték a köznevelést. A mit ezenkívül a szülők gyermekeik magasb kiképzésére szükségesnek láttak, az saját belátásukra bízott; a politikai jogok gyakorlatára szükséges ismereteket pedig megadta maga a közélet, mely a szabad nemzetek leggyakorlatiabb nevelője.

De e nevelés tulajdonképen csak a fiú gyermekekre szorítkozott; a leánygyermekek anyjuk szárnyai alatt nevelkedtek fel a háznál, oly egyszerűségben, hogy még az elemi ismereteket is, az írást és olvasást sokáig fölösleges fényűzésnek tartották a leányoknál. Megtanultak fonni, szőni, bele oktattattak a házi foglalkozásokba, és a leendő jó gazdasszony ki volt művelve,

s ha elérte a kort, férjhez adatott, a nélkül, hogy a fiatal leányt megkérdezték volna. Nem is volt alkalmuk oly társaságokban megjelenni, a hol férfiak is voltak jelen. Ez okból valami romantikus, epedő és vágyó szerelemről a görög ifjúságnál nem is lehetett szó, a jegyesek tulajdonképen csak akkor ismerték meg egymást, midőn már a házasság megkötöttet. Csak Sparta képezett e részben kivételt, ott a lányok hasonló nevelésben részesültek mint az ifjak.

Midőn a fényűzés Athénben elharapódzott, ezen erkölcsi szabályok is meglazultak, az anyák példája után indulva a leányok is midőn férjhez mentek, magasabbra fokozták igényeiket, s férjeiket fényűzési hajlamaik kielégítésére ösztönözték. A nők öltözete drágább volt, hímzésekkel és díszítményekkel telve, bár alakra nézve a régihez ragaszkodtak.

A nők alsó öltönye két részből állt, egy a vállaktól derékig érő ujjatlan nyitott köntös, fehér gyolcsból, vagy a szegényebbeknél gyapjúszövetből, melyet a vállukon egy csattal kapcsoltak össze. A derékon alul volt a bokán alól érő zubbony, mely sűrű redőkben folyt alá. Mindkét öltönydarab a derékon övvel volt lekötve, mely azokat összetartotta. Midőn kimentek a házból, fehér vagy színes és gazdagon díszített köpenyt borítottak vállaikra. Hajukat a legkülönbözőbb módon felfodrozni, ez azon rabnő kötelessége volt, kinek a házban a fodrász szerepe jutott (l. az ábr.). Hasonló nagy fényűzést űztek a nők a lábbeli megválasztásában. Ebben csakugyan igen nagy különbség volt, mint azt a megelőző ábrán felmutatott minták tanúsítják. Különböztet a fényűzést illetőleg a férfiak sem maradtak hátra. A rövidebb ujjas (tunika) fölé öltött köpeny, már magában is drágább szövetű, vagy legalább gazdagon díszítve volt. A finom világít azon lehetett megismerni, hogy köpenye, melynek jobb szárnyát bal vállára vetette fel, milyen szép és divatos redőket képez. A városban rendesen földetlen fővel jártak, még pedig nők és férfiak egyaránt, de utazás közben, mint már említettük, vagy midőn falura mentek, a legkülönbözőbb nemez kalapokat viselték.

IX. FEJEZET.

MACEDONIA AZ ŐSKORBAN, FÜLÖP ÉS NAGY SÁNDOR HÓDÍTÁSAI.

Macedonia II. Fülöp előtt.

Nem csak a görögök közt az ókorban, hanem még mai napig is nagy vita tárgya a tudós világban, vajjon a macedonok görögök voltak-e vagy barbárok. A mi a görögöket illeti, ők a macedonokat nem fogadták el testvérekül,

a macedonoknak nem volt joguk részt venni az olympiai játékokon. Első Sándor Macedonia királya, ki a plataeai csatában a perzsák hadi tervét felfedezte Aristidesnek, s ennek folytán athéni polgár-jogot nyert, még ezen a réven sem juthatott Olympiába, csak miután bebizonyította, hogy családja Heraclestől származik, nyerte azon jogot, hogy az olympiai játékokon részt vehessen. De a macedonok barbársága még onnan sem következik, hogy Demosthenes philippikáiban őket ismételve barbároknak nevezi, mert e kifejezés gyűlöletének kifejezése lehetett. Nagy Sándor római történetírója, Q. Curtius Rufus, szintén közöl egy esetet, mely ha való, nagyon is ellene mond a macedonok helleniségének. Midőn Nagy Sándor Ázsiában Parmenio fia Philotas ellen pert indított, melyben ez hazaárulással lón vádolva, Nagy Sándor kérdezi Philotastól, vajjon hazai nyelven akarja-e magát védelmezni, vagy görögül? Másutt pedig a vádpontok közt előfordul, hogy Philotas annyira megvetette a hazai nyelvet, miszerint honfiaival mindenkor tolmács által beszélt. Philotas válasza szerint, a hazai nyelv már elavult, s a görögöt majdnem mindenki érti a macedonok közt. E válaszból világosan kiderül, hogy még Nagy Sándor korában, daczára az ő és elődei fáradozásainak, a hellen nyelv még uem volt általános Macedoniában, sőt hogy a macedon nyelv teljesen különbözött a görögtől.

Egy ellenkező vélemény (Sturz) Herodotra támaszkodva a macedonok helleniségét vitatja, úgy állítván oda a dolgot, hogy az ily különbségek, melyek a későbbi hellenesített macedon nyelvben fenmaradtak, egy külön macedon nyelvjárás sajátosságai. A két fél közti középállást foglalja el Hahn, az „Albaniai tanulmányok“ szorgalmas és nagyérdemű írója, a ki nagy terjedelmű munkájában kimutatja, hogy a macedonok egy ágát képezték az illyr nyelvcsaládnak, mely ismét az őskor pelasgjaival állt szoros kapcsolatban. Hogy görög gyarmatok részint azon alkalommal, midőn a görög nép zöme, nevezetesen az aeol és dór törzsek a Hellesponton átkelve, új hazát kerestek, hogy mondjuk ez alkalommal több gyarmat vissza maradt Macedoniában, azon alig lehet kételkedni, ha magunkat elméletileg e költözködő néprajok helyzetébe gondoljuk. A görög hagyomány, a mint Herodot feljegyezte, Thessaliából való beköltözést is említi. E beköltözők Dorus vezérlete alatt „dórok voltak, kik azután Macedoniában macedonoknak neveztettek.“ Aeschilusnál Pelasgos Argos királya mondja, hogy az ő népei pelasgok, egész a Strymon folyamig laknak, s Paeonia és Pindus mellékének nagy területét egész a dodonai bérczes országig bírják.

Mind e mondák azonban csak a mű elején egy nagy pelasg népcsalád létezéséről és elterjedéséről mondott véleményünket, vagyis inkább a Niebuhr által felállított hypothesisig igazolják. A macedonok nem voltak görögök, de mint a nagy pelasg család tagjai, épen úgy mint Kis-Ázsia nem hellen népei,

velők közel rokonságban voltak. E pelasg népek általában igen fogékonyak lehettek a görög műveltség iránt, mely a nyelvvel együtt már igen korán meghonosult Macedoniában. A királyok és előkelők, jogosan-e vagy nem, az mellékes dolog, de görög eredettel kérkedtek; a királyok családfájokat iparkodtak Heraclessel összekapcsolni. Görög költők, színműírók, képzőművészek és színészek már jó korán szíves fogadtatást találtak a *pellai* királyi udvarban. A fővárosban a görög nyelv, görög szellem annyira elterjedt, hogy alig lehetett macedon beszédet hallani. E görög műveltség és szellem mindig nagyobb körben terjedt el az országban is, főkép miután II. Fülöp a chalcidicei s más görög gyarmatvárosok lakosságát elhurczolván, az ország különböző pontjain letelepítette. Ily módon a meghódítottakból hódítók lettek, mert a szellemi téren a macedonokat műveltségök varázsával hatalmok alá hódították. A macedon nyelv ennek folytán mindig szűkebb térre szorult, márcsak a távolabb eső falvak, vagy a bércek völgyeinek lakói beszélték az ősi nyelvet. Philotas elavultnak mondá, tehát még akkor élő nyelv volt, de néhány nemzedék után, III. Fülöp Macedonia királyának követei, Rómában a tanács előtt azt vallják, mint erről Livius római történetíró tudósít, hogy a macedonok, acarnanok és aetolok ugyanazon nyelvet beszélik. Macedonia e szerint már III. Fülöp korában teljesen hellenesítve volt.

A csekély kiterjedésű országnak régente nagyon szűk határai voltak Nyugatra volt a Scardus, délre a Cambuni hegyektől körülzárva, az ország nem terjedt tovább, mint Edessa városáig. A későbbi királyok hódításai tetemesen növelték az ország kiterjedését, s midőn Fülöp trónra lépett, Macedonia délen a Cambuni hegységtől, éjszakon és nyugaton a Scardustól, a Lynchitis tótól, keleten a Nestus folyamig terjedett. E kiterjedésében közel 1200 □ mértföldet foglalt magában. Az egész ország hegyekkel van borítva, és a földművelés csak a völgyekben űzhető. De mivel itt a föld termékeny, eléggé gazdagon jutalmazza meg a földművelő fáradozásait. Legnagyobb folyói keletről számítva a Nestus, Strymon, Axios és Haliacmon, melyek mind az Aegei-tengerbe ömlenek. Az Axios és Strymon torkolatai közt, nyúlik a tengerbe a hármas ágú Chalcidice félsziget, melynek 32 szövetséges városa valamint a hatalmas Olynth is, mindaddig szálla volt Fülöp szemében, míg azokat le nem rombolta, és lakóikat elhurczolván országába le nem telepítette. E három félsziget közül a keleti: Acte, melyen a veszélyes *Athos* hegy előfok van. Ezt Xerxes átfuratta, mint az illető helyen leirtuk; jelenleg több mint 300 görög kolostor diszlik rajta. A középső félsziget neve Sithonia, a nyugotié Pallene; de ezek kevés történeti jelentőséggel bírnak.

Herodot szerint a királyság alapítója a hetedik század közepén I. Perdiccas volt, kinek azonban egész hatalma csak Edessa vagy Aegae város határára szorítkozott. E szűk országot hódítások által növelte mind dél- mind nyugot

felé. Elégge érdemesnek látszott arra, hogy a Scythiából visszatérő Dárius követei által hódolatra szólítsa fel. I. Sándornak sikerült a plataei csata után, melyben, mint perzsa hűbéres még kénytelen volt a görögök ellen harcolni, hazáját a perzsa uralom alól felszabadítani. Ezután folytatta hódításait, s miután országa határait Pydna és Therma városokig kiterjesztette, a görög gyarmatoknak szomszédja lőn. Az ő fiai közt kitört viszályok nagy zavarba ejtették az országot, mi később egyes görög államoknak, mint Athénnek és Thebaenek, Macedonia ügyeibe való beavatkozását vonta maga után.

Mióta azonban I. Sándor az olympiai játékokhoz bocsáttatott, s ez által hellennek ismertetett el, utódai több kevesebb ügyességgel és eréllyel arra törekedtek, hogy a görög műveltséget hazájokba átültessék. Nagy segítségökre voltak e tekintetben a Chalcidice félszigeten lévő görög gyarmatvárosok, melyeknek polgárai a macedonokkal folytonosan kereskedelmi üzletviszonyokban állván, nem csekély mértékben mozdíták elő a görög nyelv ismeretét Macedoniában. Ehez járult, hogy a görög államokban dúló pártviszályok folytán, sok jeles férfiú volt kénytelen oda hagyni hazáját s Macedoniában keresni nyugalmat és békét polgártársai üldöztetése ellen.

Legnagyobb volt a haladás Archelaus király korában, ki a görögök közt dühöngő peloponnesusi háború viszályait hasznára fordítván, hazája biztosításáról kellőleg gondoskodott. Várat építtetett, városokat erősíttetett meg, utakat csináltatott, a hadsereget újra szervezte, s általában mindent megtőn, hogy egy netaláni támadásnak, bár honnan jöjjön az, sikeresen ellentállhasson. Hogy szellemileg még jobban összekösse nemzetét a görögökkel, az olympiai játékok mintájára, nem messze Orpheus sírjától, ünnepélyes nemzeti játékokat szervezett, melyekben a gymnastikai gyakorlatok mellett zene- és dalversenyeket is tartottak. Udvara a görög költők és művészek gyülekezési helye volt, Euripides itt halt meg. E körülmény udvarába édesgeté az ország nagyjait is, kik a király példáján indulva, a görög műveltséget lassankint elsajátították. Halála után ismét zavarok ütöttek ki, melyek alig voltak elkerülhetők ily laza szervezetű államban, mint a minő még volt akkor Macedonia.

A királyság örökös volt ugyan az országban, de az nagy baj volt, hogy az örökösödési rend nem volt pontosan meghatározva. Innen támadtak a zavarok a királyi családban, melyekben rendesen az győzött, ki többi rokonait vitézségben, ravaszságban és népszerűségben felülmulta. Gyakran megtörtént, hogy a kiskorú, uralkodásra képtelen vagy hanyag örökös kénytelen volt helyet engedni ügyesebb rokonának. Hasonló példákkal telve van Macedonia története, melyeket nem tartunk szükségesnek felsorolni. Ekörülményhez még egy más baj is járult. A királyok ifjabb fiaiknak, épen úgy

mint nálunk hajdan az Árpádok, egyes országrészeket adtak át kormányzásul. Így I. Sándor öccse, Archidaeus az ország éjszaki részén Elymiotis tartományt kapta birtokul, mely azután családjában örökségkép megmaradt; Perdiccas testvére Fülöp, egy vidék ura lőn az Axios folyó felső mentében, ezen, a királyi családból származott fejedelmek mellett, kiket bajos volt mindig féken tartani, voltak még Macedonia tulajdonképi területén egyes kis népek, mint az *agrianok*, *paeonok*, *lyncestiek*, stb., kik saját fejedelmeik alatt ősi szokásaikat és törvényeiket megtartották. A királyság mindaddig tehát meg nem szilárdulhatott Macedoniában, míg ezen apró fejedelemségek teljesen be nem olvasztattak az országba.

De magában az országban sem birt a király önkényes hatalommal. Vagyonos és nagy befolyású nemesség vette körül, melynek tagjai a király társainak, *hetairoi*, neveztettek. Annál nagyobb volt e nemesség befolyása, mivel később, midőn a kisebb fejedelemségek beolvasztattak, e fejedelmi személyek is a nemesség sorai közé léptek. Innen következik, hogy a macedon királyok uralma igen távol volt a tyrannismustól, vagy az ázsiai despotismustól. A nép nagy tömege szintén bizonyos szabadságot élvezett, ha a pórok bőrködmént viseltek is, mint Nagy Sándor egy alkalommal magát kifejezé, de azért szabadok voltak, kik minden jobbágyi teher nélkül művelték földjeiket, miután egy ókori író sem említi, hogy állapotuk a thessaliai *penesták*, vagy a laconiai *heloták*, sorsához hasonlított volna. Különben ezt már azért sem lehet feltenni, mivel háború esetén mint szabad emberek hivattak a zászló alá, s a háború bevégeztével visszatérhettek az eke szarvához; de míg a táborban voltak, és ez jellemző, a vezérek vagy királyok a katonákat gyülekezetre hívták össze, s véleményüket kérték ki, mi bizonyára nem történt volna, ha a katonák nem szabad emberek. Ilyen zavarok előzték meg II. Fülöp trónrajutását is. E zavarok közt Pella városa, melyet Archelaus király azért választott székvárosává, hogy a görög gyarmatokhoz közelebb essék, az olynthiak hatalmába jutott; azonkívül a vad illyr törzsek dúló csapatai több izben elboríták az országot, városokat és falvakat gyújtottak fel, több ezer embert részint legyilkoltak, részint fogságba hurczoltak. Példájokat a királyság alattvalói a paeonok is követék, kik az ország több vidékét földúlták. II. Fülöp atyja II. Amyntas csak nagy nehezen birta az ország viszályait lecsendesíteni. Az ő idejében történtek azon nagy hadi események, melyek előbb Olynth, azután Sparta hatalmát megtörték, és Thebaet a hatalom magas polczára emelték. Midőn Amyntas 369-ben meghalt, legidősebb fia II. Sándor minden nehézség nélkül örökölte a trónt, melyet békésen is birhatott volna, ha gonosz anyja Euridice, Elymiotis fejedelmének leánya, saját fiának vesztét el nem határozza vala. Kedvesével Ptolomaeusszal egyetértve, az ifjú királyt megölték és a trónt elfoglalták.

Ebből ismét zavarok támadtak, melyekbe előbb Athén, később Thebae avatkozott be.

II. Amyntasnak a meggyilkolton kívül még két fia volt, III. Perdiccas és II. Fülöp, mint a következő származási tábla mutatja.

II. Amyntas 393—369				
II. Sándor 369—368	III. Perdiccas 365—359	II. Fülöp 359—336		
III. Amyntas		1. neje Olympias	2. neje Cleopatra	
		Nagy Sándor 336—328	Cleopatra férje Sándor epirusi fej.	Arrhidaeus Fülöp
		1. neje Roxane	2. neje Barsine	
		Aegus Sándor	Hercules.	

II. Amyntas fiai közül III. Perdiccas megboszulta bátyjának halálát, és a bitorlót meggyilkolta. Hogy Thebae befolyása alól szabaduljon, Athénnel szövetekezett az olynthiak ellen, és Timotheus oldalán igen vitézül harczolt a város ellen. Az illyrek újabb támadása országába visszatérni kényszeríté. Az ütközet, melyet ellenök vivott, a macedonokra nézve szerencsétlen véget ért; maga a király 4000 harczosával halva maradt a csatatéren, 359-ben. Az illyrek most a paeonokkal és thrákokkal szövetekezve háborítlanul dúlták az országot, mely ily módon a bukás szélén állt.

II. Fülöp kormányzása.

A meghalt királynak egy kiskorú fia maradt Amyntas, kinek nevében az időközben Thebaeből haza érkezett Fülöp vette át a kormányt. A veszély nagy volt, a kis országot minden oldalról ellenséges csapatok dúlták, de ehhez még azon körülmény is járult, hogy több trónkövetelő lépett fel. Azonban a nemzet józanabb része Fülöp körül csoportosult, tőle remélvén a haza megszabadítását. Nem is csalódtak benne alattvalói, gondos előrelátással, ügyességgel és erélylyel megmenté az országot az illyrek, thrákok és paeonok pusztításaitól, valamint a királyi házat a trónkövetelők cselszövényeitől. Nehogy az athénieket maga ellen ingerelje, Amphibolis városából, melybe a polgárok megegyezésével helyezett őrséget, visszavonta seregét, miáltal Athén haragját lecsendesítette, és Amphibolis polgárainak hajlandóságát magának megszerezte. Egy-két év múlva, 356-ban, országa a barbárok ellen biztosítva volt, az udvarnál a pártoskodások megszűntek, a trónkövetelőket részint jósága által részére nyerte, részint száműzte. Ez utóbbiak közül ketten Olynth városába menekültek, és ott tartózkodásuk később ürügyül szolgált Fülöpnek Olynt megtámadására. Magát az ifjú. királyt is, kinek nevében

a kormányt vitte, azáltal csatolta érdekeihez, hogy saját leányát adta hozzá nőül.

Itt kezdődik azon 20 évi küzdelem, melyet Fülöp a megvesztegetés, fortély és ravaszság minden eszközeivel vívott a görög államok függetlensége ellen. Különben a véletlen is előmozdította vállalatait. A Pangæus hegységben, melynek bányái azelőtt is műveltettek, a macedonok oly gazdag arany erre találtak, hogy a Pangæus hegyi bányákból Fülöp jövedelme a viszonyokhoz képest óriási összegre, vagyis ezer talentumra növekedett. Macedonia csekély területe daczára, ezen erélyes és előrelátó fejedelem kormánya alatt, nagy hatalommá lőn, mely ellen a nagy perzsa birodalom szövetségeseket keresett a szabadságukat féltő görög államokban. A perzsa statusférfiaknak nem volt alaptalan a félelmök, mert Fülöp csakugyan régóta táplálta a vágyat, hogy Macedonia és az egyesült görög nemzet haderejével a korhadtt perzsa birodalomnak véget vessen. Görögországban szerzett párthivei e nagy háborút, mely sajátképen Fülöp nagyravágyásának kielégítésére szolgált volna, mint nemzeti közügyet úgy adták elő polgártársaik előtt. Boszút kell állni, mondák, a barbárokon, kik hazánk több vidékét elpusztították, templomainkat romba döntötték. E nemzeti vállalat ürügye alatt, bőven osztogatott pénz segélyével, sikerült Fülöpnek egyik görög várost a másik után részére nyerni.

A görög államokban dúló pártviszályok, s az időközönként meghonosult tyrannismus sok görög elmében azon meggyőződést érlelték meg, hogy a polgárok jólétének és a közbiztonságnak minden támadás elleni megőrzésére legbiztosabb gyógyszer volna a törvényes királyság, mely a pártok közt állván, a zilált államéletnek újabb szilárdságot kölcsönözne. Alighanem az volt Xenophon Cyropaediájának célja, hogy a görög népet a monarchia előnyeiről fölvilágosítsa. Ily nézeteket Aristoteles is fejez ki „Politika” című művében, midőn azt mondja, hogy: „A király feladata a felett őrködni, nehogy a birtokosok tulajdonukban háboríttassanak, és nehogy a köznép a főbbek önkényének és rakoncátlanságának legyen kitéve.” A tyrannismus ezt nem bírta létesíteni, „mivel nincs jogalapja mint a királyságnak, hanem vagy a nép kegyétől függ, vagy igazságtalanságon és erőszakon alapszik”.

Némely történetírók fölvetették a kérdést, vajjon a chaeroneai csata után volt-e még létjoguk a kisebb görög államoknak? kétségkívül hogy Fülöp vasmarka, valamint fiának Sándornak erélyes fellépése, egy közös célra közreműködni kényszeríték a görög államokat. De e tényből azt következtethetni, hogy a nyomás alól megszabadulva is megszűnt volna létjoguk, túlzott merész állítás. Valamint a multban e szaggatottságnak, e particularismusnak köszönhetjük a görögök sokoldalú szellemi műveltségének kifejlődését, s azon eléggé meg nem hálálható befolyást, melyet a

három ókori világrész minden pontjain elszórt gyarmataik által az akkori barbár világ civilizációjának előmozdítására gyakoroltak: úgy a chaeronaei csata után sem szűnt meg a görög nemzet e missiója. Ezt ügyesen használta fel Nagy Sándor is, midőn ujonnan alapított birodalmának még legszélsőbb pontjain is, mint a Jaxartes és Indus folyamok partjain görög gyarmat városokat alapított. Németország birodalmát és műveltségi fejlődését a particularismus tette oly virágzóvá és sokoldalúvá. Valamint Görögországban a városok egymás közt, úgy Németországban az egyes fejedelmek azon tekintetben keltek versenyre, melyik mozdíthatja hathatósabban elő pártolása által a német nemzet művelődését. Az összpontosításnak a szellemi téren is meg vannak előnyei, az erők csoportosítása és bizonyos irányba való terelése; de e mellett meg vannak hátrányai is, gyakran előli s megbénítja a kiváló tehetségeket, melyek nem a központban merülnek fel, vagy ha ott is élnek, nem tartoznak a központi irányadó társulat körébe. Nagy Sándor halála után, az általa épített és utódai a Ptolomæusok által gazdag könyvtárral ellátott Alexandria városa, a Nilus torkolatánál, lőn a tudományosság székhelyévé. Sokat köszönhetünk több tudomány tekintetében az alexandriai tudósoknak, de ezen egész korszak tudósokat, igen és szöveg magyarázókat, de egyetlen jeles költőt nem mutattathat fel.

Fülöp diadala a chaeronaei csatában tökéletes volt; legalább a visszavonuló sereg romjai nem mertek vele egy második csatát megkísérteni. Miután Thebaet megfenyítette, Athénnel pedig méltányos békét kötött, bement seregével a Peloponnesusba, hogy a még mindig daczoló Sparta erejét megtörje. Megjelenésére Megara, Corinth, Epidaurus és más városok lemondva a védelemről, békét kértek, melyet Fülöp minden nehézség nélkül megkötött velök, egyedül Corinthtól követelte, hogy a fellegrárba, „Acrocorinthba“ őrséget tessen. A pelopponesusi városok hadilletékei csatlakoztak seregéhez Sparta elleni gyűlöletből, mely Fülöp diadala után sem akart legkevesebb előzékenységet mutatni irányában. Fülöp pusztítva járta be Laconiát, de a spartaiak ellentállását meg nem törhette. Midőn tehát a 338 év őszen Corinthban Fülöp meghívására Görögország összes államainak követei megjelentek, egyedül Sparta tagadta meg a követek küldését. Fülöp előadta tervét, mely szerint, az ő vezérlete alatt egy általános görög szövetség volna létesítendő. Ebben a tervben kimondatott, hogy minden egyes város szabadsága és önállósága épségben tartatik, azonkívül minden egyes város birtoka biztosított, a városok közt a közlekedés szabadsága megállapított, és a közös ügyek kivételére minden város küldötteiből egy közös szövetségű tanács felállítása határoztatott. Azután a perzsák elleni háború lőn indítványozva, melyet Fülöp teljesen hellen nemzeti ügynek óhajtott tekinteni. A gyűlés

ezen indítványt is egyhangulag elfogadta; összeíratott az összes görög államok fegyverfogható polgársága, mely ezen időben 200,000 gyalogot, és 15,000 lovas volt képes a csatatérre kiállítani. Azt föltenni azonban, hogy ezen nagyszámú hadsereg rovatott volna ki, mint hadilleték az egyes városokra, nagy tévedés, mert mint mondtuk, a hadilleték a fegyverképes lakosság arányában vettetett ki az egyes államokra. Fülöp ezúttal az egybegyűlt görögök által a perzsák elleni háborúra fővezérré választatott.

Fülöp tehát végre elérte célját, melyért egész életén át fáradozott. Elnyerte a görög nemzet felett az annyira óhajtott hegemoniát, fővezérré választatott, a perzsák elleni háború legalább látszólag, a görögök nemzeti ügyévé lőn. Macedonia ez idő tájban a bekeblezett apróbb fejedelemségekkel egységes államot képezett, s a macedon nemzet büszkén tekinthetett körül szomszédai felett. A királyi hadsereg 30—40,000 jól begyakorlott és jól fegyverzett katonából állt. Félelmes csatarendje a tömör phalanx volt, mely 16 embernyi mélységben felállítva, majdnem ellenállhatatlan volt, s az ellenség sorait rendesen már sulyával tiporta le. A macedon nemesség kitűnő lovas-ságot szolgáltatott, az íjászok és parittyások a meghódított vagy szövetséges agriánok, thrákok és illyrek közül vétettek.

Bár minden előkészület meg volt téve a megindítandó háborúra, de a végzet nem Fülöpnek szánta e nagyszerű haditett kivitelét. Míg Fülöp önérzettel tekintett végig az elért sikeren, volt oka, hogy udvarának fényében is méltán gyönyörködjek. Azon, előbb független fejedelemségi birtokosok, kiknek apái elődeinek oly sok bajt és kellemetlenséget okoztak, most mind udvarában voltak, lesve a király kegyét, és egy mcsolya boldogította őket. De a macedon család előkelői is mind a király udvarában gyülekeztek össze, és annak szokatlan fényt kölcsönöztek. A királynak gondja volt rá, hogy mind a fejedelmek utódait, mind az előkelő macedon családok tagjait, minél inkább magának lekötellezze és dynastiája érdekeihez csatolja. A családok között egyike a legtekintélyesebbeknek volt Parmenio családja, kinek apja Philotas már nagy szolgálatokat tett Fülöpnek, és hasonnevű fia mint Nagy Sándor kortársa, azzal növekedett és kiváló szerepet vitt az ázsiai hadjáratban.

A külső fény és hatalom mellett Fülöp családja körében oly kellemetlen dolgok történtek, melyek a családtagok közt előbb idegenkedést, azután gyűlölködést, s végre teljes szakadást idéztek elő. Ennek okai Fülöp természetében találhatók fel. Természeténél fogva gyönyör és élvvagyó lévén, gyakran szabad tért engedett szenvedélyeinek, a melyeknek ily alkalommal teljesen rabjává lőn, mi annál inkább csodálandó, mert, midőn szükség volt józan ész és megfontolásra, ridegen és kímért szabatossággal tudta terveit szőni, a mint azt céljai megkívánták. Mondhatjuk, két ember volt egyesülve Fülöpben, az élvhajászó, korhely és szenvedélyes férfiú, ki nem tudja

zabolázni vágyait, s a ravasz előrelátó, ügyesen számító és sima diplomata és hadvezér.

Neje Olympias Neoptolemus, epirusi fejedelemnek leánya volt. Szenvedélyes nő lévén, férje kicsapongásait nem bírta nyugodt lélekkel eltűrni. E házasságból született Sándor, kit a történet nagynak neve, még pedig állítólag azon éjjel, midőn az ephesusi Diana templomát egy gonosztevő felgyújtotta. Fülöp mint maga mondá, fiának nevelőjeül oly szerencsés volt Aristotelest megnyerhetni. Ez adta meg az ifjú Sándornak ama görög műveltséget, mely azon időben a jó nevelés egyik mérvéül tekintetett. Ha Sándor a görög költészetben és drámai irodalomban, a bölcsészet titkaiban, valamint a történet-irodalomban jártasságot nyert is, bár azt olvassuk róla, hogy Homeros Iliását hadjáratai közben éjjel mindig párnája alatt tartotta, ha valónak hiszszük is ama felkiáltást Achilles sirjánál, kit azért mondott boldognak, mert oly költőre talált mint Homeros. Sándor azért lelkületében barbár maradt. Indulatos, vad és kegyetlen, mint azt életének több körülményei tanúsítják. Bátorságának és erélyének már mint gyermek tanujelét adta. Atyjának volt egy lova, melyet senki sem tudott megfékezni, mert senkit sem engedett hátára ülni. A gyermek Sándornak ez sikerült. Észrevette, hogy a ló saját árnyékától fél, azért úgy állította a lovat, hogy árnyékát nem láthatta, s miután nehányszor megsimogatta, oly gyorsan pattant a lóra, hogy ez már későn vette észre a dolgot. Iparkodott ugyan a ló lerázni magáról Sándort, de ez nem sikerülvén, vad futásnak eredt. Sándor megereszti a féket, s egy óra múlva visszahozta a lovat, mely át volt izzadva, s remegett mint a nyárfalevél. Ez idő óta a ló félelemmel engedelmeskedett Sándornak; mondják, hogy atyja ez eredmény láttára felkiáltott volna: „Fiam Sándor, keress magadnak más országot, mert mint látom, neked Macedonia csekély lesz.” Sándornak lelkületére világot vet ama körülmény, hogy nem annyira örömmel, mint inkább irigységgel kísérte atyja diadalait, gyakrabban mondván: „Ha atyám így folytatja, akkor nekem semmi sem marad, a mit meghódíthassak.”

Midőn Sándor ifjúvá növekedett, élesebbek lettek a surlódások a királyi családban. Sándor anyját rendkívül szerette, kétségkívül jobban mint atyját, s midőn szemei megnyíltak, keserű fájdalommal látta, hogy anyja elhanyagoltatik, és atyja görög tánczosnők és könnyelmű nők társaságában tölti idejét. Fülöp még tovább ment, s egyik alattvalójának Attalusnak unokahugát, Cleopatrárt vette nőül. Macedon szokás szerint fényes és zajos volt a nászünnepély, s midőn a bor gőze a lakmározók fejébe szállt, az ifjú királyné nagybátyja felszólalt: „Macedonok, kérjétek az isteneket, hogy az ifjú királyné törvényes fiúval és trónörökösrel ajándékozza meg királytokat.” Sándor, a ki jelen volt, e szavakra dühösen ugrott fel: „Hát fattyú gyerek vagyok én?” ordította közbe, és serlegét Attalus fejéhez vágta. Fülöp dühösen felugrott, kirántá kardját, s fiának rohant, hogy

ő t átszúrja; de a bor, a düh és egy sebe ingadozóvá tették lépéseit, s a terem közepén elesett. Sándor barátai rögtön körülvették ő t s erőszakkal kivezették a teremből; de ez még egyszer visszakialtá: „Lássátok macedonok, atyám Európából Ázsiába akar átmenni, és e teremben nem bírja az út at az egyik asztaltól a másikig megtenni.” E jelenet után sem neki, sem anyjának, Olympiasnak nem volt többé maradása Macedoniában, mindketten Epirusba távoztak.

Fülöp, valamint Sándor is rövid idő alatt megbánták heveskedésüket. Midő n Dematarus, a király corinthusi barátja Pellába érkezett, Fülöp azt kér-

FÜLÖP KIRÁLY MEGGYILKOLTATÁSA.

dezé tőle, van-e már békesség és egyetértés a görögök közt? mire Demaratus azt felelé: „Oh király, te a görögök közti béke és egyetértés felől kérdezősköddöl, és saját házádban, családjában egyenetlenség és viszály dűl, s a kiknek előtted legkedvesebbeknek kellene lenni, azok elidegenedtek tőled.” A király tudva azt is, mily népszerű a macedonok közt fia Sándor, a chaeroneai győző, kibékült áával, nehogy a görögöknek alkalmat adjon ő t rágalmazni, visszahívta Sándort, ki ennek folytán újra atyja udvarába jött, míg anyja Olympias boszút forralva, Epirusban maradt, és bátyját folytonosan ösztönzé a Fülöp elleni háborúra.

Végre Fülöp hadikészületei be voltak fejezve, a görög államok kiállták hadilletékeiket s a király Parmenio és Attalus hadvezéreit tetemes sereggel küldé Kis-Ázsiába, hogy az átkelést számára biztosítsák, s időközben a görög gyarmat városokat szabadságuk visszaszerzésére felhíván, a perzsa hatalom alól kiszabadítsák. E mellett azonban Fülöp az epirusi mozgalmakat figyelemmel kísérte, mert azt nem lehetett kockáztatni, hogy 20 évi fáradozásainak eredménye, egy belföldi háború által veszélyeztessék. Szerződésre lépett tehát a molossok királyával, és neki Olympiastól született leányát, Cleopatrárt nőül ajánlotta. E megtisztelő ajánlat egészen megnyerte a molossok királyát s lemondott minden boszúterveiről nővére érdekében. Fülöp király leányának nászát nemcsak nagy fényvel és pompával készült megülni, hanem azt is óhajtotta, hogy ezen ünnep egyszersmind az összes görög törzsek egyesülésének ünnepe legyen. A nászünnepély ideje az őszi napokra volt kitűzve, helyéül Pella helyett, az ős régi Aegæ város választatott. Görögország és Macedonia minden részeiből özönlöttek a vendégek az ünnepélyre, sokan arany koszorúkat hozva Fülöp számára. Nagy fényt kölcsönzött a gyülekezetnek az említett macedoni törzsek fejedelmeinek jelenléte, s a majdnem összes macedón nemesség és megszámlálhatlan népsokaság. Az első nap gazdag lakomával ünnepeltetik, másnapra nagyszerű színélőadás van hirdetve, kora reggel már tódult a tömeg a színház felé, mindenki arra törekedve, hogy jó helyet kaphasson; az előkelők párnákat és szőnyeget vitettek rabszolgáik által, hogy ülésüket kényelmesebbé tegyék. Fülöp király testőreitől és apródjaitól kísértetve, szintén a színház felé indult. Azt hívé, az örvendő tömegben nincs testőrökre szüksége, s kíséretét előre küldé. E percet használta fel Pausanias, egyike a király testőreinek és törével megrohanva Fülöpöt, azt villám-gyorsasággal mellébe dőfte s azzal lóra pattant és gyorsan elnyargalt. Nehány testőr lova a kerítéshez lévén kötve, hárman a testőrök közül, kik a gyászeseménynek tanui voltak, lóra ülven utána nyargaltak Pausaniasnak, s midőn utólérték, őt rövid küzdelem után leszúrták.

Közönségesen azon vélemény volt elterjedve, hogy Pausanias személyes boszúját akarta a királyon kielégíteni, kinek ipja Attalus által vérig sértetvén, a királytól elégtételt nem nyerhetett. De van más vélemény is, mely a gyilkosság intézőit magasabb állású személyekben keresi. Olympias a király elűzött neje, eléggé hangosan vádoltatott a közvélemény által, hogy ő bérelte fel a gyilkos karját boszúja kielégítésére; sőt oly hangok is hallatszottak, melyek azt hirdették, hogy Sándornak az eseményről előleges tudomása volt, habár intézője nem is volt.

Nagy Sándor első hadjáratai; Thebae lerombolása.

Atyja halála után Sándor igényei Macedonia trónjának birtokára nem voltak általánosan elismerve. Olympias a király halála után rögtön megjelent, mi a gyanút ellene csak megerősítette, és férjének temetéséhez készülleteket tőn. Fia Sándor kétségkívül mint elsőszülött a legjogosabb igényekkel bírt, de ha ő szintén előre volt értesülve az orgyilkosságról, mint sokan mondták, alig volt törvényes fia Fülöpnek, s így a trón az ifjabb királyné, Cleopatra fiát illette volna. Ez volt legalább Attalus és pártjának véleménye, mely azonban a nemzetben kevés rokonszenvvel bírt. De ezenkívül volt még egy harmadik párt is, mely Perdiceas fiának, Amyntasnak óhajtá a koronát megszerezni. Később még más trónkövetelők is léptek fel, kiknek igényeit a lyncestiek pártfogolták. Sándor könnyű szerrel diadalmaskodott ellenfelein, részén volt a jog, s azon bántalmak, melyeket szenvednie kellett, közrészvétet szereztek számára, s mondhatjuk a nemzetben nagy népszerűsége volt. Cleopatra fiát elfeledte a nép, a többi trónkövetelőket saját híveiken kívül senki sem tartotta a trónra méltóknak.

Sándor tehát egyedül maradt, és erős kézzel ragadta meg a kormány gyepöljét, erélyes fellépése rögtön véget vetett a zavaroknak. Legelőbb is a hadsereget gyűjtötte össze, s annak fogadta hódolatát; nem azért, mintha Macedonia pusztán katonai monarchia volna, hanem mivel e hadsereg az általános hadkötelezettségnél fogva, a nemzet minden osztályát képviselte. Hogy a katonák közt a régi fegyelmet és gyakorlottságot fentartsa, nagyobb de szabályos meneteket és gyakorlatokat rendelt el a hadseregben. A királygyilkosság miatt szigorú vizsgálatot rendelt, és mivel ez alkalommal kiderült, hogy a lyncesti fejedelmi testvérek a perzsa udvarral egyetértésben már atyja, Fülöp ellen is összeesküvést szőttek, Sándor még a temetés napján közölők kettőt kivégeztetett, a harmadik testvérnek Sándornak, mivel ez meghódolt, megkegyelmezett.

A belnyugalom helyreállítása után még nagyobb gondot adott Sándornak Hellas- és Macedoniától éjszakra lakó barbár népek mozgalmainak lecsendesítése. Hellasban közörmöt okozott Fülöp halála. Az athéniek ennek hírére örömmünnepet ültek, s a közgyűlés a gyilkosra vonatkozólag egy megtisztelő határozatot hozott; Demosthenes újra felemelte hangját, és a határozatok egyenesen az ő művének tekinthetők. Ő Sándort hülyének nevezte, ki nem fog merai kitépni Macedoniából, s minden módon azon volt, hogy egy hatalmas szövetséget hozzon létre Sándor ellen, mert, úgy mond, egy állam sem köteles megtartani azon hűséget a lui iránt, melyet atyjának fogadott.

Követek küldettek Athénből Görögország államaiba, s egyszerre, mint varázsütésre megváltozott a görögök véleménye. Argos, Arcadia, Thessalia

és Elis felmondják az engedelmességet, Sparta szövetségeseket keres, Thebæ polgárai a Cadmea várát támadják meg, hogy a macedon őrseget onnan elűzzék. A hazafias párt mindenütt túlsúlyra emelkedik. Demosthenes külsősegélyt is keres hazája fölsszabadítására, szövetkezik Attalusszal, segélypénzeket szerez a nagy királytól Macedonia lealázására.

E mozgalmakkal szemben Sándor rendkívüli erélyt és gyorsaságot fejtett ki. De nem akarván rögtön erőszakkal fellépni, követeket küldött Görögország városaiba, a kik nevében a polgárságot biztosíták, hogy ő az egyes államok szabadságát és önkormányzati jogát mindenkor tiszteletben fogja tartani. De a görögök már előre is kéjelegtek a gondolatban, hogy hazájok teljes függetlensége vissza leend állítva; a győzelemről előre biztosak voltak, mert úgy mondták, Fülöp alatt Chæronea mellett az egész macedon sereg csak nagy nehezen bírt győzelmet aratni, Thebæ és Athén polgár hadai felett: most miután az összes görög államok egymással szövetséget kötöttek, s ellenségek, a hadban jártas Fülöp helyett egy tapasztalatlan gyermek, kinek legjobb hadvezére Parmenio a sereg javával Kis-Ázsiában van. A görögök még azon reménnyel is biztatták magokat, hogy Attalus a király ellen fellázad, s hogy a thessaliai lovas nemesség, valamint a thrákok és pæonok is fegyvert fognak Macedonia ellen.

De a görögök keserűen csalódtak számításaikban és reményeikben. Sándor érezte ugyan helyzetének veszélyes voltát, de gyorsasággal remélte a bekövetkező veszélyeket megelőzhetni. Attalust hazaárulási perbe idéztette és kivégeztette, s így az alatta állt hadosztály hűségét magának biztosította. Azután tekintélyes hadsereggel berontott Görögországba, mivel békeajánlatai a görög államok által oly mereven visszautasítottak. A thessalok e gyorsaság által meglepetve, önkényt meghódoltak, és Sándorral kibékültek. Mondhatni kardcsapás nélkül ura lőn az egész tartománynak, melyet nem is akart erőszakkal elfoglalni, hogy a jeles thessaliai lovasságot a perzsák elleni háborúban használhassa. Gyűlésre hívta össze a thessaliai nemességet, melyen az összegyűlteket emlékezteté atyjának jótéteményeire, ki őket a pheraei zsarnok igája alól felszabadította; végre kinyilatkoztatta, miszerint szabadságukat tiszteletben fogja tartani, s nem kíván egyebet, mint hogy őt a perzsák elleni háborúban a görög nemzet fővezérének ismerjék el. Thessalia lecsendesítése után a thermopylæi szoroshoz közelített, melyet a görög államoknak nem volt idejük megszállni. Nagy Sándor itt is került az erőszakot, s miután a szoros közelében lakó apróbb néptörzseket részére nyerte, összehívta a thermopylæi szorosba az Amphictyoniák gyülekezetét, melytől hegemoniája elismerését könnyű szerrel kieszközölte. De nem a thessalok, sem az Amphictyoniák elismerése nem adta meg Sándornak valóban a jogot a hegemoniára. Az amphictyoniak gyülekezetéből épen a leghatal-

masabb három állam hiányzott: Thebae, Athén és Sparta. Mind a három állam erős ellentállásra készült, de midőn Sándor néhány nappal utóbb Thebae alatt termett seregével, lemondtak az ellentállásról, s inkább egyezkedésbe bocsátkoztak. Sándor Corinthba hívta össze az összes görög államok gyülekezetét, hol azután közmegegyezéssel fővezérré választatott, miután részéről az egyes államok szabadságát és önkormányzati függetlenségét biztosította vala. Mindenki elismerte az ifjú nagy tehetségeit, mindenki meghódolt előtte, csak egy ember lakott Corinthban, a ki a hódolatot és elismerést megtagadta tőle, és ez Diogenes volt.

Ily módon néhány hét alatt Nagy Sándor megnyugtatta a görögöket, de még nehezebb feladat volt az éjszak és keletre lakó, atyja által alig meghódított, s most nyugtalankodó barbárnépek lecsendesítése. A tél kezdetén Görögországból Macedoniába visszaérkezvén, ott kellemetlen hírek vártak rá. Anyja, Olympias, kinek boszúvágya okozta férjének halálát, legalább a gyanúra erős okok voltak, felhasználva fiának távollétét, Fülöp ifjú özvegye Cleopatra és annak csecsemő gyermeke ellen fordult boszúja. Olympias a gyermeket anyja ölében gyilkolta meg, azután arra kényszeríté Cleopatrá, hogy magát saját övével felakassza. Sándor ezért ugyan neheztelését fejezte ki, de atyjának unokatestvérét, Amyntast, összeesküvés gyanúja miatt, ő is kivégeztette.

A következő év, 335 tavaszán, végre Sándor a fellázadt barbárok ellen indult, kik országát három oldalról környezték. Legelőször az illyrek ellen fordult, kik Clitos fejedelmök alatt, a Macedoniába vezető szorosokat megszállották, és ezeknek birtokában lévén rokon törzsekkel egyesülve, könnyen beronthattak volna Macedoniába, Sándor azonban csak figyelő hadtestet állított az illyrek ellenében, előbb a sokkal veszélyesebb thrákok s azoknak legharcziasabb néptörzse, a *triballok* ellen indult. Két út vezetett ezeknek országába, mely a Balkántól éjszakra, a mai Bolgár- és Szerbország egyes részéből állt. Az egyik út az Axius folyó mentében fölfelé haladva vezetett, az éjszaki szorosokon át a triballok síkságára; a másik a Hebrus folyó völgyében a thrák odrissiak földjén át a Balkán (Haemus) szorosig, melyen át haladva a triballok országának keleti részébe lehetett jutni. Sándor e második utat választá; de mielőtt elindult volna, Antipatert helytartójává nevezte, Byzanc városának pedig megparancsolta, hogy összes hadihajóit a Duna torkolatához küldje.

E hadjárat nagy nehézségekkel járt. Midőn a macedon hadsereg a Balkán szorosához ért, azt könnyű fegyverzetű barbároktól megszállva találta. De ezek magok érezték, hogy a jól fegyverzett s tömött sorokban harczoló macedonok ellen nem védhetik magokat; nehéz vasszerkezetű és kövekkel megrakott szekereket készítettek tehát, s ezeket az előnyomuló

macedonokra zúdították. Alig látta Sándor a veszélyt, gondoskodott elhárításáról. Megparancsolta gyalogságának, hogy a hol a tér megengedi, ott nyissák meg soraikat, s hagyják a szekereket tovább rohanni. Ha ez nem lehetséges, a katonák térdőkre bocsájtkozva, szorosan sorakozzanak egymáshoz, s pajzsukat tartsák fejük fölé. Ily módon a szekerek anélkül, hogy kárt tettek volna, részint a katonák sorai közt, részint pajzsaikon rohantak tovább. (l. a m. képet.)

Sándor ily módon átkelvén a szoroson a Balkán éjszaki oldalára jutott, és a Lygmus folyó mellett (Jantra) tábort ütött. A triballok jöveteléről értesülvén, családjaikat a Duna kanyarulatánál lévő Peuce nevű szigetre küldötték, míg a fegyveresek a macedonok háta megett a szorosokat szállották meg, hogy Sándort a visszatérésben megakadályozzák. Erély és gyorsaság itt is a diadalt Sándornak szerezték meg, ki rögtön visszafordulván a triballokat új állomásukon meglepte, mielőtt még táborukat megerősíthették volna. A gyors támadásnak eredménye volt, hogy a macedonok a szorosokat elfoglalták, a triballok közül mintegy 3000 megületett, a többiek pedig vad futással elszéledtek.

Sándor folytatta előnyomulását, s harmadnapra a Duna partjához érkezett. Peuce szigete, hova a thrákok és triballok menekültek, igen jól meg volt erősítve, partjai meredek, a folyam árja pedig igen sebes volt. Ez okból nem tartotta tanácsosnak a szigetet támadni meg, hanem mivel a *geták* a Duna bal partján készüléteket tettek az átkelésre, vagy legalább is a szigetbelieket segíteni akarták, Sándor szükségesnek látta őket vállalatuktól visszariasztani. Főlrendelte tehát a byzanci hajókat, melyeknek vezére már a Duna torkolatánál várta parancsait, hogy seregét átszállítsák. De miután e hajók elégtelenek voltak még arra is, hogy segélyökkel egy nagyobb hadosztály a túlsó partra kelhessen, Sándor összeszedette mindazon halászbárkákat és csónakokat, melyeket a parton találni lehetett. Így azután egy éjjel 4000 lovas és 1500 gyalogot a túlpartra szállított. A *geták* más nap reggel bámulva vették észre a macedonokat, s midőn ezek zárt sorokban előhaladtak, s megrémülve egy a parttól nem messze fekvő városkába menekültek. De mivel azt látták, hogy Sándor serege ide is utánok nyomul, nőiket, gyermekeiket s becsesebb podgyászukat szekerekre rakván oda hagyták a várost, és országuk belsejébe vonultak. Sándor a várost felgyújtatván, ismét visszatért a Dunán hadaival, miután nem volt más célja mint a *getákra* ráijeszteni.

E fényes siker láttára a szomszéd thrák törzsek fejedelmei részint magok jöttek, részint pedig követeket küldtek Sándor táborába, és hódolatukat jelentették ki. Syrmos, a triballok királya, szintén átlátta, hogy szigetét sikerrel nem védelmezheti, meghódolt a királynak, ki most az agrianok területén át diadallal tért vissza Macedoniába. De itt már komoly veszély

Dr. RIDÁRY F. Világértékeléséhez. II.

A macedoni phalanx és a thrákok támadása.

Budapest. MÉHNER VILMOS kiadása.

fenyegette országát az illyrek részéről, kik már ekkor nemcsak a szorosokat szállották meg, hanem a síkságra is kezdetek lebecsátkozni. Növelte a veszedelmet, hogy fejedelmök Clitos a taulantiakkal és autariatokkal szövetekezett, mely esetben Macedoniát a szövetségesek három oldalról támadhatták meg. E háborúban a királyt csak rendkívüli erélye és gyors találékonysága mentette meg. A mint a macedonok előnyomultak az Apsos folyó völgyébe, már a jó állomásokat és hegyoldalakat az ellenség által találták megszállva. Sándor egyszerre csak azt vette észre, hogy serege majdnem minden oldalról az ellenség által van körülvéve. Egyedül ügyes visszavonulás menthette meg a hadsereget. Sándor megtette intézkedéseit, a lovasságot és a könnyű gyalogságot az utcsapatba állítá, meghagyván nekik, hogy a völgyben előnyomuló illyreket minden áron föltartóztassák. Seregének zömét 120 embernyi mélységű phalanxban állította fel, melynek oldalait 200 lovas fedezte. Így vonult vissza a hadsereg lassú, komoly léptekkel, midőn pedig a taulantiak útját akarták állni, a macedonok lándzsái által hamar szét-szórattak. A sereg még volt ugyan mentve, de a hadjárat eredménytelen maradt. Az ellenség heveskedése és vigyázatlansága végre is Nagy Sándor kezébe adták a diadalt, kinek serege némi új csapatokkal erősbulván, ismét előrenyomult, a szövetségeseket kiverte állomásaikból, sőt a hegyszorosokat is visszafoglalta. Sándor ily módon nyugat felől is helyreállítá és biztosítá országa határait.

Sándor örvendhetett a háború befejezésén, mert ennél még sokkal komolyabb baj várta Görögországban. A hellenek épen nem szándékoztak lemondani függetlenségükről, s habár Corinth városában szövetséget is kötöttek előbb Fülöppel, azután magával Sándorral is; de midőn hallották, hogy Sándor messze vidékeken a Duna partjain folytat vad népek ellen háborút, sőt később híre jött, hogy a csatában megöletett, a görögök nagyon szívesen hallgattak azon szónokaik szavára, kik őket régi függetlenségök kivívására ösztönözték. Perzsia trónján ekkor Dárius Codomannus ült, ki aggodalommal nézte Macedonia növekedő hatalmát. A *szúszai* udvar alkalmasnak látta a görögöket használni fel Nagy Sándor ellen. Dárius 300 talentumot küldött Athénbe, a polgárság nemes büszkeségében az ajándékot visszautasította, de elfogadta Demosthenes, hogy e nagy összegből a szegényebb államokat, ha Sándor ellen szövetekezni akarnak, segíelyezhesse. A nagy király hadvezérével folytonos összeköttetésben volt, a kis-ázsiai helytartókkal levelezett, mert érezte, hogy Görögország szabadságát nem Perzsia, hanem Macedonia veszélyezteteti. Demosthenes és társa Lycurgus nagy tevékenységet fejtettek ki, hogy egy erős szövetséget hozzanak létre Nagy Sándor ellen. Bejárták Hellas és Peloponnesus államait, mindenütt intve és buzdítva a polgárságot, még pedig oly kedvező sikerrel, hogy a Macedonia elleni párt rövid idő alatt tekintélyes nagyságra növekedett.

Demosthenes még a triballokat és más elégületlen barbár népeket is a szövetségbe akart vonni. Izgatásai leghálásabb talajra találtak Thebaeben, melynek polgársága fájdalommal szemlélte, hogy fellelővára, a Cadmea, idegen őrségnek szolgál tanyául.

A görögök harczvágya akkor emelkedett fel a tetőpontra, midőn azon állír jött, hogy Sándor a triballok elleni csatában elesett. A görögök ujongtak örömben, az athéniek hálaadó isteni tiszteletet akartak rendezni, de még jókor eszökre térítette Phocion. „Ha Sándor meghalt, ugymond, úgy még holnap és holnapután is halva lesz, s nektek elég időtök marad a feletti örömtök nyilvánítására. De ha nem halt meg, félő, hogy örömjongástok szomorúsággá változik.”

Egész Görögország forrongott. Már Fülöp Thebaeben saját pártfeleit helyezte be a hivatalokba, a kik azután vad kegyetlenséggel kezdték üldözni a nemzeti párt tagjait. Athén telve volt thebæi menekülőkkel, kik most Sándor halálának hírére visszatértek hazájukba, s polgártársaikat a szabadság kivívására felhívták. A macedon-párti tisztviselők polgártársaiktól félév, eddig a fellelővárban tartózkodtak a macedon őrség védelme alatt. Egy idő óta azonban neki bátorodva lejöttek onnan, mivel ellenségeiket nagyobb részt részint száműzték, részint kivégeztették. A visszatért száműzöttek boszúra gerjedve, megrohanták őket házaikban, és közölők igen sokat meggyilkoltak. Thebae városa nyílt forradalomban volt, a polgárság elhatározta szövetségi vezért, *boeotarchos*, választani, a Cadmeát megtámadni és erre a szomszéd államok segélyét kikérni. Az aetolok és elisiek elűzték a macedon őrségeket, az arcadiaiak Thebae segítségére siettek. Demosthenes erélyesen készíté elő a háborút, fegyvereket küldött Thebae, melynek polgársága mély árokkal és karózáttal zárta körül a Cadmeát. Antipater, Nagy Sándor helytartója, békealkudozásokat indított meg, de szavaira senki sem hallgatott.

Nagy Sándor ezalatt bevégezte az illyrek elleni háborút, és 33,000 fegyveresből álló seregével, kik közt thrákok és más barbár népek ijászai is voltak, gyors menetekben közeledett Görögország felé. E gyorsaság annyira meglepte a görögöket, miszerint nem birták elhinni, hogy ez maga Sándor volna, inkább Antipaterre gondoltak, kit Macedoniában helytartójává nevezett. Még nem telt el 14 napja, hogy Sándor az illyreket szorította vissza Macedonia területéről, már is a görögök nagy meglepetésére, Thebæ kapui előtt termett. E váratlan megjelenése azonnal felbontá a görög államok keletkező szövetségét. A peloponnesusiak nem mertek átlépni az Isthmuson; az athéniek bevándorónak tartották a Sándor és Thebae közti küzdelem kimenetelét. De Thebæ ellenségei, mint Plataea, Orchomenos s más boeot városok polgárai, boszúból Sándor seregéhez csatlakoztak. Mondják, hogy Sándornak nem volt szándoka Thebæ ellen erélyesen föllépni, sokáig várta, hogy a thebæiek

haderejének túlsúlyától megijedve, békeföltételekkel fognak hozzá járulni. E várakozásban igen csalódott; mert a száműzöttek által lelkesített nemzeti párt, melyhez most már majdnem az egész polgárság tartozott, el volt határozva mindent kockáztatni a haza függetlenségeért. A thebaeiek nem is kérték békét, hanem könnyű csapataikkal ismételve megrohanták a macedon hadsereget. Sándor a második napon a déli kapu előtt, mely Athénbe vezetett, Cadmea szomszédságában szállt táborba. Még mindig remélve a thebaeiek kijózanodását, követeket küldött a városba, általános közbocsátnatot ígért a polgárságnak, ha a nemzeti párt két legfőbb vezérét, Phoenixet és Prochitest, neki kiszolgáltatja. Közgyűlés hivatott össze, és bár sokan kívánták a macedon királylyal való kibékülést, a többség az erélyes ellentállást határozta el; sőt gúnynyal felelt a király békeajánlataira, azt válaszolván, hogy ha valóban békét akar, akkor adja ki a thebaeieknek Antipater és Philotas vezéreit. Ehhez járult, hogy a thebaeiek ugyan az nap azon felszólítást bocsátották ki az összes görögökhöz, hogy a ki Hellas szabadságát óhajtja, az rögtön a városba siessen. E gúnyos válasz s e kihívó feszültség mélyen sértették Sándort, ki most seregének parancsot adott a támadásra. Az első rohamot Perdicas intézte; de mivel hadosztálya gyöngye volt, Sándor íjászokat és más könnyű fegyverzetűeket küldött segélyére. Perdicas elfoglalván a város előtti sánczot s az Electra kapun a városba rontott. A thebaeiek látván a veszélyt, sorakoztak s a benyomult macedonokat hevesen megtámadták, s miután közölök mintegy 70 embert megöltek, a városból kiszorították. De midőn a thebaeiek már a győzelemnek örültek, látták a macedoni phalanxot feléjük közeledni. Ezzel szemben meg nem tarthatták helyöket, kénytelenek voltak ismét a városba vonulni vissza, míg a phalanx a futókkal együtt a kapun áttört. Mivel pedig ekkor Sándor más csapatai a falakat is megmászták, melyek több helyen védők nélkül voltak, a város végveszélyben forgott. A benyomult macedonok minden oldalról a köztér, Agora, felé nyomultak és ott csatarendben állottak fel. A thebaeiek nem mondtak le a kétségbeesett védelemről, órákig tartott még a harc a thebaeiek és macedonok közt; a fegyveresek közül senki sem kért kegyelmet, de a lovasság és könnyű gyalogság közül sokan, a nyitva hagyott kapukon át, a város előtti térségre menekültek. Aggok, nők és gyermekek a templomokban és nyilvános épületekben rejtették el magokat, jajgatásuk és siránkozásuk által jelezve kétségbeesésüket. Macedonok, plataeiaiak és phocisiak vad kegyetlenséggel gyilkoltak halomra mindent, a mi eléjük jött; nem csak fegyveresek, hanem siránkozó nők és gyermekek is estek dühöknek áldozatul. Mondhatni Thebæ e napon s a következő éjjel vértengerben úszott. Csak a király parancsa vetett éjféli tájban véget ez iszonyú öldöklésnek, melyben 500 macedon katona és több mint 6000 thebaei vesztette életét.

Sándor Thebæ sorsát illetőleg nem akart maga határozni, hanem gyülekezetbe hívta Thebæ szomszédjait, Plataea, Orchomenos, Thespieae és Phocis polgárságának követeit, s ezek, mint ugyanazon nemzet fiai, mint görögök s a thebaiek testvérei, vad kegyetlenséggel határoztak a szerencsétlen város sorsa felett. Határozatuk Thebæ megsemmisítését kívánta: A város romboltassék le, területe, a templombirtokokat kivéve, Sándor szövetségesei közt osztassék ki, a város életben maradt lakossága pedig

ARISTOTELES ÉS TANITVÁNYA NAGY SÁNDOR.

szolgául adassék el. Sándor egész szigorral hajtotta végre e határozatot. A város leromboltatott, egyedül a templomok és Pindar költő háza lőnek megkímélve; a polgárság közül több mint 30,000 adatott el. Epaminondas nemzete ki volt az élő népek sorából törölve, s a város, mely őt szülte, valóságos romhalommá lőn.

Thebæ romlása megrendíté a hazafiakat; Sándor maga nem szívesen tekintett vissza életének ezen egy-két napjára, szégyelte heveskedését s ennek folytán ha a perzsák seregében thebaiek estek foglyul, rögtön szabadon

bocsátá őket, mondván, hogy azon szerencsétlenek, kik hazájokat veszítették el, nem tekinthetők többé bűnösöknek, ha a macedon-görög sereg ellen fegyvert viselnek. E szerencsétlenség teljesen lelohasztá a görögök bátorságát, és függetlenségre való törekvéseiket. A peloponnesusiak az Isthmusból visszahívták hadosztályaikat, az athéniek, bár segítséget ígértek Thebænek, és a segédhad két nap alatt Thebæ falai alatt megjelenhetett volna, visszatartották hadaikat. E napokban ünnepelték a nagy mysteriumokat, midőn a menekültek megérkeztek Thebæből, szomorú hírt hozva hazájok romlásáról. Az ünnepély rögtön félbe szakadt, követség küldetett Sándor megengesztelésére, de ez siker nélkül járt el. Sándor Athén 10 előkelő szónokának és vezérférfiának kiadatását követelte, ezek közt voltak Demosthenes, az említett Lycurgus és Hyperides. Athénben nagy lőn a rettegés és zavar, midőn a király követelése köztudomásra jutott; nagy vita volt a közgyűlésen, Phocion és a békepárt az említett férfiak kiadatását indítványozták; de a nép nagylelkűbb volt, s Demosthenes szavai által indíttatva, megtagadta a haza jeles fainak kiadatását, miután, úgy mond, veszélyes dolog, „ha a birkák őrző kutyáikat a farkasnak kiadják.” A közgyűlés Demosthenes indítványára a macedon érzelmű Demades szónokot küldé Sándor táborába, ki arra kéré a királyt, hogy az illető szónokokat, ha bűnösök, engedje át az athéni törvényszékek ítéletének. Sándor tudta ugyan, hogy a szónokok büntetlenül fognak maradni, de miután a következő év tavaszán ázsiai nagy hadjáratát szándékozott megindítani, nem akarta, hogy azalatt otthon elégtelenség vágy épen lázadás törjön ki.

Nagy Sándor előkészületei a hadjáratra, átkelés a Hellesponton, és a Granicus melletti csata.

Midőn Sándor a 335-iki év őszenek derekán Görögországból Pella fővárosába visszatért, minden gondját a nagy hadjárat előkészületeinek megtételére fordította. A hadsereg, melyet atyjától átvett, edzett és harczképes volt, és csak azon hézagokat kellett kipótolni, melyeket a barbárok elleni hadjáratok és Thebæ ostroma okoztak. Fülöp kora előtt a macedon hadsereg java lovasságból állt, melyet a nemesség szolgáltattott, a gyalogságot, Iphicrates rendszere szerint, könnyebb fegyverzetű peltasták képezték, többnyire földművelők és pásztorokból alakítva, kik Macedonia gazdagon termő völgyeit művelték, vagy erdőkoszorúzott hegyeinek oldalain barmaikat legeltették. E gyalogság nem sok becsben állt a macedonok előtt, s nem is lehet azt összehasonlítani a szomszéd görög gyarmatvárosok nehéz fegyverzetű hoplitáival. Fegyverzetök is igen gyarló volt, rozadás kardjaikkal és vesszőből font paizsaikkal nem is voltak képesek vad thrák és illyr szomszédaiak pusztí-

tásait megakadályozni. De a lovasság mindig kitűnő volt s mind Fülöp, mind Sándor igen nagy hasznát vették csataikban.

Fülöp e hadszervezetet egészen átalakította. A pórokból és pásztorkból, kik bár gyakorlatlanok, de edzetek voltak, kitűnő gyalogságot alakított és azokat folytonos gyakorlatokkal harczképesekké tette. Katonását új fegyvernemmel látta el, melyet *sarissa* néven neveznek a régi írók. Roppant nagyságúnak írják le; a lovasságé 14', a gyalogságé még épen 21' hosszú volt, s oly nehéz, hogy azt a gyalogság csakis két kézzel kezelhette. E fegyvernek csak a phalanx felállításánál volt meg valódi értelme és haszna. A *phalanx* rendszeren 16 emberrnyi mélységben állíttatott fel; az arczvonalt közepén állt a lochagos, csapatparancsnok, egy bátor, tapasztalt s értelmes tiszt; az arczvonalt első és második katonája, valamint az utolsó is, válogatott vitézek voltak. Ily phalanxban a *sarissa* igen félelmes fegyver volt, midőn az első sorban állók két kézre fogták a *sarissát*, 15'-nyira állt ki a fegyver, a harczosok előtt, míg a 6'-nyi hosszúság, a mely a harczos háta mögött volt, kellő súlyt kölcsönzött a lándzsának; a második sor lándzsái 12'-bal álltak az első sor előtt, a 3-ik soré 9, a negyedik és ötödiké 6 illetőleg 3'-bal. Így az ellenség valóságos lándzsa erdővel találkozott, mert még a 4-ik soré is annyiaval állt ki az első soron túl, a milyen hosszú volt (6') a görög hoplita lándzsája. A többi sorok, a 6-iktól kezdve oly nyomást gyakoroltak az első sorokra, hogy az itt harczoló katonáknak teljesen lehetetlen volt akár visszafordulni, akár a harczban ellankadni.

A phalanx katonája ezenkívül még egy kurta karddal és kisebb kerek paizszsal volt fegyverkezve, fején széles karimájú kalapot viselt, mely a macedonok közönséges fővege volt. De a phalanx csak egy részét képezte a macedon hadseregnek, a milyen lesújtó volt támadása, oly ügyetlen és nehéz volt mozgása: mert ha a phalanxot oldalról vagy véletlenül hátulról támadták meg, e sűrű tömeg, hol az egyes harczosok egymással összenőve látszottak, nem birt olyan gyorsan megfordulni, sem arczvonaltát megváltoztatni nem volt képes. Az egyszerű phalanx ugyan 16 embert számítva egy sorban, ugyanannyi mélységgel, 256 emberből állt, és ez *syntagma* nevet viselt, és 16 lochosra vagyis alosztályra osztott. Két syntagma egyésülve 512 embert számított, és ez külön parancsnok alatt volt, úgy hogy zászlóaljnak mondhatnók. Nagy Sándor két ily zászlóaljat egyesített, mely csapat e szerint 1024 emberből állt, s ezredet képezett, egy *chiliarchos* vezetése alatt. Mivel mint mondtuk, a phalanx kevés mozgékonyssággal birt, Fülöp másféle gyalogságot is szervezett, nevezetesen voltak hoplitái, görög mintára fegyverezve és begyakorolva. A phalanx és a hopliták mellett a macedon hadsereg még nagyszámú könnyű fegyvereseket és szabad csapatokat számított. Ezek részint macedonokból részint a szomszéd legyőzött vagy szövetséges népekből

voltak összeállítva; többnyire ijászok és parittyások; az előbbi fegyvernemben leginkább az agriánok dicsértetnek. De, mint említettük, a lovasság képezte a macedon hadsereg legtekintélyesebb részét. Fülöp kora előtt a macedon hadsereg jobbára lovasságból állt, mert a pórokból és pásztorokból álló gyalogság nagyon kevésre becsültetett. A nemesség melynek tagjai a király barátjainak neveztettek, *ἐταῖροι*, nehéz fegyverzetű lovasságot képezett; Fülöp e mellett még könnyű lovas csapatokat is szervezett, melyek lándzsásoknak neveztettek, s rendszeren előőrsi szolgálatokra és portyázásokra használtattak. A lovasság századokra volt felosztva, és e felosztást Nagy Sándor is megtartotta, csak Szűszában, a megváltozott igényekhez képest, módosította e felosztást. Minden század két *lochosra* osztott, és ezt tekintette a lovasság alaposztályozásának.

A hadsereg szervezésén kívül még több más intézkedést kellett tenni Sándornak, mielőtt hazáját elhagyva, a hosszú hadjáratra megindult volna. Legelőször is azon kérdés merül fel, vajjon birtak-e a macedonok a megtámadandó perzsa birodalom területének nagyságáról és a bejárando utak hosszúságáról némi fogalommal. Hogy Herodot történetének azon részét, hol a Sardésból Szűszába vezető utat leírja, s Xenophon Anabasisát ismerték, azon nem lehet kételkedni. De az ily ismereteket korunk hadászati tudománya nagyon is elégtelennek találta volna, mely a legpontosabb térképeket, talajrajzokat s az ország oro- s hydrographai viszonyainak teljes ismeretét követeli, mielőtt ily hadjáratot megindítana. Nagy Sándor és tábornokának ismeretei az említett történeti írókon kívül, kikhez még talán Ctesias is számítandó, azon hellenek tudósításaira szorítkozott, kik mint zsoldosok rövidebb vagy hosszabb időt töltöttek Perzsa szolgálatában. vagy a mit azon gyakori perzsa követektől megtudhattak, a kik Macedoniába jöttek. Mind ez azonban nagyon csekély ismeret volt arra nézve. hogy ennek alapján ily óriási hadjáratot lehessen intézni a Tigris és Eufrat folyók mellékre.

Végre a honi viszonyokat kellett rendezni, Antipatert nevezé Sándor helytartójává, hogy ez Macedoniában és Görögországban a belnyugalmat fentartsa. Azon nyugtalankodó szomszéd törzs fejedelmek felszóllítottak a hadjáratban való részvételre, nehogy honn maradván, zavarokat támaszszanak. Mielőtt a hadjárat kezdetét vette volna, Sándor minden magán javait, falvait, telkeit, erdeit, a vámokat és egyéb jövedelmeit pazar kézzel vezérei és kedvencei közt kiosztogatta. Perdiccas azon kérdésére mi maradna fenn számára, ha mindent elosztogat? a remény, felelé Sándor; mire Perdiccas visszautasítván ajándékait, engedd meg, ugymond, király hogy mi hived reményedben is osztozhassunk. Még egy aggodalma volt barátainak, ha Sándor meghal, nem marad az országnak örököse, mivel még nem nősült volt meg. Felszóllíták tehát, hogy

nőszüljön és a nemzet számára trónörökösről gondoskodjék; de ő ezt megtagadta, méltatlannak mondván magára, a macedonok- és hellenekre nézve, akkor nászünnepelet tartani, midőn Ázsiában már a háború fergetege közeledik.

Sándornak mielőtt hazáját elhagyta, azon kérdésre is világosan kellett válaszszal birnia, vajjon a szomszédok az alatt nem fogják-e megrohanni országát. Ha a meghódított néptörzsek, mint a paeonok, agriánok és lynces-tiek fejedelmeit magával vitte a hadjáratra, Epirusra is kellett gondolni, melynek fejedelme sok bajt okozhatott volna Macedoniának. De ennek elhárításáról már Fülöp is gondoskodott, midőn Olympias nejének testvérét saját leányával házassította össze, és az ambraciai öböl melletti területtel nagyobbítá országát. Epirus királya tehát saját érdekei által volt Macedoniához csatolva. Görögország részéről a corintheta szerződés nem nyújtott elég biztosítékot. Thessalia és Aetolia külön szerződés által kötötték meg a szerződést Macedoniával, de a corintheta szövetséghez nem járultak hozzá. A macedonoknak voltak ugyan néhány fellegetvárban, mint a Cadmeában és Acrocorinthban várórságuk, de ezek elégtelenek lettek volna a görög nemzet fékentartására, ha fegyvert ragad. Már Fülöp arra törekedett, hogy minden államban egy macedon érzelmű pártot alakítson. E példát Sándor is követte, úgy hogy mondhatjuk a görögök saját macedon párti honfitársaik által voltak féken tartva.

Az ország biztonsága minden oldalról helyre lévén állítva, Nagy Sándor a hadsereg végső szervezéséről és megindításáról intézkedett. De a hadjárat esélyeinek áttekintésénél még egy nehézség merült fel, melyre előbb sem atyja, Fülöp, sem ő nem gondoltak. Macedonia hajóhada oly csekély volt, hogy Perzsiáéval összehasonlítva számba sem jöhetett. A nagy király, ha nem is volt képes oly nagy hajóhadat teremteni, a milyennel Xerxes Görögországra támadt, mégis 400 hadihajót minden perczben a sík tengerre küldhetett, csak Phoenicia és Cyprus hadi hajóit kellett kirendelnie. A görög államok, ha Sándor erre felszólítja és tőlök követeli, bizonyosan ennél sokkal tekintélyesebb hajóhadat bírtak volna kiállítani; mert maga Athén még mindig több, mint 300 hadihajóval bírt. De ezen erő kifejtéstől, mely rá nézve könnyen végzetessé lehetett volna, visszariadt Sándor és inkább egészen szárazföldi hadjáratra határozta magát, melynek esélyeit némi balesetek mellett, nagyon könnyen lehetett előrelátni. Macedonia haderejét mint említettük már Fülöp 30,000-re emelte, melyhez 4000 emberből álló lovasság járult. Sándor e haderőt még tetemesen gyarapította, s miután Antipater alatt Macedonia s Görögország védelmére 12,000 gyalog és 1500 lovas katonából álló hadosztályt hagyott, a 334 év tavaszán nem több mint 30,000 gyaloggal és 5000 lovassal a Hellesponton átkelt, hogy e csekély erővel a nagy király ellen a háborút megindítsa. Más adatok e hadseregre nézve más

számokat mutatnak, a legnagyobb szám, melyet Plutarch régebbi írók után említ, 43,000 gyalog és 4000 lovas. De ha még ily nagy számú is volt a hadsereg, ez feltűnő csekélység azon haderőhöz képest, melylyel Sándor perzsa részről Ázsiát csatatérein találkozott. A legtöbben a főtisztek és tábornokok közül Sándor seregében macedonok voltak. Így például Parmenio, ki a sereg nagyobb részét, illetőleg 24,000 embert vezérelt, valamint fiai is Philotas és Nicanor; továbbá a testőrség parancsnoka Hephaestio, Perdicas, Ptolomæus és több mások. A görögök iránt, úgy látszik, nem viseltetett teljes bizalommal, mert igen keveset alkalmazott közülök főtisztségre. De hadvezérletet még akkor sem bízott rájuk. A thessali Medeos a testőrségben foglalt magasabb rangot, Eumenes már Fülöp király titkára volt 7 éven át, és e minőségben vitte magával Sándor is Ázsiába. Sajátságos azon gyűlölet, melylyel a macedonok a görögök iránt viseltettek; Eumenes is ily gyűlöletnek tárgya volt, a vezérek részéről. kik a toll emberei iránt megvetéssel viseltettek.

A gyalogság és lovasság számába nincsenek még befoglalva azon nem harczolók, kik a hadsereget követik. Minden macedoni nemesnek azaz lovasnak joga volt egy lovas szolgát vinni magával; azon kívül voltak az ostromló kő- és nyíl hajító gépek, melyeket lovak által vontattak, s minden pár lóhoz legalább egy embernek kellett alkalmaztatni; végre a podgyászszekerek tartalék fegyverekkel és élelmi szerekkel megrakva, úgy hogy ez által a sereg majdnem még egyszer annyira szaporodott.

Dárius Codomannus mindjárt trónra lépte után (336), midőn Fülöp készülteiről értesült, megtette mindazon védelmi intézkedéseket, a melyeket czélszerűeknek látott. Midőn Fülöp megöletett, Dárius buzgalma is csökkent, mert az ifjú Sándort nem tartotta képesnek ily nagy vállalat megindítására, s azt hitte, hogy Macedonia felől minden veszély elmúlt. De miután látta, hogy Sándor méltó fia apjának, s értesült a thrákok, triballok, geták és illyrek fölött nyert diadalairól, újra felvette hadikészületeit, hogy Sándornak sikeresen ellentállhasson. A phoenicieket parancsot kaptak, hogy hajóikkal a tengerre szálljanak, Phrygia és Lydia satrapái Dárius parancsára perzsákból és görög zsoldosokból tekintélyes haderőt gyűjtöttek, Memnon, a görög száműzött megbízott és pénzzel láttatott el, hogy görög zsoldosokat gyűjtsön. Csakugyan rövid idő alatt Memnon felhívására 5000 zsoldos gyűlt össze zászlója alá. Memnon hadosztályával nagy tevékenységet fejtett ki, meglepte és el akarta foglalni Cyzicus városát, de azon kísérlete, hogy hatalmába kerítse, megheiusult, kénytelen lőn azon gazdag zsákmánnyal megelégedni, melyet a vidéken katonái összeharácsoltak.

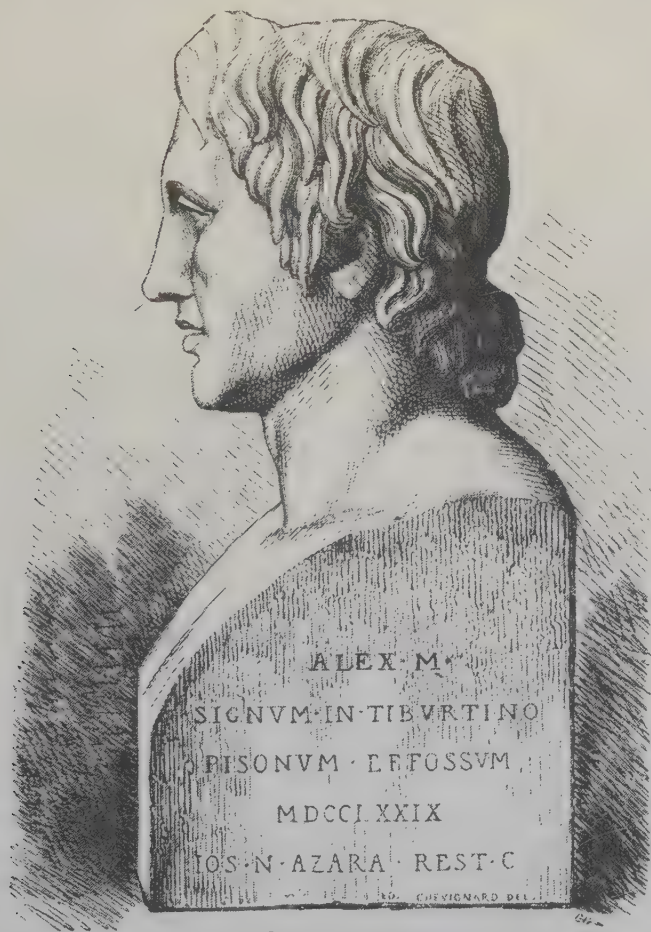
A perzsa vezérek nagy hibát követtek el, hogy Nagy Sándor seregének átkelését meg nem akadályozták, annál nagyobb volt a hiba, mivel hajóhaduk sokkal erősebb volt, mint a macedonoké. A perzsa hajóhad csakis

nehány héttel később jelent meg az Aegei-tengerben. De ezt a satrapák is megtehették volna, ha Memnon tanácsát követik vala, melyet mellőzve, nyugodtan hagyták átkelni a Hellesponton a macedonokat, azon hitben, hogy túlnyomó haderejükkel Nagy Sándor seregét egyszerre megsemmisíthetik. Phrygiában csakugyan tekintélyes perzsa hadsereg volt egyesítve, melynek javát görög zsoldosok tevék. A kútfők e hadsereg számát különbözőleg adják elő, de abban mind megegyeznek, hogy a lovasság sokkal nagyobb számú és jelesebb volt, mint a macedonoké. E szám 10,000 és 20,000 közt változik. A gyalogságot, melyben mintegy 20,000 görög zsoldos foglaltatott, a hadjárat görög történetirója Arrhianus 100,000-re teszi, míg a későbbi Justinus épen 600,000-ret mond. Az előbbi szám sokkal hitelesebbnek látszik, és ezt a történetírók nagyobb része hiteles adat gyanánt fogadja el.

Memnon azt tanácsolta a perzsa vezéreknek, kik közt a legfőbb Arsites phrygiai satrapa volt, hogy a csatát e helyen ne fogadják el, miután a macedonok gyalogsága erősebb, mint a perzsáké, mi ugyan a fentebbi számokkal nem látszik egyezni, de lelkesedéssel vezére és királya iránt indult a harciba. A lovasságot pedig inkább arra alkalmazzák, hogy ez portyázásai által a macedon seregnek lehetetlenné tegye az élelem beszerzését, és így előnyomulását megakadályozza. Még hathatósabb módszert ajánlott a macedon sereg feltartóztatására, ha t. i. a perzsák visszavonulván, a macedonok előtt sivataggá változtatják az országot. De Arsites, kinek a tartományát érte volna legelőször a veszély, hevesen tiltakozott ellene, nem akarván, hogy satrapiájának bár legcsekélyebb faluja is elpusztíttassék. Különben Memnon indítványát a többi vezérek sem fogadták el, méltatlannak tartván, hogy a perzsák ily csekély hadsereg előtt hátráljanak.

Nagy Sándor és seregének átkelése a Hellesponton ünnepélyes szertartások közt történt. Már átkelés közben egy bikát áldozott, és arany csészeből libatiót tön Neptunnak és a Nereidáknak tiszteletére. A mint hajójok partot ért s ő szárazra tette lábát, kelevézét a légbe dobta, jelölül annak, hogy a földet birtokába akarja venni. Mint hogy e kiszállás helye épen a régi Trója irányában volt, Sándor első tette lön, elment Pallas-Athene szentélyébe és miután áldozatot hozott az istennőnek, fegyverzetét az istennő fegyvereivel cserélte ki, hogy csatáiban magának védelmét biztosítsa. Elment Priamus sírjához is, s áldozatot hozott szellemének, hogy őt családjá iránt kiengesztelje, mely az agg király egyik ellenségétől, Neoptolemustól származtatta magát. Majd Achilles sírját látogatta meg, s arra koszorút tön, boldognak mondván őt, hogy oly kitünő dalnok, mint Homer, énekelte meg hadi tetteit. Mind e tényekben nem hiszszük, hogy Sándor vallásossága őszintén nyilatkozzék, e tények célja inkább hatásadás volt, melyet mind saját serege, mind a perzsák és a vidék lakosai felett gyakorolni akart.

A perzsa hadsereg miután elmulasztá, ámbár tehette volna, a macedonok átkelését megakadályozni, Nagy Sándornak egész a Granicus folyócskáig eléje ment. E csekély folyó az Ida hegységben ered, és Troas tartományon átfolyván, Cyzicus városától nyugotra, a Propontisba (Márvány-tenger) ömlik. Sándor értesülvén a perzsák közeledéséről, szintén a Granicus felé tartott, serege már előre is csatarendben indult. A nehéz

NAGY SÁNDOR MELLSZOBRA.

gyalogság két phalanxban a jobb és bal szárnyat képezte, ezeken túl a jobb szárnyon a macedon lovasság, bal szárnyon a thessaliai és görög segéd lovas csapatok. E hadoszlopok előtt, mint előcsapat a sarissa-hordozó könnyű lovas csapat, és némi könnyebb fegyverzetű gyalogság volt. A többi könnyű gyalogság a podgyászszal és élelmi szekerekkel közvetlenül a sereg nyomában következett. Midőn az előcsapat a folyócskához érkezett, a túlsó parton a perzsákat csatarendben felállítva látta. A mint Sándornak

hírül adatott, rögtön előre lovagolt, hogy az ellenség csatarendjét szemügyre vegye. Éles szemével rögtön átlátta a felállítás hibáját. A perzsa lovasság hosszú vonalban volt a part mentében felállítva, lejtős domb oldalán, melynek talaja igen sikamlós volt. A gyalogság és különösen a jeles görög zsoldosok és Memnon hadosztálya is a lovasság megett, a második sorban egy magaslaton állottak.

Sándor gyors támadással remélte a győzelmet megszerezhetni; parancsára a csatarend hadoszlopokká alakult át, ő maga egy csekély csapat lovassággal a folyón átgázol, és az ellenséges lovasságot megtámadja. De a támadás nem sikerül, és Sándor a sikamlós téren nem boldogulhatván, kénytelen volt a folyón át visszavonulni. Most azonban a csata általános lesz, Sándor a macedon lovasság élén újra átkel a folyón, és a leghevesebb csatába bonyolódik. A phalanxok és a bal szárny is átkel a nélkül, hogy a perzsák ezt megakadályozhatták volna, csak Memnon és az alatta álló lovasság fejtett ki erős ellentállást, s a macedonok csak nagy fáradsággal és nehéz küzdelemmel bírnak a sikamlós hegyoldalon előre haladni; a csata hevesebb lesz, leghevesebb azonban ott, hol Nagy Sándor fehér sisakforgója látszik. A legvitézebb perzsa főnökök oda sietnek, hogy Sándorral megvívhasanak, a csata hevében eltörik lándzsája, fegyverhordozóját szólítja elő s annak kéri a lándzsáját, de már ezé is eltörtött volt, s így a corintheta Demaratus segíti őt ki a bajból. Már ekkor Mithridates perzsa főnök új lovas csapattal támadt a királyra. Sándor előre ugrat, s a csapata előtt haladó Mitridatest lándzsájával földre teríti. Erre a csapat körülveszi őt, egy másik perzsa főnök Rhoesakesz kardjával oly nagy csapást mér Sándorra, hogy sisakját átvágván, Sándor homlokán karcsebet ejt; de ezt rögtön megboszulta Sándor, mert lándzsájával a perzsa vezért szintén leszúrta. Azonban épen e pillanatban egy harmadik perzsa főnök Spiridates hátulról vágást akar intézni Sándor fejére, midőn ennek barátja Clitus a veszélyt észrevéven, rögtön ott termett s a perzsa felemelt karját egy kardcsapással tövéből levágta. A csata mind véresebb és dühöngőbb lőn, a perzsák az ájtott macedonokat iparkodtak a folyóba visszaszorítani, míg ezek mindig nagyobb tömegekben ájtjővén, lassankint elfoglalták a sikamlós hegyoldalt, s a perzsákat, kik nagy vitézséggel harczoltak s miután lándzsáik eltörttek, görbe kardjaikkal védték magokat, végre is futásra kényszerítették. Arrhianus tudósítása szerint 2500 perzsa hullája fedte a csatatért. Sándor nem messze üldöztette a futókat, mivel a domb tetején az egész perzsa gyalogság még épen és sértetlenül állt, s különösen a görög zsoldosok harczkészen várták a támadást, nagyon óhajtván, hogy fölányókat a macedonok felett kitüntethessék. A lovasság megfutamodása őket is zavarba ejtette, s ha előbb a csatába vezettetnek, melynek, bár akaratlanul, csak pusztá nézői voltak, aligha nem annak más fordulatot adtak volna, de most

már saját biztonságukat kezdték félteni. Támasz nélkül, egyedül állván, tudták, hogy meg fognak támadtatni, de drágán akarták adni életüket. Sándor a phalanxot küldötte harczba ellenök, míg a lovasság a szerencsétlen hadosztályt minden oldalról körülrajongta. Rövid, de iszonyúan elkeseredett véres harcz keletkezett; Sándor alatt a ló lelövetett, a zsoldosok közül nem maradt más életben, mint a ki a holtak közé rejtőzött; 2000-en foglyul estek, kik közül Sándor a thebaieket kiválogatta és bántatlanul elbocsátotta.

Sándor vesztesége aránylag csekély volt. Az első támadásnál a nemesség közül mintegy 25-en estek el, később a többi lovasságból 60-an, míg a gyalogság csak 30 halottat számlált. Ezeket Sándor másnap ünnepélyesen eltemettette, és rendeletére otthon hozzátartozóik minden adófizetés alól felmenttettek. A sebesültekről kiválólag gondoskodott, valamint arról is intézkedett, hogy sebeik rögtön bekötöttessenek. Hogy a katonai közegészségügy nem volt úgy szervezve, mint napjainkban, az föltehető, s hogy ennél fogva e szegényeknek kínos órákat s olykor napokat kellett tölteni a csatatéren minden segítség nélkül. Szerencse volt, hogy az ókornak nem voltak azon romboló fegyverei, melyek korunkban oly iszonyú pusztítást visznek véghez a hadi sorokban. Hogy minden remek egészségügyi intézkedések daczára napjainkban is több ezer ember vérzik el segély nélkül a csatatéren, arról a legutóbbi porosz-francia és orosz-török háborúk tanuskodnak.

Nagy Sándor az ellenség halottaival is humanus módon bánt, nem csak a perzsákat temettette el tisztességesen, hanem még a görögöket is, kiket pedig lázadóknak tekintett. Már a foglyokkal különbözőleg bánt, és pedig a perzsákkal kiméletesen, az elfogott görögökkel igen keményen, mert ezeket Macedoniába küldé kényszermunkára, mivel a közös corinthusi gyűlésen hozott határozatot megsértették. A perzsa tábor hatalmába esvén, gazdag zsákmány jutott a macedonok birtokába. Nagyobb részét megosztotta szövetségeseivel, anyjának, Olympiasnak, küldött néhányat azon arany serlegekből és finom perzsa szőnyegekből, melyek a vezérek sátoraiiban találtattak. Azonkívül 300 teljes fegyverzetet küldött Athénbe, Pallas-Athene istennőnek felajánlva e szavak kíséretében: „Sándor, Fülöp fia és az összes hellenek, a spartaiak kivételével, a barbároktól küldik ezt Athénbe.”

A Granicus melletti csata következményei.

E diadal Nagy Sándor kezébe adta Perzsiának kis-ázsiai birtokait egész a Taurus hegységig. A kis-ázsiai satrapák serege nagyjából meg volt semmisítve, a városok őrsege sokkal csekélyebb volt, miután a satrapák a hadsereg kedvéért azokból sokat kivontak, hogy alig volt egyik-másik város képes Nagy Sándor haderejének ellentállani. A kis-ázsiai görög városok

felhasználták a kedvező alkalmat, a polgárság elűzte azon oligarchákat vagy kényurakat, kik a perzsa hatalomra támaszkodva, szülővárosaik felett uralkodtak.

Két út nyílt előtte, hogy diadalát felhasználja. Benyomulhatott volna Kis-Ázsia belsejébe és nagy darab területet foglalhatott volna el. De ez kevés biztonságot nyújtott volna seregének. A perzsa hajóhad már megjelent az Aegei-tengerben és ha az elpártolt görög gyarmatvárosokat a perzsák újra engedelmességre szorítják, és minden városba őrséget tesznek, hadseregét ezen oldalról könnyen veszélyeztetik, sőt minden hazai közlekedéstől könnyen elvághatják. Ezért biztosítá magának a görög gyarmatvárosok szövetségét, hogy hadi működésének mennél szélesebb és biztosabb alapja legyen. A perzsa tartományokban semmit se változtatott, a közigazgatás, törvénykezés, az adóbeszedés épen úgy maradt, mint a nagy király alatt, úgy hogy a szegény falusi ember alig vette észre a változást, a mely hazájával történt. Phrygiába egy hű emberét nevezte helytartóvá, meghagyva neki, hogy az eddigi viszonyokon semmit sem változtasson. Maga Sándor Sardes városa felé indult, mely a perzsa uralom alatt a lydiai satrapia székhelye volt. Roppant kincs volt a városban összehalmozva, valamint tetemes őrség is, melylyel a várost erőlesen lehetett volna védelmezni. De a gyáva parancsnok, Mithrines, az előkelő polgárokkal 2 mértföldnyire jött eléje Sándornak és hódolatát bejelenté. Sándor az árulót kitüntetéssel fogadta, hogy másokat is hasonló tette ösztönözzön; Sardes városának pedig és a lydeknek legalább szóval, visszaadta szabadságukat. Sardes bevétele által egy fontos közlekedési pontot szerzett Sándor; mert innen jól készített birodalmi út vezetett egész Szúszáig. Lydia helytartójává Parmenio testvérét Asandrust nevezte ki. E fontos pont birtokában szükségesnek látta a király, hogy a tengerparti városok felől is teljesen biztosítsa magát. A jóni városok közül a legtöbb már elűzte zsarnokait, csak Ephesus és Milet városok, melyekben perzsa őrség volt, nyögtek még kényuraik járma alatt.

A Granicus melletti csata után Memnon csapatának gyér maradványával a jón városok felé vette útját, melyekben Sándor diadalának híre a köznépből nagy reményeket keltett. Midőn Memnon Ephesus előtt megjelent, az oligarchiai párt, hogy a köznépet megriaszassa, több rendbeli kegyetlenségeket követett el a lakosságon; elrabolta Diana templomának kincseit, és mintegy bukása előtt még egyszer ki akarta elégíteni kapzsiságát és vérszomját. Időközben Sándor is közeledett seregével, s Memnon e hírre Halicarnassus városába vonult. A perzsa őrség pedig a közelben horgonyzó perzsa hajóhadra menekült. Erre a városban a nép részéről a visszatartás vette kezdetét, s általános lőn az ingerültség az oligarchiai párt ellen; sok előkelő férfiú menekült, Syrphax, a volt kényúr, fiaival és rokonaival

templomba menekült, de a boszús nép az oltároktól hurczolta ki őket, s a köztéren agyon kövezte. Sándor minden ellentállás nélkül vonult be Ephesusba, megszüntette a gyilkolást, visszahívatta a menekülteket és száműzötteket, a kormányt a nép kezébe adta s azon adót, melyet Ephesus a nagy királynak fizetett, az elrablott kincsek kárpótlásául, Diana templomának engedte át.

Ephesusba jöttek Sándorhoz Tralleis és Magnesia városok követei, hogy a polgárság hódolatát bejelentsék. Sándor vezéreit kiküldé, hogy részint e városokat birtokba vegyék, részint az oly városokban, a hol a *demos* nem birt az oligarchia felett győzni, a népuralmat mindentűtt diadalra segítsék. Milet városa legtöbb bajt okozott a királynak, fekvésénél fogva igen fontos volt birtoka rá nézve, mert ha a perzsa hadsereg itt megfészkel magát, Sándor egész vállalata van veszélyeztetve. A király 12,000 emberrel indult a város ostromára, melyben a perzsa őrség felett a görög Hegesistratos volt a vezér, ki eleinte felajánlá ugyan a királynak hódolatát, és a város átadását, de midőn arról értesült, hogy a nagy perzsa hajóhad Mycale hegycsúcsánál vetett horgonyt, visszavonta szavát, és erélyes védelemre készült; De Sándornak annál inkább érdekében volt a város elfoglalása, mert négyes kikötője, melyek közt a legfőbb Lade szigetén van, igen alkalmas egy nagy hajóhad befogadására. Dicanor, a macedon hajóhad vezére, még előbb érkezett Milet városához, és Lade szigete előtt vetett horgonyt. Sándor értesülvén hajóhada megérkeztéről, 4000 zsoldost küldött a szigetre, megahagyván Nicanornak, hogy a tenger felől zárjon el minden közlekedést a várostól. A két ellenséges hajóhad egészen közel lévén egymáshoz, Parmenio azt ajánlotta a királynak, hogy a perzsa hajóhaddal csatát kísértsenek meg. De Sándor ezt igen veszélyes kísérletnek tartotta, a macedon hajók száma összesen 160 volt, míg a perzsa hajóhad 400 gályát számított. Azonkívül a macedonok igen ügyetlen tengerészek voltak, kik a tapasztalt és edzett phoenici és cyprusi hajósokkal nem mérkőzhettek meg. De e csatának még igen sok más következményei is lehettek volna. Győzelem esetére kevés hasznót hajtott volna, mert a macedonok hadereje a szárazföldi hadseregben volt; de ha a csata elvész, mi nagyon is valószínű volt, első eredménye az lett volna, hogy a görög gyarmatvárosok ismét elpártoltak volna Macedoniától, mi Sándor szárazföldi hadseregére is nagy veszélyt hozhatott volna.

Nagy Sándor gyorsan akarván végezni, a faltörő kosokat és gépeket felállíttatta, s azok által másnapra már tetemes rést lövetett. A király maga vezette seregét ostromra, s a város rövid ellentállás után a macedonok birtokába jutott. Azalatt a hajóhad egész a város alá jött, és ott oly állásba helyezkedett, hogy a miletusiaknak a menekülést teljesen lehetetlenné tette. Sándor mindazon miletusiaknak, kik az ostromot túléltek, megkegyelmezett,

a görög zsoldosok közül pedig 300-at szolgálatába fogadott. A perzsa hajóhad Mycale hegyfok mellett nyugodtan nézte Milet ostromát és elfoglalását, mivel maga is szorultságban volt. Sándor ugyanis egyes kémcsapatokat küldött, melyek a perzsa hajóhadat figyelemmel kísérik, meghagyva Philotasnak, a parancsnoknak, hogy a perzsákat ne engedje partraszállni, s magokat élelmi szerekkel és vízzel ellátni. Ennek folytán a hajóhad kénytelen volt Samos szigetéig visszavonulni, hogy a katonák inséget ne szenvedjenek.

Az előzményekből meggyőződött Sándor, hogy hajóhadának nagyon csekély hasznát veheti. A háromszorta nagyobb perzsa hajósereggel az ütközet nem tanácsos, de azt is látta, hogy a perzsa hajóhad sem tehet neki tetemes kárt, mihelyt a parti városok hatalmába estek. Azután 160 hadihajó fentartása nagyon költséges dolog volt, mert ennyi hajónak szolgálata mintegy 30,000 embert kívánt, tehát majdnem ugyanannyit, a mennyit a szárazföldi hadsereg tőn. E hajós legénységnek havi zsoldja 50 talentumra ment; már pedig Sándornak pénztára üres volt; a görög városoknak adóját elengedte, a meghódított tartományokban pedig, meghagyva a régi királyi adót, minden sarczoktól és zsarolástól óvakodott, nehogy a népet maga ellen igерelje. Ez okból feloszlatta a hajóhadat, s annyit tartott meg, a mennyi a közlekedés biztosítására szükségesnek látszott.

Sándor hajóhadának feloszlátása után annál nagyobb gondot fordított a tengerparti országok elfoglalására. Caria II. Artaxerxes óta mintegy 50 éve bizonyos önállóságot élvezett, fejedelmei még a pénzverési jogot is magoknak tulajdonították. Mausolus, kinek pompás siremlékét már említettük, mind kincseit, mind hatalmát nagyban gyarapította. Halála után neje, Artemisia, folytatta az uralkodást, mely halála után öcscsére Idreusra és ezután nővérére és nejére Adá-ra szállott. Midőn Sándor a tartomány határához jött. Ada eléje ment, hódolatát jelentette be neki, s egyszersmind figyelmezteté. miszerint az előkelők szintén elégedetlenek lévén a perzsa uralommal, hajlandók Sándornak alávetni magokat. A dolog valóban úgy történt, a cariaiak siettek meghódolni és pedig nem csak a mezőség lakói, hanem a városok is, miértis Sándor azzal jutalmazta őket, hogy adóikat elengedte. Egyedül Halicarnassus városa készült erélyes ellentállásra. Memnon, miután Ephesus és Miletus védelme nem sikerült, ide vonult serege maradványaival. A perzsa hajóhad a város előtt foglalt állást, tetemes perzsa és görög zsoldosokból álló hadosztály volt a városban, mely egy 45' széles és 22' mély árokkal lévén körülvéve, jól meg vala erősítve. Azonkívül volt két fellegvára, egy erősített kikötője, továbbá gazdag fegyverraktárai s más egyéb védelmi eszközei. E szerint Halicarnassus ostroma egyike volt a legsúlyosabb feladatoknak, melyeket Sándor eddig útjában talált. Nagy baj volt az is, hogy a várost a tenger felől sem megtámadni, sem körülszárolni nem lehetett.

Az ostrom nagy nehézségekkel járt. Sándor az éjszaki és éjszakkéleti kapukat, melyek Mylasa város felé nyílnak, választá célpontul. De sokáig nem bodogult, mert a várfalakon felállított hadigépek lövegei, és az őrség gyakori kiütései seregét feltartóztatták. Miután tehát itt rést nem törhetett, áltámadásnak kívánta tekintetni, seregének nagyobb részét a nyugoti oldalra vezetvén, támadását a város azon rész ellen intézte, mely a tengerbe nyúló földnyelven feküdt, Myndos városának szomszédságában. De serege itt is visszavonulásra kényszerítettetett, s így Sándor kénytelen volt rendszeres ostromot kezdeni Halicarnassus ellen. Az említett árkot katonái által betölttetvén, faltörő kosait, vítornyait, és egyéb ostromgépeit a várfalak alá vitette, melyeknek ereje által az egyik torony ugyan összeomlott, de még sem volt elegendő rés törve, hogy azon az ostromlók a városba ronthatnak volna. Nemsokára a másik torony is összedült a fal egy részével, sőt a harmadik is; de már ekkor az ostromlottak félhold alakjában ezeken belül egy második falat emeltek, melyről, valamint a még fennálló tornyokból, a szabadon álló macedonok gyilkos kereszttüznek voltak kitéve, s mivel azon éjjel az ostromlottak kiütöttek, s Sándor gépeinek egy részét felgyújtották, a macedonok kénytelenek voltak visszavonulni, miután az ép gépeket megmentették. A csata csak akkor vőn kedvezőbb fordulatot, midőn Sándor újabb csapatokkal jött előhadának segítségére. Bizonyos tekintetben meggyőződtnék kellett magát vallania, mivel az ostromlottaktól kért engedélyt s illetőleg fegyverszünetet, hogy halottait eltemethesse.

A következő nap a gépek kijavítására volt szánva. Harmad napra a készülétek megtörténvén, Sándor új támadást intézett a félhold alakú bástya ellen, még pedig saját vezérlete alatt. A város védőinek, úgy látszik, csökkent a bátorsága, legalább a főtiszteket nagy kétség szállta meg, vajjon lehet-e a várost megoltalmazni vagy nem. Ephialtes, a perzsa-görög zsoldosok vezére, engedélyt kért arra Memnontól, hogy még egy kitörést tehessen. Ephialtes az engedélyt megnyervén, 2000 embert vett magához, és kora reggel az összes kapukon kiütött, mikép tervezte, az ostromgépek egy részét csakugyan felgyújtotta, s azután oly erővel vetette magát a macedonok előhadára, mely gyakorlatlan ifjú katonákból állt, hogy ezek rögtön megfutottak. Sándornak alig sikerült a futókat feltartóztatni, csakis a phalanx előnyomulása állítá helyre a megzavart csatarendet. Ephialtes maga elesett, mire katonái rémülve futottak vissza a városba. Ezzel Halicarnassus ellenállási képessége meg volt törve. Memnon és a perzsa hadak vezére Orontabates meg voltak győződve a város további tarthatlanságáról. Ez okból éjjel felgyújtották ostromló gépeiket és a vár falával szomszédos házakat. A védő sereg egy részét a két fellegvárban helyezték el, a többieket, valamint a lakosság nagy részét is, részint a csekély Arconnesos szigetre, részint Cos szigetére szállították.

Sándor serege ily módon minden ellentállás nélkül behatott a városba és azt hatalmába ejtette. A városban talált polgároknak Sándor ugyan megkegyelmezett, de ama gyujtogatókat, kik még mindig égő fáklyákkal bolyongtak az utcákon, azonnal kivégeztette. A várost pedig leromboltatta. Ezután az egész tartományt adófizetés kötelezettsége mellett átengedte Adának, a két fellegvárat pedig 3000 emberrel ostromzár alá vétette. Caria meghódítása után a téli hónapokat három Taurusvidéki tartománynak, Lycia, Pisidia és Pamphylia meghódítására fordította. Terhes feladat volt a Taurus meredek völgyeiben és zugaiban az ellenséget fölkeresni, de edzett katonái néhány hét alatt mégis győzedelmeskedtek e nehézségeken. Miután e három tartomány is meghódolt, Sándor Pisidiából éjszакnak vette útját, hogy a Sangarios folyó völgyében fekvő Gordium városát elérhesse, hol Parmenióval volt találkozandó.

Sándor néhány heti nyugalmat engedett seregének a Halicarnassus ostroma, és a hegyes vidékeken folytatott hadjárat fáradalmainak kipihenésére. Itt fogadta Athén követeit, kik a Granichus melletti csatában elfogott polgártársaik szabadon bocsátását kérték, kiket Sándor Macedoniába küldött és bányamunkára ítelt. Sándor megtagadta e kérelmet, mert czélszerűbbnek látta még most, szigorúságot alkalmazni a görögök ellen. Megérkezte után mindjárt az első napokban elterjedt a híre annak, miszerint a várban van egy otromba szerkezetű szekér Phrygia első királyainak Gordiusnak és Mydasnak korából, és e szekeren egy mesterséges csomó kötve, melyről a jósdá állítólag azt jövendölte, hogy csak az lesz Ázsia urává, a kinek e csomót feloldani sikerül. Sándornak e feladattal okvetlenül számolni kellett, ha saját katonáiban a bizalmat, a meghódított népekben pedig a sorsukban való megnyugvást fenn akarta tartani. Elment tehát ő is a szekér megtekintésére. Nagy tömeg vette körül, részint katonái, részint városi és vidéki lakosok, kik a csomó megoldását remény és aggodalom közt várták. Sándor szemügyre vette a csomót; melynek kötele a somfa kérgéből volt sodorya, s maga a csomó oly mesterségesen összebonyolítva, hogy annak megoldása még senkinek sem sikerült. Sándor is megütődve vizsgálta a csomót, de lehetetlennek tartván megoldását, kihúzta kardját és ketté vágta. A lakosok rémülve nézték a tettet, katonái örvendettek, mert annak jeléül tekintették e megoldást, hogy Ázsiát csakis karddal lehet meghódítani.

Az Issus melletti csata és következményei.

Sándornak vállalatában még a véletlen is kedvezett. A derék Memnon Halicarnassus bukása után tetemes perzsa és zsoldos görög hadsereg élén hajóhaddal a szigetek meghódítására indult. Chioszt és Lesbost a lakosok

beleegyezésével már is elfoglalta; csak Mitylene városa, hol macedon őrség volt, állt ellen. E hírre több sziget követséget küldött Memnonhoz, és késznek nyilatkoztak meghódolni. Memnon a háború színhelyét magába Görögországba akarta áthelyezni, hol Sparta ezen reményben már fegyverkezett, míg a többi államokban nyugtalanság jelei mutatkoztak. De előbb Mitylene városát akarta bevenni, de ennek ostrománál forrolázba esvén, elhalt. Öcsce Pharnabazus átvette a parancsnokságot, s Mitylenet el is foglalta, de nagybátyja erélyével és hadjáratosságával nem bírván, nem nagy bizalmat keltett maga iránt, s így a görögországi mozgalmak, melyek Sándorra nézve veszélyesek lehettek volna, ismét elcsendesültek.

Amilyen kedvező esemény volt ez Nagy Sándorra nézve, annyira érezte a súlyos csapást Dárius, kinek seregében volt ugyan több görög csapatvezér, de Memnon hadvezéri képességével egyik sem bírt. Időközben Dárius egy roppant sereget gyűjtött össze, melynek számát a kútfők 600,000-re teszik, s a közt a lovasság maga több mint 100,000-et tőn. A nagy király szemlét tartott roppant hadseregén, büszke önérzet szállta meg annak látására. Meg kell vallani, e hadsereg összeállítása, fegyverzete és ruházata meglepő szép látványt nyújtott. Épen mint Xerxes hadseregében ezelőtt másfél századdal, oly tarkaság uralkodott mind ruházatra, mind fegyverzetre nézve most is a perzsa hadseregben. De e katonák harczképességéhez is nagyon sok kétség fért. Volt ugyan Perzsiában is állandó hadsereg, de ez a király testőreivel, az úgynevezett 10,000 halhatatlannal együtt alig tett többet 100,000-nél; a tömeg többi része rosszul fegyverzett népfölkelésből állt, melynek csapatait az egyes satrapák tartományaikból az eke mellől vagy egyéb foglalkozásból vezették a csataterre.

A hadviselési módban is nagy változás történt Memnon halála után, ki a védelmi rendszert tartotta volna a leghelyesebbnek. De Dárius elbizakodván seregének számában, hajlott hízelgői szavára, és erősen hitte, hogyha a macedonokat a nyílt térre kicsalja, Sándor egész seregét egy csapással megsemmisítheti. Memnon helyébe kinevezte ugyan Pharnabazust tenger-nagynak, de hogy hajóhada működésére ezóta nem nagy súlyt fektetett, kitűnik onnan, mivel a görög zsoldosokat a hajókról visszahozatta, és szárazföldi hadseregbe soroztatta be.

Nagy Sándor Gordium városában új segélycsapatokat nyert Macedoniából és Görögországból, s azon katonák is visszatértek, kiket mint ifjú házasokat telelni hazabocsátott. A tavasz kezdetén, de nem másnapra mint némely írók mondják, a Gordiusi csomó megoldása után, Paphlagonia és Cappadocia elfoglalására indult, hogy ezáltal seregét egy netaláni oldaltámadástól megmentse, ha a Taurus hegységen át Dárius hadainak felkeresésére indulna. Erőszakra nem volt szükség, mert Ancyra városába érkezvén az előbbi tartomány követségét fogadhatta, mely a lakosok hódolatát nyilván-

nftotta, csak seregét ne vezesse az országba. A tartományt a phrygiai helytartó Callas alá rendelte. Innen Cappadociába indulván, e tartományt is egész a Halys folyóig elfoglalta, és külön helytartó alá rendelte.

Ekkép az oldaltámadás ellen biztosítva lévén, seregét a Taurus szorosai felé vezette. Ezen uton haladt az ifjabb Cyrus is, midőn bátyja ellen fölkelt, és Sándornak megjelölték azon helyet, a hol ő is megpihent seregével, s mely Cyrus táborának neveztetett. Itt nehéz feladat várt volna a macedonokra, mert e helyen túl kezdetét veszi azon hegyszoros, mely a Taurus hegységi, vagy ciliciai kapuknak neveztetik. A szoros meg volt az ellenség által szállva, de ez oly gyáván viselte magát, hogy midőn Sándor a könnyű gyalogsággal a szorost megtámadta, minden védelem nélkül gyáván megfutott. Ez tulajdonképen Arsames ciliciai satrapa hibája volt, ki bár tudta Sándor közeledését, a szoros megerősítését és kellő őrséggel való ellátását elhanyagolta. Alig hogy a macedon hadsereg átkelt a szoroson, még székvárosát Tarsust is gyáván odahagyta, hova Sándor seregével együtt kardcsapás nélkül bevonult.

Sándort további előhaladásában betegsége akadályozta meg; forró lázba esett, mely őt Tarsus városában érte. Ennek okát a kútfők különbözőleg adják elő, vagy mint a táborozás fáradalmaitól való kimerülést, vagy mivel fölhevülve a Cydnus folyó vizében megfürdött. Betegsége annál nagyobb aggodalmat okozott a hadseregben, mivel gyógyításához az orvosok nem is mertek hozzáfogni. Csak egyetlen férfiú volt köztük, az Acarnaniából származott Fülöp orvos, ki évek óta volt a pella-i udvarban, Sándor iránt valódi benső barátsággal viseltetett, ki idáig szintén nagy bizalommal volt irányában. Mondhatnók barátság volt a két ifjú férfiú közt, ha a rang köztük oly választó falat nem húz vala, minő rendesen egy uralkodó és alattvalója közt szokott lenni. Fülöp vállalkozott a király meggyógyítására, biztosítá a sikerről, ha ez pontosan fogja követni rendeleteit. Sándor beleegyezett s megbizta Fülöpöt az orvosság elkészítésével. Míg azonban Fülöp az orvosságot készíté, levél érkezik Parmeniótól a sereg főhadvezérétől, melyben ez óvja a királyt, hogy ne bizza magát Fülöpre, mivel ez Dárius által meg van vesztegetve. Sándor a levelet elolvastván, párnája alá rejti. Kevéssel utóbb belép az orvos, és a kész orvosságot a királynak átnyújtja, ki azt minden vonakodás nélkül kiitta, míg másik kezével Parmenio levelét adta át Fülöpnek elolvasás végett. Sándor bizalma a barátságban nem lőn e levél által megingatva, és ez egyik legszebb jellemvonás egész életében; de bizalmát megerősítve látta azon ingerültségben is, melyet Fülöp a levél olvasása után tanúsított. Tudta a király, hogy ha Fülöp bűnös, nem ingerültséget, hanem zavart és tétovázást lát vala arczában. Az orvos kérve kérte a királyt, bizzék benne, ne engedje, hogy a kétely és aggodalom megrontsa a gyógyszer hatását. A király megnyugodott. Az orvosságban oly erős tisztítószert volt, hogy a király nemcsak teljesen elgyengült,

hanem el is ájult, úgy hogy más szerekekkel kellett életszerveit újra felfrísíteni. Erre azonban rögtön javulás állott be, s a király néhány nap múlva visszanyerte teljes erejét és egészségét.

Felgyógyulása után Parmeniót azonnal előreküldötte, hogy a másik ciliciai szorost, mely az Amanos hegységen át Syriába vezetett, hatalmukba ejtse, míg ő maga Cilicia többi városait és kisebb népeit szorította hódolatra. Ekkor értesült, hogy Dárius roppant seregével a szoroson túl az Amanos hegység keleti nyujtványain táboroz. A perzsa hadvezérllet ügyetlensége itt is világosan kitűnt. Ha már a két szorost, melyek, mint meredek szikla falak teljesen megakadályozták volna a macedonok előhaladását, ha kellő erővel vannak megszállva és védelmezve, a perzsa hadvezérllet elhanyagolta, nem kellett volna a perzsa sereget, s kivált a kitűnő lovasságot az Amanos hegység szakadékos oldalain, hanem inkább a távolabb eső síkságon felállítani, hol majd a lovasság a macedon sereget igen könnyen letiporhatta volna. Dárius mindamellett annyira bizott győzelmében, hogy anyját, nejét, háremét és rokonait mind elhozta magával a táborba, hogy tanui legyenek az ő diadalának és dicsőségének. Táborában pazar fény és pompa uralkodott, nemcsak a király személye körül, hanem a nagyok is utánózták példáját, úgy hogy a táborban óriási kincs volt összehalmozva; csak arany és ezüst annyi volt, hogy 600 öszvér és 300 teve alig bírta volna tovább szállítani. Annyi előrelátása mégis volt a királynak, hogy e kincsek és drágaságok nagyobb részét nem hozatta az Amanos hegységig, hanem a tartaléksereg őrizete alatt Damaszkusban hagyta.

A mint Dárius Nagy Sándor jöveteléről értesült, ő is előreindítá seregét azon reményben, hogy túlnyomó erejével ellenségét megsemmisítheti. Ugyanazon időben, míg a macedonok a déli szoroson áttörtek, hogy Dáriust a síkon megtámadják, Dárius parancsot adott seregének, hogy az éjszaki szoroson át Ciliciába nyomuljon. Issus városában a macedon sereg betegei és sebesültjei voltak, kiket a perzsák állatias vadsággal lemészároltak. Sándor egyes menekülők által értesült a perzsák előnyomulásáról és kegyetlenségéről; ő is visszafordult tehát seregével, s miután a „ciliciai kapukat“ újra elfoglalta, s itt katonáinak az éjen át pihenést engedett, kora hajnalban a perzsák felkeresésére indult, kik a Pinaros folyócska partjain ütöttek tábor. Midőn az ellenség közelébe jutott, csatarendbe állítá seregét, melynek bal szárnya Parmenio vezérlete alatt a tengerre támaszkodott, kinek szigorúan meg is hagyta Sándor, hogy szorosan a tegerpart mellett maradjon, nehogy a sokkal számosabb ellenség által megkerültessek; őt phalanx Craterus vezérlete alatt foglalta el a csatarend közepét, míg a jobb szárnyon a könnyebb fegyverzetű hopliták voltak és egész a hegyekig terjeszkedtek. A lovasságot két részre osztotta, a macedon lovasság a jobb szárnyon volt felállítva, a görögök s más szövetségesek lovassága Parmenio

parancsnoksága alá rendeltetett. Az egész felállítás hossza körülbelöl egy negyed mértföldet tőn.

Sándor a csata eredményére nézve nagy és biztos reményt táplált, mert az egész térség oly csekély volt, miszerint előre látható vala, hogy azon Dárius teljes haderejét ki nem fejtheti. De a katonák másképp gondolkodtak, s első alkalommal nagy elégtelenséget tanúsítottak vezérok iránt. Hangosan panaszkodtak, hogy az ellenség elzárta az utat hazájok felé, mi csakugyan lehetséges lett volna, ha Dárius csata helyett a Taurus szorosait szállja meg. Ez esetben, így panaszkodtak a katonák, sorsuk a legkedvezőbb körülményeket vévén fel, csak az lehet, a mi a 10,000 görögé volt, s nekik is mint amazoknak Ázsián keresztül ellenséges népek közt folytonosan harczolva kell haza vergődniök. Nagyon korholták azért is Sándort a katonák, mivel az embereket nem becsüli, s a sebesülteket és betegeket minden oltalom nélkül zsákmányul engedte át a vad ellenségnek. A mint Sándor megtudta, hogy Dárius már közel táboroz a folyócskához, nem hitt ugyan mindjárt a hirnek, azért néhányat barátai közül bárkába szállítván, az ellenséges tábor felé annak kikémlésére küldötte, kik a part mellett evezvén, messziről láhatták a perzsák sátorait, és jelentést tévén, a hírt megerősítették. Sándor, ki jól tudta katonái véleményét, összehívta vezéreit és seregének főtisztjeit s beszédet tartott hozzájuk, melyet Arrhianus majdnem egész terjedelmében közöl. Inti őket, hogy ne csüggedjenek, kik annyi nemzet felett diadalmaskodtak; mert itt az Isten is mellettök harczol, ki Dáriust arra birta, hogy a sík mezőről ide a szűk hegyszorosok közé vezette, hol az ellenség állása már előre is a legjobb sikert biztosítja számokra. A macedonok, folytatá tovább, médek és perzsák ellen fognak harczolni, kik pulyaságukban már régen elszoktak a fegyverviseléstől, ők a kik harczedzett népek felett diadalmaskodtak, mint szabad emberek a rabszolgáktól, mint hellének, kik hazájokért és isteneikért harczolnak, csak nem fognak visszariadni a gyáva keletiektől, vagy azon elkorcsosult görögöktől, kik soraik közt harczolnak. Attól se tartsanak, hogy a számosabb ellenség őket megkerülheti, mert egyik oldalról a tenger, másik oldalról a hegyek védik őket. A fáradság díja, a győzelem jutalma nem egy-két satrapia, hanem az egész perzsa birodalom. E győzelem után Ázsiát vehetik birtokukba, és kárpótolhatják magukat mindazon fáradalmakért, a melyeket kiállottak. Beszéde, melyet ifjúi hévvel és lelkesedéssel mondott, annyira elragadta hallgatóit, hogy mindnyájan hozzá tódultak, neki kezet nyújtottak s kérték, hogy rögtön vezesse a csatába.

A mint Dárius értesült, hogy Sándor a folyócska túlsó partján csatára készen várja őt, szinte csatarendbe állítá seregét. Hogy a felállítás akadálytalanul mehessen véghez, 30,000 lovasból és 20,000 gyalogból álló hadosztályt küldött át a folyón, hogy ezek háta megett a csatarendet felállíthassa, meg-

hagyván a parancsnoknak, hogy visszavonuláskor jobbra és balra a szárnyakra huzódjanak vissza. Ezután gyalogságát rendezte: 30,000 görög hoplitát helyezett el a középben, ezektől jobbra és balra 30,000 perzsa hoplitát, kik a görög harcsmódorra voltak begyakorolva, és *kardakoknak* neveztettek. E 90,000 gyalogság tette javát Dárius hadseregének. A seregnek bal szárnyán levő magaslatokra 20,000 fegyveresből álló hadosztályt rendelt, melynek kötelessége lett volna, Nagy Sándor csatarendjének jobb szárnyát megkerülni. A roppant perzsa hadseregnek többi része tétlenül volt a csatarend mögött, mert a tér szűke nem engedte annak felállítását.

NAGY SÁNDOR ÉS DIOGENES.

Ezután visszahívta azon hadosztályt, melyet a folyón átküldött, s a lovasság egy részét a bal szárnyra küldötte, mivel azonban a szakadékos dombok e lovasság működését lehetetlenné tették, az egész lovasscsapatot áthelyezte a jobb szárnyra, hol mégis szabadabban mozoghatott.

A perzsa figyelő hadosztály visszavonulása után, Sándor előreindította csatarendjét. Legelőször is azon 20,000 ember ellen kellett védelmezni jobb szárnyát, kik a dombokon megkerülésére voltak rendelve. E czélból kimozdította a sorból, az agrianokat s még más íjászokat, és egy csapat lovassággal az említett perzsa hadosztály ellen küldötte. A siker igen gyors és fényes

volt, a perzsák az ellenség közeledtére oly gyorsan vonultak vissza, hogy Sándornak e részben minden aggodalma megszűnt. Nem is tartotta szükségesnek egy egész figyelő hadtest felállítását, hanem az agrianokat és íjászokat újra visszahívta, és a csatarendbe beosztotta; csakis 300 nehéz fegyverzetű lovaszt hagyván a jobb szárnyon, kiknek a perzsa hadosztály mozgalmait figyelemmel kellett kísérni.

Erre Sándor az egész arcvonalat lassú léptekkel megindította. Végig nyárgalt a csatarend előtt, megállt az egyes oszta-lyoknál, megdicsérte hősies magokviseletét, melyet előbbi csatákban tanusítottak, néhány buzdító szót intézett hozzájuk, nyájasan beszélgetett a parancsnokokkal, s ezen eljárás által új lelkesedést öntött seregébe. A mint a hadsereg lőtávolságra jött, Sándor macedon lovassága élén, a perzsák nyílzápora daczára, mely azonban a vértés lovasokban kevés kárt okozott, átke-ít a folyón s oly erővel rontott az ellenség hadvonalára, hogy ez csekély ellentállás után zavarba jött, és hátrálni kezdett. Sándor már Dárius hadi szekere-ének közelébe jutott, s a perzsák, kik féltették királyuk életét, a legnagyobb elkeseredéssel védelmezték magukat. Már a satrapák közül négyen eles-tek, Sándor maga jobb czombján megsebesült, a macedonok csak annál nagyobb hévvel harczoltak; végre Dárius látván a veszély növekedését, megfordítá szekere-ét és visszavonult. A legközelebbi sorok követték példáját, majd a futás általános lön. Ezzel a csata sorsa el volt döntve, a perzsa hadsereg java, a kardak meggyőzve teljes visszavonulásban. Az agriánok és pæonok felhasználván e zavart, üzőbe vették a futókat, s a győzelmet ezen az oldalon teljessé tették. De még a középen és a jobb szárnyon rendületlenül állt a perzsák csatarendje. Sándor a lovassággal nagyon is előre sietett, s a középen és bal szárny felé felállított phalanx nem követhetvén oly gyorsan vezérét, és midőn a katonák a Pinaros folyó meredek partjára felkapaszkodni akartak, Dárius görög zsoldosai nekik erélyesen ellent állottak. A küzdelem oly heves volt, hogy a vezérek közül Ptolomæus, Seleucus fia, elesett s vele több mint 120 derék tagja a phalanxnak. Sándor, miután az ellenség bal szárnyát szétverte, visszahívta az üldözésből csapatait, és a görög zsoldosokat oldalt támadta meg, kik ez által meglepetvén visszavonultak, de bár Dárius eltávozását hallották, mégis a legnagyobb rendben hagyták oda a csatát. Legnagyobb vitézséget tanusított a perzsa lovasság a jobb szárnyon. Nabarzanés satrapa a perzsa lovassággal átkelt a folyón s oly hevesen támadta meg a thessaliai lovasságot, hogy ennek egy zászlóalját majdnem egészen megsemmisítette, s a többiek csak Parmenio lélekébersége és lovaik ügyessége által mentettek meg. Midőn azonban Dárius futásának híre a perzsa lovasság közt is elterjedt, ez magára maradván, nem akarta tovább folytatni a reménytelen harczot, hanem szintén visszavonult.

A csata bevégezése után a menekülők üldözése vette kezdetét. Iszonyú mészárlás következett, melyet a győzők a futók közt tettek. Miután a perzsák a hegyek felé menekültek, itt a hegyszakadékokban összesorulván, egymást taszították a mélységbe, úgy hogy ily módon több ember vérzett el, mint az ellenség fegyvere által. Ptolomæus, a későbbi egyiptomi király maga beszéli el, hogy sokszor mély szakadékokhoz jött üldözés közben, melyek annyira telve voltak perzsa hullákkal, hogy hídul szolgáltak katonáinak. Az üldözés estig tartott, meddig csak a novemberi nap világossága megengedte. Dárius szintén a hegyek felé menekült hadi szekeren, míg a szakadékos dombok megengedték. Azután leszállt szekeréről, eldobta palástját, pajzsát és íját, lóra ült, s úgy vágatott tovább. Sándor nyomában volt sokáig, míg az est homálya meg nem akadályozta. Felvette az eldobott tárgyakat, csapatait visszarendelte az üldözésből, s velök a tábor elfoglalására indult. Itt találta Dárius anyját, nejét, nővérét, két fiát és két leányát, kik a győzők kezébe estek. Aranyban mintegy 3000 talentumot fedeztek fel katonái, daczára annak, hogy a tábor kincseinek és drágaságainak nagyobb része Damaszkusba vitetett vissza. Míg Sándor Dárius sátorában az estebédet költötte el, a nők osztályából iszonyú jajgatás és siránkozás hallatszott át. A nők ugyanis felismerték a nagy király palástját, pajzsát és íját a többi zsákmány közt, s azt hitték, hogy Dárius a csatában elesett. Sándor rögtön átküldé hozzájuk Leonnatust, megnyugtattván őket a felől, hogy Dárius él; s egyszersmind biztosítá is, hogy ő ugyan a perzsa birodalomnak hadat üzent, és azt Dárius és katonái ellen erőlesen folytatja is, de nőkkel nem szokott háborút viselni.

Legyenek nyugodtak, részéről és vezérei részéről mindig tiszteletben fog tartatni királyi méltóságuk. Dárius értesülvén a történetekről, egy hála iratot intézett Sándorhoz, melyben neki e nemes eljárását melegen megköszönte. Kortársai nagyon magasztalják e szelidségét, mely csakugyan elütött azon módtól, a melylyel a görögök általában nagy tekintélyű ellenségeik elfogott családjaival szoktak bánni. Több adoma maradt fenn e viszonyról, mely Sándor és barátja Hephæstio, és másrészt a perzsa fogoly nők közt volt. Egy izben a két jó barát együtt lépett be a nők sátorába. Dárius anyja a fényesebb öltözetű és termetre tekintélyesebb Hephæstiót üdvözölte mint királyt, perzsa szokás szerint lábaihoz borulván; midőn azonban megtudta, hogy tévedett, elveszettnek hitte magát e végzetes tévedésért. Sándor kegyesen felemelte, mosolyogva mondván: „Nem tévedtél jó asszony, ez is Sándor.“

A csata után a kölcsönös veszteséget is összeszámították, hogy ez igen pontos nem lehetett, a dolog természetéből folyik, mert a csata halottait nem temették el mindjárt a csata után, a szerencsétlen sebesültekkel pedig nagyon keveset gondoltak. A macedonok részéről saját tudósításaik szerint csak

300 gyalog és 150 lovag vesztette volna életét. A két szám összehasonlításból legalább is azt következtetjük, hogy adatai szerfelett gyanusak.

Syria, Palaestina és Egyiptom elfoglalása, Alexandria alapítása.

A csapás, mely Sándor e győzelme folytán a perzsa birodalmat érte, kiszámíthatlan volt. A roppant perzsa hadsereg annyira szétszóratott, hogy Dárius alig birt 4000-et a futók közül maga köré gyűjteni, kikkel Thapsacus városát elérvén, az Euphráton átkelt. Az egyedüli csapat, mely a tömegből együtt maradván némileg fedezte a visszavonulást, 8000 görög zsoldosból állt, Amyntas vezérlete alatt. E hadosztály, a syriai parton dél felé vonulván, némi hajókat szerzett, s azokkal elébb Cyprusba, azután Egyiptomba ment. Hova lett Dárius többi serege, mennyi lett még az inség és egyéb viszontagságok áldozata az Amanos hegységben, s hányan jutottak hosszas kóborlás után hazájokba, arról a történet nem adhat felvilágosítást.

Kevéssel a csata után levél érkezett Dáriustól Sándorhoz, melyben barátságát és szövetségét ajánlja neki és kéri családjának haza küldetését. Sándor írásban felelt. „Őseitek, mondá abban, hadüzenetek és ok nélkül betörtetek Macedoniába és Hellasba, s végtelen szerencsétlenséget hoztak mind a két országra. Én a hellenek fővezérévé választatván, kötelességemnek tartom visszaadni a kölcsönt, s azért jöttem át Ázsiába, miután ujjal okot adtatok a háborúra. Atyám orgyilkosok által halt meg, kik saját leveleitek tanúsága szerint, perzsa pénzzel lettek megvesztegetve. Görögországban az ellenséges szellemet mind atyám ellen, mind ellenem, ti pénzzel tápláltátok; te magad küldötteid által barátaimat akartad eltántorítani Görögországban. Ezért indítottam ellened háborút, s miután előbb satrapáidat, azután a te hadseregedet is legyőztem, az istenek végzése szerint birodalmad ezentúl engem illet. Jöjj hozzám tehát, mint egész Ázsia urához, s ha eljössz: anyádat, nődet, gyermekeidet s mind azt a mit óhajtasz, meg fogod nyerni. Ha még egyszer írsz nekem, emlékezzél meg, hogy Ázsia királyának írtál, ne oly módon legyen leveled szerkesztve mintha hasonlónak szólna, hanem mint összes javaid urához legyen intézve. Ha Ázsia birtokát illetőleg ellenkező véleményben vagy, légy készen egy második csatára és abból ne fuss el. Én bárhol légy, fel foglak keresni seregemmel.“ E levél úgy látszik megszűnt magán jellegű lenni, s inkább kiáltványnak látszott Ázsia népeihez. Sándor az Issus melletti győzelem óta magát Ázsia törvényes urának tekintette, mint a ki a fegyver jogánál fogva hódította meg a birodalmat.

Görögországban már előbb mozgalmak keletkeztek, mint már említettük. Agis, spartai király személyesen ment el Pharnabazushoz, arra kérvén őt,

hogy 300 hajójából annyit bocsásson rendelkezésére, mennyit csak lehet, mely haderővel azután egész Peloponnesus fellázítását megigérte. Azonban kedvetlenül tért vissza, mert összesen csak 30 talentumot és 10 hadihajót nyert segélyül, melyivel semmi komolyabb vállalatba nem lehetett kezdeni. Az Issus melletti csata a görögök nyugtalanságát is lehűtötte, belátták, hogy a diadalmas Sándor ellen fölkelést kezdeni nagyon veszélyes volna. Sándor maga nem sokáig időzött Ciliciában, hanem ismét átkelt a szorosokon, és Syriába tört. Parmenio vezérét Damaszkus városa ellen küldötte, hova Dárius a csata előtt táborának majdnem összes kincseit és drágaságait elrejtette. A várost igen jól lehetett volna oltalmazni, de a gyáva és áruló parancsnok a várost kincsekkel együtt minden védelem nélkül a macedonoknak átadta. A zsákmány igen becses volt, nemcsak kincsekben és drágaságokban, hanem a miatt is, hogy igen sok előkelő perzsa családból voltak ott férfiak és nők, kik most mind foglyul estek, kikért dús gazdag váltságdíj volt remélhető.

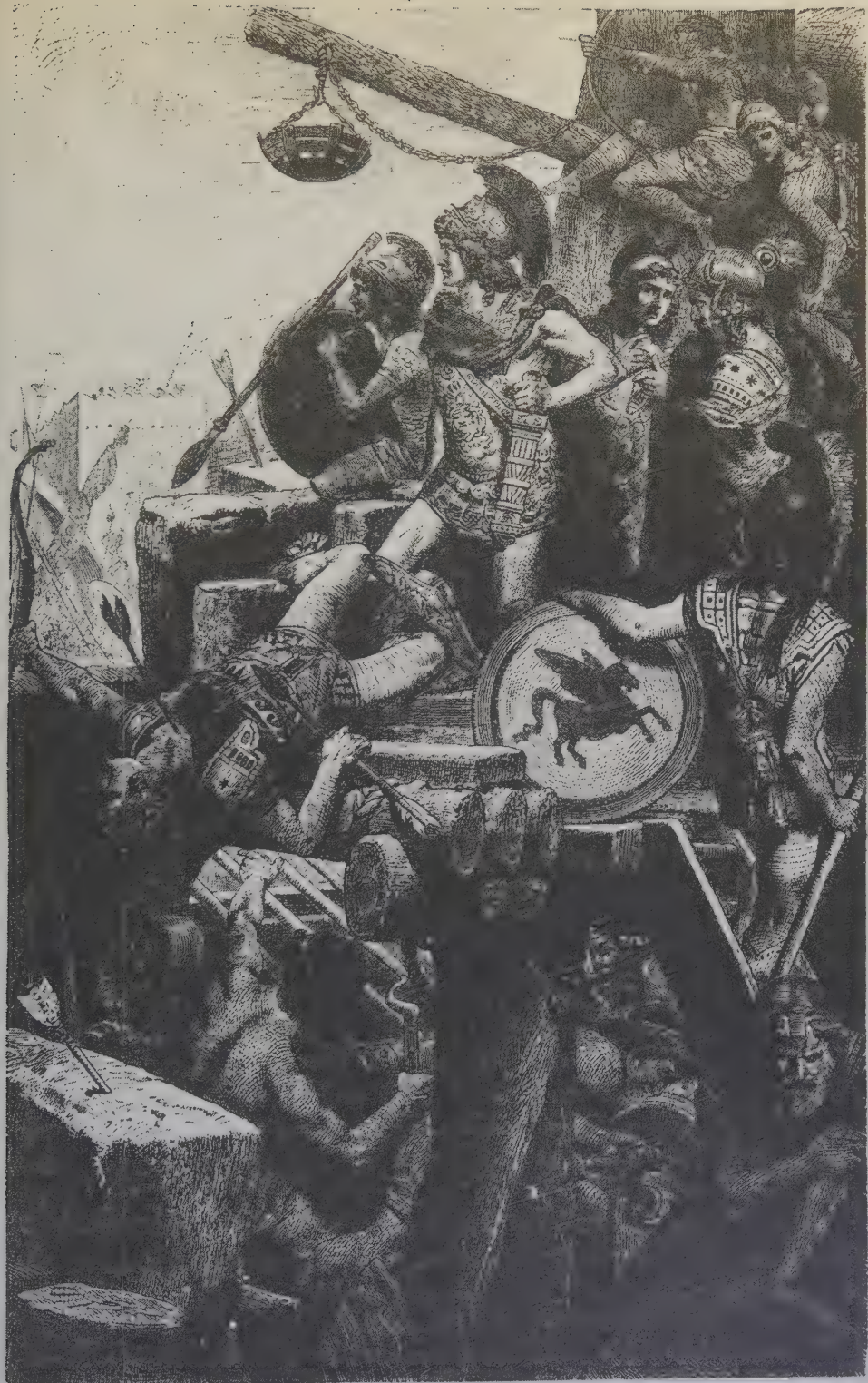
Damaszkus és a völgyes Syria birtokában, Sándor seregét a tengerparton Phoenicia felé indította. A vállalat igen ügyes számítás eredménye volt. Sándor Damaszkusból egyenesen Babylon felé Szűszába vezethette volna seregét, és Dáriust még egy csatára kényszerítvén, a birodalom székvárosait hatalmába keríthette volna. De e hadmozdulatok nagy veszélyt hozhattak volna Sándor egész vállalatára, a phoeniciai és cyprusi hajók képezték Perzsia tengeri hadierejét, és ezek még mindig az Aegei-tenger szigetei közt kalandoztak. Agis spartai király, egész nyíltan emelte föl a felkelés zászlaját, s bár Sándornak Issus melletti diadala megrettenté a görögöket, oly kalandos vállalat, minő lett volna a tengerparti vidékek elhanyagolásával, az Eufrát felé való előnyomulás csakis új tápot adott volna a felkelési kísérleteknek. Phoenicia elfoglalásával kettős czélt ért el Sándor, biztosította hátát, és tétlenségre kárhóztatta a phoeniciai hajóhadat.

Midőn Phoenicia határához közeledett, elsőek voltak Aradus város követői, kik őt városukba meghívták, és a király hódolatát jelentették ki. Sándor a királyt biztosította a város eddigi területének és szárazföldi birtokainak épségéről. Hasonló módon hűségébe fogadta Byblos és Szidon városát is, melynek polgárai örültek, hogy a perzsa iga. alól felszabadulnak. Másképp gondolkozott a hatalmas és gazdag Tyrus városa. Sándor útközben találkozott a gazdag és előkelő polgárokból álló küldöttséggel, mely a város nevében kinyilatkoztatta, hogy a tyrusiak hajlandók mindent megtenni, a mit a király tőlök kíván. Sándor megköszönte jóindulatjokat, s megígérte, hogy személyesen fog megjelenni a városban s áldozatot hozni a tyrusi Herculesnek.

De épen ez nem egyezett a tyrusiak politikai terveivel. Ők a két hadakozó fél közt semlegesek akartak maradni, s úgy számítottak, ha Sándor a

birodalom szívébe nyomulva, seregével odavész, hűségök a nagy király által jól fog megjutalmaztatni. Ellenben ha Sándor győz, elég idejük van arra, hogy akkor meghódoljanak. A király átlátta terveiket, s miután újabb üzenetükben csak abban egyeztek meg, hogy Sándor Herculesnek a parti óvárosban hozzon áldozatot, de a szigetvárosba ne lépjen, a király elhatározta Tyrusnak minden áron fegyverrel való meghódítását. Összehivatta vezéreit, és eléjük adta a dolgot, miszerint az ellenséges indulatú Tyrust, ha Babylon ellen akar indulni, nem lehet a háta megett hagyni, s a perzsák elleni győzelem annál biztosabb, ha őket a tengerpart birtokától elzárja. E szavakban azonban inkább a hódító büszkesége, mint az ókor civilizációja iránti tisztelet nyilatkozik. Egy ily város lerombolása kiszámíthatlan károkat okozott az emberiség művelődésének, mert ez időben Tyrus városa volt az, melynek hajói nemcsak a Földközi-tenger minden partjait bejárták, hanem az Oceánban a britt-szigeteken túl, egész a Balti-tengerig jutottak.

Tyrus, mint annak idején említettük, két városrészből állt. Az óváros a parton épült; az újváros egy kis szigeten, melyet keskeny csatorna választott el a szárazföldtől, mely a szárazföld felé ugyan sekély volt, de a szigetről elérte a 18' mélységet. Maga a sziget óriási falakkal volt körülvéve, a part felé legmagasabb volt a fal és 150' ért el. Ennek megfelelő volt alapja és vastagsága is; azonkívül a városban igen sok pajzs, vért, sisak, lándzsa és kard vala szükség esetére összehalmozva. E védelmi eszközök birtokában a gazdag, iparos és kereskedő lakosság bizton reménylette, hogy minden veszély nélkül dacolhat Sándor haragjával. E célból hajóhadukat is visszarendelték az Aegei-tengerből, és Azemilchos, tyrusi fejedelem visszavezette hazájába a hajókat. Még egy reménysége volt Tyrusnak, t. i. gyarmatvárosa Karthago tettleges segélyt ígért, de e tekintetben nem tartotta meg szavát. Sándornak nem voltak hajói s így az ostromot hajóhad nélkül kellett megkezdeni, mivel Szidon és Aradus városok hajói még nem érkeztek meg, melyekre pedig számított, miután az illető városok meghódoltak neki. A tyrusiak a régi várost oda hagyták, s egészen az újvárosba vonultak. Sándor elhatározá, hogy az említett csatornát töltéssel fogja áthidalni. Ez okból a vidéki lakosságból több ezer munkást rendelt oda, kik a töltéshez a földet hordották; azonkívül anyagul szolgáltak még az elhagyott Ó-Tyrus palotáinak és templomainak kövei, és a közel fekvő Libanon cédrusai. E töltés 200' szélességben készült a parttól egész a szigetvárosig. A tyrusiak sokáig nyugodtan nézték a töltés készítését, mely előrelátásból fatornyokkal volt védelmezve. Midőn azonban a töltés majdnem az újvárosig jutott, a tyrusiak kirontván kikötőjükből hajóikkal, Sándor vítornyait lerombolták, munkásainak egy részét leölték, a többit elűzték. A király átlátta, hogy hajóhad nélkül Uj-Tyrus ellen nem boldogul. Azért a meghódolt phoenici városoknak megparancsolta, hogy az Aegei-tengerből visszaérkezett hajóikat azonnal rendelkezésére, Tyrus

alá küldjék. Ezek engedelmeskedtek, s miután példájokat a cyprusi fejedelmek is követték, Sándor rövid idő alatt több, mint 200 hadihajó birtokában volt. E hajóhaddal körülzároltatta Uj-Tyros két kikötőjét, úgy hogy a város hajói többé ki nem mozdulhattak. Ekkor nyugodtabban lehetett folytatni a töltés készítését, mely csakugyan elkészült, daczára annak, hogy a városbeliek a falakról Sándor vírtornyainak felgyújtására és lerombolására minden lehetőt elkövettek. A töltés elkészülvén, az ostromló gépek rögtön a városnak 150' magas falai ellen alkalmaztattak; csapásaiktól néhány nap alatt, Uj-Tyros falainak és tornyainak egy része összeomlott, oly nagy rés lőn ütve, hogy azon a macedon sereg a városba behathatott. A tyrusiak még ezután is kétségbeesetten védelmezték magukat, és a macedon hadseregnek utcáról-utczára nyomulva kellett az ellenséget viasszaszorítani. Nyolczezer tyrusi polgár vesztette ezen elkeseredett harczban életét; az aggok, nők és gyermekek, számra nézve mintegy 30,000 rabszolgául eladattak; a város hősvédői közül, kiket a macedon katona megkimélt, 2000 elfogatván, ezeket Sándor másnap rögtön felakasztatta. E kegyetlenséget alig tette jóvá azzal, hogy az Agenor templomába menekült gyáva királynak és néhány előkelő kísérlőjének megkegyelmezett.

Másnap e kegyetlenségek után, Sándor ünnepélyes áldozatot hozott Herculesnek, melyben egész hadserege, sőt még a hajóhad is résztvett. Nagy fénynyel 1000 fáklyavilág mellett, melyeket a futók tartottak, gymnastikai játékokat rendezett; azon ostromgép pedig (catapulta), mely az első részt ütötte, az istenségnek lőn felajánlva. Így dőlt romba Tyros, mely századokon át számtalan gyarmatai, s az ismert világ minden tengereit bekalandozott hajói által, nem mondjuk érdekl nélkül, de oly sokat tőn az emberiség mivelődésének előmozdítására, hogy érdemeit csak a később nyomdokain haladó és föléje emelkedett görög nemzet birta elhomályosítani. De a nagy és népes világváros, midőn Sándor elfoglalta, csakis füstölglő romhalom volt, a király érezte a hely fontosságát, falait némileg kijavíttatá, és őrséget helyezett a városba.

Az ostrom alatt kapta Sándor Dáriusnak egy újabb levelét, melyekben ez magára nézve lealázó ajánlatokat tesz. Családlja megváltására 10,000 talentumot ajánl Sándornak, s birodalmának azon részét, mely az Aegei-tengertől egész az Eufrátig terjed, s hozzá még leányának kezét és szövetségét ajánlotta. E békeföltételek oly kedvezők voltak, hogy Parmenio felkiáltott: „Ha Sándor volnék, rögtön elfogadnám.“ „Én is, felelé a király, ha Parmenio volnék; de egyszersmind hozzátevél, valamint két nap nem lehet az égen, úgy két úr sem lehet a perzsa birodalomban.“ Dárius belátta, hogy folytatnia kell a kétségbeesett harczot, birodalmának megtartásáért; de Sándor még nem tartotta elérkezettnek az időt, hogy egyenesen Dárius ellen forduljon, előbb Palaestina és Syria tengerpartjának s különösen Egyiptomnak, Dárius ezen utolsó

tartományának meghódítását tűzte ki czélul. Nem attól félt ő, hogy Egyiptom háta megett maradván, veszélyes lehet rá nézve, de igenis attól, hogy Egyiptomból Dárius aranyai könnyen fellázíthatják a görög nemzetet, melynek fölkelése még mindig végzetes lehetett volna az új macedon nagyhatalomra.

A zsidók önkényt meghódoltak, Sándor Egyiptom felé vezette seregét, de a szoros előtt az erődített Gaza városa állta útját, melyet Dárius egyik leghívebb emberére, Batis nevű korcsra bízott. Sándor a várost ostrom alá vétén, attól délre egészen közel a falakhoz magas töltést csináltatott, a melyen ostromgépeit felállította. Az ostrom azonban hamar félbeszakadt, mert a városi őrség kitörvén, gépeit felgyújtotta és összerombolta, az ostromló csapatot megszalasztotta, mely alkalommal Sándor maga is vállán súlyos sebet kapott. Ekkor azután megparancsolta, hogy az összes ostromló gépeket Tyrusból a tengeren ideszállítsák, s ehhez oly bámulatos művet végeztetett, mely hihetetlen volna, ha az ókori írók majdnem egyhangú tanúsága nem bizonyítaná. A város körül egy 250' magas és 2 stádiumnyi széles töltést emeltetett, s ezen állíttattak fel az ostromló gépek, melyeket Tyrusból elhozattak. Ily módon a város nem állhatott sokáig ellent, a falakon több rés törtetett, melyeken a phalanx tömött sorai benyomultak. Az őrség s a város szerencsétlen lakói, még ezután is védelmezték magukat, s mondhatni, mindegyik kijelölt állomásán esett el; csak egyetlen foglyot ejtettek a macedonok, ez maga a parancsnok, Batis volt, ki nehéz sebekkel terhelve jutott ellenségei kezébe. Midőn Sándor a rút és idomtalan, alacsony és köpcös emberkét meglátta, oly düh szállotta meg, hogy a szerencsétlen ember bokáit átszuratván, azon szíjjat vonatott keresztül, s hogy Achillest utánozza, ki Hector hullájával tönkígy, szekerehez köttetvén a még mindig élő és több sebből vérző embert, 7-szer a város falai körül hurczolta. Q. Curtius kevés hitele kételkedővé tön sok történetírót, e tény valódisága felett, de bár sem Arrhian sem Diodorus nem említik, nem mondhatjuk valószínűtlennek, mert hozzá illik Nagy Sándor jelleméhez, ki először mindenben Achillest akarta utánozni, azután mint multja, sőt a jövő események is igazolták, a kegyetlenség nem volt távol Nagy Sándor természetétől. Mikor tengernagyja a perzsákhoz pártolt, görög városok főnökeit eléje hozta, Sándor megkegyelmezett ugyan nekik, de átadta őket polgártársaiknak, kik e szerencsétleneket rendesen kivégezték.

A zsidók hiusága, legalább a mint történetírójok, Josephus Flavius, művében nyilatkozik, azon tudósítást terjeszté el, mintha Sándor kitérvén útjából, Jeruzsalembe indult volna, hol az egy Isten imádása, minden bálvány nélkül, bámulattal töltötte el a királynak a fenséges és magasztos iránt fogékony lelkét. A nevezett történetíró még azt is állítja, hogy Sándor tisztelettel hajolt meg Jadduah főpap előtt, ki neki Dániel próféta jóslatai közt megmutatta, hogy egy nyugati fejedelem lesz ura Ázsiának. Miután más író nem említi, az esemény kevés hitelességgel bír. Sándor áldozott ugyan a tyrsi

Herculesnek, hogy Phœnicia lakóit részére nyerje, sőt később Apisnak is hozott áldozatot, s általában a meghódított népek istenségei iránt mindenütt tisztelettel viseltetett, de a zsidó nép oly csekély volt ezen időben, hogy a király, ha már Gaza város birtokában volt, s útja nyílt vala Egyiptom felé, alig hihető, hogy e népecske kedvéért eltért volna útjából.

Ama fáradalmakkal összehasonlítva, melyeket Sándor és a macedonok Tyrus és Gaza városok ostrománál kiállottak, s melyek mondhatni az egész hódító hadjárat legsúlyosabb vállalatait képezték, az Egyiptomba való

BEVONULÁS EGYIPTOMBA.

bevonulás valósággal diadalmenethez hasonlítható. Egyiptom perzsa helytartója Mazaces volt, ki azonban csak csekély perzsa hadsereggel rendelkezett; az egyiptomiak pedig semmi kedvet nem mutattak, hogy a gyűlölt perzsa uralmat Nagy Sándor ellen védelmezzék. Hét napi menethen Gazától Pelusiumig a hadsereg eljutott Egyiptom határához. Ekkor érkezett ide Hephaestio is, a hajóhaddal. A végvár parancsnoka nemcsak önkényt nyitotta meg a kapukat, hanem Sándor itt még igen sok előkelő egyiptomit talált, kik örömeiket nyilvánították, hogy Sándor őket a perzsa uralom alól

felszabadítja. Őrséget tett Pelusiumba, hajóhadát pedig a Nilus keleti ágában Memphis alá küldötte, hova ő is megindult szárazföldi seregével. Mazaces satrapa önkényt meghódolt, s átadta a királyi kincstárt, melyben mintegy 800 talentumnyi érték volt. Sándor több napi pihenőt engedett katonáinak, ő maga megismerkedvén az egyiptomiak szokásaival, erkölcsével s vallásos szertartásaikkal, fényes áldozatot hozott Apisnak, s hogy az ünnepélyek fényét emelje, Görögországból ide rendelt bajvívók által gymnastikai játékokat rendezett.

Hosszabb időzés után Memphistől folytatta útját Canopus városáig; innen a part hosszában evezett, hogy a Homer által már megénekelt Pharos szigetét és Mareotis tavát megtekinthesse. E helyen nagy eszme villant meg agyában. Memphis egészen egyiptomi város volt, az ázsiai művelődés befolyásának kitéve. Sándor Egyiptomot birodalmához akarta kapcsolni, s a jó közigazgatás kedvéért oly fővárosra volt szüksége, mely a görög szellem fölvétele által az európai művelődésnek lehessen székhelye. Körültekintett, s az új város számára a Pharos szigetének környékét legalkalmasabbnak találta. A tenger felől a város nyitva állt a kereskedelemnek, és a Nilus ágai és a csatornák által a belfölddel összeköttetésben volt. Ő itt egy félig görög, félig egyiptomi város alapítását tervezte, hol a két nemzet műveltsége egymást kölcsönösen áthassa. Nagy előszeretettel maga mérte ki az utcákat, melyek egyenes vonalban vonulva át a városon, a kereszt-utcák által derékszögben metszettek. Templomokat is mind a két nemzet számára építtetett. Ily módon vettetett meg alapja ama hatalmas és tevékeny városnak, mely századokon át a görög műveltség székhelye volt, s mint Tyrus utóda, közvetítője azon óriási kereskedésnek, mely az egész kelet terményeit nyugat készítményeivel cserélte ki. Sándor nem látta soha az általa alapított város virágzását, csak hulláját hozták oda Babylonból, hogy a pharaók országában örök álmát aludja.

Egy másik nevezetes esemény, mely Sándor egyiptomi tartózkodását jellemzi, volt a látogatás az ammoni Jupiter templomában, Libyában. Ezen oáz az utolsó állomást képezi Egyiptomtól nyugatra, hol a vándor megpihenhet, mielőtt a puszta homokjára bizná életét. Mit akart Sándor kérdezni az Istentől, mit kérdezett, s mit tudott meg? ezek mind talányok, melyekre a történet nem ad kellő felvilágosítást. Oly nagy tetteket végzett eddig, hogy azokat bámulói hajlandók voltak az istenség tetteinek tekinteni. Istennek akarta magát kinyilatkoztatni? de e felett macedonok és görögök csak mosolyogni tudtak; vagy azt hitte, hogy Ázsia népeinek szemében nagyobb tekintéllyel fog birni, ha az ammoni Jupiter templomának főpapja őt Jupiter fiának nyilatkoztatja? A főpap, midőn Sándor a templomba lépett, őt az Isten fiának nyilvánította, megjósolván neki, hogy egész élete a diadalok folytonos láncolata lesz; egyszersmind megintette, kísérait, miszerint kedves dolgot

tesznek Jupiter előtt, ha őt isteni tiszteletben részesítik. Mintán Sándor a templomnak gazdag ajándékot hagyott, és drága áldozatokat hozott az Istennek, visszaindult Egyiptomba. Plutarch az egészet politikai ténynek tekinti, mely a keleti népek érületét és gondolkodásmódját vette alapul; de másrészt kétségtelen, hogy legjobb macedon barátjai, mint Parmenio, Philotas és Clitus, ezen időtől fogva teljesen elhidegültek Sándor iránt, kit gondolatban erősen korholtak azért, mivel atyját, Fülöpöt, megtagadta.

Gaugamela melletti csata és legközelebbi következményei.

Visszatérvén Sándor Egyiptomba, még egy hónapot töltött Memphisben, hol az ország közigazgatását szervezte. Ide jött tengernagyja, Hegelochos, ki a tengerparti görög városok meghódításával volt megbízva. Ez egyszersmind magával hozta ama városok perzsa érzelmű kényurait is, kiket azonban Sándor visszaküldött szülő-városaikba, hol a feldühödött polgárság által, többnyire válogatott kínok közt kivégeztettek. Az Issus melletti csata óta majdnem két év telt el, melyet Sándor a syriai partvidék és Egyiptom elfoglalásával, valamint Alexandria alapításával (332.) töltött el; Dáriusnak elég ideje maradt tehát birodalmának haderejét összegyűjteni, hogy a betörő ellenség ellen országát megoltalmazza.

A 331-dik év tavaszán végre megindult Sándor, hogy Dáriust birodalma közepén megtámadja. Az út Egyiptomból az Eufrát mellékére ugyanazon vidékeken vezetett, melyeken hajdan Egyiptom királyai s később az assyr hódítók, amazok az Eufrát, ezek Egyiptom felé törekedtek. Sándor a nyugati utat választotta, mely a tengerparton vezetett Tyrusig, hol megállapodott. Itt várta be a Görögországból és a Macedoniából érkező segélycsapatokat, melyekkel serege 40,000 gyalogot és 7000 lovaszt számított. Ekkor rendezte Syria, Palaestina, Kis-Ázsia és az Aegei-tenger szigetvilágának viszonyait, hol távolléte alatt a tengeri rablók nagyon elszaporodtak. Miután a tyrusi Herculesnek még egyszer áldozott, és nagyszerű gymnastikai játékokat rendezett, az Orontes völgyében megindult az Eufrat felé. Augusztus elején érkezett Thapsakus városához, hova már előre küldött egy macedon hadosztályt, hogy a folyamon két hidat verjen. A folyam túlsó partján Masaeus, perzsa vezér 10,000 emberrel őrt állt, hogy a hidak elkészítését megakadályozza. A macedon előcsapat nem is merte e miatt a hidakat egész a túlpartig elkészíteni, hanem bevárta, míg Sándor a derékhaddal megérkezett. Masaeus látván, hogy most az ellentállás sikertelen volna, hadosztályával elvonult, mire a hidak elkészültek és Sándor ellentállás nélkül vezette át seregét a folyam bal partjára.

Sándor előtt most nyitva állt az út Babylon felé, hova útját irányozta.

is, bár ez a hadsereg nézve óriási nehézségekkel járt, mert néptelen és puszta vidékeken vezetett át, hol igen nehéz volt az élelmi szerek beszerzése. Ekkor azonban értesült néhány fogoly által, hogy Masaeus hadosztályával éjszak-keleti irányban vonult vissza, s hogy Dárius a hajdani Ninive környékén várja Sándor támadását, a Tigrisen való átkelését könnyebben gondolván megakadályozhatni. Sándor megtudván kémei által, hogy a sebes folyású Tigrisnek Ninive (Mossul) városán alul nincs járható gázlója, éjszaka vette útját egész az örmény hegyek aljáig, azután felső Mesopotamián keresztül a Tigrisig haladt, melyen ellentállás nélkül ugyan, de roppant nehézségek közt kelt át.

E fáradságos átkelés után két napi pihenőt engedett katonáinak, kiket egy véletlenül közbejött holdfogyatkozás nagyon megrémített, de Sándor az Egyiptomból hozott jósök, valamint saját nyilatkozata által is, megnyugtatta katonáit, elhitetvén velök, hogy a nap (Helios) a görögök és macedonok védistene, a hold pedig a perzsáké, s így ennek elhomályosulása a perzsák szerencsétlenségét jelenti. Két napi pihenés után a hadsereg ismét megindult s négy napon át dél-keleti irányban haladt, a Tigris folyam és a Zagros hegység közti térségen. Ötödnapon értesült a király, hogy nem messze onnan táboroz Dárius seregével, melynek számát a kútfők többnyire egy millió fegyveresre teszik, Curtius legkevesebbet mond, szerinte e hadsereg 200,000 gyalog és 45,000 lovas katonából állt.

Dárius Arbela városát tette seregének fő hadiszertárává, hol nemcsak élelmiszerek, hanem fegyverek, ostrom és egyéb hadigépek nagy mennyiségben voltak összehalmozva. Különben Dárius, okulva a multakon, arra is törekedett, hogy katonáit czélszerűbb fegyverekkel ellássa. Mind a gyalogság, mind a lovasság védfegyverül pajzst és vértet kapott, a nyíl és hajító dárda több hadosztálnál nehéz lándzsával, hosszabb és súlyosabb karddal cseréltetett föl. Értesülvén Sándor jöveteléről, kincseit és főlöszleges hadi szereit Arbela városában biztonságba helyezvén, átkelt a nagy Zab folyón, még pedig több hidon, mi seregének nagy számánál fogva, öt teljes napot vett igénybe. A sereg a Gaugamela melletti térségen lőn csatarendbe állítva; jobb szárnyát Bactria s Arachosia hadosztályai képezték, Bessus bactriai helytartó vezérlete alatt; maga Dárius a hadisor közepét foglalta el, vele volt a hadsereg java, nevezetesen a perzsa lovasok, a halhatatlanok csapata, a lovas testőrség és egy ezred Caria azon fiaiból, kik már régebben hazájokból elhurczoltatván, Ázsia belsejében telepíttettek le. A bal szárnyon többnyire lovasság állt, Masaeus és más főnökök vezérlete alatt, kiváló jeles lovasok, mint a parthusok, szákák, hyrkánok s a birodalom más lovas népei. Ez volt a perzsa felállításban az első hadisor; a második sorban vegyes tömeg állt, babylonok, hinduk, arabok s a birodalom meghódított népei a perzsa öböl környékéről. A két sor közt állottak

a kaszás hadi szekerek, melyeknek fedezetét kisebb scythá, bactriai, örmény és cappadociai lovasokból álló hadosztályok képezték.

Sándor és serege csakis egy mértföldnyire volt a perzsáktól, és miután menetközben értesült perzsa foglyoktól, mily közel van az ellenség, rögtön megállapodott, tábort ütött s azt árokkal és erős léczezettel vétette körül. Ezután négy napi pihenést engedett katonáinak, s ötödnapon megindult, a táborban hagyván kellő őrizet alatt a harczképteleneket, betegeket, foglyokat és a podgyászt. Midőn a két sereg egymást megpillantá, még mintegy fél mértföldnyire voltak egymástól. Sándor az ellenség láttára ismét megállítá seregét, összehívta a főtiszteket, s azon kérdést intézé hozzájuk, vajjon folytassák-e a menetet, és támadjanak az ellenségre, vagy előbb a vidéket és az ellenséget kémleljék ki, és úgy válaszzanak csatatért? e véleményt a tapasztalt Parmenio nyilvánítá, és Sándor azonnal magáévá tette. Seregét csatarendben állította fel, de egyszersmind annak háta megett új erődített tábort készíttetett, melybe a podgyászt és harczképteleneket az előbbi táborból áthozatta. Másnap könnyű lovassága élén ő maga kémszemlére indult, melyben az ellenség által éppen nem háborgattatott. Vezérei éjjeli támadást javasoltak, mivel a perzsák éjjel soha sincsenek a csatára elkészülve; de Sándor e javaslatot elutasítá, még pedig éppen ezen okból, mert nem akarta a győzelmet mintegy lopva megszerezni. A következő napon két sorban állítá fel 40,000 gyalogból és 7000 lovasból álló seregét; az első sor közepén 6 phalanx állt, jobb szárnyon Philotas alatt a macedon nemesség 8 hadosztálya, a bal szárnyat a szövetséges görög lovasság s egyéb gyalog görög hadosztályok képezték. A másik sor inkább tartalékol szolgált, hogy szükség esetén az első sort gyámolítsa s a netalán megzavart csatarendet helyreállítsa.

A csata kezdetét vette. Sándor a jobb szárnyon lovasságával annyira előre nyomult, hogy a csata rendje egészen ferde állást nyert. Dárius erre parancsot küldött Bessusnak, hogy a macedonok bal szárnyát kerülje meg. Itt voltak a görög szövetségesek felállítva, kiket a scythák és baktriaiak támadása eleinte zavarba hozott, de később szorosabban sorakozván egymáshoz, sikerült nekik a támadókat viasszaszorítani. Dárius erre kaszás szekereit küldé előre, de ezek kevés kárt tettek, mert a macedon seregben levő íjászok a lovakat részint lelőtték, részint annyira megriasztották, hogy azok visszafordultak. és a perzsa sereg soraiban okoztak károkat. Miután Sándor észrevette, hogy a szekerek nyomában jön a perzsa hadsereg is, saját csatarendjének előnyomulást parancsolt. Sándor a macedon nemes lovasság élén, egyenesen azon pont felé irányozá a támadást, hol Dáriust, seregének javától körülvéve, megpillantotta. De a perzsa lovas testőrség s a halhatatlanok nem sokáig állották ki a macedonok rohamát, s midőn a 6 phalanx előre nyomult, az egész perzsa hadsereg ingadozni kezdett. Dárius,

miként Issus mellett is, hallván a macedonok rémítő csatazaját, s látva az iszonyú harczot, mely a két hadsereg közt dúlt, elrémült, megfordíttatá szekerét, és első adott példát a menekvésre. Ezzel a csata sorsa el volt döntve. A király futása, kit kísérőinek és testőreinek legnagyobb része követett, végtelen lehangoltságot idézett elő a hadseregben. Vele a perzsa hadsereg színe és java eredt futásnak. Példájokat nemsokára a többi hadosztályok is követték, úgy hogy Nagy Sándor lovassága és a phalanxok csak a futó tömegben találtak némi ellentállásra. Oly nagy zavar volt, s a futók nyomában oly nagy porfelleg keletkezett, hogy Dárius csak ennek köszönheté megszabadulását. Csak a bal szárnyon hullámozott a csata egy ideig kétesen, a Masaeus parancsnoksága alatt álló perzsák oly elkeseredetten harcoltak, hogy Parmenio hadosztálya veszélyben forogván, ez kénytelen volt Sándortól segílyt kérni, ki bár boszús volt a miatt, hogy az üldözést meg kellett szakítani, mégis a csatatéren át veszélyeztetett bal szárnyának segítségére sietett. Már ekkor két phalanx elűzte a támadókat, de mivel a többi phalanxoktól elszakadtak, itt egy ür támadt, melyet a perzsa és hindu lovasság felhasználván, keresztül tört a macedon hadsoron s a podgyász elrablásához, s a perzsa foglyok kiszabadításához fogott; de a másod sorban felállított tartalék csapatok által megtámadtatván, nagyobb részt felkonczoltatott.

A csata az egész vonalon meg levén nyerve, Dárius egész serege, melynek nagyobb fele részt sem vett a csatában, lovasság, gyalogság, hadi szekerek, teljes zűrzavarban menekültek az üldöző győzők előtt. Sándor lovassága élén oly gyorsan rohant előre, hogy csapata igen nagy mészárlást vitt véghez a futók közt, és temérdek foglyot ejtett, kik csak előhaladásában gátolták. A király még az nap el akarta érni Arbela városát, remélván, hogy ott magát Dáriust fogságba ejtheti. De csalódott reményében, Dárius csak keresztül sietett a védtelen városon, szekerét, pajzsát, íjját és temérdek kincset hagyván vissza a győzőknek zsákmányul. Bajos volna határozottan megmondani az elesett vagy foglyul ejtett perzsák számát; legnagyobbat mond Arrhianus (300,000), legkisebbet Curtius (40,000). Tény, hogy az egész csatatér holtakkal és haldoklókkal volt borítva, mert nem olvassuk, hogy a sebesültek ápolás alá vétettek volna; a veszteség mindenesetre súlyos volt, mert Dáriusnak roppant birodalmában nem sikerült többé egy újabb sereget szervezni. A macedonok vesztesége, a kútfők szerint, száz és ötszáz közt változik. Az arbelai csata döntő volt a birodalom sorsára nézve, legelső következménye volt, hogy a birodalom népei Sándort tekintették a perzsa királyok utódjának, mint ki a birodalmat fegyverrel hódította meg. Tudjuk, hogy önkényes uralom által kormányzott országokban a fegyver ereje épen oly jogczím, mint az örökösödés. De a történet azt is kimutatja, hogy még az európai országok is a hódítási jognak köszönik alakulásukat. Ha e diadal után Sándor a nagy király, mint

Dr. RUDÁNY F. Világörnémetéhez. II.

Nagy Sándor esetája Gengamela mellett.

Budapest, MEHNER VILMOS kiadása.

közönségesen hitték, úgy a szerencsétlen Dárius csakis menekvő trónkövetelő lehetett, milyen volt például II. Jakab angol király is, miután őt saját veje, Vilmos és leánya Mária a tróntól megfosztották.

Hogy mily elhatározó volt az ütközet, kitetszik onnan is, hogy a birodalom két legelső városa, Babylon és Szúsza önként nyitották ki kapuikat, sőt Babylon, hova Sándor személyesen bevonult, még a város kulcsait is eléje küldötte. A babyloniak úgy fogadták ez alkalommal Sándort, mint természetes urokat és királyukat, az út, a merre vonult, virágokkal volt behintve, az út szélein közönkint oltárok voltak felállítva, melyeken áldozatok égtek. Az egész babyloni nép, a kaldéus papság vezetése alatt, eléje ment, ünnepélyesen fogadta és becses ajándékokkal tisztelte meg. Szúsza főváros hasonló készséggel nyitotta meg kapuit Philoxenos hadosztálya előtt. Óriás volt a kincs, melyet a macedonok e két székvárosban találtak, úgy hogy abból gazdagon lehetett a katonaságot megjutalmazni; minden macedon lovas 600, a szövetséges 500 drachmát kapott; a macedon gyalog 200 drachma jutalomban részesült, a szövetségeseknek valamivel kevesebb jutott. Még nagyobb volt a kincs, melyet a király Szúszában, Dárius kincstárában talált. E kincs 50,000 talentumra becsültetik (12.000,000 frt), mely hihetetlennek látszanék, ha hiteles tudósítások a Persepolisban talált kincstárról ezen összeznál jóval nagyobbbat nem mondanának.

Sándor Persepolist leromboltatja, Dáriust üzőbe veszi, ki Bessus által futás közben megöletik.

Sándor 30 napot töltött Babylonban, katonáinak nemcsak pihenést, hanem a nagy világváros gyönyöreinek élvezetét is megengedvén. Intézkedéseket tett a birodalom kormányzására nézve, s a perzsa satrapákat, ha meghódoltak, rendesen meghagyta hivatalukban. Babylonból Szúszába indult, hol tekintélyes segély-had csatlakozott hozzá, macedonok, görögök és thrákok. Miután e segély-csapatokat hadseregébe beosztotta, néhány nap múlva megindult Persepolis felé. Az út nem volt akadály nélkül, Szúsza és Persepolis városok közt magas hegység vonul, melynek szakadékos völgyeiben az uriusok harcias törzse lakott, mely soha sem volt még teljesen meghódítva, mivel hazáját oly szorosok védelmezték, melyekben csekély erővel óriási hadsereget lehetett feltartóztatni (I. I. k. 458 l.). A perzsa királyok megszokták már, valahányszor Szúszából Persepolisba mentek vagy viszont, ajándékok által nyitni magoknak utat, mit azután az urius törzs adóra magyarázott. Sándor megérkezvén szorosukhoz, tőle is követelték az adót, ő főnökeiket a szorosba hívta meg értekezés végett. Időközben azonban valaki egy oly útra figyelmeztette a hegyen át, melylyel a szorost el lehet kerülni, s mely egyenesen az urius törzs falvaiba vezet. Sándor felhasználta.

az alkalmat, átvezetle seregének egy részét és iszonyú vérontást okozott a meglepett urisok közt. Tulajdonképen ki akarta irtani az egész törzset, de egy előkelő perzsa főember kérelmére az életben maradtaknak megkegyelmezett, s adófizetésre szorította, mely, a törzs szegénységéhez képest, lovakból, szarvasmarhából és juhokból állt.

Még nehezebb feladat volt ama másik szorosnak megvívása, mely a „szúszaí vagy perzsa kapuk“ neve alatt ismeretes, mivel maga a szoros jól meg volt erősítve és Ariobarzanes satrapa tetemes erővel tartotta megszállva. Sándor első támadása, daczára katonái vitézségének, visszaveretett és ő kénytelen volt táborába visszavonulni. Azt mondák nekik, hogy nincs más hegyi út, de hogy egy hosszabb, több napi úttal meg lehet kerülni az egész hegységet és Persepolis síkjára lehocsátkozni. Sándor nem tartotta azt magához méltónak, hogy egy nehéz vállalatától visszarettenjen. További kérdéseire egy lyciai fogolytól, ki mint pásztor több évet töltött a hegységben, arról értesült, hogy van egy gyalog ösvény, melyen a satrapa hadállását meg lehetne kerülni. Még az éjjel maga Sándor indult a lyciai ember vezetése mellett az ösvényen fölfelé, meghagyván Craterus vezérének, hogy mihelyt a hegyről trombitával jelt fog adni, azonnal arczban támadja meg az ellenséget, hogy ennek figyelme ez által meg legyen oszolva. A csel teljesen sikerült, a satrapa csapatai kénytelenek voltak a szoros védelméről lemondani; menekültek volna, de ez csak kevésnek sikerült, a nagyobb rész felkonciztatott; maga a satrapa kevesédmagával mentette meg életét. A szoroson átkelve, Sándor és hadserege a tulajdonképeni Perzsiában voltak, tehát azon országban, melynek harczias népe Cyrus alatt egész Ázsia felett kiterjeszté hatalmát. Persepolis és Pazargada voltak eredetileg a birodalom székvárosai, az utóbbi még arról is nevezetes, hogy közelében láthatók Cyrus és a perzsa királyok síremlékei. Persepolis fellegvárát könnyen lehetett volna ugyan védelmezni, de parancsnoka, Tiridates, félván a győző boszújától, azonnal meghódolt. Ariobarzanes satrapa megkísérté még egyszer az ellentállást, de csapata szétűzetvén, maga is elesett. Sándor összehívatta főtisztjeit s velök az iránt értekezett, nem volna-e tanácsos Görögország elpusztítását Persepolis lerombolásával megtorolni, mi a görög nemzetnek kétségkívül elégtételül szolgálna. Mindnyájan helyeselték nézetét, Parmenio kivételével, ki azt hitte, hogy e tényből Ázsia népei Nagy Sándor visszavonulási szándokát fogják kimagyarázni. Ezután Sándor a királyi kincstárt foglaltatta le, melyben aranyban és ezüstben 120,000 talentumnyi érték (300.000,000) találtatott, oly nagy összeg, hogy elvitelére egész sereg öszvért és 5000 tevét kellett beszereznie. Ekkor a fellegvárat felgyujtatá, a várost pedig szabad zsákmányul átengedé katonáinak, kik vadállatokként dühöngtek a szerencsétlen lakosok ellen, s aranyban, ezüstben, drága ékszerekben és gazdag ruhaneműekben óriási zsákmányt harácsoltak össze. A férfi

lakosok többnyire megölettek, a nők és gyermekek rabszolgául eladattak. Ez egyike a legfeketébb foltoknak Nagy Sándor fényes történetében, mert nem haragjában tevő, mint Tyrusban és Gaza előtt, hanem nyugodt megfontolással, állítólag azért, hogy bosszút álljon a késő unokákon Görögországnak két századdal előbb történt elpusztításáért.

Miután Persis tartomány többi városait is hódolatra kényszeríté, s Persepolisban 3000 emberből álló őrséget hagyott, Tiridatest pedig árulásáért satrapai méltósággal megjutalmazta, éjszak felé indult seregével, hogy Dáriust ismét fölkeresse. A Gaugamela melletti csata óta mintegy hat hónap telt el, mely idő alatt Dárius Egbatánában, Media fővárosában, tartózkodott, honnan még mindig a roppant birodalom keleti felének küldheté parancsait. Azon reményt is táplálta, hogy Sándor, a csekély Macedonia királya, a birodalom gazdag nyugoti tartományainak és fényes déli fővárosainak birtokában, nem fog gondolni a nagyobbára pusztá és sivár keleti tartományokkal, melyeknek meghódítása sok fáradsággal, de kevés haszonnal jár. Midőn azonban megtudta, hogy Sándor Egbatána felé közeledik, lemondott minden ellentállásról, melyet szervezni bár hatalmában volt, eddig is elmulasztott. Podgyászát és háremét Hyrkanéba küldé, ő maga a városban levő kincseit, mintegy 7000 talentumot, magával vivén, a „Kaspi kapuk“ nevű szoroson át Parthiana tartományba vonult, célja lévén birodalmának legkeletiebb tartományában, Bactriánában keresni menedéket. Utközben megkisérté azon vidék elpusztítását is, melyeken a macedon hadseregnek előre kellett nyomulni. De oly változékony az ember sorsa, hogy a szerencsétlen királyt egymás után elhagyták kísérei, és különben is csekély serege, naponként észrevehetőleg fogyott.

Sándor nyolczadnapra vonult be Egbatánába, miután Dárius a várost elhagyta. A hosszú fáradsalmak után katonáinak pihenést engedett, és mivel újabb segélycsapatot, 6000 görög zsoldost nyert hazulról, elhatározá, hogy jövőendő hadműveletcinek alapjául Egbatána városát választja. Ez okból hajlandó volt thessaliai lovasságát és más görög szövetségeseit, kik négy évi táborczás után haza kíváncsoztak, elbocsátani, miután köztök jutalmul 2000 talentumot osztatott szét. A hadjárat, melyet Egbatánából megindítandó volt, nagyban különbözött attól, melyet eddig viselt. A perzsa birodalom keleti felében már nem voltak rendes országutak, igen kevés város, a törzsek szétszórva, a puszták oázain vagy a hegységek völgyeiben laktak. Nagyobb hadseregeknek e területen működni alig vala lehetséges, csak szabad csapatoknak, portyázó hadosztályoknak, melyeknek a milyen gyors volt megjelenésök, épen oly gyorsan bírtak visszavonulni is, ha valahol túlnyomó erővel találkoztak.

Sándor még mindig nem mondott le a reményről, hogy Dáriust elfoghatja. Tudta, hogy Parthiába vonult vissza, és leghamarább vélte utolérhetni,

ha a „Kaspi kapuk“ nevű szoroson át utána nyomúl. Ez okból a macedon lovas nemességgel, valamint könnyű lovasságával, magához vévén még az agriánokat és ijjászokat, útnak indult és tizenegy napi menet után Rhagae városába érkezett, mely 50 mértföldnyire lévén Egbatánától, a „Kaspi kapuk“ előtt feküdt. Daczára a nagy sietségnek, mégis elszalasztotta Dáriust, ki már akkor a szoroson átment. Miután a gyors menetek által kifárasztott katonáit megpihentette, átkelt a szoroson, hol két satrapa azon hírrel jött eléje, hogy Dárius már megfosztatott trónjától, sőt még élete is veszélyben forog. Az összeesküvés feje Bessus bactriai helytartó volt, ki magát királynak kiáltotta ki, ő és összeesküdött társai készek lévén arra, hogy ha Sándor üzőbe veendi, Dáriust neki ki fogják szolgáltatni. A szerencsétlen király katonáinak folytonos szökése által egészen védtelen volt, csak 1500 görög zsoldos maradt meg az iránta való hűségben. De ezek már meg nem menthették Dáriust, az összeesküdtek Parthiában elfogták királyukat, kezére és lábára arany lánczot vertek, s egy földött szekeren magokkal vitték kelet felé.

Sándor a történetekről értesülván, a nemes macedon lovassággal s egyéb könnyű lovasokkal oly gyorsan indult az összeesküvők után, a mint csak lehetett, hogy Dáriust kezéből kiszabadítsa és hatalmába kerítse. A derékhad parancsnokának Craterusnak meghagyta, hogy rendes menetekben vezesse a sereget utána. Két gyorsított éjjeli és egy nappali menet után a macedonok annyira nyomába jutottak Bessusnak, hogy harmadnap este ott ütöttek táborn, a honnan reggel Bessus és hadosztálya eltávozott. Sándor mindamellett kétségbeesett, vajjon Bessust utólérheti-e? de egyik kémé egy rövidebb utat jelölt ki, melyen Bessus hadállását meg lehetne előzni. Megfeszített éjjeli menet után elérte Bessus hadosztályát. A perzsák az ellenség láttára nagyon meg voltak lepelve, idejük sem volt csatarendbe állni, s így szétfutottak, a nélkül, hogy ellenállást kíséreltek volna meg. Bessus és vezértársai Dáriust lóra akarták ültetni, hogy kövesse őket; de mivel határozottan vonakodott, ők pedig nem akarták, hogy élve kerüljön Nagy Sándor kezébe, dárdáikat dobták feléje, s őt halálosan megsebesítették. A szekér, melyben feküdt, senki-nek sem tűnt fel, s az üldözők észrevétlenül mentek el mellette. Végre egy macedon katona őt haldokolva találta meg. Dárius általa megköszönte Sándornak, hogy nejét és női rokonait oly kegyes bánásmódban részesítette, s örömét fejezte ki a felett, hogy az általa elvesztett perzsa trón oly nemeslelkű uralkodó birtokába megy át. A mi a többi adomákat illeti, melyeket az írók Dárius végperceiről és Sándorral való találkozásáról mondanak, bátran a mesék országába utasíthatók.

Kétségkívűli, hogy nemcsak a hiuság ösztönözte Sándort Dárius elfogatására, hanem a dolognak kézzel fogható előnyei is voltak. A keleti tartományok satrapái haza sietvén, oly hadsereget bírtak volna előállítani, mely Sándor további előnyomulását nagyon kétségessé tette volna. Ha Dárius élve

jut Sándor kezébe, e támadó vihart egyetlen szavával lecsendesítheti. Annál inkább boszankodott Bessusra, ki őt ezen előnytől megfosztotta, mivel átlátta, hogy a birodalom keleti felének meghódítása még sok küzdelembe fog kerülni. Hogy Dárius, mint az uralomban való elődje iránt teljes tiszteletet tanusítsa, holttestét nagy pompával és ünnepélyességgel Persisbe vitette, s ott a királyi sírok közt eltemettette. Ez megtörténvén, összes seregét Hecatompylos városában egyesítette, hol nemcsak szabad folyást engedett katonái kicsapongásainak, hanem tivornyáikban maga is részt vett.

NAGY SÁNDOR ÉLETVESZÉLYBEN, ELŐ-INDIÁBAN.

Ismét új jutalmakat osztott ki katonái közt, kik azonban nem voltak ezzel teljesen megelégedve, haza kíváncsoztak, mert azt hitték, hogy Dárius halála által a perzsá birodalom meghódítása be van fejezve, s a háborúnak vége. Ez okból vonakodtak a Hecatompylos városában élvezett nyugalmat újabb fátalmakkal felcserélni.

Arról értesülvén, hogy amaz 1500 görög zsoldos Bessustól elpártolva, Hyrcaniába vonult vissza, átkelt serege egy részével az Elboruz hegységen, s míg egyrészt a görög zsoldosokat hűségébe fogadta, ő maga tovább ment, hogy a *mardok* harczias népét meghódítsa, mely a Kaspi-tenger

felé, az Elboruz hegység éjszakra nyúló szakadékos völgyeiben tanyázott. Ezután ismét visszatért Hyrcaniába, hol az említett görög zsoldosok hódolatát fogadta, és azoknak egy részét visszabocsájtotta hazájokba, a többieket pedig beosztotta hadseregébe. Miután katonáinak 15 napi pihenő időt engedett, összegyűjtött hadaival megindult kelet felé. Az első tartomány, melybe jutott, Ariano volt, melynek satrapája Satibarzanes hódolatát jelentette ki, miért is Sándor őt megerősítette méltóságában. De mivel arról értesült, hogy Bessus híve, visszatért útjából, őt elűzte s a tartomány lakóit erővel hódolatra kényszerítette. Innen Drangianába ment át, hol nem talált ellentállást, s minden nehézség nélkül megszállotta fővárosát. Itt történt azon tragikus esemény, melynek első sorban Philotas, később atyja Parmenion áldozatja. Parmenion öreg, 70 éves aggastyán volt, ki már Fülöpnek nagy szolgálatokat tett, s most a hadjárat alatt a hadseregben a közvélemény őt második embernek tartotta. Mind a három fia mint katona szolgált a hadseregben, Philotas és Nicanor hadosztályokat vezéltek, a harmadik Hector véletlenül Egyiptomban a Nilusba fulladt. Azt lehet mondani, gaz cselszövény okozta e jeles férfiak halálát, Sándor hiszekenysége, ki régi hű emberei ellen kétes jellemű, gaz feladók vádjaira hallgatott, mely homályt vet emlékezetére. Bizonyos Dimnos nevű katona összeesküvéssel kérkedett, melybe barátját Nicomachust is be akarta vonni. Ez neveket kérdezett, hogy tudja, kik lennének társai, Dimnos megnevezett néhányat, és a másik elmondá testvérének Cebalinusnak, ki a dolgot Philotásnak azon kérelemmel fedezte fel, hogy mondja el a királynak, miután szabad bejárata van hozzá. Philotas bihetőleg haszontalan fecsegésnek tartotta az egészet, és több napig hallgatott, mire Cebalinus a dolgot egy apród által tudtára adta a királynak.

Dimnos azonnal elfogatott, de nem vallott semmit, mivel elfogatásakor kardjába bocsátkozott. Az egész összeesküvés tehát Nicomachos tanuságán alapul. Sándor hívatta Philotast, kérdezvén őt, miért hallgatta el két napig ezen adatokat. Philotas azt felelé, hogy a forrás, a melyből a hír származott, oly szennyes volt, Nicomachos annyira jellemtelen ember, hogy nem tartotta érdemesnek a királyt ily hírekkel háborgatni. Sándor a válaszszal meglátszott elégedni, Philotast meghívta estebédre, s vele a szokott nyájassággal beszélt. De azért veszte mégis el volt határozva, az összeesküvés csak ürügy volt, a valódi ok Philotas gúnyos szavai, melyeket Sándor isteni származásáról ejtett, azon dicsekvése, hogy az atyja és az ő közreműködése nélkül aligha sikerült volna Sándornak Ázsiát meghódítani, mindezek épen kedvesének, egy pydnai nőnek, fecsegése folytán jutottak a király tudomására. Crateros vezér a nőt a királyhoz vezette, ki nemcsak a multa nézve kikérdezte, hanem egyszersmind megbízta, hogy Philotas szavait ezután gondosan feljegyezze és neki bejelentse.

Ehhez járult a többi vezérek féltékenysége, Parmenio és fiainak befolyása miatt, s különösen Craterus nem szűnt meg a király gyanuját ébren tartani. Bármik voltak a szerencséjében elbizakodott ifjú ember hibái, tény hogy az összeesküvésnek még gyanúja sem fért hozzája. Nicomachos sem említette nevét azon egyének közt, kik állítólag Sándor élete ellen összeesküdtek volna. A legkisebb bizonyíték sem volt ellene, egyetlen hibája, hogy noha kétszer beszélt a királylyal, mióta az áruló vele közölte az összeesküvők neveit, ő még sem fedezte fel a dolgot a királynak. Sándor Craterus s az ifjúnak egyéb ellenségei által felizgatva, elhatározta Philotas és Parmenio halálát, sőt az előbbinek kínpadra vonatását is.

Említettük fentebb, hogy a többek közt mily aprólékos vádak hozattak fel Philotas ellen, miszerint ő a hazai nyelvet megveti, és a macedonokkal tolmács által beszél. A hadsereg iránti óvatosságból, melynél nagy népszerűség volt Philotásnak, éjjel ágyában fogatott el. Sándor másnap összehívta a főtisztakat és ingerült hangon panaszkolta el, hogy Parmenio és Philotas cselei következtében mily nagy veszélyben forgott élete. Oly ingerültség támadt erre a hallgatóság közt, hogy a szerencsétlen embert még az apródok is készeknek nyilatkoztak saját kezeikkel darabokra szaggatni. Szerencse lett volna rá nézve, mert a következő éjjel kínpadra vonatott, a főtábornokok, sőt maga sógora is ellenőrizték a hóhérok működését. A király egy függöny mögé rejtőzve, szintén tanúja volt e borzasztó jelenetnek, s Plutarch szerint gúnyos észrevételeket tön azon férfiú gyávasága felett, ki annyi csatában küzdött hősileg oldalán. A nagy fájdalom által, miután a hús egészen lefoszlott csontjairól, végre oly vallomást csikartak ki tőle, mely atyjára nézve is compromittáló volt. A vége az volt, hogy Philotas megöletett, és Sándor egy megbízott emberét küldé Egbatánába, ki Parmeniót saját tisztai által megölette.

Azon szomorú események közt, melyeket e hadjárat felmutat, kétségkívül a leggyászosabb volt e két hadvezér meggyilkoltatása. Úgy látszik Aristoteles ki birta ugyan mívelni Sándor szellemét, ki az összes görög irodalomban otthonos volt, ki Homer iránti tiszteletből az Ilias egy példányát mindig magával hordozta, de kedélye vad és barbár maradt. Ezt képezni csak anyja tudta volna, de Olympias maga egy indulatos, boszúálló vad nő volt, kiről ha azt állítjuk, hogy ő intézte férje gyilkosának kezét, bár a tény nincs történetileg bebizonyítva, az igazsághoz nagyon közel járunk. Sándor még ezután az egész telet Drangianában töltötte, Gedrosia, Arachosia és Paropamisus vidékének meghódításával elfoglalva; azon vidékek ezek, melyeket ma Afganisztán és Szedsesztán neve alatt ismernek a földrajzirók. Kabul nyugati részébe is benyomult, Ghazna és Kandahár közt. Nem talált ugyan erős ellentállásra, de katonáinak a hideg és élelmi szerek hiánya miatt nagyon sokat kellett szenvedni. A Hindu-khus hegység egyik szorosánál alapította a

kaukazusi Alexandria városát, mely azért kapta e melléknevét, mert a hegység máskép indiai kaukazusi hegységnek is neveztetett. Ide 7000 kiszolgált macedon és görög zsoldost telepített le.

Időközben Bessus Bactra városában királyi címet vett fel, de mivel csak csekély sereget szerezhethetett, ezzel nem remélvén tartományát Sándor ellen megvédehetni, elpusztítá a tartományt, s az Oxus folyón túl, Szogdiánába vonult vissza. Sándor tehát nem talált ellentállásra, s miután Bactra városában Artabauost satrapává nevezte, s őrséget hagyott hátra, Bessus üldözésére indult. Az Oxus folyamig mintegy 2—3 napi pusztaságon kellett áthaladni, s midőn katonái a rohamos folyamot meglátták, visszariadtak, mert ez volt a legnagyobb folyam, melyet valaha láttak. A perzsák nagy meglepetésére Sándor a borsátrakból készült tömlőkön szállította át seregét a folyamon, minek láttára Bessus kísérei közül néhányan Sándornak megüzenték, magokat késznek nyilatkozván, ha bántalmok nem lesz, vezérok elárulására. Az árulók utasítása szerint egyik vezére, Ptolomæus, csakugyan elfogta Bessust egy faluban, hol éjjeli szállást tartott. Sándor a foglyot Bactra városába küldötte, későbbre tartván fel megbüntetését.

Midőn a sereg éjszakra tovább haladt, egy kis városkához érkeztek, melynek görög eredetű lakosai örömmel jöttek honfitársaik elé. De mivel a király kérdésére bevallották, hogy ők azon Bachiadok utódai, kik ezelőtt 150 évvel a jóniai Poseidon templomának kincseit elrabolták és Xerxesnek átadták, ki őket e messze vidéken telepítette le. Sándor hivatást érzett magában a templomrablók ötödizű unokáin boszulni meg a bűnt, a várost katonái által körülvetette és az összes lakosságot, férfiakat, nőket és gyermekeket kardélre hányatta. E borzasztó eljárás által vallásosságának akarta tanujelét adni, s megboszulni az ártatlanokon a mit ősapáik vétettek. Tovább haladva megérkezett a sereg Marakandába (Szamarkand), Szogdiana fővárosába, melynek védői és lakói közül mintegy 30,000-et felkoncizoltatott; de katonái közül igen sokan megsebesültek, sőt egy nyíl az ő czombján is mely sebet ejtett.

E vadnépek meghódítása nagy nehézségekkel járt, megveretve és elűzve újra összeszedték magokat, és kisebb-nagyobb csapatokban folytonosan körülrajongták seregét. Ez okból az elfoglalt helységekben rendszeren lekaszaoltatta az egész lakosságot, s így tett Cyrus városában is (Cyropolis), melyet e nagy király alapított. Ily harcok közt érte el a Jaxartes folyót, melyet mind ő maga, mind tudatlan katonái a Tanaisnak (Don) tartottak. Itt újra egy várost alapított, melyet saját nevére Alexandriának nevezett, és macedon hadas-tyánokkal, görög zsoldosokkal és más vidéki gyarmatosokkal telepített meg. Miután keilőleg megerősítette és erős falakkal ellátta, hogy a folyamon túl boilyongó scytháknak sikeresen ellentállhasson, néhány hadosztályal átkelt a folyamon, egy kóborló csapatot megtámadott, megvert és a pusztába ker-

getett. De az üldözéssel fel kellett hagyni, mivel a hőség és vízhiány miatt a hadseregben betegségek kezdtek uralkodni, s maga is életveszélyesen betegedett meg; miértis újra visszavonult Szogdianába, hol egy újabb fölkelést kellett lecsendesíteni. E tartomány fővárosában (Marakanda) újra egyesült az egész macedon hadsereg és több napi pihenést tartott. Itt történt Clytus megöletése is egy lakoma alkalmával. Midőn már mindnyájan ittasok voltak, a Sándor körül ülő hízélgők fényes haditetteit égis magasztalták, azt állítván, hogy ezek nagysága már meghaladja az Ilias hőseinek haditetteit és Sándort az istenekhez hasonlónak teszik. Sándor nemcsak elfogadta hízélgőket, hanem még azzal tetézte, hogy atyja tetteit kisebbsítván, a legjelesebbeket magának tulajdonította. Clytusban felforr a harag e dolgok hallattára és erélyes szavakkal Fülöp védelmére kelt, kinek érdeme volt, úgymond, hogy Macedoniát újra alkotta s oly hadsereget teremtett, melylyel az ő iskolájából kikerült vezérek segélye mellett Sándornak könnyű volt diadalmaskodni. A király haragra gerjedvén, tört rántott elő s Clytusnak akart rohanni, de legközelebbi barátai őt visszatartották s a tört kicsavarták kezéből. „Csak szúrj, kiáltá neki Clytus, hálából mivel életedet Granicus mellett megmenttettem.“ A körülötte állók nagy fáradsággal kivezették a dühöngőt a teremből, de rést találván, ismét bejött és újra kezdé szitkozódásait. Sándor egy katona kezéből kiragadta a lándzsát és Clytus felé dobta. A dobás oly végzetes volt, hogy Clytus azonnal halva rogyott össze. Sándornak rögtön visszatért józansága, ráborult barátja holttestére és keservesen zokogni kezdett; alig lehetett őt a hullától eltávolítani. Annyira kétségbe volt esve, hogy három napig minden eledeltől tartózkodott, mondván, hogy ily hálátlan tett után nem érdemli meg többé az életet. Barátai csak nagy nehezen vigasztalhatták, elhitetvén vele, hogy a felségsértő Clytus méltán megérdemelte halálát. A haditanács is összejött, azt határozta, hogy Clytus ne kapjon tisztességes temetést; de Sándor e határozatot megdöntötte és barátja számára pompás temetést rendelt.

Bactriánába visszaérkezvén, Zariaspa városában, hol eddig Bessus fogva tartatott, a szerencsétlent maga elé hozatta, orrát és füleit levágatta, s azután Egbatánába küldötte kivégeztetés végett, hol Bessus keresztre feszítettvén, nyomorútan elveszett. Innen Bactra városába visszatért, hol Dárius leányával, a fogoly Roxanéval, tartott menyegzőt. Ez alkalommal, egész itteni tartózkodási ideje alatt, kezdé mindinkább udvaránál meghonosítani a keleti fejedelmek szokásait és szertartásait. Ha a médek és perzsák keleti szokás szerint arcra borulva imádták őt, hasonlót követelt a macedonok és görögök részéről is, mint isteni származásának elismerését. Nehányan ez utóbbiak közül már teljesítették is kívánságát, de a többség előtt az ily hódolat az emberi méltóságot lealacsonyító dolognak tartatott.

Bactra városában egy lakoma alkalmával, Anaxarchos bölcsész egy jól

kidolgozott beszédben, szívére kötö a macedonoknak és görögöknek, hogy miután Sándor már nagyobb tetteket végzett mint Heracles, s így halála után kétségkívül az istenek közé fog számíttatni, méltányos volna tehát, hogy hívei részéről még életében isteni tiszteletben részesíttessék. Ehhez még azon borzasztó elvet állította fel, hogy minden, a mit a király tesz, igazságos dolog, és kell, hogy az emberek annak tekintsék. A hízelt állításai csak megerősítették Sándort azon hajlamaiban, melyeket már régebben táplált. Ezóta úgy követelte a macedonoktól és görögöktől az arczaborulást, mint azt a keletiek századok óta gyakorolták. Sándor e követelése általános ellenszenvet keltett európai kisérőiben, a görög tudós világ pedig egyenesen kimondá kárhoztatását. Sándor a tudomány érdekében sok görög tudóst és bölcsészt vitt magával a hadjáratban, hogy ezek a meghódított vidékeket tudományosan átkutassák és leírják. Példáját századunk legnagyobb hőse is követte, midőn Egyptom elfoglalására indult. Egyike e tudós kísérőknek volt Callisthenes, Aristoteles nővérének fia, ki társai közt nagy tekintéllyel bírt, s mint történetíró, bölcsész és szónok nagyra becsültetett. Önálló, szeplőtlen jelleme, azon időben, midőn Sándor táborában a tivornyák elhatalmasodtak, szálla volt a tábornokok szemében, kik ellenséges indulatból minden rosszaló nyilatkozatát kárörvendve felfogták és a királynak bejelentették. Meg kell adni, hogy merev magatartása és annak nyílt és bátor kárhoztatása, a mit rossznak tartott, nem voltak alkalmasak arra, hogy neki barátokat szerezzenek; a király Marakanda óta mindig hidegebb lön iránta, sőt a viszony később ellenségessé lön. Callisthenes eléggé ügyetlen és tapintatlan volt, hogy magaviselete által mindig újabb tápot adott a király ellenséges indulatának.

Ezen időben a királyi apródok közt némi összeesküvés támadt a király élete ellen. Azonban a dolognak aligha volt valódi komoly alapja. A bonyodalom vadászaton vette kezdetét, Hermolaus nevű apród a király közelében állt, s midőn látta, hogy egy dühös vadkan egyenesen a királynak ront, egy merész hajítás által lándzsájával leterítette. A király e felett haragra gerjed, pedig ha a vadkan megtámadja őt, az ifjut e gondatlanságért még nagyobb bűnhődés érte volna, megfogatta Hermolaust, elvette lovát és őt kegyetlenül megkorbácsoltatta. A megsértett ifju legmegbízhatóbb társait tanácskozásra hívta össze, melyben elhatározták a legközelebbi éjjel a király megöletését. Sándor az által kerülte el a veszélyt, hogy azon egész éjjel tiszteivel tivornyázott, s nem feküdt le ágyába. Másnap egyike az összeesküdteknek, félelemtől indítva, elárulta a dolgot s felfedezte társainak nevét. A szerencsétlen ifjak elfogattak, kínpadra vonattak, de azért több nevet nem említettek fel. Másnap összetörve és zúzva, a katonák elé vezetettvén, ezek ítéletet tartottak felettök, s a szerencsétleneket agyon kövezték. Daczára annak, hogy a kínpadon egyetlen ifju sem említette Callisthenes nevét, azon körülmény,

hogy Hermolaus és többen az apródok közül Callisthenes tanítványai voltak, elegendő ürügy volt arra, hogy ő ellene is főbenjáró per indíttassék. Sorsa iránt nem kapunk a kútfőkből biztos felvilágosítást. Némelyek azt mondják, hogy elfogatván, kínpadra vonatott és felakasztatott, másik tudósítás szerint Sándor a szerencsétlen bölcslet ketreczbe zárva, magával vitte az indiai hadjáratra, hol a szerencsétlen nyomoruságos véget ért.

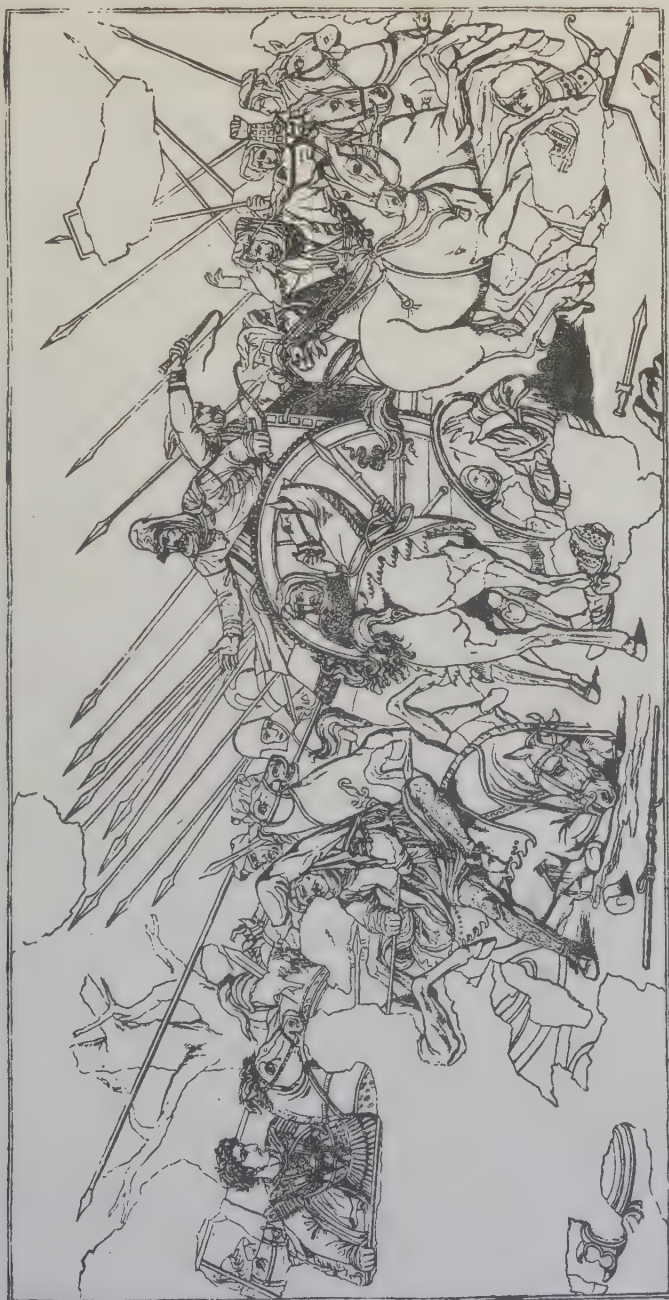
Indiai hadjárat. visszatérés Babylonba.

Nagy Sándor indiai hadjáratát, ottani hódításait és fényes hadi tetteit e mű első kötetében, Elő-India történetében előadtuk. Elkísértük egész Pattala városáig, melyet támaszul hódításainak, erődtítménynyé alakított át. Említettük, hogy seregének egy részét a tapasztalt és jeles tengerész Clearchos vezérlete alatt hajókra szállíttatá, meghagyván neki, hogy a tengerpart hosszában mindenütt gondosan kikémlelve a partokat és a tengeri út veszélyeit, evezzen vissza a perzsa öbölbe. Sándor maga seregének zömével, mintegy 70—80 ezer emberrel, a szárazon akarta venni útját Persis s illetőleg Babylon felé. De e hadseregből még mintegy 15—20,000 embert elszakított és Craterus vezérlete alatt éjszak felé, Arachorsíába indított; ő maga a többi sereggel neki indult a sivatag Gedrosiának, miután 4 hónapon át élelmiszerek beszerzésével foglalkozott. A szárazföldi hadsereg többnyire szintén a tengerparton haladt és sokkal korábban indult, mint a hajóhad. Sándor, hogy ez utóbbinak szükségleteiről gondoskodják, nemcsak helyenkint élelmiszereket halmozott fel számára, hanem kutakat is ásott, hogy a hajóhad legénysége inséget ne szenvedjen. Augusztus vége felé lehetett, 325-ben Kr. e., midőn Sándor Pattala városából megindult. Nem sokára elérte azon hegységet, mely éjszaktól délnek huzódván, az Indus völgyét a perzsa birodalom tartományaitól elválasztja. E meredek és szakadékos hegység, mely mai nap Zoliman nevet visel, a tengernél 1800' meredek hegyoldallal végződik. Sándor minden ellentállás nélkül kelt át a hegységen és kilenczed napra az Arbios folyó völgyébe jutott. Két nép lakott ott, az arbiták a völgyben, és az azon túl elterülő hegységben az orciták. Sándor seregét két részre osztotta, a lovasság előre ment. a gyalogság követte. A mely faluban a lakosok ellenállottak, a falu felgyújtott, s lakosai kor- és nemkülönbség nélkül felkonczoltattak. Így lőn a hódítás e két kis nép felett is befejezve. A menekült orciták a gedrosiakkal szövetkezve, útját akarták állni a macedonoknak, de Sándor erélyes fellépése annyira elrémité őket, hogy főnökeik nagy alázattal járultak a király elé, s neki meghódolást és engedelmisséget fogadtak. Sándor kegyesen fogadta, egy új satrapiát alapított, melynek kormányával Apollophanes bizatott meg; egyzersmind Leonates testőrt tetemes sereggel hagyta hátra azon parancssal,

hogy a hajóhad megérkezésére figyeljen, és azt minden szükséges élelmi szerekkel lássa el.

A mint a hadsereg mélyebben benyomult Gedrosiába, a forró és lapályos tengerpart mindinkább kietlenebb lön; a forróság nyomasztó, az út napról-napra fárasztóbb. Több napon át pusztá homok-sivatagon vonult át a sereg, hol egyes pálma-csoportok nagyon szegényes árnyékot adtak. Gyakrabban fordultak elő myrrha-bokrok, melyek erős illatot terjesztettek, mert a hőségben ágaik igen sok gyantát izzadtak ki. A phoeniciai kereskedők, kik a hadsereget követték, mohón szedték össze e becses gyantát, mely a nyugati országokban mint arabiai myrrha ismeretes. De minden napi menettel járhatlanabb lön a partvidék, a kisebb folyócskák kihaltak a homokban, a tenyészet megszűnt, s több napi járó földre nyoma sem volt a fűnek. Sándor parancsára a sereg éji meneteket tartott s nappal pihent. De el kellett hagyni a partvidéket, beljebb vonult a tartományba, hogy minél előbb a sivatag végére jusson. Egyes hadcsapatok a tengerpartra küldettek, hogy a hajóhad számára élelmi szereket halmozzanak fel és kutakat ássanak. A kiküldött lovasok közül néhányan azon hírrel tértek vissza, hogy a parton valami nyomoruságos néptörzs él, bálna-csontokból és tengeri kagylókból épült szegényes kunyhókban, kiknek egész eledelőket különféle halak képezik, hal-falóknak, *Ichthyophagoi*, nevezik a régiék. Biztatták Sándort, hogy beljebb az országban falvakat fog találni a sereg, és élelmi szereket szerezhethet be, melyek már nagyon fogytán voltak. Hosszú, fárasztó éjjeli menetek után elérte a hadsereg a vidéket, de az élelmi szerek nem nagy bőségben voltak. Úgy hogy csakis nagy gazdálkodás mellett jutott valami minden katonának, mi az éhes embereket arra bírta, hogy a tartaléknál felhalmozott élelmi szerekre rárontottak, s az őrséggel egyetértve, azoknak nagy részét elpusztították. A fegyelem már annyira meglazult, hogy Sándor a vétkeseket nem merte megbüntetni.

A sereg a sivatag legborzasztóbb részébe érkezett; 10—15 mértföldnyire nem volt víz, a homok igen mély s itt-ott a szél által torlaszokká összehalmazva, úgy hogy a katonák gyakran mélyen elsüllyedtek. Az inség és nyomor minden rendet és fegyelmet felbontott, leölték a lovakat, tevéket, öszvéreket, sőt azon vonó barmokat is, melyek a betegek szekereit vontatták, kiket ily módon borzasztó sorsuknak engedték át. Sándor, s ebben nyilatkozik hadvezéri jelleme és képessége, minden inséget és nyomort egyaránt türt legutolsó katonájával. Mondják, egy tikkasztó napon, midőn az egész sereg alélt a szomjuságtól, az egyik katona egy csekély forrásra akadt s egy sisakkal vizet hozott a királynak. Nagy esemény volt, és a közel-lévő katonák lábujjhegyre állva, lesték, mit teend a király, a vágy, az irigység tükröződött arcukon. A király már ajkaihoz emelte a sisakot, de ekkor végig tekintett eme vágyó és marczona arczokon, eltávolítá

NAGY SÁNDOR CSATÁJA. (Fresco Pompejiből).

a sisakot ajkaitól, „e víz, úgymond, kevés valamennyünk számára, s én nem akarok semmit élvezni, a mit katonáimmal meg nem oszthatok“ s ezzel kiöntötte a sisak tartalmát.

Az inség és nyomor a legnagyobb fokra hágott; a ki a fáradság miatt elmaradt és a következő nap utána sietett a hadseregnek, nem találta többé annak nyomát; az égető nap hevében borzasztó rángások közt a homokba süllyedt, hol éhség és szomjúság miatt nyomorúságosan tönkre ment. Midőn a nap felkelt s vérvörösen világította meg a sivatag felett borongó párázatotkat, ekkor az embereknek orrukon és szájukon a vér megeredt, az állatok hörögve rogytak össze. Ha végre a sereg vízhez jutott, mindnyájan oda rohantak és oly mohón ittak, hogy ez soknak rögtön fájdalmas halálát okozta. Már a legbátrabbak is elvesztették bátorságukat, az egész sereg veszte bizonyosnak látszott. Sándor maga mellé vette a legerősebb lovasokat, hogy velők a tengert felkeresse. Dél felé lovagoltak a homoktorlaszokon át, a lovak össze-rogytak, a lovasok nem bírták magokat tovább vonszolni. A király csakis öt lovassal érte el a tengerpartot, ezek kardjaikkal a homokban addig ástak, míg édes vízforrásokra akadtak. Ekkor Sándor visszasietett a sereghez, s oda vezette az édesvízi forrásokhoz, hol a katonák szomjúságokat bőségesen olthattak. A seregnek született vezetői, kik előbb az út irányát elvesztették, most ismét felismerték az utat, és a sereget 7 napon át a puszta oly részén vezették, hol vízben nem volt hiány, sőt a falvakban a sereg élelmiszereket is talált. Végre hetednapra a hadsereg fáradságos útjának végpontjához ért, s gyümölcsgazdag vidéken elérték Pura városát, Gedrosia satrapiának székhelyét. De mily állapotban jutott ide a sereg! Hatvan napig tartott az út a sivatagon át, s a seregnek csak negyedrésze érkezett meg. Sándor hosszabb pihenést engedett katonáinak, hogy az elmaradtak is netalán csatlakozhassanak.

A hajóhadról semmi tudósítás nem volt; ez a körülmény a királyt nagyon nyugtalanítá. Ama partvidék, mely szárazföldi hadseregének nagyobb részét elpusztította, volt egyedüli menhelye hajóhadának; de kietlen, homokos és kikötők nélkül lévén, inkább veszélyessé válhatott volna hajóinak. Ha sők tengerre mennek, egy orkán igen könnyen tönkre tehetne volna az összes hajóhadat. Ekkor jött a lovasság parancsnoka a királyhoz, kit a hajóhadak kikémlésére a tengerpartra küldött, s jelenté a királynak, hogy Nearchos az Anamis folyó torkolatánál állapodott meg, seregét partra szállítá és erősített táborban helyezte el. Nearchos azt is üzenté a királynak, hogy néhány nap mulva személyesen fog tenni jelentést a hajózás eredményeiről. De mivel egyik nap a másik után múlt, a boszús király azt hívén, hogy Hypparch meséket költött, őt elfogatta és vasma verette. De ez valóban igazat mondott, és a hajóhad sok viszontagság után csakugyan kikötött Carmania partján. Végre azonban megérkezett Nearchos s örömmel jelenté a királynak,

ki már azt hitte, hogy hajóhada és a rajta levő hadosztály a tengeren tönkre mentek: „Oh király! mind a kettő szerencsésen megmenekült, mind a hajóhad, mind a hadsereg, én jöttem hírnökül, hogy ez örvendetes hírt neked tudomásodra hozzam.” Sándor kezét nyújtott hű tengernagyjának, és örömben hangosan zokogni kezdett; nagy öröm lőn az egész hadseregben, Sándor megvallotta, hogy e nap becsesebb előtte, mint egész Ázsia birtoka.

Hosszabb pihenés után átvezette seregét Carmaniába, hol már az Arachosián és Drangjánán átjött Craterusszal találkozott. Nearchosnak meghagyta, hogy a perzsa öblön át az Eufrátba evezzen; Hephaistont pedig előre küldé, hogy a sereg nagyobb részével, az elefántokkal és a podgyászszal a tengerpart mentében Persis felé induljon; ő maga a könnyű lovassággal és gyalogsággal útját a hegységen át vette Paszargada és Persepolis felé. Haragra gerjedt annak láttára, hogy Cyrus sírja ki van rabolva. Szoros vizsgálatot rendelt, mely napfényre hozta, hogy bizonyos Polymachos nevű macedon katona volt a rabló. A bűnöst elfogatta és rögtön felakasztatta. Persis satrapája, Orxines, különféle zsarolással és gyilkosságokkal volt vádolva. Sándor fölakasztatta s helyébe satrapának Peucestest nevezte, a ki a király életét Indiában egyizben megmentette.

A 324-ik év február havában Szúszába érkezett a király, hol nemcsak Hephastion seregével találkozott, hanem Nearchos is újra hozzá jött jelentést tenni. A királynak e tengeri út felfedezései annyira megtetszetek, hogy személyesen meglátogatta hajóhadát és azon némi körutat tett. Szúszában néhány hónapot töltött a király, mely a teljes pihenésnek volt szentelve, mert alig volt már mit hódítani. Itt töltötték elődei, a perzsa királyok téli hónapjaikat, és Sándor nagyon hamar beleélte magát udvari szertartásaikba. Megkívánta, mint amazok, a szolgáltságot, még pedig perzsáktól és macedonoktól egyaránt, mi az utóbbiaknál nagy ingerültséget keltett. Ideje is volt, hogy újra egész fényében és hatalmában megjelent. Halottnak hitték s e hír némi mozgalmakat idézett elő Görögországban: a satrapák független uraknak tekinték magokat, némelyek gazdag templomokat raboltak ki és a magánosokat zsarolták ki; mások még zsoldosokat is gyűjtöttek, hogy magokat a bitorlott uralomban fentarthassák. Sándor minden személyválogatás nélkül keményen büntette őket. Azok közt, kik halálra ítéltettek, volt Abulites, Szúsziana satrapája, fiával együtt, kit Sándor sajátkezűleg szűrt le. A satrapáknak határozott parancsot küldött, hogy azonnal bocsássák el zsoldos csapataikat. Arpalus, babyloni helytartó, e rendeletről annyira megijedt, hogy a tartományban szerzett roppant kincseivel Görögországba szökött.

Szúsza városában két új házasságot kötött Sándor, Roxane mellé nőül vette még Statirát, Dárius leányát és Parisatist, az előbbeni királynak, Ochusnak leányát. Sándor megérkeztével a perzsa birodalom ősi tartomá-

nyaiba, Persis, Szúsziana és Babylon, megkezdé reformjainak azon hosszú sorozatát, melyek szellemi nagyságát valóban kitüntetik, s melyek által a hellén műveltséget és szellemet Ázsia népeibe iparkodott beoltani. De kortársai nem értették nagyszerű terveit, s ő is, mint sok más nagy ember, korától nem érve, hanyatlott sírjába.

Sándor utolsó intézkedései és halála.

Sándor egyik főcélja volt, helleneket, macedonokat egyrésztől, másrészt a perzsákat egy nagy nemzetté olvasztani egybe, mely a görög műveltségtől áthatva legyen. Ő a perzsák előtt nem akart mint hódító feltűnni, hanem mint az Achemenidák törvényes utóda, kinek házasságai által jogos igényei vannak a perzsa királyok trónjára. Ez okból gyakran perzsa öltönyt vett fel, magát perzsa testőrökkel környezte, sőt a macedon nemes lovasság közé, *hetairoi*, előkelő perzsákat is vett fel. De midőn katonái azt látták, hogy a satrapák Mediából, Hircaniából s más északkeleti tartományokból 30,000 perzsa katonát küldöttek Sándorhoz, kik egészen macedon módon fegyverezve és begyakorolva voltak, macedon katonáinak türelme végkép megszakadt, kik nem értvén a király célzatait, nagyon zokon vették, hogy a meghódított népek velök egy rangba helyeztetnek, sőt a király közölök választja katonáit és testőreit. Sándor katonáinak elégtelenségét ismervén, hogy őket némileg kiengesztelje intézkedéseivel, kihirdetteté, hogy a kinek adósságai vannak, jelentse magát a főfizető hivatalnál, mondja meg nevét és adósságainak összegét s a pénztárnok azt rögtön ki fogja neki szolgáltatni. De részint szegényből, részint a miatt, mivel a katonák legnagyobb része e rendszabály alatt cselt gyanított, igen kevesen jelentkeztek a pénztárnál. De miután kihirdettetett, hogy nevét senkinek sem kell megmondani, tömegesen jöttek a katonák, s az így nekik kifizetett összeg 10,000 talentumra ment, sőt Arrhianus épen 20,000 talentumot mond, mi több volna 43 millió forintnál.

E nagy adomány nem engesztelte meg katonáit, és Sándor azon meggyőződésre jutott, hogy neki új katonai anyagra van szüksége további céljai kivitelére. Elhatározta tehát, hogy katonái közül kiválaszt 10,000 hadastyánt, s azokat az agg és beteges Craterus vezetése alatt visszaküldi hazájokba.

Nearchos tengeri útja oly kíváncsiságot keltett a királyban, hogy ő maga is hajóra szállt, megvizsgálta személyesen a Tigris és Eufrát torkolatait, fölvezett a Tigrisen egészen Opis városáig, hova már akkor Hephaestio a sereget is elvezette. Itt történt macedon katonáinak azon nevezetes lázadása, mely őt meggyőzte arról, hogy terve kivitelét és a hadastyánok elbocsátását minél inkább siettetni kell. Összegyűjté tehát a hadsereget, s ő maga egy emelvényről beszédet tartott a katonákhoz, melyben szándokát nyilvánította,

hogy azokat, kik sebek, betegség vagy koruk következtében képtelenek a további fáradozásokra, haza bocsátandja, de oly tetemes jutalommal, hogy hátralévő életüket szükségstől menten, kényelemben tölthessék. Sándor szavaira nagy zúgás támadt a gyülekezetben, mivel őket hitvány legyőzöttek miatt háttérbe szorítja. Ők mindannyian elbocsátásukat kérik s azon gúnyos tanácsot adták neki, hogy hódításait Ammon atya segítségével folytassa. Sándor néhány testőrtől kísérve a dühöngő katonák közé ront, s a legnagyobb zajongók közül tizenhármát részint sajátkezüleg elfogott, részint testőrei által elfogatott, s őket rögtön kivégeztette. Ezzel újra visszament az emelvényre, folytatta beszédét, melyben részint atyja, részint saját haditetteit magasztalta, mondván, hogy ezek folytatására más katonákat fog magának gyűjteni, a macedonokat pedig ezennel mind elbocsátja. Ezzel lement az emelvényről s testőreivel együtt visszavonult a palotába.

A katonák bámulva néztek egymásra, ennyire nem akarták a dolgot vinni. Két napig senki sem jött hozzájuk, nekik parancsot osztogatni, senki sem látszott velök gondolni. Midőn hallották, hogy Sándor az új hadseregben, melyet az „epigonok“ hadseregének nevezett, fő perzsa embereket nevez tisztekké és ad nekik megbízásokat, a macedonok kétségbeesése nem ismert határt. Oda rohantak a palota kapuihoz, ledobták fegyvereiket, sírtak, rimánkodtak s hangosan zokogva kérték a királyt, fogadná őket vissza ismét kegyeibe. Sándor látva mély bánatukat, szíve meglágyult és kijött közéjük. Miután a kölcsönös kibékülés megtörtént, a király ünnepélyes áldozatot hozott és lakomát rendezett, melynél macedonok és perzsák vegyesen ültek az asztalhoz. A poharak közt a két nemzet fiai teljesen kibékülni látszottak egymással.

Midőn Sándor perzsa nőket vett el, nemcsak igényeket akart szerezni a trónra, hanem példát is adott katonáinak. Felhívta őket, hogy utánozzák példáját, az előkelő perzsa nőknek gazdag kiházasítást adott, és főtiszteivel összeházasította. Csakugyan a következő napokon át mintegy 90 házasság történt előkelő perzsa nők és macedon tisztek közt. A macedonok közül jutalmak által edesgetve, mintegy 10,000-en kötöttek perzsa nőkkel házasságot. Ünnepélyes lakodalmak követték ezen elhatározást, és sajátyszerű volt látni, egyszerre annyi boldog párt egyesülni. Meg kell vallani, Sándortól nagyszerű gondolat volt családi kötelékek által bensőbbé tenni a viszonyt, s megszüntetni azon ellenszenvet, mely eddig a két nemzetet egymástól elválasztotta.

Sándor kivitte azon tervét, hogy hadseregében macedonokat, görögöket és perzsákat egyaránt alkalmazzon. Azon 30,000 emberből, kiket a perzsa satrapák neki küldöttek, mint fentebb említettük, 20,000-et a macedon phalanxba osztott be, a többieket részint a könnyű lovasság, részint a testőrség közé vette fel, sőt előkelő perzsákat a macedon nemességből álló lovasság közé is sorozott, mi ugyan ezeknek eleinte igen visszatetszett, később azonban

mégis belenyugodtak. A 326-ik nyár egy részét Egbatánában töltötte, mely hűs éghajlata miatt a perzsa királyoknak is kedvencz nyári tartózkodási helye volt. Útközben megnézte a híres királyi ménest a nisæi mezőségen, mely azonban a viszályok és háborúk folytán igen megfogyatkozott. Egbatánában Sándor fényes ünnepélyeket rendezett, gymnastikai és zenészi előadásokkal, melyeket macedon szokás szerint nagyszerű tivornyák fejeztek be. Talán ezeknek volt befolyása, hogy Hephæstion forró lázba esett és minden gondos ápolás daczára néhány nap alatt meghalt. Sándor vigasztalhatlan volt jó barátja halálán, ráborult holttestére, s alig lehetett attól elválasztani. Két napig minden eledeltől tartózkodott s barátjai nagy nehezen bírták rá, hogy újra eledelt vegyen magához. Glaucias orvost, kinek keze alatt halt meg Hephæstio, felakasztatta, s oly nagyszerű temetést rendelt barátjának, hogy maga a máglya, melyen Hephæstio hulláját elégették, 12,000 talentumba került. De a temetési szertartás nem Egbatánában történt, hanem Sándor meghagyta Perdicasnak, hogy a hullát Babylonba vigye, és ott állítsa fel ama drága máglyát, melynél semmi költséget kimélni nem akar. Ugyanazon év késő őszén, midőn már a magas hegyeket hó borítá, indult Sándor Babylon felé. De ezen utat sem akarta tenni minden haszon nélkül. A Hagros hegység szakadékos völgyeiben a kozszzeusok és uxiusok rabló néptörzsei laktak. Sándor két részre osztotta seregét, egyik részét maga vezette, a másikat Ptolomäusra bízta. E rablótörzsek fészkeiben meglepetvén, egyenként legyőzettek, rablóváraik leromboltattak, közülök több ezer megöletett vagy fogolylyá tétetett, a többieknek megparancsolta Sándor, hogy felhagyva a rablással, ezután nyugodtan falvaikban maradjanak és a földet műveljék.

Ekkor Sándor lassú menetekben Babylon felé vezette seregét, e világvárost óhajtván birodalma székvárosává tenni. Babylon nagysága, régi dicsősége és fekvése folytán arra igen alkalmas volt; területén érintkeztek kelet és nyugat népei, raktára volt a déli kereskedésnek; India fűszerei, Arábia illatos gyantái mind ide hozattak, hogy az itt felhalmozott nyugati termékekkel kicseréltesse. Sándor diadalainak híre a nyugat legtávolabbi népeinél is elterjedt, sokan remélték, mint a görög városok egy része, hogy a barbár népek hatalma alól ki fogja őket szabadítani; mások féltek, hogy kelet meghódítása után most nyugot felé fogja fordítani fegyvereit. Így történt, hogy a legkülönbözőbb nemzetek követei keresték fel őt Babylonban. Egy részök ajándékokat hoztak, mások a szomszédaikkal való viszályaikat adták elő és ítélete alá bocsájták igényeiket. Nem bírnak ugyan a kútfők tudósítása szerint e követségek teljes jegyzékével, csak annyi bizonyos, hogy Sándor e jegyzéket megíratta és meghatározta a fogadtatások sorrendjét. Elsőségek volt azoknak, kik templomi ügyekben jöttek, mint Elis, Ammon és a delphii Apollo templomának követei; azután következtek azon követségek, melyek hódolati

ajándékokat hoztak; ezek után azok, kik viszályaik kiegyenlítését kérték; végre ama görög városok követei, melyek a száműzöttek hazajövele ellen óvást tettek. Hogy Italiából is voltak követségek Babylonban, az kétségtelen, de tudósításaink hiányossága miatt, mely városok vagy nemzetek küldtek, határozottan meg nem mondhatjuk. Arrhianus könnyedén odavetve mondja, hogy a bruttoktól, lucanoktól és etruszkoktól jöttek követek. De vajjon rómaiak vagy más italiai népek küldöttek-e, mint némely ókori írók állítják, igen kétséges. Bizonyosabb, hogy a phœniciai gyarmatokból Carthago volt. Iberiából jöttek követek, kik az anyaország (Phœnicia) meghódítóját ajándékokkal tisztelték meg. Különösen a carthagóiak tartottak attól, hogy Sándor, ki állítólag a perzsáknak a görögök ellen Xerxés idejében elkövetett sérelmei miatt indított háborút Dárius ellen, hasonló indokból támadhatná meg Carthagót is, mely oly sokáig nyomorgatta a sicíliai görögöket.

E követségek megjelenése Babylonban legjobban tanusítá Nagy Sándor hatalmának elismerését, s ha hiúság volt benne, a mi kétségkívül nagy mértékben volt, e körülmény azt teljesen kielégítheté. Büszke önérzettel láthatta, hogy az egész lakott világ sorsa az ő akaratától függ, s hogy ezt a népek önkénytelenül is elismerik. De ő még nem hitte, hogy hódításai végpontjánál megérkezett; új és nagy terveket szőtt, melyeknek előkészítését azonnal Babylonba érkezte után legmeghittebb embereire bízta. Már korábban parancsot küldött Phœniciába, hogy cedrusfaikból hajókat építsenek, s azokat tengerészekkel lássák el; azután szedjék szét a hajókat és szállítsák az Eufrátra. Nearchos azzal bizatott meg, hogy e hajókat Babylonba hozza. A király egy nagy kikötőt ásott a városon alul, mely vizét az Eufrátból nyerte, itt maga tartott szemlét a hajóhad felett, ellenőrzé gyakorlatait, melyek igen szorgalmasan tartattak. A perzsa öböl átkutatására Archias nevű hajófőnököt küldötte, ki három hajóval bevezvén az öbölbe, azt minden oldalról megvizsgálta. Nemsokára visszajött egyik háromsorevezős hajójával, s jelenté a királynak, hogy a folyam torkolatán túl egy kis szigetet talált, mely igen erdős és szelid kis néptörzs lakja. Sándor Ikarus szigetének nevezte e helyet. Arról is értesült Archiastól, hogy egy kis öböl mellett a parton fekszik Gerra városa, melyből jól csinált, kövezett út vezet Arábia belsejébe s a Veres-Földközi tengerhez.

Archias másodszor is útnak indult, s visszatérve jelentette, hogy Ikarus szigetétől délkeletre egy másik szigetet is talált, melyet lakói Tylusnak neveztek; ez nagy, se nem köves, se nem erdős, hanem igen alkalmas a földművelésre. Nemsokára a második hajó is megjött, Androsthenez vezérlete alatt, ki a perzsa öböl keleti partján délnek hajózott és az arab tengerpartnak nagy részét gondosan átkutatta. Legmesszebbre ment a harmadik hajó kormányosa,

Hiero, ki azon utasítást nyerte, hogy az egész arab félszigetet körülhajózza és keresse meg a bejárást a Veres tengerbe. Hiero az arab félsziget nagy részét körülhajózta, de oly messzire még sem mert behatolni. Visszajövet azt jelentette, hogy Arábia területe igen nagy lehet, talán nagyobb Indiánál; útjában egy meredek előfokhoz jutott, melynek a tengerbe nyúló szirtjei a hajózást veszélyeztetvén, nem merte hajóját kockáztatni, s tanácsosabbnak tartá a visszatérést.

Sándor életének utolsó hónapjaiban, melyeket Babylonban töltött, óriási tevékenységet fejtett ki. Már 330-ban, mikor első ízben volt Babylonban, megparancsolta a Xerxes idejében lerombolt Bel templomának újraépítését. Alig hogy visszatért Egbatánából, újabb erélylyel intézkedett, hogy a templom minél rövidebb idő alatt fölépíttessék. Daczára annak, hogy mint az előkészületek tanusítják, minők a hajóhad beszerzése, a hadi kikötő ásatása s Arábia tengerpartjainak átkutatása, nagy hadi vállalatra s hihetőleg Arábia meghódítására készült: mégis gondját Babylonnak az árvíztől való megmentésére is fordította. Sándor maga néhány hajóval levezett az Eufráton, hogy azon töltési munkálatokat megtekintse, melyek a Pallacopas nevű csatorna partjait képezik. E csatorna mintegy 20 mértföldnyire Babylonból szakadt ki s egy tóban végződik, azután délfelé mocsárokon át víze a perzsa öbölbe folyik. Ama bámulatos csatorna-rendszer, melyet Assyria és Babylonia nagynevű uralkodói készítettek, a perzsa uralom alatt nagyon elhanyagoltatott. Sándor felfogta mennyire fontos e csatorna-rendszer, hogy Babylon s az alsó-chaldaeai városok az árvíztől megmentessenek. Ez okból a Pallacopas csatornát is, noha nagyon laza talajon vezettetett, egész a tengerig folytattatta. Igen nehéz munka volt, főkép a talaj laza volta miatt. Óriási munkába került, s már ekkor három hónap óta 10,000 ember dolgozott a töltéseken. Hogy a vidéket a beduinok támadásai ellen megvédje, a csatorna mellett várost akart alapítani, melynek építéséhez hozzá is kezdtek és gyarmatosokul görög zsoldosok telepíttettek oda. Sándor maga megvizsgálta a vidéket és személyesen tette meg intézkedéseit.

Midőn hajóival visszatért, meg akarta látogatni a régi babyloni királyok sírjait is, melyeket azóta mocsárok leptek el. Sándor maga a kormányos mellett állt, figyelvén a hajó irányára, mivel az a sás és nád közt sekély vízben csak bajjal haladhatott előre. Ekkor történt, hogy fővegét és alatta levő diadém szalagját a szél elkapta és a sás közé vitte. A főveg ugyan elmerült, de a szalag a sás tetején függve maradt. Egy bátor phœniciai hajós beugrott a vízbe, hogy azt visszahozza, de hogy az úszásban ne akadályozza ha kezében tartaná, saját halántéka köré kötötte, s visszajövéen a hajóra a királynak átadta. A jósok a katona lefejeztetését tanácsolták, meri baleset következményeit vélték előre láthatni. A király ez alkalommal nem követte tanácsukat, a hajóst merészségeért s illetőleg a királyság jelvényének megszezteltelenf-

téseért megkorbácsoltatta, de azután egy talentumot ajándékozott neki bátor magaviseleteért. Midőn Babylonba visszaérkezett, Hephæstio pompás máglyája is készen volt, a mint Perdicasnak megparancsolta. Babylon várfalainak egy részét le kellett rombolni, hogy a máglyát föl lehessen építeni, mely egy pompás, aranytól, bibortól ragyogó képek és szobrászati művek által díszített 200' magas faalkotvány volt. Halotti áldozatok, gyász-körmenet s gyászdalok éneklése közt gyújtatott meg a máglya, melynek lángjai alig egy óra alatt 12,000 talentumnyi értéket emésztettek fel. Azután áldozat hozatott Hephæstio emlékére, Sándor 10,000 bikát öletett meg, s húsok az egész sereg közt kiosztatott, melyet a halotti torban a király megvendégelt. Más ünnepélyek következtek a legközelebbi napokban. Sándor az arab hadjáratra készülve, áldozatot hozott az isteneknek, a szerencse istenasszonyának, sőt azon isteneknek is, kik szerencsétlenséget küldenek az emberre. Minden készen volt a hadjáratra, Nearchus parancsot kapott az indulásra, midőn egy véletlen az egész nagyszerű tervet semmivé tette.

Hephæstio halotti toránál, hol Sándor maga elnökölt, oly nagy mennyiségű bort fogyasztott el, hogy egész ittas lőn. Ekkor Medios nevű görög barátja meghívta őt estebédre, mert a tor lakomája a nappali órákban volt, azon ígérettel, hogy egész éjjel poharak közt jól fognak mulatni. Sándor alig pihente ki az egyik ittasságot, már is egy másik tivornyában vett részt, mely tréfák, enyelgések és lármás zajongás közt egész reggelig tartott. Medios a következő estebédre ismét meghívta Sándort, ki e szerint a második éjet is lármás tivornyában töltötte. Pedig már ekkor megvolt benne a láz csirája, melyet a tivornyázás oly veszélyessé tett, hogy másnap reggel nem volt képes palotájába visszatérni. Fürdőt vett s Medios házában aludt egész nap, sőt a következő éjjel is, de reggel oly rosszul lett, hogy fölkelni sem birt az ágyból. Némely írók azt állítják, hogy miután az úgynevezett barátság serlegét, mely lehetőleg nagy térfogatú volt, kiürítette, abban a perczen lett rosszul, de semmi gyanus észrevételt nem mondanak hozzá. Egyedül a mértékletlenség lehetett tehát oka, hogy egészsége csorbát szenvedett. Harmadnapra, mint említők, nem bírván fölkelni, nyugágyon vitette ki magát s úgy végeztette el jelenlétében a szokásos reggeli áldozatot. Mindamellett folytonosan hadjáratára gondolt, ágyához hivatta tábornokait és Nearchus tengernagyját; utasításokat adott nekik a hadsereg megindítására nézve. Negyed napra kellett volna indulni a szárazföldi hadseregnek, ötödnapon a hajóhadnak. Este nyugágyon átvitték őt az Eufráton a királyi kertbe, hol megint megfürdött, s éjjel aludt. A láz folyvást tartott, úgy hogy következő reggel miután megfürdött és a reggeli áldozatot elvégeztette, egész nap a nyugágyon fekve maradt, és Medios barátjával kockajátékot folytatott. Este, miután megfürdött és áldozott, könnyű eledelt vett magához, elaludt, de az éjet nyugtalan lázas álla-

potban töltötte. Még két nap folyt ez így, a láz folytonosan növekedett. Mindamellettt magához rendelte Nearchost, tanácskozott vele a megindítandó hadjáratról, s megparancsolá, hogy harmadnapra induljon meg a hajóhaddal. A tábornokokat is magához rendelé, s velök a megürült tiszti állomások betöltéséről tanácskozott. A következő két nap folytában a betegség perczről-perczre gonoszabb jelleget öltött, s bár harmadnapon állapota kétségbeejtő volt, a palotába vitette magát, egy nyílt csarnokba, meghagyva, hogy a tábornokok közelében tartózkodjanak. Nehányat ágyához hívatott, de már nem volt képes szólni. Legutolsó szava volt azon válasz, melyet e kérdésre adott, kinek fogja hagyni birodalmát? „A legerősebbnek,“ úgymond; utolsó tette volt, hogy lehúzta pecsétgyűrűjét és Perdiccának kezébe adta.

Időközben veszélyes betegségének híre elterjedt a katonák közt, kik erőszakkal törtek be a palotába, hogy szeretett királyokat még egyszer élve láthassák. Hosszú sorban, fegyvertelenül vonultak el a katonák ágya előtt, a fájdalom és részvét kétségtelen jeleivel. Sándor megismerte őket, gyakran mosolygott s bármennyire kívánta, egy szót sem bírt hozzájuk szólni. Többen a tábornokok közül Serapis isten templomában töltötték az éjet; remélvén, hogy fölvilágosítást nyernek a felől, nem volna-e jó Sándor fölgyógyulására nézve hogy a templomba hozassék? De az isten álmokban tagadólag válaszolt, legjobbnak mondván, ha a beteg ott marad, a hol jelenleg van. Minden reménynek vége szakadt. Sándor 323-ban juniús havában megszűnt élni, életének 33-dik évében, 12 évi és 8 havi uralkodás után.

Sándor halála férfi kora virágjában, az egészség és erő teljében, meglepte az egész világot, a kortársakra nézve megragadó és rendkívül fontos esemény volt. Midőn a hír Athénbe megérkezett, Demades szónok durva megjegyzése jellemzőleg világosítá meg a hatást, melyet Sándor váratlan halála okozott. „Nem lehet, úgymond, hogy a hír igaz legyen, mert ha Sándor halva volna, hullájának szagát az egész emberiség megérezné.“ Mindenki érezte, hogy nagy változások, véres viszályok és háborúk fogják követni e nagy férfiú halálát, ki néhány év alatt az akkori világ legnagyobb birodalmát meghódította s mint hódító a világuralmat bíró perzsa királyok trónjára ült.

* * *

Befejeztük Nagy Sándor történetét, életpályája fel van tárva a szives olvasó előtt, s ítéletet hozhat a szerzővel együtt arról, vajjon megérdemli-e Sándor a „Nagy“ melléknevet, melyet a történetírók minden kivétel nélkül megadtak neki. Ha 12 év alatt végbe vitt tettein végig megyünk, ezek nemcsak atyjának, Fülöpnek, dicsőségét homályosíták el, hanem azon nagyszerű és mindent meghaladó mérték szerint oly rendkívülinek kell tartani, melyek nemcsak minden emberi várahozást meghaladnak, hanem Sándornak maga-

sabb lényéről, melyet sokan kortársai közül valónak tartottak, tanúskodni látszanak. Maga azon tény csodával határosnak látszott, hogy Sándor alig negyedfél év alatt az akkori világ legnagyobb birodalmát lerombolta. A nagy király, a mint rendesen címezték a perzsák fejedelmét, három csata követ-

DELPHII TEMPLOM.

kezteben földönfutóvá lett, s a fogságtól csak az által szabadult meg, hogy áruló satrapája, Bessus őt meggyilkolta. Mi volt ehhez képest Kræzus, Pszammetich Pharao, vagy Dionysius, siciliei zsarnok bukása? E nagyszerű események annyira meglepték a világot, hogy az athéni szónok, Aeschines,

fölkialtott: „Van-e esemény a csodálatos és váratlan dolgok közt, mely nem korunkban történt volna? mi nem éltünk emberi életet, a későbbi utódok bihetetlen mondáknak tárgyát fogják látni korunk történetében!” Hasonló gondolatok támadtak Sándor kortársaiban, kik bámulatos haditetteinek hírért meghallották. A következő 7 év története még inkább fokozta a művelt világ csodálkozását. Ezen idő alatt nemcsak a perzsa birodalom keleti tartományait hódította meg, hanem Elő-Indiában is oly messze haladt elő diadalmasan, mint még senki előtte. Alig tíz év alatt tehát kezében volt az egész nagy birodalom minden segélyforrásaival, a mint azt elődei az Achémenidák birták. Csoda-e, ha hiúságában nemcsak ő maga hirdette isteni származását, hanem ezt még a görögök közül is sokan elhitték? Kétségtől, ha el nem hal 32 éves korában, fényes haditetteit még újakkal szaporítja. Arábia elfoglalása már meg volt indítva és Craterusszal folytatott bizalmas beszélgetései lelkébe engednek pillantanunk, hogy addig nem nyugodott volna, míg Éjszak-Afrikát, egész a gadesi szorosig, továbbá Italiát, Hispaniát és Galliát meg nem hódítja. Ezek után tervezte a Fekete-tenger melléki scythák és a Kaspi-tenger körül lakó egyéb turáni népek meghódítását; végre még egyszer Indiába is akart nyomulni, hogy ott megkezdett hódításait tovább, az akkori földrajzismeret szerint, a nagy Océánig folytathassa.

Sándorban kétségtől látjuk a nagy hódítót, a ki bámulatos előrelátással és ügyességgel csinálja meg haditerveit, s oly szervezetet ad hadseregének, oly jól tudja a különböző fegyvernemeket beosztani, hogy ez századokon át mintául szolgált a jelesebb hadvezéreknek. A hazafias gondolkozású Livius fölveti a kérdést, ha vajjon Sándor Italiába jövén a rómaiak ellenében diadalt aratott volna-e, vagy nem? Nemes buzgalmában azon következtetésre jut, hogy ő is csak olyan vereséget szenvedett volna, mint anyai nagybátyja Sándor, épirusi fejedelem, ki néhány év előtt Tarent vírosa által meghivatva, az itáliai népek viszályaiba avatkozott, s miután serege legyőzetett, maga is életét veszté. A dolog nehezen történt volna úgy, mint Livius honfiai hiúságával gondolta vala. A rómaiak kétségtől erélyesen védték volna magokat, és Sándor aligha talált összes hadjárataiban népet, mely oly ellentállást bírt volna kifejteni, mint a rómaiak. De végtére is magasabb hadi taktikája, lovasságának túlnyomó ereje és saját lángelméje diadalmaskodtak volna az évenként változó s ez okból magasabb hadi tudománnyal nem is bíró consulok felett.

Sándorban nem hiányzott egyike azon erényeknek sem, melyek a jó hadvezérben igényeltetnek. Ezt elismerték kortársai, elismerte az utókor, s ezért őt a „Nagy” melléknévvel tisztelte meg. Nem akarunk arról szólni, vajjon humanitása és igazságszeretete miatt e melléknévet kiérdemelte-e. Említettük már, hogy daczára Aristoteles bölcsészeti oktatásának, a görög

irodalomban való jártasságának és Homeros iránti előszeretetének, kedélye mindig barbár maradt. Tyrus hős védőinek felakasztása, Gaza város parancsnokának meghurczoltatása, Philotas és Parmenio, valamint Clytus és Callisthenes sorsa hangosan tanuskodnak ellene. Mint emberben a valódi nagyság mértékét föl nem találhatjuk. Ebben megegyeznek az ő és újabbkori írók, de ha későbbi terveiről van szó, itt már nagy az eltérés a vélemények közt. Grote, a nagynevű angol történetíró, teljesen elítéli őt, sokban követi őt Duruy. Nem akarják látni, hogy már azon intézkedéseiben, miszerint 10,000 macedon-görögöt házassított össze perzsa leányokkal, megvannak a csirái amaz utódai által nagyban követett gyarmatosítási rendszernek, mely szerint számtalan görög várost alapítottak Elő-Ázsiában, melyeknek lakosai a görög nyelvet és műveltséget terjesztették az ázsiai barbárok közt. Sándor maga is alapított több görög-macedon gyarmatvárost, főképen a távolabbi keleti részeken, melyek a nagy távolság miatt többnyire tönkre mentek s lakosai szétzüllödték. Plutarch nagy túlzással e városok számát 70-re mondja; de ha ennyi lett volna is, aligha tekinthetők másnak, mint katonai őrállomásoknak. Mindenesetre meg volt adva az irány, melyet azután utódai követtek, s meg volt hihetőleg nála a terv is, mely szerint e gyarmatosításokat eszközölni akarta. Hogy mennyire terjedt el a görög nyelv és műveltség Nagy Sándor utódai alatt, néhány adat bizonyítja. Kis-Ázsiában és Syria-Palæstinában, hol Antiochia, Seleucia s más görög városok virágoztak, nem volt műveltebb ember a barbárok közt, ki a hellen nyelvet ne beszélte volna. A syriai királyok idejében a közigazgatás és törvénykezés nyelve a görög nyelv lévén, ennek tudása életszükségnek tekintett. E befolyás alól még a makacs és minden idegentől irtózó zsidók sem vonhatták ki magokat, s ha az apostolok és tanítványok többsége nem bírja vala a görög nyelvet, aligha hirdethették volna oly nagy sikerrel az Isten igéit. Ha tovább megyünk kelet felé, parthus rokonaink királyainak udvarában görög színi előadások tartattak; a parthus királyok pénzeiket görög körirattal látták el, s hihetőleg a külviszonyokban ez volt a kormány diplomatikus nyelve is. A távol Bactria görög eredetű, de barbárokká lett királyai, valamint az ismeretlen származásu indo-scytha királyok is görög körirattal verették pénzeiket, melyek nyomán a szorgalmas történetnyomozó Vaillant rendkívüli fáradsággal és kitartással a két ország történetét írta meg.

De valódi görög szellem volt-e az, a mely Ázsiába lőn átültetve, azon görög szellem, mely a szabadságot és függetlenséget oly hön ápolta, mely a művészetben, költészetben és tudományban oly nagy dolgokat alkotott. Erre a nevezett írók határozottan nem-mel feleltek. A szolgaság volt, úgy mondják, melyet Sándor Görögországban épen úgy meghonosított, mint már ekkor századokon át Ázsiában dívott. Ehhez, fájdalom, hozzá kell járulnunk azon

különbséggel, hogy nem Sándor irtotta ki a görögökből a függetlenség és szabadság iránti szeretetet. A mantineai csata óta oly súlyedést látunk a görög nép erkölceiben, mintha a szabadság iránti szeretet Vesta-lángja kialudt volna a nemzet szívéből. És mégis vannak perczek a nemzet életében, midőn e láng újra fellobog, a nép fellelkesül s küzd szabadságaért Mæronea síkján. Nemsokára látni fogjuk újra küzdeni a görög népet szabadságaért az úgynevezett lamiai háborúban. Azután természetesen hosszabb ideig homály borul a görög nép történetére, csak Athén egymaga látszik küzdeni a sors ellen, mely a nemzetet végsúlyedéssel fenyegeti. Ha tehát a valódi görög szellem nem honosult meg Ázsia görög városaiban, annak oka, hogy már az anyaországban sem volt meg, s a kivándorlók akkor sem tették a népesség javát, mert a tehetséges, tevékeny és hazafias érzelmű polgár megmaradt hazájában. Mindenféle kalandorok, kiket a véletlen Alsó-Italiából, Siciliából vagy Görögország egykori zsoldos csapatai közül összehozott, az ilyenek népesíték Antiochiát, Selüciát s más görög városokat Ázsiában. Ez a görög nép csöcseléke volt, s hogy a valódi görög szellemet nem terjeszthette, az épen e városok lakosságának összealkotásából önkényt következik. Sándor ugyan többet rombolt, mint alkotott, mert az utóbbira nem maradt ideje; de hogy a hellenismus elterjedésének és az ázsiai népekre való befolyásának csirái már az ő intézkedéseiben meg voltak, az kétségtelen. Érdemeit e részben sem akarjuk kisebbiteni, bár terveit e tekintetben csak utódai a Diadochok valóstították

X. FEJEZET.

A DIADOCHOK URALMA.

Sándor halálának legközelebbi következményei.

Azon éjjel, hogy Sándor meghalt, az egész hadsereg fegyverben állt, egy neme volt ez az a félelemnek, melyet a katonák ösztönszerűleg éreztek, nem tudva, hogy honnan jöhet a veszély. Babylon lakói bezárták házaikat, s nem világíták meg azokat, hanem bezárkózva maradtak, és nagy nyugtalansággal hallgattak minden keletkező zajt, mert attól tartottak, hogy ezen félelmes hadsereg, melyet eddig királyának vaskmarka tartott rendben, most felszabadulva a fegyelem alól, rá fog rontani házaikra s a várost zsákmányra boesátja. A perzsák, honi szokás szerint, leborotválták a gyász jeléül tarkójukat, siratván Sándorban legigazságosabb és szelidebb fejedelmöket. A macedonok és görögök fájlalták a király halálát, mint a kiben a legjelesebb hadvezért és a legerélyesebb királyt vesztették el. A nemes apródok fájdalmokban nem bírtak maradni a királyi palotában, hanem sirással és jajgatással betöltötték

az egész várost. A gyász tehát általános volt, csak a vezérek feledkeztek meg hét napig Sándor holttestéről, s azt minden gondozás nélkül a halottas teremben hagyták, arról vitatkozván, hogy ki legyen Sándor örököse, s mivel tulajdonképen ez nem volt, mikép oszszák fel egymás közt a birodalmat. A legtöbb valószínűség szerint úgy látszott, mintha Sándor birodalma kormányát Perdicasra akarta volna bízni. Másnap a vezérek összejöttek a teendőkről tanácskozni. Fegyveresen jelentek meg a palotában, nyomukban a katonaság, mely tudni akarta, kinek a kezébe megy át a birodalom kormányja. Hiába kiáltja ki a hirnök, hogy a ki nincs meghíva a tanácskozásra, az be sem mehet; mindamellett a terem megtelik katonasággal. Sándor fegyverei, bibor palástja és diadémája a trónra vannak helyezve, mely elárvult halála által. Ekkor felemelkedik Perdicas és a gyűrűt is oda teszi a trónra, mondván: „A többi királyi jelvények közé teszem azon pecsétgyűrűt is, melyet a király nekem átadott, hogy a gyülekezet arról határozhasson.“ Felszólítja a vezéreket, gondolják meg milyen veszélyes helyzetben van a birodalom. Minden attól függ, hogy azt sokáig ne hagyják fő nélkül. Roxane királyné születésének néz eléje, s ha fiút szül, azé legyen a korona; addig azonban a birodalomnak kormányzóra van szüksége, s a gyülekezet gondolja meg, kit tart arra legalkalmasabbnak. Nearchos tengernagy elveté Perdicas indítványát, mert, úgymond, nem lehet tudni fiút szül-e a királyné vagy leányt? E helyett azt indítványozza, hogy Memnon özvegyének Barsinének fia, Hercules, kiáltassék ki királylá.

Közmegbotránkozás követte Nearchos szavait. Azt kiálták neki: Hercules fattyúgyermek, egy hadi fogolynőnek fia, és a koronát semmi esetre el nem nyerheti. E nézet nemcsak a vezérek, hanem a teremben levő katonák részéről is közhelyesléssel fogadtatott, s ez utóbbiak azt fegyvereik és pajzsaik összeütésével nyilvánították. Meleager egyiket sem tartotta helyes dolognak, hanem a maga részéről Fülöp másik fiát, Archidæus Fülöpöt ajánlotta. „Így, úgymond, megmaradunk a macedoni királyház mellett.“ Ptolomæus, Lagus fia, ellentmondott Meleagernek, azt állítván, hogy Fülöp nemcsak fattyúgyermek, ki thessaliai nőtől született, hanem bárgyú is, hogy mellette szintén kormányzóra volna szükség. Ez okból azt indítványozta, hogy ugyanazon férfiak, kiket Sándor király is meghívott tanácsába, együttesen kormányozzanak és határozataikat szavazattöbbséggel hozzák; míg a birodalom összes tisztviselői nekik engedelmességgel tartoznak.

Bármennyire hízelt is a főnököknek, hogy a birodalom kormányában részt vesznek, Perdicas mégis bebizonyította, hogy bár ki legyen a jövőendő király, addig is a birodalom kormányát egyetlen ember kezére kell bízni. De most azon kérdés merült fel, ki legyen azon ember? Egy köztestőr adta meg rá a választ, mondván: „A király Perdicasnak adta át gyűrűjét és azzal világosan kijelentette, hogy rá akarja bízni a birodalom kormányát.“ E nézet

általánosan lőn elfogadva, és mind oda kiálták Perdiccasnak, lépjen a trón elé s vegye le a gyűrűt, mert ez őt illeti. Perdiccas hihetőleg várta vagy legalább remélte ezen eredményt, de inkább óhajtott, hogy a kormányzói tisztségre közakarattal felszólíttassék, mintsem ő azt maga ragadja kezébe. Meleager másodszer is fölkelt mondván: „Perdiccas helyesen tette, hogy vonakodott, mert ily fontos kérdésben nemcsak a vezérek hanem az egész katonaságot illeti a meghatározás joga.“ Azzal kiment a teremből és a katonák mindnyájan követték őt.

Miután a katonáknak csak igen csekély része juthatott a terembe, a tömeg a királyi palotán kívül tartott tanácskozást. Igen ingerült volt a szellem a katonák közt, kik nagyon zokon vették, hogy a főtisztek a katonaság megkérdezése nélkül határoztak a birodalom kormánya felett. Egyike a katonáknak fölkiáltván: Itt van Babylonban Archidæus Fülöp, a király öcsse és örököse, mit az összegyűlt macedonok közhelyesséssel fogadtak, kinyilatkoztatván, hogy ennek kell királylyá lenni, a ki nélküle hívja össze a gyülekezetet, az halált érdemel. Ekkor jött le Meleager a palotából, s hallván a történeteket, a mozgalom élére állt. Az ő vezetése alatt rontanak be a katonák a királyi palotába, keresik s végre megtalálják Archidæust, kit mint Fülöpöt, királynak üdvözlönek.

Perdiccas a mozgalomról értesülván, szükségesnek látta, hogy a nemes lovagokat a vezérek részökre nyerjék, hogy pedig a kötelék annál szorosabb legyen, Perdiccas és Leonatus Roxane születendő gyermekének gyámjaivá neveztettek; Antipater és Craterus az európai országok kormányával bíztattak meg. Ezután a jelenlevők a születendő királyi gyermeknek hűséget esküdtek. E perczben jelent meg Meleager phalanxokba osztott katonasággal. Bevezetvén Archidæust a terembe, harsányan kiáltá: „Itt van a király, ezt illeti meg a hűség esküje.“ Szavainak több ezer lándzsa kölcsönzött súlyt, nagy zaj támadt a teremben, sokan ingadoztak s az új király pártjára állottak, a vad láрма közt végre Archidæus ügye győzött, bár ő maga ijedtében kiszökött a teremből. De most visszahozták őt, ráadják a bibor palástot, fejére kötik a diadémát és Meleager őt a többiek nevében királylyá kiáltja ki.

E zavar alatt Perdiccas kiosont a teremből, és a király holttestéhez ment. Egyszerre mint jelszó hangzik: „a király halottas termébe!“ s erre mintegy 600-an az előkelők közül gyülekeznek össze. Ezekhez járulnak még Ptolemeusszal a királyi apródok is. De Meleager és a katonaság utána nyomulnak, bezúzzák a terem ajtaját s nemsokára fegyvercsattogás zavarja meg a halotti csendet. Félreértésből a király hullája körül véres küzdelem támad, sebésültek s haldoklók borítják a templom padlatát. Végre sikerül lecsendesíteni a küzdő feleket, egyezség útján megengedik, hogy Perdiccas és hívei a hullá közelében maradjanak. De Perdiccas árulástól fél és kisiet a városból, hol

már az egész nemesség összegyülekezett. Perdiccas és Leonatus többi híveiket is felszólítják, hogy hozzájuk csatlakozzanak.

Most leginkább arról volt a szó, óvatosan és ügyesen járni el; nyílt harcra a sokkal számosabb gyalogság ellen, veszélyes lett volna, hanem azon gonosz tervet főzték ki, hogy a tömegben bizalmatlanságot keltsenek a vezér iránt; kellett éreztetni velök, hogy a nemesség nélkül semmit sem tehetnek. Azonkívül más erélyes rendszabályokhoz is nyultak; az élelmezést elfogták a várostól, úgy hogy csakhamar nagy drágaság támadt Babylonban, az élelmi szerek ára magasra szállt fel, s a lakosság közt általános lőn az elégtelenség. A falusi lakosság, félvén a kiraboltatástól, a városba menekült, s ez által az inséget még inkább növelte. A dolog a végletre jutott, s okvetlenül szükségesnek látszott a pártok kibékülése. A macedonok összegyűltek a királyi palotában, s elhatározzák követség által fölkérni a lovagokat, hogy szüntessék meg az ellenségeskedést. De a követség azon válaszszal tért vissza, hogy a lovagok előbb nem tehetik le a fegyvert, míg a király az egyenetlenségek szerzőit nekik ki nem szolgáltatja. A macedon gyalogság erre felbőszülvén, fegyvert ragadott, és ki akart rontani a lovagokra; de a szelid király visszatartá őket, zokogva vette le a diadémát homlekaról, mintha vissza akarná adni. A könyekig megindult macedonok újra követséget küldöttek a lovagokhoz, kibékülést ajánlván azon egy föltétel alatt, hogy Meleager Perdiccas mellett részt vegyen a birodalom kormányában.

Perdiccasnak igen tetszett az ajánlat, mert remélte, hogy a tapasztalatlan Meleagert rövid idő alatt meg fogja a hatalomtól fosztani. A béke tehát következő feltételek alatt jött létre: Archidæus Fülöp mellett Roxane fiának joga is elismertetik; Európában a hadvezér Antipater legyen, a királyság helytartója Craterus; Perdiccas legyen a chiliarch vagyis a katonaság főparancsnoka, Meleager a hípparch mint a lovasság parancsnoka, alvezér Perdiccas mellett. A béke megkötése után a katonaság, lovagok és gyalogok legszívélyesebb barátsággal üdvözölték egymást. Perdiccas állásával igen meg volt elégedve; mint erélyes, uralomra vágyó jellem fel tudta használni helyzetét, korábbi magas állása a király környezetében, hosszas szolgálata, melyet már Fülöp alatt is teljesített, bátor és merész föllépése előre jelezték, hogy a férfiú az egyeduralomra tör. Egy nagy akadály volt terveinek, s ez vala alvezére Meleager, ki az elégtelleneket és az államviszonyok megváltoztatását óhajtó nyugtalan embereket maga köré gyűjtötte.

Perdiccas azon ürügy alatt, hogy az egyenetlenség miatt ki akarja engesztelni az isteneket, a városon kívül összegyűjtötte az egész hadsereget, a hadi elefántokkal együtt. Szokás volt ilyenkor egy ebet áldozni, s annak ketté vágott hulláját a két fél csatarende előtt elásni. A lovasság és gyalogság szembe álltak egymással, ez Perdiccas, amaz Meleager vezérlete alatt. A hadi

elefántok a lovasság hadi sorát hosszabbították meg. Perdiccas beszédet tartott, melyben kifejtette, hogy a lustratiót, vagyis a bűnbánó tisztulást nem lehet másképen sikerrel elvégezni, ha csak a hadsereg azokat ki nem szolgáltatja, kik a lázadás okozói voltak. Rémülve álltak meg a phalanxok, a király végig lovagolt a sorok előtt s név szerint szólította fel azokat, kik a hó 12-én Meleagerrel a palotából eltávoztak, és a zavargást megindították. Mintegy 300-an lehettek a felszólítottak, kik bűnösöknek találtatván, az elefántok elé dobattak, s azok által iszonyúan összeritortattak.

A királyra nézve az egész eljárás igen lealázó volt, kinek Perdiccas követelésére legbuzgóbb híveit kellett kiadni. De ezen idő óta Meleager sem hitte magát biztonságban, templomba menekült, remélve, hogy az árulás itt nem férhet hozzá. Perdiccasnak csak ürügyre volt szüksége, hogy vetélytársát megrontsa. Azon hirt terjesztette el, hogy Meleager az ő élete ellen leselkedett, minek világos jele, hogy bűne öntudatában a templomba menekült. Orgyilkosokat küldött utána, kik a szerencsétlent az oltár zsámolyánál meggyilkolták.

Meleager és 300 párthívének halála eléggé tanuskodtak arról, hogy Perdiccas kész mindenkit eltiporni, a ki uralomvágyának útjában áll. De mint előrelátó férfiú mégis méltán tarthatott attól, hogy az alvezérek szövethetnek ellene, s őt egyetértőleg meg fogják fosztani hatalmától. E veszélyt Perdiccasnak mindenáron el kellett távolítani; meg kellett akadályozni, hogy a nagyok, kik az imént az ő pártját fogták Fülöp király és Meleager ellenében, épen úgy ne egyesüljenek ellene és őt meg ne buktassák. A legbiztosabb gyógyszernek látszott erre nézve a satrapiák újabbi felosztása. Ez által legveszélyesebb barátait eltávolíthatná a király és a kormány közeléből, sőt még jutalomnak tekintenék eltávolításukat, miután satrapiákat minden ellenőrzés nélkül függetlenül remélték kormányozhatni. Az összehívott gyűlekezeten mint a legfontosabb és legbefolyásosabb személyek a *diadochok* osztozkodtak a birodalom sorsa felett.

Perdiccas a király közelében maradt, mint az összes királyi hadsereg vezére, mert t. i. nem volt a satrapiákban felosztva. Ő nála van a királyi pecsét, kinevezi a tisztviselőket és hadi tiszteket és engedelmességben tartja. Előbbi rangját mint chiliarch Seleucusnak engedte át, ki eddig a nemes testőrség parancsnoka volt; ennek helyét pedig Cassander, Antipater fia, foglalta el. Mindkettő alig 30 éves fiatal ember, kik már eddig is a hadi pályán kiténtették magokat.

A legfontosabb satrapia, Egyiptom, Ptolomæusnak, Lagus fiának jutott. A satrapia nemcsak a Nilus völgyét foglalta magában, hanem ide tartozott még ama két tartomány a deltán kívül, melyeket az egyiptomiak Lybiának és Arabiának neveznek. A satrapia egyike volt a leggazdagabbaknak, Alexandria

fölvirulása s a keleti kereskedelem, mely útját Egyiptomon át vette, rendkívüli jólétet és gazdagságot hoztak az országra.

Syriát, vagyis azon országot és vidékeket, melyek a Földközi-tengertől az Eufrátig terjednek, a phœniciai fejedelemségekkel együtt, Laumedon, Larichus fia, kapta, Mitylene városából. Neve Nagy Sándor történetében nem szerepel, a hadjáratokban legalább nem vett részt és mégis tekintélyes embernek kellett lennie, hogy e fontos satrapiát rá bízák.

Még két igen fontos satrapiát említünk, az egyik a phrygiai, a másik a

NAGY SÁNDOR HALOTTI KOCSIJA.

cappadociai. Amazt Antigonus kapta, kit már 333-ban nevezett ki Sándor Phrygia satrapájává. Az állomás azért volt fontos, mivel a Fekete-tenger felé még mindig voltak egyes törzsfőnökök, kik tetemes hadsereggel rendelkeztek. Ezeknek féken tartása tehát kiváló gondot és ügyességet igényelt. A másik volt a cappadociai satrapia, mely a görög Eumenesnek jutott. O mint görög a macedonok közt kitört viszályokban egészen visszavonult, azt mondván, neki, mint idegennek nem illik és nem szabad a macedonok vitáiba elegyedni. Az osztásnál ez okos és befolyásos embert nem akarták elégületlenné tenni, s így a vezérek neki adták Cappadociát kormányzásul. De e satrapia

sajátszerű helyzetben volt, s ha nem is egészen, de nagyjából el kellett foglalni, mert fejedelme Ariarathes tekintélyes hadsereggel rendelkezett. Eumenes szomszédja, Antigonus, parancsot kapott, hogy e belföldi törzsfjedelmeket hódítsa meg. A vezérek ily módon akarták a nagyratörő és nagy terveket forraló Antigonuszt foglalkoztatni, nehogy társainak kellemetlenséget okozzon.

A satrapiák elosztása kielégítette a vezérek nagyravágását, s miután szabadon rendelkeztek tartományaikban, ők is szabad kezet engedtek Perdiccasnak a birodalom kormányára nézve. Azt látjuk, hogy a nagy király halála után néhány hónap múlva a vezérek mindegyike saját érdekeit követi; csak abban egyeznek meg, hogy a közjót mindegyik kész saját érdekének feláldozni. A királyi udvarnál kezdetőket veszik azon orgyilkosságok, melyek később Nagy Sándor utódainak udvarát beszennyezték. Roxane királyné levelet írt Sándor második nejének, Statirának, kit Sándor Szúszában vett nőül és meghívta őt Babylonba, hogy a kormányzó védszárnyai alatt biztonságban legyen. Ez a meghívásnak engedve, nővérel, Hephæstio özvegyével, csakugyan megjelent Babylonban. Roxane orgyilkosokat bérelt, s a két ifjú nőt orozva megölette, hulláik egy pusztba kútba vettettek és betemetettek. Utolsó sarjai voltak a perzsa királyi családnak. Ugyanez időben Roxane fiút szült, s a hadsereg a gyermeket Sándor néven üdvözölte. Ugyanezen időben tartották meg a meghalt király felett a gyászünnepélyt is, Ptolomæus a hullát pompás szekeren és nagyszerű kísérettel elvitte magával Egyiptomba, és Alexandriában, melyet Sándor alapított, de melyet életében nem látott, tétette örök nyugalomra.

Görögország újabb fölkelési kísérlete. A lamiai háború.

Időközben Sándor halálának híre egész Ázsiában és Európában elterjedt. Az érzelmek különbözőek voltak, melyekkel a népek e váratlan eseményt fogadták. Kétségkívül Nagy Sándor kormánya a rend és biztonság korát derítette fel a perzsa birodalom népeire; a satrapák szigorú ellenőrzés alatt lévén, nem zsarolták a népet, mely ily módon nyugodtan élvezheté egész évi fáradozásainak gyümölcsét. Sándor halála megdöbbenő volt e népekre nézve, melyek újra kitéve a satrapák önkényének, reménytelenül tekintettek a jövőbe. E gondolatot látjuk Dárius agg anyjában, Sisygambisban megtestesülve, ki Nagy Sándor halálát megtudván, lemondott minden reményről, lefeküdt a szőnyegre termében, minden ételt és italt magától elutasított, s ötödik napra e helyzetben halva találtatott. Azon keserűségtől minden esetre meg lön kimélve, hogy említett két unokájának meggyilkoltatásáról értesüljön.

A birodalom keleti részein letelepített görög zsoldosok már Sándor életében nagy kedvet mutattak arra, hogy odahagyva városaikat visszatérjenek

hazájukba. A mint Sándor halála bizonyos lőn, nagy mozgalmak támadtak a gyarmatvárosokban. Mintegy 20,000 gyalog, és 3000 lovas gyülekezett össze, Philót választák vezérül, s megindultak hazájuk felé. Perdicasst e hírre nagy aggodalom szállotta meg; nemcsak a keleti tartományok birtoka volt ez által veszélyeztetve, hanem ez oly példája lett volna a fegyelmetlenség és engedetlenségnek, miszerint félni lehetett, hogy a többi görög gyarmatvárosoknak a példa ösztönül fog szolgálni tömegesen térni vissza Görögországba. Perdicas tekintélyes hadsereggel Pithont küldé a lázadók ellen, meghagyván neki, hogy az összes ellenséget kardélre hányassa; katonái pedig a zsákmányon osztozzanak. Pithon szeretett volna egyezkedni a görögökkel, mert általok reménylő uralmát a keleti részekben megállapíthatni. De macedon katonái nem értették az ő ravasz fortélyait, Pithon óhajtott volna ugyan megkímélni a görögöket, s már szerződést is kötött velők a megadás végett: de a zsákmányra vágyódó macedonok a szerencsétleneket megrohanták és egy szálíg mind felkoncizolták.

Míg Perdicasnak sikerült a keleti tartományok mozgalmait lecsendesíteni, azalatt egész Görögország lángba borult. Nagy Sándor életében nyugalom volt, mert mindenki átlátta, hogy bűnös merénylet lett volna e nyugalmat bármely kísérlet által megháborítani. A 324-dik évben a zsarolásai miatt Sándor igazságos ítéletétől remegő Harpalus, babyloni satrapa, Athénbe jött. Kiséretét mintegy 5000 fegyveres és hajós képezte, de a mi még becsesebb volt, roppant kincset hozott magával, állítólag 700 talentumot. Azt hitte, Athénben tárt karokkal fog fogadtatni, de ebben csalódott, az athéniek félvén Nagy Sándor boszújától, hosszas vita után elhatározták, hogy őt fogságba teszik, kincseit az Acropolisba, mint biztos helyre elhelyezik, és ha Sándor kívánni fogja, neki kiszolgáltattják. Harpalus a jelesebb szónokok közül csakis Hyperidest birta részére nyerni; Phocion és Demosthenes, kiket meg akart vesztegetni, visszaütasították, esztelenségnek tartván, hogy Harpalus miatt az állam Nagy Sándor ellen háborút kezdjen és saját létét kockáztassa. A dolog még bonyolultabb lőn, midőn Antipatertől és Olympiastól követség jelent meg, mely Harpalus kiadatását követelte. Hasonlót kívánt a macedoni tengernagy Philoxenus is, midőn egy hajórajjal a Piræusban megjelent. Ez már sértette az athéniek becsületérzetét, s bár fogságba helyezték Harpalust és saját törvényeik szerint akartak fölötte ítéletet tartani, de kiadatásától, mint rájok nézve gyalázatos tettől, mégis visszariadtak. Szerencse, hogy Harpalus az által oldotta meg a kérdést, hogy börtönéből megszökött.

E kímélet daczára Harpalus kétszínűsége mégis nagy zavart okozott az államban. Demosthenes által megkérdéztetvén, mennyi azon kincs, melyet az Acropolisban letéteményezett, 700 talentumot mondott, s az ő szavára Demosthenes is ezen összeget nevezte meg. Midőn Harpalus szökése után a

kincset összeszámították, a kiküldött bizottság csakis 350 talentumot talált. A városban a polgárság közt nagy zavar támadt, a legtöbben azt hitték, hogy a hiányzó összeg megvesztegetésekre s egyéb hasonló kiadásokra fordított. Mivel mindenki gyanúsított, Demosthenes azon indítványt tette, hogy az Areopag tanácsa vizsgálja meg a dolgot, és tegyen a dicasteriumnak jelentést. Az Areopag 6 hónapig késett a jelentéssel, ezen idő alatt a jelesebb szónokoknál házmotozások tartattak. A többek közt maga Demosthenes is előfordult a jegyzékben 20 talentummal terhelve, és Demades szónok, ki állítólag 6000 arany staterost vett volna ki a kincstárból. Az illetők ellen rögtön per indíttatott, és mindjárt első volt Demosthenes, kinek ügye tárgyalatván, úgy látszik, meggyőző indokok alapján 50 talentumnyi pénz-bírságra ítéltetett, melyet nem bírván megfizetni, Troecen városába vonult vissza, Argolisba, hol egész Sándor haláláig maradt.

A Harpalus-féle ügynek legszomorúbb kimenetele az volt, hogy Demosthenes Athén legjelesebb szónoka elítéltetett. Vajjon bűnös volt-e vagy nem, az még mindig kétes, mert az elítélő végzés az athéni törvényszéknél sem alapult mindig szigorú igazságon. Talán ellenségei voltak többségben ez alkalommal, vagy a látszat csakugyan ellene szólt, annyi bizonyos, hogy ezekből még bűnösséget következtetni nem lehet. Őt láttuk a legerélyesebben föllépni Harpalus ellen, fogságba tevését, sőt, ha szükséges kiadatását is ajánlván, mert úgymond, egy idegen ember miatt az államot nem lehet kétes háborúba keverni. Azután Harpalus adata a 700 talentumról is kevés hitelességgel bír; ily összegnek a megmérése perzsa, lydiai, különböző görög és athéni pénznemekben oly nehézségekkel járt, hogy tévedés nagyon könnyen történhetett.

Nagy Sándor életének vége felé oly rendeletet küldött Görögországba, mely a milyen méltányos volt emberi szempontból, annyira sértő volt az egyes államokra nézve. Ebben t. i. meghagyta, hogy a görög városok hívják vissza száműzötteiket, kiknek száma ezen időben mintegy 20,000-et tőn. A görög államok s köztök kivált Athén követeket küldöttek Babylonba, hogy Sándort rendeletének visszavonására bírják. Mindenesetre nagy sérelme volt a városok autonómiájának, ha nekik Sándor parancsára vissza kell fogadni azon embereket, kiket száműztek, mivel az államra nézve veszélyeseknek tartották.

A legtöbb város akaratlanul meghajolt a parancs előtt; az athéniek és aetolok határozottan ellentmondottak. Miután a Babylonba küldött követ-ségek minden eredmény nélkül tértek vissza, Görögországban a 324. és 323. közti télen igen nagy volt az elégtelenség, a mely tavasszal még inkább fokozódott, midőn a Sándor által haza küldött aggastyánok visszaérkeztek. E katonák a Tænarum hegyfoknál, Peloponnesusban, táborba szálltak, vezérek Leosthenes nem volt a macedonok barátja, s miután még aetol csapatokat

is vont magához, melyek Azsiából visszajöttek, és Harpalus pénzével seregét minden szükségessel bőségesen ellátták.

Nagy Sándor halálának hírére nagy mozgalmak támadtak Athénben; Phocion és gazdag barátjai nyugalmat óhajtván, a macedon párttal való szívélyes egyetértést ajánlották. De a többség, mely nagy ünnepélyességgel hívta vissza Demosthenest számkivetéséből, valamint Leosthenes és Hyperides s más szónokok, háborút hirdettek, hogy az állam régi függetlenségét visszaszerezhesse. Határozatba ment azonnal 200 négysorevezős hajót és 40 háomsorevezőset kiállítani; az összes athéniek, kik még életök negyvenedik évét be nem töltötték, fegyver alá szólíttattak; egyszersmind követeket küldöttek a többi államokba, hogy a nemzet fölszabadításának nagy művében ők is részt vegyenek. Leosthenes elegendő pénzzel és fegyverrel lőn ellátva, hogy azon zsoldos csapatot a Tænarum hegyfoknál a corinthetai öblön át szállítsa Aetoliába. Alig hogy megérkezett, az aetolok és acarnanok szövetséget kötöttek Athénnel a macedonok elűzésére. A görög szabadság ügyét a Parnassus tövében lakó kisebb görög népek mind lelkesedéssel karolták fel. Peloponnesusból Sparta kivételével majd minden állam elküldé segélycsapatait. Az athéniek 5000 gyalogot s 500 lovas küldöttek, melyekhez még 2000 zsoldos csatlakozott. Ezek azután a thermopylaei szorosban egyesültek Leosthenes többi hadseregével, ki most merészen eléje ment Antipaternek, ki mindössze 13,000 gyalog és 600 lovas katonával közeledett Macedoniából.

Antipater meg volt lepette Görögország összes hadereje által, s gyorsfutárokat küldött a legközelebbi perzsa-macedon helytartókhoz, Craterus, Leonatus, Philotashoz, stb. Időközben azonban megkísérté a csatát a görögökkel, de Heraclea városa mellett súlyos vereséget szenvedvén, *Lamia* városába zárkózott, honnan is e háború *lamiai háború* neve alatt ismeretes a történetben. A heracleai csatának még azon kedvező eredménye is volt, hogy azon 2000 thessaliali lovas, kik Antipater táborába indultak, a diadal hírére a szövetségeseihez csatlakoztak. Ily körülmények közt Antipater nem is tehetett egyebet, mint hogy Lamia városában akarta bevárni az Ázsiából jövő segélycsapatokat. Leosthenes átlátta tervét, s azért siettette az ostromot, remélvén, hogy nagy fordulatot fog adni hazája ügyeinek, ha Antipatert fogságba ejtheti. Bár az aetolok hadvezér választásának ürügye alatt hazamentek, Leosthenes mégis erélyesen folytatta az ostromot. sőt már a falakon rést törötvén, ismételve rohamra vezette hadoszlopait. Egy ily alkalommal nagyon előre menvén, egy parittyakő találta homlokán, elesett, visszavitetett a táborba, s a súlyos sebkövetkeztében harmadnapra meghalt.

Leosthenes halála nagy változást idézett elő a görög hadsereg viszonyaiban. Életében a görög államok üdvözlő iratokat küldöttek Athénbe, szerencsét kívánván a polgárságnak e nagyszerű vállalatához. De most érezte

mindenki mily veszteség érte ezen ügyes és tapasztalt hadvezér halálával a szövetségeket. Az athéni nép nagyszerű gyászünnepélyt rendezett Leosthenes és a lamiai háborúban elesett athéniekért Hyperides bizatott meg, hogy Leosthenesért és az elesettekért a Ceramicus temetőjében gyászbeszédet tartson, mely feladatnak a jeles szónok dicsőn meg is felelt.

Most új vezér választásáról volt szó. A nép attól tartott, hogy az előkelők Phociont fogják választani, a ki bár legjelesebb hadvezére volt Athénnek, de gyanus lévén macedon érzelmei miatt, félt rábízni a hadsereget. A nép félelme fölösleges volt, a közgyűlés Leosthenes helyébe Antiphilust választá fővezérré, ki azonban oly jelentéktelen ember volt, hogy a szövetségesek bizalma tőle egészen visszavonult. Antipater leginkább hasznára tudta fordítani azon időt, míg a szövetségesek fővezér nélkül voltak. Kitört a városból és az ostromlók által épített töltések nagyobb részét lerombolta.

Időközben megérkezett Leonatus is Kis-Ázsiából, 20,000 emberből álló gyalogság és 2500 főnyi lovasság élén. A görög hadsereg, mely a télen át igen meggyérült, február végén még nem volt teljesen kiegészítve. A sereget úgy osztani ketté, hogy az egyik rész az ostromot, habár csak látszólag is, folytassa, a másik a phrygiai helytartó seregével mérkőzzék meg, teljes lehetetlen volt. Ezért a szövetségesek az ostromot azonnal félbeszakították, és Antiphilus 20,000-nyi gyalogságával és 3500 lovasával, kiket Menon, a thessaliai hypparch vezérlett, az ellenség elé ment, A két sereg egy völgyben találkozott, mely három oldalról erdős dombokkal volt körülvéve, negyedik oldalán mocsár környezte.

Legelőször is a lovasság csapott össze, s e részben a szövetségesek előnyben voltak, mivel a jeles thessaliai lovasságnak a macedonok nem voltak képesek soká ellentállani; egy részük szétszórátott, és a tó felé szorítatott. Ez utóbbiak közt volt Leonatus is, ki sebekkel terhelve esett el; övéi nagy nehezen tudták holttestét az ellenségtől visszavenni. A macedon gyalogság, lovasságának megveretését látván, visszavonult az erdős halmokra, hova a thessaliai lovasság is követte, de több órai csata után kénytelen volt eredmény nélkül visszavonulni. A csatát a szövetségesek megnyerték ugyan, eltakaríthatták halottaikat, s a diadalmi jelvényt, trophæum, felállíthatták, de azután visszavonultak hadállásukba és tétlenül várták a további eseményeket. A dolog el volt hibázva, mert nekik arra kellett volna törekedni hogy a felmentő sereget tönkre tegyék. Antipater is kijött Lamia városából, mivel a görögök figyelő hadtestet nem hagytak a város előtt. Antipater ekkor az árván maradt sereget a magáéval egyesítette; míg Antiphilus a völgyben vele szemben foglalt hadállást, s nem mert semmi mozdulatot tenni, hanem várta, mit tevő lesz Antipater.

Végre megérkezett Craterus a 10,000 veteránnal; s katonáit azonnal

Antipater rendelkezésére bocsájtotta, mi által ennek serege 40,000 gyalogra és 5000 lovasra szaporodott. A szövetséges görögök ennek ellenébe csakis 25,000 gyalogot és 3500 lovaszt birtak a csatatérre kiállítani. A szövetségesek vezérei, Antiphilos és Menon, nagy reményeket tápláltak, mivel katonáik általában bátrak és vitézek voltak, s már egy izben diadalt is arattak. Másrészt azonban meg kell vallani, kevés fegyelem volt a szövetségesek seregében; sok város hadilletéke visszament hazájába, s daczára a felhívásnak, nem tértek vissza többé. A szövetségesek vezérei halasztani is akarták az eldöntést, de Antipater őket csatára kényszerítette. A csata a Peneus folyamtól délre a Cramnon-féle völgyben vívatott, melyet lejtős és erdővel borított hegyoldalok vesznek körül. Menon most is győzött a thessaliai lovassággal, de a gyalogság nem birt a phalanx tömegének ellentállani. A szövetségesek gyalogsága teljes rendben vonult vissza, nem üldöztetve a phalanx által, mely a süppedékes talajon nem haladhatott előre, s távolról láthatá mint egyesül a görög gyalogság a jeles thessaliai lovassággal. Végeredmény gyanánt annyi mondható, hogy a macedonok némi csekély győzelmet nyertek; vesztességek alig volt több 130 embernél, míg a szövetségeseké 500-ra tétetik, s azok közt 200 athéni volt.

Másnap a vezérek tanácskozássra gyűltek össze, a kérdés az volt, vajjon bevárják-e a görögországi segélycsapatokat, s új csatát merészelnének? az ügy még nem állt oly rosszul, ha a segélycsapatok megérkeznek, a dombocon a szövetségesek biztos hadállást birtak volna, s a jeles thessaliai lovasság képes lett volna mindannyiszor visszaverni a macedonok támadását, valahányszor ezek a hegyoldal elfoglalását megkísérelték volna. E helyett a vezérek követeket küldöttek Antipaterhez békealkudozások végett, Antipater felelete tagadólag hangzott: ő nem ismeri el a szövetséget, hanem minden egyes állam mondja meg külön békeajánlatait. E körülmény jobban ártott a szövetségesek ügyének, mint a Cramnon melletti vereség. Antipater szavaiban bízva, minden állam magáról akart gondoskodni; a thessaliai lovasság haza széledt, mert az egyes városok kibékültek Antipaterrel. Az atheniek is békét ajánlottak, de Antipater csak azon feltétel alatt volt hajlandó a békére, ha macedon-ellenes szónokaikat kiadják. Ezen a ponton fennakadtak az alkudozások, az atheniek visszavonultak hazájokba, hogy otthon védelmezzék magokat. Midőn Antipater átjött a termopylaei szoroson és Boeotiába benyomult, nagy félelem szállta meg az athéni népet. A macedon-ellenes szónokok, mint Demosthenes és Hyperides, eltávoztak hazájokból, mely most egészen a macedon párt karjai közé vetette magát. Az atheniek követséget küldöttek Antipaterhez, melynek Demades szónok, Phocion és Xenocrates bölcsész voltak tagjai. Antipater feltételei voltak: az ellenséges szónokok kiadatása, a szavazó polgárok számának leszállítása és Munichia kikötő városában macedon őrség elhelyezése. Hosszas alkudo-

zások után az athénei követek elfogadták e feltételeket, melyekről találólag mondá Xenocrates, hogy rabszolgák számára méltányosak, de szabad embereknek igen kemények. E béke 322-ik évben, szeptember 19-dikén kötött meg.

Legszomorúbb eredménye volt a békekötésnek Demosthenesnek, a páratlan szónoknak, halála. Az athéni népgyűlés valamennyi menekült szónokot megidézttette, s miután nem jelentek meg, távollétökben halálra ítéltettek. Miután Athénben már megtörtént az alkotmány-változás, és a 2000 drachma census mellett 20,000-ról 9000-re szállt le a szavazó polgárok száma, Antipater serege egy részével berontott Peloponnesusba, és ott mindenütt hasonló alkotmányváltozást idézett elő. E közben Archias, a volt színészt elküldé a menekült szónokok fölkeresésére. Archias Aegina szigetén találta meg Hyperides szónokot még két társával, kik bár a templomban kerestek oltalmat, Archias az oltártól vonzoltatta ki, s küldte a három szónokot Antipater táborába. Megtudván, hogy Demosthenes a Træcene melletti Calauria szigetén tartózkodik, rögtön oda sietett zsoldosaival, s mivel Demosthenes Neptun templomába menekült, iparkodott rábeszélni őt, hogy önként adja meg magát, mert ő (Archias) hiszi, hogy Antipater meg fog neki kegyelmezni. Demosthenes visszatért a templomba, s elővénén írotábláit, stylusát szájába vette és rágni kezdé. Ez a rendes szokása volt, midőn valamit fogalmazott, azért most sem tűnt fel üldözőinek. De ez alkalommal erős méreg volt annak fejezetébe elrejtve, s miután néhány perczig szájában tartotta, befedte köpenyével fejét. A katonák gunyolódtak felette, és Demosthenest gyenge és gyáva embernek szidalmazták. Archias belépett a templomba, biztosítá Demosthenest, miszerint azon lesz, hogy őt Antipaterrel kiengesztelje. Midőn Demosthenes érezte a méreg hatását, lefedte arcát s merev tekintettel így szóla Archiashoz: „Most már játszhatod Creon szerepét, testemet kidobhatjátok az ebeknek, megtagadva attól a tisztességes temetést. Ó Neptun, élve távozom templomodból, de azért Antipater és a macedonok örökre beszennyezték nevöket ezen erőszak által.“ Alig mondá ki e szavakat, reszketni és ingadozni kezdett, s kérte a katonákat, támogassák lépteit; de már élve nem jutott ki a templomból. Neptun oltára elé érvén, egy végsőt sohajtott, összerogyott és kiadta nagy lelkét.

Az athéni nép kevéssel utóbb megakarván tisztelni emlékét, bronz szobrot emeltetett számára, és egy határozata által elrendelé, hogy családjából a legidősebb mindig a Prytaneumban közköltésen étkezzék. E határozatnak megmaradt még az eredetije, legalább töredékeiben, s előszámítja Demosthenes érdemeit: A közinségben az állam szökségeire 13 talentumot adott, és három háromsorevezős hajót állított ki; fogságból kiváltott szegény polgárokat, másoknak fegyvert osztott, pénzzel járult az erődítmények kijavításához . . .

MÜVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÉP.

..... Ő jobban védelmezte a nemzeti függetlenséget, mint bárki kortársai közül, s midőn az oligarchia által száműzetett, meghalt a nélkül, hogy valamit tett volna, mi Athénhez méltatlan volt. Emlékszobra talapzatán következő értelmű felirat állt: „O Demosthenes, ha hatalmad felért volna ékesszólásoddal, Görögország nem nyögne rablánczok közt“. Calauria szigetén szintén állíttatott emlék számára, és még mai napig is láthatni szülővároskájában azon összetört márvány oroszlán darabjait, mely emlékére állíttatott; még e felirattöredék kivehető rajta: Mivel hű voltál. (*Oύνεκα πιστός ἔφας.*)

A diadochok viszálykodása. Phocion halála.

Görögország lealázása után a legközelebbi éveket a vezérek viszálykodása töltötte be. A mívelt világ különös látványnak lehetett tanúja, a tábornokok egyike kézre kerítvén a királyi családot, annak nevében a főhatalmat iparkodott kezében központositáni, másrészt erre rendesen társainak egyhangú tiltakozása és ellentállása következett, szövetségek képződtek ellene, melyek a nagyravágyót terveiben megakadályozták. Míg Nagy Sándor családja élt, körülé, és azon előszeretettel oltalma alatt, melyre a macedonok nagy királyok családja iránt viseltettek, lépett föl mindig terveivel azon nagy hódító tábornok, ki az egész birodalom egyedüli urává akart lenni. Ha Sándor családja kihal, akkor kétségkívül a leghatalmasabb fogja magához ragadni az uralmat Nagy Sándor birodalma felett. Perdicas először kísérletre ment e nagyravágyó tervek valósítását. Nem minden nyugtalanság nélkül látta, hogy vezértársai a nekik jutott tartományokban mikép állapítják meg hatalmukat. Ptolomæus Egyiptomban ugylátszik legszilárdabb alapon állt. Barátainak és híveinek száma folyvást növekedett, mert inkább akartak a szelid lelkületű fejedelemnek engedelmeskedni, mint az erőszakos jellemű Perdicasnak. A közkinctárból tetemes összegű pénzhez is jutott, 5000 talentumot vett át Cleomenes kincstartótól, a melylyel tekintélyes hadsereget szervezett, s hajóhadat gyűjtött, úgy hogy méltán őt lehet mondani a leghatalmasabbnak a vezérek közt. Ezenkívül fontos hódítást is tett, s egy párt által meghivatván, Cyrenét kapcsolta Egyiptomhoz.

De másrészt Antipater és Craterus, a görögök legyőzői is nagy hatalommal bírtak Európában. Perdicas látván, mennyire fontos dolog, ha a királyi család tagjai nála vannak, de azt is látván, mennyire ragaszkodik a macedon sereg a királyi család tagjaihoz, meghívta táborába egy nővérét Sándornak, Cynanét, ki Euridice leányával csakugyan megjelent. De mivel Perdicas e házsártos és viszálykodást támasztani akaró nőt megölette, a macedon sereg fellázadt, és csak oly feltétel alatt tette le a fegyvert, ha Euridice Archidæus király neje lesz. A cselszövény után egy másikba kezdett, s egymás ellen akarta ingerelni vezértársait, minek azonban az volt az eredménye, hogy

mindnyájan egyesültek ellen, csak Eumenes maradt hű hozzá, kinek valóban sikerült, főkép Craterus véletlen halála után, a szövetségesek haderejét szétosztatni, s őket egyenkint legyőzni. De míg Perdiccas ügyei Ázsiában kedvező fordulatot vettek, ő maga Egyiptomban katonái által megöletett. Benyomulván ugyanis Egyiptomba seregével, egész a Nilus keleti ágáig hatolt, melyen egy gázlón, hol a víz csak az emberek válláig ért, akart átgázolni. De a gázló csalékony volt, a talaj engedett a katonák lábai alatt, s mintegy 2000-en részint elsülyedtek tiszteikkel együtt, részint az ár által tovább sodortattak. Borzasztó látvány volt a sülyedő és elsodort katonákat látni, kiknek hulláit az oda seregelt nagy számú krokodilok azonnal falni kezdték. A katonák arra úgy felbőszültek Perdiccas ellen, hogy mintegy 100-an ellene összeesküdtek s őt a parton sátorában meggyilkolták.

Ezen gyászesemény után ismét a tartományok újabbi felosztása következett. Syria egyik kisebb városában jöttek össze a vezérek, s eszközölték az osztást, mely nagyban ugyan nem okozott szembetűnő változásokat. Antipater, Ptolomæus, Lysimachus és Antigonus megtartották tartományaikat, a nagyobb változás az volt, hogy Babylont és a szomszéd országok kormányát Seleucus nyerte el, ki azután nagy birodalmat alapított. Antipater megbízta Antigonuszt, hogy a gyűlölt Eumeneszt foszsa meg tartományától, mi annyiban sikerült, hogy Eumenes 700-ad magával a bevehetetlen Nora nevű cappadociai sziklavárba zárkózott, honnan őt kicsalni nem lehetett.

Kevéssel utóbb, hogy Athén Görögországot megalázta, Antipater meghalt, 80 éves korában. Halála előtt a kormányzóságot Polypserchonra bízta. A tábornokok mind belényugodtak e kinevezésbe, csak egy mondott ellent, s az Antipater fia, Cassander vala. De mi joga is lett volna neki, mint egyik legfiatalabb embernek a tábornokok közt a kormányzóságra? Ő meg volt győződve, hogy örökösödési igényei megsértettek. Úgy tetteté magát, mintha nem gondolna az ügygel, mulatott, vadászott barátaival, de épen ezen idő alatt szőtte a cselszövényeket, az új kormány megbuktatására. Tárgyalásokba bocsájtkozott Ptolemæusszal, az egyiptomi helytartóval, ki nővérét birta nőül, s felkérte őt, küldjön a Hellespontba hajóhadat. Ezenkívül Cassander leveleket váltott Antigonuszal is, és így alapját vetette meg egy, a kormányzó ellen intézett szövetségnek. Antigonusnak fővágya volt Kis-Ázsia tartományait egyesíteni hatalma alatt. Elhatározá, hogy e tekintetben Eumenesnek, az ügyes cardiai származású görögnek, segélyét fogja felhasználni. A szerződés, melyet eléje terjesztett, csak úgy mellékesen említi a királyi családot, annál inkább hangsúlyozta Eumenesnek Antigonus iránti hűségét. Eumenes úgy tetteté magát, mintha az egészet csakis figyelemtelenségnek tartaná, s azért megváltoztatta a szöv eget és a királyi családot jobban kiemelte. A macedonok, kik őt fellegvárában ostromolták,

engedték kiszökni a várból. A mint Antigonus megtudta a családtságot, parancsot küldött, hogy szorosan vegyék körül a várat; de már késő volt, Eumenes 2000 könnyű lovas élén ide s tova portyázott a tartományban. Mint ildomos férfiú mindig a hatalommal tartott, előbb Perdiccas, most Polypserchon híve volt, miután több előnyt reménylett a kormányzótól, s a hatalom tényleges birtokosától, mint bármelyik praetendenstől. Ő a tényekhez ragaszkodott, s nem az egyénekhez; azt hitte, a törvényes királyság nemcsak jobban tudja megjutalmazni érdemeit, hanem neki fényes állást is adhat, míg a praetendensek, ha megtette nekik szolgálatát, igen könnyen kimozdítják útjukból.

Polypserchon, hogy az új szövetségnek sikerrel ellentállhasson, három eszközhez folyamodott. Először Görögországot békítette ki, visszaállítván az egyes államokban a democratiát, melyet Antipater eltörölt; azután elhatározá Eumeneset segíteni Antigonus elleni háborújában; végre Olympiast behívni Epirusból, s az egész királyi családot Macedoniában gyűjteni össze.

Első lépése volt, hogy Archidæus király nevében egy rendeletet bocsátott ki a görög államokhoz, melyben feljogosítja őket, részint meghagyja nekik, hogy száműzötteiket hívják vissza, és a demokratikus kormányformát állítsák helyre, sőt még hogy az athénieket megnyerje, Samos szigetét is nekik ajánlódokozta. A rendelet, a mily váratlanul jött, oly nagy zavarokat idézett elő egész Görögországban. A demokraták dühe nem egészen jogtalanul, azon oligarchák ellen fordult, kik őket hazájukból kiűzték. Sokan kegyetlenül meggyilkoltattak, mások minden ítélet nélkül kiűzettek a városokból. Athénben a democratia boszúja egészen Phocion és hasonelvű barátai, továbbá a 9000 előkelő polgár ellen fordult. Phocion egy nagy hadászati hibát is követett el: gondatlansága miatt Nicanor, Cassander vezére, meglepte a Piræust és elfoglalta. Az ő magaviselete már régebben gyanút keltett polgártársaiban, s ő nem érezvén magát otthon biztosságban, Polypserchon fának, Sándornak táborába szökött, ki őt atyjának küldötte el Macedoniába.

De itt is elérte őt a vád. Agonides vádlója eljött a macedonok táborába, s innen a macedoni udvarba, arra kérve a kormányzót, hogy Phociont küldje el Athénbe, hogy ott őt törvényszék elé lehessen állítani. A vita a vádló és vádlottak közt a tárgyu király jelenlétében történt, ki a másik vádlottnak, Hegemonnak, szemtelenségén annyira felfingerült, hogy őt lándzsájával átszúrni akarta. Phocion és társa tehát visszaküldettek Athénbe, állítólag, hogy törvény elé állíttassanak, helyesebben mondva, hogy egyszerűen kivégeztessenek. A közgyűlés, mely sorsuk felett határozott, egyes elemekből állt. Az elnökség nem tette meg kötelességét, és a rabszolgákat, idegeneket és becszelenséggel sújtott egyéneket nem küldte ki a gyülekezetből. Először felolvasták a király levelét, ki már előre is kimondá, hogy a foglyokra rábizonyulván a hazaárulás, átküldé őket az athénieknek, mint szabad nemzetnek,

hogy ítéljen felettük. Midőn a vádlottak beléptek, Phocion láttára a jobb érzelmű polgárok lesütötték szemeiket és befedvén arcukat, keserű könyeket hullattak. De csak egynek volt bátorsága kimondani, hogy miután a király ily fontos ügy ítéletét bízta az athéni népre, illő volna, hogy a gyülekezetből az idegenek és rabszolgák kirekesztessenek. De a csöcselék visszavetette ezen indítványt, s nagy lármába tört ki, meg kell kövezni, kiáltá, az oligarcha párt híveit, kik a nép ellenségei. Senki se mert többé Phocion mellett felszólalni, s ő maga nagy nehezen juthatott szóhoz: „Athéniek — ugymond — ti bennünket igazság szerint vagy igaztalanul ki akartok végeztetni; de mikép fogjátok tudni, igazságos volt-e ítéletek vagy nem, ha ki nem hallgattok bennünket.” Látván, hogy a nép nem hajlandó szavaira figyelni, még egyszer erőiesen felszólalt: „Én megvallom, hogy igazságtalan voltam kormányzásom idején a nép iránt, s hogy jóvá tegyem bűnömet, magamat halálra ítélem. De ezeket, a kik velem itt állanak, miért akarjátok megöletni, miután semmi igazságtalanságot nem követtek el?” „Azért mert barátaid!” kiáltá a tömeg, erre azután Phocion is visszavonult és elhallgatott. A vádló a vádlottak rögtöni kivégeztetését indítványozta; voltak olyanok is, kik Phocionnak, az érdemes agg államférfiúnak, kínpadra vonatását kívánták. De ezt már a vádló is túlságnak tartotta, s látván a jobb érzelműek közingerültségét, ellenezte az indítványt. Ekkor egy ember felkiáltott. „Igazad van, ha Phociont kínpadra vonjuk, mikép fogunk majd téged idővel megbüntetni!” De a halálos indítvány, melyet Agonides tőn, közhangúlag elfogadtatott.

A gyűlés szétoszolván, a foglyok börtönbe vitettek. Rokonaik, barátaik hosszú sorban kísérték őket odáig, azon iparkodván, hogy még egyszer megölelhessék kedves rokonaikat. Phocion oly nyugalommal haladt a vesztőhely felé, mintha az athéni hadsereg vezérletét venné át, s katonái felett szemlét akarna tartani. A jobb érzelmű polgárok, kik magatartását látták, nem győzték eléggé csodálni léleknagyságát és nyugodtságát.

Többen ellenségei közül követték őt és szidalmakkal illették, egy annyira vetemedett, hogy a szerencsétlen férfiúnak arczába köpött. Phocion nyugodtan fordult a tisztviselőhez, kérdezvén őt, nincs-e arra hatalma, hogy ezen ember rakoncátlanságát megfékezze. Midőn a börtönbe érkeztek, egyike az elítélteknek fölkiáltott, mily keserű dolog az, Phocionnal ítélteni halálra; mire Phocion kérdezé őt, vajjon nem tartja-e megtiszteltetésnek, hogy ugyanazon ügyért együtt szenvedni a halált Phocionnal? midőn azt kérdezték Phociontól, nem akar-e valamit üzeni fiának Phocusnak, „kétségkívül, úgymond, ajánlom neki, hogy a legkisebb haragot se táplálja hazája iránt, az athéniek igazságtalansága miatt”. Nicocles, ki mindig leghívebb volt barátai közül, arra kérte őt, engedné meg, hogy ő legelőször ihassék a méregkehelyből. Phocion azt felelé neki: „Kérésed szomorú és kiméretlen, de miután

sohasem tagadtam meg valamit tőled életemben, halálom előtt is megadom neked ezen elégtételt." Phocion utoljára maradt, s a kehelyben már nem volt elegendő méreg, a bakó pedig kinyilatkoztatta, hogy ő új бүrköt nem sajtolhat, ha 12 drachmát nem kap, mert ennyibe kerül a méreg elkészítése. Phocion egy barátját hívatta el, „kérlek, úgymond, add meg ezen embernek a 12 drachmát, miután az ember Athénben ingyen nem halhat meg”.

Phocion ellenségei azon határozatra bírták a népet, hogy holtteste Attica területén kívül tétessék le, és semmiféle athéni polgár ne merészeljen tüzet gyújtani hullájának elégetésére. Barátjainak egyike sem mert testéhez nyúlni, egy bizonyos Canopion nevű ember, ki hasonló keresetforrásokból élt, kivitte a holttestet Eleusis határán túl, s Megara környékéről némi száraz fát szedegetvén össze, azzal a holttestet megégette. Egy megarai nő, ki véletlenül rabnőivel a temetési szertartásnál jelen volt, azon helyen halotti emléket állított fel, megtette a szükséges libatiókat, és ruhájában összegyűjtvén a halott megmaradt csontjait, házához vitte, és házi oltára, vagyis tűzhelye alá temette, remélvén, hogy eljövend az idő, midőn az athéniak eszökre térvén, ezen erényes férfiú emlékét jobban meg fogják tisztelni. Ezen idő is bekövetkezett, az athéniak haza hozatták Phocion csontjait, bronz szobrot emeltek neki emlékül, a nép haláira ítélte vádlóját, más két ellensége fiának töre alatt esett el.

Phocion tagadhatlanul a legbecsületesebb férfiak volt Görögországnak, s e tekintetben még ellenfelei sem vonták kétségbe jellemét. De épen ez okozta hazája szerencsétlenségét. Meggyőződése lévén, hogy csakis önmagába zárkózás által tarthatja fel Athén állami életét, mindig lemondást javasolt polgártársainak, békét és engedelkenységet oly időben, midőn erélyes föllépéssel sok bajt el lehetett volna háritani. Ő Athén minden ellenségének, Fülöpnek, Sándornak, Antipaternek, sőt végte Nicanornak is, ki a Piræust elfoglalta, barátja volt, s ez által ellentétbe helyezte magát a hazafias párt érzelmével. Ő kétségkívül nagy ember volt, nagy kormányzási tehetséggel bírt, jeles hadvezér, nemeslelkű jó barát, becsületes férfiú, de fájdalom, hazafinak mondani nem lehet. Halála elfelejteti velünk visszás erényeit, és azon kétségbeesett politikát, mely már egyelőre is minden ügynek vesztére van. Meg tudott halni, ez legszebb része dicsőségének, de e dicsőséget Socrates és Demosthenes megosztják vele.

Háborúk a vezérek közt, új királyságok alapítása.

Míg Polypserchon a democratiát állította helyre mindenütt, Cassander az Antigonus által fölszerelt hajóhaddal a Piræust foglalta el. Polypserchon, hogy őt innen kizavarja 25,000 emberből és 65 elefántból álló seregével berontott Atticába. De e nagy tömeget nem bírván a kiélt tartományban

élelmezni, újra visszavonta, és csak egy ügyelő hadtestet hagyott hátra. Ő maga Peloponnesusba tört be, és Megalopolis városát vette ostrom alá, mely nem akarta elismerni tekintélyét. A város lakói mind Fülöphöz, mind Sándorhoz híven ragaszkodtak, mert tőlök oltalmat reméltek Sparta ellen; sőt Polypserchon elődei iránt is hűséget tanúsítottak. Mióta Antipater az előkelő polgárok kezébe adta a kormányt, a rend és nyugalom honosult meg a városban, mely vonakodott elfogadni Polypserchon kétes értékű adományát, a democratiát, félvén azon zavaroktól, melyek ennek felállítását más városokban követték. Polypserchon a várost engedelmességre akarta szorítani, de a falusi lakosság tömegesen tódult a városba, a védelmet Nagy Sándor egy régi tisztje, Damis intézte, s így Polypserchon minden törekvése hasztalan volt.

Időközben Ázsiából is kellemetlen hírek érkeztek. Clitus, királyi tenger-nagy diadalt nyert ugyan azon hadihajók felett, melyeket Antigonus Cassander segítségére küldött, de Antigonus új hajóhadat teremtett, azzal rárontott Clitusra, és a királyi hajóhadat teljesen megsemmisítette. Clitus egyedül menekült, egy ideig Thraciában tartózkodott, hol Lysimachus katonái őt meggyilkolták.

Ezen szerencsétlenség, valamint a Megalopolis alatt szenvedett kudarc, egészen aláásták Polypserchon tekintélyét. Az athéniek nem remélvén tőle segílyt, Cassanderrel bocsátkoztak alkudozásba. A szerződés értelmében a kormányzás alapjául szolgált Antipater intézkedése, de mégis tetemesen módosítva az által, hogy a census 2000 drachmáról 1000-re szállíttatott le, mi által csakis a legszegényebb néposztály lőn kizárva az alkotmányból. Különben Athén megtartotta területét, jövedelmét, hajóit, s minden birtokait. Két dolog esett igen rosszul az athénieknek, hogy Cassander Munichiaiban őrséget hagyott, s hogy egy Demetrius Phalerius nevű athéni polgárt bizott meg a közigazgatás vitelével, vagyis röviden mondva, a kényuralommal. Ez ugyan szerény és bölcs magaviseletű férfiú volt, ki tizenegy évi kormánya alatt az athéniek jó indulatát és szeretetét magának megszerezte, s mondhatni e tizenegy év, ha nem is a legtiszteltelemértőbb, de kétségkívül legnyugalmasabb korszakát képezi az athéniek viharos történetének.

Ázsiában a kormányzó és királyi család ügyét leginkább Eumenes tartotta fenn. Ő nem sokára 15,000-re gyarapította seregét, melylyel Phoeniciát elfoglalta, ott hajóhadat teremtett, melynek segítségével érintkezésbe tette magát Polypserchonnal. Azonban Antigonus ellenében nem sokáig tartotta fenn magát, 316-ban a Mediából visszatérő Antigonus őt árulás által meggyőzte, hatalmába kerítette és kivégeztette. Benne a királyi család utolsó támassza dőlt el.

Időközben a királyi család önmagát pusztította. Eumenes mindig azt

tanácsolta Olympiasnak, maradjon Epirusban, mivel félt e büszke és kegyetlen asszony jövődő tetteitől. De Polypserchon személyesen ment el Epirusba s áthozta Olympiast, s ez új szerencsétlenségnek forrása lőn. A katonák Nagy Sándor anyja látására, valamint Euridice katonái is, pártjára állottak, kiszolgáltatták neki Archidæus királyt és nejét. Olympias oly börtönbe záratta őket, mely különösen e célra épült, s oly szűk volt, hogy a két fogoly alig fért el benne. Egyetlen kis nyílással, a melyen az ételt adták be nekik. Midőn a hosszas kínzás szánalmat látszott ebreszteni a macedonokban, Olympias thrák katonák nyilai által ölette meg Fülöp királyt; Euridice nejének pedig küldött egy tört, egy hurkot és egy hürökehelyt, megengedvén neki a halálnem választását. Euridice, miután férjének sebeit tisztára mosta, s az ég boszuját kérte kegyetlen ellenségére, övével felakasztotta magát. E gonosz tettet még több gyilkosság követte, Antipater egy fia és Cassander barátjai közül mintegy százan Olympias boszújának estek áldozatul.

Cassander e szörnyű hírekre 'Peloponnesusból kijöven rögtön Macedoniában termett. Olympias Roxanéval, fiával, és Sándor Thessalonice nevű nővérével, s igen nagy udvari kísérettel, Pydna városába zárkózott. Számított Polypserchonra és Eacides, epirusi királyra, ki segítségére akart jönni. De Epirus fellázadt királya ellen; Polypserchon katonái pedig átmentek Cassanderhez. Olympias szárazon és tengeren ostromoltatván, a menekvés reménye nélkül erélyes ellentállást fejtett ki, mindaddig, míg az éhség és betegségek által elcsigázott őrség a feladást nem követelte. Cassander biztosítá Olympiast életéről, de titokban felfingerelte a meggyilkoltak rokonait, hogy e szörnyeteg nőn boszút álljanak. E mellett titkon tudósítá a királynét, s arra ösztönzé, hogy a tengeren át meneküljön, azon szándékkal, hogy sik tengeren fogja őt elveszteni. Olympiasnak gyanúja lehetett e szándoka felől, s büszkén kinyilatkoztatá, hogy ő nem fog menekülni, hanem állíttassék a macedonok törvényszéke elé. Cassander ezt nem merte kockára tenni, s 200 katonát küldött a királyné meggyilkolására. Olympias két udvarhölgyére támaszkodva, méltósággal fogadta a gyilkosokat, kik e királyi fenség által meglepetve, nem merték végrehajtani feladatukat. Ekkor Cassander a meggyilkoltak rokonait küldé be, kik nem tápláltak hasonló aggályokat, s meggyilkolták Olympiast, a nélkül, hogy egy kérelmet hallottak volna tőle, vagy a gyöngeség más jelét tapasztalták volna.

De Cassander előtt csak fél munkának tetszett Olympias megöletése, Roxane és fiának eltávolítása, most egyik főbb célja lőn. Hogy a macedonok elfeledjék, anyát és fiút Amphibolis fellegrárába zárata. Hogy pedig ő maga jogos igényeket szerezzen a trónra, nőül vette Thessalonicét, Nagy Sándor nővérét. Már királynak tekintette magát, s a Thermai öböl mellett egy várost

is alapított, melyet nevéről Cassandriának nevezett. Az alatt Polypserchon az etolokhoz vonult vissza, s az ő szövetségekben megszállotta Thermopylae szorost. De Cassander azt erővel elfoglalta, benyomult Bœotiába, és Thebæ helyreállításához fogott. Ez oly nagy örömet okozott az egész görög világban, hogy Cassander a kegyesség mintaképének tekintetett. Egész Görögország hozzájárult e város helyreállításához, még Siciliából és Alsó-Itáliából is jött pénz az ügy előmozdítására. Az athéni nép ünnepélyes körmenetet tartott, koszorúkkal feldíszítve, azon örömeiben, hogy régi vetélytársa újra feléled hamvaiból. E nemes lelkesedés és szívjótság helyzi a görög nemzetet oly magas polczra a népek történetében, mely egyedül áll az ókorban. Cassander ezután Polypserchon üldözésére Peloponnesusba vonult, melynek államait többnyire hódolatra kényszerítette; Polypserchonnak egyedül Achaia Sicyon és Corinth maradt hűségében; Sparta, Aetolia és Arcadia voltak az egyedüli államok, melyek függetlenségüket megtartották. (316.)

Antigonus leghatalmasabb volt a vezérek közt, s a főhatalomra törekedvén, vezértársai szövetséget alakítottak ellene. Hosszasabb alkudozások után végre a háború kitört 315-ben és változó szerencsével folyt egész 314-ig, midőn a béke a vezérek közt megkötetett. Hogy a dolog oly kétségesen huzódott, azon rendkívül csodálkozni lehet, miután 70,000 emberből álló hadsereg felett rendelkezett, s azon kívül temérdek pénze is volt, a mennyiben az Egbatána és Szúsza városokban talált kincsekből 25,000 talentumot veretett. Ura volt egész Elő-Ázsiának, valamint Kis-Ázsiának is, s valóságos királynak tekintette magát, miután Seleucust számadásra vonta Babylon jövedelmei felett, mit ez azonban kereken megtagadott.

A 311-diki békekötés új osztást vont maga után a tartományokra nézve. A győztes Antigonus, ki a hadjárat utolsó évében még Görögországot is elfoglalta, megtartotta birodalmát, sőt még Babylont is ahhoz kapcsolta, miután Seleucust saját társai cserben hagyták. Európa kormánya Macedoniával együtt Cassanderre bízott fővezéri címmel, míg Aegus Sándor nagykorúságot nem ér; Lysimachus Thracia, Ptolomæus Egyiptom és szomszéd tartományainak birtokában hagytak meg. Antigonus még feltételül tűzte ki a görög államok függetlenségét, Roxane és fiának szabadságát.

E gondoskodás a szerencsétlenek halálát okozta. Cassander attól félvén, hogy ha szabadságba helyeztetnek, rá nézve veszélyesekké válhatnak, azért mind a kettőt megölette. Most már csak egyetlen örököse maradt Nagy Sándornak, a Barsinétől született Hercules, ki anyjával együtt elvonultan élt Ázsiában. Cassander belátta, bár késő volt, hogy hibát követett el, midőn az ifjú Herculest, ki soha sem remélhette, hogy atyjának örököse lesz, ily ígé-nyekkel ruházta föl, miután az ifjú ellenségei kezében volt Polypserchon azonnal felhasználta a kedvező alkalmat, és Herculest anyjával együtt meg-

hívta Görögországba. Egészen lovagjává tévé magát az ifjú trónörökösnek, és beakarta vinni őket Macedoniába. Cassander látva a macedonok ragaszkodását királyuk utolsó sarja iránt, felfogta a veszélyt, a melyet magára zúdított. Ezt minden áron el kellett távolítani. Követet küldött Polypserchonhoz, s egyezséget ajánlott, ígérte, hogy visszaadja neki macedoniai uradalmait, egyenlő részt ad neki a kormányzásban, és sereget bocsát rendelkezésére, hogy Peloponnesust meghódíthassa, ha Herculest el teszi láb alól. Polypserchon elfogadta e gyalázatos szerződést, és az ifjú fejedelmet

MAUSOLUS KIRÁLY SÍREMLÉKE HALICARNASSUSBAN. (L. a 485. l.)

méreg által ölette meg, vagy pedig megfojtatta. De a nyert sereggel és pénzzel semmit sem végzett Peloponnesusban, és kudarczczal kellett visszavonulnia. Még haszna sem volt tehát, hogy 80 éves ősz fürteit oly gyalázatos tettel szennyezte be, milyen vala Nagy Sándor utolsó örökösének meggyilkoltatása.

A béke a vezérek közt nem tartott sokáig. E viszályok közt Görögország, mely küzdelmeiknek színhelye volt, erkölcsileg és anyagilag mindinkább süllyedt. Cassander, Ptolomæus és Antigonus fia Demetrius, egymást váltották fel a Görögország feletti uralomban; vagyis az államok sanyargatásában.

Demetrius legelőször is Athénbe indult, hajlama és személyes óhajta vála a tudományok és művészetek székhelyét meglátogatni, és nemesebb élvezeteiben részt venni. Ő tudós volt, igen ügyes mérnök, ki azon hétemeletes vítor-nyot készítette, mely Alexandria ostrománál alkalmaztatott, ezért neveztetett Poliorcetesnek, azaz város-ostromlónak. Heves, de rokonszenves természetű lévén, idejét a komoly foglalkozások és gyönyörök közt osztotta fel, azért szerette meg egész az örülésig Athént, mert itt feltalálta, a mit keresett, tudományt és finom élvezeteket; legfőbb vágya lett volna Athént kormányozni, ha az athéniek őt önkényt megválasztanák.

Athén helyzete ekkor valóban sajátságos volt, utolsó erőlködése óta, Demosthenes szavára, egészen megtört. Harmincz éve múlt, hogy Athén függetlensége a chæroneai síkon sírba szállt; azóta új nemzedék nevededett fel, mely az idegen uralom alatt született, s legfeljebb kérdés közt, de komolyan nem emlékezett meg atyáinak hősi tetteiről. Ősei oly sok dicsőséget hagytak az athéni néven, hogy azt hitték az utódok, hogy ők kényelmesen élhetnek ezen örökségen, a nélkül, hogy azt gyarapítaniok kellene. E gondolatban, mely tulajdonképen a népet erélyétől fosztá meg, győzői is meghagyták; Fülöp és Sándor tisztelettel voltak még hanyatlásában is Pallas-Athene kedvelt városa iránt. Ha győzői hízelegtek, Athén azt tiszszeresen adta vissza, iparkodott a hízelgésben felülmulni győzőit, épen mivel győzői voltak. Demetrius Phalereus kormánya alatt Athén 10 nyugalmas évet élvezett, ki felvilágosodott ember lévén, sőt bölcsész, a várost hasznos középületekkel díszíté, jól kezelte pénzügyeit, és nehány oly jó törvényt hozott, melyet Cicero is megdicsér. Athén virágzásáról tanúskodik azon összeírás, melyet a kormányzó 309-ben végrehajtatott. E szerint volt Athénben 21,000 szavazó polgár, 10,000 szabad idegen és 400,000 rabszolga. Ha Athén nem is volt nagy város, mert e lakosság egész Attica területén volt elosztva. de finom élvezeteket volt képes nyújtani. A nép jellemében elaljasodva, de elmés lévén, minden gondolkozását gyönyöreire vagy az aljasságokra fordította. Demetrius Phalereusnak 360 bronz szobrot állítottak, a mennyi nap volt az évben. Demetrius maga hízelgések által megvesztegetve, megfélekezett a bölcsészet tanairól, s a legféltelenebb fényűzésnek engedte át magát. Dicsérték ünnepélyeinek pompáját, szakácsának ügyességét, ki ez által gazdag és híres emberré lón.

Az athéniek nem kevésbé voltak elrémülve, midőn Antigonus fia, Demetrius Poliorcetes hadi gályáival megjelent a Piræusban. Az athéniek rögtön fegyverhez nyúltak, de Demetrius egy hírnöke megnyugtatta őket, kijelentvén ura nevében, hogy ez nem hódítani jött, hanem megakarja őket szabadítani a macedon őrsegtől, és visszaadni függetlenségöket. Erre roppant öröm támadt a városban, az új Demetrius a szabadító, a régi a zsarnok,

a kit rögtön el is üztek. Egy közgyűlési határozat a 360 szobornak azonnali lerombolását rendelé el, csak egy maradt fenn emlékül, mivel az új Demetrius kívánta. Barátjai, a bölcsészek, mind száműzettek, maga Menander, a híres comicus költő csak nagy nehezen kerülé el a sorsot, hatalmas pártfogóra találván Antigonus egyik unokaöccsében. Ekkor kezdetét veszi a határtalan hízelgés; hallatlan dolgokat találnak fel, két új phylæ alapítatik. Az egyik Antigonus, a másik Demetrius nevéről neveztetve. Ennek folytán az alkotmány módosításával a tanács tagjai számát is 600-ra kellett emelni. Az év egyik hava, a hó egyik napja, Demetrius nevéről neveztetik. Az athéniek Antigonuszt és fiát királyokul üdvözlík, sőt többet tesznek, tisztelik mint megmentő istenségeket, s e cím alatt oltárt emelnek nekik, papot rendelnek számokra, tiszteletökre ünnepélyes körmenetek, áldozatok és játékok rendeztetnek.

Ilyen Athén polgársága, ebből látható, mivé tette az idegen uralom, és a szabadság elvesztése mily befolyást gyakorolt a nép jellemére. Mindamellettt éltek még aggastyánok Demosthenes korából, de a sors kerekének küllőibe kapni egyik sem mert. Egyetlen egy polgár volt, Demochares, a nagy szónoknak és hazafinak unokaöccse, ki nem akarta meghajtani homlokát, és az áramlat ellen egy szabad szót kockáztatntt a közgyűlésen. Jutalma lön, hogy száműzetett.

A munychiai és megarai őrségek elűzetése nem sok fáradságba került. Demetrius a Peloponnesusból is ki akarta űzni a macedon őrségeket, de Sicyon és Corinth alatt kudarczot vallván, oda hagyta Görögországot, és 15,000 emberrel s 170 gályával Cyprusba evezett, hol egész erélylyel Salamis városát vette ostrom alá. Ptolomæus, hogy szigetét megoltalmazza, 140 hadihajóval jelent meg Salamis alatt. Az ütközet a két hajóhad közt egyike a legvéresebbeknek az ókorban. Demetrius ügyessége és a hadbani jártassága által oly fényes diadalt nyert, hogy Ptolomæus 120 hadihajót vesztett el, míg 100 teherhordó hajója 8000 katonával együtt az ellenség kezébe került. Demetrius, ki alig vesztett 20 hajót, azonnal kiszállítá seregét a szárazra, s a sziget városait egymásután elfoglalta.

Antigonus értesülván fia diadaláról, lemondott minden további színlésről, magát *királynak* kiáltatta ki, és e címet fiának Demetriusnak is megadta. A példa nem maradt utánzás nélkül, a többi főnökök, mint Ptolomæus, Lysimachus, Seleucus és Cassander szintén fölvettek a királyi címet. Ily módon Nagy Sándor királyi jelvénye hat diadémára oszlott szét. E tény csak a forradalom befejezése volt. A vezérek bírtak királyi hatalommal, s most már a címet is igényelték. Nagy Sándor családjának kihaltával a trón megürült, s ők belehelyezkedtek. Világos tanúsága volt ez annak, hogy oly lángész nélkül, mint Nagy Sándor vala, e tarka elemekből álló birodalom egyége fen nem tartható. Antigonus hihetőleg nem így gondolkozott, ő azt

hivé, hogy ha a királyi czímet fölveszi, vetélytársai fölé emelkedik. De miután ők is odáig emelkedtek fel, a helyzet ugyanaz maradt mint előbb vala. Hat, egymást féltékeny szemekkel kísérő fejedelem, kiknek mindegyike a főhata-

RHODUSI COLOSSUS.

lomra törekszik, már maga e körülmény sem ígért hosszas békét, s az újabb háború csak idő kérdése lehetett.

Antigonus és fia Demetrius, azon reményben, hogy Ptolomæus meggyőzetése után nem gondoskodhatott eléggé országa védelméről, azonnal

megtámadták Egyiptomot. De Ptolomæus mindenről gondoskodott, és ellenségei őt sérthetlennek találták. Alexandria alapítása új irányt adott az ókori kereskedelemnek, a phœniciai városok fontossága megszűnt, melyek ez idő óta gyors hanyatlásnak indultak. India és Belső-Afrika terményei a könnyebb közlekedési úton mind Alexandriába hozattak, honnan a rhodusiak Kis-Ázsiában és Görögországban terjesztették el. Ez az oka, hogy Rhodus szigetének lakói oly szívósan ragaszkodtak az egyiptomi szövetséghez. Antigonus boszút akart állani azon vereségért, melyet néhány év előtt a Nilus partján szenvedett, s fia Demetrius 200 hadi hajóval és 40,000 fegyveressel szállotta meg Rhodus szigetét. Ezen ostrom nevezetes azon ügyesség és tudományos gépek alkalmazása miatt, melyek mind két részről használtattak. Demetrius itt csináltatta azon óriási fatornyot, mely Hellepolisnek vagyis várostromlónak neveztetett. Ezen roppant építmény 9 emeletnyi magas volt, és 3400 ember hozhatta mozgásba. E géppel sikerült a főváros falainak egy részét lerombolni; de a rhodusiak e mellett egy másik falat húztak, melyhez a köveket a lerombolt színházból és templomokból vették. Különben segítséget is nyertek Cassandertől, Lysimachustól és kivált Ptolomæustól, kit ezért a szabadítónak, *Soter*, neveztek el. Apró csatákban gyakrabban győzván a tengeren, sikerült nekik a szárazon is némi előnyöket kivívni. Az athéniek ösztönzésére Demetrius békealkudozásokba bocsájtkozott, s annak feltételei következők voltak: Rhodus megtartja törvényeit, függetlenségét, nem lesz semmi adónak alávetve, megújítja szövetségét Antigonusszal, neki háborúban segélycsapatokat küld, kivéven Ptolomæus ellen; végre 100 kezes adott 304-ben. Demetrius oly nagy tisztelettel volt a rhodusiak védkészsége iránt, hogy maga készített számokra több rendbeli hadigépet; de a praktikus rhodusiak e gépeket eladták, azok után 300 talentumot vettek be, s ezen összegből készíttették bronzból a nap, vagyis Apollo szobrát, mely „rhodusi colossus“ neve alatt ismeretes. Magassága 33 méter volt, s mindegyik lába egy-egy molóra lévén helyezve, melyek a kikötőt oltalmazták, bizonyos tekintetben diadalmi ívet képezett, mely alatt a hajók átevezhettek. Egy földrengés 224-ben összerombolta a várost, és a napisten szobrát is.

Ezután tetemes hajóhaddal Demetrius Athénbe jött, s Cassandert kiűzte Görögországból, a 304-diki telet Athénben töltötte, örökös hízelgések közt, melyek naponkint növekedtek. Végre az athéniek a Parthenonban, a szűzies Pallas-Athene istennő templomában, rendeztek be számára lakást. Következő tavaszon haddal ment Peloponnesusba, elfoglalta Syciont, Corinthot, Argost és Corinthba gyűlést híván össze, itt az összegyűlt görögök által általános fővezérnek kiáltatott ki. Midőn visszatért Athénbe, azt kívánta, hogy az eleusisi mysteriumokba beavattassék. Már ekkor május hava volt, a közgyűlés elhatározta, hogy legyen elébb márczius s azután október, mert e két hóban szoktak

tartatni mysteriumok. Ez is megtörtént, s annyira süllyedt az athéniek jelleme, hogy még azzal dicsekedtek, miszerint a törvényt betűszerint megtartották. Ehez járult a népnek azon aljassága, hogy virágfüzéréekkel és csokrokkal eléje menvén, őt istennek üdvözlötték, mint a ki nem fából és kőből készült bálvány, hanem hussal és vérrel bíró test. Ennyire süllyedhettek Athén egykori hősi népének utódai, kiknek keblét nem hevíté többé a szabadságszeretet tüze; ennyire süllyednek a népek, melyeket az erény nem tart fenn többé.

Antigonus túlhatalma ellen a többi vezérek részéről 302-ben új szövetség alakult. Lysimachus átkelvén a Hellesponton, Kis-Ázsia egy részét foglalta el, Ptolomæus visszavette Phœniciát, Palæstinát és Syriát; Seleucus szintén Kis-Ázsiában haladt előre, hogy Lysimachusszal egyesülhessen. Antigonus fenyegetve a szövetség által, visszahívta fiát Görögországból.

Lysimachus és Seleucus egyesülvén, seregök 64,000 gyalog, 12,500 lovasból állt, nem számítva a 120 elefántot, és a 100-nál több hadi kocsit Seleucus részéről. Antigonus seregében 50,000 gyalog, 10,000 lovas és 75 elefánt volt. A két hadsereg Phrygiában Issus városánál találkozott. A csata, mely most következett, hosszabb időre eldönté Nagy Sándor birodalmának sorsát. A 80 éves Antigonus kevés erélyt mutatott, míg fia Demetrius heveskedése által rontotta meg atyja hadi szerencsését. Lovasságával oly messzire űzte az ellenséget, hogy visszajövet nem csatlakozhatott többé atyja seregéhez, mivel Seleucus elefántjai az utat előtte elzárták.

Antigonus elvesztette a csatát, ő maga katonái közt esett el. A győzők megosztotak birodalmán, Seleucus kapta Syriát, a Tigris és Eufrát között, országához számíthatá az egész perzsa birodalmat az Indusig; Lysimachus Kis-Ázsiát foglalta el egész a Taurusig; Ptolomæus megtartotta Egyiptomot, s még ehhez Phœniciát, Palæstinát és Cyrenét; Cassander birodalma nem növekedett, kivévn, hogy fia Ciliciát kapta. De még e felosztás sem volt végleges. Demetrius, Antigonus fia, Tyrus, Szidon több tenger melléki város és nagy hajóhad birtokában még mindig félelmes ellenség lehetett, ha egyik-másik királylyal szövetkezett. Nem is esett kétségbe jövője felől, Görögországra fordítá tekintetét; mivel előszeretete e nép felé vonzotta. Cassander megelőzte őt, és seregével berontván Görögországba, annak nagyobb részét Athénnel együtt elfoglalta.

Demetriusra keserű csalódás várt, midőn a Cycladok közt Athén felé evezett, egy athéni követtség jött eléje, mely neki kinyilatkoztatta, hogy az athéni nép nem akar többé királyokat látni a város falán belől. Ezen annyira kedvelt város elhagyta tehát. Mondják, hogy ezen üzenet által annyira meg volt lepelve, hogy néhány perczig elállt a szava; e csapás érzékenyebben sujtotta őt, mint az Issus melletti csata elvesztése. Athén nem sok hálával tartozott neki, ha ki is űzte Munychia városából a macedón

örséget, e szolgálatért oly sok alávaló hízeltetésre kényszeríté az athénieket, s oly sok pénzt csikart ki tőlök, hogy az athénieknek elég okuk volt magokat szégyelni, és pénzüket elvesztegetését fájlalni.

Meg kellett nyugodni e fordulatban. Nagy előnyére szolgált Demetriusnak, hogy Seleucus barátságát és szövetségét ajánlotta fel neki, sőt leánya kezét is megkérte. De e barátság rövid volt, a vő Tyrus és Szidon városokat kívánta menyasszonyi hozományul, az ipa megtagadta e kívánságot, s a két fejedelem közt a barátság újra felbomlott. Demetrius nem nélkülözhetette Athént, annyira szerette. miszerint elhatározta, hogy erőszakkal fogja hatalmába keríteni. Athénnek ekkor Lachares nevű kényura volt, ki Demetrius közeledtére azonnal megszökött a városból. Demetrius elfoglalván Athént, az egész népet a színházba gyűjtötte össze, melynek bejáratait katonái szállották meg. A néptömeg reszketve látta őt megjelenni a színpadon, de keserű szemrehányások helyett inkább szelid panaszokat hallott, és oly ígéretet, hogy ő kész megfélemlkezni a multakról. Beszédében, és ez komikus részlete volt a jelenetnek, hibát követett el, egy valaki e hibát hangosan kijavította, Demetrius ünnepélyesen megköszönte a Mentor szívességét, mire a nép óriási tapsviharban tört ki. Helyreállítá a demokratikus kormányformát, de óvatosságból a muzeumban Munychia és Piræus kikötő városokban örséget hagyott. Ezután benyomult Peloponnesusba, hol Archidamus király felett, (295) két diadalt nyervén, Spartát ostromolta, s már-már beveszi, ha a macedon események őt oda nem szólítják.

Cassander már 298-ban halt el. Legidősb fia, Fülöp csak négy hónappal élte őt túl, másik két fia Antipater és Sándor egymással versengett a trón birtokáért. Mivel anyjuk Thessalonice az ifjabbat pártolta, Antipater őt saját kezével meggyilkolta. Mint látjuk, a borzasztóságok szakadatlan láncolatban követik egymást Nagy Sándor utódai korában. Az ifjabb testvér, Sándor, az anyagyilkos ellen Demetriust és Pyrrhust, Epirus nagy királyát hívta segítségül. Ez utóbbi azonnal meg is érkezett, elűzte Antipatert és Sándort emelte a trónra. Midőn Demetrius megérkezett, már nem volt többé szükség rá, és ez okból Sándor tört vetett ellene. De Demetrius ezt észrevette, s hasonló csellel válaszolt, melylyel Sándor csakugyan rászédett. Miután meghalt, Demetrius részére nyerte a katonáit, kik őt Macedonia királyává kiáltották ki. Mindamellet gyenge alapon állt Demetrius uralma Macedoniában. Először a macedonok semmi ragaszkodást sem tanúsítottak iránta, azután irtóztak is azon új szokásoktól és szolgálai szertartásoktól, melyeket Ázsiából átültetett Macedoniába.

Demetrius arról is megfejtkezett, hogy hatalmas vetélytársa van Pyrrhusban, Epirus nagyratörő királyában, a ki hőstettei által nagyban emlékeztetett Nagy Sándorra. Legelőször tehát ezen veszélyes ellenféltől

kellett magát megszabadítania. Mindamellett Demetrius nagyszerű terveket koholt, 500 gálya egy óriási hadsereg, ezzel remélte visszaállítani atyja hatalmát. Szövetség alakult ellene, mely által legyőztétvén, Macedoniát Lysimachus foglalta el. Így a világuralom természetes felosztása szerint európai, afrikai és ázsziakra osztatott fel. Mi nem foglalkozunk tovább e diadochok részletes történetével, csak két ország elszakadására fogjuk a szíves olvasót figyelmeztetni. Seleucus uralma az egész régi perzsa birodalomra kiterjedt, de utódai tapasztalhattak, hogy Kelet rakoncztalan és féktelen szabadságra vágyó népei nem kormányozhatók oly könnyen, mint a nyugotiak, a hol az ős régi civilizatio és az azzal járó élvezetek megtompíták a népek erélyét és ellentállási képességét. Az első ország, mely Seleucus birodalmától elszakadt, volt Baktria, melynek helytartója Diodorus látván, hogy királya, Antiochus-Theos Egyiptommal van háborúba keverve, fellázadt, és magát függetlenné tette. Nem csekély volt különben ez ország érdeme, mert Diodorus utódainak pártolása mellett a görög nyelv és műveltség, ízlés és művészet még a távol keleten is gyökeret vertek.

Ennél sokkal fontosabb volt a parthusok elszakadása a 250-ik év táján Kr. e., kik a régi perzsa birodalom tartományaiból oly hatalmas országot alakítottak, mely a világhódító Rómát útjában megakadályozta. Parthia elszakadása nem görög satrapa műve volt, hanem egy belföldi főnök, Arsaces, a scythák segítségével hazáját a Seleucidák uralma alól fölszabadította. A görög írók nevét „Arsaces“-nek írják. Ebből némely hazai írónk, mint Horvát István, Jerney stb. „ország“-ot csináltak, ez által nemcsak a főnököt, hanem népét is magyarnak állítván. Mindenesetre túlzott állítás, mert oly biztos adatunk, melyet a nyelv adhatna, egyáltalában nincs. A barbár eredetű parthus királyok annyira érezték a görög nyelv fölényét, hogy ezt használták diplomatikai érintkezésben, görög felirattal verették pénzeiket, melyek a parthus királyok szakadatlan láncolatát mutatják fel; udvarukban, Hecatompylos fővárosukban görög színészetet tartottak, miből kilátszik, hogy nemcsak az udvari, hanem a műveltebb parthusok mint értették a görög nyelvet. Egyrészt nem volt csoda, mivel igen sok görög város volt a birodalom területén, a melyek önállósággal s egyéb szabadalmakkal bírtak. Ha hazafias érzelmű íróink tévedtek felfogásukban, annál meglepőbb, hogy „Az öt monarchia“ tudós angol írója Rawlinson Henrik, majdnem hasonló véleményben van, csak hogy határozatlan ítéletében, mégis azt mondja, hogy a parthusok török-tatár vagy ugormagyar eredetűek lehetnek. Kétségtelen, hogy az árja népcsaládhoz nem tartoztak, történetökről többet fogunk akkor szólni, ha a hatalmas rómaiakkal jönnek összeütközésbe.

XI. FEJEZET.

AZ ACHAIAI ÉS AETOLI SZÖVETSÉG.

Aratus és az achaiai szövetség.

Achaiában 12 város volt, melyek közül a székváros Helice már 373-ban egy földrengés következtében a tengerbe süllyedt; Olenos városát pedig egészen elhagyták lakói. A milyen boldog és megelégedett volt Achaia polgársága a macedon uralom előtt, oly súlyosan nehezült ez később a szövetségre. Demetrius és Cassander őrseget tettek egy-két városba, másokat kényuraknak engedtek át kormányzásul. A szövetség helyzete napról-napra rosszabb lett.

Midőn Macedoniát trónvillongások háborgatták, Achaia e zavarokat hasznára fordítá, és helyreállítá a régi szövetséget. De ez mindaddig gyöngé volt, míg főhadvezére Aratus Sicyont föl nem vette a szövetségbe. Neki nagy ügyességet kellett kifejteni, hogy hazáját teljesen fölszabadítsa. Ekkor Nicocles zsarnok uralkodott Sicyonban, ki kémekeket küldött Argosba, hol Aratus 13 év óta tartózkodott, és mind a bölcsészeti tanulmányokban, mind a gymnastikában és athletikában szorgalmasan művelte s illetőleg gyakorolta magát. Megtudván, hogy Nicocles kémei a városban vannak, őket csellel kijátszotta.

A szövetség állandó közegei valának: egy igazgató senatus, melyről azonban nincs közelebbi tudomásunk, sőt melynek léteztét is sokan kétségbe vonják; egy, tíz demiurgosból álló tanács, kiknek száma Helice és Olenos elpusztulása előtt tizenkettő volt, mi arra mutat, hogy ezek legalább kezdetben a városok képviselői valának, miután számok a városokéval változott; végre a főhivatalnok, vagy vezér, strategos, kinek azelőtt vezértársa is volt, s ki a szövetség pecsétjét őrzé, a seregeket vezérlé, összehívá a gyülekezetet, és abban elnökölt. A többi hivatalnokok valának a hipparchus, a hypostrategus — e két utóbbi talán két elnevezése azon egy hivatalnak — s a jegyző.

Polybius, a pún háborúk korának jeles történetírója a következőkben jellemzi e szövetség szellemét: „Már régen sokak törekvése volt Peloponnesus népeit egyességre bírni; de miután ezek inkább saját külön érdekeiket tartották szem előtt, mint a közszabadságot, ily egyesülés nem jöhetett létre. Most azonban, az egyesülés oly szerencsésen van keresztülvéve, hogy nem csupán szövetség és barátság köti őket egymáshoz, hanem ugyanazon törvények, és ugyanazon súlyok, mértékek és pénz, ugyanazon hivatalok, senatusok és bírák. Szóval, kivéve azt, hogy Peloponnesus összes népei nem ugyanazon falak közt élnek, minden egyébben egyformák.

Miképen lőn az achaiak neve uralkodóvá Peloponnesusban? Bizonyára.

nem az ország terjedelme, városaik száma, lakosaik gazdagsága és bátorsága által, mert az achaiak e dolgokban a többi népek egyikét sem múlják felül, sőt Arcadia és Laconia nagyobbak, népesebbek és lakosaik senki által sem engedik magukat felülmúlni. Mi okozta tehát, hogy mind Arcadia, mind Laconia, s egész Peloponnesus tiszteletnek tartják, hogy Achaia törvényeit és nevét elfogadhatták? Véletlennek tulajdonítani ezt nevetséges lenne. Keressük inkább okát, ami nélkül sem jó, sem rossz nem történhetik. Nézetem szerint ez nem egyéb, mint hogy nincs oly más köztársaság, melyben az egyenlőség és szabadság, a valódi democratia oly tisztán volna meg, mint épen Achaiában. Peloponnesus népei közt vannak olyanok, melyek ezt magoktól fogadták el; mások, és pedig nagyobb számmal, kiknek meg kelle mutatni, hogy saját érdekek a szövetségbe való belépés, s kik utóbb megköszönték e kényszerítést. Mert a régi polgárok semmiféle előjogokkal sem bírtak az újak felett. Minden egyenlő volt mindegyikökre nézve. És így a köztársaság eljutott oda, a hová törekedett, két hatalmas eszköz segítségével t. i. az egyenlőség és szelidség által. E kettőnek köszöni Peloponnesus a teljes egységet, melynek napjainkban örvendhet."

Görögország végnapjaiban két nagy kincscsel gazdagodott, melyekkel sohasem bírt, az egyenlőség és egységgel. Fájdalom azonban, már késő volt. Megszületett az egyenlőség, mert a görög népek közt már nem volt hatalmas egy sem; úgy az egyesség, mert mindenütt gyengeség uralkodott.

Van azonban egy kérdés, melyről a régi történetírók közül egyik sem világosít fel, t. i. az, minő viszony uralkodott a szövetség és egyes tagjai között. A városok megtartották közigazgatásukat, s a cselekvés függetlenségét, ha csak a szövetség közös érdekei nem szenvedtek az által. Minden városban meg volt a két párt, az aristokratikus és demokratikus; s a szövetséghez való csatlakozás vagy megelőzte, vagy követte az egyik vagy másik párt bukását. Így midőn Sparta és Athén versenyeztek egymással, a belső forradalom, mely valamely államban dúlt, a szerint, hogy melyik párt győzött, az egyik vagy másikkal való szövetkezést mozdította elő. Az achaiai szövetségnek és nagy férfainak jelleme, kik mindannyian ellenségei voltak a demagogiának és a zsarnokoknak, gyaníttatja, hogy az aristocrata párt inkább hajlott az achaiakhoz, a másik pedig az aetolok segélyét kereste.

Ezek is az achaiakhoz hasonló szövetséget képeztek. A szövetség tagjai, a különféle törzsek és városok közös gyülekezettel bírtak, melyben azonban valószínűleg csupán az érett korú férfiak léphettek be. E gyülekezet évenként Thermosban, a tavaszi napéjegyen idején tartotta üléseit, s ekkor a béke és háború felett döntött, és megválasztá a hivatalnokokat. Ezen évenkénti gyülekezeten kívül volt még egy más, folyton tartó is, a képviselőkből, mely hasonlított az achaiai demiurgusokéihoz, hanem szá-

mosabb volt ennél. Főhivatalnok volt a strategos, t. i. a fővezér s utána következett a hipparchus, a titkár stb. Az aetoli szövetség messzeterjedő városokat is bevont körébe, nagy szabadságot engedett nekik, de mely dolgokban, azt nem tudjuk. Kétségtelen, hogy az összes kötelességek és jogok nem valának pontosan körülírva, s ezen városok közt is,

A PHAROSI VILÁGÍTÓ TORONY A NILUS TORKOLATÁNÁL.

mint például Athénben, bizonyára voltak különböző állapotúak, t. i. szövetségesek, adófizetők, stb. Némelyekben aetoli helyőrség és kormányzó is volt.

Az aetolok úgy mint az achaiak még új nép valának, mely lételének javát még nem élte le. Helyzetök által, Görögország nyugoti határai felé a hegységekben, barbár népek szomszédságában, megőrizték durva erkölceiket,

és rablási hajlamokat, melyek Görögország egyéb részeiben már századok óta megszűntek volt. Gyakran berontottak a szomszédos államokba, kalózkodtak vízen úgy, mint szárazon. Egy régi felirat tanúsága szerint volt náluk egy törvényszék, mely a zsákmány felosztása dolgában döntött. Midőn az achaiakkal való küzdelem reájok végre kívánatosná tette szövetségök gyarapodását, rablásaik gyakoriabbak lettek, és arra szolgáltak, hogy a városokat kényszerítsék miszerint az ő karjaikba vessék magokat.

Aratus, ki másodszor lőn fővezér 243-ban, hatalmába ejtő Acrocorinthet, visszaadá a corinthusiaknak városuk kulcsait, mely Fülöp óta nem volt birtokukban, s őket, valamint Megarát, Trœcent és Epidaurust bevonta a szövetségbe. S hogy Athént elvonja Antigonustól, visszaküldé néhány foglyát, minden váltságdíj nélkül. Aratus megmaradt a szövetség feje, s miután nagy befolyása volt, a hatalomban állandósítani tudta magát.

Aratus nem hagyta abba a zsarnokság és demagogia elleni harcát. A zsarnokok oly gyűlöletet keltettek önmagok ellen, hogy a bölcs és mérsékelt Polybius így ír: „Már nevek magában foglalja mindazon gáztettet, mikre az emberi természet csak képes; sőt volt bátorsága kimondani, miszerint a zsarnok gyilkosa dicsőséget érdemel.“ Ily zsarnoka Argosnak is volt ez időben, t. i. Aristippus, ki fájának valódi mintaképe volt. Ez ember, kit nappal csatlósai vettek körül, midőn beállt az éj, lajtorján mászott fel egy magasan fekvő szobába, melybe csapóajtón lépett, ezt betevén maga után, ágyát rá helyezé. Érthetjük, hogy ember, a ki ily gyanakodások és félelmek közt élt, kegyetlen volt. S az argosziak mégis oly közönyösek valának, hogy mit sem tettek az iga lerázására. Aratus megújította támadásait Aristippus ellen, s bár kétszer megveretett, harmadizben ő lett győztes, megverte és megölte Aristippust. A mit Argosban, ugyanazt tévé Aratus másutt is, és annyira elkeserítette a zsarnokok életét, hogy például egyikök Lydiades, Megalopolis kényura, készebb volt lemondani uralmáról, mintsem folytonos nyugtalanságban élni. Meghívta Aratust, jönne el hozzá, s letevéen előtte hatalmát, Megalopolist a szövetségbe való belépésre birta, ezért azután az achaiak, kárpótlásul strategussá tették.

Aratus bölcsen belátta, hogy kimélnie kell Spartát. Ez leginkább kitűnt, midőn az aetolok 238-ban megjelentek a corinthusi szorosnál. Agis, spartai király csapatokkal jött és az achaiak seregéhez csatlakozott. Csatába akart ereszkedni, de Aratus ezt ellenzé, a király megneheztelvén, visszavonult, minek következtében az aetolok szabad utat nyertek; de Aratus legalább az által dicsőségesen kiköszörülte az általa ejtett csorbát, hogy őket meglepven, 200 emberöket megölte.

Ezek után a legtöbb arcadiai város belépett a szövetségbe. Végre Athén is, Aratus segítségével kiűzé a macedon helyőrséget, és Aegius is belépett a

szövetségbe. Az egyenetlenség, mely Macedoniát Antigonus Doson, Demeter fivére, és saját kiskorú öcsésének Fülöpnek, kit megfosztott a tróntól, gyámja, uralkodása alatt nyugtalanítá, a lázadások, melyeket határain minduntalan elnyomni kellett, kalandos vállalatai, melyeket Görögországot kivéve, egész Cáriáig terjedtek, egyidőre, körülbelől vetélytárs nélkül, az achaiak szövetségének biztosították a főhatalmat.

És így 229-ben az achaiak szövetségéhez Közép-Görögországból a következők tartoztak: Attica, Megara, Aetolia; Peloponnesusban Sparta, Corinth, Sicyon, Argos és Arcadia legnagyobb része. Görögország erejének ezen egyesítése a városok nagyobb részének törekvése egy önkényt óhajtott egyesüléshez, szükséges volt Görögország függetlenségének megmentésére, melylyel Macedonia fenyegette, s mennyivel inkább a nyugaton tornyosuló zivatar ellen! Ugyanezen évben a rómaiak, semmit mondó ürügyek alatt Illyriába törtek. Ha a görögök a jövőbe láthattak volna, minden erővel iparkodtak volna megőrizni az egységet, mely köztök létrejönni látszott. És távol ettől, éppen ekkor szakadtak szét mindenkorra.

Alkotmányváltozások Spartában, III. Agis és III. Cleomenes királyok reformjai.

Lycurg alkotmánya már csak emlékezetben élt. Az általa mesterségesen létrehozott épület kövei egyenként hullottak szét. Alapja volt a vagyon egyenlősége, az által, hogy a telkek egy bizonyos száma volt meghatározva. A telkek száma határozta meg egyszersmind a polgárok számát, mely változatlan maradt. Miután pedig a háborúskodások folytán a spartaiak igen megfogytak, s miután nem volt oly örökösödési törvény, mely ennek előrelátása mellett gondoskodott volna a vagyon felosztásáról, a gazdátlanul maradt telkeket a vagyonosok ragadták magukhoz, a helyett, hogy azok a szegény néposztály nyomorának enyhítésére fordítottak volna. A vagyonnak ezen rendetlen felosztását előmozdította még Eпитadeus egykori törvénye, mely által a családfőknek megengedettett szabadon rendelkezni birtokukról; e törvény nyíltan megsértette az alkotmány elvét. Ez időtől kezdve a gazdagok magukhoz ragadták a birtokokat. Agis korában a még akkor létező 700 spártai polgár közül alig száznak volt földbirtoka.

A tömeg nem birván már vagyonnal, melyhez a politikai jogok birtoklása kötve volt, nem vett részt a közügyekben; és így a kormányzás egyedül a vagyonosak kezeiben volt. Ennek két rossz következményét érezte az állam; a szegények meg levén vetve, a harcztéren rossz katonák voltak, az államban pedig mindig azt lesték, mi módon forgathatná fel a rendet. Ekkép elhihetjük, hogy az erkölcsök is megváltoztak. Sparta nem volt Sparta többé, hanem olyan, mint sok más város: kéjelgő, tétlen, romlott, a legnagyobb gazdagság

és a legvégső nyomor gyűlöletes vegyüléke. Plato mondja, hogy több arany és ezüst volt itt, mint egész Görögországban, s tény, hogy minden hivatal és tisztség meg volt vásárolható.

Igaz ugyan, hogy a hősie és harczias hagyományos szellem egyszerre még nem aludt ki egészen s ez nem egyszer volt megmentője, például Demetrius és Pyrrhus ellenében, s a külhadjáratokban is nyilvánult, mint például akkor, midőn Xanthipposz Afrikában Carthago segítségére sietett, és elég különösen épen oly időben, midőn az aetolok saját területéről hajtottak el 50,000 rabszolgát. A még mindig tekintélyes harczias szellem jele volt ez, de egyszersmind a nemzeti romlásé is. Szívesen elmentek aranyat gyűjteni mint kalandorok, s e mellett elhanyagolták hazájok érdekeit.

III. Agis 244-ben lépett a trónra; ekkor 20 éves volt; elhatározta Spartát újra felvirágoztatni, visszavezetve Lycurg erkölcsiéhez. A kezdet volt a legnehezebb, mert legelső teendő az volt, hogy a telkeket újonnan kellett volna kiosztani, s ez volt a legveszedelmesebb kísérlet, mert annyit jelentett ez, mint a szegények javára megfosztani a gazdagokat. A gazdagok nagyobb része, az öregek megszokva már a vagyon által nyújtott fényűzést, és ellenségei lévén minden újításnak, a nők, kik már csak gondolatára Lycurgus törvényeinek, annak szigorúságától elborzadtak, ellenesei valának a reformoknak. Ezek vezetője Leonidas király volt, Agis társa, ki életének egy részét az ázsiai udvarokban töltvén, maga is sokféle igényre tanította polgértársait. Agishoz csatlakoztak a szegények, a nagyravágyók, sőt általában az ifjabb nemzedék, a nemesen gondolkozók, kik a haza javát akarták, s kiket a dicsőség híre csalogatott. Agis, ki maga is a legnagyobb fényben neveltetett, s nagy birtokkal és vagy 600 talentumnyi kincsekkel bírt, lemondott szokásairól, a régi spartaiak szigorúan egyszerű ruháját ölté fel, és kijelenté, hogy vagyonát átengedi a közjóra. Anyja és nagyanyja is csatlakoztak e nemes áldozatkészséghez.

Agisnak reformtervei a következőkből állottak: az adósságok semmisseknek jelentessenek ki, egész Laconia 19,500 egyenlő telekre osztassék, s ezek közül 15.000 a fegyvert hordható laconiaiaknak, 4500 pedig a spartaiaknak jusson; s 4500 polgárból álló hadsereg alakíttassék, végre Lycurgus törvényei állíttassanak vissza. E tervének keresztülvitelét először törvényes úton kísérlette meg, s benyújtá a senatusnak. Leonidas azt veté ellen, hogy Lycurg ilyeneket sohasem kívánt, ő az adósságokat nem semmisíté meg, sem pedig idegeneket nem fogadott be a spartaiak közé. Agis erre azt viszonzá, hogy ha Lycurg nem mondotta is ki, hogy az adósságok megszűnnek, de eltiltá, hogy újak csináltassanak, miután a pénz használatát megszüntette. Indítványa azonban, bár csak egy szavazatnyi többséggel, visszavetettet. Más módot kelle tehát megkísérteni. Agis pártjának három legfontosabb tagja

volt Agesilaus, anyai nagybátyja, ügyes szónok; Lysander, Athén meggyőzőjének unokája, kit őséhez hasonló tehetségek diszítettek, s Maudroclidas, bátorságáról híres spartai. Ezek megegyeztek, hogy mindenekelőtt Leonidast teljesen mellőzni fogják. Agis kivitte, hogy Lysander azon év ephorai közé beválasztatott, s ő ezen hivatalában egy régi törvényre hivatkozott, mely megtiltá a Heraclidáknak külföldi nőt venni feleségül, sőt nagy vétségül tudta be, ha Laconián kívül lakik; ezek pedig ráillettek Leonidasra. E kettős vétség miatt kivitte, hogy letétessék, és veje Cleombrotus által helyettesítsék.

A következő évben Agis elveszté az ephorok választására befolyását. Ellenségei foglaltak el minden állomást, és bevádolták Lysandert, hogy törvénytelenül járt el. Erre Agis elhatározá, hogy forradalmi útra tér; szemökre lobbantá az ephoroknak, hogy nagyon túlmennek hatáskörükön, mely abban áll, hogy közbenjárók legyenek, midőn a királyok nem egyeznek meg, tehát elűzé őket, új ephorokat nevezett ki, köztök Agesilaust. Az ifjakat felfegyverzé, a foglyokat szabadon bocsájtá, és egy csepp vérnek ontása nélkül korlátlan úr maradt. Ez volt a reformok keresztülvitelének pillanata. Szerencsétlenségére azonban Agis három tanácsosa közül az egyik, Agesilaus, csupán saját érdekét kereste. Neki sok földje, de sok adóssága is volt. Meg akarta tartani amazt, s emettől szeretett volna megszabadulni: különböző ürügyek alatt rávette Agist, hogy az adósságok eltörlésének kimondásával kezdje meg reformjait; ez meg is történt, és a kötelezvények, a tömeg jelenlétében, a köztéren elégettettek. Agesilaus nyíltan kimondá, hogy soha sem látott fényesebb és tisztább tüzet. Midőn azután a föld felosztását kellett volna elintézni, mindig talált ürügyet annak elhalasztására. Ez mindaddig tartott, míg az athéniek 238-ban az aetolok által megtámadtatván, Spartát segítségül hívták. Agis elment, s míg ő odajárt, és az országok, melyeken keresztül vonult, bámulták egyszerűségét, bátorságát, katonáinak fegyelmét, addig Agesilaus rendetlenkedése és gyalázatos zsarnoksága által eljátszotta pártjának hitelét. A szegények tömege a reformokba helyezvén minden reményét, azt hívé, hogy Agis rászedte; s így Leonidas párthívei felülkerekedtek, s midőn Agis visszatért, forradalmat talált, mely ellenfelét helyezte vissza elvesztett állásába. Ő és Cleombrotus egy templomba menekültek, ez utóbbit neje, Leonidas leánya, mentette meg; Agis azonban, kit áruló módon kicsaltak a szentségből, s egy rendkívüli törvényszék elé állítottak, elfogadta a halálos ítéletet, mert visszautasítá nemes szándékú terveinek megtagadását. Fogságba vetették s megfojtották, ugyanezt tévék anyjával és nagyanyjával is.

A kegyetlenség ezen tetteit rémuralom követte, mely alatt, a mi most történt először Spartában, csak egy király volt, Leonidas. Azonban saját családjából támadt ellensége. Agis szelleme, e szerencsétlen fejedelem neje-

ben, Agiatisban, kit Leonidas gazdagsága miatt megkimélt, és zsenge korú fiával, Cleomenesszel házасított össze.

III. Cleomenes élénk szellemű volt; azon korban, melyben mindent lelkesedéssel akarnak, a rosszat, ha a rossz hajlandóság készíttet rá, a jót, ha kedvelt és tisztelt kéz vezet és mutatja annak útját. Mohón hallgatá Agiatis szavait, midőn az első férjének terveit és erényeit vázolta előtte. Fellángolt beszédén, és a méltatlankodás érzete tölté el, megtudván, mikép és miért bukott el az ifjú vértanú; hallván az oligarchák zsarnokságát, melynek kitörésére atyjának győzelme adott jelt, a nagyok romlottsága, elpuhultsága, a régi intézmények megvetése, az erényekről és hazafiaságról való megfélekedzése. Cleonthesnek, Athén nagy emberei legutolsójának tanítványa, olbiai Spheros, stoicus bölcsész, ez időben telepedett le Spartában. A stoicismus rosszul érti meg embereit, Cleomenes rosszul értette korát, s a jónak létrehozásában való türelmetlensége erőszakos és hibás rendszabályokra ragadtatá, melyek mindent elrontottak. 236-ban trónra jutván, Agis terveit szándékozott keresztülvinni, de azon gondolattal, hogy így a hatalmasok iránt ellenséges terv csak úgy lesz keresztülvihető, ha tekintélyes hadsereg álland rendelkezésére. S hogy a sereg részére álljon, szüksége volt háborúra, győzelemre, dicsőségre. Agis reformálni akarta az államot, hogy a hadsereget és Sparta hatalmát helyreállítsa: Cleomenes ugyanazon utat követé, de ellenkező irányból indult ki. Feltette magában, hogy a hatalmat szerzi meg, hogy így azután az alkotmányt megjavíthassa.

De azon dicsőséges háborút, melyre Cleomenesnek szüksége volt, csak egy oly kísérletben találhatta meg, mely Lacedæmonnak visszaadja régi főhatóságát, s e kísérlet erőszakosan kényszeríté őt az achaiak szövetsége ellen síkra szállni; végzetes szükségesség! mert ezen rettenetes tette tönkre Görögország végső reményét.

E szakításra az aetolok kényszeríték. Mintán Macedoniától nem kelle tartaniok, mert Demetrius halála oly belzavarokat idézett elő, féltékenységek felébredt, látva azon hatalmas lendületet, melyet az achaiak szövetsége vett. Tegea, Orchomenos és Mantinea arcadiai városok elváltak tőlök és Spartához csatlakoztak. Az aetolok korántsem valának az által megbántva, sőt a városok elszakadását még helyeselték is, mert bizton hitték, miszerint az esemény létre hozná Sparta és az achaiak szövetség közötti összeütközést. Spartának különben is némi hátrányai voltak a szövetségből, miket előtérbe lehetett hozni. Megalopolist már Epaminondas erősítette meg Lacedæmonia ellen, s mégis bevétetett a szövetségbe, és jól tudta mindenki, hogy Lydiades ellenséges érülettel viseltetett Sparta ellen, és bár Aratusnak sikerült megakadályozni ez ellenséges érzelmek fellángolását, Sparta mégis érezhette, hogy fenyegetve van; azt is hitték, vagy akarták hinni, hogy Aratus rögtöni

csapást tervezett Tegea és Orchomenos ellen. Ezen veszedelem meggátlására Cleomenes a megalopolisi területen egy erődöt építtetett, mely egyik szorosnál hivatva volt megakadályozni a Lacedæmonba való betörést.

Az achaiai szövetség gyülekezete meg is szakított rögtön minden összeköttetést Spartával és Aetoliával. Jobb szerették, hogy városaik és tartományaik védelmét ne kelljen másnak, mint saját magoknak köszönni. Aristomachus, az akkori fővezér, 21,000 emberrel megtámadta Arcadia spartai részét, melynek a király 5000 emberrel sietett védelmére, 227-ben. Cleomenes ekkor erélyes és ügyes vezérnek mutatta magát. Megverte az achaiakat, és a következő évben, Lycæus hegy mellett, magát Aratust is, ki futásnak eredt, és Megalopolis mellett Lydiadest, ki elveszett útközben. E kirándulásban gondoskodott arról is, hogy mindazokat kivezesse Spartából, kik leginkább ellenei voltak; s miután szándékosan, hosszas menetekben kifárasztotta őket, nyugalmat adott nekik, mit már hangosan követeltek. Ekkor elhagyja őket, azon ürügy alatt, hogy új vállalatra indul, és híveivel betört Spartába, elfogta és megfojtotta az ephorokat. Egyiköknek sikerült a templomba menekülni, s ez, az oligarchiának huszonnégy hívével együtt száműzetett. A földeket mind közösekké tette, kezdve a magáéin, ipjáéin és barátjaiéin. A polgárok számát kiegészítette, meghíván a szomszédos területek lakóit, és egy, 5000 emberből álló, s a hajító dárda helyett kétkézre való lándzsával felfegyverzet gyalogsereget alkotott. Ezek között azután kiosztotta a földeket, csupán a száműzötteket tartva vissza, mert megígérte, hogy visszajöhetnek, mihelyt a körülmények azt megengedik. Így egyesült benne az igazságosság és emberség, a legnagyobb erélylyel és szigorral. Lycurg törvényeinek szellemében állította helyre a fegyelmet, nevelési rendszert, a nyilvános étkezést, gyakorlatokat és egyéb szokásokat, mindenben saját példájával menve elől. A királyság is eredeti alakjában állíttatott vissza; s hogy híven követtessék a régi szokás, második királyt is ada Spartának, csak hogy nem egy Proclidát, hanem saját fivérét Euclidest tévé e méltóságba.

Cleomenest nagyravágyónak jellemzik. Az is volt, de magasztos értelemben, nem a hatalom és gazdagság utáni vágyból, hanem hogy nagy dolgokat vihessen végbe, milyeneket ez megenged. Ő mindenekelőtt hazájának nagyságát helyre akarta állítani. Spartai szempontból ennél nagyobb és szebb feladat nem létezett, a baj csak az volt, hogy e szempont nem vala elég tág, mert Sparta régen elidegenedve a közügyektől, nem látta be, hogy az általános görög érdekeknek mindig felette kell állania a külön lacedæmon érdekeknek. Idő folytán úgy szólva kötelesség lőn achaiáivá lenni, mert miután Macedonia mindig veszélyeztette Görögországot, s a Seleucidák, kik Ázsiát bírták, és a rómaiak között, kik Italiát egyesítették hatalmuk alatt, az elkorcsosult görögök másban, mint az egyesülésben, nem találhattak üdvöt.

Három hatalom akart középpont lenni; az aetolok, kik semmire sem mentek, a spartaiak, kik alattvalókat akartak, s az achaiak szövetsége, mely csupán polgártársakat kívánt. S e szövetség ajánlotta fel a kérdés megoldására a legjobb feltételeket.

Cleomenes sietett megmutatni, miszerint Sparta visszanyerte erejét; berontott Arcadiába, elszakítá Mantineát a szövetségtől, kétszer megverte az achaiak seregét, 224-ben, s a következő évben hatalmába ejté Argost és egész Argolist. Corinthusban és Sicyonban nyugtalankodni kezdtek a szegények. Aratus oda sietett, Corinthusban többeket kivégeztetett, Sicyonban azonban ő maga öletett meg. Corinthus megadta magát Cleomenesnek, ki azonnal meg is szállotta a fellegrvárat. Aratus pedig a maga részéről Antigonus macedon királyt híttá segítségül, s az a szövetség összes, tengeri és szárazföldi seregének vezérévé tétetett, és pedig korlátlan hatalommal; e tisztséget azonban csupán azon feltétel alatt fogadta el, hogy a corinthusi fellegrvárat neki adják. Aesopus vadászának példáját utánóznán, lovát megnyergelte, mielőtt rá ült volna.

Cleomenes hírül vevén Antigonus Doson közeledését, a földszorosra vonult. Az Acrocorinthus és a tenger között árkot húzatott, hogy elzárja az utat a macedonok elől; de a nagyok, kiket nem száműzött, háta megett fellázították Argost, és e város elvesztése elfoglalt állásának elhagyására kényszeríté őt. Antigonus az utat szabadon találván, Corinthusba vonult, oda őrséget vezetett, és Arcadiába nyomulva elfoglalta Tegeát, Orchomenust és Mantineát, melyeket most az achaiak fenekestől felforgattak.

Mialatt Antigonus téli szállásra Aeginába ment, Cleomenes daczolva az időjárással, újra táborba szállott. Meglepte Megalopolist, de csupán falait foglalhatta el, mit Philopœmennek, kinek nevével itt először találkozunk, lehetett köszönni.

Kétségbeesett ellentállásával időt adott az asszonyoknak, gyermekeknek, és fegyvertelen lakosoknak, hogy Messenébe fussanak, a hová őket utóbb maga is követte embereivel. Haszontalanul hívta vissza őket Cleomenes, és szólítá fel városuknak újra elfoglalására, és vele való szövetkezésre; ő tehát a falakon és házakon tölté boszúját, azokat romboltatván le. Ugyanekkor az achaiak Aegionban tartottak gyűlést, hol Aratus megjelent; hírt kértek tőle, de szemei könybe borultak és eltakarta arcát; szólásra késztek, végre kimondja: „Megalopolist épen most tette tönkre Cleomenes.”

Philopœmen vitézsége által azonban a szerencsetlenség vesztett nagyságából. Bár a nagy város romban hevert, a polgárok mégis fegyvert fogtak, és a boszú szelleme tölté el őket.

Cleomenes, hogy e nagy küzdelmet megbírhassa, kénytelen volt felhasználni legvégső segélyforrásait is. Felszabadította a helotákat, és

Ptolomæustól, ki, mióta Antigonus és az achaiak közeledtek egymáshoz, Sparta felé hajolt és segítséget kért; kezesekül családját küldötte hozzá, oly segélyért, melyet nem kapott, vagy mely keveset ért. Mégis vagy 20,000 embert sikerült összegyűjtenie, míg Antigonus közel 30,000-el bírt, kik között a 10,000 emberből álló macedon phalanxon kívül, voltak mindenféle népek, szövetségesek és zsoldosok, achaiak, Megalopolis, Bœotia, Ephesus, Acarnania, Illyria, Agria és Galliából valók. E sereg Éva és az Olympus hegyeknek vette irányát, Laconia éjszakkéleti részén, az Oenos folyó partjai mellett. E helyen, a két hegy között volt egy út, mely Selassiából Spartába vezetett. Cleomenes ezen átmeneteket árkokkal és kivágott fákkal védelmezé, de előre látva, hogy az ellenség ezen úton fog jönni, seregével is ott foglalt állást. Euclides fivére Éva hegyét szállotta meg, ő maga pedig az Olympus lejtőit. Helyzete megfélemlítő volt, s Antigonus néhány napig nem is merte őt megtámadni, végre azonban meg kellett történni az összeütközésnek. A küzdelem hosszú és véres volt. A vezérek mindkét táborban ügyesek, a harcosok bátrak valának; azonban két mozdulat a macedonoknak kedvezett. Ugyanis, az Euclides ellen kiküldött csapatok visszaverettek, és rendetlen futásnak eredtek, ellenben a fiatal Philopœmen támadása, daczára a túlsó párt vezérei vitézségének, megszakítá a lacedæmonok sorait. Cleomenes az Olympuson állva visszavert minden támadást, de Antigonus megkettőzteté phalanxainak számát, és lefelé fordított lándzsákkal tört előre, s mindent elsepert maga előtt. Így mondja el az eseményt Polybius, Plutarch azonban egy spartai tisztnek árulásáról beszél. Cleomenes katonái közül sokan megijedtek a régi Lacedæmonért vívott e dicső küzdelemben. Midőn mindenveszve volt, a király futásban menekült, és Spartába csupán néhány lovas kíséretében érkezett. Még le se ült, és a szomjának eloltására kínált vizet is visszautasítá. Karját egy oszlopra támasztva, fejét lehajtva, mozdulatlanul maradt egy ideig, elmerülve szomorú gondolatokba. De az erély nemsokára legyőzte a szellemi lehangoltságot, összeszedte barátjait, hirtelenében Gythionban termett, s onnan, egy előre elkészített hajón, Egyiptomba sietett.

Ptolomæus Evergetes érezte e hatalmas természet befolyását. Segélyt ígért a spartaiaknak, és a királynak évenkénti bizonyos pénzösszeget. De utána fia, Philopater következett, egy nyomorúlt, részeges, dorbézoló fejedelem, ki a kormányt asszonyi kezekre bízta. E közben Görögországban is minden megváltozott. Antigonus Doson, miután Laconiába ment, hol az ephorokat akarta visszahelyezni, visszaállítani a régi visszaélésekkel, s a romlás és elgyengülés minden egyéb okait, visszatért Macedoniába, hogy az illyrek támadását leverje. Legyőzte ugyan őket, de, a csatában tett kiállításai következtében torkának egy ere megpattant, s e miatt vérbányásban meghalt. Trónját unokaöccse, a 17 éves III. Fülöp, foglalta el. A küzdter

tehát szabad volt, s Cleomenes azonnal a hazatérésre gondolt. Az egyiptomi romlottság közepette is megőrizte valódi spartai szigorú erkölceit. Viselete, mely élő szemrehányás volt Philopaterre és udvaronczaira nézve, gyűlöletessé tette őt ezen fejedelem szemeiben; és nem nagy fáradságba került, hogy ez elhiggye, miszerint a száműzetésben élő Cleomenes Cyrenére veté tekintetét. Tizenhárom barátjával egy nagy, magában álló házban záratott el, de Cleomenes, nem bírván elviselni a fogságot, rászedte őreit, és barátjaival együtt felfegyverzetten kimenekült az épülethől. Alexandriában széledtek el, szabadságot kiáltozva mindenütt. Az eltompult nép tapsolt, de meg nem mozgult. A spartaiak megölték a város kormányzóját és egy udvaronczt, de körülvették, és hogy élve ne kerüljenek a hóhérnak kezébe, megölték magokat. Cleomenes teste megnyúztatott és keresztre feszítettet, halála után azonban megadták neki az engesztelő áldozatokat s az alexandriaiak hősként tisztelték.

Így veszett el az utolsó spartai, magával vivén sírjába hazáját és Görögországot is. Mert valóban, Sparta ekkor már nem élt, az achaiai szövetség haldokolt, a macedonok Peloponnesus szívébe hatoltak, s ez a rómaiaknak ürügyet nyújtott arra, hogy őket onnan kiszorítsák. Ki volt hibás e szomorú következményekben? Kétségtől Cleomenes, mert a helyett, hogy előre haladt volna, hat századdal ment visszafelé. Az idő által túlhaladott lycurgusi eszményt akará megvalósítani, akkor, midőn Spartát meg kellett volna menteni oligarchiájától, vétkes elkülönzéséből, megszökönösödött önzéséből, s a nagy tettek és nagy nevének méltó útra terelni. Ha Sparta az achaiai szövetségbe lép, s a félszigetet, Peloponnesust és Közép-Görögországot is oda bevén, az egészet testvériesen egyesíti, oly erős államot szervezhetett volna, mely sokáig ellentáll minden megtámadásnak. Azonban sem Sparta, sem Cleomenes nem akartak beleolvadni a szövetségbe, melyben mindnyájan egyenlő jogokkal bírtak volna. A fenyegetett szövetség védte magát, s minden visszaesett a chaosba.

Az achaiai és aetol szövetség versenye, az aetolok rablásai.

Mint láttuk, Antigonus sem sokkal élte túl diadalait, és Macedonia magára hagyatva, nem igen lehetett félelmes egy 17 esztendő fejedelem uralma alatt. A helyzet tehát ugyanaz lőn, mely 229-ben volt, s az achaiak előre haladtak; megszabadulván Spartától, hátra voltak még a féltékeny, gyűlölködő aetolok.

A két szövetség ellenséges és bizalmatlankodó szemmel tekintett egymásra. Különösen az aetol békétlenkedők lesték az alkalmat az összeütkezésre. Egy dolog nagyon bántotta e járatlan rablókat, hogy a Selassia.

melletti ütközet után Görögországban általános béke uralkodott, mindenütt lefegyvereztek, s ez nem volt inyök szerint.

Phigialiába, Peloponnesusban, Messenia határára egy pénzsóvár és erőszakos embert küldöttek, Dorimachust; ennek, mint mondák, feladata egyszerűen abban áll, hogy a tartományt és a várost őrizze; valóságos küldetése az volt, hogy Peloponnesust éber figyelemmel kísérje. Aetol kalózok csavarogtak folytonosan Messina körül, s a mikor csak lehetett, berontottak oda és zsákmányoltak. A messeniai ephorok panaszt tettek e miatt Dorimachusnál, ki úgy tőn, mintha azt nem hallaná, mert a kalózok megosztottak vele rablott prédájokon. Újabb rablások, s ezekre, újabb és élénkebb panaszok következtek. Dorimachus, kénytelen levén megjelenni a messenei törvényszék előtt, szitkozódásokban és fenyegetődzésekben tört ki. A törvényszék azonnal férfias szilárdsággal válaszolt neki, s ő zavartan és megszegyenülve távozott s nem nyugodott, míg az aetolokat reá nem bírta, hogy a messeneieknek hadat üzenjenek. Szakítottak tehát hű szövetségeikkel, azon megjegyzéssel, hogy Messenia meg levén kimélve az utolsó háború bajaitól, ott van elég zsákmányolni való.

Dorimachus és csatlósa Scopas, szabályellenesen üzenték meg a háborút, nem várták míg a gyülekezet összesereglett, nem kérdezték meg az előljárókat és táborba szálltak, és achaiai területeken keresztültörve mindenütt raboltak. A megsarczott városok és Messenia is a közgyűlés elé vitték panaszaikat. Aratus hadat üzent az aetoloknak, és Megalopolis közelében megütközött velök, de saját hibája folytán elveszté a csatát. A győzők Achaiáig nyomultak előre, s miután Aegium környékét is feldúlták, az Isthmuson visszavonultak.

E siker csak mindinkább növelte elbizakodottságukat; rablásaikat még tovább terjeszték, s midőn ez szemökre vettetett, még csak védelmezni sem tartották szükségesnek magokat. Gúnyolták azt, ki számon kérte a mit tettek, vagy a mit tenni volt szándékuk. Fővezérek Ariston, nyugodtan ült otthon, s úgy tőn, mintha mit sem tudna, s minduntalan azt ismétlé, hogy nincs háború, és hogy teljes béke uralkodik. Az achaiak, Antigonus beavatkozása óta, szerencsétlenségökre, másokra inkább számítottak, mint saját magokra. Ha új veszély támadt, Macedonia után kiáltoztak. Fülöphöz Epirusba, Boeotiába, Phociába, Acarnaniába követeket küldöttek, seregeket gyűjtöttek, melyekben a messeneiek és lacedaemonok is megadták osztalékukat, és ezek vezérletét Aratusra bízták.

A lacedaemonok ekkor kétszínű játékot űztek. Mialatt Achaiába is küldöttek sereget, egy titkos szerződést kötöttek az aetolokkal, és magában Spartában is mozgalmat kezdetek. Ez kitört, midőn Fülöp Peloponnesusba jött, s a macedonok hívei közül többen megölettek. Az ephorok, megré-

mülve a király jövetelén, nem mertek nyíltan fellépni, és képmutató hódolást mutattak. Fülöp tanácsosabbnak tartá nem kívánni az igazság felderítését, és Corinthusba ment, hova az achaiak szövetség tagjait gyülekezetre hívta össze. E gyűlésen az ifjú király oly szerény magaviseletet tanusított a görögökkel szemben, mely emlékezetünkbe idézi Fülöp és Nagy Sándor tartózkodását. Egész egyszerűen a szövetség akaratának végrehajtójaként lépett fel, s a gyülekezettel elhatározatát, miszerint mindazok, kik az aetolok által kifosztattak, visszanyerjék kormányukat, országukat, városaikat, és pedig idegen helyőrség és adók nélkül, és csupán atyáik törvényei legyenek kötelezők; továbbá, hogy az Amphictyoniák jogai visszaállítsanak, és hogy a templom, melyet az aetolok elakartak tőlök ragadni, visszaadassék nekik. E határozatok helyben hagyattak az aeginai gyülekezeten, melyben Fülöp egy igen kedvezően fogadott beszédet mondott. Mint Polybius mondja, nagy reményeket helyeztek szelidségébe és emberségébe. E viselet különben azon nagy befolyásnak volt tulajdonítható, melyet Aratus gyakorolt rá.

Fülöp háborúra készült. Thessalia, Phocia, Bœotia, Acarnania, Eubœa, Messenia s a szövetség minden tagja ígért neki segílyt. Az illyreket is részére nyerte, kiket egykor az aetolok a velök való rablásra készítettek, a nélkül azonban, hogy a zsákmányban részesítették volna őket. Az aetolok részén állottak Elea, az ambraciták és spartaiak, kik éppen ekkor forradalmat támasztottak. A macedoni pártnak minden fő emberét leöldösték, és két királyt neveztek ki. A függetlenség hívei ugyanis mind ekkoráig betöltetlenül hagyták a két trónt, mert még nem vették el reményöket, hogy Cleomenes visszatér.

A 220-dik év nyarának kezdetén, midőn a fiatal Aratus vette kezébe a vezérséget, mindenütt háborúskodtak. Hannibal Saguntum ellen ment; a rómaiak L. Aemiliusszal Illyriába küldtek pharosi Demetrius ellen; Antiochus Celesyria elfoglalására gondolt; Ptolomæus pedig Antiochus ellen tett hadi készüléteket. Lycurgus, Cleomenes nyomán járva, a megalopolisi Atheneont vette ostrom alá; az achaiak külföldi lovasságot és gyalogságot gyűjtöttek azon háborúra, mely minden oldalról fenyegette őket; Fülöp országát hagyta el 10,000 nehéz és 5000 könnyű katonával; végre ugyanez időben a rhodusiak Byzancczal kezdettek ellenségeskedést.

Görögország állapota közvetlenül a római uralom előtt.

Ismerjük azon nagy politikai és erkölcsi hatalmat, melylyel Görögország bírt, még mielőtt Macedonia hideg és súlyos kezét kiterjeszté felette. Lássuk, mit őrzött meg ezen 130 esztendeig tartó uralomban akkor, midőn új ellenségek közeledtek. Láttuk már, hogy belháborúban emésztette fel minden erejét, minth _a csak oda törekedett volna, hogy majd ha elérkezik a

külellenség, ne legyen képes neki ellentállani. Ha közelebről vizsgáljuk a dolgokat, látni fogjuk, hogy ekkor Görögország már nem élhetett tovább, sőt, a mit még fájdalmasabb kimondani, már nem érdemelte, hogy éljen.

A Nagy Sándor halálát követő 75 év alatt Görögország vagy húszszor foglaltatott el és szabadult fel ismét, úgy szólván folytonos zsákmány tárgya volt Sándor utódai közt. Végre egy férfiú lépett fel, Aratus, kinek törekvése volt ez országot visszaadni önmagának, kiűzván belőle a zsarnokokat, s hogy megmentse és fentartsa, testvéri szövetségben egyesítván az egyes országokat.

Az intézmények azonban nem egyebek, mint oly gépezet, melyeknek érvényt ad azon erő, mely őket létrehozza, s ezen erő a közerkölcsökben rejlik. Láttuk, minő volt az achaei szövetség, láttuk hogy megfeledezett a belküzdelmekről és az általános elgyengüléstől. De csupán egy ember műve volt, gyarló és mulandó, mint a politikában minden, aminek egyedüli támasza egy törvényhozónak vagy hódítónak lángelméje. Kétségtelen, hogy ha a spartaiak őszintén csatlakoznak e szövetséghez, ha az aetolok kevésbbé lettek volna ellenségek iránta, ha Demetrius és Fülöp, a helyett, hogy a görög városok szabadsága ellen összeesküdtek volna, őket magokhoz csatolták volna, végre, ha a görög államok, hogy úgymondjuk a testet, és Macedonia a testnek fejét képezték volna, s így állottak volna készen a szent föld megvédésére, a rómaiaknak bizonyára kettővel több legiót kellett volna Cyncephalossal küldeni.

Egy naupactusi követ így szólott a görögök gyülekezetében: „Egy vihartelt felleget látok közeledni nyugat felől; vessünk véget azért gyermekes versengéseinknek, még mielőtt ez villámaival reánk zúdul.“ De sem az egyesség, sem a béke meg nem állhattak az achaei aristocratikus, és a lacedaemonok forradalmi szelleme közepett; a corinthusi békés kereskedők és az aetol rablók között; végre a köztársaságok és Macedonia nagyravágyó királya között. Philopœmen daczára tehetségeinek és a hazája ujjászületésére irányuló dicséretes törekvéseinek, nem volt képes kioltani a messeneieknek Sparta és a spartaiaknak Argos elleni százados gyűlöletét, nem volt képes elfeledtetni az eleaiakkal, hogy aetoli származásúak, az arcadiaiakkal átörökölt versengéseiket és harmincz városa való szakadozottságukat, melyeket Epaminondásnak sem sikerült egyesíteni. Ő maga is elbukott, midőn meg akarta gátolni Messenia elpártolását.

Mielőtt azonban bárki is arra gondolhatott volna, hogy mindezen népet egy testvéries szövetségben egyesítse, el kellett volna törölni egész történetök emlékezetét, megállítani útjában az erkölcsök elvadulását, mi a bázarszeretnek romlása volt. Mindenekelőtt pedig meg kellett volna gátolni minden érintkezést a gazdag és romlott Kelettel, mely megfosztá Görögországot még létező költőitől és tudósaitól, az alexandriai és pergamumi iskolák

javára; bátorsággal és erényekkel bíró férfaitól a Ptolomæusok és Seleucidák udvarai számára; ez utóbbiaknál nem volt miniszter, vezér, városi vagy tartományi kormányzó, ki görög nem volt volna. Görögország vérének javát adta oda és cserébe aranyat kapott, mely a gonoszságot táplálta és mindent megvásárolhatóvá tett. Polybius elkeseredve mondja: „Görögországban már minden méltóság csekély pénzen vásárolható meg, bizzál egy talentumot arra, ki a közpénzeket kezeli, legyen bármennyi jótállásod, biztosítékid, tanud, pénzedet soha sem látod többé.”

Ezen erkölcsi romlás, a pénz utáni vágy, nem szoktak a közügyek iránti érdeklődéssel együtt járni. S minő közönyösség uralkodott a legtöbb városban! Athén, az élénk és értelmes város, mely egykor kezdeményezője volt minden dicső vállalatnak, most nem akar csatlakozni Görögország sorsához; s azon hódolat, melyet Demetrius, Attalus s a többi királyok iránt tanúsít, mutatja, mennyire megérett már a szolgaságra. Aratus megszabadítja a macedoni helyőrségtől, visszaadja neki Salamist, és még sem képes kiragadni közönyösségéből. Athénhez hasonló tespedésbe süllyedt el Corinthus. Sparta nem volt egyéb, mint folytonos forradalmak színhelye. Nehány év alatt az ephorokat négy ízben öldösték le, a királyságot abszoluttá tették, eltörölték, majd ismét helyreállították, megvásárolták, s végre Machanidas nevű zsarnok kezeiben hagyták. Azonban Sparta, daczára lealáztatásának, még mindig büszke volt régi dicsőségére, és nem akart beolvadni az achai szövetségbe. Machanidast Nabis követé, és a spartaiak megmaradtak az ætolok szövetségesei.

Mit mondjunk a többi kisebb népekről? Aegina letűnt a politikai élet teréről. Megara nem egyéb, mint a bæotiai vagy achai szövetség függeléke. Elea, Messenia és Arcadia egy része Aetoliától függ. Phocis gyengesége még négy nemzedék után is mutatja az istenek haragjának borzasztó következményeit. Eubœa, Thessalia erőtlenség; Cretában rendetlenség és mindenemű rossz szenvedélyek uralkodnak.

A tengeri hatalom még mélyebbre süllyedt. Az athénieknek, kik Salamisnál 200 hajót szereltek fel, most egész hajóhadok három fedélzet nélküli hajóból állott. Nabisnak sem volt több. Az achai szövetség, mely Argolist, Corinthust, Sicyont és Achaia összes tengeri városait foglalta magában, csupán 6 járművet volt képes felfegyverezni, hármat a corinthusi, és hármat a saroni öböl őrizetére. Livius leírja Philopœmen nevetséges hajóraját, melynek legelöl járó hajója, egy, az æginai kikötőben 80 év óta korhadó négyvezős volt. Az ætoloknak még egy hajójuk sem volt, s emlékezhetünk arra, hogy az illyr rablók büntetlenül zsákmányolhattak egész a Cycladokig. Maga Rhodus, melynek tengeri hatalma oly nagy hírbén állt, csak három gályát volt képes a Hellespontba küldeni.

E gyengeség nem volt esetleges. Nem mondjuk ugyan, hogy a har-

czias szellem megszűnt Görögországban; de két század óta megfogyott a férfiak száma, és legjobbjai az országra nézve idegen érdekek miatt veszték el. A méltóságok és gazdagság csatléke az alexandriai és pergamumi udvarokba édesgette a legderekbabb és legügyesebb férfiakat, s az ily nyereséges állások következtében elpártoltak a haza ügyeitől. Ekkor vesztett el Sparta királya, Areos, ekkor bukott el Antigonus csapásai alatt a hellen szabadság, midőn Xantippos a legvitézesebb laconokat Carthago védelmére vezette.

A rossz uton hagyott gazdagság, úgy vándorolt el innét, a mint jött. Az ázsiai és afrikai arany nem maradt többé az országban, mert nem volt többé munka. A városok néptelenek és nyomorultak valának. Mindenütt nyomor és szegénység ütötte fel tanyáját. Megalopolist nagy pusztaságnak nevezték; egész Mantinea, embereivel, birtokaival, nem becsültetett 300 talentumnyira, s Polybius azt mondja, hogy egész Peloponnesusért nem adnának 6000 talentumot. Attica volt Görögország leggazdagabb tartománya; fekvőségei és ingóságai körülbelől 5750 talentumnyira becsültettek, tehát felényire azon összegnek, melylyel Pericles egyedül aranyban rendelkezett a közkinctárban, a pelopónnesusi háború előtt. S ugyanazon nép, mely akkor egy templom felépítésére 1000 talentumot volt képes fordítani, most, a bírák által, 100 talentum birságra ítéltetve, ezt nem volt képes megfizetni.

Míg Görögországban kis hadseregek és kicsinyes ügyek voltak napirinden és sok zajt csaptak semmiért, addig az Atlanti-tenger másik oldalán, felhangzott a Hannibal és Róma közötti hatalmas küzdelemnek csattogása. És valóban, látva nyugaton egy új népet lépni fel a világ szinpadára, mely még telve hatalmas erényekkel, fegyelemmel, bátorsággal, és itt Görögországot, mely már annyira süllyedt, hogy nincsenek már költői, művészei, polgárai; melyben a fejtelenség már annyira elharapódzott, hogy nem tudunk érdeklődni versengései iránt, nem tudunk egységes tervezetet találni küzdelmeiben; mely már annyira néptelen lőn, hogy közel áll a kihaláshoz; mindezt látva, nem fojthatjuk el a fájdalom érzetét, mert előre látjuk ez egykor oly dicső nép kikerülhetlen sőt közeli elbukását. Semmi okoskodás, a multnak semmi emléke sem tesz már lehetővé, hogy Görögországot erősnek és hősiességre képesnek higgyük. A nép már el volt csigázva, a zavar és szédelgés szelleme által lekötve. Ideje volt már, hogy Róma hatalmába kerítse, mielőtt a barbárság reá teszi kezeit, mielőtt összes remek művei össze nem romboltatnak Fülöp bárdjainak csapásai alatt, mint Macedonia és Peloponnesus az aetolok szentségtörő kezei által. A római uralom alatt legalább nyugalma és békéje lesz.

Kétségtelenül voltak még Görögországban felvilágosult, hazafias szellemű férfiak; s ha majd fel lesz vetve a kérdés, Görögország és Róma, azaz a sza-

badság és engedelmesség között, látni fogjuk, hogy még van bennök annyi ravasz érzés és bátorság, mely méltó egy nagy néphez, de késő volt már annak megmentésére. Az achaiai szövetségtől már nem jöhetett a menekvés, ennek ideje elmúlt, sem egy szövetségtől, melyben ügyes támadónak igen könnyű zavart és fejtelenséget előidézni; csupán a görögök erkölcsének és eszméinek most már lehetetlenné vált reformja, és Macedoniával egy nagy fejedelem alatt való egyesülése hozhatta volna meg ezt.

Macedonia a tenger és nehezen járható hegyek által körülvéve, harcias és királyához ragaszkodó nép által lakva, valóban hatalmas állam volt. Rómának épen úgy, mint Carthagót, három ízben kellett megtámadnia azt, hogy leverhesse. Ha Fülöp csupán Macedoniát bírja, működése, ép úgy mint érdekei, kétségtelenül igen egyszerű lett volna. Azonban Macedonia és Euboea, Phocis legnagyobb része, Acrocorinth és Orchomenus szintén birtokában voltak. Három Cyclad szigeten Andros, Paros és Scyros, Thasosban, Thracia s Ázsia néhány városaiban helyőrséget tartott; végre Cariának jelentékeny része is övé volt: ily messze fekvő és szétszórt birtokok szaporíták az ellenséges érintkezéseket. Perinthus, Sestos és Abydos nevű, Thraciában fekvő városai képezték kulcsát Ázsiának Európa felől, s ezek miatt Ptolomaeus és pergamumi Attalus lőn ellensége; cariai városai a rhodusiakat; Euboea az athénieket, Thessalia és Phocis az aetolokat; Acrocorinth és Orchomenus Spartát és Egyiptomot tette féltékenynyé iránta.

Ha szándékaiban több lett volna a következetesség, ha erejét ügyesebben használta volna fel, könnyen uralkodhatott volna Görögország felett, mert annak minden fontosabb helye az ő birtokában volt.

A barbárokat megzabolázni, az aetolokat tönkre tenni. Spartából a zsarnokokat kiűzni, és Görögország többi részeit szelídség által megnyerni volt Fülöp szerepe. Egy alkalommal népes gyülekezetben a helyzetet igen találóan jelzé egy görög a következő szavakkal: „Fülöpnek már nincs szüksége, hogy uralkodjék közöttünk, szakadozottságunkat fentartani; számíthat egész Görögország vonzalmára és örködhetik felette, mint sajátja felett.” A király maga is érzé ezen politikának szükségét. „Ne szövetkezzetek a barbárokkal, mondá ő, a rómaiak idegenek és nem kell őket ide szóktatni. Sem nyelveteket, sem erkölcsiteket, sem törvényeiteket nem bírják; ellenben mi macedonok, aetolok, achaiak csak egy nép vagyunk; ha valamely múlt ellentét szélvlasztva tart bennünket, nem kevésbbé szükséges, hogy közös és örökkétartó gyűlölet egyesítsen a barbárok ellen.”

Helyesen gondolkozott, de rosszul cselekedett. Ha nem is mérgeztette meg Aratust, de túlzása és ravaszsága által elidegenítette szövetségeseit, és igen rosszul készült azon nagy küzdelemre, melyet felidézett. Sőt első háborúja után, midőn már megismerkedett a római kardok súlyával, mégis

rá hagyta magát szedetni. Midőn a senatus hadat üzent neki, Ázsiában volt. Attalus és a rhodusiak ellen küzdvén, Thracia és Caria néhány mindenfontosság nélküli városa miatt.

A rómaiak Görögországban. Flamininus consul a görögöket szabadoknak nyilvánítja.

Az aetolok feletti győzelmei közepette III. Fülöp Argosba ment, s épen midőn ott a nemeai játékokon részt vőn, jött sietve egy macedon futár, jelentvén, hogy a rómaiak a Thrasimenus tónál csatát vesztek, és hogy Hannibal lőn ura a mezőségeknek. A király e hírt csupán pharusi Demetriusszal közölte, s megtiltván neki, hogy bárki előtt szóljon annak tárgyáról. Ez megragadta az alkalmat Fülöpöt arra bírni, hogy az aetolokkal való háborút abba hagyván, támadja meg az illyreket és nyomuljon rögtön Italiába; mert hiszen Görögország, mely már ügyis meghajolt előtte, ezután is engedelmeskedni fog neki, az achaiak önszántokból csatlakoznak hozzá, s az aetolok, megrettenve a jelen háborútól, nem fognak késni azokat utánozni; mert ha a világ ura akar lenni, — mely nemes nagyravágás senkit sem illet meg inkább, mint őt — ezt azzal kell kezdenie, hogy Italiába rontson, s azt meghódítsa, és hogy most, midőn Hannibal leverte a rómaiakat, elérkezett az idő e nagyszerű terv kivitelére, s nem is lehet vele tovább késlekedni. Lehetetlen, hogy az ifjú, bátor és vállalatában szerencsés király, ki még ezenfelül oly nemzetségnek volt szülötte, melynek folytonos törekvése a viláგuralom elérése volt, ne legyen elragadtatva az ily beszéd által.

Azonban mi csak bámulhatjuk Nagy Sándor gyenge utódának e képzelődő reményeit, akkor midőn a világ egy oly nap előestéjén állott, melyen a viláგuralom megalakulása egy új hatalom által volt bekövetkezendő. Fülöp nem tudta, hogy a végzet könyvében a rómaiak neve volt felírva, mint Nagy Sándor örököseié, és ő az örökség e nagyravágó gondolatától eltelten, adta meg a legyőzött aetoloknak a békét. Ha jobb és egészségesebb felfogással birt volna, ugyanígy cselekedett volna, de más szempontból, t. i. azért, hogy Görögországnak függetlenségét, melyet a legnagyobb veszélyek fenyegettek, megmentse. Azon gyülekezetben, melyben a béke oly feltétel mellett, hogy mindenik fél megtartsa jelen állásait, megkötetett, volt is egy férfiú, ki előre látta a veszélyt, *naupactosi Agesilaus*, ki így szólt: „Görögország egyesüljön; tekintsen azon óriási hadseregekre, melyek Italiában harcolnak az uralomért; e küzdelem nem sokára véget ér, vagy Carthago, vagy Róma lesz győztes, de bármelyik lesz, felkeresnek minket saját tűzhelyünkön. Figyeljetek ó görögök és különösen te, Fülöp király! szünjék meg az egyenetlenség, és dolgozzunk mindannyian a veszedelem elhárítására!”

Szavai elhangzottak a pusztában. Fülöp, kit a hatalom birtoka megron-

tott, a végletekig ragadtatott, az ifjú Aratust halálosan megbántotta; az idősb Aratust pedig, mint némelyek mondják, bár ez nincs bebizonyítva, el akarta tenni láb alól. Nem mervén őt nyíltan megsemmisíteni, egyik tisztét megbízta, adna be neki lassan ölü mérget. Aratus észrevette, hogy megmérgeztetett, de mitsem használt volna a panasz, békével viselte tehát a bajt, mintha az közönséges betegség lett volna. Egy napon azonban, midőn egy barátja látta őt vért köpni, így szólt ehhez: „Lásd édes Cephalon, a királyok barátságának gyümölcsét.” Aegiumban halt meg 213-ban, miután tizenkétszer viselt strategusi tisztet.

De még megélte a Fülöp és Róma közt kitört háborút. Nem sokára az aetolokkal kötött béke után, Fülöp száz felszerelt hajót küldött az Adriai-tengerre, hogy a rómaiakat kiverje a görög birtokokból. A cannei ütközet — 216-ban — fokozta reményét, követeket küldött Hannibalhoz, kik vele szövetséget kötöttek. Ajánlkozott, hogy 200 hajót ad neki, az itáliai partok nyugtalanítására. Ha győznek, úgy Róma, Italia és a zsákmány a carthagóiaké, de ezek azután kötelezik magukat Görögországba jönni, és azon királyok ellen hadakozni, kiket Fülöp kijelöl, továbbá a városokat és Macedonia szomszédos szigeteit alája vetni. Fülöp rosszul hajtá végre ez esztelen szerződés feltételeit, melyek bizonytalan nyereség fejében az összes terheket rája rótták. Nem szerelte fel a megígért 200 hajót, sőt időt engedett a rómaiaknak, kik 120 gályából álló hajórajt készítettek fel, mely az övénel különb volt, és midőn a következő évben ostrom alá vette Apolloniát, meglepték és *Levinus* praetor legyőzte, ki kényszeríté őt hajóhadának felgyújtására, 214-ben.

Levinus, miután elzárta Macedonia felől az Adriai tengert, magában Görögországban okozott zavart Fülöpnek. Az aetolok elfogadták a római senatus szövetségét, mely megígérte nekik, hogy nem tart meg egyebet, mint a zsákmányt és a városokat, Acarnaniát és Epirus egy részét nekik hagyja. Sparta, gyűlöletből az achaiai szövetség ellen, Athén pedig féltékenységből a kis városok iránt, melyek most nagyobb zajt ütöttek, mint ő, szintén az idegenek részére állottak.

E pillanattól kezdve, a 205-diki szerződésig, semmi nagyobbserű esemény nem történt Görögországban. Már érezni, hogy Róma árnyéka elborítja azt. Fegyverei gyengítik Fülöpöt, politikája megosztja Görögországot. Azon várakozásban, mit fog Róma tenni, mindenik párt küzd a többi ellen, de eredmény nélkül. Fülöp némi előnyöket vív ki az aetolokon. Másrészt Attalus, Pergamum királya, több várost elvesz tőle. Peloponnesusban a Machanidas zsarnok hatalmában nyögő Sparta az achaiak ellen visel rabló háborút. E szövetség, mely alig ért még egy emberöltőt, már is megvénült. A fényűzés és elpuhultság fészkeltek meg magukat tagjai közt, a hadsereg úgyszólván felbomlott, a katonai szolgálat

elhanyagoltatott, még a lovasságnál is. Mégis egy ember, a megalopolisi Philopœmen, jó polgár és ügyes hadvezér, volt még képes kissé felvillanyozni e szövetséget, melyből már távozni kezdett az élet, a mióta nem volt képes önmagát megvédelmezni; mert a külföldiek pártfogása hasonló az árnyékhoz, mely megöli mindazt, a mit elborít. Philopœmen feléleszti a katonai szellemet, átalakítja a fegyverzetet és szolgálatot s a macedonok mintájára egy kis achaiai phalanxot képez. E reform szerezte meg neki Machanidas feletti győzelmét, kit sajátkezűleg ölt meg; de mit használt ez?

Eltávozik hazájából, Cretába megy hadakozni, a dolgok menetét otthon intéző nélkül magokra hagyja.

Ezen fárasztó hadakozások után 205-ben megkötöttetett a béke; Fülöp az ætolokkal külön szerződést köt, utóbb a rómaiakkal; Parthenia és Illyria több más kerülete a római Illyriához csatoltatnak.

A rómaiak azonban e békét csak fegyverszünetnek tekinték. Meg akartak menekülni minden mástól, míg Carthagóval való ügyök teljesen el nem dőlt. Fülöp nem fogta fel, hogy csak halasztást nyert. A helyett, hogy erejét összeszedné, Attalus és Rhodus elleni haszontalan háborúban fecsérelte azt el. Sikertelenül vette ostrom alá Pergamumot, a rhodusiak tengeren verték meg.

PHILOPOEMEN.

Thracia partjain azonban foglalt néhány várost, Messiában hatot, melyek között volt Abydos is. Helyes volt az, hogy Thracia felől fedezze magát Róma ellenében, de hogy Kis-Ázsiába ment hadakozni, az hasztalan és esztelen volt. Inkább összpontosítani kellett volna erejét, mint azt kiterjeszteni és az által magát sebezhetőbbé tenni. Annak sem volt oka, hogy Rómát felingerelje maga ellen, azon mindössze 4000 emberből álló csekély segélyvel, melylyel az Italiából menekvő, megvert Hannibaluak akart barátságot tenni, mert Carthago megmentése már elkésset.

A Rómával szövetkezett görögök felfedezték a senatus előtt, hogy Hannibalnak segílyt küldött; ugyanekkor az ætolok és athéniek azzal vádolták Fülöpöt, hogy területöket pusztítja; Attalus király és a rhodusiak Ázsia elleni kísérleteit vetették szemére. Világos volt az is, hogy Fülöpben nagymérvű nagyravágyás, és kevés hajlandóság volt Róma irányában. Ezt már rég tudták, de a senatus csak a zamai ütközet után akarta észre venni.

Fülöpnek megüzenték a háborút, azért, mint ezt a népnek megmagyarázták, hogy ne kelljen őt Italiában bevárni, mint Pyrrhust és Hannibalt. Alig lélegzetek még fel az afrikai háború után, mely véres volt és 16 esztendőig tartott. E fáradhatlan nép, daczára nyugalom utáni vágyának, meghajolt *Sulpicius* consul meggyőző érvei előtt. Meg volt benne azon ritka bátorság, hogy nem tudott megnyugodni, míg valami tenni valója volt.

Alig hogy a hadi műveletek megkezdődtek, Fülöp, minden iparkodása daczára, körül volt véve az ellenségtől. *Sulpicius* egyik hadnagya, *Claudius Centho*, ki az athéniek segélyére küldetett, felégette Chalcist; az aetolok az athamanokkal egyesülten Thessaliát pusztították; *Pleurates*, Illyria királya és a Dardanidák Macedoniába törtek; végre egy másik hadnagy, *Apustius* a Lychnidis taváig terjesztette ki czirkálásait, az ország nyugati részén. Ezen oldalról intézte *Sulpicius* a támadást. E hegyek között a macedon phalanx hasztalan volt; és bár Fülöp hadseregét 24.000 emberig felvitte, egyik állásából a másik után kiszorítottatott s alig folyt el néhány hónap, *Sulpicius* Macedonia szívében volt. De közeledett a tél, készletek és erődített helyek nélkül nem telelhetett ellenséges országban, s visszatért Apolloniára. A nyár folytán a rómaiak hajóhada elűzte a Cycladokról Fülöp helyőrségeit, elfoglalta Oreát és a macedoni partokon zsákmányolt. Néhány Atticában végbevitt zsákmányolás, az aetolok és Dardanidák felett kivívott jelentéktelen előnyök nem törölték el azon szégyent, s nem szüntették meg a veszélyt, mely Fülöpre abból háramlott, hogy országát büntetlenül engedé megtámadtatni.

Villius, az új consul, a hadsereget önfejjének találta és feladataul tűzte ki, hogy visszaállítja a fegyelmet. Fülöp e tétlenség által felbátorítva, a támadó szerepét vette át és Antigonía mellett az Aous mindkét partján bevehetetlen állást szerzett magának, a mely Thessaliát és Epirust védelmezé, és a honnan elvághatta a rómaiak összeköttetését a tengerrel, ha azok *Sulpicius* támadását újra kezdenék. Rómában megboszankodtak e késedelmén és consullá T. Qu. *Flamininust* tették, bár eddig csak quæstor volt, azonban hírneve máris fölülmulta eddigi szolgálatait. Jeles vezér, még jelesebb politikus, hajlékony és furfangos ész, inkább görög, mint római, s valószínű megalapítója volt ő azon politikának, mely Görögországot a rómaiak kezébe szolgáltató. Negyven napon át állott ő szemben a macedonok megtámadhatatlan táborával. Egy epirusi főnök, *Charops* volt az, ki őt e veszedelmes tétlenségből kimentette. Egy pásztor által kalauzoltatva, 3 napi menet után 4000 római katona elérkezett azon magaslatokra, melyek a király tábora felett uralkodtak. Harckizáltásaik, eszeveszett támadásuk, mely párosult *Flamininus*éval, annyira megrémíték a macedonokat, hogy meg sem állottak, míg Thessaliában a Pyndus hegyláncza üldözőiktől el nem választá.

E győzelem hírére, mely Epirust *Flamininus* kezébe adá, az aetolok

betörték Thessaliába és Amynder, az athamanok királya elfoglalta Gomphit, hogy megnyissa a rómaiak előtt az utat a tartományba. Fülöp nem mert új ütközetet kisérteni, s miután feldúlta a mezőséget, lángba borítá a városokat, s a népet a hegyek közé űzte, visszavonult a Tempe völgyébe. E bánásmóddal, Fülöpre nézve veszedelmesen ellenkezett Flamininusé, ki katonái között a legnagyobb fegyelmet tartotta, úgy hogy azok inkább éheztek, mintsem valamit erőszakosan elvegyenek a lakosságtól. Következménye ennek az volt, hogy több város megnyitotta kapuit Flamininus előtt és ő a Pæneus partjáig nyomult előre, hol *Atrax* bátor ellentállása feltartotta diadalmenetében. E hadjáratban a hajóhad elfoglalta Carystét és Eretriát, Eubœában 198-ban.

A helyett, hogy, mint elődei, Apollonia körül vesztegette volna el a telet, Flamininus legióit Anticyrrhába, a corinthetai öböl mellé, vezette. Itt Görögország közepén volt és míg seregei elfoglalták Phocis kisebb városait, és ostrom alá vették Elataét, ő alkudozásokkal, fenyegetésekkel s római barátjainak tanácsával kényszeríté az achaiakat szövetségének elfogadására. *Nabis* a laconiaiakat is megnyerte Róma részére; s már egész Peloponnesus pártjokon állott, csupán Bœotia, Közép-Görögországban, ingadozott még. Flamininus tanácskozássra hívta őket, Antiphilus vezér az előkelő thebæiekkel eléje ment. Flamininus majdnem egyedül közeledik a követek felé, mindegyikkel szóba áll, hizeleg nekik és a maga részére csábítja őket; így beszélgetés közben a kapuhoz érnek, a köztérre vezeti őket, maga után vonván az egész népet, mely kíváncsi egy consult látni, és hallani a rómaiakat, ki oly jól beszél a nyelvöket. Azonban némi távolságra 2000 katona követi, s míg Flamininus beszéde által elvarázsolja őket, ezek a falakat megmánszszak, és Thebæ hatalmokban van.

E téli hadjáratban Flamininus legyőzte Görögországot, és Fülöpöt egyedül saját országára szorítá. Most már szemben is megtámadhatta. A tavasz elérkeztével, két sikertelen tanácskozás után, egész Phæresig nyomult elő, Thessaliában 26,000 emberrel, kik között 8000 görög volt, a király ellen. Fülöp, ki 20 év óta örült vállalatokban pazarolta el erejét, csak úgy volt képes 25,000 embert összegyűjteni, hogy még a 16 esztendő fiúkat is katonái közé sorozta.

Az első macedon háború babérait nem annyira a hadsereg, mint a senatus politikája aratta. Most azonban a római legiók gyors mozgulataikkal, borzasztó fegyvereikkel, t. i. a hajító lándzsával és a rettenetes pilummal szállottak síkra a macedonok phalanxaival. Az ütközet 197-ben történt *Scolassa* mellett, egy lapályon, mely telve van apró dombocskákkal, neve *Cynoscephalos*, azaz a Kutyafejek lapálya. A vezérek ellenére az ætol lovasság megkezdé az ütközetet, és Fülöpnek sem ideje, sem módja nem volt phalanxát

rendbe hozni. Ezen egyenetlen téren elveszté az egységet, és így erejét; *Massinissa* elefántjainak rohanása, s a légionáriusok támadása felbontották azt. Nyolczezer macedon borítá a csatátért. E phalanx romlása, melyet a görögök legyőzhetetlennek tartottak, a rómaiak bátorsága és hadakozási ügyessége iránt nagy csodálatot keltett a görögökben, melyet maga Polybius is osztott.

Fülöpnek nem volt többé serege. Békét kért tehát, de az aetolok végletekig akarták folytatni a háborút. Flamininus azonban a rómaiak emberségét dicsérte előttök. Mert ők hivek azon szokáshoz, hogy megkímélik a legyőzötteket, nem dúlnak fel egy oly királyságot, mely Görögországot Thracia, Illyria és Gallia ellen védelmezi; nem mondá ki azonban hangosan azt, hogy e királyságnak lételére szüksége van a senatusnak, az aetolok hatalmának ellensúlyozására. A békekötés feltételei szerint Fülöp visszavoná helyőrségeit Görögország és Ázsia azon szigeteiről és városaiból, melyeket még elfoglalva tartottak. A thessaliaiaknak visszaadta szabadságukat, kiket azután Flamininus aristokrata kormányzás alá helyezett, mely itt is, mint egyebütt, meghajolt a rómaiak előtt, hajóhadát, öt szállító hajó kivételével átadta, seregét, 500 ember kivételével, elbocsájtotta, 500 talentumnyi hadi kárpótlást fizetett, tíz éven át, évi adó fejében 50 talentumot ígért fizetni, és lekötölte magát, hogy a senatus beleegyezése nélkül semmiféle háborút nem fog viselni.

Az isthmusi játékok és ünnepélyességek közepette, egy hírnök hirtelen csendet parancsolt, és a következő rendeletet olvasta fel: „A római senatus, és T. Quinctius a rómaiak fővezére, consuli hatalommal, miután legyőzte Fülöp macedon királyt, szabadoknak nyilvánítja és minden adótól mentesnek Corinthot, Locrist, Phocist, Eubœát, Achaiát, Phtiotis lakóit, a magneteket, Thessaliát, perhebeket, és megengedi nekik, hogy saját törvényeik szerint éljenek.“ Zabolátlanul tört ki az öröm nyilatkozata e szavakra. A tömeg két ízben kívánta a rendelet felolvasását, és Flamininus majdnem megfuladt a reászórt virágok és koszorúk halmazában. „Van tehát egy nép a földön, így kiáltanak fel, mely saját veszteségével és a veszélylyel szembe szállva áthajóz a tengeren, hogy eltörölje a zsarnokok uralmát, s hogy mindenütt a jog, igazság és törvény uralmát állítsa fel.“ Görögország felszabadítójának, mint egy félistennek, tiszteletére templomokat építettek, melyeket Plutarch még 300 év után is épen talált, s melyeknek megvoltak papjaik, áldozataik, szent énekeik: „Énekeljétek leányok, a nagy Jupitert, Rómát és Titust, a mi megszabadítónkat!“

E nép, mely már nem volt képes nagy dolgokat létrehozni a szabadság érdekében, tudta azt még mindig szenvedélylyel szeretni, és annak csálókárányát is dicséretekkel üdvözlölte. Midőn Flamininus hajóra szállt, az athéniek 1200 római hadifoglyot vezettek hozzá, kiket Hannibal ejtett hatalmába, és

a kik Görögországban adattak el, s kiket a görögök megvásárolva, visszaadták szabadságukat. Csupán a görög nép tudta háláját ily nemes alakban bebizonyítani.

Flamininus nem vonta ki seregeit egészen Görögországból, azon ürügy alatt, hogy Antiochus közeledik és hogy a rómaiak meg is akarják védeni az országot, miután már felszabadították. Neki azonban más szándékai is voltak. Achaia, bár Corinthust ő kapta, nem volt képes ellentállani Nabisnak, Gythion, Sparta és Argos urának. Ez ember utálatos zsarnok, kinek kegyetlensége hirhedett vala. Róma mindamellett szövetségzett vele, de mihelyt nem volt szüksége reá, elvetette magától. Egy Corinthusban tartott gyülekezeten a proconsul a szövetségesek előtt dicsőítette Argos régiségét és hírnevét, és azt kérdezte, lehet-e ily fontos helyet egy zsarnok birtokában hagyni? Különben akár szabad legyen az, akár leigázva, a rómaiakat ez nem érdekelheti. Dicsőségek, hogy Görögországot felszabadították, ez utóbbi esetben nem leendő ugyan oly tiszta; de ha a szövetségesek magok nem félnek a szolgálattal érintkezni, ők, a rómaiak nem ellenkezhetnek, hanem a többség kívánataihoz fogják magukat tartani. Az achaiak megboszulták e képmutató tanácsokat, és vagy 11,000 embert fegyvereztek fel. E buzgóságra Flamininus kissé meghökkent, ő le akarta ugyan alázni Nabist, de nem tönkre tenni. Kiszámított lassúsága, pénz- és élelmi szerekben való zsarolásai, elfárasztották a szövetségeseket; nem sokára alkudozni engedék a zsarnokkal, ki átadta Argoliet, Gythiont és tenger melléki városait, 195-ben.

És így Nabis Peloponnesusban maradt az achaiak, mint egykor Fülöp az aetolok daczára. Róma most már visszavonhatta legióit, mert a népszabadság álmító jelszavával az egyesülést még lehetetlenebbé tette, szaporította a gyűlöletet, gyengeséget és pártoskodást. Minden városban voltak már Rómának hívei, mint Thebæben, hol ezek megölték *Brachyllos* beotorchust; s ez emberek vakságukban Görögországot a szolgáltságba kergették. Nem volt tehát már szükség arra, hogy a római csapatok az országban maradjanak. Flamininus félelem nélkül üritette ki Chalcist és Acrocorinthust. Diadalmenetben térve vissza Rómába, magával hozta a Görögország feletti hasznos fenhatóságot, mely miatt Nagy Sándor valamennyi utódai versengtek egymással, a nélkül, hogy bármelyik hosszabb időre megtudta volna azt tartani.

Görögország lassú haldoklása.

Miután a második macedon háborúban az aetolok Macedonia hű szövetségesei voltak, míg az achaiak szövetsége semleges maradt, Róma súlyos feltételeket rótt Aetoliára. El kellett ismernie Róma fenhatóságát, Róma barátjait és ellenségeit a magáéinak kelle fogadnia, fegyvereiket és lovaikat.

ki kelle szolgáltatnia, és körülbelől 2½ millió forintnyi hadisarczot fizetnie, végre biztosítékul Rómának, a senatus által kijelölt 40 kezest átadnia.

Ismét letűnt egy királyság a világ szinpadáról.

E hatalmas csapás, mely az achaiok szemeláttára zúdult le Róma barátjaira, figyelmeztetés volt nekik, kik a jövőben minden oldalról védtelenek maradtak, s helyzetök tehát igen nehéz lőn.

Philopœmen célja volt bezárkózni Peloponnesusha, ott a lehető legnagyobb szabadságban élni, kikerülni, a mennyire csak lehet, hogy oda a rómaiak lábokat betegyék. Az Antiochussal viselt háború alatt történt, hogy a szövetség iránt mindig ellenséges Sparta iparkodott abból kimenekülni. *Diophanes* prætor ellene ment, és *Flamininust* hívta segélyül. „Szerencsétlen! — így kiálta fel Philopœmen — őrizkedjél a rómaiakat közénk hívni.“ És midőn *Diophanes* nem fogadta meg tanácsát, bezárkózott Spartába, s védte azt még az achaiok ellen is. Egy más alkalommal a senatus felkérte az achaiokat, engednék a száműzötteknek visszatérni Spartába. Philopœmen ezt is ellenezte, nem azért mintha ellenséges érzülettel viseltetett volna irántok, hanem nehogy ezen jótéteményt a rómaiaknak legyenek kénytelenek köszönni.

Bizonyos, hogy a szövetség, Philopœmen vezetése alatt, még elég nagy hatalomra vergődött, minek bizonyosága az, hogy kelet királyai, *Seleucus*, *Philopater*, *Eumenes* és *Ptolomaeus Epiphanes* követeket küldöttek hozzá. Az achaiok elfogadták ezek felajánlott szövetségét, de korántsem ajándékaikat.

Róma ferde szemmel nézte Philopœmen erélyességét. A laconok eljöttek Rómába, panaszt tevéen a nálok erőszakosan felidézett forradalom miatt. A senatus tehát követeket küldött, kik a békét helyreállítsák. *Appius Claudius* megjelent az achaiok gyülekezetében, vele a laconi árulók, kiket ugyan e gyűlés már elébb halálra ítelt. *Lycortas*, Polybius atyja, ki akkor fővezér volt, figyelmeztette a szót azon szabadságra, melyet az isthmusi játékok alkalmával *Flamininus* kihirdetett, és az öszes jelenvoltak lelkes tapsai közt ki meré mondani, hogy ha Róma megölette Italiában a campaniai

PHIDIAS.

senatorokkal. az achaiai szövetségnek is van joga Peloponnesusban az árulók ellen ily rendszabályhoz nyúlni. Erre Appius azt felelte, miszerint igen szívökre köti az achaioknak, iparkodjanak a senatusban kedvező hangulatot kelteni magok iránt, a míg t. i. urai saját tetteiknek, hacsak nem akarják, miszerint rövid idő múlva saját akaratuk ellen legyenek kénytelenek cselekedni.

Messeniában Philopœmen a demokratikus párt részére állott, mely kedvezett a szövetségnek. Az oligarchia, mihelyt észrevette, mily jó fogadtatásban részesültek a spartai árulók a senatus előtt, sietett fejét, *Dinocratest* Rómába küldeni. Ez Flaminius kíséretében tért vissza, ki Prusias, Bythinia királyához ment, tőle Hannibal fejét kérendő. De megállapodott Messenia előtt, a mi épen elegendő volt arra, hogy forradalmat idézzon ott elő. Messenia elvált a szövetségtől, és csapatokat küldött Coronis elfoglalására. A 70 éves Philopœmen, ki ekkor nyolczadik évben volt fővezér, és Argosban lázban betegen feküdt, e hír hallatára Megalopolisba sietett, a hová még az nap érkezett, 20 mértföldet tévén meg egyhuzamban. Lovas csapatot toborz össze, az ellenség elé megy, visszaveri, de a túlerő által elnyomatva, kénytelen hátrálni, és maga fedezi övéi visszavonulását. Azonban egy szoros úton való átkelésnél ezek igen gyorsan haladván, magára maradt ellenségei közepette; lova elbukik és őt a földre veti, hol elveszti eszméletét; a messeneiek megragadják, s midőn felocsúdik ájulásából, elhalmozzák méltatlan sértegetésekkel. Vásra verve, mint gonosztevőt, Messeniába viszik, és levegő s világosság nélküli földalatti börtönbe dobják. Bár a messeneiek között sokan érdeklődnek iránta, Dinocrates csak annál inkább szeretné halálát siettetni. Alig állott be az éj és oszlott szét a tömeg, megnyitattá börtöne ajtaját, s a hóhér által mérget küldött neki. A fogoly köpenyén feküdt. Midőn észrevette a világosságot, s az embert, ki előtte állt kezében tartván a méregpoharat, mindent megértett, fájdalmai miatt azonban csak nagy nehezen tudott felemelkedni, elvette a kelyhet, és ezt kérdé a hóhértől, nem tud-e semmit lovasai és különösen Lycortasról. Ez azt felelé, hogy a legtöbbben megmenekültek. Philopœmen fejbőlintással köszönte meg a választ, és szeliden így szólt: „Minő elégtétel reám nézve, hogy szenvedéseinknek is van határa.“

Halálának hírére a megrémült achaiok fegyveresen siettek Messenia alá Lycortas vezérlete alatt. A várost tüzzel és vérrel boríták el, ez megnyitá kapuit. Dinocrates maga ölte meg magát, és párthívei közül sokan követék példáját; a többiek pedig kínzásokra tartattak fenn. Philopœmen teste megégettetett, hamvai vederbe gyűjtettek, s ezek meglevén, a legnagyobb rendben tértek vissza, e gyászmenetet katonai és diadali pompával emelvén. Az achaiok virágokkal felkoszorúzva, de könnyező szemekkel mentek vissza, követve lánczra vert messenei foglyok által. *Polybius*, Lycortas

fia, az achaiok előkelőitől övezve, vitte a hamvvedret, mely annyira el volt borítva szalagokkal és koszorúkkal, hogy alig volt látható. A menetet a jóságok zárták be, kik felfegyverezve ültek gazdagon diszített lovaikon. Sem a szomorúság, ily nagy gyász, sem az öröm, ily szép győzelem felett, nem látszék meg rajtuk.

Az útba eső városok és hegységek lakossága, ugyanazon lelkesüléssel, melylyel fogadták valahányszor visszatért hadjárataiból, mentek eléje e nagy ember hamvainak, s miután megérintették a hamvvedret, elkísérték azt Megalopolisig. Számtalan agg, asszony és gyermek, kik a tömeg közé vegyültek, átható jajgatásban törtek ki, mely visszhangot keltett a városokban és érezték, hogy e nagy polgárt elvesztvén, elvesztették egyszersmind elsőségeket az achaiok között.

De mi volt ez elsőségnek veszte azon nagy veszteséghez képest, melyet Görögország szenvedett méltósága utolsó megoltalmazójának halála által! Mint az anyák, kik jobban szeretik azon gyermeköket, melyet későbbi korokban szültek, így Görögország, mely agg korában látta Philopœment, annyi nagy férfiak után, különös szeretettel karolta őt fel, mint utolsó gyermekét.

Halála után a megvásárolt emberek emelték fel fejüket, és az árulás hangosan szólalt meg. *Callicrates*, ki Rómába küldetett, így szólt a teljes számban összesereglett senatus előtt: „Összeirt atyák! ti magatok vagytok okai, ha a görögök nem engedelmeskednek eléggé szavatoknak. Minden köztársaságban nálunk két párt van; az egyik azt tanácsolja, hogy feledjük el a törvényeket, a szerződéseket, és min-

PALLAS ATHENE (PHIDIAS UTÁN.)

den egyéb tekintetet, ha arról van szó, hogy nektek tessünk; a másik azt mondja, hogy meg kell tartani a törvényeket és szerződéseket. Ez utóbbiak véleménye jobban is tetszik a népnek, és tény, hogy a ti híveitek nem nagy tiszteletben részesülnek. De ha a senatus kijelentené kívánságát e tekintetben, a főbbek részére állanának, s a többiek félelemből ezek után mennének." Erre a senatus azt felelé, miszerint kívánatos volna, hogy minden városban a főnökök Callicrateshez hasonlítsanak. Ez ember a senatus levelel térve vissza hazájába, fővezérré választatott 179-ben. Róma félelem nélkül engedhette élni a szövetséget még egy ideig, míg Macedonia újra éledő hatalmát egy csapással meg nem semmisíti.

Görögország bukása. Római tartományná lesz.

A háború bevégezése után Róma és *Persens*, III. Fülöp macedoni király utóda közt, megérkeztek a senatus megbízottjai. *Paulus Aemilius* rendezte velök Macedonia leendő állapotát, és az emelvény köré, melyen állott, s melyet óriási néptömeg övezett, minden városból a főbb polgárok közül tizet összegyűjtött, s kijelenté előttök a római népnek akaratát. A macedonok szabadok lesznek, megtartják városaikat, évenként választandó tisztségeikkel, területeikkel törvényeikkel együtt és eddigi adóiknak csupán felét fogják Rómának fizetni. Az ország azonban négy kerületre fog osztatni, megtiltatik a lakosoknak, kerületök határain kívül házasságra lépni, továbbá vásárolni vagy eladni. Csupán a barbárok szomszédos kerületeinek szabad néhány csapatot felfegyverezni. A harmadik kerület lakosai fogják a Dardanidákat, előre meghatározandó ár fejében, sóval ellátni. A király barátjai és udvaroncjai, tábornokai, hajóhadának parancsnokai, kormányzói s mindazok, kik valamely hivatalt viseltek, családostól követni fogják a consult Rómába; ezeknek neveit is megmondá. Azután egy, a macedonok új állapotaival összhangzó törvénykönyvet íratott nekik, s Epirusba utazott. *Anicias* ugyanazon végzéseket hozta Illyriában, mely három kerületre osztatott.

Macedonia sokkal gazdagabb volt, hogysem a katonák szabad zsákmánylásába lehetett volna bízni; csupán néhány várost adtak tehát nekik, melyek nem akarták kapuikat megnyitni. A consul különben iparkodott a király ügyét elválasztani a népétől, úgy akarta feltüntetni a háborút, mint a mely csupán Perseus ellen vivatott, s mintha nem akartak volna egyebet, mint az ő vesztét, hogy e politika által mintegy előre megingattassanak a trónusok, melyek még fennállottak. Macedonia és Illyria tehát a zsákmányoltatástól megkiméltettek, de ez a katonáknak nem tetszett; zúgolódtak, s azért hogy lecsendesüljenek, átadatott nekik Epirus. Ez epirusiak ugyanis elpártoltak Rómától, a senatus tehát, hogy egyszer mindenkorra visszariaszsa szövetségeit hasonló törekvéstől, szökevények gyanánt bánt velök, kiket mindenkor

le szokott fejeztetni. Paulus Aemilius szemei könnyeztek, midőn az erre vonatkozó rendeletet megkapta, de azért mégis végrehajtotta azt. A csapatok, melyek Epirus 70 városába küldettek, parancsot kaptak, hogy ugyanegy napon és órában dúlják fel azokat, és rontsák le falaikat. A zsákmány oly nagy volt, hogy miután a közkinctár számára eső arany és ezüst félretétetett, minden gyalog katona 200, minden lovas 400 drachmát kapott. 150,000 epirusi lakos eladatott.

Görögországban néhány hónapon át. valóságos rémuralom garázdálkodott. Mindazok, kik Perseus király híveinek tartattak, elfogattak s Italiába vitettek foglyok gyanánt; az egész aetoli senatus, 150 ember, leöletett. Epirus, Acarnania, Aetolia és Boeotia tekintélyesebb férfiai mind Rómába mentek Paulus Aemiliusszal. A vizsgáló bizottság, mely kineveztetett, oly hévvel járt el feladatában, hogy a csupán gyanusok számát is, egyedül Achaiában, 1000-re tette.

Macedonia ki levén törölve a nemzetek sorából, Epirus néptelen, Aetolia tönkretéve, nem maradt más állam Görögországban, mint Achaia, melynek sorsa szintén a pusztulás volt.

Perseus első sikerei a szellemi függetlenség híveiben némi reményt élesztettek; s az achaiok el is voltak tökéelve, hogy ezentúl semlegesek maradnak; de midőn *Marcus* az olympusi szorosokat támadta meg, Polybius egy achaiai sereggel sietett segélyére; de már késő volt, a rómaiak tudtak egyedül is győzni, nehogy kénytelenek legyenek hálásaknak lenni. Polybius maga is egyike volt az Italiában letartóztatott achaioknak, és bizonyára valamely kis, névtelen városkában lett volna bebörtönözve, távol könyveitől és tanulmányaitól, ha csak Paulus Aemilius két fia jót nem állottak volna érte a praetor előtt.

Azon 17 év alatt, melyen át e száműzetés tartott, s melyről a senatus soha sem akart nyilatkozni, Callicrates volt hazájában a kormányzat feje. Ő jobban végezte ott Róma ügyeit, mintha a senatus proconsul küldött volna helyére. A római politika legszerencsésebb elveinek egyike volt az, melyet az angolok is követtek Indiában, hogy t. i. a legyőzött, leigázott országot saját, benszülött főnökök által kormányoztatták. Meg levén elégedve ezen látszólagos függetlenséggel, a helytartói szabadsággal, mely oly jól összeegyeztethető a politikai despotizmussal, e népek zajtalanul, feltűnés nélkül sülyedtek le az alattvalók színvonalára, s a senatus egészen elpuhultaknak találta őket az igára, midőn össze akarta vonni a zabolát, s éreztette velök a sarkantyú nyomását. Görögország a nélkül, hogy észrevette volna, mint Italia annyi városa, Rómának birtoka lett, midőn Callicrates halálakor Polybius, *Scipio Aemilianus*tól támogatva, kívánta hogy az achaiai száműzöttek visszaszabocsájtassanak. Már csak 300-an voltak, a senatus azonban mégis ingadozott. Cato boszankodott, hogy az ily csekélységen oly sokáig

vitatkoznak, a becsmélés emberségre buzdítá. „Nincs egyébről szó, mondá, mint hogy néhány elaggott görög Italiában vagy hazájában temetessék-e el.“ Ezután vissza is bocsájták őket, 150-ben.

És mégis, voltak köztök olyanok, kikben a kor nem hűtötte le az ellenszenvet. *Dieos*, *Critolaos*, és *Damocritus*, vérző szívvel tértek vissza hazájokba, s elhamarkodott buzgóságukkal annak romlását sietteték. A körülmények, igaz, kedvezőknek látszottak. Egy *Andriscos* nevű kalandor, ki magát Perseus természetes fiának adta ki, egy, a thrákoktól nyert sereggel jött Macedoniát fellázítani, 152-ben. Thessalia egy részét el is foglalta, *Scipio Nasica* azonban 149-ben kiverte őt a tartományból; de ismét visszatért, megverte és megölte *Juventius Thalna* praetort 148-ban, és szövetséget kötött a carthagóiakkal, midőn azok a harmadik pun háborúra készültek. Egy újabb győzelem *Pydna* mellett, melyet *Metellus* nyert meg, és *Andriscos*nak elfogatása s békákban Rómába küldetése, fejezték be e háborút 147-ben, mely alig volt komolynak nevezhető, s melyet egy másik kalandor, hasztalan kívánt néhány évvel utóbb megújítani. A senatus végre éretteknak találva a szolgaságra azon népeket, melyeket fél század alatt legyőzött, tartományává tette Macedoniát.

Metellus még ott volt, midőn az achaiak száműzöttek egyike, visszatérve Italiából, fővezérré választatott. Az ő uralma alatt a Sparta és a szövetség közötti civódások, Róma fondorkodásai folytán minduntalan megújultak. Az achaiok fegyverkeztek is, de a római követek megérkeztek, hozván egy rendeletet, mely Spartát, Argost és Orchomenost elszakítja a szövetségtől, az első kettőt azon ürügy alatt, mert lakosaik dórok, a harmadikat, mert trójaiak, s így mindhárom idegen a szövetség többi tagjaira nézve.

Az achaiok felbőszülve ezen illoyalis beavatkozáson, a követeket elhalmozták bántalmazásokkal, s a megalázás nagyságában némi bátorságot nyertek és magával Rómával is felvették a háborút. Chalcis és Bœotia is hozzájuk kötötték sorsukat, s midőn *Metellus*, Macedoniából legióival eljött, a szövetségesek ekkor eléje mentek Locrisig, 147-ben. E hadsereg teljesen tönkrevetett, de *Dieos*, a rabszolgákat is felfegyverezvén, 14,000 embert szedett össze. *Metellus* alkudozni akart, visszavert minden támadást és *Leucopetra*, a corinthusi Isthmus bejárata előtt megállva, várakozott *Mumius*ra, az új consulra. Az achaiok feleségeiket és gyermekeiket a szomszédos halmokra állták, hogy azok lássák mint győznek vagy halnak meg. Meghaltak. Corinthus elfoglaltatott, kizsákmányoltatott és felgyújtatott. Thebæ és Chalcis teljesen feldúlattak, az achaiak és bœotiai szövetség felbontatott; a városok lefegyvereztettek és oligarchikus kormányzat alá vettettek, melyet a senatus sokkal könnyebben tartott függésben, mint a népgyülekezeteket; Görögország pedig, achaiak név alatt, 146-ban, új tartomány lőn.

E háború okozói közül az egyik, *Critolaos*, eltűnt; a másik, *Dieos*, miután halálát nem találta a csatamezőn, önmaga vetett véget életének. *Leucopetrából* *Megalopolisba* ment, feleségét és gyermekeit megölte, házát felgyújtotta és megmérgezte magát. Ez emberek sok bajt hoztak hazájokra, de meg is haltak érte, a hazaszeretet és megadás megbocsátják az elkövetett hibákat, és szebb volt, hogy Görögország a harcztéren haljon meg, mint azon álomban, melybe annyi nép merült, midőn a római uralom közeledett. Az achaiok, kik egyedül állottak meg a többi levert görög-törzsek között, meghozták ez utolsó áldozatot Hellas régi dicsőségének.

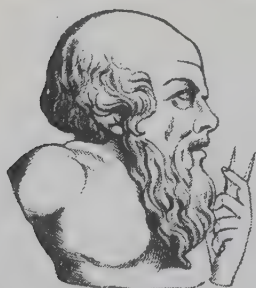
Syracusae a rómaiaktól való elfoglaltatásáig.

Midőn *Timoleon* teste a máglyára tétetett, egy hírnök lépett elő és így szólt: „*Syracusae* 200 minát — (körülbelől $3\frac{1}{2}$ talentumot) — áldozott a corinthusi *Timoleon* gyászünnepére; és elhatározta, hogy halálának évforduló napján, örök időkre, zenejátékok, bajnokvívások és lóversenyek tartassanak, mert ő elűzte a zsarnokokat, legyőzte a barbárokat, újra benépesíté a nagy városokat és *Sicilia* görög lakóinak törvényeiket és intézményeiket visszaadta.“

337 óta, mely évben *Timoleon* meghalt, 316-ig hiányzanak oly források, melyek *Syracusae* történetét teljes világításba helyeznék. Csak annyit tudunk, hogy e város visszaszülyedt azon zavarokba és fejtelenségbe, a melyből *Timoleon* szabadította ki, és a hová a politikai és magán erkölcsök romlottsága visszavetette. Különösen a fejtelenség hozza létre a zsarnokokat; ettől kellene az államoknak leginkább őrizkedniök. *Syracusae* elhagyván önmagát, a zsarnokság visszatérése által bűnhődött. Uralkodtak benne *Heracrides*, *Sosistratus*, kik, mint *Diodorus* mondja, egész életüket gyilkolás, árulás és a legnagyobb gazságok között töltötték. Azután *Agathocles* következett, egy lángeszű ember, de kit a körülmények elkényeztettek, s kinek élete csodás események láncolata volt a bölcsőtől kezdve. Atyja *rhegiumi Carcinos*, ki a *carthagóiak* között élt, kitétette, mert egy jóslat azt jövendölte róla, hogy e népre nézve nagy szerencsétlenségek okozója lesz. Anyja azonban megmenté, és hét évvel utóbb maga *Carcinos*, boldogan a felett, hogy fiát megtalálta, s így megszűnt lelkének bánata fia vélt halála felett, *Syracusába* vitte, hogy megóvja a *carthagóiak* gyűlöletétől, kik még emlékeztek a jóslatra. A ifjú *Agathoclesből* fazekas lett. Rendkívüli szépsége azonban feltűnt a leggazdagabb *syracusæi* polgárok egyikének, ki megkedvelte őt, s a katonasághoz vitte és ott századparancsnokká tétette. E naptól kezdve saját erejéből emelkedett. Belső becse, népszerű, elragadó szónoklata hírt szereztek neki; ehhez járult gazdagsága, melyet azáltal nyert, hogy pártfogójának özvegyét nőül vette. Ezután beleavatkozott a közügyekbe, s

a democrata párt részére állott. Sosistratus által száműzetve, Crotonba ment, utóbb Tarentbe, felajánlá e városoknak szolgálatait, mit azok el is fogadtak, látván rendkívüli bátorságát és ügyességét, de nagyravágyása miatt elűzték. Midőn Sosistratus és Heraclides elbuktak, visszatért Syracusæbe, és ott a hadsereg vezérlete bízott rá. De a nép gyanakodni kezd ellene, és méltán; orgyilkosokat fogadtak, hogy őt megöljék, de azok egy rabszolgát öltek meg, kit saját ruháiba öltöztetett. Sietve a város ellen megy egy sereggel, mely hozzá szítozott, mert a legszegényebb polgárokból toborzotta azt össze, s ezek mindent tőle és a zavaroktól reméltek. A hat-százak tanácsát bevádolja, hogy meg akarták gyilkoltatni, legnagyobb részeket leöleti, 4000 előkelő polgárral együtt, a gazdagok lakait zsákmányra bocsátja, népgyűlést hív össze, és abban kijelenté, hogy megelégszik azzal, miszerint az államot megmentette az oligarcháktól, és leteszi a hatalmat, melylyel felruháztatott. Beszédébe ügyesen beszötte az adósságok eltörlését és a föld felosztását, bár csak néhány szóval; ez megtette hátását, könyörögnék neki, tartsa meg a parancsnokságot; ő ellentáll, végre enged azon feltétel alatt, hogy nem fog kérdőre vonatni kormányzótársainak esetleges árulásai miatt, és hogy egyedül lesz az úr. A nép ebbe is beleegyezik, 316-ban.

Mint az idősebb Dionysius, Agathocles is megtámadta háborúval Carthagót, s ezt oly szellemi fensőbbiséggel tévé, mely e küzdelemnek megkapó

ARCHIMEDES.

jellegetád. Azzal kezd, hogy Syracusæ ellen két szövetséget léptet a küzdterre, az egyiknek központja Messina, a másiké Agrigent; mindkettő syracusæi száműzöttek kezdeményezésére alakult, mindkettő szövetségese Carthagónak. Messinát, Tauromeniont, Gelát elfoglalja és kegyetlenül megbünteti; Agrigent, melyet *Acrotatus*, az egyik spartai királynak fia, hasztalanul segít, békét kér. *Ecnomus* hegynél egy nagy csatában megveretvén Hamilcarnak az övénel nagyobb serege által, Syracusæben ostrom alá vétet-

tett; de sikerült neki Syracusænak annyi időt szerezni, hogy ez magát a hosszú ostrom elviselhetéséhez minden szükségessel ellássa, s ezalatt ő oly terv felett gondolkozott, melynél merészebb még egy hadvezér agyában sem fogamzott meg: t. i. hogy Carthagót fogja ostrom alá, s a háború színhelyét annak falai alá vigye, tervét nem közli senkivel, hanem egy hajóhadat szerel fel, s azon 14,000 emberrel elhagyja a kikötőt, egy ügyes mozdulattal tévedésbe ejti az ellenséges hajóhadat, és Afrikában köt ki. Ekkor egy égő fákltyát ragadván kezébe, kijelenti katonáinak, hogy útközben fogadást tőn Ceres és Proserpina istennőknek, miszerint hajóját nekik áldozza fel. Erre meggyújtja azt, melyen ő jött, tiszteli utánozzák példáját, a katonák pedig lelkesedésre

ragadtatva, megesküsznek, hogy el nem hagyják Afrikát mindaddig, míg Carthagónak urai nem lesznek, és azonnal a város ellen indulnak.

Azonban Hamilcar követte a hajót. Az égést látva, igen ügyes fufang jutott eszébe. Összeszedi a görög hajók orrait, Syracusába vitorláz, kijelenti nekik, hogy Agathocles teljesen tönkre veretett, és felszólítja. őket, hogy adják meg magokat. A hajók maradványai, melyeket felmutatott, szavainak igazságát bizonyíták. A városban heves vitatkozások támadnak, a legnagyobb rész a meghódolásra szavaz, maga Antander Agathocles fivére, ki távollétében kormányoz, meghajolni kezd, midőn hirtelen a falakról egy gazdagon díszített gályát pillantanak meg, melyről győzelmi énekek hangzanak. A gálya ügyesen elkerüli a carthagói hajókat, befut a kikötőbe és értesíti a lakosokat Agathocles bátorságáról, s annak sikeréről. Erre megváltozik a helyzet, s Hamilcar eltávozik.

Nem beszélhettük el részletesen Agathocles fényes afrikai diadalait. Mondják, hogy 200 várost részint elfoglalt, részint szövetkezett velök. A numidák serégeket adnak neki, *Ophellas*, Cyrene kormányzója 20,000 embert vezet zászlai alá. Szerződést is kötnek, mely szerint Ophellas megkapja egész Afrikát, Agathocles Siciliát és a Nyugat többi részeit. E szerint Nagy Sándornak nagy tervei beteljesednek, és a görög faj mindenütt elterjed.

Azonban Agathocles nagy hibát követett el. Feltékenységből, vagy azért, mert megbánta ígéreteit, lázadást idéz elő, és ebben megöleti Ophellast. E gyilkosság elvonja tőle az új csapatok egy részét, egy mást ő kénytelen elbocsátani, s a hadseregben bizalmatlanság kezd lábra kapni. De még mindig győztes marad. Azonban Sicilia ügyei, melyek eddig kedvezően állottak, megzavartattak: s a tábornokok hazahívják őt; el is megy, rendet eszközöl, és Agrigentet, mely újra fegyvert fogott, elnyomja. Távolléte alatt seregének két csapata Afrikában leveretik, s a carthagóiak, kik a legelkeseredettebben védték magokat, már harmadszor állják az ostromot. Agathocles csak 10—12,000, a küzdelemben kimerült, bátorságát vesztett, és lázadások által zilált embert talált. Egy veresség, melyet szenved, növeli a rendetlenséget. Saját fiai, kik alatta parancsnokoskodtak, börtönre vetik őt, azonban sikerül neki megszökni, és egy háromsorevezőjű hajón Syracusába visszaevezeni 307-ben, a carthagóiak pedig hálát adnak hadi isteneiknek, feláldozván nekik a syracusei foglyok legszebbjeit.

Agathocles már több ízben kimutatta ugyan kegyetlenségét; de afrikai veresége után, vérszomjas lett. Megtudva, hogy a katonák leöldösték fiait, szeretete gyermekei iránt, irtóztató bosszúra vezette. Syracusæt vér borítá el, az afrikai sereg katonáinak összes rokonsága megöletett. Egy év alatt békét kötött Carthagóval, ez megtartá mindazon városokat, melyeket elfoglalt volt. Azonban a béke nem tetszett a nyugtalan embernek. Nemsokára új

vállalatokon törte fejét. A bruttok földjét elfoglalá és Crotont hatalmába keríté, sőt Corcyra szigetét, mely a macedonok ellen őt segélyül hívta, szintén elfoglalá. Carthago azonban nem hagyá nyugodni, és még 70 éves korában is óriási készülődéseket tőn ellene, hajóhadát 200-ra emelte, de a halál meggátolta további szándékainak kivitelében.

A trónt fia, az *ifjabb Agathocles* számára akarta biztosítani. Egy másik fia *Archagates*, ki Afrikában veszett el, egy hasonló nevű fiút hagyott maga után. Ez ifjú, hogy nagybátyját eltegye láb alól, mérgezett fogpiszkálót adott neki, mely nem ölte meg ugyan mindjárt, hanem irtózatossá kényszerített neki. Ugyanekkor nagybátyját, az *ifjabb Agathoclest*, egy szigetre hívta lakására, ott meggyilkolá és testét a tengerbe vetette. Az öreg király, nem lévén képes megbüntetni fiának gyilkosát, meg akarta őt fosztani legalább azon hatalomtól, melyet felfangjaiban birt; visszaadta tehát Syracusanak szabadságát. Nehány nappal utóbb a legnagyobb kínok között halt meg, sőt, mint némelyek mondják, a máglyára tétetett, még mielőtt kiadta volna lelkét, 289-ben.

A zsarnokság e tragikus történetét, annak gyümölcsei, forradalom, háborúk, rablások követték. Sicilia a legborzasztóbb zavarokba süllyedt. Agathocles zsoldosai pusztították, és Messinában, a szoros két oldalán, *mamertinok* neve alatt rettegették a lakosságot. Carthago szövetkezett velök, és csapatai eljöttek Syracusát ostrom alá venni. Ekkor történt, hogy a syracusaiak Pyrrhust hívták segítségül, ki a carthagóiakat nyugat felé űzte vissza. Azonban a Lilybae melletti veresége, a siciliaiak fegyelmetlensége, a zsarnokság, melyet felettök gyakorolt, akadályoztatták abban, hogy a szigetet megszabadítsa; visszavonult tehát, a mint jött, mint kalandor, útközben kifosztogatván a templomokat.

Ismeretes az, mit mondott, midőn Siciliát elhagyta: „Mi szép harczterét engedünk át Rómának és Carthagónak!” Hogy Sicilia megálhasson Carthagóval szemben, már nem volt elég erős; érezte azt, azért lemondott eddigi politikájáról, és *Hiero* alatt, ki 275—215, bölcsen kormányozta, elhatárázta Carthagóval szövetkezni Róma ellen, a honnan ezentúl a legnagyobb veszély fenyegette. Azonban Hiero Carthagóval együtt legyőzetett, de a római senatus 50 évig tartandó békét engedett neki, minek következtében megtarthatta nyugalomban Sicilia néhány városát; ez állapot 212-ig tartott, midőn is Syracusae visszaverte Athénnek támadásait, mint annyiszor Carthagoét is, bátor küzdelemben bukott el a rómaiak kardja által. Történetének végső lapjain azonban még egy nagy név tündöklök fel: az *Archimedesé*.

Látjuk tehát, hogy Róma van ott mindenütt, a görög faj halálánál, és szedi össze annak örökségét. A mint a tenger minden folyót magába vesz fel, úgy a római birodalom magába veszi és megőrzi mind a népeket, mondja Aristides, a szónok.

XII. FEJEZET.

GÖRÖGORSZÁG MŰVELTSÉGI ÁLLAPOTA A NAGY SÁNDOR
UTÁNI KORBAN.

Az alexandriai Könyvtár és Museum. Tudomány.

A görög elemnek elterjedése után nem annyira politikai kapcsolatok kötötték egymáshoz az így elszéledt nemzetet, hanem inkább a görög tudomány és görög irodalom. A particularismus, és azon számtalan különféle tekinteteknek politikai hatalma, melyek e nemzetet régi időktől fogva oly sok apró külön állammá osztották szét és annyira megnehezítették a politikai dolgokban a cselekvés egyöntetűségét, különösen a peloponnesusi háború után egy bizonyos görög nemzeti öntudatot fejlesztettek, melynek alapja azon büszke önérték volt, hogy e nép szellemi, erkölcsi és művelődési tekintetben magasan áll a barbarok, azaz a nem görögök fölött. A régi hellen államintézmények gyakori megrendülése, a menekülők és száműzöttek növekvő tömege, fájdalom, ezen különben eszményi hellenismusnak gyakran nagyon is anyagi színezetet adott. Többnyire ez utóbbiakból kerültek ki a görög zsoldosok, valamint a mindennemű vándorművészek egész a szemfényvesztőkig, kik ezen hellenismusnak ismét más oldalát tüntették elő. Végre a tudományak emberei, és pedig első sorban a bölcsezsékek, elméleti és gyakorlati fellépésök által más módon törték át a hellen particularis hazafiságnak szűk határait. Ezen képviselői a görög műveltségnek terjesztették azután azt mindenfelé egész Rómaig. Ez időszakban különösen a földirat, mennyiségtudomány, csillagászat, természettudományok és a hadászat örvendettek ápolásnak. Az által, hogy a görög nemzet lassanként eddigi határain túl, különösen kelet felé elterjedt, Athénnel szemben, mely eddig a hellen szellemi nagyságnak mintegy központja volt, a Földközi-tengernek afrikai partjain is keletkezett egy új tűzhelye a görög műveltségnek. A Seleucidák birodalmában, később a római köztársaság és császárság számára Antiochiában. Tarsusban. sok kis-ázsiai városban és Pergamumban, ez utóbbiban már jókorán, támadtak ily központjai a görög kultúrának. Mindezek közt azonban az újonnan növekvő általános művelődésnek valódi központja Alexandria volt. A Ptolomæusok családja, mely sokáig tartotta fenn magát, még a későbbi századok elfajult tagjai korában is, mindig buzgalommal és nagy bőkezűséggel ápolta a tudományokat. És bármily különböző volt a Lagidák fejedelmi sarjainak szellemi iránya, és nézetök a tudományoknak értéke felett, azt mindenik politikai tekintetben is fontosnak tartá, hogy a nagyszerű és élénk fővárosban azon kor irodalmi tevékenysége legyen összpontosítva, és ezáltal Alexandria oly

várossá fejlődjék, mely az új hellen művelődésnek irányt adjon; ezt el is érték, mert minden régebb és újabb állam s város, melynek igénye volt arra, hogy számot tegyen a kor szellemi mozgálmaiban, többé-kevésbbé kénytelen volt az alexandriai iskola nyomában járni.

A két első Ptolomæus buzgó működése folytán különösen két intézet jött létre Alexandriában, melyek a legnagyobb jelentőséggel bírtak. Az első volt ama nagy *könyvtár*, melynek alapját az öreg Ptolomæus vetette meg *Phaleri Demetriusnak* tanácsára, ki Cassander halála után Pellából Egyiptomba költözött át. Ez intézet, mely a Bruchion nevű pompás negyedben, melylyel a II. Ptolomæus alatt egy szárnyintézet is kötöttetett össze, egy uralkodó család három első királyának gyűjtési buzgalma által, az ókori történetre nézve óriási jelentőséget nyert, és lassankint magába foglalta a görög nép összes irodalmát, melyhez utóbb más népek, mint az egyiptomiak, perzsák, chaldeusok és zsidók görögre fordított munkái is besoroltattak. És míg ez intézet egyrészt a magas műveltségű pergamumi királyokat is arra buzdította, hogy egy hasonló könyvtárnak vessék meg alapját, úgy másrészt, számos tudóst tartott folytonos működésben. Fontos volt az utókorra azon körülmény is, hogy a felhalmozott munkák nagy sokasága szükségessé tette, miszerint Görögország remek műveinek legpontosabb és hibátlanabb példányai készíttessenek. A könyvtárnokok munkássága ily feladattal szemben igen fontos lön. A hat első e téren szerzett magának nagy nevet. Ephesusi *Zenodot* II. Ptolomæus alatt megkezdette az irodalmi kincsek tervszerű rendezését, leltározását és bírálati megvizsgálását; *Callymachus* a költő Cyrenéből egyszersmind híres nyelvész, *Eratosthenes* szintén Cyrenéből, polyhistor rendkívül széles tudományú férfiú, ki a mennyiségtudománnyal, kortannal, csillagászattal, földirattal és régészettel foglalkozott; ő III. Ptolomæus és annak utóda alatt volt könyvtárnok; valószínűleg vele együtt szolgált *Apollonius*, Naucratisből, kit közönségesen a rhodusinak neveznek. Végre e férfiak legjelentékenyebbjei, kiknek működése már a Kr. előtti második századba esik, t. i. byzanci *Aristophanes*, a nagy nyelvész és itész, s ennek tanítványa *Aristarchus*, Samothraciából.

Közvetlen összeköttetésben állott a Könyvtárral a híres *Museum*, mely tulajdonképen a tudósok gyülekezete volt, kik a Lagidák bőkezősége által gondtalan életet élhettek; valóságos tudományos akadémia volt ez, a Muzsák oltalma alatt, kiknek főpapjok mindig az itt összegyűlt tudósok főnöke volt. A Museum berendezéséről azonban igen keveset, és csak azt tudjuk, hogy a királyi épületek közé tartozott, és a Bruchionban volt. Minden intézkedés meg volt itt arra nézve, hogy a tudósok érintkezése kellemes, és hasznos lehessen. Azon férfiak, kik itt éltek, évenként megkapták fizetésüket egy nagyszerű királyi alapítványból, továbbá azon kiváltságot, mely az ókorban

Dr. RIBÁRY F. Világoskérdéshely. II.

Alexandriai udvartartás a Ptolemaeusok korában.

Budapest. MÉHNER VILMOS kiadása.

oly sokak által kerestetett, és különös kitüntetés fejében a királyoktól szívesen megadatott, hogy t. i. fel valának mentve az adók és közterhek viselésétől; ezen kívül az óriási könyvtár, és egyéb mivelődési eszközök is rendelkezésükre állottak. Így az orvosok számára Alexandria nagy sebészeti intézetei; a természettudósoknak az állatkert, mely II. Ptolomæus óta alapítottatott, s a királyi kertekben tett kísérletek idegen növények meghonosítására, a csillagászok részére a megfelelő készülétek, stb.

Az inkább hivatalos, nagy és közös gyűléseken kívül, melyek tudományos kérdések megoldásának céljából tartattak, és a különböző tanároknak, nagyszámú tanítványaik körében tett működésükön kívül, sok egyéb körülmény is nagy fontosságot nyert a jövőre nézve. A tudományos anyag nagy mennyisége, mely itt fel vala halmozva s az irodalom minden ágával foglalkozó férfiak folytonos egyesülése, Alexandriát egyrészt az általános, encyclopædicus műveltség kiinduló pontjává tették, másrészt az ez idei görög irodalom tüzhelyévé és hangadó-jává, s ez irodalom, a római császárok koráig és a modern bölselet létrejöttéig Kis-Ázsiában és Athénben, innen nyerte irányát.

Ez új irodalmat már nem hordozá és ápolá a görög nemzet erőteljes politikai élete; fensőbb értelemben már nem számíthatott nemzeti közönségre, hanem a tudományosság és encyclopædicus műveltség talaján nőtt fel. Ennek természetes következménye volt, hogy ez irodalom jellege igen különböző lett. Természetes csak az volt, hogy a modern alexandriai irodalmi kornak legfénylőbb oldala az exact tudományokban és nyelvészetben keresendő.

A természettudományok, mindenekelőtt az orvosi, magas tökélyre emelkedtek itt; még a római köztársaság haldoklásakor, sőt a császárság uralma alatt is, a Delta-város orvosi intézetei rendkívüli hírnévvel bírtak. A Ptolomæusok legnagyobb virágzásának korában, *Erasistratos* tisztán észszerű, és *Herophilos* tisztán tapasztalati vizsgálódásokon nyugvó iskolája, a tudományos és irodalmi élet megteremtője volt. A mennyiség-tudományban, mely a földirattal és csillagászzal mindig közelebbi érintkezésbe jutott, *Euclides*, *Pergai Apollonius* és *Eratosthenes*, ki első alkalmazta és pedig sikerrel a mennyiségtant a mértanra, tűntek ki különösen. A csillagászatban samosi *Aristarchus* és *Hipparchus*, a gépészetben *Osibius* és *Heron* szereztek nagy nevet. A nyelvészeti vívmányok azonban, vagy miként akkor neveztettek, a grammatica fényes művei, természetesen közvetlen összefüggésben állottak a könyvtár nagy értékű kincseivel. Azon a nyelvtudományhoz tartozó tudományágak, melyek Aristarchostól nyerték bevégzett tökélyöket, mint az itészet, szótárirodalom, versmértéktan, elemzés, a régészet terén való kutatások, valóságban csak az alexandriai talajon nőttek fel. E tudósoknak és az alexandriai iskolában és későbbben a perga-

mumi könyvtárban kifejtett szigorú nyelvészeti szabályoknak köszöni a későbbi kor, hogy a régi, napjainkban „classicus” kornak nevezett irodalom termékei, helyes alakban, és a szükséges segédeszközökkel ellátva, jutottak tudomásunkra. E tekintetben legfényesebb nevek byzanci Aristophanes, első sorban a többször említett Aristarchus, s a különösen alexandriainak nevezett iskola Pergamumban székelő ellenei, mindenekelőtt *Crates*.

Költészet és prósa-irodalom.

Ezen kornak *költészete* azonban, mely hasonló volt a melegházi növényhez, messze mögötte maradt a szigorú tudományos fejlődésnek. Nem a mennyiség dolgában, mert daczára a kor kidomborodó reális jellemének, épen a költészet terén volt igen bő a termelés. Isteni szellemmel bíró költőket nem szabad keresnünk e korban, mert az alexandriai kor költői többnyire tudós versírók voltak, kik valódi költői hivatás nélkül, szorgalom és ügyesség által szereztek bizonyos költői ügyességet, a nyelv, ki levén fejlődve, segítette őket, s ehhez járult, hogy a hitregei hagyományokat, a helyi természetű, vagy egy-egy ország mondáit több-kevesebb ügyességgel dolgozták fel. És ezen költők között a rendkívül termékeny *Hallimachus*, miután volt belátása és a kisebb költői fajok mellett maradt, minők a dicsőénekek, elegiák, epigrammák, e téren sokkal nagyobb sikert ért el, mint pl. az „Argonautica” című hősköltemény tudós szerzője, vagy a II. és III. Ptolomæus alatt működő *Apollonius*, ki csupán jó elbeszélésekben, kedves leírásokban és lélektani helyzetek finom részletezésében tűnt ki. Az úgynevezett ethnographicus époszköltők között a benai *Rionos*, Eratosthenes kortársa, szerzett magának nevet, mint a második messeniai háború megénekölője, a vén hőst Aristomenest tevén központjává költeményének. Nem véve tekintetbe a szaktudományok, — csillagászat, természeti- és orvostudomány terén való felhasználását a költői alaknak, és eltekintve azon számtalan kísérlettől, melyek a különböző udvari színházak számára, s névleg az alexandriai számára is tétettek, melyeknek célja volt, hogy a régi, remek drámairók darabjai mellett újak is hozassanak létre, mondjuk mindezekről eltekintve, az *epigramm* és *idyll* nevű fajok valóban nagyszerű alkotásokat mutatnak fel. És e téren a legszebbet hozta létre a syracusæi *Theocritus* — szül. 295 körül Kr. e. — ki több ízben tartózkodott Alexandriában. E valóban szellemdús költő visszatérve a sicilia népköltészet egyszerűsége és természetességére, teremtette meg a természeti igazság és kedvesség által kitűnő pásztor, pór és alsóbb néposztályok életét vázoló elragadó költeményeit.

Végre, még csekélyebbek valának az alexandriai kor sikerei a *prosa* terén. A szaktudományi munkák teljesen mellőzték a művészeti alakot. A böl-

csészek, kik ekkor teremtették meg durva műszavaikat, nem a nagy közön-séget, hanem csupán csak az iskolát tartották szemek előtt. A szónoklat a demosthenesi kor elmúltával, már nem aratott dicsőséget. Helyette az úgynevezett ékesszólás uralkodott, különösen Kis-Ázsia ily nemű iskoláiban, és pedig a szavalás, az úgynevezett „ázsiai modor“ túlzásaiban, a mint azokat nemsokára Nagy Sándor halála után magnesia *Hegesias* kifejlesztette és némely tekintetben, eltérőleg Rhoduson is tovább terjesztette.

A görög történeti irodalom virágzása is, legalább egyelőre, elmúlt. Nagy Sándor korának úgynevezett történetírói, kevés valódi hivatottsággal, kevés ítéllettel bírtak; jellemző vonásaik valának a nagyon is szónokias előadás, mely az ázsiai modor izlésében, durván, éles, rikító szinekkel jellemzett. Ugyanazon ázsiai modorban írt a sicíliai *Timaeos*, ki 356-ban Kr. e. Tauromenionban született, és 314 óta Agathocles elől Athénbe menekült: s 260-ban halt meg. Fontos ő azért is, mert először hozta be az olympusi időszámítást nagyobb terjedelemben: Sicília történetében, melyet a legrégibb időktől a rómaiak beavatkozásáig megért, mint tudós gyűjtő; történelmi személyek feletti bírálatában, mind a dicséret mind a feddésnél erélyes, szellemes, gyakran hideg irmodorában nagyon is a kor irányának hódolt.

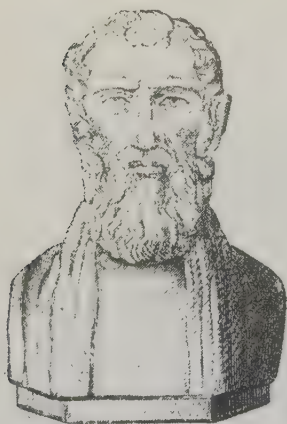
Bölcészeti. A Stoa és Epicureismus.

A régi, tiszteletes Athén még most sem veszítette el elsőségét a görög elem egyiptomi világvárosával szemben; névleg pedig, mint a különféle bölcészeti iskolák székhelye szerepelt. Már *Plato* alapított egy oly intézetet, mely I. Justinian koráig fenmaradt. E nagy férfiú, kezdetben az academia gymnasiumában tanított, később azonban közel fekvő kertjét rendezte be iskolahelyiséggé, s itt egy csarnokot és Muzsák szentélyét építtetett. S miután ezen kert, végrendelete szerint, mint hitbizomány szállott át az iskola idő szerinti fejére, s így az akademikusok számára maradt fenn, ez volt az első, jól felszerelt bölcészeti tanintézet. S miután ezen alapítvány később mások által is gazdagodott, e példát nem sokára a többi három, nagy attikai bölcészeti iskola is követte. Valószínűleg a phaleri *Demetrius* igazgatása alatt, és lényegesen az ő közbenjárása által nyerte a peripateticusok akkori feje *Theophrastus*, a lyceum melletti nagy kiterjedésű kertet, mely hasonlóan a platóihoz fényesen volt megalapítva, és mindig az iskola időszerinti fejére szállott át.

Nemsokára az académiá és lyceum veszedelmes versenyzőkre talált. Mind *Antisthenes* rideg tanai, mind *Aristippus* kényelmes életbölcészete, új alakban domborodtak ki, és ez által megvolt azon lehetőség, hogy évszázadokra új és nagyszámú híveket szerezhessenek e bölcészeti irányok terjesztésére.

Zeno, ki általános hiedelem szerint Kr. e. 340 és 267 között élt, egy, Cyprus szigetén Cittionban lakó kereskedőnek fia volt; már hazájában buzgón tanulmányozta a bölcseisézetet, 22 éves kora óta Athénben tartózkodott, és legelőbb itt csatlakozott, és pedig előszeretettel a cynicusokhoz, a nélkül, hogy a rendszer iránti előszeretettel egyszersmind durva modorukat is elsajátította volna. Azonban, végre is nem tudván velők megbarátkozni, s miután czélja volt, hogy kielégítő világnézetet, és az egész életre érvényesíthető gyakorlati bölcseisézeti rendszert találhas-

son, részint a többi, különféle socratesi iskolák elméleteit, részint a régibb bölcseisézeti rendszereket nagy szorgalommal tanulmányozta, és körülbelől 308-ban Kr. e. a *stiocusok* új iskoláját alapította meg, mely nevét onnan vette, hogy ő és követői az athéni ősrégi, híres Stoa poikilében tanított.

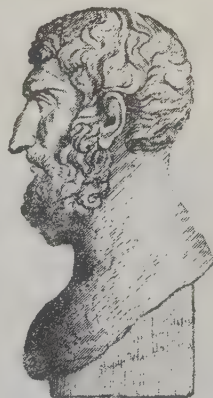

ZENO.

Majdnem egyidejűleg vele lépett fel a másik bölcseész, kinek elmélete a stoicusokéval homlok-egyenest ellenkezett. *Epicur*, egy atticai cleruch fia, Samos szigetén 314-ben Kr. e. született és 306-óta állandóan Athénben telepedett le. Itt azután közvetlen a Dipylon nevű híres kapu mellett egy terjedelmes kertet vett és minden ahhoz szük-

séges berendezést családja és nagyszámú bölcseész barátjai számára hozott létre; e kellemes lakban, mint rendkívül termékeny író és feje egy új bölcseész iskolának visszavonultságban, kellemes és vidám, de épen nem érzékies életet élt; általánosan ismeretes is, hogy a 72 évet élt férfiút az erkölcsök tisztasága, az örömökben való mérséklet és az igazi szívjóság tüntették ki. Az új iskola, melyet alapított, legalább indokaiban azonos volt Zenóéval. Görögország állapotai most, midőn a multhoz képest a politikai élet elveszté tartalmát, midőn az állam már nem irányozta mindenható befolyásával a polgárok életét, midőn már a vallás elveszté nagy körökben hatását, gondolkozó emberek oly utak felkeresésére inóítottak, melyeken új erkölccsant hozának magoknak létre, melyeken biztos és határozott álláspontot kerestek a külvilággal szemben és éltők irányát egészen saját egréni tetszésök szerint határozhatták meg. Pusztán bölcseisézeti szempontból tekintve, az eddigi bölcseészek munkálkodása igen nagy eredményeket vívott ki, de még sem olyanokat, melyeket megtámadni nem lehetett volna. A ki már most nem volt oly vakmerően kétkedő, hogy az igazságot és annak megismerhetőségét egyáltalán tagadta volna, oda törkedett, hogy önmagának, egy saját alanyi igazságokból álló rendszert alkosson és az úgy nyert meggyőződés szerint rendezze be életét. Így lőnek az „alanyiség, a bölcseisézeti dogmatis-

mus, a túlnyomóan gyakorlati irány és az eclecticismus“ a stoicus és epicureusi iskola közös jellemvonásai. Epicur a maga részéről ismét Democritosnak Socrates előtti elméletéhez fordult vissza, részint Aristippus cyrenai iskolájára támaszkodott. Reá nézve az *egyéni*, mint ilyen, és *egyéni jólét* a legfőbb cél vala. Az ő ethicája, mely rendszerének legnagyobb részét magában foglalta, Aristippus régi felfogását nagy mértékben nemesíté meg. Nála az élvezet, a boldogság nem a mulandó érzéki gyönyörökben, hanem a teljes, önmagával való elégedettségben, a legnagyobb lelki nyugalomban, benső békeségben, a legteljesebb benső szabadságban és függetlenségben állott, melynek elérésére volt irányozva ethicája, épen úgy, mint bölcészeti rendszere belátásra, megismerésre, melyek minden jónak kezdetét és minden erénynek alapját képezik. De, valamint az ő *saját* tana nem arra célzott, hogy az alanti érzéki gyönyöröknek legyen álarcza, úgy későbbi követői gyakran hajoltak ezen irány felé. És a mint Epicurnak az alanyi visszavonulásra hajló iránya könnyen vezethetett a buddhisták teljes tétlenségére, úgy másrészt nem csodálható, hogy azor felfogás, miszerint az istenek teljes, boldog elzárkózottságban élnek, később az epicureusokra az atheismus vádját vonta.

EPICUR.

Egészen másképen fejlődött a Stoa. E bölcészeti rendszert tudományosan csupán a soloi származású, erélyes *Chrysippus* — 280—210 Kr. e. — fejtette ki és fejezte be. Chrysippus óriási írói működése által, bár gyakran nagyon elhanyagolta az irodalmi formákat, csodált éles látása és nagy tudományossága által, folyton vitatkozva a többi három fő iskolával, mint az ókor legnagyobb szónoka fejtette ki Zeno munkáját. A stoicus iskola, melyet később a rómaiak is lelkesülten karoltak fel, már korán igen gyakorlati befolyást szerzett magának. Tudományos szempontból már azért is, mert a stoicusok, kik dialecticájokat egyrészt szorosan tudományos irányban képezték ki, másrészt pedig a többi bölcészeti felekezetekkel folytonos küzdelemben állottak, nem csupán a történelmet és bölcészetet művelték, hanem a nyelv-bölcészetet, rhetoricát és grammaticát is nagy szorgalommal, a miben különben a peripateticusok is megegyeztek velök. Rendszeröknek egyik fontos része a bölcészeti grammatica volt, és ennek művelése által közeli érintkezésbe jutottak az alexandriai nyelvészettel s még inkább a pergamumiakkal. Nem mondtak ugyan le a régi istentannak részint allegorikai, részint rationalisticus magyarázatáról, és mégis a népvallással szemben megőriztek bizonyos, külsőleg positive fellépő conservatív viszonyt. Fő jelentőségeket azonban a stoicusok ethicájok által nyerték. Felfogásuk szerint az emberre nézve nem

létezhetik fontosabb, mint általánosságban és az általánosért élni, összhangban az általános természettel, mely egyszersmind az emberi is. És ez szerintők nem csupán a legnagyobb erkölcsi követelmény, hanem ebben áll az emberre nézve a legnagyobb és egyetlen jó és boldogság is. Ésszerűnek és erényesnek azon cselekedetet tartották, melynek egyetlen indoka és mértéke az, hogy a természetszerűséggel megegyezik, és ebben t. i. a jó cselekvésben találja is egyetlen kielégítését. Az ő rendszerök értelmében az ember ily élet által teljesíti természetes rendeltetését; kell tehát, hogy ez legyen egyszersmind legnagyobb kincse, és az út, mely a boldogsághoz vezet, mely az emberre nézve csak az erkölcsös életben áll. A valódi és tökéletes stoicusra nézve az *erény* képezi az egyetlen kincset; csupán az erkölcsi jó bír beccsel és kívánatos saját magáért. Igaz, hogy a stoicusok erkölcstana, épen a *jó* és *erény* feletti elvont fogalmai következtében nem volt képes az erkölcsi életet konkrét alakban fogalmazni, és az ennek helyére tett erkölcsi eszme a valóságban oly alanyi felfogáshoz vezetett, mely nélkülözte a valódi élet minden kellékeit. A gyakorlatban sokat veszített ugyan a stoicismus elméleti zordonságából. Mert tény, hogy erős és nemes természeteknek védelve volt az, a régi erkölcsök felbomlása ellen. Ez iskola jeles férfainak erkölcsi hősiessége, eszményisége és szigorúsága, másrészt ismét nagymérvű önelégültség, a személyes bölcsesség és derékség durván fellépő önérzete és az erényekbe helyezett nagy büszkeség volt ismerető jelök.

A mi illeti a két, nagy régi iskolát, az *academicusokat* és *peripateticusokat*, tény, hogy a főbb dolgokban nem múlták felül Platót és Aristotelest. Az utóbbiak e korban Aristoteles és Theophrastus tudományos rendszereire támaszkodtak, irodalmi gyűjteményeket hoztak létre és névleg a rhetoricát és rendszeröknek népszerűsített erkölcsstanát művelték. A platonikusok ellenben hasonló módon mindinkább eltértek az elméleti vizsgálódásoktól. Plato iratainak magyarázata, a gyakorlati kivihetőségre és az erkölcsi eszmény természetszerűségére népszerűsített erkölcsstanuk, itt is a lényeges lőn, míg *Archisilaus* — 316—241 Kr. e. — az úgynevezett „középacadémia“-nak megalapítója, ismét több erélylyel, mint a stoicus dogmaticának vizsgálója és kétkedő ellenfele szerzett magának nevet.

Képszművészetek.

Nagy Sándor hódító hadjáratai lényegesen megváltoztatták Görögország helyzetét, kialudt ama szabadságérzet, mely elűzte a királyokat, nevelte a szigorú erkölcsöket, fellobogtatta a lelkesedést a perzsák elleni háborúban, sőt még a Sparta és Athén közötti küzdelemben is. Fülöp idejében az emberek még támaszt kerestek a régi szokásokban, a republikánus önérzetben, hogy ellentállhassanak a félbarbár fejedelmek vakmerő támadásainak. De midőn

Fülöpnek fia, a görög bölcészetben felnevelkedett Sándor, a művészetek tisztelője, görög fegyverekkel száguldott végig Ázsián, és a görögök ősi ellenét, a perzsákat legyőzte, ekkor megtört a görögök ellentállása. Megtanulták, hogy van görög elem szabadság nélkül, a marathoni és thermopylaei hősök szigorú erényei nélkül is.

E belső változást Nagy Sándor utódainak kora fejezte be. Nem az idegenekkel való érintkezés volt az, mert hiszen már előbb is telepedtek le görögök Gallia és Thraciában, Italia és Afrikában, s megmaradtak görögöknek a barbarok között is, sőt épen azon ellentét folytán, mely köztök és ezek között volt, megerősödtek a görög szokásokban. Sándor korában már nem volt oly éles az ellentét, a macedonok görögökké lettek, s az ő agyában fogamzott meg azon merész gondolat, hogy kísérőinek erkölceit keleti alattvalóinak erkölceivel olvaszsza össze. A tátongó mélység, mely a kettő között volt, betöltetett. A görögök valának ugyan a győztesek; szellemi túlsúlyok nagyobb volt, mint fegyvereiké, és a Keletnek akaratlanul és mintegy öntudatlanul kellett meghajolni a görög erkölcsök és műveltség előtt; de azért ez összeolvadás nem maradt visszahatás nélkül magára a görög szellemre. A látkör már nem maradt meg a szülőváros szűk határai közt, hanem messze elkalandozott a messzeségbe, a tengeren túl. A szellemet nem ápolták már egyszerűen; nem emberies felfogású istent, hanem idegen, fantasticus mondák nyújtottak neki anyagot. Megkezdődött a görög keleti műveltség világtörténelmi fontosságú korszaka, mely az akkori, valamint a későbbi időre nagy nyereség volt; a görög bölcészet gyümölcseit nagy birodalmak élvezték, s ez által új szellemi élet kezdett létrejönni, s a görög szellem maga bővült és gazdagodott. De a mérséklet határai megszűntek és a hellenek legszebb kora letűnt.

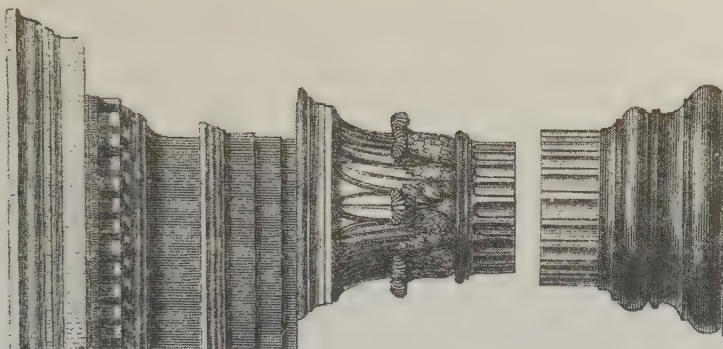
Sándor halála után nagy terjedelmű birodalmában az ő vezérei keltek harczra egymással; vad csatározások voltak ezek, részint a görög ügyesség és bátorság, részint furfang és gázságok által vívottak. Nagy birodalmakat szereztek meg gyorsan, de ép oly gyorsan ismét el is vesztek őket, és e folytonos változatosság megittasítá a kedélyeket. Görögország még egyszer megkísérté szabaddá lenni, és épen ezen kísérlet mutatta meg, mennyire megbénult a régi erő és lett szolgálva a görög szellem. Az athéniek ebben is elől jártak, t. i. istenítették a hatalmat; Demetriust, kit megkülönböztetésül a többi hasonló nevűektől Poliorcetesnek, városfoglalónak neveznek, atyjával, Antigonusszal együtt az istenek sorába helyezték, papokat választottak számukra, s e mindenesetre szellemes és bátor, de vad, kicsapongó harczosnak a szűzies Pallas templomát engedték át lakásul. E Demetrius, ki majd mint uralkodó tobzódott, majd mint menekülő bujdosott, majd háborúban a nélkülözéseket és fáradtságot könnyedén elviselte, majd ismét a dorbézolásban

erejét felemésztette, e mellett mint tanult mennyiségtudós ostromgépek felfedezése által szerzett magának nevet, mint műismerő pedig Rhodus ostromát csak azért szüntette meg, nehogy Protogenesnek egy ott levő remek képe valahogyan kárt szenvedjen. Mennyire felette áll a jelen művelt hadvezéreknél! — Demetrius tehát legáltalóbb kifejezője a görög műveltségnek és vad, katonai nyereségnek.

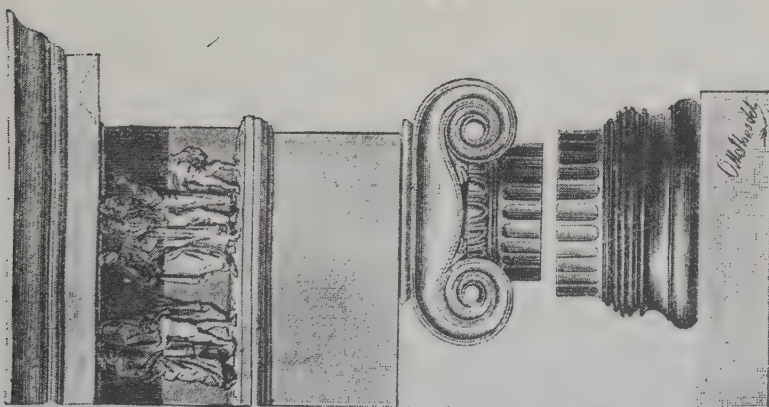
Ez időkorban a legmélyebb erkölcstelenedés kapott lábra, minden véték és bűn szabadon követtetett el. Nemsokára annyira el is vadult Görögország, hogy mint Plutarch Aratus életrajzában mondja, a rablás általános szokássá lőn. Még se csodálkozzunk, hogy ez állapotban sem ment tönkre a görög művészet; mert a küzdők görögök valának, és még az önző küzdelemben sem feledkeztek meg a művészetnek tartozó tiszteletről. Tény azonban, hogy szabad, szellemi élet létezhetett.

A vad forrongás ez időszakát nemsokára ismét békés, rendezett állapot váltá fel. Görög fejedelmek uralkodtak hatalmas országok felett; és bár erkölceikben s nézeteikben féligmeddig keletiek voltak, nagy mértékben támogatták a görög művészeteket és tudományt. Ama jobb napok némileg visszatérnek. A tudomány, bár nem nyerte vissza azon lendületet, melylyel azelőtt bírt, de kedvet és alkalmat talált többnemű kutatásokhoz; és főképen, mint már említettük, Alexandria volt gyűlhelye a Ptolomæusok bőkezősége következtében a görög tudósoknak, kik előtt itt új tér nyílt. Nagy Sándor hódító hadjáratai, melyek Aristoteles természettudományi és földrajzi kutatásait már kezdettől fogva előmozdították, az említett két irány tanulmányozását is elősegítették; a régi költők, különösen Homer műveinek magyarázatát a kegyelet, mint drága kötelességet teljesíté; a hitregetan tudományosan és előszere-tettel számtalan mondában dolgoztatott fel. A költészet sem maradt tétlen; a bölcsészet új irányokat vett, s végre a képző művészetek is új irányban fejlődtek.

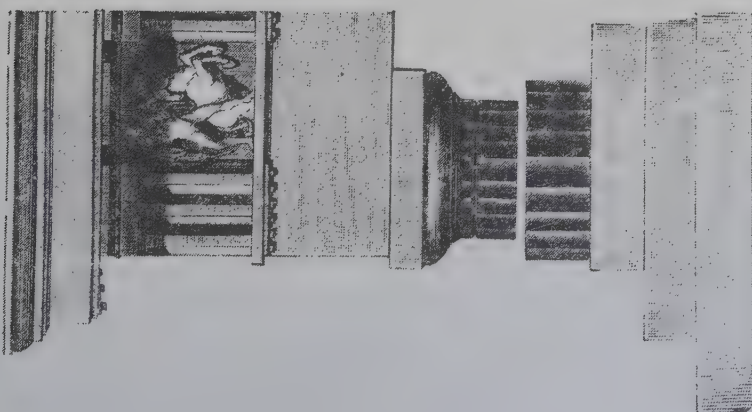
Az építészet. E korszakban az építészetre oly feladatok megoldása várt, melyekre Görögországban alkalmat nem nyílt: nem egyes templomok építéséről, vagy egyes kis téreknek oszlopcsarnokokkal való díszítéséről, hanem új városok létrehozásáról, s azoknak mindennel, mit az anyagi és szellemi élet megkívánt, ellátásáról volt szó. Ilyen volt mindjárt első sorban *Alexandria* Egyiptomban, melynek gazdagsága és népségének száma bámulatra ragadta az utazót; a királyi vár egymaga az óriási városnak negyedét foglalta el, és többi közt Nagy Sándor sírját, a Muzeumot és a híres Könyvtárt is magában foglalta. Itt minden görög volt, és a Ptolemæusok, kik az ország belsejében minden tekintetben hódoltak a nép régi erkölceinek, itt, e tengerparti városban a görög művészetet ápolták. Alexandriával a nagy Antiochia versenyzett. Troas, Nicæa, Nicomedia, Brussa, Mysiában, Seleucia az Eufrát partján, hol

CORINTHI OSZLOP.

JON OSZLOP.

DÓR OSZLOP.

oly sok város keletkezett és pusztult el, ez időben épültek pompásan és gyorsan. Paloták emeltettek mindazzal, mit az ázsiai királyok vágyai óhajtottak, s a mit a görög művelt ízlés és igények megkívántak: mulatságra szánt berkek, a polgárok felüdítésére és vallásos ünnepélyek megtartására. De nem csupán a maradandók, hanem a mulandók is ily fényűzéssel voltak létrehozva. Már Sándor faragványokkal és szobrokkal gazdagon díszítetté azon máglyát, melyen Hephæstio barátjának hullája elégettetett. Nem kevésbbé díszes és a gépészet s művészet csodája volt azon szekér is, melyen 64 kiválasztott öszvér hozta Sándor tetemeit Perzsiából Alexandriába. Később Ptolomæus Philadelphus király Egyiptomban és II. Hiero, syracusæi zsarnok versenyeztek egymással az ilyenek létrehozásában. Az első egy ünnepély alkalmára az alexandriai várban egy óriási sátrat készítettett, melynek nagy terme 26 méter magas faoszlopokon nyugodott, oszlopsorokkal volt körülvéve és drága szőnyegekkel, válogatott festményekkel s márványszobrokkal volt gazdagon díszítve. Emez pedig egy óriás hajót építtetett, melynek termei az Iliasból vett tárgyak képeivel valának díszítve, továbbá árnyas sétányokat, fürdőket, egy gymnasiumot, könyvtérmet foglalt magában, védő tornyai pedig hadigépekkel voltak ellátva; a hajó gazdagon el volt látva élelmi szerekkel is; így küldötte ajándékol királyi barátjának, Ptolomæus Philadelphusnak. Még nagyobbak és pompásabbak voltak azon óriás hajók, melyeket ez utóbb nevezett királynak unokája, Ptolomæus Philopater építtetett magának kėjutazásaira. Ezek egyike a Thalamegus nevű nilusi hajó 4000 evezős által hajtátott; termei több emeletesek valának, kertjeiben nagy lugasok, görög és egyiptomi ízlésű oszlopok váltakoztak egymással.

Magában Görögországban már nem sokat építettek ez időben; a szükségnek eleget tőnek az elődők; a községek nem is voltak elég gazdagok és bőkezűek. A fényűzés a nyilvános életből a polgárok házaiba költözött. Ez időből származik a nagy eleusisi templom előtt 12 dór oszlopból álló előcsarnok, melyet *Phaleri Demeter* hozott létre. Nem igen van összhangzásban az épülettel, és inkább pompás, mint szép mű.

A görög származású királyok bőkezűségéből Athén is több épülettel gazdagodott, melyek a művészet régi hazájának díszére voltak szolgálandók. Az olympusi Zeűsz temploma, melyet még Pisistratus kezdett, mint a zsarnok műve nem folytattatott Athén hatalmának és szabadságának idejében; Antiochus Epiphanes most újra építtette, de már nem Athén többi épületeinek ízlésében, hanem corinthiban. A templom pompás volt, legnagyobb az egész városban, kettős oszlopsorral, homlokzatán 10, oldalain 20 oszloppal. Nevezetes, hogy már ennek építésénél egy római, Cosentius, volt az építész; jeléül annak, hogy a görög művészet már elhagyta hazáját; az épület azonban most sem fejeztetett be, hanem csak Hadrian alatt. E templomnak csupán

némi maradványai vannak ma már, a mint egyáltalán ezen kor épületeiből, akár az építés rosszasága, akár egyéb okokból, igen kevés maradt fenn.

E korban leginkább a corintheta ízlés alkalmaztatott, s a dóra majdnem egészen mellőztetett, sőt már az előbbi korszak végén sem igen kedvelték. Sok hírneves építész mellőzte ez ízlést, nem a képzés hiánya miatt, hanem mert nehéz volt. Különösen *Hermogenes* volt ilyen, sőt ez a teosi *Bachus* templom építése közben változtatta meg tervét.

Valamint e kor a nagyterjedelmű épületeket kedvelte, úgy a templomok építésében is a több oszlopból álló sorok jöttek szokásba, de a homlokzat szélessége megváltoztatta az egész épületnek arányát is.

A jón ízlés is, már a múlt korszak vége felé ment át némi változáson, könnyedebb és karcsúbb lön, de némely tekintetben nem mondhatjuk, hogy szebbé lett az. Egy meglehetősen jól tartott templomon, Aezaniban, Phrygiában, mely ezen korszakból való, az oszlopok magassága majdnem tízszer annyi, mint azok átmérője. Mind a dóra, mind a jón ízlés lemond önállóságáról és összekapcsolódik; e két ízlés összevegyülése ezen korból látszik származni és Agrigent romjai több helyen, valamint Athénben az úgynevezett „Szelek tornya“, melyet *Andronicus Cyrrhestes* épített, is bizonyítják.

És míg ezen két ízlés sokat veszített sajátos szépségéből, azalatt épen ez időben a corintheta ízlés a maga tisztaságában, a részletek legremekebb kidolgozásában, nagy ízléssel alkalmaztatott. Bizonyítják ezt azon, bár csekély maradványok, melyek e korból származnak, és a későbbi római épületek is. Legszebb minták e tekintetben néhány Eleusisban talált töredék, melyek egy templom előcsarnokának oszlopairól valók. Látjuk ugyan, hogy az eddig szokásos virág és levéldísz itt mások váltják fel: pl. álarczok, madarak. stb., melyek a sarkokat csinosítják, de a levelek éles rajzában és az egésznek egyszerűen nemes és ízléses keresztülvitelében méltán állíthatók a mileti Apollo templom oszlopfejei és a Lysicrates emlék mellé. Igen jellemző, hogy épen a dóra ízlés, mely megfelelt a tiszta görög erkölcsöknek, először hanyatlott el, míg a corintheta, egy nem oly biztosan kifejlett, érzékileg gazdagabb, díszítő ízlés, fenmaradt és reánk hagyományoztatott. E tekintetben is tehát oda értünk, hol a tiszta hellenismus megszűnt, s a görög művelődés azon alakot öltötte magára, mely által az idegenekre nézve is leginkább megközelíthető volt.

Szobrászat. E kor szobrászata és festészete mindenesetre még igen jelentékeny volt, elődeinek szellemi és művészeti hagyományait átvette és fentartotta. Sokat és jól dolgoztak, bár oly nevek, mint *Phidias* és *Praxiteles*, *Polyclet* és *Lypsippus* nem fordulnak többé elő. E téren is az óriási arányok felé és pompához hajlott az új irány. Így Rhodus szigetén, mely a kereskedelem által lön gazdaggá, a kikötőben a *Napisten* egy szobra állíttatott fel, mely felülmúlta minden előzőit. Egy *Chares* nevű rhodusi

készítette, Lysippus tanítványa; a szobor magassága 105 lábnyi volt, ujjai nagyobbak, mint rendszeren egy egész szobor szokott lenni. Tizenkét évet töltött a szobornak egyedül öntésével, miután a részeket külön-külön kellett alakítani és önteni, és csak azután lehetett az egészet összeállítani. Ha ezen munkát a periclesi-kor szobraival összehasonlítjuk, melyek persze még messze e mögött elmaradnak, tekintetbe kell vennünk a szigorú stilszerűséget, mi által ki volt zárva az, hogy az élőkkel hasonlítottassék össze, mert az óriás nagyság mintegy kifejezése volt a természetfölöttinek és az isteni megjelenésnek. Most azonban, midőn az óriási szobrok a kor jellegéhez híven az egyéni életnek mozgékony formáiban voltak kivéve, ez óriási terjedelemnek ellenkező hatást kellett létrehozni, t. i. azt, hogy a formák élettelenek lőnek, és üres nagyzásnak látszottak. Ez óriás szobor csak 54 esztendeig állott, földrengés döntötte le, mintegy megbüntetvén az emberi kevélységet.

Ez időtől kezdve, mint látjuk, Rhodusban egy külön iskola alakult, mely legközelebb állott azon művészeti irányhoz, mely a Niobe-csoportozatban van kifejezve, csak hogy a szenvedély kifejezésében még egy lépéssel odább ment. Hogy mennyire mentek e tekintetben, mutatja már *Aristonidas* rhodusi művésznek azon munkája, mely *Plinius* szerint, hogy *Athamas* őrjöngését kifejezze, a mint ez fiának *Learchus*nak lebukása után bánatosan ül, vasat és érczet kevert össze, hogy a vasnak az ércz fényén keresztüllátászó rozsdapírja a szégyenpírt fejezze ki. Ez irány azonban különösen a szó teljes értelmében csoportok létrehozását mozdította elő. Már azelőtt történtek kísérletek ily csoportosításra, különösen a homlokzatok mezein, hol két, vagy több egymástól szabadon álló alak, vagy két alak egymással összekapcsolva, fordult elő, de mégis mindig úgy, hogy az egyes alakok külön állottak és az epikus nyugalom volt az uralkodó. Most azonban a szenvedélyes tetteket, hogy úgy mondjuk, az erénynek katastrópháját közvetlen akarták előállítani az által, hogy több egymással összekapcsolt alakot, mintegy összefonva tüntettek fel. Ez oly feladat volt, mely tulajdonképen a festészethez tartozott és azért a plastika fensőbb törvényeivel némileg ellenkezik, de másrészt nagy műszaki akadályok legyőzésén felül, mind a kifejezésben, mind az alakzatokban és világításban némely finom visszahatásokat enged, és ezért mindenesetre a művészet terjedelmesebbé tételének nevezhető.

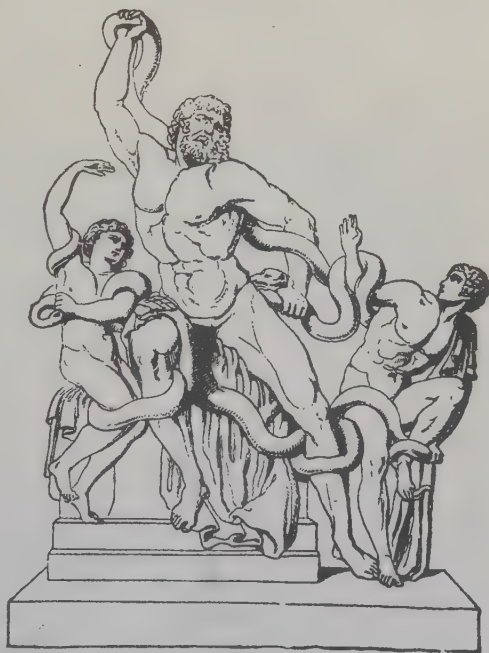
A legjelesebb mű e nemben a híres *Laocoon* csoport, mely bizonyára ez időből való és *Agesander*, *Polydorus* és *Athenodorus* műve. Tárgya a trójai háború mondaköréből vétetett. Midőn a trójaiak arra készültek, hogy a görög hősöket magában rejtő falovat a városba vigyék, *Laocoon*, *Neptun* papja érte a veszedelmet és óvta a polgárokat. Az istenek céljainak ezen ellenzéseért szigorúan bünhődött, két óriási kigyó jött elő a tengerből, egyenesen

az oltár felé tartanak, melyen Laocoon áldoz, körülveszik és megölik őt két fiával együtt. E pillanat van a szoborban megérzésként; látjuk az atyát és két gyengéd fiát, amint a hatalmas kigyók testeik köré tekerődnek; az ifjabbik fiú már a halállal küzd, az idősb még sértetlen, részvételt tekint atyjára, ki kettejük között legdühösebben támadtatik meg, az oltárra hanyatlik, fejét az ég felé emeli, saját fájdalmait és fiainak szenvedését mintegy panaszoja neki. E csoportozat minden részletében mesterileg van kivíve. Az egész elrendezés, a csoportozatnak gúlaszerűen emelkedő alakja, miáltal a cselekvés egysége van kifejezve, és a mellékalakok ügyesen vannak a fő személy alá

rendelve, a vonalak szépsége, ugyanazon érzelemnek kinyomata a három különböző alakon, a testnek kitűnő alakítása, mindenekelőtt azonban a fájdalomnak mély és a mellett nemes kifejezése, a legnagyobb bámulatot érdemlik. Joggal nevezték e csoportot egy három felvonásos szomorújátéknak, melyben az atya, mint az erély és szenvedély kifejezője, a központ. Látjuk, mint feszülnek és dagadnak ki az erőteljes testnek izmai a fájdalomtól, mint emelkedik a mell a lélekzetvétel nehézsége miatt, mint huzódik befelé az altest a sóhaj miatt, mely a szenvedő férfiú ajkán kitör. De e borzasztó testi fájdalomban is fentartja őt még

a lélek, mérsékli fájdalma kitörését, midőn fiaira tekint, és ezek kínjai feledtetik az övéit. Panaszskodik, de nem kiált, arcában a nem érdemlett büntetés miatti zúgolódás van kifejezve, és a homlok redőin látjuk, mint küzd a lélek ereje a test fájdalmaival. Szóval e mű minden tekintetben mély, nemes remekmű.

Es mindennek daczára még sem tagadható, hogy a szenvedések ezen feltüntetésében a művész tovább ment, mint Phidias nyugodt méltóságában, sőt mint Scopas és Praxiteles iskolájának tiszta izlése is eltúrte volna. Nem ment a hatásvadászattól, mondhatnók a színpadias jellegtől; a lélektani és boncz-tani ismeretek szándékos kifejtését látjuk. A *Niobe-csoportnak* egészen rokon tárgya van, itt is a kint az istenek büntetése idézi elő, itt is ki van

LAOCOON.

fejezve a fájdalom, melyet érez gyermekeinek fájdalma felett, de mennyire másképen, mennyire méltóbban, s mégis mennyivel megkapóbban van élénk állítva. A másik, reánk maradt legjelentékenyebb csoport valószínűleg ugyan-ezen korból való, a *Farnesi-bika* neve alatt ismeretes, és a farnesi hagyaték többi részeivel együtt Nápolyba jutott. Plinius is megemlékszik e csoportról, és azt állítja, hogy Rhodusból hozatott Rómába, készítették pedig *Apollonius* és *Tauriscus*, Trallesből. Ezen csoportnak tárgya is érzékileg tragicus. Antiope, Amphion és Zethus anyja, kiket Zeusnek szült, Lycur nejének Dircének átadatott, hogy kínozza meg; megszökött ugyan, de ismét elfogatott épen akkor, midőn Dirce a Cythæron hegyen egy bachusi ünnepélyen dorbézolt. Felizgatva a lakomától és talán féltékenység által is kínoztatva megparancsolá, hogy vetélytársa egy dühös bikához köttessék, s ez által halálra vonzoltassék; de megjelennek Antiope fiai, felismerik anyjokat, és a neki szánt büntetést Dircén hajtják végre. A csoportozat épen azon pillanatot vázolja, melyben a szerencsétlen Dirce a bika szarvához köttetik. Ezen a Laocoonnal sokkal nagyobb tömegű csoportozat mind az elrendezésben és lélekre való hatásban messze e mögött áll, mind a műszaki egység hiányzik belőle, mind az érdeknek középpontja. Az egyes alakok hevesességekben színpadias benyomást tesznek, a vonalak nyugtalanul metszik egymást, s az egész nem sokkal több, mint egy nyilvános térre való diszítés. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e csoport igen sok helyen, és pedig úgy látszik nem helyesen van kijavítva.

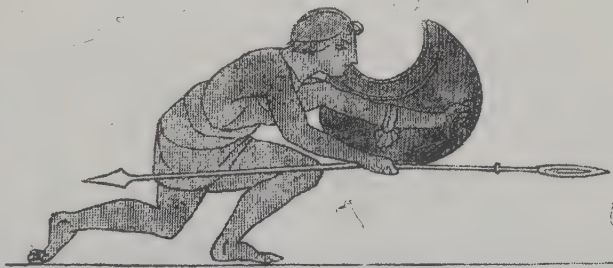
A rhodusi iskolával majdnem egyidőben virágzott Pergamumban is a művészet, és Plinius mondja, hogy több művész, *Isigonus*, *Phrycomachus*, *Stratonicus*, s *Antigonus*, Attalusnak és Emuenesnek a gallok elleni küzdelmeit vázolták. Úgy látszik ezen a III. század második felében virágzott művészeti termeléshez tartozik ama két nagyrabecsült és egymással rokon mű, a *Haldokló hajvivó*, a capitoliumi muzeumban és *Pactus* és *Arrea* nevű csoport a villa Ludovisiban. Az elnevezések nem helyesek, mindkét alak gallasokat ábrázol, kik emelkedett barbár büszkeségükben a halált eléje teszik a szolgáltatásnak. Az elsőt már legyőzte a halálos seb, egy paizson fekszik, melyet csak életével engedett az ellenségnek, alig képes magát fentartani, feje már merev tekintettel lehanyatlik, míg a másik, miután előbb feleségét megölte, vad szenvedélyben most saját keblébe döfi a hideg vasat. A mint látjuk, más feladatok oldattak meg ezen művekben, mint a milyeneket a művészek tűztek ki magoknak; nem találkozunk itt azon békés szépséggel, azon szeliden fájó hangulattal, a mely a meghaló hellenek szobrain ömlik el; a czél itt nem az volt, hogy eszményi kép alkottassék, hanem hogy a barbárnak lényege, a test alakjában, még a szépség rovására is megkapóan vázoltassék, s ezen feladatot mesterileg is oldották meg az illetők. Hogy tiszta képet szerezhessünk magunknak ezen művek sajátosságáról, hasonlítsuk azokat

össze, a *Pasquino* név alatt ismert, Rómában levő töredékkel, mely egy csoportozat maradványa és szintén ezen korba tartozik, bár annak kezdetére Menelaust állítja elénk, a mint legmélyebb fájdalomában az égre emelt pillantással, Patroclus ifjúi szép tetemét felveszi, hogy azt elvigye. A helyzet itt is nagy mértékben szenvedélyes, de átszellemült a legtisztább eszményi szépség által, hasonlóan a Niobe-csoporthoz.

Újabb időben szorgos kutatás után sikerült a pergamumi iskola még néhány maradványát felfedezni azon emlékekben, melyeket az ókortól öröklöttünk. Az athéni Acropolison Attalus király fogadalmi ajándékából négy, harczolókat ábrázoló csoport találtatott; az egyes alakok három lábnyi magasak; a gigasok és amazonok harczát, a marathoni csatát és a gallok megsemmisítését Illyriában ábrázolják. Több, a muzeumokban őrzött szobor tárgyra nézve és arányaiban szintén megegyezik ezekkel, modorban nagyon hasonlít hozzájuk.

Nem csupán a rhodusi és pergamumi iskolák művei között találunk összeköttetést az ifjabb attikai művészettel, hanem ugyanez tapasztalható e kor egyéb művészeinek törekvései között is. Már Praxiteles műveiben is meg voltak csirái egy újabb, a légység felé hajló iránynak, mely ha túlságba megy, elvezet a művészet

BAJVÍVÓ.

nemességétől és aggasztó fordulatot vehet. A művészet ennek következtében már sok tekintetben az érzékiség felé hajlik és bár egyik másik műmesterileg van keresztülvive, mindig bántó marad a szemlélő jó izlésére. E mellett, szintén Praxiteles által megkezdve, az idylli és naiv felé hajló irányt is észlelünk, mely rokonságban van a költészetnek ezen téreni jelenségeivel.

Az isteneket ábrázoló szobrászat terén is jöttek létre jelentékeny művek. Így mindenekelőtt az úgynevezett *Belvederi Apollo*, melynek különben mind kora, mind mestere ismeretlen, és nem egy ok szól a mellett, hogy legalább ezen szobor a császárok korában készítettett, s ha a márvány nem görög, hanem carrarai volna, határozottan állíthatnók ezt. A hely, melyen találták, Capo d' Anzo, a régi Antium, az első Cæsarok kedvencz tartózkodási helye volt, Caligula és Nero itt születtek, s különösen ez időben részesült figyelemben. De hiszen Italia elég gazdag volt görög művekben, s nem hihető, hogy ha valamely palota berendeztetett, minden bútor-

darab csak akkor készült volna e célra. S ha e szobor valóban oly későn készült volna is, nem következik, hogy ez az eredeti; továbbá az sem hihető, hogy ily remek munkát ily kis városkában hagytak volna, s a mű remeksége sem zárja ki azt, hogy másolat legyen, annál inkább, mert számtalan reánk maradt szobormásolat és utánzás oly tökéletesen készült, hogy a régiek másolási és utánzási ügyességéről igen elismerőleg kell nyilatkoznunk.

A reánk maradt ókori művek között több van, melyek ezen kornak tulajdoníthatnak. Ilyen a híres *Versaillesi Artemis*, mely jelenleg a Louvrebán van, egy, az Apollóval minden tekintetben rokon mű. A *Vaticáni Ariadne*, melyet előbb Cleopatrának neveztek és a *Barberini faun*, jelenleg Münchenben, az ittasságot a legnagyobb élethűséggel visszatükröző alak. Ezeken kívül számos igen szép arczképhűségű szobor maradt reánk; bizonyos, hogy ezek közül sok hízlelgőbb a valóságnál. Mondják, hogy Phaleri Demetriusnak az athéniek 360 szobrot emeltek, melyeket, midőn a másik Demetrius, t. i. Poliorcetes biztatására elűzetett, ismét ledöntöttek. Plinius állítása szerint az arczképeket e korban eszményítve készítették, minden művész arra törekedett, hogy a „nemes férfiakat még nemesebbeknek tüntessék fel.” Pericles mellszobra, mely részben még a régi ízlés nyomait mutatja, különösen pedig Phocionnak állítólagos szobra a Vaticánban, mely egyszerűsége miatt csodálatos és nagyszerű, Sophoclesnek a Lateránban levő mesteri szobra, a régi kor arczképeiről kellő fogalmat adhatnak. Ezen eszményi felfogás helyett azonban később, különösen mint látjuk Lysippus és utódai által, az élethűségnek megfelelőbb irány jutott túlsúlyra. Ezek közt leginkább említendők Posidippus és Menander vigjátékiróknak a Vaticánban, továbbá Aristotelesnek Rómában a Spada-palotában és Aeschinesnek Nápolyban levő szobrai.

E korszak végéről is maradt fenn néhány mű, melyek bár nagyrészt szintén régi mesterek nyomán készültek, mégis nagy művészeti erőre mutatnak. Ide tartozik mindenekelőtt a *Vaticáni torso*, vagyis csonk, az ókor legbámulatosabb plasticus műveinek egyike, melynek felirata egy máskülönbben ismeretlen athéni *Apollonius* nevű emberre vall. E töredék, melynek feje, karjai és lábszárai hiányoznak, egy erőteljes férfi ülő alakját mutatja. Izmai erősek, mintha a küzdelem aczélozta volna meg, de nem kemények, hanem lágyak, életteliyesek, a vonalak szépen hajlanak, s mint szelíd hullámok folynak egymásba. És bár igen sajnálnunk kell e remekmű csonka voltát, másrészt azon előnnyel bír, hogy kitüntette, miben volt az ókori művészet a legnagyobb, t. i. a testnek jelentőségteljes vázolásában. E szoborcsonkban Herculesnek egyik szobrát gyanítják a műismerők. Miután azonban a felírás arra enged következtetni, hogy a mű a római köztársaság végső századában készült, azon következtetésre kell jutnunk, hogy ez is, és pedig igen jeles

másolata egy régibb műnek. Mily szellemmel és tökélylyel készültek ezen utánzatok, mutatja számos más példák mellett, az úgynevezett *Medici Venus*, egy másik *Cleomenes*nek, athéni Apollodorus fiának műve, melyben a kivitel eszméje Praxiteles Cnydosi Venusáról van véve, de oly önállósággal és elevenséggel van készítve, hogy egy eredeti műnek teljes értékével bír. Végre még a *Borghesei viador*-t kell említenünk, ephesusi *Agasias* műve, mely a Louvrebán látható, egy harczost tüntet elő, azon pillanatban, midőn egy feléje mért csapást elkerülni, s maga is támadni készül. Bármily meszterileg van jellemezve a helyzet, az eszménység mégis sokat veszít az által, hogy a művész a fősúlyt arra fektette, miszerint kitűnő anatómiai ismereteit mutassa be. Ugyanezen törekvés tapasztalható néhány más ezen korbéli szoborművön is.

A *vésott kövek* készítése ezen korban a legnagyobb tökélyre emelkedett, s a legszebb példányok, melyek muzeumainkban találhatók, ezen és a következő római korból valók. Legremekebb mindezek között a híres szent-pétervári cameo, egy Ptolomæusnak és nejének fejével.

A Sándor utáni kor *érmei* és *pénzei* még igen szépek, bár a kor vége felé már az izlés hanyatlását tüntetik fel.

A **festészet** e korban is buzgón műveltetett, és egész sora a festőknek ismeretes ez időből, s méltán. Igaz ugyan, hogy a művészet ez ágában a hanyatlást már a kortársak is elismerték. Az antik festészet leglényegesebb érdeme a finom, átszellemült jelleg volt, s ez azon időben, mely már az érzékiség felé hajlott, veszendőbe ment. Másodrendű edényfestészen (l. a 651. l.) kívül e korból nem igen maradtak fenn festészeti remekművek; a római korból való műveket, melyek némileg ezen korszakra is vetnek világot, majd később a maga helyén fogjuk jellemezni. Minél inkább volt a fényűzés és művészet iránti szeretet a házi körre korlátozva, annál inkább nyertek kisebb, könnyebb modorú képek közkedveltséget. Ilyenek voltak pl. *Peireicus* festőnek borbélyszobákat, konyhai jeleneteket ábrázoló képei, mely modort azután *rhyparographiának* nevezték; mások ismét kisebb természeti jelenségeket vázoltak, mint pl. erdőket, patakokat, stb. és ezeket *rhopographoknak*, erdőfestőknek nevezték. Hogy azonban ezen képek nem birtak azon érdekekkel, mint a mai hasonló tárgyúak, azt mondani is felesleges; ugyanez áll a többi házas jeleneteket ábrázoló, úgynevezett genreképekre nézve is. Festettek továbbá különféle komikus jeleneteket, és sokan a hitregék parodiájában gyakorolták magokat; torzalakokat, melyeken egyes emberek jelentek meg eltorzított állapotban, stb. Azonban még az ily képek sem valának durvák, sértők és érték nélküliek. A görög érzék finomsága megőrizte magát még e kisebb dolgozatokon is. Plinius mondja a már említett *Peireicus*ról, hogy képei tökéletesen bevégzett művészettel valának festve, és drágábban fizették őket, mint mások legnagyobb képeit. Kellett tehát oly tulajdonságokkal bírniok, melyek

a görög művészet kedvelőinek tetszettek. Hogy azonban ez érdem csupán csak külső volt, és nem a kép költői értékében rejlett, az szintén kitűnik Plinius azon mondásából, hogy nem tudja, vajjon Peireicus szándékosan tette-e magát tönkre az által, hogy művészetét lealjasította. Ha azon képek magasabb művészeti értékkel bírtak volna, a rómaiak legalább emléköket tartották volna fenn. S így csupán annyit mondhatunk, hogy csak a tiszta, csinos kivitel volt e képek érdeme, igaz, hogy ezt is becsben tartották, mert másrészt ismét a *scenographok*, díszfestők, gyors ecsetjeikkel festették tele a gazdagok lakának falait, és ezt bizonyára még kevesebb művészettel tevék.

Bizonyára ezek korszakában fejlett ki azon könnyed vidorság és kecs, melyet római maradványokon, különösen Pompejiben szemlélhetünk. A művészet, mely eddig templomok és középületek emelésére szolgált, leszállott a magánházak díszítésére. Polygnot azon nagyszerű és ünnepélyes modora a dór templomok és csarnokokkal a legbensőbb összeköttetésben volt, és már az építészet megváltozása, t. i. a rideg és komoly dór építésmódnak könnyebb-szerűvel való fölcserélése okvetlen maga után vonta a festészet irányának megváltoztatását is. Fontos azon körülmény, hogy némely későbbi templom és oszlopcsarnok belső falai féloszlopokkal, pilasterekkel voltak díszítve, minek következtében a festők elveszték azon nagy térségeket a falakon, melyeken azelőtt festményeiket kényelmesen beoszthatták; különösen pedig a magánházakban folyton növekedő fényűzésnek kellett egészen más irányt adnia a festészetnek. Úgy látszik Alcibiades volt az első, ki házat festményekkel díszítetté, ezt később mások is utánózták. Körülbelül ugyanez időben kezdték meg a padolatoknak rakott művel, mozaikkal való díszítését, s ez is óriási fényűzéssel történt. E mozaik művekből csak igen kevés tartatott meg korunkig.

Végül még az *edényeken* levő festményekről kell megemlékeznünk. Ilyenek nagy mennyiségben maradtak reánk, s leginkább Alsó-Italia gyáraiból kerültek elő. Már az alakok gazdag és pompás díszítésre való hajlamot mutatnak, mert az edények többnyire nagyok, a nyakon és fogantyúkon gazdag, arabeskszerű díszítéssel vannak ellátva. A képekben igen sok az egyformaság. nagyon sok van, melyeken a temetkezésre emlékeztető jelenetek láthatók; nem ritkák azonban azok sem, melyeken valamely szomorújátékból vett tárgyak vannak jelenetезve. De a tárgyak érdekessége sem pótolja a művészeti hiányokat, a rajz kevésbé nemes és helyes, mint előbb, a díszítési jelleg sem oly pontos, és a kivitel igen sokban eltér a régebbi kor csinjától és szépségétől.

Vége a második kötetnek.

MIVELŐDÉSI KÉPEK MAGYARÁZATA.

I. Az első kép felső része a *hellen építészet* különféle ízléseit mutatja. Középen a *bassaei Apollo-templom* emelkedik, melyet a híres Ictinos épített. Ezen *dór* ízlésű épület komoly jellegével szemben, a kép jobb sarkában levő, ilysszosi templomból származó könnyed és tetszetős *ion*-ízlésű oszlopprészet áll; a *korinthi* ízlés gazdag diszítéssel bíró példányát a bal oldalon levő Lysikratestől származó művészies, virágkehelyhez hasonló és levelekkel diszített oszlopfej állítja elénk.

A kép közepét egy, dombormívű, görög lakomát ábrázoló *friz* foglalja el. Az előtte álló talapzaton a fazekas mesterség és egyéb vele rokon iparágakat feltüntető edények láthatók; mindjárt jobbról egy *amphora*, azaz merítő, vagy helyesebben két fogantyúval ellátott folyadékot tartalmazó, vivésre szánt edény látszik, lefektetve, ez víz, bor vagy olaj tartására szolgált; mellette egy gazdagon diszített fogantyús etrusk edény (*krater*) van, melyben lakomák alkalmával a vizet borral vegyítették; tőle balra művésziesen kidolgozott *virágcserep* s előtte egy *ételtál* és a görögöknél szokásos *ivó szarv*, mely állatfejen végződik. Ez ivószarvakkból nem annak felső, széles nyílásából ittak, hanem a végén alkalmazott kis szűk nyílásból szívták ki az italt. A tovább, balra látható *szekevényke*, mely pompás, csillagokkal diszített *ruhaszőveten* áll, evő és ivó edények eltevésére szolgált, mely épen úgy mint azon ruhaszővet Ázsiából hozatott át a görögökhöz. Mellette még néhány *ivó edény* van, és az állvány végén a szini előadások alatt a színészekről használatni szokott *álarczok*. Egészen oldalt, egy olyan *thyrsus-pálcza* látható párduczborbe csavarva, melyeneket a bachansok használtak Bacchus ünnepeinél.

Képtnk alsó része a görögök *házi életébe* enged bepillantani. Egyszerű, de szép hajlású *támlásszékeken* előkelő *görög nő* foglal helyet és *fon*, a szálát azon egyszerű fonó szerszámmal készíti, mely még sokkal később a középkorban is használatban volt. Fejét *karika*, bal karját pedig azon *karpereczek* egyike diszíti, melyhez a hellenek mintát a kígyó alakjától vettek. Felső testét *chit on* takarja, azaz egy rövid, ujjak nélküli ing, mely a vállakon függ. Térdein *kendő* fekszik. Lábai előtt *kosár* s ettől jobbra bronz *kandeláber*, művészies diszítéssel; amint a fényűzés utóbbi korszakában készítették. A földön *Thyrsus-pálczák* és oly *legyezők* hevernek, melyeneket a görög nők és leányok nyilvános helyeken használtak, és azért bizonyos pompával készültek. — Az alsó csoport bal oldalán hellen *ifju* fuvaláz; mögötte egy *áldozati oltár* látható, előtte különböző *hangszerek*, a kettős fuvola, nádsíp, több húros hangszer, és fent a régiebb, nehezebb és tömör mívű *lant* (lyra), alant könnyebb és karcsúbb, 5 és 7 húrú lantok. Az ifjú és nő közötti mellszobor *Homert* ábrázolja.

II. A második kép felső és alsó részein a görögök által használt különféle hadi szereket látjuk; minők a különféle *sisakok*, *pajzsok*, *dárdák*, *íjak* és *nyilak*, *kardok*, rövid *pallasok* és *vérték*. A kép felső bal sarkában *Pallas* sisakos alakja tűnik szemeinkbe.

A középső részt különféle görög törzsekhez tartozó egyének foglalják el, a különböző vidékeken szokásos öltözeteket tüntetve fel. Az egész úgy látszik, egy vásári jelenetet ábrázol.

TÉRKEPEK ÉS KÉPEK JEGYZÉKE.

Mellékelt képek.

Patroclus a máglyán	66
Alcibiades visszatérte Athénbe	354
Görögország nagy szellemei	472
Miloi (melosi) Venus Párisban	487
A macedoni phalanx a és thrákok támadása	508
Nagy Sándor csatája Gaugamela mellett	544
A görögök és carthagóiak csatája Crimisus folyó mellett	634
Nagy Sándor Tyrus előtt	537
Alexandriai udvartartás a Ptolomaeusok korában	636
Belvederi Apolló Rómában	651
Görög művelődési kép I.	482
" " " II.	486

Mythologiai és történelmi képek.

Jason és Médea	29
Perseus a Pegazuson	31
Csata Patroclus holtteste körül	44
Az istenek harcza a titánokkal	50
Olympusi istenek gyülekezete	55
Pythia jósdája Delphiben	80
Herodot fölvassza történetét a görögöknek	102
Véres áldozat a csata előtt	107
Prometheus a Kaukázusban	115
Lycurgus és a gyermek Charilaus	132
Aristomenes a sziklaüregben	165
Theseus és Minotaurus	181
A macedon ifjak meggyilkolják a perzsáköveket	237
Aristides és a cserépszavazat	245
Leonidas és társainak utolsó áldozata	249
Alcibiades halála	353
Lysander lerontja Athén falait	359
Socrates halála	371
Agessilaus hadseregét csatarendbe állítja	387

Pharnabazus és Agessilaus találkozása	Lap 389
Pelopidas és az összeesküdtek megmen- tik Thebaet	397
Epaminondas megmenti Pelopidas életét	407
Pelopidas halála	412
Epaminondas végpercei	419
Demosthenes Fülöp ellen	444
II. Fülöp király meggyilkoltatása	503
Aristoteles és tanítványa Nagy Sándor	512
Nagy Sándor és Diogenes	581
Bevonulás Egyiptomba	539
Nagy Sándor életveszélyben Elő-Indiá- ban	549

Tájismei képek.

Sparta és a Taygetus hegység	10
Sunium hegyfoka Athene templomának romjaival	23
Corinth vidéke	60
Delphi környéke a Parnassus hegyen	69
Athén Piraeus felől tekintve	257
Plataea vidéke	263
A mai Athén Acropolis romjaival	267
Athén romjainak kiterjedése	270
Az Acropolis és Propyleák Pericles korá- ban	297
Piraeus és a hosszú falak	311
Sphacteria szigete	319
Syracusaei kikötő	335
Propyleák és a könyvtár	451
Delphii templom	567

Népismei képek.

Pelasg főnök mezei laka	16
Eleusisi ünnepi körmenet	75
Görög katonák	83
Hoplita, nehéz fegyverzetű hős	84
A görög nők házi élete	89
Kocsiverseny Olympiában	98
Görög testgyakorlat	148
A versenypálya Spartában; Dromos	153
Az elesett hősök temetése	191
Egy olympusi győző fogadtatása szülő- városában	195

	Lap
Testgyakorlatok Athénben	212
Görög öltözet Solon korában	233
Az Acropolis építtetése	291
A művészet virágzása Pericles idejében	301
Színházi jelenet Athénben	328
Grammatikai iskola Athénben	363
Természeti ritkaságok	377
Görög nők hajviselete	491

Szobrászati- és arcképek.

Homeros	65
A trójai hősök	67
Olympusi Zeus	137
Achilles és Memnon párba	227
Helena visszavétele Trójában	231
Miltiades	240
Aristides	243
Themistocles	243
Athéni Cimon	253
Hera (Juno) óriási mellszobra	274
Artemis (Diana) ókori szobra	275
Clythia, a görög szobrászat egyik remeke	279
Eros, a szerelem istene	281
Praxiteles műtermében	283
Pericles	289
Aspasia	305
A küzdők csoportja	320
Discus-hajító	323
Thucydides	325
Herodot	325
Dombormű a Parthenonról	341
Theseus temploma éjszak-nyugatról	347
Hercules (Farnese billa)	379
Epaminondas	395
Demosthenes	439

	Lap
Macedon Fülöp	441
Euripides	469
Pindarus	469
Aristophanes	471
Plato	474
Aristoteles	477
Xenophon	479
Hippocrates	480
Euclides	481
Nagy Sándor mellszobra	519
Nagy Sándor csatája (Fresco)	557
Phidias	625
Pallas Athene	627
Archimedes	632
Zeno	640
Epicur	641
Laocoon	649
Bajvívó	651

Építészeti képek.

Sparta főtere a várral	137
Tiryns városának cyclopi falai	171
Erechteion, Erectheus király temploma	
a várban	199
Erechteion mai állapotban	208
Sírboltok utcája Athénben	214
Artemis (Diana) temploma Ephesusban	223
Görög vítornyok várostromnál	383
Az egestai színház Sziciliában	427
Mycenaei kapu	482
Neptun temploma	484
Dór oszlop	645
Jón „	645
Corinthy „	645

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

	Lap		Lap
Abidus	351	Agamemnon, Atreus fia	91
Abronichus	271	Agariste, Clisthenes leánya	173
Absyrtos	51	Agasias	653
Abulites	559	Agathocles	631
Acanthus	395	„ ifj.	634
Achaemenes	250. 285	Agenor	30
Achaeus	47	Agesilaus	388. 414
Achaia alapítása	92	Agesilaus, szónok	606
Achilles	48. 66	Agesilaus naupactosi	618
„ sarka	68	Agesipolis	395
„ halála	68	Agiar halála	380
„ és Hector harcza	67	Agiatis	607
Achivok	48. 140	Agis király	352. 534
Acrocerauni hegyfok	5. 8	Agis, Procles fia	128
Acrotatus	632	Agis III.	605
Acte félsziget	237	Aglaja	45
Acteon	30	Agora	209
Acteos	62	Agrianok	497
Ada	524	Agrirent	109. 126. 333
Adimantos	255	Ajax	69
Admetus	275	Alcaeus	116. 453
Adrastos, corintheta király	61	Alcetas	406
Aegae vagy Edessa	495. 504	Alcibiades	330. 334
Aegeus	43. 56	„ szökése	338
Aegialioi	172	„ Spartában	344
Aegicoreis	181	„ fogadtatása Athénben	353
Aegina	235. 358	„ halála	367
Aegisthos	33	Alcinous	71
Aegos-Potamosi csata	358	Alcmaeon király	183
Aegyptos	31	Alcman	116
Aeneas	70	Alcmene	53
Aenianok	96	Alecto	42
Aeolis	228	Alenadok	89
Aeolok	48	Alexandria, kaukázusi	552
Aeolus	47	Alexandria, egyiptomi	540
Aepyros	160	Alkotmány változtatás Spartában	164
Aeschylus	302. 455	„ „ Clisthenes által	222
Aeschylus király	183	Amanos hegység	529
Aeschines	441	Amazonok	52
Aeschinus	481	Ambracia	109
Aesculap	49	Amphibolis	298. 308. 434
Aesopus	117	Amphiction	32
Agamemnon	33. 66	Amphictioniák	32. 95
„ halála	70	Amphitrite	43

	Lap		Lap
Amyclae városa	159	Archelaus, macedon király	496
Amynder	622	Archias alapítja Syracusae-t	109
Amintas II.	498	Archias	396. 398
Anacreon	116. 453	Archidaeus Fülöp	572
Anapos mocsár	340	Archidamus	280. 309. 416
Anaxagoras	118. 300. 466	Archilochos	117
" száműzetése	306	Archimedes	634
Anaximandros	118	Archinos	367
Anchises	70	Archon basileus	185
Ancyra	527	" eponimos	185
Andocides	387	Arconnesos szigete	525
" vizsátérte	370	Areopag	204
Andriscos	630	" teendői	205
Androcles	346	" törvényszéke	184
Andromache	70	" hatalmának korlátozása	290
Andronicus Cyrrhestes	647	Ares	45
Andros szigete	259	Argalis	513
Androsthene	563	Argo	49
Aneristos	236	Argolis	314
Anicias	628	Argonauták	49
Antaeus	54	Argos	168. 235. 416
Antalcides	393	Argosi öböl	11
Antander	633	Ariadne	87
Antenor	70	" fonala	87
Antigone	60	Ariaeus	379
Antigonus Doson	609	Ariarathes	576
Antigonus	575	Aristagoras	225
Antigonus szobrása	650	Aristarchus	636
Antiochus alvezér	355	Aristides, az idősb	243
Antiochus Theos	599	Aristides	238. 271
Antiochus Epiphanes	646	" száműzetése	245
Antipater	446. 510. 515. 573	" halála	277
Antiphylus	622	Aristippus	470
Antiphon	351. 441	Aristippus zsarnok	603
Antisthenes	470. 639	Aristippus bölcsész	639
Anytus	302. 367	Aristocrates	166
Anyaváros viszonya gyarmatához	112	Aristodemus	163. 254. 265
Apaturiák ünnepe	183	Aristogiton	221
Apelles	487	Aristomachus	608
Aphrodite	44	Aristomenes	165
Apis	63	" a barlangban	167
Apollonia	109 395	Ariston	612
Apollonius	634. 650	Aristonidas	648
Apollo-Phoebus	36	Aristophanes	303. 327. 460
Apollophanes	555	Aristophanes nyelvész	636
Appius Claudius	625	Aristoteles	475
Apustius	621	Arpalus	559
Aratus	600. 612	Arsames	528
" halála	619	Arsites	518
Arbela	542	Arszak	599
Arcadia	416	Artabazus	260. 273. 287
Archagatos	634	Artaphernes	225. 238

	Lap		Lap
Artaxerxes	416	Buteus	63
Artemis (Diana)	37	Byzanc	108. 272. 374
Artemisia királynő	258. 524	Cacus	54
Artemisium hegyfok	248	Cadmea	30. 510
Asandrus	522	Cadmeiek	140
Asopus folyó	11. 262	Cadmos	30. 117
Aspasia	303	Calippus	425
„ elleni vád	307	Calixenos	357
Athamas	49	Callas	528
Athén	488	Callias	288. 406
„ szövetségesei	295	Callicrates	627
„ falainak fölépítése	271	Callicratidas	356
„ ipara	233	Callimachos	240
„ a pestis alatt	316	Callinos	117
Athene ünnepei	104	Callisthenes	554
Athos hegyfok	237	Callymachus	636
Atimias	150. 209	Calypso	74
Atlas	53	Camarina	332
Atrax	622	Cambuni hegység	5
Atreus	33	Canephorák	105
Atreus, Pelops fia	91	Canopus	540
Atropos	42	Carcinos	631
Attalus	505	Cardia városa	237
Attalus király	619	Caria	228. 524
Attica alapítása	62	Cariae városa	416
Atyai hatalom Athénben	213	Cariatidák	418
Axios folyó	237	Cassander	574
Azemilchos	536	Cassandra	70
Bachiadok	176	Castor	37. 49
Bachus	41	Catana	109. 338
Bactria	599	Catynacophorok	172
Balanophagoi	27	Cebalinus	550
Balkán	507	Cecropia	9
Barathron	236	Cecrops	32. 62
Barátság Spartában	155	Centaurok	41. 54
Barberini Faun	652	Centrites folyó	382
Batis	538	Cephallenia	11. 313
Bellerophon	49. 52	Cephallonia	286
Belvederi Apollo	651	Cephissus folyó	11
Bessus	542	Ceramicus	313
„ halála	553	Chabrias	405. 432
Bias	118	Chaereas	349
Boeotia	87. 392	Chaeronea	299
Boeotok	96	„ melletti csata	451
Boges	277	Chalcedon	108
Borghesi viador	653	Chalcidice	108
Bulia	202. 236	Chalcis	223
Boeotarchos	399. 510	Chalybok	334
Brachyllos	624	Chaos	35
Brasidas	322	Chares	431. 443. 450
Bruchion	636	Chares szobrász	648
Buleuterium	203	Charidemus	444

	Lap		Lap
Charilaos	159	Clinias	330
Chariták	45	Clisthenes	172. 222
Charon	42	Clytos	507
Charon, thebaei összeesküvő	398	„ megmenti Nagy Sándort	520
Charondas törvényei	111	„ halála	553
Charops	483	Clotho	42
„ főnök	621	Cnidos	392
Charybdis	71	Cnossus	58
Chersonesus	298. 448	Colchisiak	385
Chiliarchos	514	Codrus	179
Chimaera	52	Coes zsarnok	226
Chios	229. 343. 432. 526	Colonos	348
„ alapítása	106	Conon	355. 392
Chirisophos	381	Copais tó	11
Chiron	48	Corcyra	11. 108. 147. 320. 406
Chiton	150	Corinth	284. 307. 488. 500
Choerilus	456	Comoedia	454
Cholchis	49	Corunophorok	172
Cholcis városa	250	Coronea városa	299. 391
Choregos	464	Cos szigete	525
Chronidák	35	Cosentius	646
Chronos	35	Cranaos	62
Chrysippus	641	Craterus	550
Chrysopolis	385	Cratinus	327. 303
Ciliciai kapuk	529	Creon	59
Cilix	30	Cresphontes	92. 160
Cimmeriek	51	Créta	247
Cimon megöletése	221	Crissa városa	172. 192
Cimon, Miltiades fia	247. 277. 285	Critias	362
„ száműzetése	282	„ halála	368
Cimoni béke	287	Critolaus	630
Cimon halála	287	Criton	373
Circe	71	Croton	110. 123
Cissidas	416	Crotoli Milo	124
Cithaeron	261	Család	80
Claudius Centho	621	Családapa hatalma	81
Cleandridas	300	Csata előzményei	84
Cleanor	381	„ következményei	85
Clearchos	376	Ctesias	379. 480
„ halála	380	Cumae alapítása	106
Cleinas	125	Cunaxai csata	378
Cleocritos	265. 368	Cycladi szigetek	241
Cleombrotus hadvezér	404	Cycladok	11
Cleombrotus	606	Cyclop építkezés	27
Cleomenes	221. 235	Cyclopi falak	481
Cleomenes III.	607	Cyclopok	71
„ halála	611	Cydonia	58
Cleon	314	Cylon	125. 188
„ halála	326	Cynoscephale	453. 622
Cleonthes	607	Cyprus	228. 287
Cleopatra, II. Fülöp neje	507	Cypselidák	217
Cleophon	352	Cypselus	174

	Lap		Lap
Cyrene alapítása	112	Dieos	630
Cyrenei iskola	470	Dimnos	550
Cyropolis	552	Dinocrates	626
Cyrrha	435	Diocrides	336
Cyrus, az ifjabb	354	Diodorus	599
" " " halála	379	Diogenes	118. 471
Cytherai bíró	165	Diomedes	66
Cyzicus	351. 517	Diomedon	401
Daedalus	58	Dion	422
Damocritus	630	" halála	425
Damon	421	Diondas	450
Danaidák hordója	32. 64	Dionysius, phocaeai	229
Danaus	31	Dionysius, zsarnok	416. 422. 429
" leányai	64	" füle	421
Darius	225. 236. 544	Dionysos	41
" halála	548	" ünnepei	104
Darius Codomannus	509	Diophanes	625
Datis	238	Dioscurok	37. 128
Decelia	343	Dodona	26
Dejanira	54	Dodonai jósa	98
Delioni csata	324	Dögvész Athénben	314
Delos	11. 278	Dolopok	96
Delosi gyűlések megszüntetése	296	Dór építészet	483
Delphi	100	" vándorlás	90
" megmentése	254	Dorimachus	612
Delphii jósa	98	Doris keletkezése	87
Delphinium	184	" elnevezése	107
Demades, szónok	442. 451. 513	Dórok	47. 96
Demaratus	501. 520	Dorus	47
Demarchos	206	Drachma	489
Demeter	40	Draco	187
" ünnepei	104	Dracontides	362
Demetrius, pharusi	618	Ducetius	333
Demetrius Phalereus	593	Dymanok	94. 136
" Poliorectes	593	Ecclesia	203
Demiurgoi	179	Ecnomus hegye	632
Demochares	594	Edessa vagy Aegae	495
Demokratikus szellem terjedése	93	Egesta	333
Democritos	465	Eion városa	277
Demophon	179	Eira hegység	167
Demos	206	Eisangelia	293
Demosthenes hadvezér	321. 340	Elba szigete	332
" " " halála	343	Electra kapu	511
Demosthenes szónok	430. 439	Életmód Athénben	233
Dercillidas	148	Eleusis	312
Dercyllidas	387	Elis	313. 416
Dereai csata	166	" alapíttatása	92
Deucalion	47	Elyseum	42
Diacrioi	198	Enomotiak	157
Diana	37	Eolus	71
Dicasterion	206. 290	Eos	37
Didrachma	489	Epaminondas	398

	Lap		Lap
Epaminondas halála	420	Fúriák	42
Epicur	640	Fülöp II.	430. 501
Epidamnus	109. 307	" halála	504
Epigonok	561	" hadszervezése	514
Epimenides	190	Fülöp, orvos	528
Epipolai magaslatok	339	Fülöp III.	610
Epirus	275. 516	Gaea	35
" pusztulása	629	Gaemeter	40
Epitadeus	604	Gargaphia forrás	268
Ephebus	213	Gaugamela	542
Ephesus	389. 522	Gaza városa	538
Ephialtes	252. 290	Gedrosia	557
Ephialtes, hadvezér	525	Gela városa	109
Ephorok	138	Geleontes	181
Erasistratos	637	Gelo, zsarnok	126. 268
Eratosthenes	636	Geomoroi	179
Eupatridák	179	Geronthrea	159
Erechtheus	62	Gerusia	136
Eretria	219 227. 238	Geták	508
Ergadeis	181	Gordiusi csomó	526
Erinnyák	42	Gorgias	329
Eris	45	Gorgidas	389
Eros	45	Gorgo	53
Eson	49. 51	Görögország vallásegysége	95
Eteocles	60	" korábbi lakói	15
Euboea	298	Granicus	519
Eubulos	441	" melletti csata	520
Euclides	469	Gyarmatok	115
Euclides, III. Cleomenes öccse	608	Gyilkosság büntetése Athénben	184
Euclides tudós	637	Gylippus	339
Eudamidas	396	Gymnastica	491
Eumaeus	72	Gythion	286
Eumenes	575	Hades	35. 41
Eumenidák	42	Hadkötelezettség Spartában	157
Euphaes	162	Hadszervezet Spartában	157
Euphrosyne	45	Hagnon	315
Euribiades	249	Haliartus	391
Euridice	497	Halicarnassus	524
Euripides	302. 459	Hallimachus	638
Euripon	128	Halotti szertartás Athénben	215
Euripos szorosa	250	Hamilcar	633
Euristhenes	92	Hamilkar	268
Euristheus	54	Harmincz zsarnok Athénben	363
" halála	90	Harmodius	221
Eurotas	128	Harmost	146
Eurymedon	340	Harpagus	123
Euthycrates	445	Házasság Spartában	149
Evagoras	393	" Athénben	211
Execestides	192	Hecataeus	117
Fáklyaverseny	104	Hectemorioi	197
Fetisimadás	34	Hector	66
Flamininus consul	621	Hegelochos	541

	Lap		Lap
Hegesias	639	Hippodamus	304
Hegesistratos	523	Histiaeus	225. 228
Helena	33	Homerós	64. 452
Helena (Artemis)	37	" iránti kételyek	73
Heliaea	205. 293	Homoioi	136
Heliasták törvénszéke	205	Hoplites	181
Helice	600	Hős fegyverzete	84
Helicon	9	Hőskor	74—84
Helios (Apollo)	36	Hosszú falak lerontása	364
Hellanicós	117	" " fölépítése Conon által	393
Hellas	6	Huszas bizottság	369
Helle	49	Hymeneá	212
Hellen név eredete	8	Hymettus	9
Hellen	47	Hypates	396
Helos városa	142. 159	Hyperbolos	314
Heloták	76. 142	Hypomeiones	136
" lázadása Spartában	280	Hyperides	440
Hephaestis	562	Hyrdanes	252
Hephaestos	39	Jason	49
Hera	35	Jason, pheraei zsarnok	406
Heraclés	46. 49	Ibicus	453
" 12 munkája	54	Icarus	59
" a válúton	56	Icetas	427
Heraclidák mondája	90	Ichthyophagói	556
Heraclides	424	Idreus	524
Heraclides zsarnok	631	Ilias mondája	65
Heraclitos	465	Inachus	49. 63
Hermes	39	Inachos	284
" szobrainak megcsönkítése	335	Jobates	52
Hermippus	327	Jocaste	59
Hermocrates	339	Jon	47
Hermogenes	647	Jónok	96
Hermolaus	554	" költözése	106
Herodot	300. 478	Jósok	79
Heron	637	Iphicrates	392. 406
Herophilos	637	Isagoras	223
Heros eponymos	183	Isigonus	650
Herostrates	483	Ismene	60
Hesiod: „Istentana“	8	Ismenias	396
Hestia (Vesta)	22. 38	Isocrates	345. 432 481
Hetairoi	497	Issus melletti csata	532
Hiero	332. 634	Isthmuisi játékok	104
Hiero II.	646	Ithaca	11
Hiero, hajóparancsnok	563	Ithome	162. 281
Hilice tava	11	Juventius Thalna	630
Hilleiek	94. 136	Kardakok	531
Himera	110	Karduchok	382
Hipparch	220	Kaspi kapuk	547
Hipparchus	637	Királyi jogok Laconiában	135
Hippias	220. 241. 329	Kocaverseny	103
Hippocrates zsarnok	125	Költők versenye	103
Hippocrates	302 481	Kosszeusok	562

	Lap		Lap
Közebed	154	Lygdamis	219
Kögyűlés Spartában	136	Lyncestiek	497
Közös jósdák	97	Lysander	354. 388
Labda	174	Lysander, ephor	606
Labyrinthus	57	Lysias	345. 481
Lachares	598	Lysicles	450
Lachesis	42	Lysippus	486
Laconi öböl	11	Lysis	400
Laconok	131	Macedonia	259
Lade öböl	228	Machanidas	615
Lade öbölben vítt csata	230	Macrobo	385
Laos	31. 59	Maenadok	41
Lamachus	334. 337	Magnetek	96
Lampsacus	358	Maliaiak	96
Laocoon csoportozat	648	Maliai öböl	7. 218
Laodamas	61	Mamertinok	634
Lares	22	Mantineia	395. 414. 418
Lasthenes	445	Marathoni csata	240
Laumedon	575	Marcus	629
Leányok neveltetése Spartában	149	Mardok	550
Lelegia	58	Mardonius	236. 259
Lelex	128	Mardontes	267
Lemnos	11	Mars	45
Leonatos testőr	555	Masaeus	541
Leonidas thermopylaei hős	250	Masistios	262
„ halála	253	Massilia	111. 488
Leonidas	606	Massinissa	623
Leonnatus	533	Mandroclidas	606
Leontiades	396	Mausoleum	485
Leontini városa	109. 333	Mausolus	524
Leontychides	267	Mazaces	539
Lesbos	268. 317. 343. 526	Medea	49
Leucas	11	Medici Venus	653
Leucippos szentély	129	Medios	565
Leucopetra	630	Medon	180
Leuctrai csata	407	Medusa	53
Levinus, praetor	619	Megabates	226
Lexiarchok	203	Megabyzus	225. 287
Lochos	157	Megacles	173. 189. 218
Locris	390. 436	Megaera	42
Locrisiak	96	Megalopolis	413
Logographok	117. 292	Megara	109. 284. 309. 324
Lótuszevők	71	Megarabeliek	262
Lóverseny	103	Megarai iskola	469
Lycia	526	Meleager	49
Lycidas	261	Meleager hadvezér	571
Lysicles	314	„ halála	574
Lycortas	625	Meleg kapuk	249
Lycophron	176. 408. 436	Meletus	372
Lycurgus	131. 218. 440	Melkart	54
Lydia	389	Mellon	399
Lydiades	603	Melosi (miloi) Venus	487

	Lap		Lap
Memnon	517. 522	Nagy Sándor átkelése Hellesponton...	518
„ halála	527	„ betegsége	528
Menander	594	„ Babylonban	562
Menelaus	33. 66	„ halála	566
Menestheus	179	„ jellemzése	568
Menoecus	61	Napidij behozatala	238
Messana alapítása	168	Napisten tehenei	71
Messene	160. 415	Naucraria	183
„ pusztulása	168	Naucratis	112
Messenci öböl	11	Naupactus	282. 286
Metapontum	110	Nausicaa	71
Metellus	630	Nausicles	437
Methymna	336	Nautodicok	206
Metoekek	209	Naxos	11. 238. 278
Metoicos	336	Nearchos	560
Metone városa	286	420 spartai Sphacterián	322
Micythus	401	Nemeai ünnep	103
Midea	416	Nemzetközi szabályok	96
Miletus	343. 488. 523	Neodamodok	142
„ elfoglalása	230	Nephele	49
Miltiades	230. 238	Nereidák	43
„ elítéltetése	242	Nereus	43
Mimnermos	117	Neptun	42
Mina	489	Nestor	66
Mindarus	351	Nevelés Spartában	147
Minos	56	„ Athénben	213
Minos II.	59	Nicanor	517. 523
Minotaurus	56	Nicias	323. 334
Miron	306	„ halála	343
Misodemia	293. 345	Nicoles	600
Mithridates	380	Nicolaus	236
Mithridates, perzsa főnök	520	Nicomachus	550
Mithrines	522	Niobe csoport	649
Mitylene	317. 527	Nomophylaces	290
Moirák	42	Notiumi csata	355
Mondák keletkezése	73	Nők viselete Spartában	151
Mora	157	Nő viszonya férjéhez Athénben	213
Mothakok	142	Obolus	489
Mothone	160	Oceán	35
Mumius	630	Odyssea	74
Muzeum	636	Odysseus	66
Mycalei csata	267	„ bolyongása	70
Myndus	525	„ boszúállása	72
Myrcinus városa	228	Oedippus	31. 59
Myron	172	Oenoë	312
Myronides	285	Oeta hegyláncz	6. 248
Mythologia	34	Oetai phocisiak	96
Nabarsanes	532	Ogyges	47
Nabis	615. 624	Ogygia	71
Nagy árok melletti ütközet	166	Okeanos	43
Nagy Sándor	505	Olenos	600
„ hadereje	516	Oligarcha eskü	386

	Lap		Lap
Olymp hegye	5	Parmenio halála	551
Olympia	417	Parnassus	9. 47
Olympiai játékok	101	Paros	11. 242
Olympias	501	Parrhasios	487
Olynth	108. 395. 434. 498	Parthia	599
„ pusztulás	445	Parysatis	376
Olynthi beszédek	445	Pasquino	651
Onomarchos	436	Patroclus	66
Ophellas	633	Paulus Aemilius	628
Opis városa	560	Pausanias	261. 272
Orchomenos	299. 510	„ levele Xerxeshez	273
Orestes	33. 91	„ halála	274
Örökösödés Spartában	141	Pausanias király	361. 368
Orontabates	525	„ „ halála	391
Oroszlánkapu	488	Pausanias testőr	504
Orpheus	49	Pedieis	198
Orthagoras	172	Pegasus	52
Ortygia szigete	388	Peireicus	653
Orxinea	559	Pelagok	15
Osibius	637	„ műveltsége	18
Ossa hegység	7	„ nyelvjárása	94
Ostracismus	224	Pelagios	26
Othrys	6. 47	Pelens	48
Quinctius fővezér	623	Pelias	49
Paches	318	Pella városa	497
Paean	378	Pelopidák	32. 91
Paenonok	497	Pelopidas	397. 402
Paetus és Arrhea	650	„ halála	410
Pagasae	497	Peltasták	392. 513
Pagasaei öböl	7	Pelusium	539
Palaestra	213	Penates	22
Pallacopas csatorna	564	Peneios folyó	7
Palladium elrablása	69	Penelope	70
Pallantidák	179	„ hímfzése	72
Pallas Athene	36	Penesták osztálya	76
Pallenei csata	219	„ keletkezése	87
Pamphilek	94. 136	Penthiolos gyarmatosítása	106
Pamphylia	527	Pentecostys	157
Pan	39	Pentheos	30
Panatheneák	24. 105	Penthesileia, királynő	68
Pandora	46	Pénznemek	490
Pangaeus	434. 499	Perdiccas, macedon király	309. 325
Panionium	113	Perdiccas III.	498
Pani rettegés	40	Perdiccas, hadvezér	515. 571
Panormus	109	Perhaebek	96
Pantelicon	9	Periander	118. 175
Paraloi	198	Pericles	280. 282
Paralos hajó	349	„ akadályai	288
Parisatis	559	„ otthona	304
Parkák	42	„ elleni pör	315
Parmenides	300	„ halála	316
Parmenio	446. 517. 523	Pericles ifj.	356

	Lap		Lap
Perinth	448	Phylocrates	442
Perioicoi	180. 145	Phyromachus	650
Perseus	46. 52	Pinaros folyó	529
Perseus, macedon király	628	Pindarus	458
Peuce szigete	508	Piraeus	272
Peucestes	559	Pirithous	49
Phaeacok	71	Pisaiak	417
Phailus	436	Pisandros	386. 347. 351
Phalaecus	438	Pisidia	526
Phalantes	164	Pisistratus	217
Phalanx	514	Pithias	320
Phalaris, zsarnok	126	Pittacus	118
Phaleri Demeter	646	Plataei csata	264
Pharnabazus	343. 385	Plataea	311. 318
Phatria	23	Plato	328. 422. 473. 639
Pheidon	169	Pleurates	621
Pherecydes	117	Plistonax	299
Phia	219	Pluto	41
Phidias	303. 307. 486	Pnyx	224
Phiditia	154	Polemarchos	185
Philae	182	Polgárok összeírása Athénben	298
Philaebasileus	24	Polgárok osztályozása Athénben	198
Philaidok	217	Polgári perek	292
Phile	24	Policlet	486
Philippos	398	Pollux	37. 49
Philippica	448	Polybios	626
Philistus	424	Polybos	59
Philomelus	435	Polychares	161
Philopater	610	Polycrates	220
Philopoemen	609. 625	Polydectes	131
" halála	626	Polygnót	487
Philotas	517. 523. 550	Polydorus	162
Philoxenos	545	Polymachos	559
Phinaeas	58	Polymnis	403
Phintias	421	Polynices	60
Phlius	395	Polyphem	71
Phocaea alapítása	106	Polystratos	386
Phocion	440. 510	Polyxena	70
Phocis	390. 438	Poseidon	35. 42
Phocisiak	252	Posidonia	110
Phoebidas	396	Potidaea	108. 309
Phoenix	30	Prasiae városa	314
Phoenix, hadvezér	511	Pratinas	455
Phoroneus	63	Praxiteles	486
Phratia	182	Probuleuma	202
Phratriarch	182	Prochites	511
Phrygia	388	Procles	92
Phrynichus	231. 347. 454	Procles, Periander neje	176
Phryxos	49	Procastes	56
Phthiotisj achivok	96	Proetos	32
Phyllidas	398	Prometheus	46. 54
Phylocles	360	Propontis	228

	Lap		Lap
Proserpina	40	Selinus	109
Prosopitis	287	Sellasia	414
Protagoras	300	Semele	31
Proxenos	376 449	Sestos városa	268. 351. 358
„ halála	380	Sicilia	247. 420. 428
Prusias	626	Sicyon	391
Prytaneum	184	Silen	41
Prytannok	370	Simonides	116. 453
Psammetichus	176	Sinnis	56
Ptolomaeus	497	Sirének	71
Ptolomaeus Philopater	646	Sisiphus	52. 174
Ptolomaeus Euergetes	610	Sitalces király	313
Ptolomaeus Philadelphus	646	Socrates, bölcsész	324. 370. 466
Ptolomaeus, macedon vezér	532. 571	„ „ halála	373
Pura városa	558	Socrates, fővezér	380
Pydna	630	Solon	191. 196 210
Pylos	160. 321	Sophisták	466
Pyrria	47	Sophocles	302. 456
Pyrrius	634	Sophroniscus	329
Pythia	100	Sorshúzás	272
Pythiai játékok	101	Sosistratus	631
Pythagoras	119	Spartai vagyonszétosztás	140
„ bölcsészete	120	„ étkezés	165
Pythonicos	335	Sparta veszélyben	299
Rheia	35	„ hegemoniája	274
Rhion	160	Spartaiak tábora	159
Rhodus szigete	343. 358. 488. 596	Spercheios völgye	7
Rhodusi colossus	648	Sperthias	236
Rionos	638	Spiridates	520
Saguntum	112	Sphacteria	321
Salamis	255. 358	Spheros	607
„ melletti csata	258	Sphodrias	404
Salethes	318	Sphynx	59
Samanizmus	34	Statira	559
Samos	12. 106. 268. 374	Stenelaidas	309
„ és Milet viszálja	297	Stenyclaros	93
Samothracia	108	Stenyclarosi csata	166
Sándor, pheraei	409	Stoicusok	640
Sándor I.	263. 494	Stratonicus	650
Saphe	113. 453	Strymon	246
Sardes	522	Styx	42
Sarissa	514	Sulpicius consul	621
Satyros zsarnok	363	Sunium hegyfok	9
Scipio Aemilianus	629	Sybaris	110
Scipio Nasica	630	„ pusztulása	124
Scolassa melletti ütközet	622	Sycion	170
Scopas	486	Sycophantok	288. 336. 345
Scopas	612	Syennesis	377
Seylla	71	Symmoriák	443
Seyros szigete	277	Syntagma	514
Seisachteia	194	Syracusae	126. 174 332. 488
Seleucus	574	Syrmos	508

	Lap		Lap
Syrphas	522	Theramenes	347. 357. 363
Syssitia vagy Phiditia	154	" halála	366
Syssitiák	157	Thermai öböl	250
Szabeismus	84	Thermopylaei csata	253
Szantorin szigete	7	Theron, kényúr	269
Szent csapat	406	Thersander	61
Színház Pericles korában	327	Theseus	56. 176. 179
Színházi díjak	294	Themosthenes	185. 290
Szogdiana	552	Thespieae	253. 404
Szolimek	52	Thespis	220. 454
Szűsza	545	Thessalia	259
Tagos	90 408	Thessalok	88. 96
Talentum	489	Thessalos	337
Tanagra városa	286	Thetes	77. 186. 232. 271
Tantalus	32	Thetis	35
" kinjai	33	Thrasylbulus	175
Taochok	384	Thrasylbulus zsarnok	332. 349. 355. 367
Tarent	164	Thrasyllus	349. 356
" alapítása	110	Thria	312
Tarsus	378. 528	Thucydides	284. 302. 325. 479
Tartarus	35. 42	Thyestes	33
Tauriscus	650	Thymbron	387
Tauromenium	427	Timaeos	639
Taurus hegység	528	Timocratia	198
Taygetus	128	Timoleon	426
Teches hegy	384	Timophanes	426
Tegea	418	Timotheus	406. 431
Telemachos	70	Tiresias, jós	61
Telesilla költőnő	235	Tiribazus	382. 394
Telys zsarnok	123	Tisamenos	264
Temenos, dór vezér	92	Tisiphone	42
Tempe völgye	248	Tissamenes	91
Tenoros	336	Tissaphernes	343
Terpander	116	" halála	389
Thales	118	Titánok	35
Thalia	45	Tithraustos	389
Thapsacus	378	Tithraustes	438
Thasos	108. 236. 246. 279	Tizenegyetagú bizottság	293
Theagenes	176. 188	Tíztagú hatóság	368
Thebae	253 261. 394. 431. 510	Tolmidas	286
" pusztulása	512	Tornajátékok	103
Thebe, Sándor neje	410	Tracia melletti csata	124
Themis	47	Tragoedia	454
Themistocles	238. 243	Trapesus	385
" száműzetése	274	Triacadok	157
" halála	276	Triacas	136
Theocles	109	Triballok	448. 507
Theocritus	638	Trittya	183
Theognis	177	Trójai háború	65
Theophrastus	639	Trójai fa-ló	69
Theopompus	162	Tropheum	385
Theoricon	442	Trophinius mondája	99

	Lap		Lap
Trophinius jósdája	99	Vulcanus	39
Tydaeus	360	Xanthippos	238. 267
Tyndareus	128	Xantippe	373
Tyrtaeus	117. 166	Xenophanes	118. 121
Tyrus	535	Xenophon	324. 376. 381. 480
„ celeste	537	Xerxes	246
Ulysses (l. Odysseus)	66	Xuthus	47
Uranos	35	Zaleucos törvényei	111
Uxiusok	562	Zancles vagy Messana	110
Vaticáni Ariadne	652	Zariaspa	553
Vaticáni Torso	652	Zene	491
Venus	44	Zeno	300. 640
Vesta	38	Zeugitac	232
Vérdíj	80	Zenodot	636
Vérboszú	80	Zeus	35
Vernaillesi Artemis	652	„ temploma	220
Villius consul	621	Zeuxis	487
Viselet Spartában	152		

TARTALOM.

	Lap		Lap
I. FEJEZET.		Lycurgus törvényei; az államhatalmak kölcsönös korlátozása 134	
A görög nép hazája és őskora.		Vagyonfölosztás és a néposztályok 140	
Görögország természeti viszonyai	5	A köznevelés és családi viszonyok 147	
Éghajlat, termékek, a természeti viszonyok befolyása Görögország lakóira	12	A spartaiak életmódja és szokásai 151	
Görögország korábbi lakói s a pelasz népcsalád	15	A spartaiak hadi szervezete 157	
A művelődés első elemei a pelaszoknál és helleneknél	18	Sparta emelkedése, az első messenei háború 159	
A pelasz-hellen törzsek beköltözése Görögországba	24	A második messenei háború 164	
A görögök vallása az őskorban és későbbi fejlődése	34	A dórok egyéb államai 168	
A föld és víz istenségei	40		
Hellen törzsek és első vállalataik	46	IV. FEJEZET.	
Az achiv törzs mondai hősei	52	Athén a perzsa háborúk előtt.	
A legrégibb görög államok	57	A királyság bukása Athénben 178	
Az Ilias és Odyssea mondája	64	Az alkotmány átalakulása, belzavarok; Draco törvényhozása 183	
A hőskor társadalmi viszonyai	72	További zavarok, Epimenides, Solon élete 189	
A királyság helyzete, törvényhozás, családi viszonyok, hadi szervezet	77	Solon archonsága, a teherkönnyítés 193	
		Néposztályok, azok jogai és kötelességei 198	
		Közigazgatás és törvénykezés 201	
		Solon polgári és büntetőjogi törvényei 207	
		Család és köznevelés 211	
		Solon törvényeinek méltatása; pártzavargások 216	
		A Pisztratidák kényuralma 218	
		Clisthenes alkotmány-módosításai 222	
		V. FEJEZET.	
		A perzsa háborúk kora.	
		A kis-ázsiai jónok fölkelése 225	
		Attica és Görögország viszonyai közvetlen a perzsa háborúk előtt 232	
		Mardonius hadjárata és a marathoni csata 236	
		Xerxes hadjárata, Thermopylae, Artemision 343	
		Salamis és Plataea 254	
		Plataea és Mycale következményei 268	
		Cimon hadjárata, a harmadik messenei háború 277	
II. FEJEZET.			
A vándorlások és államalakulások kora.			
Az éjszaki görög törzsek mozgalmai	86		
A dór vándorlás és a Heraclidák visszatérése	90		
A helleneket összekötő intézmények	94		
A hellen nép közös jósái, játécai és ünnepei	97		
A görög gyarmatosítás áttekintése	105		
A gyarmatok virágzása és műveltsége	112		
A gyarmatok veszélyei és hanyatlása	122		
III. FEJEZET.			
Sparta és Peloponnesus dór államai.			
Iaconia Lycurgus előtt	127		
Lycurgus élete és viszonyai	131		

VI. FEJEZET.

Pericles kora.

Pericles föllépte és küzdelmei az aristocrata párttal	282
Pericles reformjai az athéni alkotmányon	288
Pericles bel- és külügyi politikája; a deloi szövetség	294
Pericles föntartja a szövetséget; a lázadó Samos megfenyítése	295
Athéni társadalom, tudomány és művészet; Aspasia	299
A peloponnesusi háború okai és előzményei	307
A háború első éve, Pericles halála	312
A peloponnesusi háború folytatása, Mitylene, Plataea és Corcyra sorsa	317
Pylos, Sphacteria, Amphibolis	321
Athén belélete, Spartával való viszonyai a szicíliai háború kitöréséig	326
Szicíliai viszonyok a szicíliai hadjárat előtt	332
A szicíliai hadjárat előzményei, Athén belviszonyai	334
Syracusae ostroma, a spartaiak beavatkozása	338
Decelia elfoglalása	343
A democratia bukása, Alcibiades visszahívása	346
Alcibiades diadalai, fogadtatása Athénben és száműzetése	351
A háború befejezése, Athén bukása	356
Athén ostromoltatása, a harmincz zsarnok uralma	361
Athén fölszabadulása a zsarnokság alól	366
A democratia helyreállítása, Socrates vád alá helyeztetése és halála	369

VII. FEJEZET.

Görögország a peloponnesusi háború végétől a chaeroneai csatáig.

Sparta főuralma és tűrhetetlen zsarnoksága	374
Az új Cyrus hadjárata és a cunaxai csata	376
A 10,000 görög visszavonulása	381
Sparta, s kivált Agesilaus ázsiai hadjárata	386
A boeot-corinthusi háború	390
Sparta erőszakoskodása; Thebae elfoglalása, oligarchiai zsarnokság és fölszabadulása	394

Lap

A thebaeiek jellemzése, Pelopidas és Epaminondas életrajza	395
A háború Thebae és Sparta közt egész a leuctrai csatáig	404
Thebae és a thessaliai fejedelmek közti viszonyok. Pelopidas halála	408
A háború folytatása Sparta és Thebae közt; Epaminondas első hadjárata Peloponnesusba, Megalopolis alapítása, Messene helyreállítása	411
Thebae hegemoniája, a mantíneai csata; Epaminondas halála	415
Szicíliai viszonyok; a két Dionysius	420
Dionysius visszatért, Timoleon hadjárata, az előzőtt Dionysius corinthusi életmódja	426
A görög erkölcsök hanyatlása, Fülöp trónra lépte és a szövetségesek elleni háború	430
Amphibolis elfoglalása, az első szent háború	433
Demosthenes föllépte, Olynth ostroma és bukása	439
Görögország szabadságának végnapjai és a chaeroneai csata	446

VIII. FEJEZET.

Görögország műveltségi állapota a macedon uralom előtt.

A görögök költészete az ötödik és negyedik században Kr. e.	452
Prosa irodalom. Bölcsészet Socratesig	464
Plato és Aristoteles bölcsészete	473
Történetírók: Herodot, Thucydides, Xenophon stb.	478
Építészet, szobrászat és festészet	481
Ipar és kereskedés	489
Családi élet, öltönyök és divat	491

IX. FEJEZET.

Macedonia az őskorban, Fülöp és Nagy Sándor hódításai.

Macedonia II. Fülöp előtt	493
II. Fülöp kormányzása	499
Nagy Sándor első hadjárata; Thebae lerombolása	505
Nagy Sándor előkészületei a hadjáratra, átkelés a Hellesponton és a Granicus melletti csata	512
A Granicus melletti csata következményei	513

Reprint kiadás

Ez a könyv a Világtörténelem sorozat második kötete,
Dr. Ribáry Ferenc által írott
Görögország és Macedónia története változatlan utánnyomása.

A középiskolás diákok tanulmányainak segítésére készült.
Az eredeti 1886-ban jelent meg Budapesten,
Méhner Vilmos kiadásában.

ISBN 963 9066 63 X

Anno Kiadó
Felelős kiadó az Anno Bt. vezetője
Készült a Multipress 2000 Kft. nyomdájában
Felelős vezető: Kerekes Ferenc

